

Loci Memoriae Hungaricae II.
A magyar emlékezhelyek kutatásának elméleti
és módszertani alapjai

Szerkesztette:
S. Varga Pál, Száraz Orsolya és Takács Miklós

LOCI MEMORIAE HUNGARICAE

2.

SZERKESZTI

Fazakas Gergely Tamás, Száraz Orsolya, Takács Miklós és S. Varga Pál

Loci Memoriae Hungaricae II.
A magyar emlékezhelyek kutatásának
elméleti és módszertani alapjai

Szerkesztette: S. Varga Pál, Száraz Orsolya és Takács Miklós

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2014

A kutatást a Debreceni Egyetem RH/885/2013. sz. pályázata támogatja

A szerkesztésben közreműködtek:

Marcsek György
Sinka Judit Erzsébet

Lektorálta:

K. Horváth Zsolt (1. rész)
B. Szabó János (2. rész)

A névmutatót készítette:

Jován Katalin

ISSN 2064-549X

ISBN 978 963 318 384 7

© Debreceni Egyetemi Kiadó Debrecen University Press,
beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát is

Kiadta a Debreceni Egyetemi Kiadó Debrecen University Press
www.dupress.hu

Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi
Készült a Debreceni Egyetem sokszorosítóüzemében, 2013-ban

Tartalom

Előszó (S. Varga Pál)	9
1. A magyar emlékezhelyek kutatásának elméleti alapjai	23
1.1. Vita	25
Gyáni Gábor: <i>A magyar „emlékezet helyei” és a traumatikus múlt</i>	27
Fata Márta: <i>A magyar emlékezhelyek specifikumai</i> (Hozzászólás Gyáni Gábor vitaindítójához)	36
Takáts József: <i>A klasszikus és az új nacionalizmus</i> (Hozzászólás Gyáni Gábor vitaindítójához)	39
1.2. Történelem és emlékezet	43
Balogh László Levente: <i>A Trianon-emlékművek és az áldozatdiskurzus</i>	45
Erős Vilmos: <i>A történetírás-történet mint emlékezhely</i>	58
Gerő András: <i>A nemzeti emlékezhelytől a nemzeti emlékhelyig</i>	69
1.3. Emlékezhely és medialitás	79
Kerégyártó Béla: <i>Építészet, identitás és emlékezet</i> (Aldo Rossi elmélete és a lakótelepek példája)	81
Bujdosó Ágnes: <i>A televízió mint az emlékezés médiuma</i> (Medialitás és emlékezés sajátos összefüggései a <i>Delta</i> magazin főcímének kapcsán)	96
Dunai Tamás: <i>A Kádár-kori képregény mint emlékezhely</i>	106
Puskás István: <i>„A Maradandóság Városában maradékból élek.”</i> (A nyolcvanas évek debreceni underground kultúrájának emlékezete).....	114
1.4. Szociokulturális megközelítések	125
Biczó Gábor: <i>A kulturális emlékezet a szociokulturális konszenzus- gyakorlatban: magyar–román együttélési közösségek példája</i>	127
Pék Gyöző–Almássy Zsuzsa–Szabó Gergely–Máth János–Kőszeghy Attila: <i>Kollektív traumatikus eseményt követő kommunikáció vizsgálata</i> (A magyarországi „vörösiszap-katasztrófa”-val kapcsolatos információ- feldolgozás és érzelmi reakciók)	140
1.5. Az emlékezhely-kutatás nemzetközi eredményei	151
Pabis Eszter: <i>Az emlékezhelyek kutatásának eredményeiről</i> <i>Németországban és Svájcban</i>	153

	Kovács Szilvia: <i>Az emlékezet helyei a kultúratudományok térbeli fordulatainak aspektusából</i> (Moritz Csáky, Peter Stachel: <i>Die Verortung von Gedächtnis</i>) 164
	Pusztai Gábor: <i>Németalföld emlékezete: holland és flamand nemzeti emlékezhelyek</i> (Jo Tollebeek [red.]: <i>Het geheugen van de Lage Landen</i>) 171
	Réti Zsófia: <i>Emlékezhelyek Hollandiában – A Lieux de mémoire et identité nationales című kötetéről</i> 176
	Szárász Orsolya: <i>Olasz emlékezhelyek – három kötetben (I luoghi della memoria, a cura di Mario Isnenghi)</i> 183
	Friedrich Judit: <i>A kulturális emlékezet kutatása az ELTE Anglisztika Tanszékén</i> (Egy OTKA-projektről és a <i>Confrontations and Interactions</i> című, angol nyelvű konferenciakötetről) 191
2.	Mohács mint reprezentatív emlékezhely 199
2.1.	Mohács a modern emlékezetkultúra küszöbén 201
2.1.1.	A verbális közeg tanúsága 201
	Bitskey István: <i>Mohács emlékezete egy kora újkori hitvitában</i> 203
	Debreczeni Attila: <i>Nemzeti nagylét, nagy temető és – Batsányi (Egy nemzeti narratíva formálódása)</i> 208
	Orbán László: <i>Az útbagazított emlékezet Kazinczynál</i> (Identitásminták Kazinczy önéletrajzi szöveghálózatában – a kulturális emlékezhely gondolatának megjelenése) 227
	S. Varga Pál: „... keressetek alkalmat a hajdanra visszanézhetni...” (Mohács emlékezhellyé válása a 19. század elejének magyar irodalmában) 240
	Brigovác László: <i>Intések az utókornak – Mohács hagyatéka reformkori szentbeszédekben</i> 250
2.1.2.	A festészet tanúsága 259
	Veszprémi Nóra: <i>A magyar történeti festészet kezdetei? (A mohácsi csata képi ábrázolásai a 18. század végén és a 19. század elején)</i> 261
	Keserü Katalin: <i>Mohácsról szól-e a Mohács-kép 1848/49 után?</i> 274
2.2.	Mohács emlékezete a modern korban – a történetírás, a politika és az irodalom tanúsága 285
	Szendrei Ákos: <i>„Mohács-kép” a Szilágyi Sándor szerkesztette millenniumi A magyar nemzet történetében</i> 287
	Erős Vilmos: <i>Magyar Historikerstreit? (A Mohács-vita az 1960-as és 70-es években)</i> 301
	Kerepeszki Róbert: <i>Horthy Miklós mohácsi beszéde, 1926 (Emlékezhely a politikai gondolkodásban és a nemzetközi kapcsolatok történetében)</i> 313
	Kovács Szilvia: <i>Mohács – a történettudomány és a kulturális emlékezet narratívái</i> (Krúdy Gyula: <i>Mohács</i>) 325
2.3.	Idegenek szemében 337
	Györkös Attila: <i>Mohács és a török–francia szövetség, avagy a „Nyugat árulása”-nak mítosza</i> 339

Jakó Klára: <i>Foglalkozik-e Moháccsal és a magyarsággal a 16. század vége és a 18. század eleje között a moldvai és havasalföldi krónikairodalom?</i>	352
Dobrovits Mihály: <i>Nekik Mohács kell</i> (A török Mohács-percepció kérdőjelei)	362
Bárány Attila: <i>Adalékok Mohács emlékezetéhez a Habsburgok államaiban: II. Lajos ábrázolásai a brüsszeli katedrálisban</i>	367
2.4. Alternatív Mohács-képek	385
Csorba Dávid: <i>Az Angyalok kápolnája mint emlékezeti hely</i>	387
Baltavári Tamás: <i>A mohácsi csata számítógépes rekonstrukciója és animációs megjelenítése</i>	397
A kötet szerzői	403
Névmutató	411

Előszó

Az emlékezhely fogalma mára nemzetközileg elfogadott tudományos terminussá vált – annak ellenére, hogy megalkotója, Pierre Nora nem annak szánta, s hogy használata máig számos kérdést vet fel és vitát vált ki.

Mint ismeretes, a *lieu de mémoire* fogalma annak az 1945 után kezdődő korszaknak a kései terméke, amely a múltat – legközelebbi, traumatikus szakaszával együtt – feledésre ítélte, s a felvilágosodástól örökölt hittel fordult a haladás eszméje, a jövő építése felé. Az emlékezhely fogalma valójában azt a pillanatot ragadja meg, amikor a haladás eufóriáját kezdi megzavarni az amnézia mellékhatásaként fellépő – az elfojtás, a múlt utáni vágyakozás és a múltból származó jelentések elvesztése nyomán támadó – orientációs zavar. Ez vezetett az 1970-es évek végétől kibontakozó memory-boomhoz, illetve a nyomában kibontakozó tudományos emlékezetkutatáshoz, amelynek Pierre Nora mellett Jan Assmann volt elméleti megalapozója. Nora, aki az emlékezhely fogalmát megalkotta, nem a traumatikus közelmúlt, hanem az azt megelőző időszak által megalkotott dicsőséges nemzeti múlt elvesztésének és a megmentésére tett (kétes kimenetelű) törekvéseknek a leírására vállalkozott; tárgya az erős és egységes államiságon alapuló francia nemzettudathoz kapcsolódott. Nemcsak Nora, de az emlékezhelyek nem francia kutatói közül is többen kétségesnek találták a fogalom általánosíthatóságát, lefordíthatóságát. (Itt jegyzem meg, a fogalom latin megfelelője is problematikus; kötetünk címében a *loci memoriae* kifejezés szerepel – Pierre Nora terminusának azonban mind térbeli, mind elvontabb vonatkozásai vannak, ezért a locus mindkét többes számú alakjának indokolt volna a használata; a pontosabb cím *Loca atque loci memoriae Hungaricae* volna.)

Az emlékezhely mindazonáltal, korszakküszöböt jelző fogalomként, úgy látszik, átlépi a nyelvi akadályokat, s túléli a nemzeti narratívák egyeduralmát; az alternatív emlékezetek és az emlékezetek dialógusa számára is használhatónak bizonyul. Kötetünk elméleti tanulmányainak visszatérő és hangsúlyos mozzanata, hogy bealkonyult a nemzet fogalma által uralt monologikus emlékezeteknek, amelyek „főként hősi tettek és hősiesszenvedések köré szerveződtek”.¹ Itt az ideje, hogy a kutatás az emlékezetkultúrák össze-

¹ Aleida ASSMANN, *The Transformative Power of Memory = Loci Memoriae Hungaricae – The Theoretical Foundations of Hungarian 'lieux de mémoire' Studies – Theoretische Grundlagen der Erforschung ungarischer Erinnerungsorte*, eds. Pál S. VARGA, Karl KATSCHTHALER, Donald E. MORSE, Miklós TAKÁCS, Debrecen, Debrecen University Press, 2013, 27. Magyarul: *Az emlékezet átalakító ereje*, ford. MÁTÉ Éva Gyöngy, Studia Litteraria, 2012/1–2, 16.

ütközéseinek, az egyes – illetve közös tárgyra irányuló, de egymást kizáró – nemzeti emlékezeteknek az összehasonlító vizsgálatára irányítsa figyelmét, elősegítve ezzel, hogy a kollektív emlékezet ne csupán a kollektív önmegegerősítés, de a kollektív felelősségtudat és a nemzetek, csoportok közötti párbeszéd szerveként is működhessen.

Magyarország bekapcsolódását az emlékezhely-kutatásba nem csupán az a kíváncsi sürgeti, hogy ezen a téren is lépést tartson az európai tudományossággal, hanem az a körülmény is, hogy a kollektív emlékezet defektusai jelentős mértékben hozzájárulnak a magyar társadalom megosztottságához, akadályozzák a minimális társadalmi konszenzus kialakulását. A modernség felejtéskultúrája, amely Európa társadalmainak múltához való viszonyát jellemezte az 1945 utáni mintegy három évtizedben, Magyarországon a hivatalos felejtéspolitikát diktátumaként valósult meg. Ez a politika nemcsak a heroikus nemzeti múlt megalkotása elé gördített akadályokat, de a közelmúlt traumatikus emlékeit is kiiktatta a nyilvánosság teréből. A magyar társadalom, a körülményekből adódóan, nem adta, nem adhatta át magát a haladás hitének, nem hatotta át a felejtés vágya, ám az emlékezés, a múlt jelentésének kialakítása nagyrészt kisebb közösségek informális subkultúrájában zajlott, az elszigetelt és szelektív csoportemlékezetek nyilvános szembesítésének, a jelentés közös kialakításának lehetősége nélkül. A társadalom egésze számára ez a közös múlt elvesztését jelentette. A politikai fordulat óta eltelt bő két évtized sem tudta a megosztottságot felszámolni, illetve a közös emlékezet hiányát pótolni.

A magyar emlékezhely-kutatás némi késéssel csatlakozik a nemzetközi kutatómunkához. E megkésettség ugyanakkor előnyökkel is járhat. Az eddig megjelent nemzeti emlékezhely-kötetek nemcsak az eredeti közegéből kiemelt fogalom használatának lehetőségére és ennek kockázataira hívják fel a magyar kutatók figyelmét, de a dialogicitás jegyében kibontakozó új trendek érvényesítésének szükségességére is.

Theoretical approaches, discussions (*Elméleti megközelítések, viták*)

Sorozatunk első, angol és német nyelvű kötete – amely a *Loci Memoriae Hungaricae – A magyar emlékezhelyek kutatásának elméleti alapjai* című, 2011. november 14–16-án Debrecenben rendezett konferencia előadásait adja közre szerkesztett változatban – csak annyiban idézi meg a kollektív emlékezet és az emlékezhelyek kutatásának „klasszikus” eredményeit (lásd Jan Assmann írását), amennyiben ezek kiindulásul szolgálnak a magyar kutatás szempontjából aktuális elméleti-módszertani kérdések felvetéséhez. Aleida Assmann és Pim den Boer a kutatás újabb perspektíváit vázolja fel; előbbi az európai emlékezet-kultúra változását állítja a középpontba, s egy olyan dialogikus emlékezetstruktúra kialakításának lehetőségét veti fel, amely nem a felejtés, hanem éppen az emlékezés és közös megvitatás által teszi feldolgozhatóvá a (közel)múlt traumáit. Aleida Assmann, nem vitatva a kollektív emlékezet nemzeti perspektíváját, úgy látja, hogy „a dialogikus emlékezet különösképpen releváns Európában; olyan új típusú nemzetállamot teremthet, mely nem kizárólag a büszkeségre építhet, hanem emellett elfogadja saját sötét örökségét is”.² Pim den Boer nem egyszerűen javaslatot tesz az emlékezhelyek kontrasztív szemléleté-

² Aleida ASSMANN, *i. m.*, 30. (19.)

re s ezzel a kollektív emlékezetnek és vizsgálatának dialogikus átalakítására, de szemléletes példákat – köztük magyarokat is – felvonultat.

Elméleti-módszertani kérdést jár körül az a diszkusszió is, amelynek témája a múlt tudományos igényű kutatása és a kollektív emlékezet közti viszony; a kérdésfelvetés arra irányul, milyen esélye van a teoretikus tudásnak, hogy a gyakorlati érdekeltségei által meghatározott köznapi múlttudatot befolyásolja.

E kérdésfelvetéseket, György Péter vitaindítójával, egy olyan aktuális érdekeltségű vita követi, amely a magyar kollektív emlékezet zavarait járja körül; a vita az emlékezhely definícióját a *heterotópia* fogalmával mozdítja ki eredeti jelentéséből – a közelmúlt traumatikus emlékein mutatva meg a magyar kollektív emlékezet széthullását csoportemlékezetekre.

Ungarische Erinnerungsorte im zentraleuropäischen Kontext (Magyar emlékezhelyek közép-európai kontextusban)

Az emlékezhelyek összehasonlító elemzése előtt nyitnak utat azok az előadások, amelyek sajátos történelmi körülmények folytán érintkezésbe kerülő nemzeti emlékezetekre, illetve emlékezetpolitikákra irányulnak. Bitskey István bemutatásában Nagyszombat/Tyrnau/Tranava, a „kis Róma” vallási emlékezhelyként kínálja a nemzeti kereteken átívelő emlékezés lehetőségét; Fata Márta a Müntzer-féle német és a Dózsa-féle magyar parasztháború marxista indíttatású politikai instrumentalizációját veti össze, s von le általánosítható konzekvenciákat a múlt instrumentalizálhatóságának határait, illetve a múltra irányuló társadalmi konszenzus létrehozásának lehetőségeit illetően.

The Socio-psychological Approach (A szociálpszichológiai megközelítés)

Módszertanilag és eredményeiket tekintve is újat hoznak az emlékezhelyek szociálpszichológiai megközelítései. Ilyen a kiemelkedő magyar emlékezhelyek asszociációs struktúrájának hálózatelemzése, amely egyrészt az emlékezhelyek szemantikai kapcsolatairól, másrészt a magyar kollektív emlékezet aktuális állapotáról szolgáltat fontos információkat (Münnich Ákos, Hidegkuti István). Fontos szempontot érvényesít a kollektív emlékezet működésének megértéséhez Kovács Judit teamjének vizsgálata, amely kimutatja, hogy – amint azt az előadás összefoglalójában olvassuk – „a kollektív emlékezet kommunikációs gyakorlata más egyéni és csoportos szinten [...]. A csoportok különbséget tesznek az üzenetek között aszerint, hogy a csoport tagjainak (a többi magyaroknak) vagy más csoport tagjainak (külföldieknek) szánják, és általában elmondható, hogy nagyobb hangsúlyt helyeznek a nemzeti szimbólumokra és a történelmi-kulturális emlékekre.”

Literature, Film and the Sites of Memory (Irodalom, film és az emlékezhelyek)

Az emlékezhelyek mediális vizsgálatának sorát Bényei Tamás írása nyitja. Bár Bényei egy irodalmi jelenséggel, a *ghost story*val foglalkozik, s felveti annak a lehetőségét, hogy ez maga is emlékezhelyként értelmezhető; írása valójában a *lieu de mémoire* fogalmának filozófiai igényű reinterpretációjára vállalkozik, amelyhez a *ghost story* narratív struktúrá-

ja szolgál alapul. Minthogy Nora emlékezhely-fogalma felejtés és emlékezés kollízióján alapul, az emlékezhely a modern emlékezet válságának kifejeződéseként fogható fel. A kísértet ebből a perspektívából szemlélve nem más, mint ami a felejtés után a tudatban visszamarad a múltból, így „a kísértethistóriák az emlékezhelyek és általában a modern emlékezet-válság allegóriájaként olvashatók”.³

A modern emlékezet – konkrétan az angol nemzeti emlékezet – II. világháborút megelőző válságáról értekezik Séllei Nóra, Virginia Woolf utolsó regénye (*Between the Acts* – Felvonások között) kapcsán. Tétele szerint a regény nem a vidéki Anglia, az „igazi angol-ság” nosztalgikus képét adja; nem lehet ugyanis figyelmen kívül hagyni, hogy a szabadtéri előadás (*pageant play*), amelyet egy kívülálló rendezésében egy falu lakói adnak elő, sajátos átírásban mutatja be az angol irodalom, történelem különböző jeleneteit. Ha igaz Jan Assmann tétele, amely szerint „a közös tudás és önelképzelés konnektív struktúrája [...] a közösen lakott múlt emlékeire támaszkodik”,⁴ a hagyomány deformált bemutatása fellazítja, destabilizálja közönsége kollektív emlékezetét, s ezáltal tagjainak egyéni identitását is. Nem egyszerűen a rituálé ismétléseként működik tehát, mert „[k]ötőereje nem az utánczás és a megőrzés, hanem az értelmezés és az emlékezés. A liturgia helyébe a hermeneutika lép.”⁵ A regény így Aleida Assmann új emlékezetpolitikát hirdető koncepciójával is kapcsolatba kerül, amennyiben megmutatja a „szent”, kanonizált hagyományok felnyitásának, reinterpretációjának, dialógusképessé tételének lehetőségét.

A film médiuma felől közelít a kollektív emlékezet kérdésköréhez Glant Tibor és Kalmár György írása. Az előbbi a Mindszenty bíboros peréről az 1950-es években készült négy amerikai filmet elemzi, s arra a következtetésre jut, hogy a Mindszenty iránti érdeklődés és annak megszűnte nem a magyar múltnak az amerikaiak emlékezetében való jelenlétével függ össze, hanem azzal, hogyan határozta meg az amerikai filmpiacot a hidegháborús légkör és annak átalakulása. Kalmár György a film médiuma és a kollektív emlékezet közötti viszony specifikumait írja le egy magyar film, Pálfi György *Taxidermiája* kapcsán, s arra mutat rá, hogy a film médiuma különösen alkalmas arra, hogy – amint az előadás összefoglalójában olvassuk – „megmutassa a tipikusan kelet-európai mintáit az emlékezésnek, a történetmesélésnek és az identitásképzésnek”.

Vita a magyar emlékezhelyek kutatásának elméleti alapjairól

Bár a folytatás a most induló sorozat önálló, második kötete, első egysége valójában csak nyelvi okokból különül el az előző kötettől; szövegeik ugyanazon a konferencián hangzottak el. Gyáni Gábor vitaindítójában – György Péterhez hasonlóan – a közös emlékezet hiányára hívja fel a figyelmet, kimutatva, hogy az emlékezeti konszenzus két

³ BÉNYEI Tamás, *Ghosts as Sites of Memory = Loci Memoriae...*, i. m., 153.

⁴ Jan ASSMANN, *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*, München, C. H. Beck, 1992, 16–17, idézi: SÉLLEI Nóra, *The Literary Heritage in Virginia Woolf's Between The Acts: A Metatext of Cultural Memory = Loci Memoriae...*, i. m., 172. (A magyar nyelvű idézetek a következő kiadásból származnak: Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, ford. HIDAS Zoltán, Bp., Atlantisz, 1999, 16.)

⁵ Jan ASSMANN, i. m., 17, idézi SÉLLEI, i. m., 172.

olyan alapvető traumatikus múltbeli esemény emléke kapcsán sem képződött meg, mint az ország felosztása az 1920-as trianoni békeszerződés során, illetve a holokauszt. Trianon, úgy mond, azért nem alkalmas erre, mert emléke ideológiailag megosztó jellegű; a holokauszt mint „lehetséges nemzeti emlékezeti toposz” viszont azért nem töltheti be ezt a szerepet, mert „soha egy pillanatra sem merült fel, hogy a magyar múlt modern kori története egy-egyedül az asszimilációval *együtt* alkot kerek egészét”.

Történelem és emlékezet

Balogh László Levente a trianoni békeszerződést mint a magyar kollektív emlékezet egyik legtraumatikusabb mozzanatát elemzi, s a Gyáni által is regisztrált széttartást az esemény tudományos és emlékezeti megítélésének vonatkozásában állapítja meg. Balogh annak az emlékezeti struktúrának az alkotóelemei közt helyezi el Trianont, amelyet a „hősi tettek és hősi szenvedések” képletei építenek fel; Trianon-értelmezése „a történelem heroizálásától a történelem viktimizálásáig nyúló paradigmaváltás”-t állítja a középpontba – azt az eltolódást, amely a magyar kollektív emlékezetben a „hősi” felől az „áldozat” irányában végbement –, rámutatva ennek az emlékezetstruktúrának az egyoldalúságára és merevségére. A tanulmány egyben azokat a fordulatokat is bemutatja, amelyek a magyar kollektív emlékezet instrumentalizálásának történetében bekövetkeztek.

Erős Vilmos – a *Lavisse*-t emlékezhelyként tárgyaló Pierre Nora nyomán – azt a kérdést járja körül széles historiográfiai körütekintéssel, „lehet-e egyáltalán a történetírás-történet emlékezhely”, s ha igen, „kinek/minek az emlékezetéről van itt szó”. Megállapítása szerint a történetírás története mind kiindulásában, mind eredményeinek felhasználását tekintve dinamikus kapcsolatban van a múlt másfajta megközelítéseivel – „a történetírás-történet nem kizárólag a szaktörténetírás szűkebbre mért emlékezeti tereuma”.

Aktuális kérdéseket tárgyal Gerő András, amikor a nemzeti emlékezetnek azt a kanonizációját teszi kritika tárgyává, amelyet a 2011-ben elfogadott magyar Alkotmány *Nemzeti hitvallásunk* címet viselő első része érvényesít – különös tekintettel a kereszténység, a Szent Korona, az 1848–49-es forradalom és szabadságharc, illetve az állami önrendelkezés 20. századi megszakadása körül mutatkozó problémákra. Bírálata arra a tervre is kiterjed, amely a budapesti Parlament épülete előtti tér mint a magyar kollektív emlékezet szempontjából kiemelt jelentőségű helyszín 1944 előtti állapotba történő visszaállítását szorgalmazza.

Emlékezhely és medialitás

A kollektív emlékezet medialitására irányuló vizsgálódásokat ezúttal a Kerékgyártó Bélái nyitja, aki Aldo Rossi elméleti munkássága kapcsán az építészet és a kollektív emlékezet viszonyáról értekezik, a közösségi emlékezet térbeliségének – Maurice Halbwachstól származó, s Aleida Assmann *Erinnerungsraum*-fogalmában tovább élő – tétele révén bővítve az emlékezhely mint *locus* fogalmát. Rossi városmodellje, úgy mond, „a modern építészet utópikus jövőre irányultságának egyoldalúságával szemben a múlttal való folytonosságot húzta alá”; azt hangsúlyozva, hogy egy folyamatosan (át)épülő városban „soha

sincs tabula rasa, a mindenkori jelen és az alkotó a tudattalanul is jelenlévő előfeltételek között, a múlt egymásra rétegződött elemeiből építkeznek”. Rossi elmélete – akárcsak a modernség utáni emlékezetpolitika – a múlthoz való viszony tudatosítását szorgalmazza. Ezt az igényt a dolgozatnak az a fejezete nyomatékosítja, amely a város építészeti emlékezetétől elszakított modern lakótelep életidegenségét, sőt: megújulásra való képtelenségét szemlélteti.

A fejezet többi írása a populáris kultúra médiumait vizsgálja. Bujdosó Ágnes a magyar „paleotelevízió” egyik legnézettebb műsorának, a tudományos ismeretterjesztő *Delta* magazinnak a szignálját elemezve mutatja ki, hogy az egykor hétről hétre rítusszerűen ismétlődő képsor és zene magáról a televízióról mint tudományos, mégis misztikus hatású találmányról alkotott képzetek emblémájaként rögzült az 1960-as, 70-es években, s kínál máig egyfajta alternatív emlékezést a Kádár-korszakkal kapcsolatos uralkodó emlékezet-mintázatokhoz képest. Hasonló emlékezeti alternatívaként tárgyalja a korszak képregény-kultúráját Dunai Tamás, abból a tételből kiindulva, hogy a képregény ma már nem eleven műfaj, hanem egy adott korszak – Magyarországon az 1970-es, 80-as évek – emlékének felidézésére szolgáló emlékezhely. Puskás István ugyanennek a korszaknak a populáris zenei kultúrájáról állapítja meg, hogy a hozzá való viszony az emlékezés mesterséges fenntartására irányuló szándék fázisába érkezett – legyen szó akár az archiválási láz, az emlékműállítás jelenségeiről, akár a popkultúra „belső” emlékezéséről, a múlttá vált zenei kultúra egyfajta hatástörténetéről az idézőtechnikát, remixet preferáló posztmodern zenei stílusvilágban. Igaz – állapítja meg Puskás –, Magyarországon a múlthoz való zenei visszatérés inkább a retro, a nosztalgikus remake formáját ölti.

Szociokulturális megközelítések

Biczó Gábor, illetve Pék Győző munkacsoportjának vizsgálatai az emlékezhely-kutatás tágabb kontextusába, a kollektív emlékezet speciális területeire vezeti el az olvasót. Az előbbi, amely több évszázada vegyes nemzetiségű és vallású (román–magyar, református-ortodox) romániai falvak együttélési szokásait tárgyalja, azt mutatja be, hogyan segítik elő az egymásrautaltság és kölcsönösség kommunikatív emlékezetben őrzött történetei és ezek hálózata az együttélés szabályainak kialakítását és fenntartását mindkét etnikai-vallási csoportban. Biczó írásának konzekvenciája tanulságos kontrasztot kínál György Péternek az emlékezet heterotópiáját magyarországi példákön bemutató elemzéséhez, amennyiben azt állapítja meg, ahogyan a közös narratív háló kialakulása a kommunikatív emlékezet homotópiájához vezet a kulturális emlékezet eredendően heterotóp terében.

Pék Győző és munkatársai a 2010. október 4-én bekövetkezett környezeti katasztrófa (az ajkai vörösiszap-tároló gátjának átszakadása) traumatikus emlékének alakulását követik nyomon, földrajzi és időbeli távolság, iskolai végzettség, életkor és nemek szerint: Végző soron azt a folyamatot írják le, ahogyan egy ilyen, nagy médianyilvánosságban részesülő és nagy társadalmi együttérzést kiváltó tragikus esemény a kollektív emlékezet részévé válik.

Az emlékezhely-kutatás nemzetközi eredményei

Kötetünk nagy teret szentel az emlékezhely-kutatás újabb nemzetközi eredményeinek. Elsőként Pabis Eszter veszi sorra azokat a tanulságokat, amelyeket a francia emlékezhely-kutatás talán legjelentősebb folytatása, a *Deutsche Erinnerungsorte* kínál. A német kiadvány egyik legfontosabb üzenete, hogy bár nemzeti keretek között marad, tülemkedik a „hősi tettek és a hősiessz szenvedések” perspektíváján; elsőrendű feladatának tekinti a náci múlttal való számvetést. A német kötet esetében, paradox módon, az emlékezés nemzeti perspektívájának érvényesítése is újdonságnak számít, hiszen a nemzetiszocializmus tagadásaként a múlttal együtt a nemzet fogalma is hosszú időre elfojtás alá került. A nemzeti szempontjának bevezetését ugyanakkor nemcsak kritikai attitűd kíséri, de összehasonlító, európai kontextus is övezi. Igaz, a múlthoz való viszony kimozdítására irányuló törekvessel ezzel együtt sem teljes; természetesen nem azért, mert érvényre jut a nemzeti perspektíva, hanem azért, mert a nők vagy a bevándorlók alternatív emlékezetét nem érinti.

Pabis Eszter sajátos kontrasztot lát a német és a svájci kötetek között; az utóbbi ugyanis egy olyan európai nemzet kollektív emlékezetébe enged bepillantást, amelyben a nyelvek és a kantonok folytán erősen érvényesülnek a nemzetinél szűkebb identitások. A svájci kötetben ugyanakkor, az emlékezetkutatás újabb trendjével összhangban, szintén nagy hangsúlyt kap „[a] kollektív emlékezet jelentésének napjainkban megfigyelhető pluralizálódása, képlékennyé válása”, amely a kötet szerzője, Georg Kreis szerint „az újkor *nation building*gel ellentétes irányú folyamat”. A svájci történész ennek megfelelően arra törekszik, hogy (amint azt Pim den Boer is javasolja) a svájci identitásokat „nyitottságukban, sokféleségükben” értelmezze. Ennek a nyitottságnak természetesen az is része, hogy Svájc a maga egyediségét reprezentálja a nemzetek-országok versengésében. A hiányosságok ugyanakkor éppen a német kötet tükrében feltűnőek; Pabis Eszter joggal teszi szövé, hogy „[h]iányoznak a gyűjteményből [...] olyan, a jelen kulturális emlékezte szempontjából is fontos funkcióval bíró emlékezhelyek, amelyek a svájci történelem [...] sötét foltjaira irányulnak”. Ami közös: a bevándorlók, a társadalmi, nemi, etnikai kisebbséghez tartozók (ellen)emlékezetének bemutatását mindkét műben hiába keresnénk.

Kovács Szilvia a *Die Verortung von Gedächtnis* című osztrák kiadvány kapcsán azt állapítja meg, hogy benne az emlékezhely markáns fogalmi variánsával találkozhatunk; itt az emlékezhely tehermentesítő funkciója kerül középpontba. Az osztrák kutatásnak kiemelt terepe az épített tér emlékezhordozó és -alakító funkciójának vizsgálata – az osztrák himnusz mint emlékezhely elemzése pedig láthatólag tálcán kínálja a magyarral való összehasonlítás lehetőségét. Jegyezzük meg: a kötet egyik szerkesztője, Moritz Csáky a kollektív emlékezetnek a nemzeti narratíváról való leválasztásában is komoly szerepet vállalt, amint azt a *Das Gedächtnis der Städte* című könyve mutatja, amely már alcímében is kulturális összefonódások bemutatását ígéri.

A Pim den Boer és Willem Frijhoff által szerkesztett *Lieux de mémoire et identités nationales* című kötet szemléje kapcsán bepillantást nyerhetünk abba, hogyan érvényesíti den Boer jelen kötetben kifejtett elveit. A kötet Réti Zsófia szerint „olyan holland nemzeti identitást körvonalaz, amely nem önmagában áll, nem kizárólag az egyedi nemzeti szimbólumokon nyugszik, hanem leginkább a környező népekkel való viszonya ha-

tározza meg”. Ennek megfelelően den Boer nagy teret szentel a közös európai emlékezetnek; Norával szemben – aki maga is törekedett közös európai emlékezhelyek meghatározására (többek közt a Dunát, Versailles-t, Potsdamot, Einsteint, Auschwitzot sorolva ide) – nem a nemzetileg elkülönülő perspektívákat, hanem az alapjukat képező közös értékrendet hangsúlyozza, amely a szabadság, kereszténység, civilizáció eszméin alapul (ilyen alapon könnyű akár a magyar 1956-ot is európai kontextusba helyezni). A kontrasztív elv érvényesítése a „kis különbségek nárcizmusa” Freudtól kölcsönzött fogalmán alapul; az esettanulmányok a francia, német, angol mintázattól való különbözőség révén világítják meg a holland identitás sajátosságait. Az emlékezhely fogalmának használata szempontjából különösen fontos, hogy a holland szerzők megtalálják azt a központi elemet, amelyet a francia emlékezetben az állam tölt be; Hollandiában, minthogy város-államok szövetségeként jött létre, a város tölti be ezt az alapvető funkciót. Ez, amennyiben a nemzetinél kisebb egység szintjét kínálja az emlékezhely-kutatás számára, a városemlekezet különböző koncepcióival (Rossi, Csáky) is kapcsolatot teremt. Ugyanakkor az elméletileg mégoly innovatív kötet ismertetésének végéről sem hiányozhat a már ismert hiánylista.

A másik holland kötet, illetve az olasz munka – szemléjük tanúsága szerint – minden kiválóságuk ellenére inkább negatív tanulságokkal jár. E kötetek esetében fölvetődik az emlékezhely használatának létjogosultsága is.

Pusztai Gábor kritikája a *Németalföld emlékezete* című kötetről az emlékezhely-kutatás egyik neuralgikus pontjára mutat rá: a legkörültekintőbb válogatás esetén is esetleges marad, milyen események, objektumok, személyek stb. kerülnek a kiválasztottak listájára. A holland kötet esetében, úgymond, kirívó ez az esetlegesség. A középpontban Hollandia és Flandria viszonya áll, a témák az egység és a különbözőség szempontja szerint vannak kiválasztva és csoportosítva – bár még ez a szempont sem érvényesül következetesen. Következésképpen érvényesül viszont a pozitív önkép, amely itt sem enged teret a kritikus önvizsgálatnak.

Fogalmi szempontból a háromkötetes olasz emlékezhely-dokumentum a legproblematikusabb. A munka, mint Száraz Orsolya megállapítja, nem az olasz emlékezhelyek, hanem az olasz nemzeti identitás aktuális kérdései iránti érdeklődésnek köszönheti létrejöttét; a szerkesztő nem a tényleges emlékezetet kívánja leírni, hanem a hiányzó emlékezetet létrehozni – a történész eszközeivel. Mindez a munka látványos, (történet)tudományos szempontból legitim eredményei ellenére olyfokú elméleti-módszertani konfúzióhoz vezet, amely kétségessé teszi, beszélhetünk-e itt egyáltalán a *lieux de mémoire* olasz változatáról.

Friedrich Judit írása speciális területre kalauzol: azt a konferenciakötetet mutatja be, amely az ELTE Anglisztika Tanszékén zajló, az irodalmi emlékezetre irányuló kutatásokat összegzi, *Confrontations and Interactions* címmel. A kötet írásai azt a kérdést járják körül, „mit, hogyan és milyen indokok alapján sajátít ki vagy felejt el a magyar kulturális memória, miközben megalkotja és állandóan újraalkotja a brit irodalom magyar fogalmát, és a brit irodalomra való emlékezése által állandóan felülírja azt a képet is, amelyet a magyar kultúráról teremt önmaga számára”.

Mohács mint reprezentatív emlékezhely

A második kötetben önálló blokkot képez annak a 2011. június 16–17-én megrendezett konferenciának az anyaga (*Az emlékezhely kutatásának módszertani problémái. Mohács példája*), amely egy reprezentatív emlékezhely, Mohács sok szempontú vizsgálata révén tett kísérletet az emlékezhely fogalmának magyar viszonyok közti alkalmazására. A legfőbb kihívásnak az mutatkozott, hogyan lehet átlépni a hagyományos diszciplínák köreiből a kollektív emlékezet interdiszciplináris, intézményi kontúrokkal el nem határolt területére.

Mohács a modern emlékezetkultúra küszöbén – a verbális közeg tanúsága

Az első fejezet Mohács emlékezhellyé válásának folyamatát követi. Az emlékezhely előtti kollektív emlékezet korát Bitskey István idézi fel; azt mutatja be, hogyan épül be az Isten büntetéseként értelmezett mohácsi csatavesztés a hitviták protestáns, illetve katolikus diskurzusába. Bármennyire nyilvánvaló is e kor esetében az emlékezés premodern jellege (a múlt a jelen számára tanulságokkal járó példák tárházaként jelenik meg), a vitahelyzetnek a modern emlékezetkutatás szempontjából sem érdektelen következménye, hogy Mohács alternatív emlékezetek keresztüztüében válik a kollektív emlékezetstruktúra meghatározó elemévé.

Ezután három szerző is a kollektív emlékezés modern struktúrájának kialakulását követi nyomon. Debreczeni Attila a tüzetes forráselemzés módszerével széles nyilvánosság-történeti kontextusban rekonstruálja annak a történeti narratívának a kialakulását, amelyben Mohácsnak jut a fordulópont szerepe. Dolgozata nem csupán Mohács emlékezhellyé válása szempontjából kínál tanulságokat, de a premodern és a modern kollektív emlékezet struktúrájának eredendő különbségére is rámutat.

Orbán László, aki a *Pályám emlékezete* című Kazinczy-mű kritikai kiadásának szerkesztőjeként mélyreható ismereteket szerzett a személyes múltat megkonstruáló Kazinczy Ferencről, ezúttal azokat a dokumentumokat vizsgálja – mindenekelőtt a *Történetek' Kalendariumát* –, amelyekben Kazinczy a történeti múlt nyomait gyűjti össze. Ezek emlékeztörténeti szempontból olyan „emléknyom-gyűjtemény”-ként olvashatók, amelyekben, saját előfeltevésük szerint, „az emlékezés nem a múlt eseményeiről őrzött változatlan képek változatlan előhívása, hanem egy dinamikus, többszörösen visszacsatolt és konstruktív folyamat eredménye”.

S. Varga Pál az emlékezhely Pierre Nora-i kritériumai alapján vet össze a 18. század végén, illetve 19. század elején keletkezett szövegeket, rámutatva az előbbieken érvényesülő emlékezetstruktúra premodern jellegére s kiemelve Kisfaludy Károly elégiáját, amely kifejezetten a felejtés ellenében s évfordulós alkalomból (1826) idézi fel a csata emlékét. A dolgozat végül azt szemlélteti, hogyan kristályosodik ki a modern értelemben vett emlékezhely fogalma Kölcsey Ferenc *Mohács* című esszéjében, amely már nem is elsősorban a csata emlékére, hanem a kollektív emlékezet identitásképző funkciójára összpontosítja figyelmét.

Az átmenet jellegzetességeit emeli ki Brigovác László is, aki a mohácsi csata emlékére tartott egyházi beszédek elemézve konstatálja a nemzeti vonatkozás hangsúlyosabbá

válását. Ezt a vonatkozást már nem is a vallási szempont előzi meg (mint a reformáció idején), hanem az uralkodóház iránti lojalitás politikai témája; a vallási és a politikai aspektust az erkölcsös viselkedésre intő prédikáció – 1820-as években felelevenített – középkori hagyománya kapcsolja össze egymással és a nemzeti tematikával. Ez az újszerű beszédpozíció azzal is jár, hogy elmosódnak a Mohács emlékének vonatkozásában egykor meghatározó felekezeti különbségek.

A festészet tanúsága

A képzőművészet felől közelít a témához Veszprémi Nóra és Keserü Katalin dolgozata. Előbbi, az irodalmi témájú tanulmányokhoz hasonlóan, az átmenet jelenségét vizsgálja meg Dorffmaister István 1787-es Mohács-képe kapcsán. A festmény egyrészt szakít a nyíltan szakrális vonatkozású történeti festészet hagyományaival, másrészt a mohácsi csatát mégsem nemzeti tragédiaként jeleníti meg, hanem – a törökök elleni győztes nagyharsányi, „második mohácsi csata”-ról (1687) festett kép révén – egy olyan narratíva keretébe illesztve, amely a kereszténységnek a pogányság felett aratott győzelmét beszéli el. A Dorffmaister-kép párját az teszi igazán átmeneti jelenséggé, ahogy a 19. század viszonyult hozzá; másolatai a nemzeti kultusz jegyében terjedtek, egyházi kontextusa viszont megkerülhetetlen maradt. Amennyiben kapcsolatba került a nemzeti emlékezet narratívájával, visszamenőleg a nemzeti tárgyú, profán történeti festészet kezdeteként is értelmezhetővé vált.

Keserü Katalin Orlai Petrics Soma *A mohácsi csatánál elesett II. Lajos király testének feltalálása* című, 1850–1851-ben készült festményét és fogadtatását elemzi. A kortárs recepció allegorikus jelentést tulajdonított a képnek – eszerint az 1849-ben hősi halált halt Petőfi halálát kell látni rajta. Keserü Katalin, nem vitatva az allegorikus jelentéstulajdonítás lehetőségét, arra teszi a hangsúlyt, hogy „az ábrázolás előképe [...] a keresztletételnek vagy Krisztus sírba tételének képi hagyománya”. Ezt a – festészeti hagyományhoz kötődő – értelmezést a kortárs recepcióban gátolta, hogy a vizuális jelentésképzés ezúttal – a kortársak számára szokatlan módon – levált az irodalmiról. A nemzethalál-tematika – s ezzel együtt az aktualizáló jelentés – eszerint csak a vallásos ikonográfiai hagyományon keresztül ragadható meg a képen, amennyiben „a történeti alapú világkép igénye a vallásos művészet ikonográfiáját világivá változtatta”. Ez az értelmezés érdekes összehasonlítást tesz lehetővé: ha Dorffmaister képein a nemzeti történelem a szakrális közegnek rendelődik alá, Orlai képén a Krisztus-téma a nemzeti történelem szakralizálásának szolgálatában áll. A szakrális ikonográfia bekapcsolása a nemzethalál/feltámadás narratívájába, tudjuk, utóbb emlékeztörténeti közhellyé vált – elég a Balogh László Levente által felidézett szakralizáló Trianon-emlékművekre gondolni, a keresztire szegezett Nagy-Magyarország-térképpel. A szakrális vonatkozás ugyanakkor – akármilyen színvonalon jusson is kifejezésre – azt is megmutatja, hogy a nemzet legitimációja előszeretettel támaszkodik a kereszténység közös európai emlékezetére.

Mohács emlékezete a modern korban – a történetírás, a politika és az irodalom tanúsága

Az elmúlt bő évszázad Mohács-emlékezetének alakulását meghatározta, hogy a 19. század végén professzionalizálódó történetírás különböző nézőpontokból értelmezte a mohácsi csatát. A millennium, a honfoglalás ezeréves évfordulója alkalmából megjelent *A magyar nemzet története* – a „magyar Lavisse” – Mohácsot Fraknoi Vilmos értelmezésében tárgyalja. Mint Szendrei Ákos megállapítja, Fraknoit a pozitivista tényisztelet mellett a kollektív emlékezet alakításának szándéka is irányította, amikor Mohács jelentőségét – az ekkorra már rögzült emlékezet-narratívának megfelelően (lásd Debreczeni tanulmányát) – a többi törökellenes ütközet fölé emelte, itt említvén a magyarság „világtörténelmi missióját”-t – Magyarország védőbástya szerepét a keresztény civilizáció védelmében. Fraknoinak e törekvését jelzi, hogy a mohácsi csataterőről készült térképek mellé a helyszínen álló emlékoszlop képét iktatta.

A modern Mohács-emlékezet alakulása szempontjából döntő jelentőségű az 1960-as, 70-es években Nemeskürty István fellépése nyomán kialakult történészvita. Erős Vilmos a Nemeskürtyvel szemben fellépő történészek álláspontját elemezve mutatja ki, hogy Nemeskürty, aki a Mohács-legenda illúziójának elosztatását ígéri, valójában maga indul ki illúziókból, amikor a parasztságot az „igazi nemzet”-tel azonosítja, a felelőséget a nemzetietlennek minősített uralkodó osztályra hárítja, s megalkotja a maga áldozatnarratíváját (vö. a Balogh által Trianon kapcsán említett „viktimizálódás”-sal). Annak az első kötetünkben olvasható vitának az alapkérdése rajzolódik itt fel Mohács kapcsán, amely a kollektív emlékezet tudomány előtti s a történetírás tudományos pozíciójának viszonyát firtatja; a „nemzeti romantikusok” kurucos (függetlenségi), „kismagyar” – szélsőséges változatában a turanizmusig eljutó – koncepciójával az egymással is vitatkozó történészek egységesen állnak szemben. Nemcsak a – végső soron Szekfű Gyula európai kontextusú, a Habsburg-uralmat emiatt pozitívan megítélő felfogásával rokon – „nyugatos” irányzat, de a „függetlenségi, protestáns, keleti hagyományokat is számon tartó tradíció”-t képviselő iskola is. Erős ugyanakkor nem hagy kétséget afelől, hogy a szaktörténészek közti vita sem maradt mentes az aktuális jelentések iránti vonzalomtól.

Az emlékezhely politikai instrumentalizálásának közegébe kalauzolja az olvasót Kerepeszki Róbert, aki Horthy Miklós kormányzónak a csata 400. évfordulóján tartott beszédét elemezve abból az emlékezettörténeti összefüggésből indul ki, hogy – amint azt Klebelsberg Kunó kultuszminiszter megfogalmazta – „Mohács igazi megértéséhez kell Trianon” (igaz, fűzi hozzá a történész, „Trianon megértéséhez kell Mohács is”). Az aktuálpolitikai tanulságokat Horthy beszéde oly módon vonta le, hogy kezdeményezte az ország nemzetközi elszigeteltségéből való kitörését, közeledési szándékot jelentve be Jugoszlávia felé. Későbbi visszaemlékezésében Horthy a rigómezei, illetve a mohácsi vereség nyomán elszenvedett közös sorsot hozta fel magyarázatként; a történész ma mégsem a kollektív emlékezet működését, hanem annak politikai instrumentalizálását látja az 1926-os beszédben.

A 400. évforduló irodalmi aspektusát villantja fel Kovács Szilvia, aki Krúdy Gyula 1926-ban írt *Mohács* című regényéről szólva az irodalomnak azt az eredendő adottságát

veszi alapul, hogy a fikciós szövegek alternatívát képesek nyújtani a fennállóval szemben. Krúdy regénye az alternatív Mohács-emlékezet lehetőségét veti fel, mégpedig többszörösen. Az eseményeket rögzítő íródeák nézőpontja ironikus viszonyt létesít a tragikus eseménnyel. II. Lajos halálát a regény a maga alkotta mitikus sorstörténet végpontjaként beszéli el, míg az özvegy királyné nézőpontjával mintegy a Szekfű Gyula-féle perspektívát előlegezi, amennyiben Mária „Mohácshoz való viszonyát [...] a Habsburg-birodalomhoz és a keresztény Európához tartozás ténye határozza meg”. Mária számára „Mohács személyes tragédia, de nem nemzeti katasztrófa” – ugyanis „[a]z ország még megmenthető, hisz Ferdinánd lesz a király”. Emlékeztörténeti szempontból a regény lényegét az adja, hogy – ellentétben a tudomány kritikai beállítódásával – a szereplői perspektívák, a magánéleti szál révén az emlékezés szempontjából nélkülözhetetlen személyes hozzáférést kínál a múlthoz.

Idegenek szemében

Mohács kapcsán négy írás is teret nyit a Pim den Boer által szorgalmazott kontrasztív, kontextuális szempontnak. Györkös Attila témája a magyar Mohács-emlékezet nemzetközi vonatkozásában a „Nyugat árulásának mítosza”, amely I. Ferenc francia király és Szulejmán állítólagos szövetségén alapul. Györkös alapos forráselemzéssel, a nemzetközi kutatás eredményeit felhasználva állapítja meg, hogy nem lehet összefüggést találni „a legkeresztényibb király” és Szulejmán ekkori levélváltása, illetve a mohácsi csata között. Eredményeit a magyar történeti tudat kialakításában meghatározó szerepet játszó középiskolai és egyetemi tankönyvekkel szembeállítja, amelyek egyhangúlag a „francia–török szövetség” tézisének képviselik.

Jakó Klára a szomszédos népek emlékezetének kontrasztív vizsgálatát szorgalmazva arra keresi a választ, milyen visszhangja volt a mohácsi csatának Havasalföldön és Moldvában. Megállapítása szerint az esemény alig hagyott nyomot a román történetírók munkáiban. E krónikák keveset foglalkoznak külső eseményekkel, s imagológiai beállítódásuk archaikus: a magyarságról kialakított kép túlnyomó részben azoknak az erdélyi fejedelmeknek a megítélésén alapult, akik kapcsolatba kerültek a két fejedelemséggel. A hiány beszédes: a két szomszéd nép kollektív emlékezetének máig alig van közös pontja.

Az összehasonlító vizsgálat köréből természetesen nem hiányozhat a győztes emlékezete sem. Annál meglepőbb, hogy a modern török történetírásban a mohácsi „diadal”-nak kevés nyoma van. Dobrovits Mihály rámutat, hogy a magyarázat valójában nem a konkrét eseménnyel kapcsolatos, hanem a modern Törökországnak azzal a törekvésével, hogy deiszlamisálja saját múltját. Az átértékeléshez az is hozzá tartozik, hogy a török–magyar kapcsolatokból a 19. század második felére eltűntek az egykori ellenséges viszony nyomai. Ezeket túl azonban mind a különbségek, mind az egyezések számbavétele tanulságokkal jár. Mivel a törökök Magyarországon európai terjeszkedésük fő akadályát látták, a török történetírás máig ebből a pozícióból ítéli meg úgy a magyarokkal szembeni sikert, hogy ezt követően a Magyar Királyság „eltűnt a történelemből és a politikai térképről”. Meg erősíti ugyanakkor Mohács magyar megítélését, hogy a török történetírás is kiemeli Ma-

gyarország megosztottságát, s azt, hogy a Nyugat magára hagyta az országot. A kontrasztív emlékezetvizsgálat mindenesetre azt mutatja, hogy a közös emlékek akkor is betölthetnek összekötő szerepet két nemzet között, ha a közös múltra vonatkozó ellentétes beállítódás megmarad.

Bárány Attila írása a mohácsi csata, közelebről a csatában elesett király nyugat-európai emlékezetének közegébe kalauzolja az olvasót. II. Lajos emlékének brüsszeli jelenléte annak a körülménynek köszönhető, hogy a király özvegye, Habsburg Mária egy negyedszázadon át Németalföld kormányzója volt, s ott megalapozta férjének mint keresztes mártírnak a kultuszát. A brüsszeli Szent Mihály- és Szent Gudula-székesegyház ablakai e kultikus politikai programhoz tartoznak, s fontos szerepet játszottak a 16. században kibontakozó keresztes ideológia alakításában. Lajos kultusza ezzel együtt az emlékezés politikai instrumentalizációjának egyik látványos példájaként is olvasható; abba az offenzívába illeszkedett, amelynek eredményeként Ausztria, a Habsburg-ház sajátította ki a kereszténység védőbástyájának szerepét.

Alternatív Mohács-képek

Csorba Dávid a Mohács környéki – lokális – hagyományt az alternatív emlékezet megnyilvánulásaként mutatja be. E verzió szerint II. Lajos nem a Csele-patakban lelte halálát, hanem egy elkeseredett magyar főúr ölte meg, s a gyilkosságot sok áldozattal járó öldöklés követte. Az alternatív narratíva forrásául szolgáló, a 19. század közepén megtalált kortársi szövegforrás (Szerémi György emlékirata) kapcsán Csorba az emlékezet és történetírás – kötetünkben gyakran szóba kerülő – konfliktusára irányítja a figyelmet; eszerint a király halálának alternatív narratívája olyan jelentéspotenciált hordoz, amely Mohács tudományos értelmezéséből hiányzik. Nem véletlen, hogy ennek kapcsán szóba hozza a Veszprémi Nóra és Keserü Katalin által elemzett festményeket (Dorffmaister, Orlai), illetve Krúdy Mohács-regényét – azt az összefüggést erősítve ezzel, amelyet Kovács Szilvia hangsúlyozott a művészet és alternatív emlékezet vonatkozásában.

Különleges helyet foglal el Mohács emlékezetének fenntartásában Baltavári Tamás vállalkozása; Baltavári és teamje számítógépes játékprogramok felhasználásával rekonstruálta a csatát. A rekonstrukció nem egyszerűen szemléltetést szolgál – Baltavári elgondolása szerint a csata számos paraméterének bekalkulálásával készített szimuláció olyan felismerésekre is vezethet, amelyekre a hadtörténet hagyományos eszközeivel nem lehet eljutni. A rekonstrukció eredményeként elkészült 23 perces animációs filmet bizonyára vitatni fogja a szakmai nyilvánosság (akár azért, mert az alapul szolgáló számítógépes játékok nem a hűségre, hanem a valószínűségekre törekszenek, akár azért, mert a rekonstrukció kiindulásául Perjés Géza és Papp László elmélete szolgált). Annyi azonban bizonyos, hogy a számítógépes módszerek alkalmazása előtt beláthatatlan lehetőségek állnak – nem is beszélve arról az elemi hatásról, amelyet a csata monumentális képi megjelenítése a nézőre gyakorol. E téren Baltaváriék vállalkozása kivételesen hatékony a kollektív emlékezet elevenen tartásában – tanúsítva, hogy a technikai haladás nemcsak a felejtés forrása, de az emlékezés támasza is lehet.

Ez a rövid bevezető természetesen nem veheti számba a kötet tanulmányainak valamennyi felvetését – mint ahogy mindazokat a kapcsolatokat sem, amelyek az egyes szövegek közt (nagyreszt szerzőjük szándéka nélkül) létrejöttek. A kötetek igazi újdonságát azonban alighanem éppen ezek a – rejtett, a közös relevanciák által előidézett – áthallások jelentik. Abban a reményben bocsátjuk útjára e köteteket, hogy a bennük olvasható elméleti felvetések, az egyes konkrét elemzésekben rejlő elméleti és módszertani tanulságok s a köztük szövődő hálózat mind a magyar, mind a külföldi olvasóknak-kutatóknak ráirányítja figyelmét a kollektív emlékezés terén mutatkozó közös felelősségre és feladatra.

* * *

Köteteink tanulmányai a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 projekt támogatásával készültek, amelyet az Új Széchenyi Terven keresztül az Európai Unió, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap finanszírozott.

Debrecen, 2012. október 30.

S. Varga Pál

1. A MAGYAR EMLÉKEZET- HELYEK KUTATÁSÁNAK ELMÉLETI ALAPJAI

1.1. Vita

*A magyar „emlékezet helyei” és a traumatikus múlt**

Hofer Tamás bevallotta a magyar „emlékezet helyeit” kívánta 1994-ben bemutatni a Néprajzi Múzeumban rendezett, a *Magyarok „Kelet” és „Nyugat” közt – Nemzeti jelképek és legendák* című kiállítás segítségével. Pierre Nora tanítását követve arra az álláspontra helyezkedett, hogy most, amikor a 19. század óta a hatalma teljében lévő nacionalizmus kezd elhalványodni, különösen nagy az igény a nemzet (a nemzeteszme) új modellje iránt. A kiállítás koncepcióját röviden így foglalta össze: „a magasztos és áldozatokra hívó hazafiság helyett egy olyan szórakoztató, néha turistakalauzshoz hasonló vezetést kínál [a kiállítás] a »nemzeti múlt közkertjében«, mely módot ad, hogy mindenki saját egyénisége, ízlése szerint állítsa össze azt az [...országváltozatot, mely a közös hazában (tehát azon belül) sajátosan az övé. [Hiszen immár] nem a homogén kultúra és magatartás adja [...] a nemzet egységét, hanem a különböző, esetenként egymással ellentétes, egymást kizáró álláspontok komplementer voltának elismerése.”¹ Félreértés ne essék, a nemzeti identitás napjainkban sem vesztette el a jelentőségét, jóllehet, nem tarthat többé igényt semmiféle kizárólagosságra. Számot kell azonban vetni azzal, hogy a tartalmukban ellentétes, ha egymást nem is feltétlenül kizáró országtudatok egymásmellettisége teszi nemzeté ma az országot.

Hogyan értékelhetjük közel két évtized elteltével a szinte programként ható idézett nemzetfelfogást? Tagadhatatlan, hogy a nemzet politikai, gazdasági és társadalmi adottságként az azóta eltelt időben is folyamatosan gyengült. Se szeri, se száma az ezt igazoló fejleményeknek. Tapasztalati tény ugyanakkor az is, hogy a klasszikus, 19. századi jellegű nacionalizmus ma megint a reneszánszát éli Európa számos országában – a politikai diskurzusok kísérőjelenségeként és azok eredményeként is egyúttal. Ennek igen szemléletes példájául szolgál napjaink Magyarország.

Mind nagyobb jelentőséget tulajdonítanak újabban az emlékezetnek a nemzettudat tekintetében is. Amikor a kérdés előtérbe kerül, nagy súllyal esik a latba a tér és az ember viszonya.² Pierre Nora külön kiemeli a hely központi szerepét a nemzetihez való megvál-

* A tanulmány első megjelenése: *Studia Litteraria*, 2012/1–2, 41–50.

¹ HOFER Tamás, *Kiállíthatók-e a magyar „emlékezet helyei”?*, BUKSZ, 1994, Tél, 468.

² Vö. *Köviörök: Az identitás történetének térbeli keretei*, szerk. CIEGER András, Bp., Atelier, 2009; GYÁNI Gábor, *Az elveszített múlt: A tapasztalat mint emlékezet és történelem*, Bp., Nyitott Könyvműhely, 2010, 103–116, 237–265; ZOMBORY Máté, *Az emlékezés térképei: Magyarország és a nemzeti azonosság 1989 után*, Bp., L'Harmattan, 2011.

tozott viszonyban: a francia historikus ennek kapcsán egyszerre beszél az anyagi (a fizikai voltukban megtapasztalható), a szimbolikus, valamint a funkcionális helyekről, amelyek olykor át is alakulnak egymásba. „Egy látszólag tisztán anyagi természetű hely, például a levéltári raktár csak akkor válik emlékezhellyé, ha a képzelet szimbolikus jelentéssel ruházza fel. Egy tisztán funkcionális jelenség, például egy iskolai tankönyv, egy végrendelet, egy bajtársi szövetség csak akkor tekinthető emlékezhelynek, ha valamilyen rituálé kapcsolódik hozzá. Az egyperces néma csend, amely a szimbolikus megjelenés szélsőséges példája, valójában egy időbeli egység.”³

Olyasmire emlékezünk a helyek révén, pontosabban annak az emlékezetére „szólítanak fel” az emlékezet számára fenntartott helyek, amiről többnyire nem szerezhető közvetlen és élő tapasztalat. Részint azért, mert régen volt eseményekre és dolgokra emlékeztetnek bennünket; részben pedig azért, mert velünk egy időben zajló eseményekre és tapasztalatokra referálnak ugyan, mégsem tapasztalhatjuk meg őket kézzelfogható módon, hanem a közvetítés, a reprezentáció útján férhetők csupán hozzá. Mivel azonban a nemzeti érintettség okán különös jelentősége van számunkra mindeme dolgoknak, viszonylag gyorsan és könnyen bekerülhetnek a közösségi emlékezés áramkörébe. Az észak-dunántúli vörösiszapömlés, amit az eseményről szóló híradás pillanatok alatt nemzetközileg ismert üggyé tett, olyan helyi tragédia volt, amely már a megtörténtét követő évben (2011-ben) is a kommemoráció tárgyát képezhette. Így vált a szóban forgó esemény nemzeti emlékezeti helyé, szemben sok hasonló történéssel, amelynek nem keltették hírét az esemény bekövetkeztekor, és amelyek a közvetlen (nemzeti) érintettség hiányában sem tehettek szert számunkra különösebb emlékezeti értékre.

A modern nemzet, mai fogalmaink szerint, konstruálás eredményeként keletkezett a nem is túl régi múltban; ennek ellenére vagy éppen e tény hatására sikeres tárgyi valósággá lett az idők során. A nemzet, ez a közvetlenül megfigyelhető tárgyi valóság ugyanis – „elképzelt közösségként” – életünk és tapasztalataink szilárd, intézményi bázisát alkotja.⁴ A nemzet mibenlétét három, egymástól többé-kevésbé elkülönülő síkon, politikai, gazdasági-szociális és kulturális vetületben ragadhatjuk meg. Nem vitás, sokat csorbult újabban a nemzet valamikori önállósága mind a három említett dimenzióban, ami persze a globalizáció számláját terheli. A helyzet ennek ellenére úgy fest, hogy az egyes nemzeti kormányok intézkedései szabják meg ma is, ha talán nem is minden részletében, a modern európai nemzetállamok polgárainak az életét. Így például a honi munkaerőpiacok, adózási szabályok és oktatási rendszerek köteleikeiben zajlik napjainkban is legtöbbünk élete, s a kulturális értékek és normák univerzalizálódása ellenére sem szűnt meg hatni a nemzet. Hiszen a benne és általa megtestesülő kulturális partikularitás biztosítja az otthonosság érzését, sőt mi több, a jelentések tág univerzumához való hozzáférés kódjait is a

³ Pierre NORA, *Emlékezet és történelem között: A helyek problematikája*, ford. K. HORVÁTH Zsolt = P. N., *Emlékezet és történelem között: Válogatott tanulmányok*, vál., szerk., utószó K. HORVÁTH Zsolt, ford. HAAS Lídia, K. HORVÁTH Zsolt, LAJTAI L. László, NÉMETH Orsolya, TÓTH Réka, Bp., Napvilág, 2010, 27.

⁴ Benedict ANDERSON, *Elképzelt közösségek: Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*, ford. SONKOLY Gábor, Bp., L'Harmattan–Atelier, Bp., 2006.

nemzeti kultúra adja a kezünkbe.⁵ Elérve erre a pontra vissza is térhetünk a nemzet mint emlékezeti entitás korábban megpendített problémájához.

Nincs abban semmi új, hogy a nemzet, képzelt közösségként, egyszersmind emlékezeti közösség is, vagy mindenekeelőtt éppen az. Sokan úgy tartják, hogy a nemzet politikai közösségként a francia történeti fejlődés eredménye. E közkeletű vélekedés ellenére a francia nemzettudat kiemelkedő 19. századi teoretikusa, Ernest Renan határozottan vallotta: „A nemzet: lélek, szellemi alapelv.” Következésképpen, szól tovább Renan eszmefuttatása, a nemzet nem más, mint „emlékek gazdag örökségének a közös birtoklása”. Másként szólva: „Megosztani a múlt dicsőségét és keserveit, [...] annak tudatával rendelkezni, hogy egykor közösen szenvedtünk, örültünk, reménykedtünk.”⁶

A nemzet mint egyfajta emlékezeti közösség az az ősrégi nacionalista eszmény tehát, amely egyebek közt a történetírás munkálkodása nyomán rögzült az idők során az állam minden egyes polgárának a fejében. A szakszerű akadémiai történetírás úgy felel meg e magasztos feladatának, hogy a nemzet mint természetes adottság mitikus koncepcióját állítja a modern történeti tudat középpontjába. Ennek jegyében beszél el – a racionális diskurzus szabályaihoz tartva magát – a múlt hitelesnek tetsző históriáját. Az így felfogott unikális nemzeti történelem, mondhatni, időtlen entitás, és a késő antikvitás koráig visszanyúló folytonosság tartja életben.⁷ Napjainkban, midőn a történetírás komoly versenytársra lelt a kollektív (a társadalmi és/vagy a politikai) emlékezetek különféle konstrukcióiban, melyek mind a múlt pluralizálásában érzik magukat érdekeltnek, nem tartható fenn tovább az egy és oszthatatlan nemzeti történelem hagyományos fogalma. Nem csoda tehát, ha magának az akadémiai történetírásnak a berkein belül is számos híve akad ma már azon „eretnek” elképzelésnek, mely szerint egynél több nemzeti múlt beszélhető el tudományosan igaz, racionálisan legitim módon.

Nincs is ezzel különösebb baj mindaddig, amíg nem ragaszkodik újból (vagy huzamosabb ideje) az állam – a nemzeti (a nemzetállami) történelmi emlékezet legfőbb öre – a renani értelemben vett homogén nemzeti emlékezet uralmához.⁸ S abban az esetben sem jelentene problémát a nemzeti múlt mint egységes történelem fogalmának a felbomlása, ha nem lennének adva továbbra is az osztatlan történelmi tapasztalatok, amelyek akkor is identitásbiztosító erővel bírnak, amikor az általuk referált múlt legtöbb következménye már elenyészett, a múlt valamikori értelme pedig megváltozott a közben eltelt idő során.

* * *

⁵ Bővebben GYÁNI Gábor, *Sorskérdések és az önmegértés nemzeti diskurzusa a globalizáció korában = Mi a magyar most?*, szerk. SÁNDOR Iván, Pozsony, Kalligram, 2011, 21–46.

⁶ Ernest RENAN, *Mi a nemzet?*, ford. RÉZ Pál = *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*, szerk. BRETTER Zoltán, DEÁK Ágnes, Pécs, Tanulmány Kiadó, 1995, 185.

⁷ Patrick J. GEARY, *The Myths of Nations: The Medieval Origins of Europe*, Princeton, Princeton University Press, 2002; *Narrating the Nation: Representations in History, Media and the Arts*, eds. Stefan BERGER, Linas ERIKSONAS, Andrew MYCOCK, New York, Berghahn Books, 2008.

⁸ A kérdést a teljes glóbuszra kiterjedően és gazdagon dokumentálva tárgyalja: Margaret MACMILLAN, *The Uses and Abuses of History*, London, Profile Books, 2009.

Különösen kiemelkedő hely illeti meg a magyar nemzettudat tekintetében a Trianon-szindrómában összegzett kollektív memóriát. A dolog vitathatatlan jelentőségét mutatja a Trianonra való mai (és újbóli) emlékezés fokozott jelentősége, a Trianon körüli, szinte rituális kommemorációs kultusz elevensége, ami a politikai szférát éppúgy áthatja, mint ahogyan a civil társadalom mindennapi gyakorlatát is mindinkább jellemzi. Mindennek a múltba, pontosabban a Horthy-kori közelmúltba visszanyúló előzményeit már kellőképpen ismerjük;⁹ a jelenség 1989 utáni feléledését és a napjaink politikai diskurzusában betöltött szerepét pedig lassan kezdjük felmérni.¹⁰ Nincs Trianon emléken kívül még egy olyan magyar történelmi referencia, amely hasonlóképpen és ugyanezzel az erővel volna képes betölteni a *par excellence* magyar emlékezeti hely szerepét. Mi vajon a jelenség magyarázata?¹¹

Számos tényező együttes hatása játszik közre ezúttal is, nevezetesen, hogy Trianon emlékezeti hely gyanánt (1) tisztán fizikai, vagyis materiális entitás (is), mivel területváltozással egybekapcsolt traumatikus (traumatizáló hatású) eseményre utal; (2) az a sorsfordító történelmi esemény, melynek – bizonyos időbeli megszakítással (1945–1989) – kezdettől intenzív volt és egy bizonyos idő eltelte után újból élénkévé vált a kommunikatív emlékezete; (3) olyan eleve tragikusnak ható, ezáltal könnyen cselekményesíthető múltbeli esemény, amely e minőségében zavartalanul betagozódik a nemzeti múlt hagyományosan tragikus tónusban hangszerelni szokott metanarratívájába;¹² (4) ráadásul olyan esemény referenciájával szolgál, amely könnyen értelmezhetővé teszi Magyarországot és a nagyvilág, mindenekelőtt Magyarországot és a Nyugatot, valamint Magyarországot és a szomszédos országok közötti viszony *mindenkori* lényegét. Így, ennek folytán ölti magára a Nyugatot a magyar nemzet sorsa iránt közömbös, olykor vele szemben ellenséges erő imázsát;¹³ ebből fakad az is, hogy a szomszédos országok, ahol magyarok kisebbségi sorban élnek, tartósan és rendíthetetlenül ellenségeként rögzülnek a magyar nemzettudatban. A szomszédos nemzeti tudatok hasonlóképpen a magyar népet tekintik a legfőbb nemzeti ellenségüknek. Az ellenségképek ezen kölcsönössége a Trianon-szindróma reciprok hatásából fakad.

Nem lehet csodálkozni azon, ha a napjainkban feléledt Trianon-kultuszt a public history kommunikációs eszköztárát jól hasznosító szélsőjobboldal szorgalmazza különösképpen, mely politikai erő egyszerre hirdeti a területi revíziót és az euroszkepticizmus programját.

⁹ Lásd ZEIDLER Miklós, *A revíziós gondolat*, Bp., Osiris, 2001; Uő, *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*, Bp., Teleki László Alapítvány, 2002; ABLONCZY Balázs, *Védkönyhő: Idegenforgalmi fejlesztés és nemzetépítés Észak-Erdélyben 1940 és 1944 között*, Történelmi Szemle, 2008/4, 507–533.

¹⁰ ROMSICS Gergely, *Trianon a Házban: A Trianon-fogalom megjelenése és funkciói a pártok diskurzusaiban az első három parlamenti ciklus idején (1990–2002) = Az emlékezet konstrukciói: Példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemből*, szerk. CZOCH Gábor, FEDINECZ Csilla, Bp., Teleki László Alapítvány, 2006, 35–52.

¹¹ Az értelmezéshez hasznos szempontokkal járul hozzá: ALEIDA ASSMANN, LINDA SHORTT, *Memory and Political Change: Introduction = Memory and Political Change*, eds. A. A., L. S., London, Palgrave Macmillan, 2012, különösen 6–8.

¹² GYÁNI, *Az elvesztébető múlt... i. m.*, 117–133.

¹³ GYÁNI Gábor, *A nacionalizmus és az Európa-kép változásai Magyarországon a 19–20. században*, Történelmi Szemle, 2007/4, 481–482.

A MIÉP kezdte a sort az 1990-es években, újabban pedig a szintén parlamenti pártként ténykedő Jobbik folytatja ezt a gyakorlatot. A szomszédsági politika tágan vett fogalma kapcsán is Trianon a legfőbb szellemi irányító azok esetében, akik a Trianon-szindróma kultikus emlékezeti helyé szilárdításán szorgoskodnak. Ezért is szíthat mindmáig megannyi konfliktust és történelemértelmezési viszályt Trianon kérdése (pontosabban az esemény emlékezete) a magyarok és a szomszéd népek között.¹⁴

Általános magyar emlékezeti hely vajon Trianon? Azért is aktuális a kérdés, mert a jelenleg kormányzó politikai erő érdemben már túllépett vagy éppen most lép túl Trianonon mint póre emlékezeti helyen. Hiszen a kisebbségi magyarok állampolgári, majd pedig magyarországi politikai jogokhoz juttatása *Trianon mint államjogi tény gyakorlati politikai tagadását is jelenti egyúttal*.

Ennek ellenére sem képes azonban Trianon maradéktalanul betölteni a ma neki szánt integráló szerepet, nem szimbolizálhatja ugyanis minden további nélkül a nemzet képzeletbeli közösségét. Főként azért nem, mert időközben pluralizálódott a Trianonhoz mint *vitathatatlanul* közös magyar emlékezeti helyhez fűződő viszonyunk. Nem sokkal az 1989-es rendszerváltás után, már az 1990-es években kiderült, Trianonnak két politikai diskurzusa létezik egymás mellett. A parlamenti beszédek szisztematikus vizsgálata szerint a politikai erők párt szerinti hovatartozását követve „világosan elválik a történeti sérelmet népi és/vagy történeti szempontból előtérbe helyező jobbközép retorika és a Trianont elsősorban – káros – társadalmi hatásai alapján megragadó baloldali beszédmód”.¹⁵ Tovább mélyült a különbség a későbbiek során, ugyanakkor továbbra is a jobb- és a baloldal szembenállása maradt a fő választóvonal a kérdésben. Amikor a nemzetpolitikai ügyekért felelős miniszterelnök-helyettes 2011 októberében a tördőféselmélet felmelegítésével szórakoztatja hallgatóságát, akkor nyilvánvaló Trianon emlékének szüntelenül zajló politikai instrumentalizálása. „Külső ellenségeink csak akkor tudnak legyőzni, ha a belső hazaárulók hátba tudják szúrni az országot. Nem szabad megengednünk, hogy az ország élén olyan figurák állhassanak, mint Károlyi Mihály vagy Linder Béla. Az önök fantáziájára bízom, hogy az aktuális hasonlatot továbbvigyék” – adja közönségre tudtára politikai üzenetét a miniszterelnök-helyettes. A baloldali politikusok, mondani sem kell, nem éppen így emlékeznek a Trianonhoz vezető útra.

Mély belső megosztottság hatja át az akadémiai történetírás és a Trianon-problematikára szakosodott public history közötti viszonyt is, amelyeket éles elvi ellentét fordít szembe egymással. Nincs ugyan szó arról, hogy a public history *en bloc* a Trianon-kultuszt szolgálja ma Magyarországon. A revizionista szemléletű, a Trianon-kultuszt lelkesen propagáló két történelmi magazin, a *Trianoni Szemle* és a *Nagy Magyarország* képviseli csupán a public historynek ezt a fajtáját, mely orgánumok egy, az akadémiai történetírás alatti történeti szubkultúrát – Kosáry Domokos helyénvaló meghatározása szerint –, a történeti alvilágot fémjelzik. Mérheterlen távolság választja el ezt a két lapot a *História* és

¹⁴ Vö. MIROSLAV MICHELA, *Emlékezet, politika, Trianon: A legújabbkori szlovák–magyar kapcsolatok „új kezdetének” kontextualizálása*, Regio, 2007/4, 81–92; ZAHORÁN Csaba, *A Trianon-jelenség pozsonyi tükrében*, Történelmi Szemle, 2011/4, 591–613.

¹⁵ ROMSICS, *i. m.*, 50.

a *Rubicon* című, szintén a public history képviseletében ténykedő történelmi magazinoktól, a bennük sugallt Trianon-képtől.¹⁶

Milyen esélye nyílt a múltban és milyen esélyei lehetnek a jövőben annak, hogy a 20. századi népi történetek, közülük is főként a holokauszt úgyszintén nemzeti emlékezeti helyé válhassanak? Minden jel szerint, ahogyan a múltban sem fordult elő, úgy a jövőben sem kerül erre sor. Hosszabb magyarázatot igényelne a dolog megértése, ezúttal azonban egyetlen mozzanatra térhetek ki, azt is éppen csak megemlítem.

Ungvári Tamás nemrégiben kifejtette, hogy a holokauszt elfelejtése – helyesebben, a holokauszt mint lehetséges nemzeti emlékezeti toposz relativizálása – a zsidó–magyar együttélés emlékezetének sajátos sorsával áll szoros kapcsolatban. Akár a sikeres, akár a sikertelen asszimiláció képzete társult (társul) a közös zsidó–magyar múlthoz, soha egy pillanatra sem merült fel, hogy a magyar múlt modern kori története egyes egyedül az asszimilációval együtt alkot kerék egészet. Máig sem alakult ki egyetértés azt illetően, hogy „a nem zsidó magyarok emlékezte csak a magyar zsidókéval együtt teljes”.¹⁷ Már ez okból sem fűzi össze az asszimiláns (és a kevésbé asszimiláns) zsidókat, valamint a magyarokat az a tudat, hogy együtt szenvedtek, örültek és reménykedtek egykoron. Ami itt fájóan hiányzik, az nem más, mint amit Renan a teljes értékű nemzeti emlékközösség *sine qua non*jaként szabott meg a 19. században.

A közös emlékezet hiánya vagy annak töredékessége különböző okok folyománya. Már a múltban is folyton jelen volt a zsidók és a keresztények egymás iránti bizalmatlansága, kölcsönös idegenkedése, aminek megvolt persze a szerepe abban, hogy idővel se válhasson a holokauszt autentikus magyar nemzeti emlékezeti helyé. Holott a holokauszt az a különleges (sokak szerint unikális) történelmi esemény, amely az emberiséget ma megszállva tartó kulturális trauma forrásaként fejt ki elementáris hatást a nagyvilágban, annak is főként a nyugati felén.¹⁸

Egy olyan népi történet emlékezetben tartása és nemzetiesítése, ahol az egyik fél áldozatként, a másik pedig tettesként, jobb esetben bűnrészes megfigyelőként (*bystander*) szerepel, nehéz és talán lehetetlennek tűnő feladat. Jóllehet, akad rá pozitív példa – igaz, egyedül a holokauszt németországi emlékezte lett a nemzeti identitás integráns eleme.¹⁹

¹⁶ Néhány jellemző megnyilatkozás e körből: *Trianon és a revízió*, Rubicon, 2010/1; *Trianon és a 20-as évek Magyarországa*, Rubicon, 2010/4–5. A *História* is foglalkozik időnként a kérdéssel, újabban lásd a 2008/6–7. számot.

¹⁷ UNGVÁRI Tamás, *Csalódások kora: A „zsidókérdés” magyarországi története*, Bp., Scolar, 2010, 29.

¹⁸ Jeffrey C. ALEXANDER, *The Social Construction of Moral Universals* = J. C. A., *Remembering the Holocaust: A Debate*, with commentaries by Martin JAY, Bernhard GIESEN, Michael ROTHBERG, Robert MANNE, Nathan GLAZER, Elihu KATZ and Ruth KATZ, Oxford, Oxford University Press, 2009, 3–102. Az elméletről bővebben: GYÁNI Gábor, *Kulturális trauma: adott vagy teremtett?*, *Studia Litteraria*, 2011/3–4, 5–19.

¹⁹ A tengeri irodalomból néhány újabb elemzést említek ezúttal. Bernhard GIESEN, *The Trauma of Perpetrators: The Holocaust as the Traumatic Reference of German National Identity* = Jeffrey C. ALEXANDER, Ron EYERMAN, Bernhard GIESEN, Neil J. SMELSER, Piotr SZTOMPKA, *Cultural Trauma and Collective Identity*, Berkeley (CA), University of California Press, 2004, 112–154; Geoff ELEY, *The Past under Erasure? History, Memory, and the Contemporary*, *Journal of Contemporary History*, 2011/3, különösen 562–572; Aleida ASSMANN, *Személyes visszaemlékezés és kollektív emlékezet Németországban 1945 után*, ford. Szűcs Kinga = *Holokauszt: történelem és emlékezet*, szerk. KOVÁCS Mónika, Bp., Jaffa, 2005, 355–363; Uő, *To Remember or to Forget: Which Way Out of a Shared History of Violence? = Memory and Political Change...*, *i. m.*, 57–61.

Nálunk azonban ez szinte elképzelhetetlen. Főként azért, mert a magyar holokauszt egy partikuláris, szubnacionális szintre korlátozott történet végkifejlete, amely így a zsidó diszkrimináció és tömeggyilkosság múltjaként tart „csupán” számot a kommemorációra. A dolog nyitja az, hogy olyan nemzeteszme képezi Magyarországon a holokauszt emlékezeti kontextusát, amely feltételesen fogadja be a magyar zsidókat a nemzeti közösségbe. A nyíltan kizárólag a rasszista szélsőjobb által hangoztatott, implicite azonban széles körben elfogadott nemzeteszme folytán aligha képződhet a holokausztból nemzeti trauma-dráma. Ergo: a legőszintébb hivatalos kommemorációs igyekezet ellenére sem válhat ezáltal a holokausztból társadalmi szinten tényleges nemzeti emlékezeti hely.

A Trianonhoz, valamint a holokauszthoz mint történelmi referenciához kapcsolódó kollektív emlékezet különbözőségének további fontos oka, hogy az áldozat és a tettes összebékíthetetlen nézőpontja kerül szembe egymással a két eset kapcsán. Trianon kultikus emlékezete a múlt történelemellenes felidőzésének vonalán halad, amely annak felel meg, amit Jan Assmann „hideg” emlékezésként nevesített. A hideg emlékezés, a teória szerint, befagyasztja a történelmet, lévén, hogy makacsul és kétségbeesetten ellenáll a történelmi változások beáradásának, a szakadatlanul zajló történések tudomásulvételének. A hideg emlékezés alternatívája, helyesebben annak ellentéte a „forró” emlékezés: a múlt feldolgozása ennek során a múlt meghaladása is egyúttal.²⁰

Trianon kommemorációja egy, az áldozat nézőpontjából előadott trauma-drámát visz színre, újra és újra elbeszélve, hogy miként vált egy nép, a magyar, a nagyhatalmi döntések áldozatává. A nemzet tisztán mint áldozat szerepel ebben a történetben, amely elszenvedte a Trianon által szimbolizált eseményt, ahelyett hogy cselekvő módon hozzájárult volna a bekövetkezééhez. Nem csoda tehát, ha az ekként diszponált nemzeti emlékező közösség nem hajlandó, mert egyáltalán nem képes Trianon máig ható következményeit kész (befejezett) tényként tudatosítani. Miután pedig képtelennek bizonyul a ténylegesen végbement történelem be- és elfogadására, makacsul ragaszkodik a Trianon előtti, vagyis a Nagy-Magyarország eszményében foglalt valóság képzetéhez, az abból sarjadó magyar identitáshoz. Ezért is tekinthet el a kollektív emlékezet Trianon-kultuszban feloldódó gyakorlata – a hideg emlékezés logikájának megfelelően – minden időbeli változástól, a múlt traumatikus (sérelmet kiváltó) eseményének megannyi fontos következményétől. Így szól Assmann találó jellemzése az emlékezés e metódusáról: „Az emlékezetben tartott értelem itt a rendszeresen visszatérőben, nem a rendkívüliben és az egyszerűben rejlik – a folytonosságban és nem a szakadásban, a forgandóságban vagy a változékonyságban.”²¹ Hideg emlékezésre képesít az is, ha valaki (akár egy egész nép) áldozatként tünteti fel magát a saját múltjában.²² Ezzel pedig gyakran jár együtt, sőt szinte törvényszerű is, hogy az emlékező a saját áldozati mibenlétét tünteti fel kizárólagosnak, tagadva, legalábbis csök-

²⁰ Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, ford. HIDAS Zoltán, Bp., Atlantisz, 1999, 68–70.

²¹ *Uo.*, 70.

²² Vö. TAKÁCS Miklós, *A trauma „vándorló” fogalmáról*, Debreceni Disputa, 2009/5, 8.

kentve ezáltal a többiek ehhez fűződő „jogát”, ha nem éppen a tettes szerepét tartva fenn csupán számukra.

A Trianon-szindróma imént vázolt mentális konstrukciója arra a hagyományos zsidó emlékezés politikai stratégiára emlékeztet bennünket, amit Yerushalmi a *Záchor!* (Emlékezz!) formulával fejezett ki a témának szentelt inspiráló munkájában.²³ A komemoráció ez alkalommal nem a reális történelemre referál, hanem egy valaha volt, igaz vagy feltételezett állapotot idéz fel úgy, hogy az emlékezet rögzült rítusai révén (a szertartásosság elengedhetetlen eleme ugyanis az emlékezés e módjának) egyúttal szüntelenül jelenvalóvá is teszi a képzelt múltat.

A holokauszt mint *per definitionem* áldozati kollektív emlékezet szintűgy a hideg emlékezet megnyilatkozása; ebben rejlik az esemény traumatizáló hatása. Két hideg kollektív emlékezeti gyakorlat áll tehát szemben egymással, a Trianon-szindróma és a holokauszt által keltett kollektív (kulturális) trauma. Közös bennük, hogy az emlékező közösségek tagjai magukat tekintik egyedüli áldozatnak, nemegyszer éppen a másik oldal áldozatának. Ez olykor tényeken, máskor ellenben pusztán a fantazmagóriákon alapul.

Trianonnak mint traumatikus eseménynek és kollektív sérelmi forrásnak a képze- te kezdettől szorosan összefonódott a politikai antiszemitizmussal. A két forradalom, de különösen az 1919-es Tanácsköztársaság mint afféle zsidó vircsaft megbélyegzése, amivel részben még a történeti Magyarország felbomlását is meg lehetett magyarázni (aminek azonban nincs valóságos létalapja), eleve magában hordta a zsidó (társ)tet- tesség vádját.²⁴ A zsidóüldözés lassanként kitereljesedő, utóbb tömeggyilkosságba torkolló politikájának hivatalosan hangoztatott indokai között mindig szerepet kapott a zsidó nemzetietlenség érve. Tanulságos az a párbeszéd, amit az Alliance Israelite Universelle és Khuen-Héderváry Sándor párizsi magyar követ folytatott az első zsi- dótörvény országgyűlési elfogadása kapcsán. A nemzetközi zsidó szervezet nemtet- szését fejezte ki a magyar zsidókat sújtó hátrányos megkülönböztetés ellen, és hang- súlyozta: a magyarországi zsidók a magyar nemzeti közösséghez tartozónak érzik és gondolják magukat.²⁵ Az „íz-ig-vérig liberális arisztokrataként” jellemzett Khuen- Héderváry erre adott válaszában kifejtette: az első zsidótörvény megalkotását a tria- noni Magyarország égető belső szükségletei indokolták.²⁶ A szóban forgó égető szük- ségletek sorában a nagykövet megemlítette 1919 zsidó jellegét is, mint azon tényezők egyikét, amely a zsidótörvényt úgymond életre hívta. „A hittestvéreinkre ránehezedő ellenséges közhangulatot tovább mélyíti Kun Bélának és zsidó komisszárjainak em-

²³ Yosef Hayim YERUSHALMI, *Záchor: Zsidó történelem és zsidó emlékezet*, ford. TATÁR György, Bp., Osiris, 2000.

²⁴ GYÁNI GÁBOR, *Posztmodern kánon*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2003, 47–54.

²⁵ „Az antiszemita által saját céljai érdekében hangoztatott vádak ellenére egyetlen jóérzésű ember sem tagad- hatja, hogy a magyar zsidók a legteljesebb mértékben megszolgálták azokat a jogokat, amelyeket egy nagylelkű nép nagylelkű alkotmánya biztosított számukra. Hazaszertetüket minden lehetséges módon és eszközzel ki- nyilvánították.” Nathaniel KATZBURG, *Zsidópolitika Magyarországon 1919–1943*, Bp., Babel, 2002, 244.

²⁶ „Ez a törvény [...] azoknak a szükségleteknek a kielégítésére törekszik, amelyek a háború befejezése és Magyar- ország megcsonkítása óta országszerte észlelhetők.” Már mint a keresztény középosztály gazdasági rivalizálása a zsidó középosztállyal. *Uo.*, 245.

léke (20-ból 18-an zsidók voltak)” – értelmezte a zsidó szervezet Khuen-Héderváry mondatait.²⁷

* * *

Milyen esélye van ezek után annak, hogy a munkaszolgálatban, továbbá az 1944-es deportálások, illetve a gettósítás során elpusztított zsidó (és roma) népesség is bekerüljön a nemzet mint áldozati közösség fogalmkörébe? Minden bizonnyal meg lehetőségek a valószínűsége ennek. Nem utolsósorban azért, mert a nem zsidó népesség tettestársként (az állami és a helyi hatóságok, valamint a csendőrség és a nyilas pártszolgálatosok 1944. március 19-ét követően), és zömmel mint passzív szemlélődő (*bystander*) szintén kivette a részét a genocídium végrehajtásából (a zökkenőmentes lebonyolításából). A tettes-trauma ellenben – Németország kivételével²⁸ – egyetlen más országban, így Magyarországon sem talált a második világháborút követően termékeny talajra.²⁹

Ez okból nem válhatott nálunk a múltban és nem feltétlenül válik a jövőben sem teljes értékű nemzeti emlékhellyé a holokauszt: e hely betöltésére mindmáig egyedül Trianon jogosult. Akkor nőheti majd ki magát a zsidóüldözés és -népirtás kollektív emlékezete nemzeti kommemorációjává, ha az identitásbiztosító áldozati traumák³⁰ hazai kulturális konstrukciói a tettes-traumával is kiegészülnek egyszer majd. Ez azonban egyelőre várat még magára.

²⁷ Uo. – A kérdést tágan és érdemben tárgyalja: Pók Attila, *A haladás hitele: Progresszió, bűnbakok, összeesküvők a huszadik századi Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 2010, különösen 107–133, 159–171, 294–311.

²⁸ Bernhard GIESEN, *From Denial to Confessions of Guilt: The German Case = Remembering the Holocaust...*, i. m., 117.

²⁹ Heidemarie UHL, *Transformations of Austrian Memory: Politics of History and Monument Culture in the Second Republic*, *Austrian History Yearbook*, 2001, 149–167; Tim COLE, *Holocaust City: The Making of a Jewish Ghetto*, New York, Routledge, 2003, 221–249; VÁSÁRHELYI Mária, *Csalóka emlékezete: A 20. század történelme a magyar közgondolkodásban*, Pozsony, Kalligram, 2007, 99–113, 120–125; PATAKI Ferenc, *A varázsát veszített jövő*, Bp., Noran Libro, 2011.

³⁰ A trauma mint identitásformáló entitás fogalmához lásd BÁNFAIVI Attila, *A trauma mint kulturális narratíva*, *Debreceni Disputa*, 2009/5, 10–15.

A magyar emlékezhelyek specifikumai

(Hozzászólás Gyáni Gábor vitaindítójához)

Az emlékezet szerepe az utóbbi évtizedekben mind a tudományban, mind a mindennapok kultúrájában lényegesen megnőtt. Ennek több oka is van. Az egyik, hogy az emberek és az információ egyre gyorsabb migrációja által létrejövő globalizáció eddig stabilnak vélt identitásokat kérdőjelez meg¹ – így többek között a befelé forduló nemzeti identitást, mint amilyen Magyarországon a 19. század végén létrejött,² és amely a lakosság több mint a felét kitevő nemzetiségek identitását és közösségi emlékezetét teljesen kiszorította a magyar nemzeti identitásból. Ezért jöhettek létre párhuzamos, nem ritkán ellentétes emlékezhelyek. Ennek egyik példája a Zrínyi-kultusz: míg a magyar kollektív emlékezet a várvédő Zrínyi Miklóst és annak költő unokáját, addig a horvát elsősorban Zrínyi Pétert (Petar Zrinski) emelte be a nemzeti emlékezetbe és ápolja a 19. század óta a nemzeti identitás részeként.³ Trianon után a nemzet fogalma még inkább csak a magyar etnikumúakat foglalta magába, és ezen alapvetően a szocialista rendszer sem változtatott. És bár a rendszerváltás után Magyarországon is megkezdődött a nemzeti identitás és emlékezet újraértelmezése – egyrészt lebontása, másrészt új elemekkel való kiegészítése⁴ –, lényegében továbbra is csak magyar nemzeti identitásról és nemzeti emlékezeetről volt és van szó. Így az a paradox helyzet állt elő, hogy bár a nemzetiségi és egyéb kisebbségi közösségek számára immár adott és természetes a többszörös identitás gyakorlása és a saját emlékezet és emlékezhelyek ápolása, de ezek közül szinte egyik sem lett a nemzeti emlékezet szerves része. Pedig az etnikailag, nyelvileg és vallásilag paradigmátikus Kárpát-medence emlékezhelyei alapvetően komplexek és többsíkúak. Ami magyar, az egyben a többi itt élő közösségé is és fordítva. Az egyik többszörösen összetett vallási emlékezhely, Máriapócs, így nemcsak a határon innen és túl élő rutén, magyar és román nyelvű görög katolikusokat és katolikusokat köti össze, de a bécsi Stephansdomban 1697 óta őrzött pócsi Mária-kegykép és annak pócsi másolata

¹ Robert ROBERTSON, *Glokalisierung: Homogenität und Heterogenität in Raum und Zeit = Perspektiven der Weltgesellschaft*, hrsg. von Ulrich BECK, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1998, 192–220.

² Árpád von KLIMÓ, *Nation, Konfession, Geschichte: Zur nationalen Geschichtskultur Ungarns im europäischen Kontext (1860–1948)*, München, Oldenbourg Verlag, 2003.

³ Erről bővebben: *A Zrínyiek a magyar és a horvát történetében*, szerk. BENE Sándor, HAUSNER Gábor, Bp., Zrínyi Kiadó, 2007.

⁴ Christoph REINPRECHT, *Nostalgie und Amnesie: Bewertungen von Vergangenheit in der Tschechischen Republik und in Ungarn*, Wien, Verlag für Gesellschaftskritik, 1996.

kétszáz évig hivatott volt a centrum és periféria közötti kapcsolat fenntartására is. Mára a pócsi Szűzanya és Pócs a keleti és nyugati kereszténység összetartozásának egyik egyetemes szimbólumává lett.⁵ A magyar nemzeti emlékezhelyek sorában mégis csak másodrangú, akárcsak az egyetemes holokauszt. Úgy tűnik, a rendszerváltás után nem a nemzeti emlékezet valós újragondolása és mitologikus elemeinek lebontása kezdődött meg, hanem nagyrészt a nemzeti emlékezet 19. századi állapotának újrakonstruálása. Ezért az emlékezhelyek kutatásának – amely az osztrák történész Moritz Csáky szerint se nem fogalom, se nem módszer, még kevésbé teória vagy paradigma, hanem legfeljebb a történelem egy új megközelítési módja – egyik legfőbb feladata, hogy a rosszul rögződött tradíciók dekonstrukcióját szolgálja.⁶

A multietnikus és multikonfeszzióális Kárpát-medence történelmi egységet képez, amelynek múltjáról és múltból eredő közös dolgairól együtt kell gondolkodni. Így például Trianon sem csak a magyarok identitásának része és nem kizárólag magyar emlékezhely, hanem ugyanúgy szlovák, román és szerb is. Trianon egy különösen komplex, és csak ok-okozati összefüggésben megérthető emlékezhely. Ezért mindaddig, amíg a kérdés, miszerint mit tettek velünk, a Kárpát-medencében – és itt nemcsak Magyarországra, hanem a környező országokra is gondolva – egyoldalúan hangzik el, és nem kapcsolódik hozzá a mit vétettünk mi másokkal szemben felvetés, addig Trianon a szélsőséges politikai csoportok játékszere marad határokon belül és kívül. A Trianonról folyó viták egyben arra is rámutatnak, hogy a múltból alkotott elképzelések egy országon belül is természetesen mindig partikulárisak, amennyiben azok bizonyos társadalmi csoportok látásmódját tükrözik. Hiszen természet által, eredendően létező közösség nincs. A közösségek, így a nemzet is, saját érdekeiket követő csoportokból állnak, amelyek saját nézőpontjuk érvényesítéséért és az identitást megalapozó történelmi kánon meghatározásának jogáért versenyben állnak más csoportokkal.⁷ Így tehát az emlékezet is mindig kiharcolt vagy kompromisszum árán létrejött eredmény. Egy politikai párt, amely önmagában úgy is felfogható mint egy emlékezetközösség, így természetes módon részese az emlékezetért folyó harcnak. Egy ország, illetve nemzet kulturális emlékezte ezért egyben mindig a fennálló társadalmi és hatalmi struktúrákról is hű képet ad.

Az emlékezés mindig a jelenben történik a jövőről. Ezért az emlékezet nem stabil pont, hanem állandó változás a múlttól és jövőről való szakadatlan gondolkodás jegyében.⁸

⁵ Máriapócs, 1696 – Nyíregyháza, 1996: *Történelmi konferencia a Máriapócsi Istenszülő-ikon első könnyezésének 300. évfordulóján*, szerk. JANKA György, Nyíregyháza, Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, 1996.

⁶ Moritz Csáky, *Die Mehrdeutigkeit von Gedächtnis und Erinnerung: Ein kritischer Beitrag zur historischen Gedächtnisforschung*, <http://www.vifaost.de/texte-materialien/digital-series-and-collections/handbuch/handbmehrdeutigk/en/> (utolsó letöltés ideje: 2012. 02. 01.); Uő, *Gedächtnis, Erinnerung und die Konstruktion von Identität: Das Beispiel Zentraleuropa = Nation und Nationalismus in Europa: Kulturelle Konstruktion von Identitäten*, hrsg. von Catherine BOSSHART-PFLUGER, Joseph JUNG, Franziska METZGER, Frauenfeld, Stuttgart, Wien, Huber Verlag, 2002, 25–50.

⁷ Jan ASSMANN, *Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität = Kultur und Gedächtnis*, hrsg. von Jan ASSMANN, Tonio HÖLSCHER, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1988, 9–19.

⁸ Heidemarie UHL, *Kultur, Politik, Palimpsest: Thesen zu Gedächtnis und Gesellschaft am Beginn des 21. Jahrhunderts = Geschichtspolitik und kollektives Gedächtnis: Erinnerungskulturen in Theorie und Praxis*, hrsg. von Harald SCHMID, Göttingen, V&R Unipress, 2009, 37–51.

A jövő szempontjából azonban nem mindegy, hogy az emlékezet milyen tartalommal bír, és milyen funkciót lát el. A francia szociológus, Marie-Claire Lavabre mutatott rá, hogy a múlt és a jelen viszonyában kétféle kapcsolat létezik. Az egyik változat, amikor a múlt teher, mert egy, a múltban elszenvedett trauma akarva-akaratlanul a jelent és a múltat is uralja. A másik változat, amikor a jelen választ a múlt tárházából érveket, amelyekkel a társadalom a jelent és a jövőt alakítani szándékozik.⁹ A magyar nemzeti emlékezet úgy tűnik, hogy a Mohács-szindrómától kezdve 1848/49-en, Trianonon és 1956-on át a megkeseredett rendszerváltozás-szindrómáig egy traumatikus láncolatot alkot. A múlt teher, csapda, amiből nincs kiút. A jövő szempontjából fontos lenne tudni, hogy miért alakult a magyar nemzeti emlékezet már a kora újkortól kezdve negatív irányba. Milyen lelki sebeket és szellemi terhet hagyott hátra az ország három részre szakadása és később a magyar királyság és Erdély kettőssége?

Az emlékezetnek és az emlékezetkutatásnak lehet gyógyító funkciója is, amennyiben átsegíti a közösséget a megélt traumán. Persze a kollektív emlékezet és az emlékezetkutatás feladata nem lehet csupán a saját történelemhez kötődő büszkeségérzet ápolása és erősítése; az emlékezet új kultúrája az erkölcsi-etikus önmegegyezés kell hogy legyen, amely az eddigi nemzeti emlékezettradíciókat kritikai vizsgálat alá veszi és korrigálja. E cél érdekében talán érdemes lenne azon is elgondolkodni, hogy a nemzetet ne egy homogén, hanem egy plurális társadalmi és kulturális csoportként definiáljuk, amelynek egyik ismérve nem a kirekesztés, hanem a 19. században visszazorult, Szent István király által bevezetett tradíció kell hogy legyen. A szent király intelme Imre herceghez, miszerint országa a jó szándékú jövevényekkel szemben nyitott és befogadó legyen, mivel az egy nyelvű és megszokású ország gyenge és esendő, nemcsak az egyik legrégebbi magyar történeti emlékezhely, de egyben a leginkább előremutató magyar és egyben egyetemes emlékezhelyek egyike.

⁹ Marie-Claire LAVABRE, *Le fil rouge: Sociologie de la mémoire communiste*, Paris, Presses de la FNSP, 1994.

Takáts József

A klasszikus és az új nacionalizmus

(Hozzászólás Gyáni Gábor vitaindítójához)

Egy hozzászóló akkor kerül ideális helyzetbe, ha egyáltalán nem, vagy nemigen ért egyet a referátummal, amelyhez korreferátumot kell írnia. Én nem vagyok könnyű helyzetben, mert szinte mindenben egyetértek Gyáni Gábor fejtegetéseivel. Akárcsak ő, én is tudatos konstruálás eredményének látom a modern nemzetet; napjaink párhuzamos folyamatának látom a nemzetállami befolyásnak gyengülését a globalizáció következményeképp, s a nacionalizmus erősödését. Súlyos kihívásnak gondolom a történettudomány számára a *public history* piaci terjeszkedését is. Külön felhívnam a figyelmet Gyáni remek, tömör meghatározására a történetírás alapvető funkciójáról az elmúlt közel két évszázadot illetően: „[a] szakszerű akadémiai történetírás úgy felel meg e magasztos feladatának, hogy a nemzet mint természetes adottság mitikus koncepcióját állítja a modern történeti tudat középpontjába. Ennek jegyében beszél el – a racionális diskurzus szabályaihoz tartva magát – a múlt hitelesnek tetsző históriáját.”¹ Ha jól értem, Gyáni szerint a történészek (s ugyanígy: az irodalomtörténészek) ténykedése nemcsak abban a bő száz évben volt ilyen mitikus alapú racionális munka, amikor – Pierre Nora megfogalmazását használva – a történetírás a nemzet mint emlékezetközösség létrehozásán dolgozott, hanem nagy részében ma is az.

Gyáni írásának mindössze egyetlen állítását vitatnám, vagy inkább pontosítanám. Azt írja, hogy „a klasszikus, 19. századi jellegű nacionalizmus ma megint a reneszánszát éli Európa számos országában”.² Az valóban „tapasztalati tény”, hogy nagy nacionalista hullám közepében vagyunk országunkban, én azonban ezt nem nevezném „klasszikus, 19. századi jellegű”-nek; épp ellenkezőleg, úgy látom, olyan újfajta nacionalizmus alakult ki mostanára, amelyben a „klasszikus, 19. századi” jelleg egyes elemei legfeljebb komédiaként térnek vissza. A 19. századi, klasszikusnak nevezhető nacionalizmust Ernest Gellner nyomán a magaskultúra jegyében véghezvitt kulturális homogenizációnak tekinthetjük, a mai élménynacionalizmus viszont nagyrészt tömegkulturális s egyben ellenkulturális jellegű, s jellegzetesen egy szegmentálódó társadalom szegmentáló jelensége. A mai új nacionalizmus politikai nyelve nagyrészt a hűtőszekrényből került elő negyvenöt-egy-

¹ Lásd jelen kötetben: GYÁNI Gábor, *A magyar „emlékezet helyei” és a traumatikus múlt* c. írását a 27–35. lapokon. Az idézet a 29. lapon olvasható.

² *Uo.*, 27.

venhat év után a rendszerváltáskor, hogy Jacques Rupnik remek metaforájára hivatkozzam. A hűtőszekrényből előszedett 1940-es évekbeli nacionalista nyelv döntő elemei nem a klasszikus 19. századi idiómával folytonosak, hanem az 1870–1880 után elterjedt új, nacionáldarwinista, azaz immár etnicizáló nyelvváltozattal.³

Mára ez az etnicista nacionalizmus „leszállott kulturjav”-ként popularizálódott, fogyasztási (részben politikai fogyasztási) terméké változott, s kontaminálódott a politikai okkultizmus különféle szubkulturális jelenségeivel. A mai jobboldali ellenkultúrában egymás mellett él a régi típusú magaskulturális nacionalizmus és az új típusú élménynacionalizmus, a jövő azonban, azt hiszem, az utóbbié. Spontán emlékezetközösségnek, Nora nyomán, azért nem nevezném, mert kialakításában és bővítésében jelentős a kereskedelmi és a politikai érdekek szerepe. Az új nacionalizmus nagy távolságát a 19. századi, klasszikus nacionalizmustól jól mutatja a republikánus értékek és érzék alapvető szerepe akkor és hiánya most. Szociológiailag pedig úgy lehetne fogalmazni, hogy míg a klasszikus nacionalizmus a nagy, hosszú ideig állandóságot mutató rendi vagy osztályalapú kulturális tömbökben élő társadalom változásához tartozó jelenség volt, a mai az állandó osztálystruktúrák utáni szegmentálódó társadalmak jelensége. A nacionalizmus egyik leginkább paradox vonása, a nagyfokú internacionalitás azonban az akkori és a mai nacionalizmusokat is jellemezte, és jellemzi ma is.

Hozzászólásomban én is felelnék a Gyáni Gábor írásában feltett kérdésre, noha válaszom nem különbözik nagyon az övétől: „Hogyan értékelhetjük közel két évtized elteltével [Hofer Tamás 1994-es kiállításának] a szinte programként ható idézett nemzetfelfogás[á]t?”⁴ Hofer, Nora nyomán, „a nemzet egy új modelljét” kívánta bemutatni kiállításán, amely egyes nemzeti jelképek, szimbólumok eltérő idő- és térbeli változatait, értelmezéseit, kisajátításait vitte színre, a nemzeti homogenitás helyett a sokféleség egymásmellettségét hangsúlyozva ezzel, s felkínálva a látogatóknak (köztük a nemzet tagjainak) a válogatás lehetőségét. Idézem én is Hofer cikkéből Nora szavait: „»Az egy évszázada megszokott nacionalizmus elhalványodása után« a magasztos és áldozatokra hívó hazafiság helyett egy olyan szórakoztató [...] vezetést kínál a »nemzeti múlt közkertjében«, amely módot ad, hogy mindenki saját ízlése szerint állítsa össze”⁵ saját hazaváltoztatát.

A Hofer–Nora-féle program 2011-ből nézve egészen idillinek látszik: akkoriban is érték jobb- és baloldali támadások a kiállítást, ma azonban, azt hiszem, meg sem lehetne rendezni: a nemzeti szimbólumok értelmezésének mellérendelő szemlélete, amely jellemezte, mára teret veszített és naiv elgondolásnak minősülne. Az aktuálpolitikai lehetőségeknél érdekesebb azonban megfigyelni, hogy a Hofer-féle program nem republikánus nemzetmodellt állított előtérbe, és egyéni fogyasztóval számolt – azaz voltak olyan vonásai, amelyek mutatnak némi hasonlóságot azzal az élménynacionalizmussal, amiről korábban beszéltem. Én ezt arra vezetném vissza, hogy az is, ez is a társadalom szegmentálódására reagált. Míg azonban a Hofer-féle program elemzően, mellérendelően, ebből

³ A 19. századi magyar nacionalizmus alapnyelvéről és a nacionáldarwinista változatról részletesebben: TAKÁTS József, *Modern magyar politikai eszmetörténet*, Bp., Osiris, 2007, 64–70.

⁴ GYÁNI, i. m., 27.

⁵ HOFER Tamás, *Kiállíthatók-e a magyar „emlékezet helyei”?*, BUKSZ, 1994/1, 468.

következően némiképp ironikusan viszonyult a nemzeti szimbólumok tárához, az újnacionális egyszere fogyasztási jellegű és traumaközpontú (noha a traumája tanult trauma). S ezzel vissza is érkeztem Gyáni Gábor gondolatmenetének a fő témájához, amelyet már nem taglalnék, mert lényegében, mint már említettem, egyetértek a fejtegetéseivel.

Végül egy általános megjegyzést fűznék a konferencia témájához. Az olyasfajta „utazó koncepciók”, mint az emlékezetkutatás is (állami, kulturális, tudományági stb.), határokat átlépve különféle módosulásokon mennek át. E konferencia némely előadása arra hívta fel a figyelmet (például Száraz Orsolya az olasz *I luoghi della memoria* köteteiről⁶), hogy az emlékezetkutatás könnyen válhat a nemzeti identitás kutatásának vagy egyszerűen bemutatásának a programjává, reflektálatlanul leszűkítve a közösségi emlékezetek körét a nemzeti emlékezetre. Ebből következően kiszorulhatnak a kutatói érdeklődés köréből a helyi, családi, szakmai, szubkulturális, transznacionális stb. emlékezetek, holott ezek éppúgy léteznek (amint a konferencián például Biczó Gábor előadása és vitája is megmutatta), mint a leginkább látható, mert a legtöbb anyagi forrással rendelkező emlékezetpolitikai szereplő, az állam finanszírozását élvező nemzeti emlékezet. Tíz évvel ezelőtt egy tanulmányomban arra tettem javaslatot, Hofer Tamás programjától is ihletve, hogy az irodalmi kultuszkutatást frissítsük fel, kapcsoljuk össze az emlékezetkutatással és a nacionalizmuselméletekkel, ami lehetővé tenné az irodalmi (és nem irodalmi) kultuszhelyek nemzeti rendszerének feltárását.⁷ Ma sokkal inkább a nem nemzeti emlékezetek kutatását szorgalmaznám, s arra biztatnám az emlékezetkutatással foglalkozókat, hogy igyekezzenek egyensúlyt teremteni a nemzeti és a nem nemzeti emlékezetek kutatása között.

⁶ Az említett előadás szerkesztett változatát lásd jelen kötetben: SZÁRAZ Orsolya, *Olasz emlékezetek helyei – három kötetben (I luoghi della memoria, a cura di Mario Isnenghi, Roma–Bari, Laterza, 2010, I–III.)*, 183–190.

⁷ TAKÁTS József, *A tér és idő nemzetesítése és az irodalmi kultuszok* = T. J., *Ismerős idegen terep*, Bp., Kijárat, 2007, 137–151. Eredetileg előadásként hangzott el 2003-ban Csíkszeredán a *Kultúra, kultusz, identitás* c. konferencián.

1.2. Történelem és emlékezet

Balogh László Levente

A Trianon-emlékművek és az áldozatdiskurzus

Az eszmerendszerek támaszarchívumot hoznak létre képekből, reprezentatív képekből, amelyek a fontosság közös eszméit zárják magukba, és előre látható gondolatokat, érzéseket váltanak ki.¹

Az emlékműveknek, függetlenül attól, hogy egy vezér, egy szűkebb elit vagy egy szélesebb értelemben vett politikai közösség uralmát testesítik meg, mindig közvetlen politikai funkciójuk van. Felállításuk gyakorlata nem elsősorban a politikai rendszerek természetétől függ, mivel a mindenkori hatalom határozza meg, hogy mit reprezentál a múltból és mivel foglalja el a köztereket, kiemelt politikai jelentőséget tulajdonítva ezzel az emlékműveknek. Ezek a hatalom eszköztárának részei, akkor is, ha a közösség ellenérzésére, és akkor is, ha egyetértésére apellálnak; akkor is, ha polarizálnak, és akkor is, ha mobilizálnak. Az első esetben egy idegen vagy egy elnyomó uralom szervezi meg a központi nyilvános tereket; ezáltal saját tartós jelenlétét akarja kifejezni, szimbolikusan megjelenítve erejét vagy materializálva az ideológiáját. A második esetben az emlékmű állítói a közösséget eleve a hatalmat elfogadó és támogató egységnek tekintik, és mintegy tárgyiasítják a reprezentációt, függetlenül attól, hogy az uralkodó diskurzust be kell vésni a kollektív tudatba, vagy éppenséggel reprodukálni és megerősíteni kell valamilyen alkalomból. Az emlékművekben ezért különös hangsúlyt kap a múlt jelenre való vonatkoztatottsága, amelyben egyfajta abszolutizált és időtlen üzenet igénye fogalmazódik meg. Akármilyen is legyen azonban az emlékmű állítóinak intenciója, aligha vitathatjuk: azzal, hogy az emlékmű a nyilvánosság előtt áll, az értelmezésért folytatott állandó vitáknak és spontán átértékeléseknek van kitéve. Így az eredetileg szándékolt üzenet csak a legritkább esetben marad változatlan, mivel az állandó jelenvalóság miatt ezek a monumentumok vagy értelmüket veszítik és eljelentéktelenednek, vagy állandó gyűlölet és megvetés tárgyává válnak.

Éppen eme szimbolikus politikai töltöttség miatt minden radikális politikai változás rituáléjának központi eleme a szobordöntés, amivel egyrészt az események nyilvánosságot vonzó és befolyásoló erejét akarják kihasználni, másrészt annak cezúrajellegét hangsúlyozni. A szobordöntések révén a forradalmi esemény nem csak láthatóvá válik; képei a hatalom elbizonytalanodásához és a forradalom dinamizálásához vezetnek. A korábbi képrombolásokhoz képest a szobordöntések sokkal intenzívebbek, és ezzel hozzájárulnak az

¹ Susan SONTAG, *A szenvedés képei*, ford. KOMÁROMY Rudolf, Bp., Európa, 2004, 91.

előre beláthatatlan forradalmi láncreakció beindulásához.² A nyilvánosság forradalmi dinamizálásánál fontosabb azonban a szobordöntés eseményének cezúrajellege. Bármennyire radikális is egy politikai változás, minden esetben hosszú társadalmi, gazdasági és kulturális folyamatok előzik meg, illetve követik, amelyeket szinte lehetetlen időben megragadni, ezért feltétlenül szükség van a változásokat egyetlen időpontban összesűrítő szimbolikus eseményre. Sajátos módon ezekhez a szimbolikus értékkel rendelkező eseményekhez kötik a fordulópontokat, nem pedig a politikailag sokkal fontosabb törvényhozáshoz vagy alkotmányozáshoz, illetve a jóval nagyobb hatású társadalmi változásokhoz. A szobordöntéshez való viszonyban az az igény fogalmazódik meg, hogy a folyamatot egyetlen látványos aktusba sűrítsék, amely az új politikai rend alapításmítoszává válik. Ez az a szimbolikus esemény, amelyhez egy politikai közösség érzelmileg viszonyulni tud, illetve erre emlékezve és ezt ismételve az alapításmítoszt ritualizálja. Ezt eleveníti fel az ünnepeken, ha a teret újfajlagja az új rend alapítására emlékeztető emlékművekkel.

Ha Közép- és Kelet-Európa 1989-es forradalmait fel akarjuk idézni, akkor elsőként a lyukas zászlók szimbólumai, a berlini fal leomlása és az emlékműdöntések szimbolikus aktusai jutnak eszünkbe. A számtalan Lenin-szobor ledöntése vált a szovjet birodalom és az újonnan visszanyert szabadság és függetlenség szimbólumává a legkülönbözőbb országokban. Ebben összpontosult az a folyamat, amely a változást egyetlen eseményhez kötötte, képileg megformálta és megjelenítette. Függetlenül attól, hogy ezek az új hatalom első szimbolikus aktusai vagy spontán akciók voltak, amelyek „esetében mágikus cselekedetről, rítusról, valamilyen tabu szimbolikus megsemmisítéséről [volt] szó [...]”.³ A francia forradalom óta vált általánossá, hogy a forradalmi változások minden esetben szobordöntéssel járnak együtt, aminek hátterében az a törekvés áll, hogy egyrészt a hatalomtól egyetlen szimbolikus akcióval megvonják a támogatást, illetve legitimálják az új hatalmat, másrészt a látható múltat olyan mélységben töröljék el a közterekről, amennyire csak lehet. A forradalmi liturgia ezen hagyományával – és nem kevésbé az impériumváltásokból adódó határeltolódásokkal – magyarázható, hogy Közép- és Kelet-Európában nem alakulhatott ki az emlékművek egymásra rétegződése és olyan szimbólumkomplexum, amely valódi történelmi kontinuitást lenne képes megjeleníteni.⁴ „Ha egy forradalmi mozgalom egy korábbi kormányzat legitimitását megkérdőjelezi, akkor szükségszerűen a korábbi uralmi szimbólumokat is meg kell kérdőjeleznie. Új szimbólumokat kell találnia, amelyekkel az új mozgalom eszméit és elveit kifejezésre juttathatja.”⁵ A szobordöntés igen exkluzív jelenségnek tekinthető, mivel kizárólag a történelmi jelentőségű politikai töré-

² Eva BINDER, *Gestürzt: Zur Ikonographie des Denkmalsturzes in Osteuropa = Das Jahrhundert der Bilder*, hrsg. von Gerhard PAUL, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2008, 614–621.

³ SINKÓ Katalin, *A politika rítusai: emlékműállítás, szobordöntés = A művészet katonái: Sztálinizmus és kultúra*, szerk. GYÖRGY Péter, TURAI Hedvig, Bp., Corvina, 1992, 67.

⁴ Rudolf JAWORSKI, *Denkmalstreit und Denkmalsturz im östlichen Europa – Eine Problemskizze = Die Besetzung des öffentlichen Raumes: Politische Plätze, Denkmäler und Strassennamen im europäischen Vergleich*, hrsg. von Rudolf JAWORSKI, Peter STACHEL, Berlin, Frank & Timme – Verlag für wissenschaftliche Literatur, 2007, 175–190.

⁵ Lynn HUNT, *Symbole der Macht, Macht der Symbole: Die Französische Revolution und der Entwurf einer politischen Kultur*, Frankfurt am Main, Fischer, 1989, 72.

sekkel függ össze, amelyek az időt egy azt megelőző és egy azt követő korszakra osztják fel, a hatalommegvonást, valamint az új hatalom születését pedig pontszerűvé zsugorítják. Az emlékművek ledöntésének szimbolikus aktusa azonban nemcsak az új korszak beköszöntését jelenti, hanem az új korszak egészének szimbólumává válik, mivel nem egyszerűen a korábbi uralom bukását és az új hatalom születését jelzi, hanem arra az átmeneti időszakra utal, amelyik egy kétséges és bizonytalan jelenre vonatkozik. A mindenkori uralom összeomlása nyomán megnyílik a múlt és jövő közötti szakadék, amely nemcsak a régi rend alapjainak és szimbólumainak kétségbevonását jelenti, hanem az új uralom legitimációs megalapozásának igényét is. Mindazonáltal ezt nem lehet *ex nihilo* teremteni; szükség van egy olyan régi-új emlékezetre, amelyből az új rend alapjául szolgáló politikai mítoszok újjászületnek. Ehhez ki kell jelölni azokat a tájékozódási pontokat, amelyek a múltra való visszanyúlás nélkül nem létezhetnek, lévén minden forradalmi alapítás újraalapítás.⁶

A diktatúrák bukását követő időszak emlékezetének jellemzői, hogy a történelmet ezekben a korokban mindig újra kell értékelni; ennek nyomán kétségbe vonják a korábbi értelmezések alapjául szolgáló történelmi törvényszerűségeket, korábbi tabukat kezdenek megdönteni, és traumákat kezdenek kibeszélni. Ez a múlt pluralizálódásához vezet, aminek következtében versengő identitások és emlékezetek kerülnek napvilágra – de ezek közül már egyik sem léphet fel a kizárólagosság igényével. Mindez persze nem jelenti azt, hogy ennek nyomán ne indulna újabb harc az értelmezések között, amelyeket a különböző értelmiségi és politikai csoportok folytatnak a posztdiktatórikus identitások alapjául szolgáló hegemonnak, vagy legalábbis dominánsnak tekinthető értelmezés jogáért. Ezeket a küzdelmeket elsősorban a politikai mezőben vívják, mivel a megközelítések egyben politikai állásfoglalást is jelentenek. Ebben az összefüggésrendszerben a múlt, egészen pontosan a belőle leszűrt történelem visszatér a kollektív emlékezetbe, hogy a múlt és jelen között levő szakadékot áthidalja, illetve a jövő legitimációs eszközévé válhasson. A történelem ebben az értelemben a jelen instrumentuma, amelynek révén kontinuitást képes teremteni a különböző korok között. A folyamat során az emlékezet rétegei hierarchizálódnak és újrastrukturálódnak. Ennek eredményeként a kollektív – és minden pluralizálódás ellenére még mindig elsősorban nemzeti – identitás egyfajta folytonosságra tesz szert, amely révén a régi és új elemek összekapcsolódnak. Az új identitásképződés folyamata azonban sohasem zárható le véglegesen, mivel a mindenkori politikai, társadalmi és kulturális állapotoktól függ. A politikai és kulturális identitások különösen törekenyek, ezért mindig szükségük van hosszú időre visszanyúló, tehát többnyire konstruált kontinuitásra, amely képes eme törekenység ellensúlyozására.

Ennek nyomán alakul ki a múlt és annak mindenkori reprezentációja között fennálló feszültség. Ebben az összefüggésben a kontinuitás elképzelése, illetve a múlt politikai instrumentalizálása és funkcionalizálása együttesen befolyásolják a kollektív identitást, aminek szintén megvan a maga története. E folyamat elemei állandó körforgásban és különböző témák variációiban térnek vissza; ezzel olyan nyilvánosságot képesek terem-

⁶ Vö. Hannah ARENDT, *A forradalom*, ford. PAP Mária, Bp., Európa, 1991.

teni, amely az identitás folyamatosságának érzetét kelti, illetve ezt szimbolikus formában fejezi ki. Mivel a személyes identitások az emlékezet különböző formáiból és rétegeiből állnak össze, szinte lehetetlen ezeket egy kollektív identitással összhangba hozni. Ha ez valamelyest mégis lehetséges, akkor az legfeljebb hosszú távú, integráló emlékezés és emlékeztetés eredménye lehet, amely végső soron a hatalmi diskurzus függvénye. Ebben az értelemben az új rend történelmi fordulópontjai alapításmítoszokként élnek tovább, és alapvetően meghatározzák a „nagy elbeszéléseket”. Ebből adódik az a kérdés, hogy egy nemzet vajon milyen emlékekhez és tapasztalatokhoz nyúl vissza a közös, jóllehet mégis különbözőképpen megélt diktatúra kapcsán.⁷ Különösen akkor, ha az új körülményeknek megfelelő és a jövőben egységet teremtő nemzeti önkép megalkotásáról van szó. Az újraalkotás azért különösen izgalmas, mert ez dönt arról, hogy mely történetek merülnek feledésbe, és melyeket emelik be a kollektív emlékezetbe. Elsősorban azok az események, szimbólumok és személyek izgalmasak, amelyek és akik továbbra is az emlékezet részei maradnak, jóllehet az új rend igényeinek megfelelően alaposan átértelmezik és új tartalommal töltik meg őket, hogy a kontinuitás érzetét fenn lehessen tartani.

A különböző identitásformák változásai és pluralizálódása ellenére a kollektív identitásformák elsődleges hordozója minden problematikussága és terheltsége ellenére még mindig a nemzet, mivel ez képes leginkább kifejezni a közösség egységét és folytonosságát. Ennek kérdése azonban a diktatúrák bukását követő korban újra és újra kiéleződik, és állandóan heves vitákat vált ki mindaddig, amíg az új posztdiktatórikus identitás alapjait le nem rakják, és elemeit meg nem határozzák. Ezek a viták lehetővé teszik, hogy lemondjanak bizonyos politikai mítoszokról, de az új rend megalapítása mindig új problémákat hoz magával, mivel nem áll rendelkezésre olyan hagyomány, amelyet minden további nélkül vállalni lehet, illetve csak valamilyen elképzelt hagyomány létezik, amelyet nem mindig egyszerű megfeleltetni a jelen igényeinek. A diktatúrát követő korszak identitásképzésének egyik legfontosabb célja, hogy megnyissa az utat a saját múlthoz való pozitív viszonyulás előtt, de minél töredezettebb a múlt, annál terheltebb a történelem, illetve annak diskurzusai és szimbólumai, mivel mindig magukban hordják az immár a jelent terhelő személyes és kollektív felelősség dilemmáját. A posztdiktatórikus identitások kialakulásánál nem elhanyagolható szempont, hogy szinte mindenütt továbbélnek a diktatúra mentalitásai, amelyek gyakran csak a politikai előjeleket fordítják meg, valódi gondolkodásváltást azonban nem eredményeznek. Mivel nem létezik olyan hagyomány, amelyhez a posztdiktatórikus társadalom csatlakozhatna, továbbá a hagyományra ráarakódott a diktatórikus tapasztalat, elkerülhetetlenül olyan irányzatok is előtérbe kerülnek, amelyek valamilyen korábbi korszakot dicsóítanak és magasztalnak fel, hogy a hagyomány egy imaginárius vonalát képesek legyenek felvázolni. Közép- és Kelet-Európában gyakran a két világháború közötti időszakra és különösen az 1918 és 1920 közötti évekre nyúlnak vissza. Ez kétségtelenül éles korszakhatárt jelöl ebben a történelmi-politikai régióban,

⁷ Carola SACHSE, Edgar WOLFRUM, *Stürzende Denkmäler: Nationale Selbstbilder postdiktatorischer Gesellschaften in Europa – Einleitung = Nationen und ihre Selbstbilder: Postdiktatorische Gesellschaften in Europa*, hrsg. von Regina FRITZ, Carola SACHSE, Edgar WOLFRUM, Göttingen, Wallstein, 2008 (Diktaturen und ihre Überwindung im 20. und 21. Jahrhundert, Band 1), 7–38.

mivel az itt élő nemzetek ezt vagy alapítással és újraalapítással, vagy a kontinuitás végleges törésével kötik egybe. Így aztán az egyik oldalon az összeomlás, a válság és széthullás, a másik oldalon az alapítás, újrakezdés és egyesítés játszanak kiemelkedő szerepet a kor értelmezésében.

Jóllehet az I. világháborút lezáró trianoni békeszerződés emlékének és politikai felhasználásának kérdése önmagában is rendkívül érdekes, ebben a tanulmányban csak arra teszek kísérletet, hogy egy sajátosan magyar, mégis egyetemes jegyeket felmutató emlékezés minta működését és hatását a Trianon-emlékművek – elsősorban a debreceni Magyar fájdalom szobrának – példáján felvázoljam.

Trianon és a magyar emlékezetkultúra

Trianonra a magyar politikai és szakmai közvéleményben általában úgy tekintenek, mint a magyar történelem abszolút vonatkoztatási pontjára, amelyhez minden korábbi és későbbi történelmi esemény viszonyul. Trianon ezért nem egyszerűen trauma, hanem politikai neurózis; a vele kapcsolatos „gyász munkát” mind a mai napig nem sikerült teljesen elvégezni.⁸ Trianon a két világháború közötti időszak állami ideológiájának egyik központi eleme volt. A II. világháború után azonban a proletár internacionalizmus és a kommunizmus semmilyen formában nem tette lehetővé a probléma tematizálását; ennek következtében Trianont és a hozzá kapcsolódó valamennyi kérdést – elsősorban a magyar nemzeti kisebbség helyzetét a szomszédos országokban – elnyomták, vagy egyenesen tabunak minősítették. Ezért a békeszerződés következményeinek felvetése és a magyar kisebbség helyzete elsősorban a kommunista rendszerrel szembeni kritika egyik sajátos témája lett. A kommunista rendszer összeomlása után – egyfajta természetes reakcióként – a Trianon-kérdés újra a történelmi és politikai diskurzus középpontjába került, és úgy tűnt, hogy a téma elfojtása a problémát nem felejtette, sokkal inkább konzerválta. A múltnak e feldolgozatlansága pedig odavezetett, hogy a régi probléma a rendszerváltozás után többnyire újra a két világháború közötti időszak kliséivel és előítéleteivel lépett fel, amelyek alkalmassá tették a kérdés messzemenő újraemocionalizálását – jóllehet a békeszerződés és annak emlékezete ma már nem elsődleges tapasztalatból származik, és nem a kommunikatív, hanem a kulturális emlékezet része.⁹

Trianon újra ideologizálódott, a politikai jobboldal egy részében, az úgynevezett „nemzeti radikálisok” körében a politikai integráció egyik fő elemévé vált, amivel elsősorban nem a „patriotizmus, hanem a xenofóbia, a revánsvágy és ressentiment”¹⁰ attitűdjei fonódtak össze. Mindez egyre szélesebb körben terjedve a józan bel- és külpolitikai viták akadályává válik. Trianon kérdése szemükben alkalmassá vált arra, hogy a magyar társa-

⁸ Különösen érdekes ezzel kapcsolatban Kovács Éva és Ungváry Krisztián vitája az *Élet és Irodalomban*: Kovács Éva, *Jeder Nachkrieg ist ein Vorkrieg: Trianon traumatikus emlékezetéről*, *Élet és Irodalom*, 2010. október 1.; UNGVÁRY Krisztián, *A meg nem értett Trianon*, *Élet és Irodalom*, 2010. december 10.; Kovács Éva, *Csak azért is: neurózis*, *Élet és Irodalom*, 2011. január 28.; UNGVÁRY Krisztián, *Egy hitelrontás ellenében*, *Élet és Irodalom*, 2011. március 11.; Kovács Éva, *Az a konok okság*, *Élet és Irodalom*, 2011. március 25.

⁹ Kovács, *Jeder Nachkrieg... i. m.*

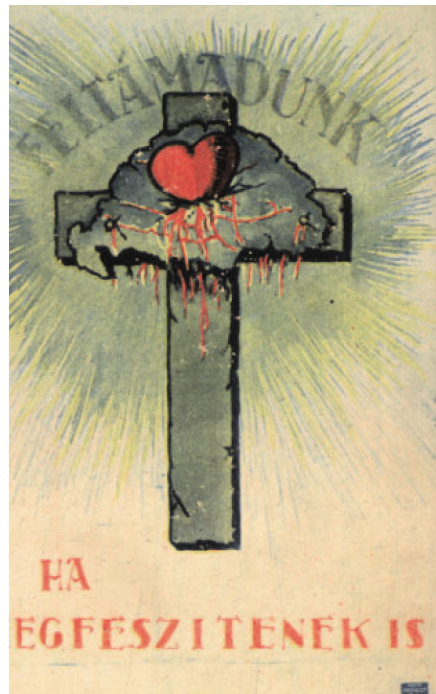
¹⁰ *Uo.*

dalmat nemzetiekre és nemzetellenesekre ossza. A felosztás ugyan nem tükrözi teljes mértékig a politikai törésvonalakat, mégis felhasználható arra, hogy a politikai ellenfelet ne csak diszkreditálja, hanem annak hazafias elkötelezettségét is kétségbe vonja. Trianon metaforájának aktualitását elsősorban az adja, hogy benne koncentrálódik mindaz, ami a magyar politikában és a magyar történelemben negatívum volt. Ez a metafora a magyar történelem értelmezésének kulcsát adja, és az eseményeket egy folyamatos hanyatlástörténetbe ágyazza, illetve a jó – mint a hazafiak – és a gonosz – a belső és külső ellenségek – örök harcára redukálja. Ennek alapján nem meglepő, hogy a múlt politikai felhasználása és a szaktörténeti elemzések közötti szakadék még mélyebbre nyílt, így a kettő között szinte semmilyen érintkezési pont sincs. A témával való politikai visszaélések igazi vesztesei a határokon túl élő magyar nemzeti kisebbségek, amelyek a viták szomszédságpolitikai következményeinek leginkább ki vannak szolgáltatva. Trianon mint politikai metafora a probléma alapvető megoldatlanságán túl arra utal, hogy a történet még messze nem historizálódott, és ez a múlt még egyáltalán nem múlt el.

A kérdés neuralgikus jellege vitathatatlanul visszatükröződik a mai emlékműveken. A jobboldali radikális és szélsőjobboldali politikai mozgalmak, illetve ideológiai befolyásuk erősödésével olyan szubkultúra vagy „Trianon-ipar” alakult ki, amely többnyire a két világháború közötti időszak igencsak áporodott frazeológiájával, irodalmával, szimbolikájával és rituáléjával operál. Ez a jelenség az emlékművekre is jellemző, amelyek szimbólumrendszerüket tekintve és esztétikailag egyaránt – függetlenül attól, hogy újonnan

*A keresztre feszített Magyarország motívuma I.
Trianon emlékmű, Csepel, 2010*

*A keresztre feszített Magyarország motívuma II.
Plakát a két világháború közötti időszakból*

állítottak vagy újra felállítottak – meglehetősen anakronisztikusan hatnak a 21. század elején. A Trianon-emlékművek között alig található kortárs műalkotás, ráadásul meglehetősen sematikusak, és motívumaik emlékműről emlékműre ismétlődnek.¹¹

Az egyik leggyakoribb motívum a szakrális utalásokat tartalmazó kereszt, amely Krisztus szenvedéstörténetére utal, illetve azt vulgarizálja azzal, hogy a Trianon előtti Magyarország sziluettjét, illetve a nemzet női allegóriájaként ábrázolt Hungária alakját keresztre feszítve jeleníti meg. Az I. világháború után az országkép jobbára átvette az antropomorf Hungária szerepét, mert a nemzet egységének és folytonosságának vágyát képes volt jobban kifejezni, és a korábbi dicsőséges Hungáriából is egyre inkább szenvedő alak lett.¹² Ebben az összefüggésben a Trianon-emlékművek a nemzet szakralizálásának és viktimizálásának kifejezéseként jelennek meg, amellyel a nemzetnek nemcsak közös történelemként, hanem egyfajta vallási közösségként való azonosulási lehetőségét adják, mivel a nemzet lesz a szekuláris üdvtörténet tárgya. Ez a vallásos utalásokból és szimbólumokból álló együttes rendkívül tartós és hatásos, mivel nem csupán az áldozat vallásos vagy hétköznapi értelmére utal, hanem a feltámadásra is. A motívum ezzel egyfajta politikai vagy nemzetvallás státuszát is betölti, amelyben a vallás a nemzetben szekularizálódik, illetve maga a nemzet és annak földje szakralizálódik.¹³ Talán ezzel magyarázható, hogy újra felállították a két világháború közötti időszak egyes Trianon-emlékműveit, amelyekkel azonban nemcsak felmagasztalták – vagy legalábbis rehabilitálták – az egész korszakot, hanem történelmi kontinuitást is teremtettek.

A Magyar fájdalom szobra

A két világháború közötti revíziós gondolat és a vele együtt járó Trianon-kultusz a közvéleményben kezdettől fogva élénken jelen volt, de intézményesülésére és hivatalos politikai szintre emelkedésére csak 1927-ben, részben a Rothermere-kampány hatására került sor.¹⁴ Az angol sajtómágnás, Sidney Harold Harmsworth, Rothermere első lordja a Daily Mail című újságjában közzétette a „Magyarország helye a nap alatt” című írást, amelyben a békeszerződés Magyarországgal szembeni igazságtalanságát és az európai békére és egyensúlyra gyakorolt fenyegetését emelte ki, illetve annak revíziójáért szállt síkra. A cikk egy ideig komoly visszhangot váltott ki a szövetségesek és a kisantant országaiban, de miután kiderült, hogy a brit külügy nem támogatja az akciót, a vihar hamarosan elült. Ezzel szemben a cikk és a nyomában meginduló – többnyire öncsaláson alapuló – kampány rendkívüli lelkesedést váltott ki a magyar közvéleményben, miközben a kormánytól mérsékelt támogatást kapott. Mindez jelentősen hozzájárult a Magyar Revíziós Liga megalapításához, amely egymást követően több alkalommal is meghívta a lordot és család-

¹¹ BOROS Géza, *Trianon köztéri revíziója*, Mozgó Világ, 2003/2, 3–22.

¹² SINKÓ Katalin, *A megsértett Hungária = Magyarok Kelet és Nyugat között*, szerk. HOFER Tamás, Bp., Balassi, 1996, 272.

¹³ ERIC VOEGELIN, *A politikai vallások*, Századvég, 2011/1, 27–67; HANKISS Elemér, *Nemzetvallás: Immanens és transzcendens vallások = Monumentumok az első háborúból*, szerk. KOVÁCS Ákos, Bp., Corvina, 1991, 64–90.

¹⁴ ROMSICS Ignác, „Magyarország helye a nap alatt.” *Lord Rothermere és a magyar revízió = R. I., Múltrol a mának*, Bp., Osiris, 2004, 249–263; ZEIDLER Miklós, *A revíziós gondolat*, Pozsony, Kalligram, 2009, 112–147.

tagjait magyarországi látogatásra, akiket mindannyiszor ünnepélyesen fogadtak, és többször ki is tüntettek. Egyik látogatása alkalmából a lord két szobrot ajándékozott Budapest és Debrecen városának, amelyeket a francia szobrász, Émile Oskar Guillaume készített el. Mindkét szobor egy-egy meztelen női testet – egy-egy allegorikus Hungáriát – ábrázolt, mindkettő a Magyar fájdalom szobra címet viselte, és mindkettőnek ugyanaz volt a felirata: „Ez a szobor a trianoni szerződés által elrabolt gyermekei sorsát sirató Magyarország fájdalmát jelképezi.”

Magyar fájdalom szobra, Budapest, 1932

Magyar fájdalom szobra, Debrecen, 1933

Az első szobrot 1932. október 6-án, az aradi vértanúk emléknapján állították fel Budapesten, a Szabadság téren, ahol a korszak többi revíziós emlékműve állt. A másik emlékmű, amely alakját tekintve azonos az elsővel, ám a végtagjai – a bal keze és a lábai – hiányoznak, torzóként egyértelműen a magyar anyaállamról leválasztott területekre utal. A debreceni szobrot 1933. május 28-án, az I. világháború hőseinek emléknapján avatták fel az akkori Magoss György, ma Bem téren. A szónokok mindkét szobor avatásán a Magyarországgal szembeni igazságtalanságot, illetve annak angol és francia elismerését hangoztatták. Herczeg Ferenc, a Magyar Revíziós Liga elnöke kijelentette, hogy „ez a szobor [...] a szenvedő Igazság szobra [...]. Íme egy angol gondolat francia testet ölt, hogy azt mondja a magyarságnak: fájdalmatokban nem vagytok egyedül, mi veletek érzünk.”¹⁵ Debreceni avatóbeszédében Rugonfalvi Kiss István, az egyetem akkori rektora, történész,

¹⁵ Idézi Póró János, *Az emlékeztetés helyei*, Bp., Osiris, 2003, 74.

a világ lelkiismeretének felébresztéséről beszélt, míg Vásáry István polgármester a magyarok szenvedését az egész világ szenvedésével azonosította: „A világháború során velünk ellenséges nemzet fiait állították ezt a szobrot, amely így szimbóluma annak is, hogy a fájdalom és szenvedés – ha talán azt az emberek vaksága egyedül nekünk, magyaroknak szánta is – közös lett más nemzetekkel, az egész emberiséggel, az egész világgal. A világ minden népe szenved és nincs addig gyógyulás, amíg a magyar seb meg nem gyógyult.”¹⁶

Különösen érdekes a szobrok további sorsa, mivel a szoborikrek egyszerre mutatnak fel kontinuitást és diszkontinuitást, s ezzel jól jellemzik azt a változékony politikai környezetet, amelyben felállították őket. A budapesti emlékművet mint a régi rendszer ideológiai jelképét 1947-ben a többi Szabadság téri emlékművel együtt eltávolították, majd a háborús sérülések restaurálása után, 1948-ban a Margit-szigeten, a Palatinus fürdő előtt, egy immáron minden politikai utalást nélkülöző kontextusban állították fel.¹⁷ 1973-ban a szobrot a nyugat-magyarországi Balfra szállították, ahol mind a mai napig mint a „Fürdőző” szobra áll. A debreceni szobrot 1945-ben távolították el, de az egyértelmű politikai üzenet miatt lehetetlen volt áthelyezni és rekontextualizálni, ezért a helyi Déri Múzeum pincéjében, a szén alá rejtették el. Néhány év múlva Hajdúböszörményben tűnt fel a Győrösi-ház udvarán, majd 1986-ban visszazállították Debrecenbe, ahol a Holló László Emlékmúzeum udvarán feküdt évekig, mígnem 2000-ben, a trianoni békeszerződés 80. évfordulójára restaurálva újra fel nem állították eredeti helyén, a debreceni Bem téren, ahol azóta a trianoni emléknap ünnepeit tartják minden év június 4-én.

Az emlékművek esztétikájához meg kell jegyeznünk, hogy ezek bizonyos mértékig folytatják a 19. század női testben való allegorikus nemzetábrázolási hagyományát, ugyanakkor szakítanak is azzal. Az allegóriák az absztrakt fogalmaknak adekvát képi ábrázolást nyújtanak, és így megjelenítik azt, aminek nincs képe, illetve kapcsolatot teremtenek a látható és láthatatlan között.¹⁸ A nemzeti allegóriák hagyománya ugyan a modernitás előtti korra nyúlik vissza, de a francia forradalom és a 19. századi nemzeti ébredések új impulzust adtak fejlődésének, miután az új politikai szereplő, a „harmadik rend” művészi ábrázolását a hagyományos formákkal nem lehetett megoldani, ennek üzenete ugyanis az egyenlőség és a népfelég összhangja volt. A horizontális ábrázolás lehetőségének korlátozottsága, ami az egyenlőség megjelenítésének feltétele, szükségessé tette, hogy visszatérjenek a hierarchikus ábrázolásmódhoz. Ennek élére azonban nem állíthattak férfialakot, mert az a maga agonikus jellegével és dominanciájával érvénytelenítette volna az egyenlőség elvét. Ebből kínált kiutat a női test mint a nemzet allegóriája, amely apolitikussága, politikai körvonalazatlansága révén a férfiak közösségét, illetve ennek erényeit jelenítette meg.¹⁹ A női test allegóriája azonban nemcsak a közösség egységét volt hi-

¹⁶ Idézi KEREPESZKI Róbert, *Trianon emlék(ez)helye Debrecenben, a Magyar Fájdalom szobra*, Debreceni Szemle, 2010/4, 271.

¹⁷ PÓTÓ, *i. m.*, 72–74.

¹⁸ Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer*, ford. BONYHAI Gábor, Bp., Gondolat, 1984, 71.

¹⁹ Susanne von FALKENHAUSEN, *Vom 'Ballhauschwur' zum 'Duce': Visuelle Repräsentation von Volkssouveränität zwischen Demokratie und Autokratie = Das Volk: Abbild, Konstruktion, Phantasma*, hrsg. von Annette GRACZYK, Berlin, Akademie, 1996, 3–17.

A debreceni Trianon-emlékmű újraavatása, 2000

A „Fürdőző” szobra Balfon, 2004

vatott reprezentálni, hanem a női attribútumok révén a nemzet időtlenségét és folytonosságát is. A nőiség, illetve az anyaság mint a termékenység és nemzeti kontinuitás szimbóluma naturalizálta a nemzet fogalmát és élő organizmusnak tekintette. „A nő mágikus-vallási presztízsenek és ehhez kapcsolódó kiváltságos társadalmi helyzetének kozmikus mintája van”,²⁰ amely az anya és föld azonosításának különböző motívumaiban fejeződik ki, és a nemzet és föld egymással szorosan összefüggő kontinuitásában él tovább. A német Germánia, a francia Marianne és a magyar Hungária nem allegorikus üzenetiek, hanem csakis másodlagos jellemzőik alapján különböztethetők meg.²¹ A Magyar fájdalom szobra mint Hungária azonban több tekintetben is eltér ettől a hagyománytól, jöllehet a motívum nem előzmények nélküli.²² „A meggyötört, ruháitól megfosztott, megcsönkített vagy megölt nemzeti géniusz képei azokba az ikonográfiai sémákba illeszkednek, melyeket Roland Barthes a »megcsönkítottság ikonográfiájának« nevezett, s e

²⁰ Mircea ELIADE, *A szent és a profán*, ford. BERÉNYI Gábor, Bp., Európa, 1987, 136.

²¹ Esther-Beatrice von BRUCHHAUSEN, *Das Zeichen im Kostümball – Marianne und Germania in der politischen Ikonographie*, Phil. Diss. Halle-Wittenberg, 1999, 153–184.

²² Különösen érdekes Johann Nel *Germánia a töröktől sanyargatott Hungária segítségére siet* című, 1582-ből származó fametszete, amely levágott karokkal ábrázolja a megkínzott és ruháitól megfosztott Hungáriát. GALAVICS Géza, *Kössünk kardot a pogány ellen*, Bp., Képzőművészeti, 1986, 20.

sémák általános jellemvonásaként a szakralitással való kapcsolatukat hangsúlyozta.”²³ Az alakok meztelensége kiszolgáltatottságot és megalázottságot fejez ki, amit a debreceni szobor végtagnélkülisége csak még inkább kihangsúlyoz. Mindez azonban egy szélesebb összefüggérendszerbe illeszkedik, amely hosszú hagyományra tekint ugyan vissza, de súlyos korszerűtlensége mellett paradox módon olyan vonásokat is tartalmaz, amelyek a mai emlékezetkultúra fő áramához közelítik.

Áldozatdiskurzus

Felvetődik a kérdés, hogy mi teszi ezt a motívumot oly attraktívvá és mégis végzetessé a politikai kultúra számára. A debreceni Magyar fájdalom szobra egy olyan újjáéledt áldozatdiskurzusba illeszkedik, amelynek motívumai ugyan igen változatosak, mégis egy közös gondolati, pontosabban érzelmi emlékezésmintához kötődnek. Az, hogy ez a motívum régisége és terheltsége ellenére is ennyire vonzó, azzal a folyamattal áll összefüggésben, hogy az emlékezetkultúra középpontjában ma már nem a hős áll, hanem az áldozat. Ez a történelem heroizálásától a történelem viktimizálásáig nyúló paradigmaváltás egy általános, főleg nyugat-európai trend, amely meglehetősen önkényesen választja ki tárgyát.²⁴ A szenvedés és az erőszak szemantikai és kulturális kiszélesedése, illetve az áldozat-

Trianon-emlékmű, Békecsaba

fogalom egyre erőteljesebb szekularizálódása odavezetett, hogy az áldozatiság mindenki számára elérhető identifikációs lehetőséget nyújtott, egy idő után pedig már a szemtanúkat és a tetteseket is elérte. A jelenkor emlékmű-állítási gyakorlata plauzibilisen leköveti ezt a paradigmaváltást, amely egyértelműen az áldozatdiskurzus dominanciáját igazolja, mindazonáltal Magyarországon ez a diskurzus messzebbre nyúlik vissza, mint Nyugat-Európában, ahol elsősorban a II. világháború és a shoa a nemzeti és a közös európai emlékezet gyűjtőpontja. Magyarországon az áldozatdiskurzus Trianon – ahogyan korábban Mohács, Világos vagy Arad – jelképében sűrűsödik össze, s ez az emlékműállításban is különleges hangsúlyt kap. Ennek hátterében jól érzékelhető az a jelentéseltolódás, amely magában az áldozat fogalmában is végbement, és amelynek

²³ SINKÓ, *A megsértett...*, i. m., 269.

²⁴ Martin SABROW, *Heroismus und Viktimismus: Überlegungen zum deutschen Opferdiskurs in historischer Perspektive*, Potsdamer Bulletin für Zeithistorische Studien, 2008/43–44, 7–20.

során a hangsúly a *sacrifice* önfeláldozás és odaadás értelméről a *victim* elszenvető értelmére tolódott át. Ez az elmozdulás már az egyébként egykorú I. világháborús, illetve a Trianon-émlékűvek motívumainak különbségeiben is tetten érhető.

A debreceni Magyar fájdalom szobra ugyan politikailag rendkívül kifejező, a történelmi tényekre vonatkozóan azonban meglehetősen leegyszerűsítő és torz. A szobor áldozati perspektívában fejezi ki az eseményt és ezzel annak teljes összefüggésrendszerét, amelyben a tettes és áldozat szerepei abszolútak, így semmilyen relativizálást vagy kritikai reflexiót nem tesznek lehetővé. Az emlékmű egy olyan egyoldalú áldozati narratívát képvisel, amely elhallgatja vagy egyenesen tagadja a történelmi kontextust, amely az előzményeket és következményeket figyelembe venné. Ez a pozíció teljes mértékben történetitlen és imaginált, mivel az áldozati diskurzusokat szinte sohasem a tényleges áldozatok folytatják. Az áldozat fogalmát ugyanis minden további nélkül ki lehet terjeszteni olyan konstellációkra, amelyekben az egyén vagy közösség számára negatív vagy negatívnak tekintett hatásokkal konfrontálódik.²⁵ Ezeket érzelmekkel lehet feltölteni, és szinte korlátlanul ki lehet terjeszteni személytelen intézményekre és struktúrákra. „Az érzelmeket ki lehet fejezni, de nem lehet vitatkozni róluk. Nem vezetnek kölcsönös megértéshez, hanem csak néma elfogadásához annak, amit az emberek magukról mondanak vagy erőszakos konfliktusokhoz.”²⁶ Ha ezekkel politikailag élnek vagy visszaélnek, akkor könnyedén ideológiává radikalizálódhatnak, amelyek meghatározzák a politikai kultúrát. Az áldozati szerep kétségtelenül kényelmes és ellentmondásmentes azonosulási lehetőséget kínálhat, amelynek alapján a panaszt váddá lehet alakítani. Ez egyben azt is jelenti, hogy átveszi az értelmezési hatalmat, amely ebben az esetben a morális felsőbbtség igényével és tudatával lép fel. Talán nem teljesen véletlen, hogy éppen azok a nemzetek ragaszkodnak legjobban az áldozatszerephez, amelyeknek a dicső múlt és hatalmi nagyság elvesztése után nem maradt más, mint az áldozati pátosz és az abból fakadó morális felsőbbtség. Ennek előnye a politikai vitákban, hogy így eleve előnyösen pozicionálható minden vélemény. „Egykori áldozatnak lenni jogot teremt a panaszra, a tiltakozásra és követelésre; [...]. Előnyösebb megmaradni az áldozat szerepében, mint elfogadni a jóvátételt (feltéve, hogy ez a sérelem valóságos volt) az átélt sérelemért: ha egyszeri elégtétel helyett állandó privilégiummal rendelkezünk, biztosított a többiek odafigyelése és elismerése [...]. Mivel a társadalom elismeri, hogy nemcsak az egyéneknek, hanem a csoportoknak is vannak jogaik, ez a helyzet jól hasznosítható; minél nagyobb volt az egykori sérelem, annál szélesebb körűek lesznek a jogok a jelenben. Ahelyett, hogy harcolnunk kellene egy privilégium eléréseért, hivatalból elnyerjük, pusztán az egykor hátrányos helyzetbe került csoporthoz való tartozás révén. Innen a féktelen harc, hogy megszerezzék [...] a »leghátrányosabb helyzetben lévő csoport« címét.”²⁷ Különösen jellemző az áldozati diskurzusokra, hogy teljes mértékben aszimmetrikusak, és a kollektív ártatlanság látszatát keltik. Ha valaki ennek nevében tud fellépni, akkor az ebből kirekesztettek értelemszerűen csak

²⁵ Rainer PARIS, *Ohnmacht als Pression: Über Opferrhetorik*, Merkur, 2004/665–666, 912–923.

²⁶ Ian BURUMA, *Olympiade des Leidens*, <http://www.novo-magazin.de/39/novo3916.htm> (utolsó letöltés ideje: 2011. 11. 18.).

²⁷ Tzvetan TODOROV, *Az emlékezet hasznáról és káráról*, ford. LENKEI Júlia, Bp., Napvilág, 2003, 46–47.

bűnösök lehetnek. Ha a politikai közösségeket ezen logika alapján osztják ketté, akkor csak tettesek vannak és áldozatok, bűnösök és bűntelenek, márpedig ilyen jellegű polarizáltság sehol sem jellemző. A hatalmi viszonyok legfeljebb egyenlőtlenül vannak felosztva, de csak a legkritikább esetben abszolutizálhatók olyan formákban, mint ahogyan azt a tettes–áldozat dichotómiája feltételezi.²⁸ Ennek a szemléletnek egyik legsúlyosabb következménye, hogy megakadályozza a múlttal való kritikus vagy önkritikus szembenézést, és így az áldozati narratívák meghaladását. Az ebből való kitörés nagyon nehéz, mert vagy rendkívüli önerőre vagy külső elismerő impulzusokra van szükség ennek meghaladásához, ami azonban sok érdeket sérthet. Talán nem is annyira meglepő, hogy ezek a beállítódások milyen tartósan képesek meghatározni a politikai mentalitásokat egy posztdiktatórikus korban is, és ezzel milyen tartósan képesek megakadályozni a múlttal való szembenézést és megbékélést. A 21. században ezek az üzenetek ugyan egyre kevésbé tűnnek időszerűnek, de mindig vannak olyan politikai csoportok és pártok, amelyek ebből a szemléletből közvetlenül profitálni képesek, anélkül hogy alaposabban belegondolnának, milyen mértékben akadályozzák ezzel a felelősségteljes politikai cselekvés kialakulását.

²⁸ PARIS, *i. m.*

A történetírás-történet mint emlékezhely

Az alábbi tanulmányban kísérletet teszek a történetírás-történet mint emlékezhely problémájának rövid körüljárására: mondanivalómban főként a nemzetközi irodalom nagyobb historiográfiai összefoglalásaira összpontosítok, illetve kisebb mértékben kitérek az itt használatos szövegyűjteményekre, hiszen azok is lehetnek emlékezhelyek. Mindenekelőtt rövid áttekintést adok a szóban forgó irodalom legalább százéves történetéről, ennek legfontosabb műveiről.

Az első historiográfiai kutatások a 19. század végéig nyúlnak vissza.¹ Egyes értékelések szerint korábbra, de jelen keretek között elégnak tűnik a bő egy évszázadra való visszatekintés.² A kezdeti időszakból mindenekelőtt Ritter, Wegele, Fueter munkáit tartom igen fontosnak.³ Utóbbi különösen modernnek tűnik, hiszen már társadalomtörténeti szempontokat is felvet, azaz azokat az irányzatokat elemzi behatóan, amelyek a társadalom vizsgálatát s így a szociológiai szempontokat helyezték a középpontba (felvilágosodás, pozitívizmus stb.).⁴ Az I. világháború körüli és utáni korszakból ki kell emelni Harry Elmer Barnes, Benedetto Croce és Thompson műveit.⁵ Barnes⁶ a New History programját vetíti vissza a történetírás alakulására, mindezzel együtt későbbi művét a valaha írt legkiválóbb történeti munkák egyikeként emlegették. Croce munkájáról itt elég megje-

¹ Angelo de GUBERNATIS, *Storia della Storia*, Milano, Ulrico Hoepli, 1884.

² A korábbi összefoglalásokra vö. Lancelot de LA POPELINIERE, *Histoire des histoires, avec l'idée de l'histoire accomplie*, Paris, Marc Orry, 1599; Ludwig WACHLER, *Geschichte der historischen Forschung und Kunst seit der Wiederherstellung der litterarischen Kultur in Europa*, [s. l.], [s. n.], 1812–1820; Ottokar LORENZ, *Die Geschichtswissenschaft in Hauptrichtungen und Aufgaben*, Berlin, Verlag von Wilhelm Herz, 1886–1891, I–II. A II. rész címe: *Leopold von Ranke: Die Generationslehre und der Geschichtsunterricht*. Az első tulajdonképpeni összefoglalásnak La Popelinieré művét tekintik, de Daniel Woolf szerint vannak ennél korábbiak is. Vö. Daniel R. WOOLF, *The Idea of History in Early Stuart England (Erudition, Ideology, and 'The Light of Truth' from the Accession of James I to the Civil War)*, Toronto, University of Toronto Press, 1990.

³ Eduard FUETER, *Geschichte der neueren Historiographie*, München, Oldenbourg, 1911; Franz X. von WEGELE, *Geschichte der deutschen Historiographie seit dem Auftreten des Humanismus*, München–Berlin, Oldenbourg, 1885; Moritz RITTER, *Die Entwicklung der Geschichtswissenschaft an den führenden Werken betrachtet*, München, R. Oldenbourg, 1919.

⁴ Erős Vilmos, *Mit jelent a történetírás-történet és miért írjunk ilyen?!*, Aetas, 2000/4, 142–147.

⁵ Vö. a következő jegyzeteket.

⁶ Benedetto CROCE, *Theorie und Geschichte der Historiographie (und Betrachtungen zur Philosophie der Politik)*, Tübingen, Mohr, 1930; Harry Elmer BARNES, *A History of Historical Writing*, New York, Dover Publications, 1963; Erős Vilmos, *A historiográfia kezdetei Amerikában*, Klió, 2008/4, 13–18.

gyezni, hogy – filozófiai és teoretikus álláspontjával összhangban – benne az egyes történetírók és irányzatok elemzése alárendelődik a teoretikus és bölcseleti kérdéseknek (többnyire tehát azt illusztrálják, hogy a szerzőnek mi a véleménye a történetírásról, azaz, hogy szerinte milyennek kellene lennie). Thompson monumentális munkájának egyik fő erénye pedig az, hogy igen részletesen kitér az Európán kívüli történetírásra is.⁷

Természetesen ebből az időszakból még számos historiográfiai munkát ki lehet emelni, igaz, ezek nem feltétlenül teljes és egyetemes historiográfiai összefoglalások. Példaként Georg von Below, Meinecke, Troeltsch, Gooch, illetve a francia L. Halphen munkáit,⁸ valamint a szintén francia összeállítást – az *Historie et historiens depuis cinquante ans (Revue historique, 1927)*⁹ – emelhetjük ki. Utóbbi inkább enciklopédikus, kollektív és átfogó összeállítás, míg Meinecke és Troeltsch historiográfiai munkái kifejezetten a szellemtörténeti és késő historista pozíció elméleti és ideológiai megalapozása céljából készültek. Alapjában ez érvényes Georg von Below összeállítására is, bár ott az állam és politikatörténeti szempontok jobban érvényesülnek.

Részben rektifikálni kell a Benedetto Croceól elmondottakat, mert a kifejezetten teoretikus megközelítésű korai, persze nagy jelentőségű említett munka után, briliáns és praktikus, az egyedi és gyakorlati vonatkozásokat a lehető legteljesebben érvényesítő összefoglalást ad az 1920–30-as években a 19. századi olasz történetírást tárgyaló kétkötetes munkájában.¹⁰

A II. világháború után változatlanul igen élénk a történészek historiográfiai érdeklődése. Fritz Stern például ekkor jelenteti meg nevezetes szöveggyűjteményét.¹¹ A Meinecke-tanítványok (Felix Gilbert, Hajo Holborn és mások)¹² egyébként is igen sokat tesznek az amerikai historiográfiai kutatásokért. Ebből a korszakból mindenekelőtt Fussner, Kelley, Georg G. Iggers, Breisach, Carbonell munkáit tartom kiemelendőnek.¹³ Donald Kelley, a historiográfiai kutatások doyenje, kezdetben a francia reneszánsz, illetve kritikai-historista történetírói iskola történetét dolgozta fel. Később szöveggyűjteményt állított össze, szerkesztette a *Journal of the History of Ideas* című folyóiratot, számos rész tanulmányt készített, majd életművének megkoronázásaként írta meg három kötetben a historiográfia teljes történetét feldolgozó szintézisét. Kelley megközelítésére jellemző az eszmetörténeti attitűd (azaz főként a nagy történészek munkái mögött meghúzódó gondolati háttérrel vizsgálja).

⁷ James Westfall THOMPSON, *A History of Historical Writing*, New York, Macmillan, 1942, I–II.

⁸ Vö. pl. Georg von BELOW, *Die deutsche Geschichtsschreibung von den Befreiungskriegen bis zu unseren Tagen*, Leipzig, Quelle & Meyer, 1916; Louis HALPHEN, *L'histoire en France depuis cent ans*, Paris, Librairie Armand Colin, 1914; Friedrich MEINECKE, *Die Entstehung des Historismus*, München, Oldenbourg, 1936.

⁹ Vö. *Histoire et historiens depuis cinquante ans (Méthodes, organisation et résultats du travail historique de 1876 à 1926)*, Paris, Librairie Félix Alcan, 1927, I–II.

¹⁰ Benedetto CROCE, *Storia della storiografia italiana nel secolo decimonono*, Bari, Laterza, 1930, I–II.

¹¹ Fritz STERN, *The Varieties of History: From Voltaire to the Present*, New York, Vintage Books, 1973.

¹² ERŐS Vilmos, *Meinecke emigráns tanítványai*, Klió, 2008/3, 9–12.

¹³ Vö. pl. F. Smith FUSSNER, *The Historical Revolution: English Historical Writing and Thought 1580–1640*, London, Routledge, 1962; Charles-Olivier CARBONELL, *L'historiographie*, Paris, Presses Universitaires de France, 1981. Alapvető még Srbiknek a szellemtörténet jegyében készült összefoglalása is: Heinrich Ritter von SRBIK, *Geist und Geschichte vom deutschen Humanismus bis zur Gegenwart*, Salzburg–München, Müller, Bruckmann, 1950, I–II.

Nem osztja ugyanakkor feltétlenül a posztmodern diskurzuselméletét, illetve Hayden White felfogását, aki a történelmet az irodalommal azonosítja, s ezért nagy nyomatékkal elemzi az empirikus vonatkozásokat, így például a kis nemzetek történetírását vagy a résztudományok, illetve az intézmények alakulását is. Georg G. Iggers a historiográfiai kutatások egy mára már szintén ikonszerűvé vált alakja. Ilyen irányú tevékenységét az igen ismert, a német historizmus történetét feldolgozó könyvével alapozta meg, majd több összefoglalót írt a 20. századi történetírásról vagy az NDK-s historiográfiáról is. Iggers alapvetően marxizáló történész, aki középpontba állítja a történetírás modernizáló, társadalomtudományos törekvéseit, s ebben az egyik fő szerepet szerinte a marxista irányzatok játszották. Ebből következően viszont nagy kritikusa a szellemtörténetnek és a historizmusnak, s távolságtartó a posztmodern értelmezésekkel szemben is.¹⁴ Igen fontos egyénisége ennek az időszaknak a szintén amerikai Ernst Breisach, aki több összefoglalót publikált az egyetemes történetírás fejlődéséről,¹⁵ de írt az amerikai progresszív történetírásról vagy a posztmodern historiográfiáról is. Breisach munkáinak egyik fő erénye a komplex szemlélet, azaz munkáiban az empirikus vonatkozások mellett meglehetősen nagy teret kap például az elméleti háttér, a történetfilozófia is. Így munkái mintaképei lehetnek a Croce és Collingwood¹⁶ túlzottan is csak a történetfilozófiára összpontosító, illetve Wegele és Thompson többnyire az empiriában, nemritkán kronológiában megragadó feldolgozási módja közötti szintézisnek. Carbonell rövid összefoglalása inkább csak az indiai, kínai, arab és japán történetírásra való kitékintése miatt érdemel említést.

Roppant jelentősnek gondolom ebből az időszakból Herbert Butterfield munkásságát. Butterfield¹⁷ alapvetően szintén eszmetörténeti szemszögből közelít a historiográfiai kérdésekhez, de nála ez egészséges arányban egészül ki a praktikumokhoz való érzékenységgel. Fő munkái átölelik az angol, ún. „whig” történet szemlélet kritikáját, a 18. századi német történetírást, a kereszténység és történelem viszonyának taglalását, a III. György korabeli parlamenttel, illetve annak történeti megítélésével foglalkozó kérdéseket. Életének végén a modern európai historiográfia antik és Európán kívüli gyökereit elemezte. Butterfield kapcsolódott a nagy angol történészek vonulatához (Hume, Acton, Collingwood, Berlin), akik a történetírást mindenképp erkölcsi tevékenységnek tartották, nagyon

¹⁴ Georg G. IGGERS, *New Directions in European Historiography*, Middletown, Wesleyan University Press, 1975; Uő, *The German Conception of History*, Middletown, Wesleyan University Press, 1983. (Magyarul: Georg G. IGGERS, *A német historizmus*, ford. TELEGDY Bernát és GUNST Péter, Bp., Gondolat, 1988); Uő, *Historiography in the Twentieth Century (From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge)*, London, Wesleyan University Press, 1997. Legújabbán kínai szerzőtársával: Georg G. IGGERS, Q. Edward WANG, *A Global History of Modern Historiography*, London, Pearson, 2008.

¹⁵ Erős Vilmos, *Egyedi-egyetemes történetírás (Megjegyzések Ernst Breisach könyvéhez)*, Történeti Tanulmányok, XIII, 2005, 7–25.

¹⁶ Robin G. COLLINGWOOD, *A történelem eszméje*, ford. ORTHMAYR Imre, Bp., Gondolat, 1987.

¹⁷ Herbert BUTTERFIELD, *The Origins of History*, ed. Adam WATSON, London, Eyre Methuen, 1981; Uő, *The Whig Interpretation of History*, London, Bell, 1931; Uő, *Christianity and History*, London, Bell, 1949; Uő, *Man on His Past*, Cambridge, Cambridge University Press, 1955; Uő, *George III and the Historians*, London, Collins, 1957. Butterfieldhez újabbán lásd: Martina STEBER, *Herbert Butterfield, der Nationalsozialismus und die deutsche Geschichtswissenschaft*, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 2007/2, 269–307.

pozitív szerepet tulajdonított a német historizmusnak (Rankének és a külpolitika elsőbbségének), illetve ennek kialakulásában a kései német felvilágosodásnak is.¹⁸

Ezek alapján látható, hogy a historiográfiai irodalom alakulását a háború után alapvetően két tendencia határozta meg, amelyek persze szemben állnak a háború előtti, gyakran nacionalista (Below), nemzetközpontú vagy szempontokat nélkülöző összefoglalásokkal. Ezek egyrészt a társadalomtörténeti megközelítéseket középpontba állító vonulat (Fueter, Iggers, Georges Lefebvre, Bentley),¹⁹ másrészt az eszmetörténeti problémákat jobban érvényesítő s így a történetfilozófiai elemeket is inkább kidomborító irány (Breisach, Kelley, Butterfield, F. Gilbert).²⁰

Mindkettőhöz képest jelent újdonságot a nyolcvanas évektől kezdődően W. H. Blanke²¹ értelmezése (akihez több más szerző is csatlakozott, részben Rüsen, de inkább Muhlack²²), aki a *Verwissenschaftlichung* fogalmával több vonatkozásban Thomas Kuhn paradigmaelméletét kívánta applikálni a történetírás fejlődésének bemutatásában. E felfogás szerint a kora újkortól kezdődően beszélhetünk a történetírás fokozatos tudománnyá válásáról, amelyben központi jelentőségű például a kései felvilágosodás göttingeni iskolája (ezt kritikai történetírásnak is nevezzük), amely előkészíti a 19. századi professzionalizmust. Utóbbit kívánta felváltani a 20. században az ún. modernista, szcientista társadalomtörténeti alapú történettudomány, amely a történetírás modern társadalomtudománnyá tételét célozza meg. Roppant lényeges, hogy ebben a folyamatban például Ranke és a professzionalizmus alapvetően pozitív hangsúlyt kap, tehát a korábbi időszakból nem elsősorban a társadalomtörténeti megközelítést alkalmazók kapnak pozitív minősítést, s így részben mérséklődik a korábbi felfogások „whig”, teleologikus jellege, amely a historiográfia végcéljaként jelölte meg a társadalomtörténeti és a szociológiát legfontosabb szövevényének tekintő „tudományos” történetírást, mindezzel egyúttal persze historikát is művelve.

Jelentős részben megváltozott a historiográfiai beszédmód az 1990-es évektől kezdve. Ebből az időszakból mindenekelett Gross, Biziere, Vaysierre, Simon, Völkel, Lutz, John

¹⁸ BUTTERFIELD, *Man on His Past*, i. m.

¹⁹ Georges LEFEBVRE, *La naissance de l'historiographie moderne*, Paris, Flammarion, 1971; Michael BENTLEY, *Modern Historiography (An Introduction)*, London, Routledge, 1999.

²⁰ Ernst BREISACH, *Historiográfia*, Bp., Osiris, 2004; Donald R. KELLEY, *Faces of History: Historical Inquiry from Herodotus to Herder*, New Haven, Yale University Press, 1998; Uő, *Fortunes of History: Historical Inquiry from Herder to Huizinga*, New Haven, Yale University Press, 2003; Uő, *Frontiers of History: Historical Inquiry in the Twentieth Century*, New Haven, Yale University Press, 2006; Felix GILBERT, *Machiavelli and Guicciardini: Politics and History in Sixteenth Century Florence*, Princeton, Princeton University Press, 1965.

²¹ Horst Walter BLANKE, *Historiographieggeschichte als Historik*, Stuttgart-Bad Canstatt, frommann-holzboog, 1991.

²² Jörn RÜSEN, *Konfigurationen des Historismus (Studien zur deutschen Wissenskultur)*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1993; Ulrich MUHLACK, *Geschichtswissenschaft im Humanismus und in der Aufklärung (Die Vorgeschichte des Historismus)*, München, C. H. Beck, 1991.

Burrow,²³ illetve Hartog és Munslow²⁴ munkáit emelném ki. A megváltozott beszédmód egyik fő eleme részben a posztmodern történetírással való szembesülés, részben pedig a posztmodern szempontoknak a historiográfiában való érvényesítése. Például Simon összegzésében felveti a korábban marginálisnak tekintett női történetírók problémáját, de a kívülről kérését, általában a nyelvi önreflexió szempontjainak, a különböző diskurzusokra való összpontosítás szükségességét is. (Mindezekből azonban keveset valósít meg,²⁵ igaz, munkája csak bevezető jellegű.) Lutz és Völkel pedig Rüsennel együtt egyik legfontosabb célkitűzésének tekinti az Európán kívüli kultúrák (bizánci, japán, indiai, kínai, arab) történetírásának elemzését és bemutatását, s így a historiográfiát mintegy a kultúrák közötti párbeszédként értelmezi. Sajnos azonban a sokszor telefonkönyvszerű felsorolásnál nemigen jut tovább, igaz Völkel könyve szintén bevezető céllal készült.

Igen markáns álláspontot képvisel Hartog és Munslow. Hartog²⁶ korábban egyes történészekkel (Fustel de Coulanges) is foglalkozott, illetve több szöveggyűjteményt is szerkesztett, részben az ókori történetírással kapcsolatban. Újabb munkáira a legnagyobb hatást talán Reinhard Koselleck gyakorolta a maga *Erfahrungsgeschichte*-jével. Úgy tűnik ugyanis, hogy Hartog számára különösebb fejlődés vagy haladás nincs a történetírás alakulásában, egyszerűen különböző kulturális tapasztalatok, beidegződések, attitűdök határozzák meg a történelemhez való viszonyulást. Ebből persze következik, hogy ezt nem csak a szaktudomány testesíti meg, hiszen ilyenről lényegében az ókorban nem is beszélhetünk. Az ókori alapvető történelmi tapasztalat a múltba tekintés, egy elképzelt aranykort feltételezve az attól eltelt időt egyfajta fokozatos romlásként, deprivációként értelmezi ez a felfogás, amelynek végpontja a történetíró aktuális időszaka. Ehhez képest az újabb európai (modern) attitűdöt a jövőre való orientáció jellemzi, amely egy ezután megvalósítandó, boldog kor optimista bűvöletében rendez el a múlt és persze a saját kor (pl. a francia forradalom) eseményeit. A történelmet tehát haladásként értelmezi, s azokat az előzményeket emeli ki a múltból, amelyek ezt feltételezése szerint elősegítik és megtestesítik. Saját korunk alapvető időtapasztalata pedig a prezentizmus, amely gyökeresen különbözik persze Croce interpretációjától. Hiszen itt a (történelmi) tudás nem hordoz különösebb etikai tartalmat, hanem a történelmi távlattól, kritikától és szellemi önreflexiótól mentes, gyorsan és könnyen elsajátítható, „piacképes” tudást jelenti, amely leginkább a

²³ Mirjana GROSS, *Von der Antike bis zur Postmoderne (Die zeitgenössische Geschichtsschreibung und ihre Wurzeln)*, Wien, Köln, Weimar, Böhlau, 1998; Raphael LUTZ, *Geschichtswissenschaft im Zeitalter der Extreme (Theorien, Methoden, Tendenzen von 1900 bis zur Gegenwart)*, München, C. H. Beck, 2003; Markus VÖLKELE, *Geschichtsschreibung: Eine Einführung in globaler Perspektive*, Köln, Böhlau, 2006; John BURROW, *A History of Histories (Epics, Chronicles, Romances and Inquiries from Herodotus and Thucydides to the Twentieth Century)*, New York, Alfred A. Knopf, 2008; Jean-Maurice BIZIÈRE, Pierre VAYSÈRE, *Histoire et historiens (Antiquité, Moyen Age, France moderne et contemporaine)*, Paris, Hachette, 1995.

²⁴ Alun MUNSLOW, *Deconstructing History*, London, Routledge, 1997; Francois HARTOG, *A történetiség rendjei (Prezentizmus és időtapasztalat)*, ford. LAKATOS Ágnes, Bp., L'Harmattan–Atelier, 2006; Uő, *Évidence de l'histoire: Ce que voient les historiens*, Paris, Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, 2005.

²⁵ Christian SIMON, *Historiographie: Eine Einführung*, Stuttgart, UTB 1901, 1996. Simonhoz lásd ERŐS Vilmos, *A historiográfia legújabb szintézise*, Klió, 2000/1, 25–32.

²⁶ Gerard LEUCLUD, *Traversées dans le temps*, Annales, Histoire sciences sociales, 2006/5, 1053–1084.

médiában vagy a különböző emlékezetkultuszok happeningjeiben ölt testet.²⁷ Érdekes kategorizálást alakított ki a történeti munkákról legújabbban Alun Munslow,²⁸ bár az általa alkalmazott csoportosításban az időbeli és történeti szempont inkább alárendelt jelentőségű s lényegileg az elméleti alapvetést szolgálja. Munslow szerint léteznek rekonstrukcionista-empirista történészek, akik különösebb elméleti érdeklődés nélkül ragaszkodnak a rankei „wie es eigentlich gewesen” elvéhez, s naiv módon hisznek abban, hogy az elsődleges források szigorú kritikája elég az objektív, megbízható ismeretekhez (Elton, Himmelfarb és mások). A történészek egy másik csoportja az ún. konstrukcionista történészekhez tartozik (Annales-iskola, Trevor Roper, Elias, Marwick, Tosh), amely elméletközpontú, modelleket alkalmaz és a szociológiai módszerekkel a természettudományokhoz közelítené a történelmet. Munslow szimpátiája – úgy tűnik – leginkább a dekonstrukcionista történészeké (N. Z. Davis, Darnton, Burke, Lindquist, Walter Benjamin),²⁹ akik részben Foucault és White nyomán tagadják a történelem tudományos voltát és a nagy narratívákat, s kifejezetten vallják annak irodalmias, fikatív, a valóságot alulról megközelítő jellegét. Munslow újabb felállított egy magyarul nehezen lefordítható kategóriát (*endist*), amely a dekonstrukcionista irány leginkább radikális konzekvenciáit vonja le, s amely mélységesen szkeptikus a professzió és ennek jövője iránt, ennek egyik markáns reprezentánsa például Jenkins.³⁰

Hangsúlyozni szeretném, hogy jelen keretek között lehetetlen minden történetírás-történeti szintézis megemlítése. Kiegészítésként elég legyen utalni Bonnie G. Smith, a Georg G. Iggers–Wang szerzőpáros, Woolf³¹ műveire, valamint a legújabbban megjelent *Atlas of European Historiography* című nagyszabású vállalkozásra,³² amely más egyéb szintézisekkel együtt³³ mindenekelőtt az intézmények (folyóiratok, szemináriumok, forráskiadványok, történeti társulatok, levéltárak, történeti tanszékek, kutatóközpontok, múzeumok, bibliográfiák stb.) történelmére összpontosít. A korábban említettekre pedig az a jellemző, hogy alapvető szüzséjük a korábban nem tárgyalt vagy marginalizált női törté-

²⁷ Hartogtól magyarul: *A múlt politikai felhasználásai*, szerk. François HARTOG, Jacques REVEL, ford. GELLÉRI Gábor, Bp., L'Harmattan–Atelier, 2006.

²⁸ ERŐS Vilmos, *A forma fontosabb a tartalomnál (Interjú Alun Munslow angol történésszel)*, Aetas, 2009/4, 190–198; ALUN MUNSLOW, *Deconstructing History, i. m.*; *The Nature of History Reader*, eds. Keith JENKINS, Alun MUNSLOW, London, Routledge, 2004.

²⁹ Keith JENKINS, *The Nature of History Reader, i. m.* Mindehhez hasonló álláspontot érvényesít: Beverly SOUTHGATE, *History: What and Why? (Ancient, Modern, and Postmodern Perspectives)*, London, Routledge, 1996.

³⁰ Keith JENKINS, *At the Limits of History (Essays on Theory and Practice)*, London, Routledge, 2009.

³¹ Bonnie G. SMITH, *The Gender of History: Men, Women, and Historical Practice*, Cambridge, Harvard University Press, 1998; Georg G. IGGERS, Q. Edward WANG, *i. m.*; Daniel WOOLF, *A Global History of History*, New York, Cambridge University Press, 2011.

³² *Atlas of European Historiography (The Making of a Profession)*, eds. Ilaria PORCIANI, Raphael LUTZ, New York, Palgrave Macmillan, 2010.

³³ Matthias MIDDEL, Gabriele HINGELBACH, Frank HADLER, *Historische Institute im internationalen Vergleich*, Leipzig, Akademische Verlagsgesellschaft, 2001; Christian AMAINT, *Les lieux de l'histoire*, Paris, Armand Colin, 2005.

netírás, valamint az Európán kívüli történetírás bemutatása. Utóbbi integráns része a Michael Bentley által szerkesztett *Companion of Historiography*nek is.³⁴

Joggal vetődik fel a kérdés: lehet-e egyáltalán a történetírás-történet emlékezhely, s tulajdonképpen kinek/minek az emlékezetéről van itt szó? Az első kérdésre a válasz a korábbi emlékezettörténeti kutatások fényében első látásra talán nem egészen egyértelmű, hiszen ez például a Mario Isnenghi által szerkesztett művekben³⁵ meg sem jelenik, sőt, paradox módon (hiszen ő is egyfajta történetírás-történetet művel), Pierre Noránál is alig. Igaz utóbbi³⁶ roppant nagy teret szentel a 19. századi francia szintézisnek, a *Lavisse*-nak, ami már kifejezetten a historiográfiai megközelítés igényéből is fakad. Igaz az is, hogy a *Lavisse* lényegesen szélesebb közönségnek szólt, tehát joggal merült fel esetében az a probléma, hogy mennyiben célozta meg e közösség (a nemzet) identitásának befolyásolását, sőt egyenesen kialakítását. Ugyanakkor nem egészen helytálló az az elképzelés, hogy a történetírás-történeti szintézisek csupán egy ezoterikus és szűk szakmai közeghez szólnak. Hiszen magyar példákból is világosan látható,³⁷ hogy eleve nemcsak a szűkebb értelemben vett „szaktörténészek” foglalkoznak ilyesmivel, hanem (ha szélesebb értelemben tekintjük mindezt) irodalmárok és filozófusok, esetenként szociológusok, néprajzosok és antropológusok igen fontos szempontokat vehetnek és vetnek is fel az ilyen irányú vizsgálatokban. Másrészt nem feledhető, hogy éppen a fenti áttekintés bizonyítja: a történetírás-történet fejlődésében/alakulásában, különösen az utóbbi időszakban, a „posztmodern kánon” idején, egyre inkább előtérbe kerül az ún. margó, a korábban kívülállónak (nem szakmainak, tehát hiteltelennek, megbízhatatlannak, dilettánsnak) tekintett egyének, rétegek, irányzatok történelemfelfogásának, történelemhez való viszonyának elemzése (a történelem ún. decentralizálása).³⁸ Ilyen például a szaktörténetírás peremére szorult – alkalmanként zseniálisnak aposztrofált – „dilettánsok”,³⁹ de a női történetírók vagy az Európán kívüli (és belüli) ún. „szubaltern” kultúrák kérdése (India, Kína, Japán, Bizánc, az arabok), amelyek nem elemezhetők az európai történetírás hagyományos eszköztárával, már csak azért sem, mert teljesen eltérő műfajokban „cselekményesítenek”. Ugyanez a helyzet a történetfilozófiák, illetve a történelem elméleti kérdéseinek számon tartásával is. Sok szaktörténész ezeket gyakran csak kívülálló csudabogaraknak tekinti, akik nem sokat tettek hozzá a tudomány gyarapításához, így nézeteik legfeljebb érdekesek és színesek lehetnek. Pedig a legjobb összefoglalások (és a kapcsolódó szöveggyűj-

³⁴ *Companion to Historiography*, ed. Michael BENTLEY, London, Routledge, 1997.

³⁵ *I luoghi della memoria*, a cura di Mario ISNENGGHI, Roma-Bari, Laterza, 1997–1998, I–III. Az Isnenghi által szerkesztett nagy vállalkozás említése azért fontos, mert a Franciaországon kívüli emlékezetkutatások egyik nemzetközileg legismertebb, emblemátikus darabja. Minderről lásd Szász Orsolya e kötetben található írását (183–190).

³⁶ Pierre NORA, *Emlékezet és történelem között: Válogatott tanulmányok*, vál., szerk., utószó K. HORVÁTH Zsolt, ford. HAAS Lídia, K. HORVÁTH Zsolt, LAJTAI L. László, NÉMETH Orsolya, TÓTH Réka, Bp., Napvilág, 2010.

³⁷ Lásd 41. lábjegyzet.

³⁸ Ehhez legújabbban: Natalie Zemon DAVIS, *Decentering History: Local Stories and Cultural Crossings in a Global World*, *History and Theory*, 2011/5, 188–202.

³⁹ A magyar történeti irodalomból erre példák lehetnek: Horvát István, Jászi Oszkár, Németh László, Bibó István. Általában a kívülálló szerepére a történetírásban/történettudományban vö. SIMON, *i. m.*

temények)⁴⁰ elképzelhetetlenek Vico, Herder, Hegel, Comte, Nietzsche, a szellemtörténészek és neokantiánusok, Spengler, Ortega, Croce, Collingwood, de a Frankfurter Iskola, Gadamer, de Certeau, Foucault, Derrida, Ricoeur, Eco nélkül. Mindezzel azonban egy lényegesen szélesebb körű emlékezet problémáit feszegetjük,⁴¹ s mindez egyértelműen arra utal, hogy a történetírás-történet nem kizárólag a szaktörténetírás szűkebbre mért emlékezeti terepuma.⁴²

További igen fontos kérdésnek tartom a *nemzeti* versus *egyetemes* történetírás-történet problémáját, azaz emlékeztörténeti szemszögből azt a dilemmát, hogy mely közösség identitásának megalapozásáról van szó e művekben. Hiszen, ha végigtekintünk a történetírás-történeti szintézisek elmúlt közel egy évszázadnyi alakulásán, szembevetendő tendencia a nemzeti keretek meghaladására való törekvés, ami különösen a II. világháború után erősödik meg, de már előzőleg is fontos szüzsé Fueter, Croce, Barnes vagy Thompson említett műveiben.⁴³ Nem lehet kétséges, hogy ez az üzenete Lefebvre, Georg G. Iggers, Stern, Bentley, Gross, de Breisach, Carbonell, Kelley, sőt akár Blanke műveinek is.⁴⁴ Ez az egyetemes történeti igényű megközelítés ráadásul gyakran együtt járt a társadalomtörténeti paradigma historikaként történő feltételezésével (amely a szociológiát tekinti a történettudomány legfontosabb szövetségésének), illetve a társadalmi haladás, a társadalmi szuverenitás, a társadalmi modernizáció mint „mesternarratíva” megfogalmazásával. Mindezt nem feltétlenül követte a nagy történetfilozófiákat is részben számon tartó, alapjában szellemtörténeti gyökerekig visszanyúló eszmetörténeti irányzat (Butterfield, Breisach, Kelley, Fritz Wagner), mindkettőjükben közös azonban az alapvetően Európára való összpontosítás, azaz az egyetemes jelleg sok vonatkozásban egyenlő náluk az Európa (és persze az Egyesült Államok) határainál végződő horizonttal (ezért is integráns részük többnyire az antik, ókori történetírás).⁴⁵

Mindezekhez képest jelent roppant változást különösen a 2000-es évek eleje (bár a szempont lényegesen korábban is felvetődik),⁴⁶ amikor alapvetővé válik az Európán kívüli történetírásoknak a történetírás-történetbe való bevonása (Lutz, Osterhammel, Völkel,

⁴⁰ *The Modern Historiography Reader: Western Sources*, ed. Adam BUDD, London, Routledge, 2009. Minderről részletesen: ERŐS Vilmos, *Das Textbuch als „kulturelle Repräsentation“ (Über die historiographische Sammlung von Adam Budd)*, Kakanien Revisited, 2011. július. 1–6., online: <http://www.kakanien.ac.at/rez/VEros1.pdf>.

⁴¹ Sajnos nincs itt hely a nagyobb szöveggyűjtemények elemzésére. Megjegyzem azonban, hogy ezek követik a történetírás-történet általános paradigmáit, hiszen egyértelmű, hogy például Fritz Wagner esetében még a historizmus/szellemtörténet, Fritz Sternnél a társadalomtörténet, míg Keith Jenkinsnél és Adam Budd esetében a posztmodern kánon tükröződik a kiválasztott szövegekben. Fritz WAGNER, *Geschichtswissenschaft*, Freiburg und München, Karl Alber, 1951; Jean ERHARD, Guy PALMADE, *L'histoire*, Paris, Librairie Armand Colin, 1964; *The Postmodern History Reader*, ed. Keith JENKINS, London, Routledge, 1997. Illetve az előző jegyzetben említett írásom.

⁴² Ezt alátámasztja, hogy a magyar történetírás történetének történetét sem lehet a szűkebb szaktörténetírásion kívül állók (például filozófusok, irodalomtudósok vagy kiadók) nélkül összefoglalni. Itt a névsor Kelemen Jánostól és Ludassy Máriától Penke Olgáig terjed, hogy csak a legújabb irodalomra hozzak példát.

⁴³ Lásd Fueter, Croce, Barnes, Thompson korábban idézett műveit.

⁴⁴ Lásd az említett szerzők korábban említett műveit.

⁴⁵ Lásd Butterfield, Breisach, Kelley, Fritz Wagner korábban említett műveit.

⁴⁶ THOMPSON, BUTTERFIELD, CARBONELL, *i. m.*

Iggers–Wang, Bentley, legújabbán pedig Woolf).⁴⁷ Ennek világos alapállása, hogy az európai nem az egyetlen „mesternarratíva” (aminek következtében a „Verwissenschaftlichung” és az intézménytörténet szempontjai elesnek), hanem a sok közül csak az egyik, majd-hogynem a Leibniz, Herder és Spengler értelemében vett egyedül álló monász. Ez a törekvés magába foglalta e „szubaltern” kultúrák emancipációjának, egyenrangúságának (a történelem „decentralizálásának”)⁴⁸ akár a „salad bowl” jegyében megvalósítani kívánt legitim morális igényét, s joggal merül fel, hogy e kultúrák emlékezeteinek – bár más formákban léteznek, mint az európai – alapvető és önálló helyi értékük van az egyetemes történeti emlékezetben. Mindezzel szemben azonban számos kérdőjel és ellenvetés is megfogalmazható, amely továbbra is levegőben tartja, hogy végül is beszélhetünk-e egyetemes szempontokról, megközelítésről.

Mert egyrészt leszögezhető, hogy ezek az összefoglalások sok vonatkozásban megmaradnak a történetírás meglehetősen primitív formáinál, azaz pusztán leíró és felsoroló jellegűek (nevekkel, évszámokkal, biográfiai utalásokkal és adatokkal), igaz, van közülük olyan, amelyik bevallottan bevezető jellegű.⁴⁹ Ez a sok szempontból kezdetleges jelleg osztozik a pusztán eseménytörténeti (de nemzet- vagy Európa-központú) történetírással a történetfilozófiai, mélyebb elméleti-fogalmi kérdések tökéletes figyelmen kívül hagyásában (hiszen azok alapján mégiscsak európaiak).⁵⁰ Másrészt – de mindezzel összefüggésben – az Európán kívülre utalás nemritkán csak mellébeszélés és szemfényvesztés, hiszen ezekben a művekben számos tény elhangzik a kínai, indiai, bizánci, arab, japán, indokínai, koreai, burmai, perui, mexikói, skandináv történetírásról és történeti narratívákról. Kötve hiszem azonban, hogy szerzőjük jártas mindeme nyelvekben, hiszen az állítólagos eredeti műveket csak angol fordításokból idézi, a címeiket, fogalmakat, neveket pedig internetről másolja be a saját kéziratába (de pl. egy táblára nem biztos, hogy fel tudná írni ezeket).⁵¹ Harmadrészt megjegyezhető, hogy több újabb összefoglalás⁵² egyetemes történetírás címén nemes egyszerűséggel majd-hogynem a saját nemzetének historiográfiáját adja elő, de legalábbis túltengnek bennük ezek a szempontok.⁵³

Végül azt a kérdést vetném fel,⁵⁴ hogy mennyiben jogos mindezen problémáknak pusztán emlékeztörténeti szempontból való elemzése, illetve (a fentiek s általában a

⁴⁷ Jürgen OSTERHAMMEL, *Geschichtswissenschaft jenseits des Nationalstaates (Studien zu Beziehungsgeschichte und Zivilisationsvergleich)*, Göttingen, Vandenhoeck&Ruprecht, 2001; *Companion to Historiography, i. m.*; *Writing the Nation (A Global Perspective)*, ed. Stefan BERGER, New York, Palgrave Macmillan, 2007; IGGERS, WANG, *A Global History...*, i. m.; WOOLF, *A Global History of History, i. m.*

⁴⁸ DAVIS, *Decentering...*, i. m.

⁴⁹ VÖLKEL, i. m.; SIMON, i. m.

⁵⁰ Lásd például Thompson, Carbonell, Woolf korábban említett műveit.

⁵¹ Itt felvetődik a probléma: hogyan lenne elvárható akkor egy egyetemistától, hogy mindezt követni és rögzíteni tudja? Természetesen mindez nemcsak didaktikai szempontból vizsgálható, de részben abból is.

⁵² BIZIÈRE–VAYSIÈRE, i. m.; BURROW, i. m.

⁵³ Hozzá szeretném tenni, hogy az esszencializmus válfaja az is, amikor a történetírás történetét kizárólag gender szempontok alapján írják meg (vagy úgy tanítják). Hiszen az egyszerűen elképzelhetetlen, hogy egy ilyen jellegű stúdium során kizárólag női történetírók kerüljenek szóba, s Rankét és társait pusztán mint férfiakat említenek meg. Hol maradnának akkor például az intézmények? Vö. mindehhez SMITH, i. m.

⁵⁴ A konferencián – előadásom befejezéseként – röviden kitértem a magyar történetírás-történet több mint egy évszázados alakulására is. Mindezt most mellőzöm, a tanulságokat külön írásban kívánom megfogalmazni. Vö.

historiográfia fényében) tekinthetők-e egyáltalán az emlékeztörténeti kutatások a történetírás új paradigmájának?⁵⁵

A történetírás-történettel foglalkozók egyik (Croce abszolút historizmusával is párhuzamba hozható⁵⁶) „betegsége”, hogy mindent – így az emlékeztörténeti kutatásokat is – történeti szempontból tekint (azaz nem normatív historikát, főleg nem újat kíván megfogalmazni, még ha érvényesít is több tekintetben ilyen szempontokat). Ebben a vonatkozásban az emlékeztörténeti kutatások inkább kulturális reprezentációnak tekinthetők,⁵⁷ amelyek Nyugat-Európában az 1980-as, 1990-es években éltek virágkorukat (a historiográfiai kutatásokban is), s a történetírás ekkori nagy fordulataival hozhatók összefüggésbe, amelyek esetében még mindig kérdéses, hogy új paradigmát testesítenek-e meg. Ehhez képest az emlékeztörténeti kutatások (amelyek egyébként is mindezen fordulatok a esetét jelentették) delelője letűnőfélben lévőnek tűnik,⁵⁸ ami paralel azzal a jelenséggel, hogy új (persze még mindig nem paradigma-feszegető, jóllehet ezzel az igény-nel fellépő) fordulatok vannak kibontakozóban (pl. a materiális fordulat),⁵⁹ amelyek a realitáshoz való visszatérésnek, de legalábbis a reális szempontok visszacsempészésének programjával lépnek fel a történetírás-történeti összefoglalásokban is.⁶⁰ Az itt említett művek és folyamatok elemzésének esetében így változatlanul jogosnak tűnik a komplex szemlélethez való ragaszkodás, amelynek csak egyik, persze fontos eleme az emlékeztörténeti megközelítés.⁶¹ Ellenkező esetben – tehát az emlékeztörténeti szempontokhoz való normatív, kizárólagos ragaszkodással – csak újfajta esszencializmus kialakulását segíthetjük elő. Ebben az összefüggésben változatlanul sok tekintetben megfontolandók a

pl. ERŐS Vilmos, *Historiográfia-írás Magyarországon 1945 után = Tudomány és ideológia között: Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról*, szerk. ERŐS Vilmos, TAKÁCS Ádám, Bp., ELTE Eötvös, 2012, 150–166. A legújabb magyar historiográfiai összefoglaló (de csak a 19–20. századi és mindenekelőtt magyar fejleményeket vizsgálva): ROMSICS Ignác, *Clio bővületében (Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekin-téssel)*, Bp., Osiris, 2011.

⁵⁵ A konferencián (és persze több munkájában is) leginkább Aleida Assmann képviselte ezt a felfogást. Számos munkája közül lásd Aleida ASSMANN, *Der lange Schatten der Vergangenheit: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*, München, C. H. Beck, 2006. Illetve *Geschichte im Gedächtnis: Von der individuellen Erfahrung zur öffentlichen Inszenierung*, München, C. H. Beck, 2007. Utóbbi kötetről lásd PABIS Eszter ismer-tetését: *Történelem az emlékezetben: Az egyéni tapasztalattól a nyilvános színrevitelig*, Klió, 2009/1, 103–108.

⁵⁶ Benedetto CROCE, *A történelem filozófiája*, ford. ROZSNYAI Ervin = *Történetelmélet I–II.*, szerk. GYURGYÁK János, KISANTAL Tamás, Bp., Osiris, 2006, II, 410–450.

⁵⁷ A kulturális reprezentáció fogalmához vö. pl. Roger CHARTIER, *Le monde comme representation*, Annales, Histoire sciences sociales, 1989/6, 1505–1520.

⁵⁸ Gavriel D. ROSENFELD, *A Looming Crash or a Soft Landing? Forecasting the Future of the Memory "Industry"*, The Journal of Modern History, 2009/1, 122–158.

⁵⁹ *History and Material Culture: A student's guide to approaching alternative sources*, ed. Caren HARWEY, London, Routledge, 2009.

⁶⁰ *A Companion to the Philosophy of History and Historiography*, ed. Aviezer TUCKER, London, Blackwell, 2009; *Atlas of European Historiography...*, i. m.; Lionel GOSSMANN, *Between History and Literature*, Cambridge, Harvard University Press, 1990; Gabrielle M. SPIEGEL, *The Past as Text: The Theory and Practice of Medieval Historiography*, Baltimore, John Hopkins University Press, 1997.

⁶¹ A történetírás-történet *par excellence* emlékeztörténeti szempontból való megközelítésére lásd pl. Jacques LE GOFF, *Histoire et mémoire*, Paris, Gallimard, 1988; Johannes FRIED, *Der Schleier der Erinnerung (Grundzüge einer historischen Memorik)*, München, C. H. Beck, 2004; Aron GUREVICS, *Az individuum a középkorban*, ford. VÁRI Erzsébet, Bp., Atlantisz, 2003.

historiográfiát alapvetőnek tekintő Gérard Noiriel fejtegetései, aki a tudás-hatalom- emlékezés hármasságában jelöli meg az ilyen irányú elméleti reflexiók bázisát, tehát nagy szerepet tulajdonít az emlékeztörténeti aspektusnak, de emellett legalább olyan fontosnak tartja a másik két dimenziót is.⁶² Utóbbi két dimenzió Noiriel koncepciójában részint a források használatának változatlanul alapvető/megkerülhetetlen – már a jezsuita, illetve a maurinus forrásgyűjtő iskolánál felbukkanó – szerepét jelenti. A hatalom pedig a Foucault által képviselt szempontok érvényesítése. Azaz annak tekintetbe vétele, hogy a tudást például intézmények közvetítik, amelyek nem feltétlenül valamiféle pontosabb, jobb, megbízhatóbb megismerés háttéréül szolgálnak, hanem alkalmanként ölr menő hatalmi harcok, a bourdieu-i értelemben vett mezők egymással – például a tudáshoz való hozzáférést – folytatott csatározásainak letéteményesei. (Utóbbinak persze szintén lehetnek emlékeztörténeti vonatkozásai, a múlt kisajátításáért, birtoklásáért és uralmáért folytatott harc tekintetében.)

⁶² Gérard NOIRIEL, *A történetírás „válsága” (Elméletek, irányzatok és viták a történelemről tudományvá válsától napjainkig)*, ford. CZOCH Gábor, et al., Bp., Napvilág, 2001. Nemrégiben jelent meg több olyan összefoglaló igénnyel készült historiográfiai munka, amelyről a fenti előadás nem emlékezhetett még meg. Természetesen ezek elemzésére itt nincs mód, csupán annyit jegyeznek meg, hogy a *Writing the Nation* című sorozat az összehasonlító módszer keretein belül közöl különböző szerzőktől származó tanulmányokat, például az európai történetírás 19–20. századi intézményrendszeréről, a különböző nemzeti történetírások sajátos problémáiról (például a középkor politikai töltetű aktualizálásáról az utóbbi két évszázadban). Alapvetően az Európán kívüli régiókra is koncentráló, globális alapállás jellemző az *Oxford History of Historical Writing* kötetekre is, amelyek napjainkban jelennek meg. A *Writing the Nation* sorozat kötetei közül említhető: *The Uses of the Middle Ages in Modern European States (History, Nationhood and Search for Origins)*, eds. R. J. W. EVANS, Guy P. MARCHAL, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2011; *Disputed Territories and Shared Pasts (Overlapping National Histories in Modern Europe)*, eds. TIBOR FRANK, Frank HADLER, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2011; *Nationalizing the Past (Historians as Nation Builders in Modern Europe)*, eds. Stefan BERGER, Chris LORENZ, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2010; *The Contested Nation (Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories)*, eds. Stefan BERGER, Chris LORENZ, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2008.

A nemzeti emlékezhelytől a nemzeti emlékhelyig

Kéteztizenegy áprilisában a Magyar Országgyűlés elfogadta Magyarország új alkotmányát, hivatalos szóhasználattal Alaptörvényét. Az Alaptörvény első része a Nemzeti hitvallás címet viseli, végleges formájában harminchárom mondat.

A Nemzeti hitvallás nem tételes jogi megfogalmazásokat rögzít, hanem mintegy megadja azt a történeti-kulturális, eszmei keretet, amelynek alapján az Alaptörvényt értelmezni kell. Az értelmezés kényszerét maga az Alaptörvény is rögzíti, hiszen a Q cikk 3. bekezdésében ezt olvashatjuk: „az Alaptörvény rendelkezéseit azok céljával, a benne foglalt Nemzeti hitvallással és a történelmi alkotmányunk vívmányaival összhangban kell értelmezni.”¹ A Nemzeti hitvallás tehát – a törvény szövege szerint – az Alaptörvény lehetséges interpretációjának vezérfonala.

A Nemzeti hitvallás ily módon az ország alaptörvényének része, s jó néhány olyan történeti, nemzeti tartalmú toposzt rögzít, amely kimeríti a nemzeti emlékezet fogalmát. A hely, azaz a szöveg pedig ily módon a nemzeti emlékezet szöveges helye – törvényi erejénél fogva az állam önmanifesztációja, maga a kanonizált és törvénnyé tett emlékezet.

Annak idején jó néhány ponton elég kritikusan viszonyultam a nemzeti emlékezet kanonizációjához, s kritikámmal – még a törvény elfogadása előtt – el is értem azt, hogy az Alaptörvény szövegét két ponton módosítsák.² Itt és most szeretném a nemzeti emlékezetet kanonizáló és szakralizáló szöveget érintő kritikám néhány alapvető pontját összefoglalni. Jelen írásomban tehát nem az alkotmánytervezet egészét, hanem az első részt, azaz a szöveg első harminchárom mondatát vizsgálom. Szempontom nem a saját értékeim számonkérése, még csak nem is a cím kritikája, hanem annak vizsgálata, hogy amit a tervezet készítői itt szándékoltak, azt fogalmilag pontosan mondták-e el, azaz jól mondták-e azt, amit mondani akartak.

A fogalmi pontatlanságok és a lehetséges egyéb hiányok feltáráshoz a szövegelemzés módszerével élek, és természetesen azt a történelmi szakmai kompetenciát használom, amellyel – megítélésem szerint – rendelkezem. Csak azokat az elemeket teszem kritika tárgyává, amelyek – véleményem szerint – feltűnően problematikusak.

¹ Magyarország Alaptörvénye (2011. április 25.), Magyar Közlöny 43. szám, 2011. április 25. A továbbiakban az Alaptörvény szövegrészeit – beleértve a Nemzeti hitvallásból vett mondatokat is – innen idézem.

² A Nemzeti hitvallást érintő kritikám, illetve annak történetét lásd GERŐ András, *Eseteim az Alkotmánnyal*, Bp., Új Mandátum Kiadó, 2011, 51–94.

Keresztény Európa

A szöveg elején négy mondat foglalkozik a nemzeti büszkeség tárgyával. Az elsőben azt olvashatjuk, hogy „Szent István királyunk ezer évvel ezelőtt szilárd alapokra helyezte a magyar államot, és hazánkat a keresztény Európa részévé tette”. A büszkeségről szóló negyedik mondat rögzíti, hogy „népünk évszázadokon át harcokban védte Európát”. A szöveg arra a közismert toposzra utal, miszerint a magyarok a kereszténység védőbástyájául szolgáltak az oszmán hódítással szembeni küzdelmükkel.

A „kereszténység védőbástyája” szerep, illetve elképzelés többek között fellelhető a szerbeknél és a horvátoknál is. A szerbek nemzeti mitológiájának és önazonosságának része a 14. században megívott törökellenes, rigómezei (Kosovo Polje) ütközet, s manapság – éppen ezért – elképesztően fájdalmas számukra Koszovó önálló államisága. A horvátok is vallják: ők védték Európát, s ezt jól jelzi, hogy a 16. századi, Szigetvárt védő Zrínyi Miklós számukra éppúgy nemzeti hős, mint nekünk.

De ki ellen védtük Európát? A törökökkel szemben, akik a 16. századtól már európai népek is tekinthetőek, olyannyira, hogy napjainkban türelmetlenül várakoznak az Európai Unió kapuja előtt.

Az alkotmány mondata alapján úgy tűnik, mintha a magyarok egy európai néppel szemben védték volna Európát. Ez így fogalmilag zavaros. A probléma korszerű feloldása az lenne, ha a Szent István érdemeit taglaló mondat így szólna: államalapító királyunk hazánkat a keresztény Európa és így az antik-zsidó-keresztény kultúrkör részévé tette. Világossá válna az Oszmán Birodalom kulturális különműsége, amitől egyébként érthetővé válik „a kereszténység védőbástyája” szerep.

A kultúrkör fogalmának beemelése más előnyökkel is járna. Közösséget teremtene a szerepet magáénak valló többi néppel. Szent István életművének értelmezését is árnyaltabbá tenné, hiszen az államalapító király hosszú távon a pogány magyar kultúrát is megváltoztatta. A kultúrkör fogalma értelmezhetővé tenné a belőle következő, a századok során egyre szekulárisabbá váló sokszínű magyar kultúra integrálását is.

Kereszténység és nemzetmegtartás

A szövegezők azt írják: „elismerjük a kereszténység nemzetmegtartó szerepét”.

Megítélésem szerint ez is zavaros megfogalmazás. A nemzet szó tartalma sokat változott az évszázadok során. A 19. század első harmadáig túlnyomórészt a kiváltságosak önmagukat nevezték nemzetnek, és csak utána terjedt ki a nemzetfogalom mindazokra, akik magukat magyarnak vallották, vallják.

A kereszténység univerzális meggyőződés, nincs köze nemzeti tartalomhoz. Helyesebb lenne azt írni: elismerjük a kereszténység állammegtartó szerepét. Ez annál is inkább indokolt, mert hosszú évszázadokon át az állam, illetve az uralkodói hatalom igazolását Istentől származtatták, s ebben a konstrukcióban az egyháziasságnak kiemelkedő szerepe volt. Elismerem, hogy a kereszténység – univerzális tartalma ellenére – történeti értelemben kerülhet nemzetmegtartó szerepbe. A lengyelek esetében ez volt a helyzet, hiszen számukra a nemzeti identitás szerves tartalmává vált katolicizmusuk. Érthető a jelenség,

hiszen a felosztott Lengyelországban a katolicizmus öndefiníciós pontot jelentett, mind az ortodox kultúrájú Oroszországgal, mind a protestáns jellegű Poroszországgal szemben.

Nálunk azonban más volt a történelmi helyzet. Az ellenreformációt követően a magyarországi kereszténységen belül körülbelül kétharmad-egyharmad arányban alakult a katolikusok és protestánsok aránya, azaz a magyaroknak kb. kétharmada lett katolikus. A katolicizmus a Habsburg-uralkodók miatt nagyon sokáig államvallás szerepét töltötte be, míg a protestantizmus nem kevés Habsburg-ellenes, függetlenségi töltetet kapott. Sokan – éppen ezért – a protestantizmust társították a „magyar” fogalommal, miközben a magyarok nagy többsége katolikus volt. Mindez arról szól, hogy a magyar esetben kétségtelenül árnyalni kell a képet, de biztonsággal és bizonyossággal nem jelenthető ki, hogy az általában vett kereszténységnek a magyarok esetében nemzetmegtartó szerepe lett volna. Az viszont, hogy a kereszténység állammegtartó szerepe létezett, nem is lehet vita tárgya. Úgy gondolom tehát, hogy az Alaptörvény szövegének sokkal inkább a történetileg vitathatatlan, mintsem a vitatható összefüggést kellene rögzítenie. Nem így történik.

Szent Korona

A Szent Korona a szövegezők szerint „megtestesíti Magyarország alkotmányos állami folytonosságát”.

Az állítás fogalmilag egyáltalán nincs rendben. 1946. február 1-je óta a Szent Korona nem része a magyar közjognak, hiszen az ország hivatalosan ekkor váltott államformát, királyságból köztársaság lett. A mostani Alaptörvény sem változtat az államformán, következésképp a Szent Koronának továbbra sincs közjogi szerepe.

A közjogi szerep ezt megelőzően hosszú évszázadokon át létezett, hiszen a magyar királyok legitimitációjához elengedhetetlen volt a Szent Korona, s ez a közjogi szerep oly erős volt, hogy még a két háború között is – amikor Magyarország király nélküli királyság volt – a Budai Vár mint állami tulajdon a Szent Korona nevére volt bejegyezve, és a bíróságok a Szent Korona nevében hirdettek ítéletet.

A Szent Korona a rendszerváltás óta hivatalosan kizárólag a magyar állami címerben jelenik meg, de közjogi funkciója nincs. Az új Alaptörvényben is ez a helyzet. Ennek alapján, szerintem, fogalmilag akkor lenne helyes az Alaptörvény mondata, ha azt állítanák, hogy a Szent Korona jelképesen megtestesíti Magyarország állami folytonosságát. Az „alkotmányos” szó értelmezhetetlen, félrevezető, a maga tárgyyszerűségében nem védhető állítást tartalmaz. Valami olyat társít a koronához, amivel az hosszú évtizedek óta nem rendelkezik és az új Alaptörvény szerint sem bír.

Történeti alkotmány – történelmi alkotmány

A szöveg mindkét variációban használja a kifejezést. Egyfelől közli: „tiszteltben tartjuk történeti alkotmányunk vívmányait”, másfelől azt is, hogy „nem ismerjük el történelmi alkotmányunk idegen megszállások miatt bekövetkezett felfüggesztését”.

A mai fül számára talán szokatlanok ezek a kifejezések, hiszen Magyarországnak 1949-ig nem volt írott alkotmánya, s ezért talán sokan nem tudják, hogy mit kell történeti, illetve történelmi alkotmány alatt érteni.

A történeti alkotmány a rendi alkotmányosságot jelenti. Azt, amit a magyar rendiség önnön jogainak biztosítására és a felújuló abszolutista szándékok kivédésére évszázadokon át értelmezve és átértelmezve kialakított, magáénak vallott és eszközül használt. Werbőczy István 1517-ben megjelent és a maga teljességében hivatalosan törvénnyé nem tett törvénykönyve volt a történeti alkotmányosság fő összefoglalása. Tartalmazta többek között a nemesi adómentességet, az egy és ugyanazon nemesi szabadság elvét (azaz hogy személyében a köznemes egyenjogú az arisztokráciával), a jobbágytság röghöz kötését, az előjogok világát.

A magyar reformkor egyik nagy tette volt, hogy lebontotta a kiváltságokon alapuló alkotmányos elveket és működést. Ahogy a reformellenzék szereplői mondták: be kell emelni a népet az alkotmány sáncai közé. Megtették.

A rendi alkotmányosság – más néven történeti alkotmány – értelmezésem szerint a jogegyenlőtlenség alkotmánya volt.

A mostani Alaptörvény a jogegyenlőségre épül.

Fogalmilag teljesen érthetetlen, hogy az alkotmány keretei közé tradícióként, értelmezési keretként miért kell beemelni az előjogokra alapozott világ jogi szemléletét.

Másfelől, kissé szürreális, hogy az oszmán-török megszállás, illetve a Habsburg-abszolutizmus után több száz éves késéssel, 2011-ben az Alaptörvény szövegezői közlik, hogy nem ismerik el a rendi alkotmány felfüggesztését. S azt is az olvasó tudtára adják, hogy az 1944 és 1990 közti időszakot is semmisnek tekintik.

Ha egy nemzedéket harminc évnek veszünk, akkor a magyar állam megalakulása óta harmincnégy nemzedéknyi idő telt el. Ha nem Mohácstól (1526), hanem 1541-től, Buda török általi elfoglalásától számítjuk a középkori magyar állam bukását, akkor is körülbelül tizennégy-tizenöt nemzedék munkáját, erőfeszítéseit, energiáját tessékeltük ki a magyar történelemből – miközben a szövegben már közöltük azt is, hogy „büszkének vagyunk országunk megmaradásáért, szabadságáért és függetlenségéért küzdő őseinkre”.

A hiányzó 1848

A szövegben szó esik Szent Istvánról, az államalapításról, a kereszténységről, a Szent Koronáról, 1956-ról. Egy szó sem esik 1848–49-ről, a mai Magyarországgal eszmei és jogi folytonosságot mutató polgári államalapításról.

A folytonosságot mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az Alaptörvényben számtalan ponton rejtetten benne is van 48. Akkor lett ugyanis először felelős kormányzat Magyarországon, akkor lett közteherviselés, akkor lett népképviselő, akkor lett sajtószabadság, akkor lettek nemzeti színek, akkor mondták először, hogy a hatalom forrása nem Isten, hanem a nép! S ez még csak nem is a teljes felsorolás. Egészen elképesztőnek tartom, hogy a szöveg készítői nem gondoltak a nemzeti ünnepeink sorában feltüntetett március 15. fogalmi vonzataira. Úgy tűnik, hogy a szövegezők számára nagyobb érték az általuk többször pozitív összefüggésben említett rendi alkotmány, mint az azt leváltó és a jogegyenlőség eszméjét bevezető 1848/49-es változat.

Úgy tűnik: akik ezt az előbeszédet írták és elfogadták, azoknak fontosabb Isten áldása, mint a szabadságában élő ember önrendelkezése; akik ezt írták és elfogadták, azoknak fontosabb a Szent Korona, mint a politikai és polgári szabadság.

Különben miért hagyták ki 1848–49-et? Mibe került volna legalább egy mondat erejéig beletenni? Azért nem tették, mert nem akarták megtenni, s csak azért nem akarták, mert nem tetszik nekik 1848–49-nek a nemzeti emlékezetben rögzült tartalma. A nemzeti emlékezetben 1848–49 – szemben az általuk esztétizált történeti alkotmánnyal – éppen hogy az önbecsülésről, a polgári szabadságról szól, hiszen az emberek, a nemzet tagjai – képletesen szólva – annak adták vissza a pofont, akitől kapták.

A szöveg a nemzeti emlékezet szempontjából jobban illeszkedne az Alaptörvény jogi tartalmához, ha 1848–49-nek a Nemzeti hitvallásban valamilyen formában helyet szorítottak volna. Nem tették.

A folytonosság, a folytatás kérdése

A Nemzeti hitvallás szövege közli: „Hazánk 1944. március tizenkilencedikén elveszített állami önrendelkezésének visszaálltát 1990. május másodikától, az első szabadon választott népképviselő megalakulásától számítjuk. Ezt a napot tekintjük hazánk új demokráciája és alkotmányos rendje kezdetének.”

E szövegrészlet kapcsolatban több probléma is felmerül.

Elvi megítélésem szerint a történelem, s így a magyar múlt is oszthatatlan egész, amit csak onnan lehet folytatni, ahol éppen tartunk. Nem mazsolázhathatunk történelmünkben, mert minden eleme a mienk: a siker, a szégyen, a jó, a rossz is. Legföljebb abban dönthetünk, hogy mit folytatunk, milyen tradíciót vállalunk. A két inkriminált mondattal azonban súlyos fogalmi és történeti problémák is vannak, s megítélésem szerint tartalmuk ebben a formában nem tartható. Próbáljuk meg a történeti tényeknek megfelelően elrendezni a szövegezők által megfogalmazott mondandót.

Az 1990-es választások kiírása, a többpárti választási lehetőség megteremtése – közjogi értelemben – az 1989. október 23-án kihirdetett, ideiglenesnek szánt, ámde huszonegy és fél évet élt alkotmány eredményeképpen jött létre. A demokratikus választás következtében összeülő parlament képviselői is erre az alkotmányra esküdtek fel, ahogy az Alaptörvényt elfogadó országgyűlés tagjai is az 1989-es alkotmányra vonatkozó fogadalmat tették.

Az 1989-es alkotmány tényleges politikai rendszerré vált működése – az új demokrácia – kezdődött el az első szabadon választott népképviselő létrejöttével. Ha ez igaz – és szerintem igaz –, akkor ebből egy dolog logikusan következik. Az 1989-es és a 2011-es alkotmány között jogfolytonosság létezik, amit a 2011-es alkotmánynak illene rögzítenie. A jogfolytonosság pedig abban áll, hogy mind a kettő a demokratikus Magyar Köztársaság alkotmányos működését biztosította, illetve kívánja biztosítani.

A magyar politikai kultúrában és történetében nem szokatlan az a módszer, amivel 1989-ben éltek. A politikai rendszer megváltoztatásának törvényes útját először 1848-ban próbálták ki. Akkor a rendi országgyűlés fogadta el az áprilisi törvényeket, amelyek ered-

ményeképpen létrejöhetett a népképviselői országgyűlés. 1989-ben a kommunista rendszer parlamentje fogadott el egy olyan alkotmányt, amelynek logikus folyamánként lehettek szabad választások, szabadon nyilatkozott népakarat, demokratikus rendszer.

Alkotmányos rendünk közjogi kezdete 1989-es ideiglenes alkotmányunk. Új demokráciánk közjogi origója az első szabadon választott népképviselőlet létrejötte 1990. május 2-án. Az idézett passzus összeköti, egy időponttal társítja az alkotmányos rend és az új demokrácia kezdetét, ami politikai értelmezés, de nem az egykoron létezett közjogi folyamat különféle állomásait rögzítő kijelentés, azaz tényszerűen hamis állítás.

De még egy elemet kötnek 1990. május 2-ához, nevezetesen az 1944. március 19-én elvesztett állami önrendelkezés visszaálltát.

A kezdőpont – 1944. március 19. – Magyarország német megszállására utal, s azt jelöli, hogy az önrendelkezés visszaállta az idegen csapatok távozásával következik be. Magyarországról a szovjet csapatok kivonulása 1991. június 19-én fejeződött be. Az ország szuverenitását gúzsba kötő, a szovjetek által uralt katonai szövetség, a Varsói Szerződés jogi felszámolása 1991. július 1-jén következett be. Közjogi értelemben mind 1989-ben, mind 1990-ben Magyarország önrendelkezése nem volt teljes – annak ellenére, hogy politikai értelemben egyre kevésbé volt nyomasztó az orosz katonák jelenléte.

Akárhogy is nézzük, a három elem – az önrendelkezés, az alkotmányos rend, az új demokrácia – nem köthető egyetlen időponthoz, mert mindez folyamatként, a békés, törvényes rendszerváltás keretében realizálódott. Úgy tűnik, hogy ez a passzus nem segíti a történeti és fogalmi pontosság kibontakoztatását. Csak a zavart fokozza, s kusza gondolkodásnak nyit teret. A történelmi folytonosság kérdése fontos probléma. Eleddig azonban csak ez vált alapjává egy olyan konkrét elképzelésnek, amelynek gyakorlati következményei lehetnek.

A kusza gondolkodás tere – a gyakorlat próbája

Az Alaptörvény elfogadása után az Országgyűlés határozatot hozott a Kossuth tér átépítéséről, s a 2012-es költségvetési vita során kiderült, hogy a kormányzat 2,5 milliárd forintot irányoz elő a célra.³

Az országgyűlési határozat két fontos elemet tartalmaz, s ezeknek pénzügyi vetülete is van. Az egyik a tér civilizációs megújulásáról szól, ami esetünkben mélygarázst és látogatóközpontot feltételez. A másik 1 milliárd 25 millió forinttal előirányzott rész a tér rekonstrukcióját vázolja fel, s közli, hogy „vissza kell állítani a tér 1944 előtti képzőművészeti arculatát”. Ez utóbbi elem az, ami jelzi, hogy erősen problematikusá válhat a Nemzeti hitvallás történelmi kontinuitásra, illetve diszkontinuitásra irányuló passzusa. Az országgyűlési határozattól függetlenül a Kossuth tér törvényes helyzete is megváltozott. A nemzeti emlékhelyekről szóló 2011. november 7-én elfogadott törvény szerint a tér kiemelt nemzeti emlékhellyé vált. A törvény megfogalmazása szerint a nemzeti emlékhely:

³ Az Országgyűlés 61/2011. (VII. 13.) OGY-határozata a budapesti Kossuth Lajos tér rekonstrukciójáról, Magyar Közlöny, 80. szám, 2011. július 13. Az erre vonatkozó idézett mondatok itt találhatók.

„a nemzet történelmében meghatározó jelentőséggel bíró helyszín, amely a magyar összetartozást erősítő és identitásképző jellegénél fogva a nemzet önképében kiemelkedő fontossággal bír, továbbá, amely országos jelentőségű állami megemlékezés színhelye lehet, és amelyet az Országgyűlés és Kormány kezdeményezésére törvénnyel nemzeti emlékhellyé nyilvánít”.⁴ Az indoklások alapján a Kossuth tér a következő tényezők miatt került be a nemzeti emlékhellyé nyilvánítandó helyszínek sorába: 1. Már a 19. század végén úgy tekintettek erre a tere, mint amely példázza a törvényhozás, a végrehajtó hatalom és az igazságszolgáltatás elválasztásának szükséges voltát: itt épült meg az Országház épülete, itt volt a legfelsőbb bíróság, a Kúria, mellette pedig egy kormányzati épület, a Földművelésügyi Minisztérium. 2. A téren Rákóczi szobra, Kossuth (sajnos meglehetősen sematikus) szobra és az 1956-os forradalomra emlékező láng a magyar függetlenségi törekvésekre figyelmeztet. 3. Itt van a Magyar Köztársaság lobogója, s magát a köztársaságot is itt hirdették ki 1989. október 23-án. 4. A tér hivatalos látogatásokon is komoly szerephez jut.

A történeti hűség kedvéért jegyzem meg: a Magyar Népköztársaság állami létét kifejező országzászlót 1965-ben adták át, s 2006-ban – már a Magyar Köztársaságban – újíttották fel. Továbbá nemcsak 1989. október 23-án kiáltottak ki a téren köztársaságot, hanem 1918-ban és 1946-ban is, azaz a három magyar köztársaságból pontosan hármat deklaráltak a Kossuth téren. Az Alaptörvény deklarálja a kanonizált folytonosságot, illetve nem folytonosságot, s ezzel a nemzeti emlékezet helyének szövegben megnyilvánuló vetületét teremti meg. A törvény kinyilvánítja, hogy a Kossuth tér jogállását tekintve kiemelt nemzeti emlékhellyé vált. Az országgyűlési határozat pedig megmondja, hogy a majdani nemzeti emlékhely milyen, a Nemzeti hitvallásban rögzített eszmei koordináták mentén öltön formát.

Ahogy már említettem, az Alaptörvény adott passzusa kinyilvánítja, hogy 1944 márciusa és 1990 májusa között szakadás van a magyar történelemben, s demokratikus országunk jogfolytonossága az 1944. március 19. előtti állapothoz kötődik.

A közjoginak szánt mondandó nem történeti mondandó. A történelemnek a közjog csak az egyik dimenziója. Most úgy tűnik, hogy az országgyűlési határozat megalkotói a Kossuth tér tekintetében gyakorlati szintre kívánják lefordítani a kitéltet, s úgy vélik, hogy ami 1944 előtt volt, az a mértékadó, s minden, ami azóta történt, csak „rút folt” nagyszerű történelmünk szép arcán. Így aztán – a Nemzeti hitvallás idézett mondatához logikusan illeszkedve – 1944-et tekintik a képzőművészeti arculat szempontjából helyreállítandónak.

Mint említettem: a közjogi értelmezés még nem a történelem, s legkevesbé nem a történelmi emlékezet. 1944 nem ért véget március 19-ével, a történelem, illetve a társadalmi emlékezet felülírja az alkotmány íróinak közjogias világképét. Azt is mondhatnám, hogy a magyar historiában, ha a belpolitikailag is domináns emberelleneséget évszámhoz

⁴ A 2011. évi CXLIX. törvény a kulturális örökség védelméről szóló 2001. évi LXIV. törvény módosításáról, 28. pont, Magyar Közlöny, 132. szám, 2011. november 14.

akarjuk kötni, akkor 1944-nek csúfosan kiemelt szerepe van. 1944 nyarán a magyar állam által zsidónak minősített állampolgárok százazreit deportálták és megölték. De nem csak 1944 vonatkozásában terhel a nemzeti emlékezet. Lényegében az 1930-as évek végétől a háború befejezéséig tartó időszakot lehet emberellenesnek tartani. A második világháború pokla – fronttal, holokauszttal, hadifogsággal, bombázással, éhezéssel, málenyikj robottal, tömeggyilkossággal, etnikai tisztogatással – történelmi számítások szerint, Magyarország akkori területét figyelembe véve, minimum nyolcszázézer, maximum egymillió magyar állampolgár életét követelte.

Ténylegesen tehát a lehetséges társadalmi-nemzeti emlékezet és a kusza, át nem gondolt tartalmú közjogi emlékezet szétválík. Nézzük meg, hogy ha komolyan vesszük az országgyűlési határozatnak az 1944 előtti képzőművészeti arculat visszaállításáról szóló passzusát, akkor a Kossuth térről ma mit kell eltüntetni.⁵

El kell tüntetni az 1952-ben felavatott, Kisfaludi Strobl Zsigmond, Kocsis András és Ungvári Lajos által készített Kossuth-emlékművet. El kell tüntetni az 1965-ben felavatott és 2006-ban felújított Országzászlót. El kell tüntetni az 1975-ben átadott Károlyi Mihály-szobrot, amelyet Varga Imre készített. El kell tüntetni az 1980-ban felavatott József Attila-szobrot, amely Marton László alkotása (a talapzat Vadász György nevéhez fűződik). El kell tüntetni az 1956-os forradalomhoz, illetve az 1956. október 25-i Kossuth téri tömeggyilkossághoz kötődő emlékpontokat. A szimbolikus sírfedőlap 1991-ben készült, Makovecz Imre tervezésében, a fejkő 1996-ban, Gömbös László alkotása. El kell tüntetni a forradalom 40. évfordulójára 1996-ban felavatott „Forradalom lángja” műalkotást, amely Lugossy Mária munkája. El kell tüntetni az Agrárminisztérium faláról az 56-os vérengzés becsapódó lövedékeit stilizáló golyókkal jelölő műalkotást. Az alkotók: Kampfl József, Callmeyer Ferenc. S végül el kell tüntetni Kovács Béla 2002-ben átadott szobrát, amely Kligl Sándor alkotása.

S most nézzük meg azt, hogy ha megint csak szó szerint értjük az Országgyűlésnek az 1944-es képzőművészeti arculat helyreállításáról szóló határozatát, akkor mit kell a téren visszaállítani.

Vissza kell állítani Andrásy Gyula gróf 1906-ban felavatott lovas szobrát, amelyet Zala György készített. A szobor a II. világháborúban helyrehozhatatlan sérüléseket szenvedett, ami megmaradt belőle, azt részben ellopták, részben beolvasztották a Sztálin-szoborba. Megjegyzem, hogy a lovas Andrásy műértők részéről jelentős elutasítást váltott ki. Lyka Károly, a kor vezető művészettörténésze és kritikusa 1906-ban írta: „Nem tudjuk, miért kell a bronz Andrásy-nak éppen lóháton ülnie, holott mindazt, amiért hírneves lett, nem lóháton végezte. Nyugodjunk meg a szobor megrendelőinek e szeszélyében és juttassuk emlékezetünkbe, hogy Vélazqueznek is lovas szobrot állítottak, holott ő különbet is tudott

⁵ Monográfiában dolgoztam fel a Kossuth tér történetét. Lásd GERŐ András, *Térről: A Kossuth tér története*, Bp., Új Mandátum Kiadó, 2008. A szobrok története része a tér történetének és így az én könyvemnek is. A továbbiakban saját könyvemből idézem fel a műalkotásokra vonatkozó véleményeket, tényeket.

a csikósmesterségnél. Épp ennyi joggal lóhátra ültethették volna dr. Semmelweis-t is.”⁶ Az Andrassy-szobor nagyjából a József Attila-szobor helyén állt.

Vissza kell állítani az 1927-ben felavatott Kossuth-szoborcsoportot, amely Horvay János alkotása, s jelenleg Dombóváron található. Tersánszky Józsi Jenő a *Nyugat*-ban a felavatás után azt írta a szoborcsoportról: „Így együtt az egész alkotás jó, hogyha megüti a közepes szobrok mértékét. Az a rezignáció, a csoportozat alakjainak mozdulatain, maga a komikumig menő egyhangúság. Síremléknek is túlzott volna.”⁷ Lyka Károly a Horvay-féle szoborcsoportot egyenesen „szobrászati katasztrófának” tartotta. A szoborcsoport a mai Kossuth-szobor helyén állt. Vissza kell állítani az 1932-ben felavatott, s 1990-ben a térre visszahelyezett Nagyatádi Szabó István-szobor domborművét, ami Nagyatádi Szabó István és Bethlen István gróf 1922. február 22-i kézfogását ábrázolja. Szimbolikusan ezzel a kézfogással jött létre a korszak uralkodó pártja, az Egységes Párt. Már 1990-ben sem tették vissza, mert már akkor is teljesen érdektelen volt.

S végül vissza kell állítani Tisza István gróf 1934-ben felavatott emlékművét, amely Zala György és Orbán Antal munkája. A tizenhét méter magas emlékművön Tisza öt-méteres szobra mellett a mellékalakok is csaknem ekkorák voltak. Az emlékmű tetején harminchat köbméter kőből kifaragott oroszlán trónolt. Igaz, hogy 1934-ben még volt térbeli távlata az emlékműnek, hiszen az egykori Biarritz kávéháznak is otthont adó, a teret jelentősen leszűkítő épületet csak 1938-ban adták át. A kor műkritikusai egyöntetűen lesújtó véleményt nyilvánítottak az emlékműről. A Tisza-szobor a mai Károlyi-szobor helyén állt.

Ha tehát komolyan vesszük az 1944-es képzőművészeti arculat visszaállításáról szóló határozatot, akkor a téren – ahol a három magyar köztársaságból éppen hármat kiáltottak ki – megszűnne a köztársaságot is szimbolizáló Károlyi-féle emlékpont; eltűnne a magyar kultúra állócsillagának, József Attilának az emlékműve; megszűnne a ma nemzeti ünnepként nyilvántartott 1956-os forradalom és a Kossuth téri tömeggyilkosság emlékezete. Eltűnne a térről Kovács Béla, akit a Kisgazda Párt főtitkáráként a szovjetek elhurcoltak. Az ő elhurcolásának napja ma a kommunizmus áldozatainak emléknapja.

Ezzel szemben nyernénk egy, a 20. század elejét idéző lovas szobrot, miközben éppen ideje lenne Andrassy Gyulának ismét emlékművet állítani; nyernénk egy búvalbélelt Kossuthot, levert hangulatú kormányával együtt; s végül nyernénk egy tizenhét méter magasban trónoló oroszlánt, talpánál Tiszával, egy napjainkra már leszűkült térfelületen.

Úgy tűnik, ha egy gondolat – lett légyen törvényszöveggé emelve – zavaros és kusza, az nem pusztán intellektuális probléma, hanem lehetséges gyakorlattá válva jószerivel szürreális eredményekre vezethet. Így aztán azt gondolom, hogy a Kossuth térről folyó diskurzus nem pusztán egy térről szól, hanem arról, hogy mi van az Alaptörvényben, s mi következik ebből más állami aktusokban, illetve az intellektuálisan rossz és pontatlan gondolat miként válhat, válik abszurd realitássá.

⁶ Uj Idők, 1906. december 9. (50. sz.), 578.

⁷ TERSÁNSZKY J. Jenő, *Kossuth budapesti szobra*, Nyugat, 1927/22.

Megállapítható, hogy az Alaptörvény jó néhány olyan – a nemzeti emlékezetet érintő – megfogalmazást tartalmaz, ami történetileg-fogalmilag szerintem nem pontos, félrevezető. Azt is alappal rögzíthetjük, hogy a nem kellően egyértelmű megfogalmazások vezethetnek olyan gyakorlati cselekedetekhez, amelyek nyomán egy szöveges, kanonizált és szakralizált nemzeti emlékezeti hely fizikai realitássá válhat.

1.3. Emlékezethely és medialitás

Építészet, identitás és emlékezet

(Aldo Rossi elmélete és a lakótelepek példája)

A különböző diszciplínákban megfogalmazódó emlékezet-diskurzus időbeli különbségekkel, más-más fogalmakat, problémákat helyezett, illetve helyez előtérbe. Rövid tanulmányomban egy olyan területről szeretnék beszélni, amely elméleti szinten ritkán jelenik meg ezekben a diskurzusokban, képviselői viszonylag ritkán érik el a kulturális közvélemény ingerküszöbét. Az építészeti gondolkodásról, építészet-elméletről van szó.

Az emlékezet objektivációi és közvetítői között fontos szerepet tölt be az építészet, illetve tágabban az épített környezet. Sokan, egyebek között Nikolaus Pevsner mutatott rá arra, hogy az építészet „megkerülhetetlen művészet”, vagyis alkotásai jelen vannak mindennapi környezetünkben, s akarva-akaratlanul „szüntelenül és mindenütt” találkozunk velük, hatnak ránk.¹ Idekapcsolható Walter Benjamin figyelemre méltó észrevétele is, miszerint „az építészet mindig prototípusát nyújtotta az olyan műalkotásnak, amelynek recepciója a szórakozásban és a kollektívumon keresztül megy végbe”.² Sőt a befogadás módozataival kapcsolatban aztán Benjamin nem is „szórakozásról”, hanem „használatról és észlelésről” beszél. Az utóbbi szerinte főként optikailag valósul meg, és tudatosan is előhívható képeket, kontemplálható emlékezést jelent. Az előbbi viszont főként taktilisán történik, az érzékekhez, testi funkciókhoz, mozgáshoz kapcsolódik, s ezen az oldalon nincs megfelelő ellenpárja a kontemplációnak. Az építészet (és a tárgyi környezet) esetében azonban Benjamin szerint épp ez a meghatározó, s ennek szélesebb kulturális, ahogy fogalmaz, „bizonyos körülmények között irányadó értéke van. Mert a történelem fordulópontjain az emberi észlelőapparátus elé kitűzött feladatok egyáltalán nem oldhatók meg a puszta optika, tehát a kontempláció útján. Lassacsckán, a taktilis recepció irányításával, a megszokás által oldják meg őket.”³ Az emlékezet tehát eszerint a megszokáshoz, a begyakorláson, ismétlésen alapuló cselekvésekhez, elraktározott taktilis érzékletekhez is kapcsolódhat. A hosszabb távon folytatott gyakorlat alapján rögzült beállítódások, viszonyulásmódok összessége a habitus fogalmában összegezhető. Inspiratív elemzésében Paul

¹ Nikolaus PEVSNER, *Az európai építészet rövid története*, ford. BORBÁS Mária, Bp., Corvina, 1972, 16.

² Walter BENJAMIN, *A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korában*, ford. BARLAY László = W. B., *Kommentár és prófécia*, Bp., Gondolat, 1968, 330–331.

³ *Uo.*

Connerton tárgyalja is a habituális emlékezés problémáját,⁴ s a kommunikatív és kulturális emlékezet mintájára megkülönböztet közvetlen testi jelek által közvetített és tárgyi formában rögzített, tárolt testi gyakorlatokat. Ilyen habitushoz kötődő minták rögzülnek többek között az épített környezetben, illetve teszik elsajátíthatóvá annak mindenütt jelenlévő és tartósan fennálló, az individuális szándékokon és jelentéseken túlnyúló jelentéseit.⁵ A kollektív emlékezetet elemezve Jeffrey K. Olick a kultúra két koncepciójáról beszél: „az egyik, amely a kultúrát az emberi elmében tárolt jelentések szubjektív kategóriájaként fogja fel, s a másik, amely a kultúrát a társadalomban objektívált, nyilvánosan elérhető szimbólumok mintázataként tekinti. E kultúrák önálló módszertani stratégiával rendelkeznek, és a tudás más módját eredményezik.”⁶ A tanulmány első részében Aldo Rossi *A város építészete* című, az építészeti emlékezet-diskurzus szempontjából úttörő és kiemelkedő jelentőségű elméleti munkájával, legfontosabb fogalmaival foglalkozom, majd azt vizsgálom, mennyiben és milyen formában lehetnek a modern lakótelepek az emlékezet hordozói.

Pierre Nora emlékezhely-koncepciójának megfogalmazásával egy időben, az 1970-es és 80-as évek fordulóján jelent meg az építészetben a szélesebb kulturális közönség számára is érzékelhetően a folytonosság, a múlthoz való kapcsolatok hangsúlyozása. Ezt fogalmazta meg Charles Jencks publicisztikai hangvételű könyve, *A posztmodern építészeti nyelve* vagy *A múlt jelenléte* című kiállítás az 1980-as első építészeti biennálén Velencében. Mint ahogy ennek szignifikáns kifejezője volt a modern építészetben központi szerepet játszó tér fogalmának felváltása a hellyel.⁷ A tér az emlékezetben rögzült, az emlékezésben aktivizálódó tapasztalatok révén válik használója számára hellyé. A modern építészeti elveinek újragondolása, illetve kritikája ekkor már hosszabb ideje napirenden volt, több ágon formálódott az építészetben. A modern építészet ideológiájában meghirdetett tabula rasával szemben a folytonosság nézőpontja nem véletlenül Olaszországban került az elméleti kutatás és a kritika középpontjába. Az ún. velencei iskola morfológiai kutatásai, illetve a milánói Ernesto Rogers által szerkesztett, nevében is programszerű *Casabella Continuità* egyaránt erre helyezte a hangsúlyt. Ez a két vonulat Aldo Rossi munkásságában találkozott, akit Rogers már egyetemistaként bevont a *Casabella* körébe, s aki másrészt

⁴ A habitus a kezekben és a testben rögzült tudás és emlékezés, a habitus kifejtése során a testünk az, amely „megért”. Lásd Paul CONNERTON, *How Societies Remember?*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991, 95.

⁵ Ezt a kapcsolatot elemzi Andrew Ballantyne egy újabb publikációjában: Andrew BALLANTYNE, *Architecture, Life, and Habit = The Aesthetics of Architecture: Philosophical Investigations into the Art of Building*, eds. David GOLDBLATT, Roger PADEN, London, Wiley–Blackwell, 2011, 43–49.

⁶ Jeffrey K. OLICK, *Collective Memory: Two Cultures* = J. K. O., *The Politics of Regret: On Collective Memory and Historical Responsibility*, New York–London, Routledge, 2007, 21. Olicknak a kollektív emlékezettel kapcsolatos, ma már klasszikusnak számító tanulmánya eredetileg 1999-ben jelent meg. Adrian Forty rövid, de informatív áttekintést nyújtó tanulmányában épp e megkülönböztetés hiányzik, vagyis ő az emlékezetet egyoldalúan a szubjektív, mentális folyamatokhoz köti, s ebből adódóan az építészeti és emlékezet (emlékezés) kapcsolatait illetően negatívan foglal állást. Lásd Adrian FORTY, *Memory = A. F., Words and Buildings: A Vocabulary of Modern Architecture*, London, Thames and Hudson, 2000, 206–219.

⁷ Charles JENCKS, *The Language of Postmodern Architecture*, London, Academy Editions, 1977; *The Presence of the Past: First International Exhibition of Architecture*, Venezia, La Biennale di 1980. Az építészeti hely megfogalmazásának klasszikus munkája: Christian NORBERG-SCHULZ, *Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture*, New York, Rizzoli, 1980.

egyetemi oktatóként elméleti kutatásokban is részt vett. Összefoglaló elméleti munkája, *A város építészete* először 1966-ban jelent meg, s szinte katalógusszerűen tartalmazza azokat a problémákat és fogalmakat, amelyek a következő évtizedek építészeti és kulturális diskurzusában fontos vagy akár kiemelt szerepet tölthettek be. Nem véletlen e munka átütő sikere: rövidesen több nyelvre is lefordították, a 70-es, 80-as évek diskurzusának egyik szervezője lett, miközben – s ez jelzi az építészetelmélet és az építészeti diskurzus sajátos helyzetét – nagyon kevésbé került be az általános kulturális diskurzusba.⁸ [1. ábra. *A város építészete* olasz címlapja]

Rossi az 1960-as évek alapokig hatolni akaró, a diszciplínák határait feszegető törekvései között nem az előremenekülő aktivista vonalat képviselte, hanem az elveszett alapokat kereste. Ezért ő nem az avantgárd előzményekhez, hanem a 18. század első modernjeihez, a felvilágosodás építészeti íróihoz, egyfajta időtlen racionalizmushoz tért vissza. A mű – címében is kifejeződő – törekvése a diszciplína önállóságának, autonómiájának visszanyerése, újragondolása volt. Ahogyan Rossi fogalmazott: „A várost építészetnek tekinteni annyit jelent, hogy felismerjük az építészet mint önálló diszciplína *szervezetének* a jelentését; egy olyan diszciplínáét, amelyik nem elvont értelemben önálló, mert a várossal mint az őt magát létrehozó jelenséggel áll szemben.”⁹ Törekvése joggal hozható kapcsolatba a nyelvi fordulattal és a strukturalizmussal. A várost mint egészet és részeit, az építészetet kölcsönös összefüggésükben mutatja be, ahol a részek egy rendszer keretében, a rendszer viszont a részek által generálva működik. Ez a rendszerszerűség a város és az építészet megfigyelhető folytonosságából indul ki. Nem egy kívülről hozott szemiotikai vagy rendszerelméleti eszköz- és fogalomtárat erőltet rá a területre, hanem a diszciplína sajátos módszereire és fogalmaira (morfológia, tipológia és emlékezet), valamint – jellemző módon az európai kultúra – kiemelt helyszíneire (Athén, Róma, Párizs) koncentrálna fejt ki elméletét. A várost és építészetét ember alkotta tárgyakként, alkotásokként határozza meg, s mint ilyeneket az emberi kultúra legtágabb keretében helyezi el.¹⁰ Fontos aláhúzni, hogy a megalkotottság nem azonos a szándékos jelentésadással. A jelentések a létrehozás és létrejövétel, használat és alakulás, az egymást követő korszakok, életformák időbeli rétegzettségében alakulnak.

A város és építészete ebben a felfogásban eleve *kollektív jellegű* alkotás, az emberi kultúrára egyetemesen jellemző, időbeli fennállását, tartósságát tekintve kiemelkedő területe, ugyanakkor a mindennapok megkerülhetetlen alkotórésze. A térbeli környezet rend-

⁸ Ebben kétségtelenül szerepet játszott Rossi munkájának sok tekintetben nehezen követhető volta, fogalmainak tisztázatlan vagy kifejtetlen jellege is. Európai fordításai már a 70-es években megjelentek, míg az Egyesült Államokban 1982-ben adták ki.

⁹ Aldo Rossi, *A város építészete*, ford. MASZNYIK Csaba, Bp., Bercsényi 28–30, 1986, 121. (A fordítást módosítottam. – K. B.)

¹⁰ „A várost nagyon sokféle nézőpontból tanulmányozhatjuk, de csak akkor érzékeljük autonóm voltát, ha eleve adottnak tekintjük, ha úgy kezeljük, mint építményt és mint építészetet, ha a városi műtárgyakat akként elemezzük amik, vagyis mint egy összetett művelet sor megépített végeredményét, figyelembe véve ennek a műveletnek minden összetevőjét, mely nem ragadható meg sem az építészet történetével, sem szociológiával, sem más tudományokkal. Ha a várostudományt így fogjuk fel, akkor kiderül, hogy mindent felölelő teljességében a kultúra történetének egyik alapvető fejezetét alkotja.” Rossi, *i. m.*, 2.

je összefügg a társadalom, az életforma rendjével.¹¹ Ebben az értelemben tartja Rossi a várost mint kollektív (mű)alkotást az emlékezet helyének (a hely megjelölésére ő a *locus* kifejezést használja). Ezen a ponton Halbwachsot idézi, aki a csoport és környezete közötti kölcsönhatásról, kölcsönös alakítottságukról beszél. A csoport, írja Halbwachs, „bezárja magát abba a keretbe, amit épített. A külső környezet képe és a vele állandóan fenntartott kapcsolat az önmagáról alkotott képzetek birodalmává válik.”¹²

Rossi jóval az emlékezetkutatás dömpingje előtt fedezte fel Halbwachs munkásságát. Halbwachs elgondolásaiból különösen fontos volt számára az áthagyományozás, a közösségi emlékezet térbelisége, illetve egyáltalán a generációs (kommunikatív) emlékezettől elváló, tárgyiasuló keretek felvetése, kidolgozása.¹³ E koncepciókat később Jan Assmann és Aleida Assmann gondolják tovább és fogalmazzák újra a kulturális emlékezet, illetve az archívum és a tároló fogalmaiban.¹⁴

Rossi polémiájának éle elsősorban a funkcionalizmus, mint olyan rövid távú megközelítés ellen irányult, amely az időbeliség és változás dimenzióit jórészt kikapcsolva, külső determináció alá rendelte az építészetet. Ez a szemlélet szerinte nemcsak az épített környezet elszegényedését, az építészeti tervezés és az építés külső tényezők alá rendelését hozta magával, hanem az építészet történelmi-kulturális szerepének, örökségének elhanyagolását vagy félreismerését is. A modern építészet funkcionalizmusával folytatott polémiájának további súlyt ad, hogy belső kritikáról van szó: a modern funkcionalizmus egyoldalúságát nem valami eredendő vagy organikus egység, hagyomány jegyében bírálja, a rációt nem veti el az intuíció javára, hanem rekonstruktív racionalizmust képvisel. Az építészet autonómiájának központi jelentőségű tézise a diszciplína sajátos, önfenntartó jellegét, belső transzformációs mechanizmusait állítja előtérbe. A látható, tapasztalható jelenségek széles körű osztályozására és az alapelvekre, alapelemekre való visszavezetéssel mélyebb értelmezésre tesz kísérletet.

¹¹ Nem véletlenül bukkantak fel a modern építészetben olyan elképzelések, amelyek a környezet alakítását a kívánatosnak tartott társadalmi rend kialakításával kapcsolták össze. Le Corbusier az *Új építészet felé* c. munkájában (Le CORBUSIER, *Új építészet felé*, ford. ROZGONYI Ádám, Bp., Corvina, 1981) az épített környezet átforgalmazását egy új társadalmi rend kiindulópontjává teszi.

¹² Vö. Rossi, *i. m.*, 89. E képzetek részletes elemzését nyújtja: M. Christine BOYER, *The City of Collective Memory: Its Historical Imagery and Architectural Entertainments*, Cambridge, The MIT Press, 1994.

¹³ A Rossi által használt *városi tény* fogalma is durkheimiánus gyökerekre, feltehetően a tanítványok, így Halbwachs hatására megy vissza. „Durkheim, némileg bizonytalanul, elképzelhetőnek tartotta, hogy a társadalmi tények listáját ki lehetne egészíteni a tények egy újabb csoportjával, amelyeket *morfológiai* tényeknek nevezhetnénk (például a közlekedési utak, az építkezési módok stb.), ezek kutatását azonban átengedte a tanítványainak.” NÉMEDI Dénes, *Klasszikus szociológia 1890–1945*, Bp., Napvilág, 2005, 40.

¹⁴ A 90-es évek végén megjelent könyvében Aleida Assmann az emlékezet tárolói között az archívumokat, múzeumokat, könyvtárakat, emlékhelyeket, valamint a kutatóintézeteket és az egyetemeket említi. Aleida ASSMANN, *Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*, München, C. H. Beck, 1998, 140. Aleida Assmann szerint a jelentések típusos és sűrített hordozóiként a tárgyi világ, épített környezet is besorolható ebbe a körbe. Nemcsak a ráragadó történelmi jelentések miatt, hanem saját jogán is. A tároló olyan keret, amelynek passzív formában „elementett” jelentéseit az Assmann által korábban funkcionális emlékezésnek nevezett aktivitás hozza mozgásba. Az utóbbi időben Aleida Assmann is foglalkozik az épített környezet emlékezeti összefüggéseivel, lásd pl. Aleida ASSMANN, *Rekonstruktion – Die zweite Chance, oder Architektur aus dem Archiv = Geschichte der Rekonstruktion – Konstruktion der Geschichte*, hrsg. von Winfried NERDINGER, München–Berlin–London–New York, Prestel, 2010, 16–23.

A modern felfogás tabula rasát, újítást hangsúlyozó felfogásával a *tartósság, folytonosság* fogalmát, illetve jelenségét helyezi szembe. A jelenség mint adottság Itáliában különösen kézzelfoghatóan volt és van jelen. Nem véletlen, hogy az erre irányuló vizsgálódások itt születtek, illetve Itália élménye adott nekik ösztönzést. Az építészeti gondolkodás és alkotás a fizikailag is megtapasztalható környezethez, érzéki tapasztalathoz kapcsolódik. Ez magyarázza, hogy Rossi különböző diszciplínák európai képviselői mellett egyedüli amerikai teoretikusként Kevin Lynch elméletére hivatkozott, aki a mentális térképezést vizsgálta, vagyis azt, hogy a városlakók milyen módon tájékozódnak a városi környezetben, milyen elemek alapján alkotnak képet róla, s ez hogyan befolyásolja identitásukat. Lynch elmélete szerint a mentális képben mindig közvetlen benyomások és emlékképek kapcsolódnak össze, s ezt a városelemző egy rekonstruktív elemzésben tárja fel.¹⁵ A *tartósság* és a *folytonosság* vagy *folyamatosság* tézise Rossi két, egymással szorosan összekapcsolódó alapfeltevése, amelyeket a francia városkutató, Marcel Poëte elméletére támaszkodva foglal össze: „ez a folytonosság az emlékműveken, a múlt kézzelfogható emlékein és a város rendszerének, a város alaprajzának tartósságán keresztül érvényesül”.¹⁶

Felfogásának alapvetően fontos vonása, hogy nem tételez valamifajta rejtett, homogén tradíciót. Meghatározásában a tartósság *nem-homogén* elemek összekapcsolódását jelenti. Nem akarja eltüntetni a kulturális (városi és építészeti) jelenségek sokszínűségét, a történelmi változások, törések nyomait. A folytonosság tézise ugyanakkor tagadja, hogy a hagyományos és az ipari, avagy a zárt és a nyitott város között minőségi különbség lenne, esetleg ugrás jött volna létre. Ily módon a tradíció összetett, belsőleg heterogén és nyitott folyamatként fogalmazható meg. A törések, váltások is beletartoznak, ugyanakkor a modern város, építészeti és kultúra nem az űrben (absztrakt térben) lebeg, hanem egy hosszú folyamat – az európai kultúra – részévé válik.

A múlt – a tartósság – mint a jelenben megtapasztalható hatóerő tárul fel. Rossi különbséget tesz a tartósság „normális” és „patologikus” formái között. Normálisnak az élet változó igényeihez való alkalmazást és alkalmazkodást, az élet szövetébe való illeszkedést, funkcionálást nevezi, patologikusnak pedig az élet szövetéből, a használatból kiszakadt, mumifikálódott emléket, emlékművet. Példái, az évszázadok óta fennálló padovai városa átalakulásai, az élet változásaihoz való igazodása vagy a használaton kívül került, pusztán csak emlékműként létező Alhambra, tetszés szerint bővíthetők.

A homogén és totálisan kezelt időfelfogással szemben Rossi különböző léptékű és érvényességű időbeli rétegeket különböztet meg. A város alaprajza jelenti a leghosszabb ideig fennálló, alapvető formát. Ez a város, a település szerveződését, az utak és a beépített területek arányát, a telekosztást és a beépítési módokat érinti. Ezek változásaiban, egymásra rétegződésében az idő folytonossága és kollíziója figyelhető meg. Érdekes példát jelentenek Óbudán a katonai amfiteátrum romjai. Története során az egykori amfiteátrumot erődítménnyé építették át, majd a funkcióját veszített erődítmény falait elhordták az óbudai építkezésekhez. A terület később földszintes házakkal épült be, de a telekosztás

¹⁵ Vö. Kevin LYNCH, *The Image of the City*, Cambridge/Mass., The MIT Press, 1960.

¹⁶ Rossi, *i. m.*, 27. (Módosított fordítás.)

világosan megőrizte az egykori amfiteátrum formáját, amint ez még az 1930-as évekből származó felmérési térképen is látható. Ekkor már előkészületben voltak azok az ásatások, amelyeknek során feltárták és konzerválták az egykori romokat, ahogyan ezek a mai napig láthatók.¹⁷ [2. ábra. A királydombi házak helyrajzi térképe az amfiteátrum területén (1937); 3. ábra. Az amfiteátrum ma]

Az időbeli egymásra rétegződés, a rétegek közötti folytonosság, különbségek és feszültségek megjelenítésének eszközéül és médiumául Rossinál a *kollázs* szolgált (mint ahogy e fogalom szerepelt is Colin Rowe és Fred Koetter a Rossi vállalkozásával sok ponton párhuzamba állítható, összekapcsolható könyvében, a *Kollázsvárosban* is¹⁸).

A folytonosság előtérbe állítása, a radikális törés elutasítása miatt a változások az ismétlés és variáció, illetve az analógia formájában fogalmazódtak meg. Az analógia kapcsolódási pontot jelentett az elemző és a tervezői gondolkodás között is. Rossi nevezetes, az 1976-os velencei kiállításra készült *Az analóg város* című kollázsa különböző időbeli és emlékezeti rétegeket, mintázatokat vetít egymásra, ütköztet egymással. A folytonosság, mint Venturinál vagy Colin Rowénál is, a vagy-vagy helyett az is-is magatartást helyezi előtérbe. A kollázsban természetes és mesterséges, absztrakt-geometriai és képi-ábrázoló, történeti és modern, városi térképek és beépítési minták, átvett és saját minták és tervek keverednek egyfajta asszociatív rendben. A Palladio Vitruvius-illusztrációjából átvett részletbe saját munkáját is beilleszti, illetve a jobb sarokban a rámutató figurát a bal oldalon saját rajzának árnyékszerű figurája ellenpontozza. [4. ábra. Rossi: *Az analóg város*]

Rossi a folytonosság jegyében igyekszik beilleszteni, a történelmi folyamat részévé tenni a modern városban bekövetkezett léptékváltást. Azt állítja, hogy ez alapjaiban nem érintette az ember és a körülötte lévő tér jól kiegyensúlyozott (sic!) és a régiekhez hasonló viszonyát.¹⁹ Nehéz azonban minden további nélkül egyetérteni vele, ha a modern léptékváltás és kollízió kiragadott példajaként a pesti belváros drasztikus átépítésére gondolunk a 19. és 20. század fordulóján. Nem egyszerűen léptékváltásra, hanem az átöröklött városi szövet, az utca és térhálózat, a beépített tömbök átszabására került sor, amit a belváros új szerkezeti helye és a megépült híd határozott meg. A megoldás részleteiben konkrét, esetlegesnek is tekinthető szempontok is szerepet játszottak.²⁰ A régi térstruktúra helyére új terek, megnövelt szélességű utcák kerültek, a tömbökben pedig labirintuszerű hálózatot alkotó belső udvarok jöttek létre. A bontást, komoly viták után, az újonnan formálódó műemlékvédelem erőfeszítéseinek köszönhetően csak a Belvárosi plébá-

¹⁷ „A fokozatosan feltöltődő Királydombon kis földszintes házak épültek, alaprajzuk követte az ellipszis formát. Erre figyelt fel Kuzsinszky Bálint, feltételezve egy amfiteátrumot. Az 1938-as városrendezéskor lebontották a házakat, és megkezdődött a feltárás Szilágyi János és Nagy Tibor vezetésével, a romok konzerválását és részbeni rekonstruálását Gerő László tervei alapján 1942-ben végezték.” *Leguán*, Katonavárosi amfiteátrum, Óbuda-Aquincum, <http://egykor.hu/budapest-iii--kerulet/katonavarosi-amfiteatrum-obuda-aquincum/1237> (utolsó leltöltés ideje: 2012. 10. 05.).

¹⁸ Colin ROWE, Fred KOETTER, *Collage City*, Cambridge, The MIT Press, 1979. Magyarul olvasható fejezete: Uő, *Kollázsváros*, ford. KERÉKGYÁRTÓ Béla és SZÁNTÓ Katalin = *A mérhető és a mérhetetlen (Építészeti írások a 20. századból)*, szerk. KERÉKGYÁRTÓ Béla, Bp., Typotex, 2000, 197–216.

¹⁹ ROSSI, *i. m.*, 117.

²⁰ Mint például a királyi/császári ház kezében lévő telkek hasznosítása (a kapuszerepű, reprezentatív Klotild paloták és a királyi bérház építése).

niatemplom került el, de ehhez a kialakuló rendszeren belüli kompromisszumra volt szükség, amelyet a kollízió nyíltan megmutatkozó pontjaként a hídon közlekedve ma is megtapasztalhatunk.

A városi elemek, műtárgyak rendszerezésében Rossi különbséget tesz ún. *elsődleges elemek és lakóterületek* között. Az előbbi, mint a közösségi funkciók és jelentések sűrített és szándékolt megformálása és lenyomata, aktív, előrehajtó – ahogy Rossi fogalmaz: felforgató – eleme a városi változásoknak, illetve az emlékezet kiemelt pontját jelenti. Osztályozásában nem arra törekszik, hogy a város és az építészeti folyamatait valami egyszerű alapra vezesse vissza, hanem hogy kellően tág és rugalmas keretet alakítson ki az alakulás „sokféle és változatos” formájának elemzésére. Ezeket egyszerre kell folyamatként és tárgyi eredményként, vagy ahogy Rossi fogalmaz, eseményként és jelként felfogni. Az eseménynek nem feltétlenül jellemzője a tartósság, inkább közösségi jelentősége, közösségi emlékezetben rögzült volta tünteti ki. Az elsődleges elemeken belül Rossi fontos, de nem eléggé kifejtett megkülönböztetéseket tesz. Beszél az állandó társadalmi funkciók körül kijegesedő intézményekről (amelyeket rögzített tevékenységeknek nevez), a közfunkció jelentőségéből és tartósságából létrejövő emlékművekről, amelyek tulajdonképpen emlékhelyekké vált alkotásokat, épületeket jelentenek. Helyesebben, az emlékmű nem egyszerűen a tartósság, a fennmaradás révén lesz emlékhely, hanem, ahogy Rossi fogalmaz, a minőség és a sors tünteti ki, így „szoros kapcsolatba hozható a város történelmével és életével”.²¹ Ebben az értelemben egy kapcsolódó elemzésben Rossi foglalkozik is a társadalmi-politikai erők és jelentések szerepével, de a jelentéseknek nem ez a szintje foglalkoztatja elsősorban, a város és az építészeti mint önálló és átfogó diszciplína szempontjából nem ezeket tartja elsősorban vizsgálandóknak. A város megértéséhez nyilvánvalóan fontosak a szociológia, pszichológia, földrajz és történelem által vizsgált jelenségek, legátfogóbb módon azonban Rossi szerint az építészeti felől közelíthető meg.²²

Az építészeti folytonosság alapjait Rossi a *típus(ok)ban* vélte megtalálni. A típus felfogásában olyan racionális alapeszme, amely köré formák sora rendeződik.²³ A típus, a tipológia előtérbe állítása a modern építészeti utópikus jövőre irányultságának egyoldalúságával szemben a múlttal való folytonosságot húzta alá. Az a felfogás, hogy soha sincs tabula rasa, a mindenkori jelen és az alkotó a tudattalanul is jelenlévő előfeltételek között, a múlt egymásra rétegződött elemeiből építkezik, alapvetően rekonstruktív (illetve a tervezésben analóg) jellegű. Ismét felmerül a kérdés, hogy az így felfogott folytonosságon belül mi a változás, illetve az újítás lehetősége és jelentősége. E felfogás múlt felőli meghatározottságát, s ebből következő konzervatív következményeit nehéz volt kikerülni – jól mutatta ezt a típusfogalom széles körű használata és divatja a 70-es, 80-as években.²⁴ Ilyen

²¹ Rossi, *i. m.*, 65.

²² *Uo.*, 63.

²³ Rossit tervezőként nyilvánvalóan nemcsak a meglévő, az áthagyományozott értelmezései, hanem a létrehozás, tervezés folyamatai is foglalkoztatták. Az ún. analóg tervezés módszertanát dolgozta ki, amely jungi alapokra is támaszkodva a tudattalan emlékezés által előhívott archetípusokra épít. Ezek az alapelemek azonban épületeiben mindinkább képszerűvé, önismétlővé váltak.

²⁴ Így például Léon és Rob Kriernél, akik elméleti és gyakorlati vonalon egyaránt a modern építészeti éles kritikusaivá váltak.

módon ez az elméleti minta az egyik fontos mozzanatot jelentette és jelenti a modernitásban legalább a 19. századtól datálható küzdelmeken belül, amelyek a folytonosság és az újítás, illetve a kettő közötti egyensúly megtalálásáért zajlottak és zajlanak.

Ez a 70-es, 80-as évek szemléletét meghatározó megközelítési minta, amely visszafordult a város történeti szövetéhez és beépítési mintáihoz (a városi tömb újraértékelése), a 90-es évek nagy fejlesztései, új technikai és kulturális lehetőségei folytán háttérbe szorult. Manapság azonban a városi szövetet veszélyeztető és a környezetet megterhelő nagy léptékű individuális projektek előtérbe kerülése idején, s a gazdasági és környezeti válság hatására is, újra felvetődik.²⁵

Végül a lakóterület fogalmáról és a lakótelep jelenségére, illetve a lakótelepre mint (potenciális) emlékezhelyre szeretnék némileg részletesebben kitérni. Mint említettem, osztályozásában Rossi elsődleges elemeket és lakóterületeket különböztet meg. Utóbbi az építészet és a kultúra köznapi területe, amely ugyanakkor a maga tömeges voltában „a leginkább jellemzi egy nép szokásait, életmódját, ízlését”.²⁶ Itt nem az egyes épület, alkotás individuális jellege áll előtérben, hanem egy-egy nagyobb, jellemző terület, városrész, „ahol teljes városrészek manifesztálják az életmódjuk, formájuk és emlékezetük konkrét jeleit”.²⁷ A modern építészet centrális kérdése volt a lakáskérdés megoldása, egy új város-szerkezet és egy új életforma létrehozása, amelyben a környezeti determinizmus elgondolása is megjelent. Az ipari előregyártáson alapuló és racionális beépítési elveket követő lakótelep lett ugyanakkor a Rossi által kárhoztatott funkcionalizmus fő megjelenési formája, s maga jelenti talán a legnagyobb – elvi és gyakorlati – kihívást arra nézve, hogy mennyire tartható fenn hosszabb távon, illetve milyen módon illeszthető vissza (visszailleszthető-e) a város építészetének folyamatába, illetve maga is alakítójává válik-e történetének.

Rossi kritikájának lényege, hogy a funkcionalista felfogás és program túlságosan rögzíti, egy bizonyos társadalmi szituációhoz köti a lakótelepek tervezését, amelyek így gyors avulásnak vannak kitéve, nem képesek felvenni a változásokat, adaptálódni azokhoz: „a létminimum szabályozása változatlan kapcsolatot tételezett fel egy bizonyos életstílus és egy bizonyos lakástípus között, és ez eredményezte a lakótelep gyors elavulását. [...] A lakótelep talán inkább szociológiai modell, mielőtt még térbeli lenne.”²⁸ A túlságosan megkötött, túl merev struktúrák nem engedik a változást, ezért is a szegregáció és a szlömösödés szinterei lesznek. Rossi kategóriáit használva feltehetjük a kérdést: vajon a lakótelepek mára végleg egy társadalmi eszme, ideológiai és tervezői eszmény múltba

²⁵ Lásd például az Architectural Design 2010-es első számának tematikus összeállítását *Typological Urbanism* címmel. A szám anyaga elektronikusan is elérhető: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/ad.v81.1/issuetoc> (utolsó letöltés ideje: 2012. 02. 10.). Michael Hensel kifogásolja cikkében a város, a városiasság rováására terjeszkedő individuális formákat, amelyeket a topográfia és a komplex módon formált felületek iránti megszállottság jellemez. Michael HENSEL, *Type? What Type? Further Reflections on the Extended Threshold*, Architectural Design, 2010/1, 56–65. A tipológia és az új tervezési eljárások összekapcsolására tesz kísérletet Teresa STOPPANI is: *On Type*, <http://digitalstudio.gre.ac.uk/downloads/ctoal/Lecture%203%20-%20Type.pdf> (utolsó letöltés ideje: 2012. 02. 10.).

²⁶ Eugène-Emmanuel VIOLLET-LE-DUC, *Dictionnaire raisonne de l'architecture francaise du XI. au XVI. siècle*, VI, Paris, Ancien Maison Morel, 1863, 214. Idézi Rossi, *i. m.*, 40.

²⁷ ROSSI, *i. m.*, 63.

²⁸ *Uo.*, 47.

süllyedt lenyomataivá, mintegy az emlékezés nullfokává váltak, eklatáns példáiként a Rossi-féle patológikus tartósságnak? Vagy – ha ez részben mindenképpen igaz marad is – visszailleszthetők a változások, az idő menetébe, a város és az élet szövetébe, s ily módon hordozói lehetnek az alakuló emlékezetnek?

A tömeges építés kérdésköre és gyakorlata természetesen jóval tágabb a modern lakótelepekénél, s időben is jóval messzebbre nyúlik vissza, ám a modern industrializáció és urbanizáció körülményei között új dimenziót és jelentőséget kapott. A 20. század elején joggal hangsúlyozta Otto Wagner *A nagyváros* című tanulmányában, hogy a modern társadalom nagyvárosának tömegessége, az életmód demokratizmusa és gazdaságossága, de a nagyvárosi ember anonimitás iránti igénye is a soklakásos beépítést teszi általánosan indokolttá, a villa és a családi ház csak kevesek kiváltsága lehet.²⁹ A kommunális vagy állami eszközökkel támogatott lakótelepek reakciót jelentettek a modern urbanizáció, a városszerkezet, valamint a lakás- és életviszonyok 19. században még ismeretlen mértékű problémáira. Létrejöttük eszmei alapját a társadalmi kiegyenlítésre törekvés, az egyenlő életfeltételek megteremtése képezte. A várostervezők és az építészek új beépítési módokkal, formákkal, építészeti nyelvvel kísérleteztek. Az új megoldások egalitáriánus pátosza az egyszerűség és gazdaságosság közösségi indokoltóságát és értékeit hangsúlyozta. A szűkösség esztétikája a lépték és az ismétlés monumentalitásából, ugyanakkor az anyagok és részletek gondos megválogatásából és megformálásából jött létre, így még nem bontotta meg végletesen az ember és környezet, illetve a régi és az új fejlesztésű területek arányát. A két világháború között épült telepek, illetve „Hof”-ok mára bekerültek Berlin és Bécs identitásképző elemei közé, a városi-közösségi hagyomány és emlékezet fontos részét képezik.³⁰

Más a helyzet a háború utáni nagytelepekkel. A háború utáni újjáépítésben a tömeges ipari előállítás technikai és bürokratikus hátterével a környezeti és szociális uniformizálás és nivellálás óriási mértéket öltött, miközben a kibontakozó jóléti társadalomban a differenciálódás és individualizálódás értékei kerültek előtérbe. Az utolsó nagytelepek Nyugaton, így Toulouse-ban a Le Mirail, Berlinben a Märkisches Viertel vagy Amszterdamban a Bijlmer a modern építészet „heroikus eszményeit” továbbgondolva, megreformálva próbálták megvalósítani.

Látványos példa az Amszterdam Bijlmer nevű városrészében épült hatalmas lakótelep, amelyet annak idején a holnap városaként aposztrofáltak. A fő célkitűzés épp a humánus életkörnyezet megteremtése volt. A motorizált közlekedést szintben megemelve, a gyalogos közlekedéstől teljesen elválasztott hálózaton vezették. A személygépkocsik elterjedésére, az individualizált életforma elterjedésére reagálva a telep körül parkolóházakat ala-

²⁹ OTTO WAGNER, *Írások, tervek, épületek*, szerk., bev., ford. KERÉKGYÁRTÓ Béla, Bp., Terc, 2012, 232.

³⁰ Lásd például: WALTER ZEDNICEK, *Architektur des roten Wien*, Wien, Verlag Walter Zednicek, 2009. Illetve a hat, a világörökség részévé vált berlini lakótelepről szóló kiadvány: *Siedlungen der Berliner Moderne: Eintragung in die Welterbeliste der UNESCO/Berlin Modernism Housing Estates: Inscription on the UNESCO World Heritage List*, Projektleitung: Winfried Brenne, Jörg Haspel, Manfred Kühne, Berlin, Verlagshaus Braun, 2007. A lakótelepeknek azóta weboldaluk is van: <http://www.welterbesiedlungen-berlin.de/de/index.php> (utolsó letöltés ideje: 2012. 02. 11.).

kítottak ki, ezekből fedett folyosók („utcák”) vezettek az épülettömbökhöz, sőt e fedett utcák az épületek földszintjén is végigfutottak, folyamatos közösségi zónát alkottak. A tört, sejt formájú épülettömbök közösségi használatra is szánt, kisebb, intimebb egységeket határoltak el a hatalmas területtől. A telepet azonban a várostól való távolság, az önálló központ, közösségi intézmények, létesítmények hiánya, az óriási lépték, a monotonitás kezdettől fogva problémás zónává tette. A társadalmi szegregáció folytán a bűnözés és a drogok nagymértékben elterjedtek. Ez a folyamat itt is – mint általában Nyugat-Európában – önkritikára és irányváltásra készítette a politikusokat, fejlesztőket és építészeket. [5. ábra. Amszterdam-Bijlmer]

Bijlmerben többszöri nekirugaszkodás után a 90-es évek elejétől zajlott az egész terület újraformálása. A közlekedési kapcsolatok minőségi javításán és egy új városrészközpont építésén túl, amely a helyi foglalkoztatottságot is javítani volt hivatott, az alapvetően bevándorlócsoporthoz tartozó lakosság bevonásával a lakóterület nagymértékű újjáépítésére került sor. Beépítési formáit, tipológiáját tekintve egészen különböző léptékű és változatos eszközökkel megformált együttesek, épületek jöttek létre. A város, illetve az ottani lakosság egyes csoportjai ugyanakkor kiálltak a korábbi beépítés értékei mellett. Így került sor az eredeti beépítés egy részének megőrzésére, e terület a „múzeum” nevet kapta, az épületek felújítva, korszerűsítve – önmaguk emlékműveként léteznek tovább. [6. ábra. Amszterdam-Bijlmer ma]

Az ún. szocialista országokban ez a visszacsatolás a centralizált politikai és gazdasági rendszer következményeként nem vagy csak megkésve és korlátozott mértékben működött. Sőt, ezek a rendszerek épp a 70-es években „kapcsoltak rá” a tömeges, iparosított lakásépítésre. Ez a tendencia érvényesült nálunk is, jóllehet a 60-as években az urbanista Granasztói Pál vagy a lakótelepek első szociológiai vizsgálatát publikáló Konrád György és Szelényi Iván rámutattak az egyoldalú fejlesztéspolitika tarthatatlanságára.³¹ A rigid, felülről vezényelt politikai-ideológiai célok és fejlesztés-kivitelezés eredményezte a lakótelep egyértelműen és egyoldalúan negatív imázsát a közösségi tudatban és emlékezetben. Ráadásul épp ezekben az években bontakozott ki és a következő időszakban tetőzött a házigyári-paneles építésmód, amely iparosított előállításával, bürokratikus tervezésével és kivitelezésével, ugrásszerű lépték- és mennyiségbeli növekedésével a használók, de az építészeti kultúra szempontjából is súlyos kihívást jelentett.³²

A budapesti lakótelepek közül példaként az újjalotait szeretném röviden kiemelni, mégpedig azért, mert tervezője megpróbálta érvényre juttatni az 50-es, 60-as évek emlí-

³¹ Konrád és Szelényi 1969-ben publikált könyvük következtetéseiben nemcsak a lakásállomány differenciálása mellett foglaltak állást, hanem a városfejlesztés organikusabb formáinak kialakítását szorgalmazták. Ahhoz a kirajzolódóban lévő, a 70-es, 80-as években valóban előtérbe kerülő tendenciához kapcsolódtak, amely a városrekonstrukció irányába mutatott. „A nagy tömegű szanalás által végbevihető rekonstrukciót méreteiben lehetőség szerint korlátozni kívánják és az avuló városrészek folyamatos, a tradicionális városszerkezetet nem szükségképpen szétromboló felújítását és életképesség tételét szorgalmazzák.” KONRÁD György, SZELENYI Iván, *Az új lakótelepek szociológiai problémái*, Bp., Akadémiai, 1969, 152.

³² Jóllehet elmondható, hogy jellegben és minőségükben is különböző együttesek jöttek létre, amit a rendszerváltás után a használók és a piac is visszaigazoltak. Lásd erről Csizmady Adrienn kutatásait: CSIZMADY Adrienn, *A lakóteleptől a lakóparkig*, Bp., Új Mandátum, 2008.

tett nyugat-európai reformtörekvéseit.³³ Itt, miként a mintául szolgáló nyugat-európai telepeknél is, város vagy legalábbis városrész méretű egységről volt szó, 60 000 lakosra tervezve. Az iparosított, paneles építkezés nagyságrendekkel növelte meg a beavatkozás léptékét és a lakások mennyiségét. Ennek tagolására, illetve ellensúlyozására a tervezők változatos tömegű, magasságú és sűrűségű beépítéssel kísérleteztek, amelyek az elhelyezkedésnek és funkcióknak megfelelően elkülönültek egymástól. A városiaság, a kapcsolatok, a sűrűség, a funkciókeveredés visszahozatalára egymást tört vonalban keresztező főútvonalakat terveztek, ahol nagy, horizontális tömbök, illetve pontházak jelölik ki és kísérik az utca vonalát. A gyalogos- és a közúti forgalmat a tervek szintben elválasztották egymástól, s a gyalogosforgalom az üzleteknek, szolgáltatásoknak, közintézményeknek is helyet adó megemelt szintre került volna. Ennek megépítése azonban gazdasági okokból csak kis részen valósult meg, a többsávos úton zajló motorizált közlekedés pedig zavaró maradt. Sikereesebbeknek bizonyultak azok a nagy léptékű és merev telepítésű központhoz kapcsolódó lazább, változatos konfigurációjú és léptékű, ún. szomszédsági egységek, amelyek önállósággal rendelkeznek. A változatosságot a lakóépületek közé, a zöldövezetbe telepített, kispaneles, színes középületekkel (pl. az óvoda és bölcsőde kék, az iskola lila) is oldani kívánták. [7. ábra. Újpalota a tervezőasztalon]

A tervekhez képest is felemás megoldások miatt a nyugat-európai nagytelepekre érvényes kritika itt fokozott mértékben jogos. A léptékváltás és az ipari előállítás folytán elveszett a részletekre irányuló figyelem, a tervezés a makettasztalon hatalmas tömegek tologatásával zajló folyamattá vált. Minderre pedig a gyenge anyagok és a gyatra kivitelezés tette fel a koronát. Ezek folytán, mint általában a nagy lakótelepek esetében, itt is fennáll az a veszély, hogy fizikai és társadalmi okokból következő kényszerű továbbélése, ugyanakkor pedig megújulásra, adaptációra való képtelensége miatt a környezet és a társadalom roncsstelepévé válik.³⁴ [8. ábra. Újpalota ma]

Pedig azok a problémák, amelyekre a lakótelepek próbáltak választ adni, továbbra is aktuálisak, vagy ismét aktuálisakká váltak. A városi sűrűség, a közterületek minősége, a közösségi részvétel lehetősége, a helyi identitás megteremtése, erősítése ma, az individualizálás és a városból való kiköltözés erős hulláma után nemzetközileg is újra felfedezett értékek, s ezek érvényre juttatásában – a környezeti és szociális fenntarthatóság jegyében – a lakótelepeknek is helye van, vagy legalábbis megfelelő beavatkozásokkal helye lehet.³⁵ Szerencsére ezek a lehetőségek nemcsak általában vetődnek fel, hanem helyi szinten, a

³³ A telep 1970 és 1975 között létesült, tervezői Tenke Tibor és Mester Árpád voltak. A paneles tervcsalád típus-terveit Csordás Tibor, Selényi István és Callmeyer Ferenc készítette. (KÖRNER Zsuzsa, *Az európai és a magyar telepszerű lakásépítés története 1945-től napjainkig*, Bp., Terc, 2006, 297.)

³⁴ Ezt a problémát már a kortárs is észrevette: „Kérdés [...], hogy Újpalota nagyvonalú városszobra, zárt struktúrájú rendszere [...] tudja-e majd követni a fejlődéssel jelentkező változó társadalmi igényeket. Képes lesz-e önmagán annyit alakítani, mint amennyit kényszerültek és tudtak Budapest régebbi városrészei, átvéve a változásoknak megfelelően különböző szerepköröket.” (Sz. Urbane Szilviának a *Magyar Építőművészetben 1978-ban* megjelent cikkét idézi: FERKAI András, *Lakótelepek*, Bp., Városháza, 2005, 71.)

³⁵ A lakótelepek telepítése, típustervei, alaprajzai sokszor előnyösebbek és magasabb minőséget képviselnek, mint az utóbbi évtizedben befektetői alapon épült lakóparkok.

civilek és a helyi vezetés részéről is megfogalmazódtak.³⁶ A változások három olyan területre vonatkoznak, amelyek manapság a városi fejlesztésekben általában is fontos tendenciát jelentenek. Először is a közterületek felértékelésére, amibe – az eredeti elképzeléseket is továbbgondolva – építészeti beavatkozások, besűrítés, a közösségi intézmények elhelyezkedésének, kapcsolatainak újragondolása éppúgy beletartozhatnak, mint a léptéktelen közterület kisebb, befogható és használható egységekre bontása, az utcabútorok, burkolatok megújítása. Ehhez kapcsolódik másodszer a közösségi részvétel lehetőségeinek, csatornáinak kiépítése, amelyek közé egyebek mellett egy „infobox”, vagyis közösségi információs központ építése, különböző internetes fórumok és technikák révén a párbeszéd megindítása és folyamatossá tétele is tartozik. Harmadszor pedig azoknak a mikro-környezeteknek, átmeneti területeknek a fejlesztése – így a házak bejárati zónájának és lépcsőházának újraformálása, a tömbökön belüli átjárók megnyitásával a térbeli kapcsolatok gazdagítása –, amelyek a lakók közvetlen környezetében mindennapi közérzetüket, biztonságérzetüket meghatározzák. Ilyen módon joggal lehet számítani a közreműködésükre, az utóbbi időben több pályázatot is kiírtak e problémák megoldására.³⁷

Az ilyen és hasonló átalakítások lehetővé tehetik a lakótelep kimozdítását egy meghatározott időszak feltételeihez való rögzültségéből. Elválhat egymástól, ami életképes maradt, s az, ami végérvényesen múlttá vált. Közelebb kerülhetnek egymáshoz a különböző időbeli rétegeket megjelenítő és társadalmi csoportoknak otthont adó városrészek, elindulhat egy közös történet, amelyben emlékezés és felejtés egészséges dialektikája érvényesül.³⁸

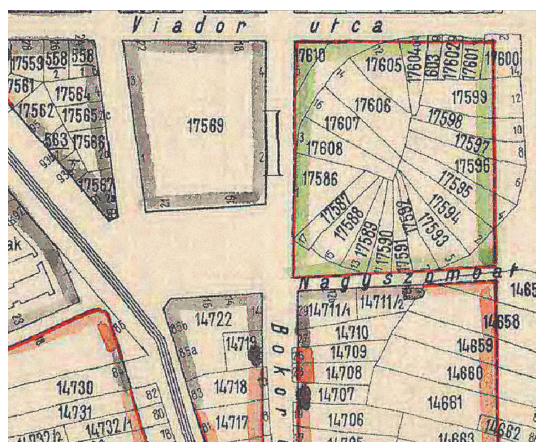
³⁶ Pl. PÉTERFI Ferenc, *Ha itt lakik, nem mindegy, hol lakik!*, http://www.toronyhir.hu/files/file/kiadvanyok/haittlakik_web.pdf (utolsó letöltés ideje: 2012. 10. 05.); KELEMEN Árpád, *Milyen Fő teret szeretnénk?* http://www.kka.hu/_Kozossegi_Adattar/PAROLAAR.NSF/cimsz/1773EE3A89F3E3ECC125719300657A92?OpenDocument (utolsó letöltés ideje: 2012. 02. 11.). A lakótelepen 2009-ben katolikus templomot és közösségi házat adtak át (tervező: Kruppa Gábor). A mai elképzelések, tervek felvázolásában támaszkodtam a Műegyetem Építőművészeti Doktori Iskoláján belül folyó kutatásra. A „Közösség és építészet” témakörön belül egy csoport Újpalotával, a jelen helyzet feltárásával és a lehetséges beavatkozásokkal foglalkozik. Az összefoglalás megjelent: *Közösség és építészet: BME Építőművészeti Doktori Iskola 2011/2012*, szerk. SZABÓ Levente, Bp., BME Építőművészeti Doktori Iskola kiadványa, 2012, 28–33.

³⁷ Az Újpalotai Közösségi Ház bővítésére kiírt ötletpályázat eredményéről: <http://epiteszforum.hu/node/18837> (utolsó letöltés ideje: 2012. 02. 12.). A Fő tér környezetalakítására kiírt ötletpályázat eredményeiből 2011 decemberében nyílt kiállítás. A kiállításról bővebben: <http://epiteszforum.hu/node/20213> (utolsó letöltés ideje: 2012. 10. 05.).

³⁸ A paneles nagytelepek rekonstrukciója nemzetközi trendbe illeszkedik. Hasonló kérdéseket tárgyalnak Berlinben is: hogyan lehet a monofunkcionális nagytelepeket élő, különböző funkciók keveredésén alapuló lakóhellyé alakítani? Hogyan lehet városépítészeti és építészeti eszközökkel, művészeti beavatkozással vagy a lakók aktivizálásával, részvételi stratégiákkal új perspektívákat nyitni? Mi a jelentőségük ezeknek a nagy léptékű együtteseknek a város gazdasági, ökológiai és szociális fenntarthatóságot célzó átalakítása szempontjából? Lásd a *Leben mit Weitsicht – Großwohnsiedlungen als Chance* c. rendezvény beharangozóját: <http://www.stadtentwicklung.berlin.de/staedtebau/baukultur/iba/de/grosssiedlungen.shtml#Termin> (utolsó letöltés ideje: 2012. 02. 11.).

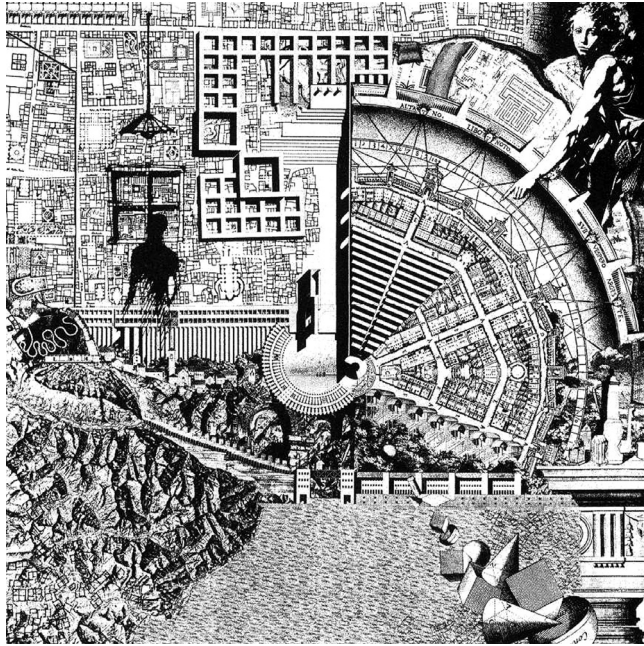
A város építészete olasz kiadásának címlapja

*Katonavárosi amfiteátrum, Óbuda, Aquincum
A királydombi házak helyrajzi térképe az óbudai katonai
amfiteátrum területén (1937). Forrás: <http://legyor.hu/budapest-iii--kerulet/katonavarosi-amfiteatrum-obuda-aquin-cum/1237>*

Az amfiteátrum ma. Forrás: saját felvétel

Rossi: Az analóg város

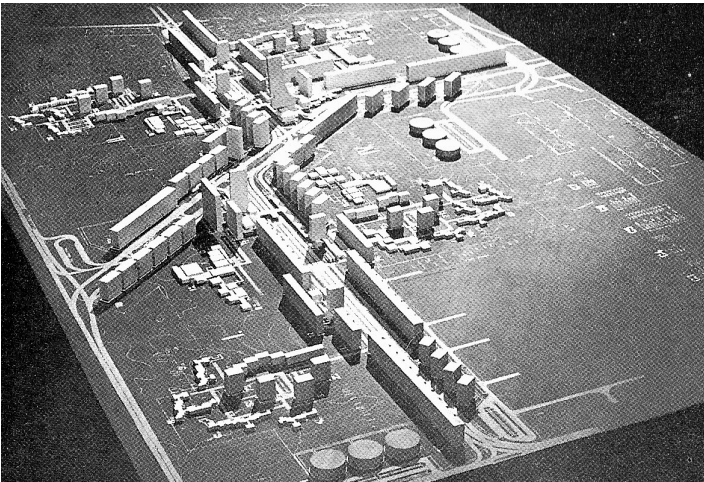
Forrás: Ferlenga, Alberto (ed.): Aldo Rossi. Das Gesamtwerk. Könemann 2001 (olasz kiadás: Electa 1999), 72

Amsterdam-Bijlmer. Forrás: Bruijne, Dick et al: Amsterdam Southeast. Centre Area Southeast and urban renewal in the Bijlmermeer 1992–2010. Thoth Publishers Bussum 2002, 12

Amszterdam-Bijlmer ma. Forrás: saját felvétel

*Az Újpalotai lakótelep beépítési terve (Mester Árpád–Tenke Tibor, 1967).
Forrás: Ferkai András: Lakótelepek. Városháza, Budapest, 2005, 69*

Újpalota ma. Forrás: <http://www.photoblog.com/utazo/2011/06/07/>

Bujdosó Ágnes

A televízió mint az emlékezés médiuma

(Medialitás és emlékezés sajátos összefüggései
a *Delta* magazin főcímének kapcsán)

Családi történettárunk egyik oly sokszor ismételt és humorából fakadóan rendkívül kedvelt története kapcsolódik a *Delta* című tudományos-ismeretterjesztő magazin főcímének egyik képkockájához. Az 1960-as évek közepén született unokatestvérem a szokásos péntek esti közös televíziózás során a főcím markáns képeit ámulattal figyelve hétről hétre feltette ugyanazt a kérdést: „De hová mennek azok a bácsik abban a nagy hóban?”

Első pillantásra úgy tűnhet, hogy a gyermeki tudásszomj naiv bájának üzenetét hordozó történet jelentősége mindössze egy szűk közösségre vonatkozó kollektív emlékezetnarratívában értelmezhető. Ha azonban kicsit jobban a kulisszák mögé és elé nézünk, a kérdéses emlékezeti alakzat kapcsán néhány olyan, a mediális elrendezés sajátosságából fakadó meghatározottságot is felfedezhetünk, amely a kollektív emlékezés és felejtés dialektikáját nemzeti közösségekben is meghatározza. Például könnyen belátható, hogy a családi emlékezetnarratívába éppen azért íródhatott be ily módon ez a történet, mert a kérdés vonatkoztatási pontjaként funkcionáló képsorokat hordozó médium (a televízió) alapvetően sorozatlogikára épülő mediális elrendezésének következtében maga a kérdés is periodikusan ismétlődve hétről hétre elhangzott. Mindemellett a szerialitás, az emlékezetképződés szempontjából nem kevésbé számottevő módon, a recepciós gyakorlatok kapcsán is relevanciát nyer. Hiszen ahhoz, hogy az anekdota a családi kommunikatív emlékezet¹ részévé válhasson, szükség volt a rítusszerűen ismétlődő és a tapasztalás közösségi jellegét biztosító kollektív televízió nézés praxisára, mely biztosította, hogy egy szűk csoport hétről hétre tanúja lehessen a főcím mitikus képkockáját firtató kérdésnek. Ez a néhány, most csupán felvillantott aspektus is bizonyítja, hogy az emlékezés folyamatának megkerülhetetlen és alapvetően meghatározó elemei az emlékezeti alakzatok kialakulásában és hagyományozódásában szerepet vállaló médiumok.

A tanulmány tehát arra vállalkozik, hogy a Kádár-korszakbeli Magyar Televízió kultikus műsorfőcímei és műsorai közül elsősorban a *Delta* magazint sajátos emlékezeti alakzatként (immateriális emlékezhelyként) értelmezve általánosságban is feltárja az emlékezhellyé válás folyamatának, az emlékezés és felejtés dialektikájának sajátos mediális,

¹ A kulturális és kommunikatív emlékezet összefüggései kapcsán lásd Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, ford. HIDAS Zoltán, Bp., Atlantisz, 1999.

esztétikai, recepciós és médiagazdaságtani tényezőit. Így például azokat az összefüggéseket, amelyek a paleotelevízió intézményrendszerének, a televízió mediális sajátosságainak, a kijelölt médiaszövegek komplex esztétikai csáberejének és speciális funkciójának, illetve a televíziós médiaszövegek más médiumokon keresztül történő nosztalgikus „újrahasználatának” mentén jelölhetők ki.

A televízió médiumának magyarországi története már az első pillanattól kezdve elválaszthatatlanul összefonódik az emlékezés problematikájával. Az 1956-os forradalom leverése után a rendszer felelős politikusai hamar felismerték a televízióban rejlő kommunikációs lehetőségeket: világossá vált, hogy az új médium a Kádár-korszak irányított emlékezetpolitikájának (a kollektív emlékezés és felejtés irányításának) stratégiai eszköze lehet, hiszen általa minden addiginál hatékonyabb módon orientálható és interiorizálható, hogy mire és hogyan emlékez(z)ünk.

Természetesen nem a televízió volt az első olyan tömegmédium, amelyet a pártvezetés a politika és a rendszer szolgálatába állított. A televíziónak a politikai legitimációban betöltendő feladatait, illetve az új médium propagandacélokra való használatának lehetséges módjait tárgyaló jelentések és jegyzőkönyvek olvasása közben ismerős jelszavakkal és fordulatokkal találkozunk: ezekben a dokumentumokban jól érzékelhető módon szinte ugyanaz a diskurzus bontakozik ki, mint néhány évtizeddel korábban a rádió bevezetésekor. Mindez azért is érdekes, mert a kezdeti időszakban még fel sem ismerték az új médiumban rejlő potenciált. Például Schöpflin Gyula 1947-ben a BBC-nél tett látogatása után ezt írta a televízióról: „érdekes kiegészítője lehet a rádióknak, de azt kiszorítani vagy pótolni aligha tudja”.² Az 1950-es évek elejére azonban a környező országok példáját látva világossá vált, hogy nálunk is szükség van a rendszeres televíziós adások beindítására, s az előkészületek eredményeképpen 1957 februárjában a Magyar Televízió megkezdte a kísérleti sugárzást. Bár ebben a kezdeti időszakban még viszonylag kevesen rendelkeztek televíziókészülékkel, az MSZMP Politikai Bizottságának 1959-ben a Magyar Televízió műsorpolitikájáról és káderhelyzetéről készült jelentésében már a következőt olvashatjuk: „[A Gazdasági Bizottság] [v]izsgálja meg továbbá, hogyan lehetne a televízió nézőinek számát gyorsabban növelni. A televíziós tévékészülékeket ne egyszerűen kereskedelmi cikként kezeljék, hanem mint a tömegpropaganda és a kultúra terjesztésének egyik fontos eszközét.”³ Az Agitációs és Propaganda Osztály vonatkozó jelentéseiből kiderül, hogy a televízió igen gyorsan népszerű és elterjedt médiummá vált: 1964-ben „a televízió adásai az ország területének 80–85%-án vehetők”.⁴ Az ugyanebben az évben

² BABICZKY László, *Szabadság tér 17. – A Magyar Televízió tündöklése és...*, Bp., Ráday Könyvesház, 2007, 15.

³ *2. jelentés a Magyar Rádió és Televízió műsorpolitikájáról és káderhelyzetéről* (MSZMP Politikai Bizottság), 1959. 10. 06., Magyar Országos Levéltár, MOL M-KS 288. f. 5/151. ö.e (1959. 10. 06) 3R/162. Digitalizálva elérhető: http://www.digitarchiv.hu/faces/frameContentGenerator.jspx?ADT_ID=4190&MT=1 (utolsó letöltés ideje: 2012. 04. 01.).

⁴ *Jegyzőkönyv az Agit. Prop. Bizottság 1964. június 3-i üléséről*, Magyar Országos Levéltár, MSZMP Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Bizottságának (APB) iratai, 1964, 288. f. 41/24. ö.e., 3. Digitalizálva elérhető: <http://mol.arcanum.hu/mszmp/opt/a110430.htm?v=pdf&a=start> (utolsó letöltés ideje: 2012. 04. 01.).

készített jelentések kiemelik a politikai propaganda hatékonyságát,⁵ ugyanakkor felhívják a figyelmet a tudományos ismeretterjesztés és a népművelés fontosságára, hiszen ezek alapvető jelentőséggel bírnak a „marxista-leninista világnézet terjesztése, a polgári-kispolgári nézetek elleni harc és az általános műveltség terjesztése szempontjából”.⁶ A folyamatban a tömegművelésnek, s így a televíziónak is kiemelt szerepet szántak: „különösen nagy szükség lenne a rádió, a televízió és a népművelés munkájának jobb koordinálására és a közös feladatok megállapítására”.⁷ A néhány hónappal későbbi jelentések a kezdeményezés sikeréről számolnak be: „A tapasztalatok azt mutatják, hogy a televízió az aktív kulturális tevékenység kibontakozásának serkentője, forradalmasítólag hat a népművelés hagyományos formáira.”⁸ Ez összefüggésben áll a műsorszóró médiumok „természetével” és a közszolgálati szolgálattal is – ebben az értelemben tehát a hasonló célokat szolgáló rádió továbbra is mediatisztikus segítőnek tekinthető.

A fentiekben túl érdemes kiemelni a televíziónak szánt funkciók közül a szórakoztatást is, mely már a kísérleti sugárzás időszakában is a műsorstruktúra hangsúlyos részét képezte: a politikai háttérműsorok mellett az első műsorok között szerepelt a párizsi jégrevüről szóló tudósítás, vagy éppen az operettszínházi vidám estek és vetélkedők közvetítése. Mindez azonban nem tekinthető csupán a közönség kedélyállapotának javulását szolgáló, ártatlan gesztusnak. Bár a nézőszám növekedésének szempontjából ez utóbbi komoly jelentőséggel bírt, a háttérben húzódozó politikai motivációk is egyértelműek: míg a politikai és hírműsorok alapvető funkciója az ideológiai indoktrináció volt, addig az ugyancsak átpolitizált, a hangsúlyokat azonban máshová helyező szórakoztató műsorokkal éppen a közelmúlt eseményeit és a jelen viszonyait próbálták elfeledtetni, vagy legalább a figyelmet elterelni a nemkívánatos témákról.⁹

Így tehát nem tekinthető véletlennek, hogy a Magyar Televízió 1964 januárjában műsorra tűzte a már említett *Delta* című tudományos ismeretterjesztő magazinműsört, mely – a *Rádió és Televízió Újság* vonatkozó számát idézve – „hazai és külföldi tudományos-technikai érdekességekről számol be, filmrészletek és híradóképek segítségével”.¹⁰ A *Delta* a kezdetektől fogva igen komoly népszerűségnek örvendett, s a politikai irányítás is többnyire elégedett volt a műsorról. Habár az APO-nak írt jelentésekben és véleményezésekben több alkalommal is szóba kerül, hogy „egyes esetekben túlteng a nyugati technikai újdonságok ismertetése, s ez is táplálja a nyugati imádatát [...]”. Sokkal nagyobb

⁵ Ahogyan az APO egyik 1964-es ülésén készült jegyzőkönyvben írják: „a televíziót ma már a legnagyobb hatású agitációs, propaganda, tudományos ismeretterjesztő és népművelő eszközünknek kell tekintenünk”. *Jegyzőkönyv az Agit. Prop. Bizottság 1964. június 24-i üléséről, uo.*, 1964, 288. f. 41/26. ö.e., 71. Digitalizálva elérhető: <http://mol.arcanum.hu/mszmp/opt/a110430.htm?v=pdf&a=start> (utolsó letöltés ideje: 2012. 04. 01.).

⁶ *Jegyzőkönyv az Agit. Prop. Bizottság 1964. március 25-i üléséről, uo.*, 1964, 288. f. 41/20. ö.e., 18. Digitalizálva elérhető: <http://mol.arcanum.hu/mszmp/opt/a110430.htm?v=pdf&a=start> (utolsó letöltés ideje: 2012. 04. 01.).

⁷ *Uo.*

⁸ *Jegyzőkönyv az Agit. Prop. Bizottság 1964. június 3-i üléséről, i. m.*

⁹ BABICZKY, *i. m.*, 35.

¹⁰ *Rádió és Televízió Újság*, 1964. január 27.–február 2., 22.

gondot kellene fordítani a szocialista országok érdekes, tömegeket is érdeklő természet-tudományos eredményeire”.¹¹

Ahogy e néhány idézetből is kiderül, a Kádár-korszak propagandatevékenységének a politikai agitáció mellett meghatározó része volt a nép ideológiailag irányított művelése is, a tudományos szocializmus felsőbbrendűségének fokozott tematizálása, a gondosan szelektált ismeretek terjesztése. Az ily módon a politikai legitimáció és a konszolidáció szolgálatába állított didaktikus népnevelő gyakorlatoknak aligha találhattak volna jobb médiumot – azaz közvetítő eszközt, közeget és szimbolikus teret –, mint a televízió.

A televíziónak szánt funkció rendkívül „testhezállónak” bizonyult, ami nyilvánvaló médiumelméleti, s ezen belül a médiumidentitás kialakulására vonatkozó modellelkel is magyarázható. Jenei Ágnes Umberto Ecóra hivatkozva használja az őstelevízió (máshol paleotelevízió kifejezést),¹² mely a televíziós médium evolúciójának azt a kezdeti időszakát jelöli, amikor már megjelenik egy új kommunikációs technológia, viszont sem a produkció, sem a recepció szintjén még nem alakultak ki és így nem is intézményesültek a médiumhoz kapcsolódó sajátos társadalmi gyakorlatok. Ahogyan Jenei Ágnes az európai állami monopolhelyzetben lévő televíziókról beszélve megjegyzi, ebben a kezdeti időszakban a televízió „elitista, népművelő, népnevelő tévé kíván lenni”.¹³ A Kádár-korszak vezetése éppen ezt a jelleget mélyítette el és használta ki saját hatalmi pozíciójának legitimizálására a szórakoztató, az ismeretterjesztő vagy éppen a gyermekeknek szóló tartalmakon keresztül is, melyek által kevésbé explicit módon nyílt lehetőség az ideológiai indoktrinációra, a közös múltra vonatkozó jelentések újra- és megkonstruálására, illetve, ezzel szoros összefüggésben, a hatalom számára kedvező nemzeti identitás közvetítésére és terjesztésére.

Annak az újraszemiotizálásnak a hatékonyságában, amit a múltnak a jelenből való újraértelmezése vagy éppen elhallgatása jelent, a paleotelevízió intézményrendszerének jellegzetességeihez és a televíziós protomédium sajátos mediatiszta elrendezéséhez egyaránt kapcsolódó, korábban már említett befogadói gyakorlatok is központi szerepet kaptak. Az egyszereplős magyar televíziós piacon a Magyar Televízió monopolhelyzetben volt, évtizedeken keresztül csupán egyetlen csatorna sugárzott tartalmakat, kezdetben mindössze a hét bizonyos napjain, bizonyos napszakokban. Így a kezdeti időszakban a televíziózás még nem tekinthető hétköznapi praxisnak, hanem sokkal inkább a mindennapokról leválasztott, ünnepélyes rítusként értelmezhető. Az ünnepélyességet egy médiagazdaságtani tényező is fokozta: a televíziókészülékek magas árából fakadóan csak néhány család vagy kisebb közösség engedhette meg magának a készülékek megvásárlását, mindez pedig fizikai és szimbolikus értelemben is fokozta a tévézés tapasztalatának kollektív és rituáliszerű jellegét. Ezt tovább erősítette, hogy választási lehetőség hiányában a televízió nézők

¹¹ *Feljegyzés a Televízió munkásságáról* (Magyar Szocialista Munkáspárt Győr-Sopron megyei Végrehajtó Bizottsága), 1966. 03. 31., Magyar Országos Levéltár, MSZMP Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Bizottságának (APB) iratai, 1966. 11. é.e., 32–33. Digitalizálva elérhető: <http://mol.arcanum.hu/mszmp/opt/a110430.htm?v=pdf&a=start> (utolsó letöltés ideje: 2012. 04. 01.).

¹² JENEI Ágnes, *Táguló televízió – Interaktív műsorok és szolgáltatások*, Bp., PrintXBudavár, 2008, 28.

¹³ *Uo.*, 30.

ugyanabban az időpontban, ugyanazokat a tartalmakat nézték, s a televízió rendkívül erős tematizációs hatása miatt ezek a tartalmak a hétköznapi diskurzusokba is beszűrődtek.

A befogadás ünnepélyes, rítusszerű és kollektív jellege, illetve az egycsatornás intézményi rendszerből fakadó monofonikus műsorfolyam lesznek azok a tényezők, amelyek kidomborítják a televíziózás praxisának szimbolikus közösség-szervező funkcióját, s ezzel összefüggésben ez a gyakorlat kollektív tapasztalatszerzéseként is értelmezhető. A Kádár-korszakbeli ideológiailag terhelt televíziózás talán éppen azért lehetett „veszélyes”, mert a rendszer a médium „erejét” felismerve és a kezdetekre jellemző látszólagos transzparenciát kihasználva próbált meg neki kedvező olvasatokat közvetíteni, emlékeket formálni és átformálni, vagy éppen nagyon mélyen elhallgatni, egyfajta kollektív amnéziát előidézni. S tette ezt éppen abban a protomediális időszakban, amikor a televízió medialitása által létrejövő kollektív tapasztalás szimulatív jellege, s e folyamatban a médium által játszott központi szerep a befogadók számára még nagyrészt reflektálatlan maradt. Ezalatt természetesen nem azt értjük, hogy az őstelevízió közönsége minden reflexiót nélkülözve, homogén és passzív közösségként fogyasztotta a televíziós médiaszövegeket. Egyrészt ez már a befogadás jellemzően kollektív jellege miatt sem lehetett így, másrészt pedig a Stuart Hall-féle kódolás-dekódolás modell¹⁴ szerint a befogadói olvasat nem feltétlenül esik egybe a produkció „preferált olvasatával”, azaz a kódolás nem határozhatja meg és nem is garantálhatja, hogy a befogadás során milyen dekódolási műveletek kerülnek alkalmazásra. Ugyanakkor azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a médium használatának e kezdeti időszakában az újtól való félelem csodálattal párosul, s a távolság hiánya miatt még nem beszélhetünk a közönségre később jellemző kritikai attitűdről. A kritikai távolság hiánya lehet az oka annak is, hogy az új médiumhoz kapcsolódó médiahasználati, illetve kultúrafogyasztási gyakorlatok nagy része ekkor még viszonylag transzparens marad.

A reflektálatlanság hiányát vagy éppen nehézségeit az intézményes háttér mellett magában a technikai médiumban kell keresnünk. Barbier és Lavenir a televíziót mint médiumot a „varázslatos” jelzővel illetik:¹⁵ más elektronikus médiumokhoz képest ugyanis a televízió minden érzékre egyformán kíván hatni, s éppen ezért totális és szinesztetikus hatást vált ki, ezzel párhuzamosan pedig az intimitás, a személyes részvétel érzetét is felkelti.¹⁶ Kittler óta tudjuk, hogy a közvetítő/hordozó médium elválaszthatatlan mind az észlelés tárgyától, mind az emberi észlelés lehetséges módjaitól, így pedig a „művészet- (és valóság)tapasztalat mindenkor az adott mediális körülmények függvénye”.¹⁷ Látszólagos transzparenciájával – mcluhani értelemben a tudat amputálása által¹⁸ – a televízió elmosza a valóság és nem-valóság határait, szimulákrumok sorozatát teremti meg, s éppen ezzel

¹⁴ A kódolás-dekódolás modell kapcsán lásd Stuart HALL, *Kódolás, dekódolás = A posztmodern irodalomtudomány kialakulása*, szerk. BÓKAY Antal, VILCSEK Béla, SZAMOSI Gertfud, SÁRI László, Bp., Osiris, 2002, 426–433.

¹⁵ Frédéric BARBIER, Catherine BERTHO LAVENIR, *A média története Diderot-tól az internetig*, ford. BALÁZS Péter, Bp., Osiris, 2004, 277.

¹⁶ Denis McQUAIL, *A tömegkommunikáció elmélete*, ford. SZALAI Éva, Bp., Osiris, 2003, 32.

¹⁷ HANSÁGI Ágnes, *A médium kora – a kor médiuma? = Az esztétikai tapasztalat medialitása*, szerk. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, SZIRÁK Péter, Bp., Ráció, 2004, 412.

¹⁸ BARBIER, BERTHO LAVENIR, *i. m.*, 303.

együtt egy olyan újszerű „közvetítettséget” hoz létre, amely képes a „közvetlenség” illúziójával elfedni önmagát és saját közvetítői funkcióját. Mindezek fényében a televízió médiuma kapcsán oly sokszor emlegetett „ablak a világra” szerep naivitása is lelepleződik. A fentiekben vázolt sajátosan komplex mediaticus elrendezés miatt a televízió médiuma a szimuláns és szinesztetikus jellegnek köszönhetően igen hatékony eszköze lehet az emlékezet irányításának és a kollektív nemzeti identitás formálásának.

Itt érdemes feltenni a kérdést: milyen funkciójuk lehet ezeknek a televíziós médiumra jellemző sajátos médiaesztétikai tényezőknél az emlékezetképzés folyamatában? Melyek azok a televíziós médiaszövegeket meghatározó vizuális és verbális tényezők, amelyek jól eltalált együttállásával bizonyos képsorok a kollektív memóriába írhatók és gyakorlatilag bármikor előhívhatók?

A *Delta* televíziós magazinról beszélve nehéz elképzelni, hogy van egyáltalán olyan, az 1960-as, 70-es vagy 80-as években szocializálódott magyar televíziózó, aki a főcím első akkordjainak elhangzása és az első képsorok feltűnése után ne tudná pontosan, mely műsorról van szó. Így talán az sem meglepő, hogy a *Delta* ezen rendkívül szuggesztív paratextusának az interneten egész rajongótáborra van. A videomegosztó portálokra felkerült régi¹⁹ és új²⁰ főcímek kapcsán kommentáradatok születtek, amelyekből többek között az is kiderül, hogy az unokatestvéremhez hasonlóan másokat is rendkívüli módon érdekelt a képsoron szereplő férfiak kiléte. Mindemellert a *Delta* főcíméhez írt hozzászólások igen sokat elárulnak a bevezető szekvencia esztétikai struktúrájáról, a főcím műfaji sajátosságairól, a befogadás gyakorlatairól és az értelmezések lehetséges irányairól is, illetve a kommentek sorozatából kialakuló diskurzus vizsgálata során egy sokdimenziós, transzmediális emlékezeti alakzat is kibontakozni látszik.

Rendkívül érdekes, hogy a hozzászólásokban a főcímet a mágikus, varázslatos, lenyűgöző, túlvilági, misztikus, sőt egyenesen pszichedelikus²¹ jelzőkkel illetik a befogadók – nyilvánvalóan nem véletlen egybeesés, hogy néhány sorral feljebb a televízió kapcsán is igen hasonló leíró kifejezéseket használtunk. A gyorsan változó, markáns elemeket felsorakoztató képsorok, ahogyan azt számtalan hozzászóló is megjegyzi, visszafordíthatatlanul „beleégtek” az emlékezetünkbe.²² A *Delta* legendássá vált első főcímét változatlan formában egészen az 1990-es évek elejéig használták, s ekkor is mindössze néhány színes felvétel hozzáadásával montírozták újra az eredeti képsorokat. Az említett első főcímet Szuhaý-Havas Ervin jegyzi, aki saját, a *Deltával* párhuzamosan futó, szintén tudományos ismeretterjesztő műsorából (*Nagy pillanatok – nagy felfedezések*) válogatta ki azokat a megka-

¹⁹ *Régi delta főcím* (online elérhető audiovizuális dokumentum), <http://www.youtube.com/watch?v=jtINdIA5SZ> A&feature=related (utolsó letöltés ideje: 2012. 01. 28.).

²⁰ *Delta főcím* (online elérhető audiovizuális dokumentum), <http://www.youtube.com/watch?v=0BWJhso3XWY> (utolsó letöltés ideje: 2012. 01. 29.).

²¹ A „főcím képi és zenei világa teljesen elvarázsolta engem, valami túlvilági misztikus érzést keltett bennem” – *Régi delta főcím, i. m.*, Krisztian5 hozzászólása. „[...] még a játék is kiesett a kezemből mikor jött a Delta a tévében [...] nagyon pszichedelikus-futurisztikus” – *Delta főcím, i. m.*, lilic1 hozzászólása.

²² „[...] a mi korosztályunknak valahogy ez beleégett az agyába” – *uo.*, chrissblack22 hozzászólása. „A menetelő ürgének az arca meg a mozdulatai szinte beleégett kisgyerekként az emlékezetembe” – *Régi delta főcím, i. m.*, Hauzer25 hozzászólása.

pó jeleneteket,²³ amelyek később a *Delta* főcímének mitikus képeiként váltak ismertté. A felvételek jellemzően a televíziós magazin tudományos jellegét igyekeztek kidomborítani, s ezzel összhangban egyrészt a nemzetközi tudományos élet technikai érdekességeit, hazánkban kevésbé ismert eszközeit vitték színre (Avro Vulcan típusú repülőgépet, MIG-vadászgépet, grandiózus hójáró gépeket), másrészt pedig különleges és meghökkentő természeti képződményeket, eseményeket ábrázoltak (a Himalájáról készült légi felvételek, a Vezúv kitörése), valamint olyan jelenségeket, amelyek éppen a tudomány fejlődése által válhattak láthatóvá (a Hold túloldala, a Hélix-köd).²⁴ A tudományos találmányok nagyszerűsége és a természet csodáinak kivételessége mellett mindössze egyetlen, de annál hangsúlyosabb snittben jelenik meg a tudomány „motorját” jelentő ember: az 1955–58-as Antarktisz-expedíció részvevő Edmund Hillary és Vivian Fuchs. A sarkkutató csoport megfeszített menetelését bemutató, s a már-már emberfeletti kintarsról és elszántságról árulkodó jelenet egyúttal a tudományba vetett hit szimbolikus üzenetét is hordozza. A különböző jeleneteket a tudományos-technikai kontextuson túl a képek hasonló vizuális megkomponáltsága is érzékletes egységbe fogja: a repülőgépek szárnya, a hójáró gépek futóműve, a hegyek és a vulkán alakja, a csillagköd közepén formálódó sziluett a főcím-ben geometriai formaként is többször felvillanó háromszögre, deltára utalnak. A televíziós magazin címe²⁵ így a főcímet alkotó képsorok vizualitásában is megerősítést nyer, s mindemellett a műsor és magától értetődő módon a főcím tematikáját is hangsúlyozza, amikor felidézi a természettudományokban (fizikában és matematikában) a változás jeleként használatos szimbólumot.

A képsor erőteljes vizualitása mellett ugyancsak fundamentális jelentőséggel bír a főcím nem kevésbé markáns zenéje. A zenetörténelem első tisztán elektronikus zenéjének, Kid Baltan és Tom Dissevelt *Song of the Second Moon* című 1957-es alkotásának zavarba ejtően különleges hatását igen találóan foglalja össze a videomegosztó portál egyik kommentelője: „A kozmosz végtelen, jegesen mardosó magánya esszenciális töménységgel árad ebből a zenéből.”²⁶ A hangok által szinte reflexszerűen kiváltott idegenségérzet a korszak (klasszikus és populáris) zeneművészeti kontextusát figyelembe véve egyáltalán nem meglepő: az átlagos televízió néző a *Delta* főcíme előtt korábban egyáltalán nem hallott elektronikus zenét. Ilyen értelemben a főcím zeneválasztása is tökéletes harmóniában áll a képsorok üzenetével és a műsor tematikájával, amennyiben meghökkentő újszerűségével a zenetechika rohamos fejlődésére hívja fel a figyelmet. Az előzőek tükrében különösen érdekes, hogy a Magyar Televízió az 1960-as évek végén és az 1970-es évektől bevezetett új műsorait tekintve a főcímeik „hangszerelésénél” igen gyakran használtak elektronikus zenei alapokat. Gondoljunk *A Hétre* és Vangelis *L'Enfant* című elekt-

²³ KIRICSI Zoltán, *Legjobb retró főcímeik: Delta*, [www.comment.blog.hu](http://comment.blog.hu), http://comment.blog.hu/2008/05/07/legjobb_retro_focimek_delta?fullcommentlist=1#comments (utolsó letöltés ideje: 2012. 01. 15.).

²⁴ *Uo.*

²⁵ Szuhay-Havas Ervin elmondása szerint a címválasztásban leginkább az játszott döntő szerepet, hogy a *Delta* volt a Magyar Televízió negyedik ismeretterjesztő műsora, s mint ilyen, kézenfekvő ötlet volt a görög ábécé negyedik betűjéről elnevezni a magazint. *Uo.*

²⁶ *Delta főcím, i. m.*, [qwuealothus](http://qwuealothus.hu) hozzászólása.

ronikus zenéjére, a *Híradó* jól ismert főcímeire, vagy éppen az *Ablak* című riportműsor főcímeire, mely a Space zenekar (stílszerűen) *Final Signal* című alkotásával vált felejthetlenné.

A *Delta* esetében a mozgókép vizuális és auditív sávjai között különös összhang teremődik meg. A képsorok majd mindegyike lenyűgözi a befogadót, ez az ámulat azonban nem minden esetben pozitív előjelű, mivel a tudományos előrelépések nagyszerűségén túl a médiaszövegnek egy kevésbé optimista olvasata is relevanciát nyer. A szupergyors repülőgépek vagy a Hold túloldaláról készített felvételek az emberi elme nagyszerűsége mellett arra is ráirányítják a figyelmet, hogy a fejlődés legújabb eszközei rohamtempóban rombolják le ember és természet megdönthetetlennek hitt korlátait, például akkor is, amikor emberi ésszel fel nem fogható távolságokat – jóllehet virtuálisan – karnyújtásnyira redukálnak. A természeti képek is a kiszámíthatatlanságról árulkodnak, főleg azokon a képkockákon, ahol a viszontagságos időjárási körülmények az ember fizikai, szimbolikus és akár tudományfilozófiai értelemben vett előrejutását, fennmaradását fenyegetik. Az elektronikus zene túlvilági jellege pedig nem tesz mást, mint megerősíti és elmélyíti az elidegenített képek keltette fenyegetettségérzetet. A befogadás kontextusát tekintve azonban éppen ezáltal teremődhet meg a komfortérzet: az otthon védelmező közegéből ugyanis felértékelődik a mindennapi élet nyugalma és kiszámíthatósága. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a recepció során ily módon megvalósuló hangsúly-áthelyeződés a kádári éra közérzetjavító törekvéseinek kapcsán is jó szolgálatot tett.

A fentiek fényében nem is olyan meglepő, hogy az 1990-es évek elején a *Delta* új, modernebb főcímet kapott. Bár a zene a régi maradt, a jól ismert fekete-fehér képsorokat tematikájukban hasonló, de már színes snittekkel „felhígítva” digitalizálták újra. Az újonnan a főcímbe került képek színvilágukból és a reprezentáció tárgyából (kolibri, nyíló virág) fakadóan jóval barátságosabbak és könnyedebbek, s nem is hívják elő az eredeti főcím kapcsán tárgyalt negatív konnotációkat. Bár hivatalos dokumentum az újítás okairól nem található, talán mégsem túlzás azt állítani, hogy az óvatos esztétikai koncepcióváltás egyik célja a főcím keltette fenyegetettségérzet és baljós hangulat tompítása volt.

Ezeknek a komplex esztétikai tényezőknek az emlékezésben játszott funkcióját a televízió mediális közegének kontextusában érthetjük meg igazán. A televízió médiuma alapvetően redundáns, a repetitív tapasztalat hatására pedig az évek folyamán számtalanszor látott képsorok és az őket kísérő hangsorok akaratlanul is tudatunkba ivódnak. A sorozatelvből fakadó mediális elrendezettségnek ebben az esetben is hangsúlyos szerepe van: soha nem a tartalom maga ismétlődik, hanem az állandó elemek: a főcím, a stúdióberendezés, a műsorvezető – nem véletlen, hogy éppen ezekhez kötődnek a jelen tanulmányban is tárgyalt sajátos emlékezeti technikák. A *Delta* főcíme ráadásul az erőteljes vizualitás és auditivitás miatt igen komplex és nagyfokú esztétikai csáberővel bír, mely a repetitív jelleggel megszilárdítva gyakorlatilag lehetetlenné teszi a felejtést.

S itt érdemes kitérni a televíziós főcímnak mint paratextusnak az emlékezés mediális dimenziójában betöltött központi szerepére. A címek, főcímek funkciója általánosságban is igen komplex: egyszerre elhatárolnak és összekötnek. A televíziós paratextusok esetében ez a liminális funkció ráadásul duplán érvényesül: egyrészt programszerkesztési szempont-

ból a főcímek szerepe abban áll, hogy a műsorfolyamot markánsan tagolva az egyes műsorokat egyértelműen elválasszák egymástól. Másrészt át kell vezetniük a befogadót az adott televíziós műsor sajátos világába. Genette szerint a paratextusok küszöbként funkcionálnak, s ilyen értelemben három speciális funkciót kell betölteniük. Egyrészt azonosítaniuk kell az adott szöveget: esetünkben meg kell teremteniük az adott programra kizárólagosan jellemző vizuális és tematikus imázst. A paratextusok további két funkciója fakultatív jellegű: fel kell kelteniük a figyelmet, és valamilyen módon utalniuk kell az adott szöveg, jelen esetben tévéműsor tartalmára is.²⁷ A figyelemfelkeltésnek a túlvilági, idegen hangzású zenén kívül fontos vizuális eleme az a pillanat, amikor a „hóban menetelő bácsi” egy pillanatra a kamerába tekint, s „felveszi a szemkontaktust” a képernyő előtt ülő befogadóval. Korántsem véletlen, hogy az online felületeken a *Delta* főcímének kapcsán olvasható hozzászólások és vélemények igen nagy része is tartalmaz erre a vizuális elemre vonatkozó utalást. A *Delta* főcímének kapcsán tehát kijelenthetjük, hogy a televíziós médium adottságait és komplexitását kihasználva a genette-i paratextus-funkciók mindegyikét sikerült a lehető legjobban kiaknázni.

A kérdést metaszintre emelve azt is beláthatjuk, hogy a fentiekén túl a főcímek működése magával a televíziózás gyakorlatával is szimbolikus összefüggésbe hozható: a főcím elhangzása jelzi a műsor kezdetét, s egyúttal azt is, hogy most van az a pillanat, amikor le kell „választódn” a valós valóságáról, és el kell merülni a televíziós médium szimulálta valóságban.

S itt érkezünk el arra a pontra, ahol emlékezet, medialitás és a múlthoz kapcsolódó médiászövegek jelen idejű újrahasználatának gyakorlatai összeérnek. Egyértelműen látszik, hogy a *Delta* vagy egyéb kultikus főcímek visszatérése más, új médiumokban (például a YouTube) rendkívül sikeresnek bizonyul, s a befogadók szívesen nézik, sőt tudatosan keresik ezeket a médiászövegeket. A népszerűség hátterében pedig az állhat, hogy ezek a főcímek éppen arra a tömegkulturális praxisra irányítják a figyelmet, amelynek egykor ők maguk is szerves részét képezték. Azaz magának a televíziózásnak, ennek az 1960-as évektől mind a produkció, mind a recepció szempontjából fontos társadalmi gyakorlatnak az emlékezetét hívják elő.

Ennek a jelenből induló, a videomegosztó portálok hozzászólásaiból formálódó emlékezeti diskurzusnak egyik fontos narratívája éppen a Kádár-kori televíziózás professzionalitása, a magas minőségű televízió mára nosztalgikussá vált képe körül mozog.²⁸ Ez a fajta emlékezet pedig bizonyos értelemben ironikus is lehet, amennyiben a jelen emlékezete felülírja a *Delta* sugárzása mögött húzódó hatalmi tervet: a szocialista állampolgár kiművelésének szándékát. A jelenből nem a hivatalos ideológiára, az „erőszakos” nevelésre emlékezünk, hanem a műsorkészítés professzionalitására. Az emlékezet az ideológia felől a mediatis elrendezés felé mozdul el, mely elmozdulás már a korabeli befogadásra is érvényes lehet.

²⁷ Gérard GENETTE, *Seuils*, Paris, Seuil, 1987, 80–83.

²⁸ „Igazi, professzionális ismeretterjesztő sorozat volt ez a maga idejében, szerintem a világon bárhol, bármely tv-adón megállta volna a helyét!” – *Delta főcím, i. m.*, rikanov hozzászólása.

A főcímekről folytatott jelen idejű diskurzusnak egy másik, talán még az előzőnél is fontosabb narratíváját is meg kell említenünk. Az új médiumokban, az interneten a magának nyilvánosságot és kielégülést kereső emlékezési igény mozgatórugója éppen a nagy közösségi élmények utáni nosztalgikus vágyakozás lehet. Számos utalást találunk a közös televíziózás és a kultúrafogyasztás praxisának kollektív jellege iránt érzett nosztalgikus vágyódásra. Nem meglepő, hogy ez a kollektív élmények utáni vágyakozás a jól ismert főcímek kapcsán erősödik fel: hiszen mi más hívhatná elő a televíziózás rítus-szerűségének emlékeztetét, ha nem a hordozó médium mediális elrendezéséből fakadóan szintén periodikusan ismétlődő, minden esetben a kollektív kultúrafogyasztás kezdetét jelző főcím. A múlt iránt érzett nosztalgia számos esetben az egész korszak kapcsán érvényessé válik. A kevésbé baljós főcímek esetében (*A Hét, Ablak*) kettős tendencia figyelhető meg: a hozzászólók egy része rendkívül pontosan idéz fel olyan, a televíziózástól függetlenül is rendszeresen ismétlődő élethelyzeteket, amelyek szorosan kötődnek az adott műsor befogadásának körülményeihez, illetve sugárzási időpontjához.²⁹ Számos esetben nem az aprólékos részletekre kiterjedő emlékezés válik hangsúlyossá, hanem sokkal inkább egy az adott médiaszöveghez kötődő jellegzetes atmoszféra, életérzés felidézése. Mindkét esetben megfigyelhető, hogyan kapcsolódik össze egy sajátos emlékezeti alakzatban a rítuszerű, hétköznapi események és hangulatok, illetve ez utóbbiak háttérül szolgáló mediális környezet emlékezete.

A fentiek értelmében tehát korántsem véletlen, hogy a hozzászólásokban is azok a narratívák erősödnek fel, amelyek valamiféle sorsközösségre utalnak. Ezek közül kiemelkedik az a narratív szál, amely a főcím által egykor előidézett feszültségre, sőt félelemre reflektál, mely érzés gyermekként a *Delta*-hoz való saját viszonyomat is meghatározta. Bár sem jómagamnak, sem másoknak nem a traumatikus élmény feldolgozása miatt lesz igazán érdekes ez a médiaszöveg. Világosan látszik, hogy az „östelevízió” főcímei körül kialakuló individuális emléknarratívák az új médium által felkínált nyilvános platformokon kollektív diskurzussá formálódnak, s az ezekben való aktív vagy passzív részvétel valamiképpen ki is elégíti azt az igényt, amely a befogadót – engem, minket – éppen ezekhez a főcímekhez irányította. A szóban forgó médiaszövegek transzmediális újrahaználata során tapasztalt közösségiség a múltban megélt, eredeti élmény jelen idejű pótlékává válik.

Ahogy a fentiek az egyik hozzászóló egyetlen, már-már kiáltványyszerű hozzászólásban megfogalmazza: „Kedves sors- és kortársaim! Van valami közös bennünk, van közös élmény, mégsem ismerjük egymást. Kérem azokat, akik most olvassák a hozzászólásokat, hogy olvassák végig az összeset, és magukra fognak ismerni! Üdv néktek! Érdekes dolgokat produkál az élet...”³⁰

²⁹ Bármennyire is triviálisnak tűnik, de *A Hét* főcímének kapcsán a YouTube-on olvasható hozzászólások igen nagy része számol be arról, hogy a főcím a vasárnap esti „rituális” készülődés (például kádfürdő, hajmosás, hajszárítás) mozzanatainak emlékét hívja elő. *A Hét főcíme* (online audiovizuális dokumentum), www.youtube.com, http://www.youtube.com/watch?v=K-gjy0uM0_Y (utolsó letöltés ideje: 2012. 01. 30.).

³⁰ *Régi delta főcím, i. m.*, dzsebenojon hozzászólása.

Dunai Tamás

A Kádár-kori képregény mint emlékezhely

Tanulmányomban arra keresem a választ, hogy a képregény mint médium vagy egy-egy képregény miképpen válhat emlékezhellyé, illetve miként mediatizálhat más emlékezhelyeket. Pierre Nora emlékezhely-fogalmát alkalmazva próbálom meg bemutatni a Kádár-kori képregényt, elsősorban annak irodalmi adaptációs változatát. Mielőtt azonban erre rátérnék, egy irodalmi példa segítségével illusztrálom, miként válhatnak egyes médiumok – köztük a képregény – az emlékezés helyeivé.

Umberto Eco igencsak ellentmondásos fogadtatásban részesült ötödik regénye, a *Loana királynő titokzatos tüze* 2004-ben jelent meg Olaszországban, ezt 2007-ben követte a magyar kiadás.¹ Eco a mű tartalmához képest szokatlan (és az irodalomtudomány által kissé lenézett) műfajban alkotta meg regényét, hiszen az általa választott képes regény zsánerét hagyományosan a gyermek- és a ponyvairodalom sajátította ki magának (bár az ő intertextuális és intermediális játszadozása ezektől eltérő módon – némely esetben kifejezetten képregényszerűen – használja a képeket). Érdekességét számunkra azonban nem ez adja, hanem a benne szereplő filológiai és médiatörténeti kutatások, valamint az, hogy a mű középpontjában az anyagi dolgokhoz kapcsolódó emlékezet áll.

A regény hőse – egyben elbeszélője – Giambattista Bodoni, vagy ahogyan mindenki ismeri: Yambo (e becenevet gyermekkori olvasmányainak egyik szerzőjétől kölcsönözte), egy közel hatvanéves, ám sármos antikvárius. A főhős a regény kezdetén baleset utáni kómából ébred. Orvosai segítségével csakhamar rádöbben, hogy miközben szemantikus memóriája ép, és számos olvasmányélményét szó szerint képes felidézni, teljes mértékben elveszítette autobiografikus memóriáját, tehát a személyes emlékeit és az ezekhez kapcsolódó érzelmeit. Mindre emlékszik, amit könyvből tanult, vagy ami a világról szóló általános tudásához tartozik, azonban mindent elfelejtett, ami a saját életével kapcsolatos, vagy valaha erős érzelmet váltott ki belőle. Yambo így lényegében nem más, mint megismeretlen kollektív emlékezet, egy két lábon járó lexikon: mindenre kulturális tudása segítségével, idézetekkel válaszol, ám eközben elveszítette (és szeretné megtalálni) önmagát.

¹ Umberto ECO, *Loana királynő titokzatos tüze*, ford. BARNA Imre, Bp., Európa, 2007.

A mű középpontjában az identitás keresése áll. Ez a keresés, akárcsak a mű, három jól elkülöníthető szakaszra bomlik. Az első részben az újratanulás, a másodikban az egykori én utáni nyomozás, míg a harmadikban az emlékek újraélése zajlik. A regény írásakor a felnőttkor láthatóan vajmi kevéssé érdekelte Ecót: úgy tűnik, mintha művével valójában ifjúkorának (és annak a korszaknak, amelyben felnőtt) akart volna emléket állítani a szerző. Éppen ezért eddigi talán legszemélyesebb munkájának tekinthetjük. Az alibitörténet, amelyre Eco felfűzte az öt foglalkoztató témákat, kevéssé koherens: a szerző fecsegő csapongása és gyakori elkalandozása miatt a mű enyhén szétesik, szegmentált, nem igazán alkot szerves egészet. A regény létrejöttének célja nem is annyira a benne foglalt történet elmesélése, mint inkább az emlékezés és az archiválás lehetett.

A tanulmány szempontjából különösen a regény második, *Papírmemória* című része érdekes. Ez lényegében nem más, mint a szerző médiatörténeti kutatásainak narratívába rendezése. Yambo vidékre utazik, azt remélve, hogy solarai szülőházában rábukkan valami olyasmire, ami segít neki visszaemlékezni az életére, felidézni, ki is volt ő valójában. Emlékeket keres, azonban hiába térképezi fel gyermekkorának csaknem teljes kulturális terét, alig kerül közelebb önmagához. Gyermekkori olvasmányainak újraolvasása (ifjúsági és ponyvaregények, képregények, különféle lapok, vallásos könyvek stb.), valamint a régi slágerek újrhallgatása mellett iskolai füzeteknek, ifjúkori verseinek, bélyeggyűjteményének és családi fényképeinek tanulmányozása sem segít neki újra rátalálni önmagára. A fiatalkorának populáris és ifjúsági kultúráját elé táró képek, olvasmányok, zenék nem hozzák közelebb egykori énjét: mindaz, amit felfedez, nem a saját emléke, hanem egyfajta kollektív kulturális emlékezet. Ahogy a főhős fogalmaz: „nem a saját gyerekkoromat éltem át újra, hanem az egész nemzedékemét”.² Lényegében az emlékezhelyek működési mechanizmusát ragadja meg a könyv ezen részében a szerző. Nem más jelenik meg itt, mint a papír emlékezet. Az emlékezet napjainkra ugyanis egyre inkább külsővé vált: anyagi dolgok, helyek, tárgyak, dokumentumok (tehát emlékezhelyek) segítségével emlékezünk.

A regény második része kétféleképpen is megközelíthető: egyrészt mint az egyes médiumok számos példával színesített kortörténete, másrészt – Bárány Tibor kifejezésével élve – mint „filológiai detektívregény”, amelynek középpontjában az emlékek utáni nyomozás áll, és e nyomozás területe a főhős fiatalságának populáris kultúrája.³ Ennek a résznek szinte minden egyes fejezetében egy vagy több médium kortörténetét ismerhetjük meg: a viszonylag száraz szövegeket – a számos, már-már céltalannak tűnő felsorolást – gazdag korabeli képanyaggal illusztrálta a szerző. Azt mutatja be regényszerűen, hogy miként válhatnak az egyes médiumok, kitüntetett helyen a képregénnyel, a kollektív emlékezet hordozóivá, emlékezhellyé. A médiumtörténetek nagyobb hányada semmilyen relevanciával nem bír a regény története szempontjából, és gyakoriak a befogadást nehezítő, unalmas és nehezen olvasható felsorolások, az olvasó azonban nem siklik át felettük,

² *Uo.*, 305.

³ BÁRÁNY Tibor, *Amit Yambo nem tudott*, Litera, <http://www.litera.hu/hirek/amit-yambo-nem-tudott> (utolsó letöltés ideje: 2012. 01. 29.).

mert egy detektívregényben minden részlet fontos lehet a későbbiekben (már amennyiben a műnek sikerül felidézni a befogadóban a műfaj poétikai kódját a különféle idézetekkel és utalásokkal – például Sherlock Holmesra vonatkozó allúziókkal). Bizonyos (igaz, elenyésző) részük valóban relevánsnak bizonyul később.

Eco más médiumok mellett bemutatja ifjúkorának (a második világháborút megelőző korszak) olasz képregényeit, amelyek nagy hatással voltak későbbi gondolkodására, életére. A kor képregényei tehát lényegében emlékezhellyé válnak művében. És nemcsak anyagi (konkrét képregények és azok a regényben megjelenő képkockái), valamint funkcionális (jelen esetben eleve az emlékezés a fő cél), hanem szimbolikus értelemben is (egy letűnt korszakot, annak esztétikáját, értékeit és sok egyebet szimbolizálnak).⁴ Eco a könyv legfontosabb motívumait (Clarabella kincse, vagy a címben is megjelenő titokzatos tűz) is képregényekből kölcsönözte. Clarabella kincse Yambo megtalálni szándékozott emlékeit szimbolizálja, és egy 1930-as évekbeli Topolino-képregényből⁵ származik a kifejezés, amelyben Topolino és társa egy elásott kincs után kutatnak. A *titokzatos tűz* szókapcsolatot pedig arra használja Yambo, amikor egy felfedezés, egy nyom, egy emlék- vagy érzelemfoszlány valamiféle pozitív érzést, izgatottságot vált ki belőle. Ez a titokzatos tűz azonban nem emlékezés, hanem mindössze annak halovány derengése. A szófordulat a *Loana királynő titokzatos tüze* című képregényből származik, amely szintén a hős (és feltehetően a szerző) gyermekkori olvasmányélménye.

Eco archiválási, megőrkítési szándéka természetesen nem csak a képregényhez való viszonyán érhető tetten, ám e médium – mint látható – központi szerepet tölt be nála. Így a regény tökéletes bizonyítéka, hogy a képregény (akár a médiumnak az adott korban megjelenő összes médiaszövege, akár egy-egy mű) emlékezhellyé válhat. Emellett érdemes megjegyezni, hogy Eco műve maga is könnyen emlékezhellyé válhat az olaszok számára.

Hogy miért részleteztem Eco munkáját ilyen hosszan? Mert a Kádár-kori képregények kicsit olyanok nekünk, mint a második világháború előtti olasz képregények Eco számára. A képregény csak ebben az időszakban volt Magyarországon a mindennapok szerves része, így természetes, hogy sokan e korszak emlékeztetéséhez kapcsolják a médiumot. Nora szerint az emlékezhelyek létezéséhez „mindenekelőtt az emlékezés szükséges. Ha ezt nem tartjuk elengedhetetlen feltételnek, egy szűk, de lehetőségekben gazdag meghatározás helyett egy tág, ám túl képlékeny meghatározáshoz jutnánk, amely tulajdonképpen minden emlékezésre méltóként szóba jöhető tárgyat magában foglalhatna.”⁶ A szűkítés alapján Nora úgy véli, a szándékosan létrehozott dokumentumok (törvények, művészi alkotások) válhatnak emlékezhellyé, nem pedig a spontán források. Ez alapján

⁴ Pierre Nora amellet érvel, hogy az emlékezhelyek egyszerre anyagiak, szimbolikusak és funkcionálisak (bár az elsődleges karakterük változó), tehát van anyagi megjelenési formájuk, szimbolikus jelentésük és társadalmi funkciójuk. Pierre NORA, *Emlékezet és történelem között: Válogatott tanulmányok*, vál., szerk., utószó K. HORVÁTH Zsolt, ford. HAAS Lídia, K. HORVÁTH Zsolt, LAJTAI L. László, NÉMETH Orsolya, TÓTH Réka, Bp., Napvilág, 2010, 27.

⁵ Topolino Mickey egér olasz neve. Később a fasiszta diktatúra betiltja az amerikai képregényeket, ám a karakter népszerűsége miatt olasz alkotók továbbra is felhasználják a karaktert.

⁶ NORA, *i. m.*, 27.

fel kell vennünk a képregényeket is a lehetséges emlékezhelyek sorába, hisz ezeket is mindig közönség számára, valamilyen céllal készítik.

A magyar képregény helyzete a médium más kulturális változataihoz⁷ képest speciális. A honi képregényt több szempontból a Kádár-kor örökségének tekinthetjük. A képregény hazai változata hosszú előzmények után 1957-ben nyerte el véglegesen a nyugati kulturális változatokhoz hasonlatos modern formáját. Ezt megelőzően egy-két kivételtől eltekintve a képaláírásos művek domináltak hazánkban, ekkor költözött be a szöveg végleg a képkockákba (bár a korábbi hagyomány is tovább élt egy darabig). Az 1956-os forradalom után a hatalom fontosnak tartotta a szórakoztató folyóiratok és tartalmak megjelenését, hogy elterelje velük a figyelmet a mindennapokról és a politikáról. A képregények fő megjelenési felületeivé az olyan lapok váltak, mint a *Füles*, a *Pajtás*, a *Népszava*, a *Tábornok* vagy a *Magyar Ifjúság*. A képregénymédium hazai változata erősen kötődik ehhez a korszakhoz, hiszen évtizedekig e rendszer szűkös keretei között létezett és formálódott. Néhány kissé szabadabb időszakról eltekintve korlátozták, hogy mi jelenhetett meg képregény formában. A kultúrpolitika irányítóinak nyomására csak elvétve tűnhetett fel eredeti tartalom a képregényekben: a kor domináns képregényei az irodalmi adaptációk voltak, amelyek mellett főként ismeretterjesztő és propagandisztikus alkotások jelenhettek meg (utóbbi két típus inkább az ifjúsági lapokra volt jellemző). A tartalmi korlátok mellett az említett lapokat – és a későbbi képregényalbumokat – nagy példányszámban terjesztették, és szinte mindenkihez eljutottak. Ennek köszönhetően a képregény a kor embere – és főként ifjúsága számára – a mindennapok részévé vált. Bár a kor számos képregényét azóta is rendszeresen újra kiadják, korábbi népszerűségük megkopott, és napjainkban csupán szűk réteg olvassa őket. Az irodalmi adaptációk mellett ráadásul ma már sok más típusú képregény (köztük számos szerzői munka) is olvasható Magyarországon, így a kollektív emlékezetben ez a fokozatosan visszaszoruló adaptációs irányzat szorosan összefonódott az államszocialista korszakkal.

Mielőtt azonban elkezdeném boncolgatni a szocialista képregények jellemzőit, vizsgáljuk meg a képregény és a kollektív emlékezet viszonyát. Három fő irányvonalat különíthetünk el. Az első, ha a képregénymédium válik egy adott korszak emlékezhelyévé, mint ahogy Eco példáján láthattuk. A képregény képes lehet emlékezhellyé válni, amennyiben népszerű, sokakat elér és a hétköznapi (szerves) része egy adott időszakban, mert mindezeknek köszönhetően később ezt a korszakot idézi fel számunkra. Abban az esetben, ha a médiumot tekintjük emlékezhelynek, az irodalmi adaptációs munkák mellett a többi képregényről sem feledkezhetünk meg, beleértve a külföldi képregények hazai megjelenéseit is (ilyen műveknek biztosított megjelenési felületet egyebek mellett a *Kockás*). Mivel a képregény ebben az értelemben a mindennapi életben csaknem megkerülhetetlennek számított, népszerűsége miatt a médium tudományos vizsgálata és kutatása is megindult Magyarországon.⁸

⁷ A legfontosabb kulturális változatok az amerikai *comics*, a francia–belga *bande dessinée*, illetve a japán *manga*.

⁸ RUBOVSKY Kálmán, *Apropó: Comics!*, Bp., Művelődéskutató Intézet, 1988; *A képregény – Pro és kontra*, szerk. RUBOVSKY Kálmán, Bp., Gondolat, 1989.

A második irányvonal, ha egy-egy képregény vagy képregényfigura válik emlékezet-hellyé. Ilyen például Topolino Olaszországban, a Tintin-képregények Belgiumban vagy Asterix kalandjai Franciaországban (Asterixről már 1975-ben azt írta Gellért Endre egy hazai képregényes monográfiában, hogy átlagosan minden negyedik francia olvassa a történeteit).⁹ Bár Magyarországon a domináns adaptációs irányzat nem kedvezett az ön-álló képregényszereplőknek, nálunk is létezett ilyen karakter. Kajla kutya az úttörők ka-balafigurája volt, aki a *Pajtás* oldalain bukkant fel, képregényekben és rajzfilmekben szerepelt, csokoládék csomagolásán díszelgett, valamint a nyolcvanas években a *Pajtás* mellékletét, a *Kajla Magazint* is róla nevezték el. Dargay Attila képregényrajzoló és rajzfilm-készítő figurája azonban sok szempontból kivétel, mert kevés Kajlához hasonló karakter jelenhetett meg abban az időben.

A harmadik típusú kapcsolat lényege, hogy a képregény nemcsak emlékezhellyé válhat, hanem gyakran maga is segít emlékezni. A képregény tehát lehet az emlékezet médiuma (azaz emlékezhely), ám más emlékezhelyeket is mediatizálhat. A nagy történelmi traumákról szóló képregények, például Art Spiegelman Pulitzer-díjas holokauszt-képregénye, a *Maus*,¹⁰ vagy a 2001. szeptember 11-i terrortámadásokkal foglalkozó amerikai képregények ennek kiváló példái. A *Maus* részben önéletrajz, részben visszaemlékezés, amelyet az apjával készített lejegyzetelt, valamint magnóra rögzített beszélgetések alapján írt meg a szerző. A mű erősen kötődik a történettudományban a jelenkor, illetve a közelmúlt tanulmányozásában külön irányzatot képviselő szóbeli visszaemlékezések (*oral history*) hagyományához, ugyanis szóban elhangzott beszélgetéseken és interjúkon alapul, és itt is egy kisember, nem pedig egy fontos történelmi alak szemszögéből láthatjuk az eseményeket. Emiatt nem is annyira a történelmi összefüggéseket ismerheti meg belőle az olvasó, hanem a mindennapok történelmét (*Alltagsgeschichte*). Hasonlóan jó példák a 2001. szeptember 11-i amerikai terrortámadásokkal foglalkozó képregények. A támadások után számos szuperhősképregény foglalkozott az eseménnyel, és több olyan antológia készült, illetve új sorozat indult, amelyben a való élet hősei – tűzoltók, mentők és rendőrök – váltak főszereplővé (*Heroes, A Moment of Silence, 9/11* stb.). Ezek a művek fontos szerepet töltenek be ma is az emlékezésben, hiszen a történetek közül számos darab újraközlésként ismét felbukkant 2011 őszén (a támadások tizedik évfordulóján) az amerikai képregénykiadványok oldalain.

Ezek analógiájára a 1956-tal foglalkozó képregények szintén ebbe a csoportba sorolhatók, hiszen céljuk az emlékezés. Az 1956-os forradalom és szabadságharc eseményeit feldolgozó képregények hazánkban viszonylag későn, mindössze a 2000-es években tűntek fel (bár akadt a szocialista érában is olyan ifjúsági darab, amelyben megjelent az „ellenforradalom”). Ezek közül a *Tűzvihar – 1956* című képregény volt az első, amelyet Bán Mór írt és Fazekas Attila rajzolt, és a forradalom 50. évfordulójára jelent meg.¹¹ A *Tűzvihar* hihetőségre törekszik: a valós eseményeket egy kitalált szereplő/résztevő nézőpont-

⁹ GELLÉRT Endre, *A képregény története*, Bp., Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1975, 72.

¹⁰ ART SPIEGELMAN, *A teljes Maus – Egy túlélő története*, ford. FEIG András, Bp., Ulpius-ház, 2005.

¹¹ FAZEKAS Attila, BÁN Mór, *Tűzvihar – 1956*, Bp., Képes, 2006.

ján keresztül mutatja be, és így próbálja bemutatni a forradalom történéseit. Az 1956-os forradalom 51. évfordulójára készült el a *Kép, Regény, Szabadság – 1956* című képregénykiállítás óriásplakátokon. Ez az ARC, a Magyar Képregény Akadémia és további képregényalkotók közös kiállítása volt az Ötvenhatosok terén. A Magyar Képregény Akadémia *Pinkhell* című lapjának negyedik számában jelentek meg a tagok által készített 1956-os képregények. A képregény-antológiában négy, egyenként hatoldalas történet kapott helyet. Ezek más hagyományt képviselnek, mint Fazekas Attila műve. A rövid képnovellák inkább művészi feldolgozásai '56-nak. Egy-egy hétköznapi történetet tárnak elénk: egy gyerek, egy diák, egy munkás és egy politikus figuráján keresztül láttatják a forradalom eseményeit.¹² Azt mutatják be, hogy a különböző embertípusok miként viszonyultak a forradalom kitöréséhez. Mivel azonban ezek születésüket tekintve nem, mindössze tematikailag kötődnek a korszakhoz, térjünk vissza a Kádár-kori képregényekre.

A korszak képregényei is mediatisáltak más emlékezhelyeket. Az irodalmi adaptációs változat eleve egy irodalmi kánont közvetített, így segítve elő egyes művek vagy alkotók emlékezhellyé válását. A feldolgozott munkák között a kanonizált művek mellett, mint például az *Egri csillagok*, megtalálhatók a korabeli tömeg- vagy populáris kultúra olyan darabjai is, mint a Rejtő-regények. A *Füles* lapjain 1961-től megjelent Rejtő-feldolgozások, melyeket Cs. Horváth Tibor adaptált képregényre és Korcsmáros Pál rajzolt meg, nagyban hozzájárultak a szerző népszerűségének megalapozásához és a Rejtő-kultusz kialakulásához.¹³ Korcsmáros Pált olykor kifejezetten „Rejtő szerzőtársaként” emlegetik.¹⁴ Ezen képregények sikerét jelzi, hogy a többségük számos újrakiadást megért. A Képes Kiadó jelenleg futó Rejtő-képregénysorozatában a szerző eredeti szövegei szerepelnek a kiegészített és újraszerkesztett Korcsmáros-rajzok mellett. Többféleképpen is megragadhatjuk tehát a képregényt emlékezhelyként, engem mégis elsősorban az első kapcsolat érdekelt, vagyis az, hogy maga a médium miként lehet emlékezhely.

A képregények a korszak kezdetén még nem jelenhettek meg önálló kiadványokban, csak a nyomtatott sajtó oldalain. A képregényeket közlő újságokat érdemes két csoportra osztani: elkülöníthetjük az ifjúsági lapokat (*Tábortűz*, *Pajtás*) a szélesebb célközönséggel rendelkező és így szélesebb réteg által olvasott lapoktól (*Füles*, *Népszava*). Minden folyóiratnak megvolt a tipikus képregényformátuma, szerzőgárdája, profilja és célközönsége.¹⁵ A lapok profiltisztulásához azonban idő kellett. Valamennyi lapnál az ötvenes évek végén, illetve a hatvanas évek elején ment végbe az a formálódási folyamat, amely végére a pro-

¹² A *Paralel* a gyermek, az *Üdvözlét Budapestről* a diák, a *Rádiók ostroma* a munkás és a *Parlamenti túlóra* a politikus szemszögéből mutatja az eseményeket. KEMENES Tamás, GYÓRI Tibor, HARÁNT Artúr, *Paralel*, Pinkhell, 2007/4; OROSLÁNY Balázs, FELVIDÉKI Miklós, LANZINGER Máttyás, KISS Gábor, *Üdvözlét Budapestről*, *uo.*; SZABÓ Jenő, GRAPHIT, *Rádiók ostroma*, *uo.*; SZABÓ Jenő, GÁSPÁR Tamás, *Parlamenti túlóra*, *uo.*

¹³ Elsőként a *Szőke Ciklon* jelent meg a *Füles* 1961. évi 46. számától kezdve folytatásokban.

¹⁴ *Rejtőnévregény – A Füles ötven éve*, szerk. ERŐS Zoltán, Bp., Sanoma, 2006, 272.

¹⁵ Ez lehetővé teszi, hogy akár az egyes újságok is megragadhatóak legyenek emlékezhelyként. A már megszűnt lapok mellett a még ma is megjelenők szintén vizsgálhatók ebből a szempontból. Maga a *Füles* is lehet egyesek számára emlékezhely: nemcsak azért, mert életben tartja az irodalmi adaptációs hagyományt, hanem azért is, mert újra és újra előbukkannak benne a Kádár-kor képregényei, így ma is segít emlékezni erre a korra.

filjuk, képregényformájuk letisztult. Az egyes újságok közti, sokszor jól megragadható különbségek ellenére azonban a képregények változatossága mai szemmel nézve nem annyira szembeötlő (tehát jelentősebbek az őket összekapcsoló, más képregényektől elkülönítő közös vonások, mint a köztük található különbségek), és jól kirajzol egy fő vonalat. A domináns változat a már említett irodalmi adaptációs irány volt. A képregényalkotók többnyire nem adhatták elő saját történeteiket és gondolataikat. A képregény az adaptációk miatt egy a könyveknél alacsonyabb rendűnek tartott népszerű és népművelő eszközként funkcionált. Az egyes művek főként az alábbi funkciókat töltötték be: irodalmi és később filmadaptációk, ismeretterjesztés, rejtély, propaganda és reklám. A képregények hazai változata alárendelődött az államszocialista kultúrpolitikának: egyrészt azért, mert kiszolgálta a rendszert, másrészt azért, mert amit adaptáltak, az egyszer már átment a szocialista kultúrpolitika szűrőjén. A magyar képregény tehát nem csak formailag kötődik a Kádár-korhoz, hiszen a korszak az alkotások tartalmára is erősen rányomta a bélyegét. Tévedés lenne természetesen azt állítani, hogy a képregény nem változott a korszak során, mert bár a profiltisztulási időszakban szűkültek a lehetőségei, olykor-olykor megjelenhettek eredeti képregénytartalmak (ilyen az eredetileg a hetvenes években futott *Roberto és Julika kalandjai*, amelyet később négy önálló füzetben is kiadtak *Nyomoz a szerelmespár* címen), és a nyugati képregények fokozatos színre lépésével párhuzamosan a hazai képregény lehetőségei is bővültek valamelyest. A szabadság viszonylagos hiánya és a médium lenézettsége mellett a képregény rendkívül népszerű volt. Az, hogy több százezer példányban nyomták a képregényeknek megjelenési felületet biztosító lapokat, még nem feltétlenül a médium közkedveltségét illusztrálja, az viszont igen, hogy a nyolcvanas években a képregényfüzetek és -albumok szintén nagy példányszámban jelentek meg (ez a szám olykor a 300 ezret is elérte). A képregény jelenlegi perifériális helyzetéhez (ma pár száz, illetve pár ezres darabszámokról beszélhetünk) képest ezek az adatok felfoghatatlannak tűnnek, viszont abban a korszakban a képregény honi népszerűsége/olvasottsága vetekedett az olyan, hazánknál jelentősebb képregénykultúrával rendelkező országokéval, mint Franciaország, Olaszország vagy Belgium. A képregények tehát folyamatosan jelen voltak a Kádár-kor hétköznapjaiban, mindennapi kultúrájában, ekkor vették fel a mai formájukat, és tartalmilag is erősen tükrözték a korszakot. Ha valaki ebben az időszakban nőtt fel, és Ecóhoz hasonlóan próbálná meg megírni ifjúkora populáris kultúrájának történetét, feltehetően nem kerülhetné meg a képregényt. Mindezeket együttvéve állítom, hogy az irodalmi adaptációs (és egyéb) képregények a korszak tanulmányozásra érdemes emlékhelyei. Jelentőségüket növeli, hogy amellet, hogy erősen kötődnek a korszakhoz, egyes ekkor született (vagy ezt a hagyományt továbbvivő) művek még ma is jelen vannak korunk médiapiacán. Két módon is: egyrészt még ma is fontos szeletét teszik ki a hazai képregényeknek az adaptációs irányzathoz tartozó új munkák, másrészt a Kádár-éra képregényeit máig újra és újra megjelentetik.

A képregények újrakiadásai a legjobb példák arra, hogy ez a képregényes hagyomány (a kor jelentős rajzfilmjeihez hasonlóan) máig él az emlékezetünkben. Több képregény már a rendszerváltás előtt is megélt két-három kiadást (változatlan módon vagy átszerkesztett – újravágott, átírt – újraközlésként, esetleg a nyolcvanas években füzet- vagy al-

bumformátumú kiadásban). A rendszerváltást követően is újra megjelentek egyes művek (például a *Fülesben*), de az adaptációs képregények újrakiadása csak a 2005-ben induló magyarországi „képregény-boommal” lendült fel ismét, immár önálló képregénykiadványok formájában.¹⁶ Ezt megelőzően elsősorban a digitális archiválás, a képregények szkennelése és egyes honlapokon való közzététele jelezte, hogy a korszak alkotásait továbbra is olvassák. Ezeknek a digitalizált változatoknak a jelentős részét azonban az új kiadások miatt el kellett tüntetni a nyilvános honlapokról. Több – kisebb-nagyobb példányszámú – újrakiadás-sorozat fut ma is. Ilyenek például a Rejtő-képregények felújított, hosszabb szövegekkel és új képekkel kibővített, kiszínezett albumváltozatai. Az *Irodalom klasszikusai képregényben* sorozatban a Korcsmáros Pál által rajzolt, a *Fülesben* megjelent irodalmi adaptációs képregények olvashatók ismét. A kiadványok között az egyes rajzolók képregényeiből kiadott válogatások és kezdődő életműkiadások egyaránt megtalálhatók.¹⁷ Ezek többsége azonban kevés példányban jelenik meg: gyakoriak a korlátozott számban hozzáférhető, gyűjtői kiadások. A képregények megőrzése, archiválása és újrakiadása mindössze egy szűk réteg munkája. A megőrzés feladatát e médium esetében Magyarországon nem a hivatalos intézmények végezték el (bár a könyvtárakban is megtalálható a képregényeket tartalmazó lapok többsége), hanem a magángyűjtők. A digitális archiválást szintén magánszemélyek végezték, és az újrakiadások többségét is kis képregénykiadók jelentetik meg.

A korábbi időszak népszerű kultúrája ma már csak egy kis csoport érdeklődésének áll a fókuszában, ezért is állítom, hogy az irodalmi adaptációs képregény azok számára, akik abban a korban éltek (vagy nőttek fel) összekapcsolódott a Kádár-kor emlékezetével, és a korszak emlékezhelyeként funkcionál.

¹⁶ Minderről bővebben írok *A kilencedik művészet reneszánsza* (Műút, 2007/1, 83–85) és az *Agonizálva éledezni – A kortárs magyar képregény* (Műút, 2009/4, 54–57) című tanulmányaimban.

¹⁷ Sebők Imre, Zórád Ernő, Sarlós Endre, Fazekas Attila és számos más rajzoló munkái jelentek meg újra az elmúlt években.

Puskás István

„A Maradandóság Városában maradékomból élek.”

(A nyolcvanas évek debreceni
underground kultúrájának emlékezete*)

A kortárs magyarországi kultúrának, legyen szó annak popkultúráként, tömegkultúráként vagy magaskultúráként definiált szegmenséről, napjainkra fontos részévé vált az egykori (a 20. század utolsó három évtizedében élt) ellenkultúrák, alternatív kulturális jelenségek emlékezete, sőt aktív továbbélése. 2011 novemberében, a Debrecenben megrendezett *Loci Memoriae Hungaricae – A magyar emlékezhelyek kutatásának elméleti alapjai* című konferenciával egy időben is több hasonló, a közelmúlt ellenkultúráinak emlékezetét reaktiváló eseménnyel találkozhattunk. A budapesti Műcsarnok 2011. szeptember 3. és november 13. között rendezte meg a „*Sírba visztek*” – *A Bizottság a Műcsarnokba megy* című tárlatot, mely a nyolcvanas évek kiemelkedő fontosságú alkotócsoportjának állított emléket, a kiállítás a Műcsarnok legsikeresebb, leglátogatottabb tárlata lett ebben az évben. November 11-én Debrecenben huszonöt éves születésnapját ünnepelte a rendszerváltás előtti debreceni alternatív kultúra fontos szereplője, a PG Csoport. A születésnap részeként kiállítás is áttekintette a zenekar munkásságát, hangsúlyosan a fénykort jelentő nyolcvanas éveket. De nem csak retrospektív, megemlékező eseményekről van szó, a hajdani szereplők közül számosan ma is aktív részesei a magyar kulturális életnek, rendszeresen jelentkeznek új produktumokkal.

A kilencvenes évekhez képest megélnékült jelenlét okait kutatva nem csupán a kultúra előállítására és forgalmazására területein érdemes vizsgálnunk, azaz nem csupán a fogyasztói társadalom, a kortárs (pop)kultúra mechanizmusai felől érdemes közelítenünk: nem csak arról van szó, hogy a kultúra fogyasztásának fenntartása érdekében a fogyasztók számára folyamatosan új termékeket kínáló rendszer – amely előszeretettel meríti inspirációit a domináns kultúrán kívüli szubkultúrákból – használja, kiaknázza. Erre ráerősít, de tőle talán független az a motiváció, hogy – a kilencvenes évek után, amikor a magyar társadalom és kultúra csatlakozott a jóléti, nyugati kultúra világához – a szubkultúrák, ellenkultúrák kritikai attitűdje visszaszorult az optimista hangulatban, a rég áhított világgal való találkozás, vagyis a közvetlen, az itthon történő megtapasztalás időszakában. Két évtized elteltével viszont egyre élesebben mutatkoznak meg a mai rendszer hiányosságai, negatívumai, és a korábbi ellenkultúrák is kínálnak értelmezési keretet a kritikai észrevé-

* A tanulmány a Debreceni Egyetem TÁMOP 4.2.1./B-09/1KONV-2010-0007, valamint a Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhely OTKA K 101840 sz. pályázata keretében készült.

telek megfogalmazásához. Különösen aktuális lehet a nyolcvanas évek második felének termése: e korszakban a magyar underground ellenkultúra nem csupán a diktatúra, de a fogyasztói kultúra ellenében is tett kritikai kijelentéseket (lásd az Európa Kiadó zenekar, a szövegíró Menyhárt Jenő által alkotott, használt „konzumterror” kifejezést, vagy a Sex-e-pil együttes szövegírójának, Hegyi Hill Zoltánnak a korabeli produktumait).

A jelenségnek a kulturális emlékezet mechanizmusai felőli szemrevételezése is kínálhat termékeny szempontokat a megértéshez. Az elkövetkezőkben nem a teljesség igényével, csupán példákon keresztül kívánom megmutatni a nyolcvanas évek magyarországi, azon belül is debreceni ellenkultúrájának mai emlékezeti formáit, a témához közelítés útjait-módjait, szándékaim szerint amellet érvelve, hogy méltó a figyelemre.

A húsz, harminc évvel ezelőtti, jellegénél fogva töredékesen dokumentált (maga után a jövő számára kevés nyomot hagyó) hajdani ellenkultúra szereplői életútjukban elérték ahhoz a ponthoz, hogy mind égetőbb igénnyé, szükséggé válik a múltbeli tevékenységek, eredmények, produktumok archiválása, megmentése a mulandóságtól, a feledéstől. Napjainkban az adatmentés folyik, természetesen a felejtés, a válogatás gyakorlásával. Nemcsak egyes produktumok, hanem teljes alkotói életművek archiválásáról van szó. Ennek okait a generációs emlékezet működési mechanizmusainak sajátosságaiban találhatjuk: a Jan Assmann által említett negyvenéves periódushatár közeleg, illetve bizonyos alkotók, csoportok, közösségek (pl. a hatvanas-hetvenes évek fordulójától aktív Orfeo, a balatonboglári közösség) esetében már el is érkezett. Azaz ennek az ellenkultúrának a képviselői életútjuknak ha nem is a végéhez közelednek, de ez a stádium belátható távolságra került, s nyilvánvalóan intenzívebbé válik a megőrzés, az adatmentés szándéka, illetve a szereplők „emlékműveinek” elkészítése, azaz pozíciójuk rögzítése a kulturális emlékezetben vagy a kánonban. Az adatmentés mellett az újra élenkülő alkotómunka is magyarázható az imént felsorolt okokkal.

Az archiválás és a kanonizáció tevékenységének része az e kulturális formáció(k) felé irányuló kultúratudományos érdeklődés, az ilyen jellegű munka felélékülése, sőt megteremtődése az utóbbi évtizedben. A kultúratudomány érdeklődése e terület iránt új keletű, s az elvégzendő, elvégezhető munka az elején tart. A generációs tényező ebben az esetben is erőteljesen jelen van: megfigyelhetjük, hogy a közelmúltban, a jelenben a téma felé forduló kutatók nagy többségének a múltban szoros kötődései voltak e diskurzushoz, kulturális tájékozódásuk, szocializációjuk közegét, keretét képezte hajdanán. Az emlékek, az emlékművek megkonstruálásának aktusaiban ezért a generációs emlékezet és a kulturális emlékezet (az archiválás és a kanonizáció praxisa) keverednek, egymást erősítve hatnak és működnek.

A kommunista rezsim ellenkultúrájának, ellenkultúráinak kutatása és archiválása (kanonizálása, kulturális emlékezetbe illesztése) ez idáig meghatározott területekre koncentrált (a fenti személyes okok miatt is): elsősorban a budapesti vagy Budapesthez kötődő (fővárosi alkotók által létrehozott) produktumokra, tevékenységekre, közösségekre, pontosabban ezek közül is a modernitás diskurzusa felől magas művészetként (neoavantgárd, artpunk) értelmezett területekre. E tekintetben a honi kutatás leginkább a modernista kultúrafelfogás követőjének tűnik, azaz csak a művészeti kánon, valamilyen művészeti

esztétika horizontja felől érdekes, értelmezhető vizsgálati tárgyakat választ. Látja, érzékeli az e határokon túl elterülő környezet, a hajdani ellenkulturális diskurzus ennél mind térben, mind szociálisan, mind esztétikájában szélesebb kontextusát, de nem tartja a tudományos kutatás tárgyának. A döntően fővárosi, ezen közegekből jövő archiválók és kutatók, mint például az Artpool Alapítvány¹ (Galántai György, Klaniczay Júlia), Klaniczay Gábor, Havasréti József vizsgálódási területe e körben mozog, e körre korlátozódik.² A korszak magyarországi (ellen)kulturájának megismerése szempontjából úttörő kutatások igen fontos munkát végeznek el, de a korszak „alternatív regisztereinek” vizsgálata a neoavantgárd artisztikus tevékenységén túlra is kiterjeszhető. Tágítható az ellenkulturális diskurzus érvényessége más, nem a modernista művészetfelfogás alapján szerveződött, magát egykor nem oda pozicionáló jelenségek irányába, de tágítható Budapeستől a vidéki közösségek, elsősorban a vidéki nagyvárosok, Debrecen, Miskolc, Pécs, Szeged stb. felé is. (E tekintetben érdekes szempont lehetne az artisztikus közeg és a szélesebb kontextus, valamint a főváros és vidék közötti összefonódások, interakciók, egymásra hatások feltérképezése is.)

Az új szempontok és metódusok kidolgozásánál segítséget adhatnak a nyugati, elsősorban az angolszász világban megszületett eredmények, mindenekelőtt a kritikai kultúratudomány diskurzusának intenzívebb hasznosítása. Az eddig publikált kutatásokból érzékelhető, hogy a honi kutatók ismerik ezeket a szempontokat,³ ám a kritikai kultúratudomány recepciója jórészt kimerül a legitimáló aktusokban, a kutatási gyakorlatban már kevésbé érvényesül. Ennek okát nem az ismeretek hiányában, hanem a vizsgálat tárgyában kereshetjük: a neoavantgárd a nyugati modernség egyik utolsó hajtása, értelmezéséhez kéznél vannak a modernitás kínálta diszkurzív keretek.

A hetvenes-nyolcvanas évek nyugat-európai szubkulturáinak kutatásához a korszak angol szubkulturáit elsők között leíró Dick Hebdige stílusfogalma, s az erre alapozott elemző diskurzus – melyet az 1979-es, *Subculture, the Meaning of Style* című kötetében dolgozott ki a kritikai kultúratudományos iskola nyomdokain haladva – mindmáig érvényes, működő interpretációs keretet kínál a szubkulturális jelenségek vizsgálatához.⁴ Hebdige stílusfogalma mindenekelőtt mellőzi a modernitás hierarchizáló hozzáállását, az egyes szubkulturális diskurzusokat nem kutatói értékpreferenciák mentén, hanem a domináns ideológiához való viszony alapján tekinti át, e viszony alapján beszél szubkulturáról; így számára bármi, ami egy meghatározott nexust alakít ki a domináns diskurzus-

¹ Az alapítvány a korszak magyar underground kulturájának legfontosabb gyűjteményét kezeli.

² Lásd a következő műveket: *Törvénytelen avantgárd: Galántai György balatonboglári kápolnaműterme 1970–1973*, szerk. KLANICZAY Júlia, SASVÁRI Edit, Bp., Artpool–Balassi, 2003; KLANICZAY Gábor, *Ellenkultúra a hetvenes-nyolcvanas években*, Bp., Noran, 2003; *Avantgárd, underground, alternatív: Popzene, művészet, szubkulturális nyilvánosság Magyarországon*, szerk. HAVASRÉTI József, K. HORVÁTH Zsolt, Bp., PTE Kommunikációs Tanszék–Artpool–Kijárat Kiadó, 2004; HAVASRÉTI József, *Alternatív regiszterek: a kulturális ellenállás formái a magyar neoavantgárdban*, Bp., Typotext, 2006; Uő, *Széteső dichotómiák: Színterek és diskurzusok a magyar neoavantgárdban*, Bp., Gondolat–Artpool, 2009.

³ Lásd HAVASRÉTI *Alternatív regiszterek, i. m.*, 31, 243 (72. lábjegyzet).

⁴ Dick HEBDIGE, *Subculture, the Meaning of Style*, London, Methuen and Co. Ltd., 1979. Hebdige kutatásainak a Birminghami Egyetemen működő Centre for Contemporary Cultural Studies kutatóközpont tevékenysége szolgált keretül.

sal, figyelemre tarthat számot. Ekként kerül egymás mellé könyvében az afroamerikai bevándorlók által meghonosított rasztafariánus és az agresszíven bevándorlóellenes skinhead szubkultúra (a kettő közötti mély kapcsolatok, összefüggések megmutatása egyik fontos témája a kötetnek). Hebdige meghatározásában a stílus egy, a dominánshoz képest ellenpozícióba helyezkedő ideológia megtestesülése, mely ideológiák közös jellemzője egy elképzelt alternatív, másik világ tételezése, megkonstruálása, egyfajta jelen idejű, és az elvetettel, a kritizálttal fizikális kapcsolatot tartó utópia felépítésének kísérlete. Ezen építkezés alapvető technikája a remix, azaz a domináns kultúrából átvett elemek (tárgyak, szokások, cselekvések stb.) átértelmezése a vallott ideológia alapján, céljai érdekében.⁵ Hebdige kiindulópontja, hogy a szubkultúrákat (kritikai attitűdjük, sőt sokszor kifejezetten ellenkulturális viszonyulásuk ellenére) a fogyasztói kultúra részeseként tekintti, az általa vizsgált szubkultúrák egyike sem helyezkedett teljesen a domináns kultúrán kívülre.

A Hebdige-féle eljárás természetesen nem applikálható közvetlenül a magyar jelenségekre Anglia és Magyarország gyökeresen különböző politikai, kulturális szituációja okán, viszont egy összehasonlító vizsgálat véleményem szerint termékeny lehetne számunkra. Egy ilyen összehasonlítás láthatóvá tehetné például a nyugatról a kádári Magyarországra megérkező szubkulturális trendek átalakulásait, a sajátosan magyar (nem kelet-európai, mert a vasfüggönyön túl a különböző típusú diktatúrák és kulturális hagyományok más és más módon honosították ezen trendeket) variánsok érthetőbbé válnának azáltal, hogy nemcsak helyi beágyazottságuk, hanem a gyökereik is láthatóak lennének. E helyütt csak megelőlegezni tudjuk e vizsgálatot, de – egy későbbi, részletesebb kibontást megelőlegezendő – általános tapasztalatként, tendenciaként megállapíthatjuk, hogy a határokon átjutó információk töredékessége, a közvetlen tapasztalás lehetőségeinek szinte teljes hiánya, az eltérő politikai, gazdasági környezet a Kelet-Európára mindig is jellemző megkésettiséget és sajátos hibriditást alakított ki és működtetett e területen is.⁶ Ennek legerőteljesebb jelzése, hogy hazánkban a Nyugaton dominánsnak számító fogyasztói kultúra és a vele szembehelyezkedő szubkultúrák Magyarországon, mint a Nyugat produktumai, gyakran összemosódva, egymásra torlódva, egymással keveredve tudtak megjelenni. A karakteresen egyéni jegyeket felmutató magyar ellenkulturális szcena megértése szegényebb lenne, ha csak belső fejlődésként tekintenénk rá, és nem figyelnenk külső kapcsolódásaira.

Az angliaihoz képest a hazai helyzet lényegesen különbözött abban, hogy itt egy sajátosan hibrid domináns kultúra és ideológia élt és működött a korszakban, a parancsuralmi diktatúra és a fogyasztói társadalom kádári remixe, amelynek része volt az a korábban

⁵ Hebdige külön kötetet szentelt a remix episztemológiai jelentőségű eljárásának: *Cut'n'Mix: Culture, Identity and Caribbean Music*, London, Taylor & Francis, 1987. A remix elméletének és gyakorlatának (melynek jelentős szakirodalma született az utóbbi években, különösen az angolszász világban) remek foglalatát adja a remixtheory.net oldal is.

⁶ A *hibriditás* fogalma, mely a posztkolonialitás diskurzusában jelent meg, mára sokkal szélesebb értelemben, területen az ezredforduló kultúrájának kutatásában alkalmazott egyik legtermékenyebb szemponttá vált, mint a jelenkori kulturális állapot alapvető fontosságú jelensége. Ugyanakkor, mint később látni fogjuk, sajátos relevanciával bírhat a késő Kádár-kori alternatív kulturális közösségek vizsgálatában is.

említett gyakorlat, hogy a fogyasztói kultúra bizonyos elemei – a hatalom vélt vagy valós érdekei, sokszor önkényes személyi döntéseken alapuló preferenciái miatt – az ellenkultúrában helyeződtek el.

Annak ellenére, hogy Hebdige kutatásai a hetvenes-nyolcvanas évek nyugat-európai, pontosabban angliai viszonyait vizsgálják, tehát időben paralelek a most vizsgálati területül választott magyar jelenségekkel, azt gondolom, hogy termékeny lehetne a szubkultúrák utalásának azóta megszületett eredményeit, a Hebdige-teóriát felülíró, elsősorban az ezredforduló óta kidolgozott eredményeket és az azok nyomán elért eredményeket is szem előtt tartani. A téma nyugat-európai kutatói, mindenekelőtt David Muggleton⁷ nyomán, immár posztsubkultúrákról, városi törzsekről beszélnek, olyan kulturális közösségekről, amelyek nem osztályalapon (szegény, külvárosi munkásközösségek fiataljai), ideológiák szerint szerveződnek, nem zártak és nem statikusak, sokkal nyitottabbak, átjárhatóbbak, a hozzájuk való csatlakozás nem jelent radikális választást és elköteleződést, nem életvitel-, sokkal inkább életmód- és stílusválasztást jelöl.

A késő Kádár-rezsim alternatív ifjúsági kulturális közösségeinek szerveződésében, működésében mind a szubkultúrák, mind a posztsubkultúrák mechanizmusaival rokon vonásokat fedezhetünk fel, épp ezen – egyébként térben és időben távoli helyzetre kidolgozott – szempontok együttesen tehetnek termékkennyé egy, nem az artisztikus tevékenységekre, produktumokra, hanem a részben hozzájuk kötődő szélesebb közösségekre irányuló kutatást. A Kádár-rezsim utolsó szakaszában a (Hebdige és társai által leírt, elemzett) kortárs nyugati közösségekkel szemben nem alakultak ki ideológiák mentén szerveződő zárt és statikus szubkultúrák, ugyanakkor annyiban mégis hasonlatosak voltak hozzájuk, hogy a stílus- és életmódválasztás felért egyfajta ideológiai elköteleződéssel: minden eltérés, deviancia a hatalom által vallott és működtetett rendtől már önmagában ideológiai töltetet nyert, rendszerellenes, ellenkulturális pozícióba helyeződött. Viszont az ellenkultúrákhoz való tartozás élményeinek megélése jórészt ideiglenes maradt (hasonlóan a mai urbánus törzsek, a parti-kultúra jelenségeihez, azaz a Muggletonék által posztsubkultúráként értett jelenségekhez), leginkább kitüntetett eseményekhez, cselekvésekhez (performance) csatlakozott, mint a koncertek, illetve kimerült bizonyos stílárius elemek használatában (öltözék), de nem jelentett életvitelszerű szakítást a többségi társadalommal (pl. nem léteztek autonóm közösségek, kommunák, squatok stb.). Pontosabban a nyugat-európai értelemben vett szubkulturális radikalizmus itt csak egészen szórványos maradt, és jórészt a fővárosra korlátozódott (a leghíresebb vidéki példa a szegedi CPg punkzenekar esete, akik csakhamar Budapestre, sőt onnan Nyugat-Európába kényszerültek). Ugyanakkor az ezredforduló ifjúsági kulturális közösségeinek (sőt általában a posztmodern kultúra) fontos jellegzetessége, a hibriditás felől is értelmezhető volna a késő Kádár-kori szituáció,

⁷ David MUGGLETON, *Inside Subculture: The Postmodern Meaning of Style*, Oxford, Berg, 2000. Muggleton kötetének címe (mely a szerzőnek a kilencvenes évek második felében végzett, publikált vizsgálatait összegzi) egyértelmű jelzése a Hebdige-teória felülírásának, és immár a posztsubkultúra kifejezéssel és a mögé épített szempontrendszerrel vizsgálja a kilencvenes évek ifjúsági kulturális közösségeit. Néhány évvel később, egy Bécsben megrendezett konferencia anyagaként jelentek meg további „programadó” tanulmányok: *The Post-Subcultures Reader*, eds. David MUGGLETON, Rupert WEINZIERL, Oxford, Berg, 2003.

hiszen az ekkor működött közösségek – mivel több okból nem különbözöttek el egymástól olyan élesen, mint a kortárs nyugati szubkultúrák – erőteljes interaktivitásban, egymással szimbiózisban élve működtek. Különösen igaz volt ez a Budapesten kívüli csoportokra, ahol egy nagyobb közösségben tevékenykedtek együtt a legkülönbözőbb, Nyugaton olykor kifejezetten ellenséges szubkultúrákhoz tartozó egyének (pl. punkok és skinheadek), hiszen önmagában a deviancia ténye (a mindannyiukra egyformán érvényes szankciók) egy ernyő alá vonta őket. Ráadásul a terek, a közösségi cselekvési alkalmak szűkössége, korlátozottsága is erősítette ezt a tendenciát, amely egyszersmind elmosta a Nyugaton erőteljesen meglévő osztályhatárokat is. (További fontos különbséget jelentett a nyugati helyzethez képest az etnikai keveredés, mint a posztkoloniális hibriditás szituációjának kiindulópontja, teljes hiánya.)

Egy ilyen nyomvonalakon elinduló kutatás képes lenne feltárni a Kádár-rezsim ellenkulturális formációinak szélesebb belső hálózatát. A témával foglalkozó eddigi kutatások hiányossága, hogy a kutatás tárgymeghatározása és módszere az artistikus (a neo-avantgárdként, artpunkként címkézett) szcénát zárt egységként kezeli, nem igazán figyel az egyéb ellenkulturákkal fenntartott kapcsolataira, csak a külföldi hatásokra és a domináns, hatalmi diskurzussal való viszonyára. Az eddigi kutatások tettek egy választást, és aszerint konzekvensen vizsgálták, vizsgálják tárgyukat, de nekik köszönhetően, rájuk építve immár itt a lehetőség új megközelítések kibontására. Egyedül egy irányban indultak el a közelmúltban más típusú vizsgálódások: a korszak punk mozgalma felé, viszont a főváros határain kívül ezek sem igen terjesztik horizontjukat.⁸

A tudományos jellegű kanonizáció, az archiválás és a feldolgozás (interpretációs aktusok, a múlt megteremtése) csak egy módját jelentik a kulturális emlékezetbe épülésnek. Az általunk vizsgált területen, a popkultúra világában is működik egyfajta „belső” emlékezés, ahol a múlt, az előzményekre támaszkodás, az eredet, a múlt ápolása fontos tényező; ezt az emlékezeti formát a kommunikatív és a generációs emlékezet fogalmai nem írják le teljesen, a popkultúra emlékezete ennél mélyebb gyökerű és szövevényesebb. Még akkor is, ha eme kultúra egyik alapvető sajátossága az örökös jelen idő tételezése, és viszonylag kis figyelmet szentel a hagyományoknak, a múltnak, bár előszeretettel használja, főleg inspirációs forrásként. Nem a múlt jelent konstituáló aspektusát használja tudatosan, hanem (újra)hasznosítható eszközkészletként tekint rá. A popkultúra gyakorlatában pedig, mint már e helyütt is említettük, az újrafeldolgozás, a remix alapvető kreatív-konstruktív (és szelektív) eljárás, melynek kulcsszerepe van a megőrzésben, a kánon formálásában: az marad fenn az emlékezetben, amit használnak, ami remix tárgyát képezi. Egy-egy jól sikerült remix vissza tud hozni az emlékezetből kikopott produktumokat, szerzőket, sőt egész stílusokat, dinamizálja és nem stabilizálja a múlthoz való viszonyt. A kulturális javak ilyen módon történő reciklálása az eredeti intenciók, funkciók mellett mégiscsak elvégzi a múlthoz való viszony alakításának munkáját, kialakítja az emlékezést,

⁸ E tekintetben „programadó”, problémafelvető, -kijelölő írás Vass Norbert *Papírtaraj* című írása. Vass Norbert, *Papírtaraj*, http://www.szepirodalmifigyelo.hu/pdf/2011/11-02-010-apropo_vass.pdf. Lásd még Vass Norbertnek, valamint Békés Márton történész-újságírónak a témában megjelent szövegeit, előadásait (legutóbb éppen a műcsarnokbeli Bizottság kiállításához kapcsolódó konferencián [2011. november 4–5.]).

megalkotja a múltat. A remix a múlt valamely elemének megőrzésében érdekelt szereplők kezében hatásos eszköznek bizonyul különféle (legitimizáló, pozicionáló) emlékezetkonstrukciók létrehozásában.

A nyolcvanas évek magyar ellenkultúrájának emlékezetét vizsgálva fontos jelzés lehet, hogy itthon ezen irányban a remixelés⁹ csak igen csekély mértékben működik. Határainkon túl, elsősorban az angolszász világban sokkal élénkebben él és hat a korszak; sőt egyenesen azt figyelhetjük meg, hogy – nyilván a nyugati poppiaci trendeket is követve – inkább az angolszász minták beemelése, átdolgozása, követése folyik nálunk is, a saját tradíció nemigen szolgáltat alapanyagot. Ennek oka valószínűleg abban keresendő, hogy a kultúra mai magyarországi szereplői közül csak keveseknek alakult ki bármilyen viszonya a rendszerváltás előtti hazai ellenkultúrához, ami a kilencvenes években, a fogyasztói társadalom szabad kibontakozásának eufóriájában jórészt kihullott az emlékezetből, s azon generációkra, melyek nem rendelkeznek személyes tapasztalattal, szinte semmilyen közvetlen hatással nincs. A nyolcvanas évekbeli stílusok, szubkulturális formációk közül csak viszonylag kevesen éltek túl ezt az időszakot, megszakadt az organikus kontinuitás, s az ezredforduló utáni újraéledések nem még élő gyökerekre, hanem befogadói emlékezet hiányában nyugati példákra hagyatkoztak, hagyatkoznak, azoknak sokkal nagyobb a tekintélyük, sőt jobban is láthatóbbak, elérhetőbbek, mint a hazaiak.

Ha történik is hivatkozás a hazai előzményekre, ha használatba kerülnek, az döntő részben a ma még aktív egykori szereplőknek köszönhető. Ez meg is határozza az emlékezés karakterét, ki is jelöli határait. E szereplők számára viszont fontosnak mutatkozik ez a fajta memória, hiszen éppen – akár a fiatalabbakkal szemben – a múlt autoritása a jelenben való működést is legitimizálja. Ez viszont inkább csak gesztus, felelevenítés, reneszánsz, vagy popkulturális terminussal, *remake*, nem pedig remix. Azaz az egykori ellenkultúra a múltban elsajátított modernista eljárásokat viszi tovább az új évezredben is, a posztmodern újraforgalmazás, átértelmezés jórészt hiányzik a szcéna eszköztárából, működési mechanizmusaiából.

Ezen törekvések remek példája a fent említett debreceni PG Csoport, jelenlétük az új évezred debreceni kultúrájában: amint láttuk, 2011-ben színházi előadás készült dalaikra építve (*Világvége szerelem*, Csokonai Színház, rendező: Vidnyánszky Attila), illetve ugyanezen évben ünnepelték huszonötödik születésnapjukat koncerttel, kiállítással. Esetükben a kulturális emlékezés, s az ahhoz kapcsolódó kanonizáció klasszikus példáját láthatjuk, az intézményesített emlékezését, amikor a domináns kulturális diskurzus, az állami intézményrendszer (azaz maga az állam, a kulturális politika, politikai ideológia) emeli az emlékezetbe az adott produktumot, alkotót.

De az államé mellett működik másfajta emlékeztetőremelés, -formálás is, legalább ekkora, ha nem nagyobb tekintéllyel rendelkező, s amely a kockázatosabb remix helyett a biztosabb remake-et preferálja. Ez pedig a zeneipar, a fogyasztói rendszer zene köré épülő szegmense, illetve a hozzá számos szállal kötődő kortárs popzenei kultúra. A debreceni popkultúra eddigi legnagyobb sikertörténete, a Tankcsapda zenekar e közegben jutott

⁹ Lásd ismét: remixtheory.net.

az ikon státuszig; történetük azért rendhagyó, mert nem az üzleti érdek mozgatta mechanizmusok, hanem a közönség, a befogadók (a rajongók) juttatták el e pozícióba, a Tankcsapda nem a zeneipar terméke (bár mára fontos *brand*, és több mint húsz év után is kelendő árucikk), hanem az organikus alakuló kultúra eredménye. A független, rendszeren kívüli jelleg, a közvetlen kapcsolat az éltető közeggel minden bizonnyal a zenekar underground múltjából fakad. A hosszú ideje tartó népszerűség egyik oka minden bizonnyal a rock 'n' roll ideológiája, értékrendje szerint értett hitelesség, ami tulajdonképpen az underground ideológiájához igazodó attitűd. Ezt az ideológiát a nyolcvanas évek magyar zenei undergroundja rock 'n' rollként definiálta, s nem a zenei-tánc stílust, hanem inkább a hebdige-i értelemben használható stílust jelentette. Sőt a Tankcsapda ezredfordulós életét tekintve a hajdani rock 'n' roll stílusból – a zenei, a látványbeli, a külsőségeket illető elemek mellett – csak ez a független attitűd él, a csapatot jellemző hajdani egyéb rock 'n' roll megnyilvánulások (szabadosság és nonkonformizmus) mára megkoptak, eltűntek.

Az egykori debreceni underground színtérből indult és ma is aktív csapatok közül egy harmadik utat járt be a Yuhász Yácint Bt. nevű alkotócsoport (itt is egy mai tag, az alapító Kondor Tamás kezdte működését a nyolcvanas években). A formáció megmaradt az underground regiszterben, saját szubkultúráján belül viszont biztos pozícióra, országos ismertségre tett szert.¹⁰ Míg az iménti csoportok ma is Debrecenben működnek, vannak olyan művészek is, akik a városon kívül alkotnak, de kötődésük a szülőváros egykori underground kultúrájához ma is eleven, s művészetükben, ha nem is tematizáltan, direkt utalásokkal, de látásmódban, attitűdben tovább él és hat. A filmrendező Hajdu Szabolcs, aki hajdan diákszínészi aktivitása mellett zenészként is fontos figurája volt Debrecen underground kultúrájának, jó példája ennek az emlékezetnek. Első játékfilmjei, a *Necropolis* és a *Macerás ügyek* Debrecenben, a nyolcvanas-kilencvenes évek Debrecenjében, az underground kultúrában élő fiatalok világában játszódtak (a *Fehér tenyér* is részben debreceni film, de korábbi, gyermekkori élmények feldolgozása), s egyedüli játékfilmes dokumentumai e korszaknak. Hajdu azóta nem tért vissza e közegehez, de az emlékezete eleven a számára.¹¹

Mint láttuk, a pályájukat több mint húsz évvel ezelőtt kezdő debreceni alkotók éltetik saját múltjuk emlékezetét, de a város maga emlékszik-e, hogyan emlékezik eme korszakára? A város emlékezésében kitüntetett szerepe van az ellenkulturális eseményeknek, cselekvéseknek, közösségeknek egykor helyt adó tereknek.¹² Annál is inkább, mert – a

¹⁰ Az e néven futó produkciók mellett egyéb projekteknek, mint a Dolly Rambo, a Spatzen Jodler Sextett stb. köszönhetően is.

¹¹ VARGA FERENC, *Nem információkat kell gyűjteni, hanem élményeket (Interjú Hajdu Szabolccsal)*, origo.hu, 2010. 03. 17., <http://www.origo.hu/filmklub/blog/interju/exkluziv/20100317-hajdu-szabolcs-nem-informaciokat-kell-gyujteni-hanem-elmenyeket-bibliotheque.html> (utolsó letöltés ideje: 2012. 07. 11.).

¹² A városi terek kulturális funkcióiról, a városról mint a kultúra teréről lásd: *The Cultural meaning of urban space*, eds. Robert ROTENBERG, Gary McDONOGH, Westport, Bergin & Garvey, 1993. Jelen témához még közelebb áll, mert a berlini szubkulturális terekkel foglalkozik Dougal Sheridan tanulmánya: Dougal SHERIDAN, *The Space of Subculture in the City*, http://www.field-journal.org/uploads/file/2007_Volume_1/d%20sheridan.pdf

posztsubkulturális jelenségek kutatásának felismeréseit hasznosítva – a kor sajátos szituációjában az ezen közösségekhez való csatlakozás, a részesség élménye mindenekelőtt ezen terek időszakos, eseményekhez kötődő látogatásában merült ki, ugyanakkor a korszak mediális viszonyai miatt is, a különféle stílusok közötti érintkezés és keveredés (hibriditás) elsődleges terepeként is működött.

Azon terek közül, melyekben egykor e kultúra működött, nincs olyan, amely átalakulás, funkcióváltás nélkül túlélte volna az eltelt két évtizedet, vagy semmi nem emlékeztet az egykori aktivitásra (például a ma egyházi fenntartású kollégiumnak helyet adó volt egyetemi klub), vagy az undergroundhoz kötődés tűnt el teljesen, mint a Kossuth utca 1. szám alatt található művelődési ház, a hajdani IPK (Ifjúságpolitikai Klub) esetén. A város ifjúsági szubkulturái számára mindmáig meghatározó helyszínek közül három története a nyolcvanas évekig nyúlik vissza: az egyetem Klinikájának területén található Klinika Egyetemi Klub, a hajdani Klinika mozi (vagy a még korábbi múltból a városi szlengben egykor élő néven Hullaház), a Perényi utca 1. alatt található klub, valamint a várostól néhány kilométerre található Vekeri-tavi pihenőövezet. A Klinika, mint neve is mutatja, a nyolcvanas években moziként működött, s underground zenei események alkalmi helyszíne volt, zenei klubként fénykorát a kilencvenes években élte, amikor – többfunkciós egyetemi klubként – a legkülönbözőbb szubkulturákat fogadta be, s a régió legfontosabb, országosan is jegyzett underground tere lett. A ma is egyetemi klubként működő intézményt 2005-ben felújították, eltüntetve múltjának fizikai, vizuális emlékezetét. Ez nemcsak a klub identitása szempontjából volt szerencsétlen döntés, de azért is, mert egy „műemléki” tér tűnt el, Debrecenben az egyedüli esély volt arra, hogy térként tovább éljen a nyolcvanas és kilencvenes évek emlékezete. Hiszen a Vekeri-tó környéke jellegénél fogva nem tudja dokumentálni és tanúsítani, aktívan megjeleníteni múltjának ezen epizódjait.

Az urbánus életmód, kultúra és téremlékezet fontos eleme volt mindig is az utcai művészet, a falfelirat. A modern és posztmodern városi kultúra, a legkülönbözőbb szubkulturák, ellenkulturák kulcsfontosságú médiuma, sőt a *streetart* néven összefogott különféle tevékenységek, mint a graffiti, a stencil, a poszter, matrica stb., mára önálló képzőművészeti ággá, a kortárs vizuális kultúra trendformáló tényezőivé váltak.¹³ A nyolcvanas évek magyarországi ellenkulturájának, így a debreceninek is, fontos kommunikációs felülete volt, a kor mediális és politikai-ideológiai kondíciói között különösen jelentős volt a szerepe az ellenkultúra számára, a kisebb gesztusok is felértékelődtek, sőt maga a

(utolsó letöltés ideje: 2012. 07. 11.). Bár ezek az írások legfeljebb ötletadók lehetnek egy részletes hazai kutatás szempontrendszerének kidolgozásához, tekintettel az igen sajátos magyarországi, azon belül is debreceni szituációra.

¹³ A graffitiszubkulturáról lásd Janice RAHN, *Painting without permission: Hip-Hop Graffiti Subculture*, Westport, Bergin & Garvey, 2002; a jelenkori magyar streetart szcénáról lásd *Utcai nyomhagyás Magyarországon*, Bp., Metex és Plágium 2000, 2010. Hasonlóképp a terek elemzéséhez, e kérdésnek is teljességgel hiányzik a konkrét esetre igazán releváns kutatási szempontrendszere, amely nem csupán empirikusan leírná, hanem az adott kulturális, társadalmi, sőt politikai szituációba ágyazottan, a kulturális emlékezet horizontja felől komplexen vizsgálná a kérdést. Mindezek egy jövőbeni kutatás témái lehetnek, jelen előadás csak a probléma felvázolásáig, felvetéséig kívánt eljutni.

gesztus legalább olyan fontos volt, mint a létrejövő produktum, a megszülető üzenet – már önmagában üzenetértéke volt. Az egykori debreceni falfeliratok közül tudomásom szerint egyetlenegy létezik még ma is, 2011-ben: a Püspöki Palotának nevezett belvárosi bérház Múzeum utcai falán. Mára erősen megkopott, de még olvasható Tolkientől (Göncz Árpád fordításában), *A gyűrűk ura* című regényből vett idézet: „egy gyűrű mind fölött, egy gyűrű kegyetlen”. A ma is látható felirat egyrészt irodalmi citáció, egy jelentős 20. századi angolszász irodalmi alkotás helyi ismertségének, recepciójának bizonyítéka, másrészt a kádári diktatúra kontextusában politikai megnyilvánulásként is értelmezhető kijelentés. A többi felirat hiánya azért veszteség, mert nem egyszerűen a rezsím ellenében megnyilvánuló ellenkultúra protest jellegű megnyilvánulásairól tudunk így kevesebbet, de a kor debreceni ifjúságának műveltségéről, kulturális tájékozódásáról való tudásunk is szegényesebb. Utóbbi megjegyzés talán bizonyítja, hogy az itt felvetett kérdések, szempontok nem csupán szűkebb értelemben a szubkultúrák történetiségéről, emlékezetéről kínálhatnának ismereteket, tapasztalatokat, hanem egyéb területen is hasznosulhatnának.

1.4. Szociokulturális megközelítések

A kulturális emlékezet a szocio- kulturális konszenzusgyakorlatban: magyar–román együttélési közösségek példája

A tanulmány egy hároméves kutatás részeredményeinek vázlatos bemutatására tesz kísérletet. Pontosabban, a szilágysági Tövishát történeti földrajzi-etnográfiai kis-táj északi vegyes lakosságú falvaiban végzett antropológiai vizsgálatoknak azokra az összefüggéseire összpontosítjuk figyelmünket, amelyek rávilágítanak arra, hogy a kulturális emlékezet típusú kutatások is esélyt kínálhatnak gyakorlati értékű társadalomtudományi ismeretek megfogalmazására. A kutatási projekt keretében több mint 500 interjú és kb. 80 óra mozgókép formájában rögzített ismeretanyag, illetve a tanulmányozott települések censusainak felvételére került sor. Az összegyűjtött források lehetővé tették az úgynevezett hosszú távú etnikai együttélési helyzetek, az eltérő nyelvű, vallású és szokásokkal rendelkező csoportok történetileg kialakult viszonyainak értelmezését a Tövisháton.

E rövid írás nem mutatja be a teljesség igényével a kutatást, és csupán a kulturális és kollektív emlékezet társadalmi folyamatainak tanulmányozásával kapcsolatos néhány összefüggésre szeretne utalni. A tanulmány első részében az együttélési helyzet színterének vázlatos ismertetésével, majd a téma vizsgálatának elméleti összefüggéseivel – az asszimilációs diskurzus alkalmatlanságával, a fizikalista egyensúlyelmélettel és az egyensúlyi helyzet fogalmának kritikai olvasatával – foglalkozunk. Az elemzés utolsó szakaszában a tövisháti etnikai egyensúlymodell kérdését a kulturális emlékezet munkájának és a kommunikatív emlékezet funkcióinak összefüggésében tárgyaljuk.

1. A projekt

A Kárpát-medence nemzeteinek viszonyát az elmúlt másfél évszázadban, amint napjainkban is, hagyományosan szembenállásként szokás jellemezni. Az érintett népek identitását általánosan befolyásolja a kulturális, etnikai, nyelvi és vallási értelemben felfogott „másikkal” szemben tételezett spekuláció és gyanakvás, amit részben a nemzeti politikai-hatalmi elit táplál(τ), és kénye-kedve szerint kiaknáz(ott). Igaz, a nemzetállami keretek fejlődését végigkísérő nyílt etnikumközi konfliktusok korszaka – háborúk, politikai és társadalmi értelemben kezelhetetlen viszályok – szerencsére már a múlté. Azonban a kölcsönösen tetten érhető előítéletek, az emblematikus „ügyekké” emelt sérelmek sokasága kölcsönösen jelzi, hogy a *modus vivendi* alapjai törekenyek, az együtt élő népek bizalmatlansága intenzív.

Ezért lehetnek fontos és példaértékű tapasztalatokkal kecsegtető alap kutatások az évszázadok óta vegyes lakosságú régiók népességének etnikumközi, kulturális és nem utolsósorban gazdasági együttélési technikáinak tanulmányozása és elemzése.

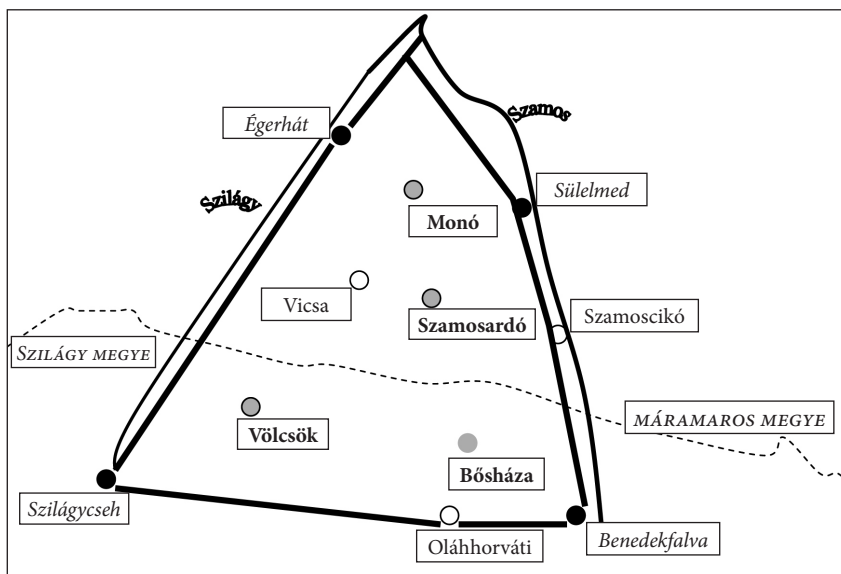
Kutatásunk helyszínén, a szilágysági Tövishát vegyes lakosságú településein szerzett terepmunka-tapasztalatok alapján fontossá vált annak tisztázása, hogy mi a hosszú távú etnikai együttélési helyzetek háttérében álló társadalmi folyamatok értelme. A téma jelenünk egyik olyan szakmai kérdése, ahol gyakorlati jelentőségű társadalomtudományi ismeretek megfogalmazására nyílik mód. Hisz, megértése annak, hogy milyen szabályok, értékrend és hagyományok alakítják a lokális közösségekben érintett eltérő vallású, nyelvű, kultúrájú, etnikai-nemzeti identitású csoportok viszonyát úgy, hogy az intenzív hosszú távú együttélés egyik fél részéről sem vezet kultúrávesztéshez – asszimilációhoz vagy akkulturációhoz –, jól hasznosítható általános tapasztalat lehet a Kárpát-medence társnemzeti kapcsolatrendszereinek értelmezésében.

Kutatásaink során figyelmünket a Tövishát északi, a Szilágy-patak és a Szamos által közrezárt településeire irányítottuk. Az 1850-től rendelkezésre álló pontosabb statisztikai adatok elemzése alapján, már az első terephelyszín-bejárásokat megelőzően is feltűnt, hogy a helyszín – Monó (Mânău), Szamosardó (Arduzel), Bősháza (Biuşa), Völcsök (Ulcug) – etnikai (román–magyar), valamint felekezeti (ortodox-református) viszonyai alig változtak. A tanulmányozott falvakban feltűnő, hogy a vegyes házasságok száma gyakorlatilag napjainkig alacsony volt, és ismereteink szerint csak az ezredforduló óta mutat növekedést. Az időben stabil etnikai és vallási képletet mutató közösségek meglátogatása után úgy tűnt, hogy olyan elzárt, kedvezőtlen forgalmi helyzetű, vegyes népességű környezetre találtunk, ahol a társadalmi, kulturális és gazdasági együttélési technikák, valamint az ezt megalapozó és szavatoló normák a közösségek természetes belső viszonyai szerint, valamint a külső, tehát a szélesebb társadalmi hatásoktól részben függetlenül fejlődtek.

Fontos, hogy a választott négy településből kettő, Monó és Szamosardó községközpontja szerint Sülelmed városhoz, Völcsök Szilágycsehhez, illetve Bősháza Benedekfalvához tartozik. A közigazgatási szempontból széttagolt, de földrajzi értelemben, történelmi, gazdasági és rokonsági kapcsolatrendszerüket tekintve lokális hálózatot képező négy szomszédos falu viszonyait tovább bonyolítja, hogy az új megyebeosztást követően Monó és Szamosardó Máramaroshoz, míg Bősháza és Völcsök Szilágyhoz tartozik.

A kutatás az együttélés vizsgálatának három tematikusan meghatározott és részben egymást átfedő színterére összpontosított. Egyrészt a kistáj vallási és kulturális viszonyainak feltérképezését követően fontos témaként jelent meg a felekezeti együttélés kölcsönhatásainak értelmezése, különös tekintettel a vizsgált települések református magyar, valamint ortodox román népességének viszonyrendszerében.¹

¹ A felekezeti együttélés alapképlete a történelmi időben jelentős változásokon ment keresztül. A romániai görög katolikus egyház betiltását követően (1948) a román nyelvű népesség túlnyomó többsége a Szilágyságban is az ortodox görögkeleti egyházhoz csatlakozott. A politikai rendszerváltást követően figyelemre méltó a régió falvaiban is a neoprotestáns kisegyházak – pünkösdisták, jehovisták, baptisták – befolyásának növekedése.

Tövishát északi településeinek sematikus térképe

Az együttélés második interferenciális, tehát az etnikai közösségek kölcsönös egymásra hatásának színtere a rendszerváltást követően újjáéledő hagyományos gazdálkodási formák, az újjászerveződő családi gazdaságok működésének tanulmányozását jelentette; ez lehetőséget nyújtott a szokásokban és az életmódban azonosítható hasonlóságok és különbségek értelmezésére. Az együttélési technikák vizsgálatának harmadik projektszempontja a téma vizuális reprezentációinak kutatását célozta, különös tekintettel a magyar és román háztartásokban található családi fotógyűjtemények, valamint a lakásbelső esztétikai megjelenítésének, az esztétikai önreprezentáció jelenségének elemzésén keresztül.

A kulturális emlékezet működését és a kommunikatív emlékezet funkcióit tárgyaló jelen értelmezés a nevezett három elemzési színtér bemutatására csak érintőlegesen tart számot. Pontosabban, és kiindulásként elegendő annak tisztázása, hogy az úgynevezett hosszú távú etnikai együttélési helyzetek tanulmányozása milyen elméleti megközelítésből lehetséges a modern szociokulturális antropológia tudományterületén.

2. Elméleti problémák

Az etnikai közösségek együttélési helyzeteinek kutatása az antropológiában többnyire – mondhatni túlnyomórészt – az asszimilációs és akkulturációs vizsgálatok keretei között zajlik. Az asszimilációs folyamatok kutatása az etnikai közösségek vagy egyének viszonylatában az együttéléssel járó változások és kölcsönhatások mechanizmusainak vizsgálatát a szociokulturális hasonulás összefüggéseként értelmezi.

Mint közismert, az asszimiláció és az akkulturáció társadalomtudományi elméletei oppozicionális logikát tükröznek. Ennek lényege, hogy a hasonulásként felfogott társadalmi változásokban érintett szereplők (aktorok) érintkezését a szociokulturális különbségek által meghatározott szembenállásként szokás felfogni. Igaz ez még a kultu-

rális pluralizmus kortárs elméleteire is, amelyek a kisebbségi – vagy a bármely hatalmi, kulturális, vallási, nyelvi adottságait tekintve eltérő státusszal jellemezhető – közösség saját hagyományaihoz való kötődését természetes és megfellebbezhetetlen jognak tekintik.² A kulturális pluralizmus asszimilációelméletei etikai szempontból nyilván túlmutatnak a *nativizmus* vagy a *melting pot* depravációs szemléletén, melyek az asszimilációval és az akkulturációval járó váltoásfolyamatot az asszimilálódó (másként asszimiláns) perspektívájából általános romlásként, veszteségként értelmezték, míg az asszimiláló aspektusából a szükségszerűen vállalt konfliktus nyereségként könyvelték el.³ Másként fogalmazva a kulturális pluralizmus megszerkeszti ugyan az asszimilációs diskurzust a konfliktuselméleti és hanyatlástörténeti megközelítéstől, ám értelmezésében fenntartja az együttélés oppozicionális alapszerkezetét. Jól nyomon követhető ez a téma elismert kortárs szerzőinek szövegeiben, például Nathan Glazer multikulturalizmus-elméletében vagy Richard Alba etnikai identitásról írt elemzésében (részletezésükre e helyütt nincs mód).⁴

Választott kutatási helyszínünk, a szilágysági Tövishát falvainak etnikai csoportjai közötti együttélés az elmúlt másfél évszázad távlatában és eddigi tapasztalataink alapján bizonyosan nem értelmezhető az asszimiláció (és/vagy akkulturáció) műveleti keretei között. Ha még jobban pontosítani szeretnénk a kutatás tárgyául választott tövisháti együttélési szituáció különös voltát, elég megtekinteni a közvetlen környezet többi vegyes lakosságú településének, elsősorban a településközpontok (Sülelmed és Szilágycseh) asszimilációs viszonyainak alakulását a rendelkezésre álló statisztikai adatok tükrében, a közelmúltra fókuszálva. Ezekből kiderül, hogy ott fokozatos és tendencia jellegű szociokulturális hasonulást láthatunk, az asszimiláció a „várakozásoknak” megfelelően végbement vagy végbemegy, amennyiben a többségi társadalomhoz történő alkalmazkodás az etnikai kisebbségi közösségek fokozatos felszámolásával vagy statisztikai értelemben figyelemre méltó csökkenésével azonos.

3. Egyensúlyelmélet – fizikalista magyarázó modell

A kiválasztott települések vonatkozásában, a tövisháti együttélés leírására, az asszimiláció műveleti értékű társadalomtudományi terminus alkalmatlansága miatt az egyensúly fogalmának jelentéstartományában tettünk kísérletet. Az egyensúlyfogalom etimológiai tartalma társadalomelméleti értékét mérlegre téve mindenestre gyanúsán leegyszerűsítőnek tetszik. A magyarban az egyensúly kifejezés a latin *bilancia* vagy *equilibrium* tükörfordítása, a mérleg két karján nyugvó egyenlő súlyra utal. A mérleg fizikai modelljének plasztikus képe az etnikai közösségek együttélésének egyensúlyi állapotára vonatkoztatva első megközelítésben nyilván azt jelenti, hogy a kölcsönösen elismert normák érvényre

² A kulturális pluralizmus asszimilációelméletével kapcsolatban lásd részletesen Biczó Gábor, *Hasonló a hasonlóknak... Filozófiai antropológiai vázlat az asszimilációról*, Bp.–Pozsony, Kalligram, 2009, 71–86.

³ Jellemző erre például az a látásmód, amely a 19–20. század fordulóján a Kárpát-medencei magyarság lélekszámáról folytatott nemzeti vitát övezte. Az 1890-es és az 1910-es magyarországi népszámlálási adatok összehasonlító elemzésekor a magyarság közel 1 millió fős asszimilációs nyereségéről mint a sikeres asszimilációs stratégia gyümölcseről beszéltek.

⁴ Nathan GLAZER, *We Are All Multiculturalist Now*, Cambridge (Ma), Harvard University Press, 1997; Richard ALBA, *Ethnic Identity: The Transformation of White Identity*, New Haven, Yale University Press, 1990.

juttatásában az érintett felek azonos súllyal esnek a latba. Az egyensúlyi szituáció leírása, mint az etnikai együttélési közösségekre jellemző helyzet fogalmi megragadása elsősorban egyszerű feladatnak tűnik.

Az egyensúly fogalmának legelterjedtebb társadalomtudományi értelmezései az úgynevezett formalista-fizikalista megközelítések.⁵ Ezek közös jellemzője a mechanikus rendszerszemlélet, ami azt jelenti, hogy bármely közösség leírható a tagjai között kialakult és intézményei révén szabályozott kapcsolatviszonyok mentén. A lokális társadalmi közösség rendszervizonyai nem elszigetelten léteznek, hanem a környezettel kialakult interferenciális hatásrendszer függvényében. Ezek szerint a lokális közösség rendszerkomplexitása a környezeti komplexitással összhangban álló minőség. A lokális szociokulturális rendszer fizikalista leírásának legegyszerűbb formája a mechanikus magyarázó modell, amely szerint a rendszer egyetlen alkotóelemének állapotváltozása függvényében az egész szisztéma működése mechanikusan változik meg. Például, ha egy közösségben a bevándorló idegenek száma az őslakosokhoz képest növekszik, akkor ennek kompenzációja lehet, hogy a „benszülött” intézmények identikus funkciói felértékelődnek, ami egyben az idegenek szegregációjára irányuló törekvésként nyilvánul meg. A változók funkcionális egyensúlya az ennek fenntartására törekvő rendszer alapvető tulajdonsága.

Első megközelítésben úgy tűnhet, hogy esetünkben, a Tövishát falvaiban kialakult stabil etnikai közösségekkel jellemezhető együttélés könnyen magyarázható a fizikalista értelmű egyensúlymodell segítségével, ami a településközi történeti-földrajzi okokra visszavehető lokális hálózat koncepcióját foglalja magába. A magyar népesség ezek szerint itt azért nem lépett az asszimiláció és az akkulturáció útjára, mert a Tövishát északi peremvidéke, a Szamos és a Szilágy-patak által közrefogott dombvidék völgyei kedvezőtlen forgalmi helyzetükből következően nem vonzották a bevándorlást. Ugyanakkor a korán stabilizálódott etnikai arányok hosszú távú fennmaradását Szamosardó lokális-mikroregionális funkciói jól támogatták. A közvetlen szomszédságban található három érintett egyes lakosságú település – Monó, Bősháza, Völcsök –, illetve az ezek között kialakult társadalmi-rokoni kapcsolatok megtartó ereje a családok szintjén fejtette ki kohéziós hatását.

Az egyensúly háttérében, ezek szerint, Szamosardó (913 fő) helyzete és szerepe a lokális szintér etnikai és kulturális viszonyait tekintve elégséges magyarázó oknak tetszik. A települések közül ugyanis ez az egyetlen, melynek népessége túlnyomó többségben (95%) magyar. Fekvése a többi falutól nagyjából egyenlő távolságú, és lényeges, hogy Szamosardó 1954-ben létesített bentlakásos iskolája eredetileg Völcsök, Bősháza és Monó magyar anyanyelvű diákságának évtizedeken keresztül a legfontosabb tanulási lehetőséget jelentette.⁶

⁵ Az egyensúlyi helyzet formalista elmélete Heider a múlt század közepén pszichológiai alapokon kidolgozott strukturális egyensúlyelméletével vált népszerűvé, amelyet kortársai, Lewin és Newcomb is továbbfejlesztettek. Lásd Dorwin CARTWRIGHT, Frank HARARY, *Structural balance: a generalisation of Heider's theory*, *Psychological Review*, 1956/5, 277–293.

⁶ A politikai rendszerváltást követően a szamosardói iskolának ez a funkciója fokozatosan gyengül, amit a beiskolázási létszám csökkenése világosan kifejez.

Az egyensúly fizikalista megközelítése alapján a tövisháti településközi lokális magyar etnikai hálózattal szemben tételezett többségi román etnikai környezet asszimilációs „szívóhatása” a fent sorolt okok miatt nem érvényesült olyan erővel, mint a Szilágypatak vagy a Szamos völgyében, illetve a fő forgalmi utak mentén fekvő településeken. Szamoscikó, Sülelmed vagy Égerhát asszimilációs folyamatai kísértetiesen hasonlóak, itt a szociokulturális hasonulás tendenciái világosak.⁷ Összegezve, az egyensúly „fizikalista” szemléletű, tehát az egymást „kvázi” kioltó erőhatások alapján megvalósított értelmezése szerint Szamosardó mikroregionális központ az eredetileg is vegyes lakosságú vonzáskörzetéhez tartozó településeken a tágabb makrokörnyezet – értsd a községközpontok asszimilációs – „szívóhatását” a lokális magyar etnikai hálózatviszonyok felerősítésével ellensúlyozza.

Tereptapasztalataink és kutatásaink azonban arra engednek következtetni, hogy a fizikalista egyensúlymodell legfeljebb részlegesen magyarázza, hogy miért nem indultak be gyakorlatilag napjainkig az asszimiláció keretei között értelmezhető szociokulturális hasonulási folyamatok. De miért is?

4. Egyensúlyelmélet – kritikai modell

Az úgynevezett fizikalista modellből következő várakozásaink szerint a tövisháti falvak etnikai közösségei közötti viszonyoknak, az ezeket szabályozó normáknak és értékeknek, egyáltalán az interkulturális érintkezés gyakorlatának a Szamosardó környezetéhez tartozó három vegyes lakosságú településen – Monó, Völcsök, Bósháza – azonosságot kellene tükröznie. Ha ugyanis a makrotársadalmi szinten érvényesülő asszimilációs „szívóhatás” ellensúlyaként csupán a történeti okok és földrajzi adottságok miatt kialakult helyzetet, konkrétan Szamosardó a szomszédos vegyes lakosságú falvak magyar közösségeire gyakorolt „megtartó” hatását vesszük figyelembe, akkor a nevezett települések együttélési „mechanizmusai” azonosak volnának, az etnikai közösségek paritásos kapcsolatait szervező konszenzusrendszer azonos elemekből épülne fel. A terepkutatások azonban világossá tették, hogy az egyensúlyi helyzet értelmezése az erőhatások mikroregionális eredőjeként nem elégséges magyarázat a tövisháti helyzetre.

Kiderült ugyanis, hogy a három tanulmányozott vegyes lakosságú községben – Monó, Bósháza és Völcsök – a településen belüli etnikai egyensúlyhelyzetek szituatív és eseti sajátosságok szerint leírható komplex lokális rendszerek. A részletektől elvonatkoztatva kijelenthető, hogy a falvak szintjén a magyar és román közösségek együttélését stabilizáló normák meghökkenítő változékonyságot tükröznek, ami arra utal, hogy az egyensúly mindhárom település esetében autonóm társadalmi jelenség.

Például Monón manapság a református és ortodox gyülekezetek és vezetőik érdekközössége a településen terjedő neoprotestáns kisegyházakkal szemben alkalmi érdekszövettséget hozott létre. Ellenben Völcsök etnikai-felekezeti közösségeinek kapcsolatviszonyát az elmúlt években az eredetileg közösen tervezett ravatalozó megvalósításának kudarcra árnyékolta be. Igaz, az elsőként felhúzott román ravatalozót az egyik völcsöki református

⁷ Szilágycseh népességviszonyai jelenünkben még magyar többséget tükröznek, ugyanakkor az etnikai arányok az elmúlt évtizedek tendenciái szerint dinamikus kiegyenlítődés felé mutatnak.

hitű vállalkozó építette meg, majd később, ugyanő, önkéntesként dolgozott a magyar épület kivitelezésén is. A megfigyelő szempontjából a két etnikai-felekezeti közösség együttélésének egyértelmű kudarcként azonosítható esemény a kutatási tapasztalatok alapján semmiféle kárt nem okozott a mindennapi érintkezést meghatározó lokális, kulturális rendszer működésében. Bősháza esetében a helyiek megkülönböztetik a történetileg kialakult román és a magyar falurészt, noha a határok a manapság elterjedően lévő vegyes házasságok miatt egyre elmosódottabbak. Az etnicitás rendszerét szabályozó lokális alapelvként itt kialakult a megfigyelő szempontjából elsőre talán meghökkentő, egyébként a vegyes házasságokban roppant pragmatikus eljárás, az úgynevezett előzetes alku gyakorlata. Ezek szerint az ifjú pár előre megállapodik a gyermekek vallásában és iskoláztatásának nyelvében. Ennek eredménye, hogy a testvérek a vegyes családokban más vallási nevelésben és eltérő iskoláztatásban részesülhetnek.

Tapasztalatainkat összefoglalva azt mondhatjuk, az egyensúly a faluközösségek szintjén megragadható szituatív kulturális kvalitás: eseti, az adott település közösségeinek az együttélési kölcsönhatások alapján szerveződő és dinamikus működési szabályok mentén alakuló mindennapi életgyakorlata. Jelen tanulmány nem teszi lehetővé, hogy a szituatív kulturális kvalitásként felfogott együttélési egyensúlyhelyzet modelljének elméleti összefüggéseit minden részletében bemutassuk, és ezt a tanulmányozott tövisháti falvak vonatkozásában átfogóan elemezzük. Ezért csak jelezni szeretnénk, hogy felfogásunk szerint az olyan együttélési egyensúlyhelyzetekben, mint a kétpólusú tövisháti modell, az etnicitás lokális identitáskomponensei – tehát a nyelv, a vallás, a szokások – a közösségi ethoszt meghatározó *equilibrium* kialakulásában konstitutív és differenciáló funkciókat párhuzamosan töltenek be. Ezek szerint minden egyén szereplője (aktora) a saját etnikus közösségének, melynek szimbolikus gyakorlatain keresztül az etnikai identitás kollektív önújratermelésének résztvevője. Használja a nyelvet, alkalmazza a szokásokat és látogatja az istentiszteletet vagy a misét. Másfelől, a kétpólusú együttélési helyzet tágabb értelemben vett – itt falu – közösségének tagjaként felelős részese a kollektív lokális ethosz a szélesebb társadalmi környezet felé történő kidolgozásának, fenntartásának és felmutatásának gyakorlatában. Az egyén ebben a szerepében felelőssévé válik az etnikumközi viszonyok mindennapi egyensúlyának, amely a faluközösség ethoszát, tehát az etnikus státuszon túlmutató közösségi identitást alapozza meg.

5. A kulturális és kommunikatív emlékezet szerepe a tövisháti etnikai egyensúlyhelyzetben

A szituatív kulturális kvalitásként elgondolt és a lokális szintér feltételei szerint dinamikus szerveződő egyensúly keretei között válnak értelmezhetővé az olyan történetek, mint amelyet az egyik településen a református pap mesélt. Az idő és magányos magyar bácsi háza néhány éve leégett, de a többségében román szomszédok összefogtak és segítették az újjáépítést. Ugyanitt, ha a faluban halott van, függetlenül, hogy melyik felekezethez tartozik az elhunyt, a magyar és a román templomban egyaránt harangoznak, és mindkét pap hívás nélkül is kölcsönösen részt vesz a másik közösség temetésein. Megint csak ebben a faluban, ahol nincs kocsmá és az alig négy kilométerre fekvő településköz-

pontba még a rendszerváltás előtt megszűnt a buszközlekedés, található két bolt és három különböző vállalkozás, amelyek helyi munkaerőt, románokat és magyarokat vegyesen foglalkoztatnak függetlenül attól, hogy milyen nemzetiségű a tulajdonos.

A másik kutatott település – az egyetlen, amely túlnyomóan magyar – büszke néprajzi hagyományaira. Igaz, ennek tárgyi emlékei, viselete alig látható, és a folklór, a zene, a dalok, a tánc már régen a feledés homályába veszttek, és érdeklődésünkre, hogy ki az, aki a magyar néphagyomány sorolt elemeire még emlékszik, mindenki az idős román bácsit ajánlotta adatközlőként. Az öreg kicsit mogorva, viszont állítólag tényleg kackiásan fest a magyar viseletben, és átéléssel éneklie a *Horthy Miklós katonája vagyok* kezdetű nótát.

Egyik legkedvesebb történetünk anekdotaként terjedt el ezzel a túlnyomó magyar többségű faluval kapcsolatban. A sztori jól érthető választ szolgáltat arra a kérdésre, hogy a vizsgált településeken mit jelent a szituatív kulturális kvalitásként elgondolt etnikai egyensúly. Másrészt világossá teszi, hogy az egyensúlyi helyzet antropológiai értelemben miért magyarázható csak részlegesen a korábbiakban vázlatosan leírt fizikalista modell alapján.

A történet szüzséje egyszerű. A falu román gyülekezete elhatározta, hogy templomot épít. Azonban a kicsi létszámú közösség anyagi képességei nem tették lehetővé, hogy önerőből megvalósítsák a tervet. Sőt éppen a számarányok miatt, a helyi román gyülekezet csak csekély mértékben számíthatott a szomszédos nagyobb román közösségek támogatására, nem apellálhattak önálló templom felépítéséhez szükséges forrásokra. Továbbá, valljuk meg, ismerve más etnikailag vegyes területek történetét – például Dél-Erdélyben vagy a Maros mentén –, a templomépítés általában mindenütt a szimbolikus térfoglalás bizonyítékaként kerül megítélésre, ezért sokszor lokális etnikai konfliktusok forrása.⁸

Történt ugyanakkor, az általunk látogatott településen legalábbis mesélik, hogy a románoknak lényegében a református magyarok adományából sikerült felépíteni templomukat. A kérdésre, hogy miért támogatták sok pénzzel az ortodox templom építését a faluban, a helyiek sokan ugyanazt válaszolják: azért segítettek, mert a román közösség túlságosan kicsi ahhoz, hogy maga építkezzen.⁹ Az anekdota szerint a helyi szokások a legnagyobb adományozót részesítik abban a megtiszteltetésben, hogy templomszentelés-kor először húzhatja meg a harangot. A legjelesebb adakozó, egy református magyar nagygazda állítólag ódzkodott a közreműködéstől, ezt mégiscsak túlzásnak ítélte, ezért lemondott a „nagy megtiszteltetésről” a második legnagyobb adományozó javára. Ám ekkor kiderült, hogy az építkezés második legtekintélyesebb támogatója ugyancsak magyar.

A történetet több változatban sikerült megörökíteni. Az eddig rendelkezésre álló legjelesebb elbeszélést a *comuna* (városi jogállású községközpont) román származású polgármestere mondta el. Az ő története, illetve az ehhez fűzött értelmezés a kulturális emléke-

⁸ A román ortodox egyház templomépítési gyakorlatát szokás szimbolikus térfoglalásként értelmezni. Közismert például a gyimesfelsőlöki (Bükkloka) ortodox kolostor státusza, hisz eltekintve a kisszámú, és erősen a csíkszéki, illetve gyimesi környezetbe integrált bükkloki és lóvész (Livez) románságtól, a környék teljesen magyar.

⁹ Kutatásainkból tudjuk, hogy a reformátusok szolidaritásában szerepet játszhat az a vallási-együttélési interferenciára utaló jelenség, mely szerint a magyarok többsége ünnepekkor – például húsvétkor – igénybe veszi az ortodox pápa szolgáltatásait is.

zet munkájának az együttélés lokális hagyománykészletében játszott szerepére irányítja figyelmünket.

5.1. *A kulturális emlékezet munkája*

Az alig negyvenes előljáró narratívája, kinek szavait a magyar iskola igazgatója tolmácsolta nekünk, miután befejezte a templomépítés elbeszélését, hangsúlyozta, hogy az mennyire pontosan tükrözi az általa vezetett közösség alapvetően kiegyensúlyozott etnikai együttélését, és hogy ő személy szerint is jól tud azonosulni üzenetével, amit politikájában is igyekszik kifejezésre juttatni. A fenti eset, amint számos további közösségi narratíva is, világossá tette, hogy az együttélés tövisháti gyakorlata a történeti időben kitermelte az együttélés értelmezésére és minősítésére szolgáló narratívák rendszerét. Ezek a kulturális emlékezet munkájának eredményeként, példaképszerűségükben szolgálják az etnikai egyensúly fenntartásának közös célját. Mondhatni, az emblematikus narratívák az egymással kapcsolatos történelmi tapasztalatok megfogalmazásának és értelmezésének egyaránt színterei és eszközei. Úgy tűnik, lényegében a lokális emlékezetben megőrzött történetek hordozzák és bocsátják rendelkezésre generációról generációra a kölcsönösen kidolgozott és elfogadott etnikumközi érintkezés szabályait.

A narratívák lokális, tehát a faluközösségek szintjén különböző történetek kollektívjaként felfogható rendszere, amely az etnikai egyensúly fenntartásához használatos példatár, lényegében leírható egyfajta heterotóp emlékezettérként. Foucault elképzelését kamatoztatva úgy tűnik, hogy a tövisháti vegyes lakosságú települések narratívarendszere a helyiek szempontjából megragadható a kulturális emlékezettér olyan alakzataként, ahol az ott élők párhuzamosan és több narratívához tartoznak. Magyarán, az etnikai „másik” közösséghez való mindennapi gyakorlati viszonyulás személyes – identikus és mentális – forrásai egyidejűleg több narratívából táplálkoznak. Álláspontunk szerint a szituatív kulturális kvalitásként elgondolt tövisháti egyensúlyhelyzet lehetséges magyarázata kidolgozható egyfajta narratív topológiaként. Ennek első eleme az úgynevezett heterotóp kulturális emlékezettér kérdése.

A heterotóp kulturális emlékezettér működési folyamatainak megértésében segítségünkre lehet a narratív indukció elmélete, amely megvilágítja azt a logikai kapcsolatot, amely az emlékező személye (ki emlékezik) és az általa elbeszélt narratíva-variáció (mire emlékezik) között fennáll.

Az antropológiai szemléletű kulturális emlékezet-kutatásokban manapság elterjedő megközelítés hatékonyan kezeli a lokális színtér verbális szöveg-hagyományában rendelkezésre álló narratívák bonyolult rendszerét. A narratív indukciót eredetileg az élettörténet-kutatás keretei között alkalmazták és a szimbolikus interakcionizmus elmélete részének tekintették.¹⁰ E helyütt nincs mód arra, hogy az elképzelés tudománytörténeti előzményeit részletezzük, így például Herbert Blumer szociális interakció elméletének az

¹⁰ Lásd Charlotte LINDE, *Narrative and social tacit knowledge*, Journal of Knowledge Management, 2001/5, 160–171.

antropológia módszertani fejlődésére gyakorolt hatását vagy James Clifford a *Mashpee identitás* elemzésének során felvett interjúkhoz kidolgozott értelmezési stratégiáját.¹¹

Charlotte Linde felfogásában a narratív indukció azt a folyamatot fejezi ki, melynek során az ember a környezetében rendelkezésre álló narratívákból miként választ ki egyes történeteket és sajátítja el őket személyes történetekként. Hogyan játszódik le és melyek a kulturális meghatározottságai ennek a folyamatnak, amely a narratívák személyes készletének kompozíciós alapelvét képezi? Linde úgy véli, hogy ez párhuzamosan összefügg a személyes és a kollektív identitás fejlődésével, és kifejezi, hogy miként válnak mások tapasztalatai az elbeszélte történetek révén és a saját tapasztalatok az egyes történetek interiorizálásán keresztül a személyiség és a közösség szócsövévé egyidejűleg. Linde az emlékezés, vagyis a történet felidézésének, illetve elbeszélésének, tehát a reprodukció dinamikájának kapcsolatára kíváncsi. Álláspontja, hogy egy közösség kulturális emlékezetmechanizmusának feltérképezésében segítségünkre lehet a narratív indukció. Ennek tisztázása lényegében három, egymásból következő kérdésre adott válasz alapján lehetséges. Egyrészt, mi jellemzi azt a folyamatot, amelyen keresztül valaki számára valaki másnak a története sajátjaként relevánssá válik? Másrészt, miként mond el valaki egy saját történetet, amely aztán valaki más történetének megformálására befolyást gyakorol? Harmadszor, miként mondható el, illetve hallgatható meg egy történet, amely mindkét aspektusból a normatív minták tárházaként funkcionál?

Amennyiben a narratív indukció folyamatának eseményeit tisztázó általános kérdéseket polgármesterünk templomépítésről elbeszélte és fentebb ismertetett történetének értelmezési tartományába fogjuk fel, érdekes következtetésekre nyílik mód.

Először is kérdés, hogy miért lett a történet, amely, mint említettük, a környéken szívesen elbeszélte anekdota, a polgármester saját narratívájának alkotórésze. Mint megtudtuk, erre világos magyarázat a polgármesternek a román közösségen belül elfoglalt helyzete, amely háromszoros értelemben is kisebbségi léthelyzet, és amelyet maga az előjáró is azonosít a saját státusz értelmezését meghatározó perspektíva pozicionálásakor. A Szamos jobb partján található Kelence faluból származik, ahol a románok a többségi cigánysággal szemben a rendszerváltás óta eltelt két évtizedben kisebbségbe szorultak. Továbbá, a helyi román közösségen belül elfoglalt személyes státusza is ambivalens, amennyiben a néhány esztendeje, a diktatúra bukását követően újjászervezett görög katolikus egyház tagja, melynek működését az ortodox többség alig leplezett gyanakvással figyeli. Harmadszor, de nem utolsósorban a Parasztpárt képviselője, amely az országos politikában elhanyagolható tényező, és a helyi önkormányzatok irányításában is kevés helyen jutott hatalmi szerephez. Ebben az összefüggésben világos, hogy a polgármester történe-

¹¹ Közismert történet, amelyet Clifford a *Predicament of Culture* egyik fejezetében írt meg. A mashpeek kulturális identitásának fejlődése azt eredményezte, hogy a Massachusetts atlanti partvidékén található Cod-fok települést 1976-ban a szövetségi kormány indián várossá nyilvánította. Mindezt úgy, hogy a fehérek, a feketék és a hispanok mellett az indiánok abszolút kisebbséget képviselnek. Cliffordot az a folyamat érdekelte, hogy miként konstruálták a helyiek az „indián város”-identitást, és ehhez elsősorban az életút-visszaemlékezések szövegeit elemezte. Lásd James CLIFFORD, *Identity in Mashpee* = J. C., *The Predicament of Culture: Twentieth-Century Ethnography, Literature, and Art*, Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1988, 277–348.

te olyan elbeszélés, amelyben a kisebbség a többségi – itt a román a magyar – segítséggel valósítja meg céljait, a személyes sors vonatkozásában is emblemikus hivatkozás.

A narratív indukció folyamatára irányuló második kérdés tehát, hogy miként mond el valaki egy saját történetet, amely aztán valaki más történetének megformálására befolyást gyakorol, esetünkben két dolgot jelent. Először is annak tisztázását, hogy a tempomépítés történetének különböző variánsai hogyan szervesültek a tövisháti lokális narratív emlékezetében, vagyis kik és milyen összefüggésben mondják el mint az etnikai együttélés jellemzésére alkalmas példát. Másfelől a lindei narratív indukció ezen a ponton a kutatói státusz önvizsgálatának területére utal bennünket. Annak értelmezése, hogy miként és mi hat a polgármester történetében ránk, ennek narratológiai és mnemoteknikai háttere rávilágít arra, hogy a kulturális emlékezet antropológiai vizsgálata a kutatót megkerülhetetlenül saját kutatása tárgyává teszi. A terep és a terepmunka a kritikai antropológiai fordulatot követő ártértékelésének programjába, a bourdieu-i résztvevéses objektiváció gyakorlatába ez pontosan beleillik.¹²

Végül, ebben az összefüggésben válik érthetővé, hogy a polgármester miként mondja el, illetve az együttélés kérdésével foglalkozó kutató miként hallgatja a mindkét részről normatív minták tárházaként felfogott történetet.

5.2. A kommunikatív emlékezet funkciói

Az etnikai egyensúly fenntartásában nem csak a kulturális emlékezet a heterotóp emlékezetében kifejtett munkája játszik fontos szerepet. Az egyensúly lehetséges magyarázatára szolgáló narratív topológia másik vetülete a kommunikatív emlékezet funkcióira vonatkozó kérdés révén ragadható meg. Ebben a megközelítésben az emlékezettér szerkezeti értelemben homotóp karakterű, tehát olyan narratívák halmaza, amelyben az elbeszélések között korlátlan átjárhatóság áll fenn, függetlenül attól, hogy a megfigyelő szempontjából a történetek között van-e vagy egyáltalán nincs logikai kapcsolat.

A tövisháti falvakban összegyűjtött narratívák azt mutatják, hogy a topologikus emlékezettér összefüggő, folyamatos. Olyan személyes elbeszélésekből, egymást kiegészítő szövegekből álló rendszer, amelynek időbeli és oksági koherenciája van.¹³ A kommunikatív emlékezet funkciója, legalábbis a tövisháti modell vonatkozásában, éppen az, hogy az etnikumközi társadalmi érintkezés gyakorlatában minden fél számára rugalmasan hozzáférhetővé teszi, rendelkezésre állóként biztosítja a homotóp emlékezettér narratíváinak teljes készletét.

¹² Az „objektiváció szubjektumának objektivációjaként”, vagy másként a résztvevéses objektiváció fogalmában bevezetett első pillantásra homályos gondolat lényege forradalmian egyszerű. Bourdieu a terepmunka tárgyának tekinti az antropológust, magát a személyt, aki a kutatást végzi. (Vö. BOURDIEU, Pierre, *Participant Objectivation*, Journal of the Royal Anthropological Institute, 2003/2, 281–294.) Másrészt, az antropológus társadalmi és kulturális világát, amely meghatározza az antropológiai gyakorlat során tanúsított tudatos magatartást és a kutató személyiségének tudattalan megnyilvánulásait. Itt nemcsak a társadalmi háttér, például a származás vagy pozíció érdekes, de mindenekelőtt a kutató a tudományos mikrokozmoszban, a kutatói közösségben betöltött és elfoglalt helye, amelyet módszeresen az elemzés tárgyává kell tenni.

¹³ Lásd LÁSZLÓ János, *Narratív pszichológia*, Pszichológia, 2008/4, 301–317.

Jól megfigyelhetjük a kommunikatív emlékezetnek ezt a funkcióját Ibolya történetének példáján. Ibolya az egyik olyan településen él, ahol a magyar és román háztartások teljes esetlegességgel összevegyülve találhatók. Családjá, amint ő maga is, református magyar. Elbeszélte élettörténetének legfájdalmasabb pontjaként gyermektelen házasságát meséli el. Ugyanakkor kiderül, hogy helyi viszonylatban kifejezetten jómódú, és hatvanas éveinek elején a faluban számon tartott egyik legfontosabb hitelező szerepét tölti be. Az anyagilag megszorult családok mindig számíthatnak segítségére, ami azt jelenti, hogy kiterjedt kapcsolatrendszert működtet. Érdekes ugyanakkor, hogy Ibolya etnikai alapon különbséget tesz a magyar és román származású hitelesek között, amennyiben tapasztalatai alapján megbízhatóbb és jobb adósoknak tartja a románokat, mint a magyarokat. Mindez személyes kapcsolataiban is jól megmutatkozik, hisz a gyermektelen házaspár barátságai elsősorban román családokat érintenek. Ez talán első hallásra szokatlan, de több esetben nyílt mód megfigyelni Ibolya románokkal ápolt társadalmi viszonyait és ennek bensőségségét. Ezzel szemben első pillantásra talán az eddigiekkel ellentétben áll, amikor meg-hökkenéssel hallgattuk testvérbátyja fiával kibontakozott konfliktusának történetét.

Úgy esett, hogy az unokaöcs a közeli községközpontból román lányt választott magának, akivel Ibolya és a család tiltakozása ellenére összeházasodott. Ibolya hosszasan ecse-telte, hogy gyermektelen lévén, helyi szinten tekintélyes vagyonának örökösül eredetileg unokaöccsét szemelte ki. A fiú kérlelhetetlenségét és véleménye szerint meggondolatlan döntését követően azonban megváltoztatta álláspontját, és a közeli szomszédságban élő, nem rokon fiatal magyar házaspárt szemelte ki örökösnek. Érdeklődésünkre, hogy miért nem tudja elfogadni unokamenyeként a román lányt, Ibolya azt válaszolta, hogy a vegyes házasság számára megvetett intézmény. Amikor arra tereltük a szót, hogy a társadalmi kapcsolatok, a barátok vagy a kölcsönrel kisegített falubeliek esetében miért nem tesz etnikai alapú megkülönböztetést, akkor azt felelte, hogy az teljesen más helyzet: „Barátok lehetünk, de rokonok nem!”

A történet, amint a homotóp emlékezet narratívakészletének részletes elemzésére e helyütt nincs lehetőség. Ugyanakkor világos, hogy – bármely települést is vizsgáljuk – a kommunikatív emlékezetesemények szituatív módon, egyrészt identitáskonstitutív funk-ciójukon keresztül tartják fenn az etnikai, vallási, nyelvi és kulturális közösségek önmeg-különböztetését. Másfelől, hozzájárulnak ahhoz, hogy a kutatott vegyes lakosságú tele-püléseken a lokális közösség ethosza a részközösségek – magyarok és románok – között húzódo kulturális, nyelvi, etnikai és vallási határok átjárhatóságát feltételezi, és ezzel lé-nyegében megalapozzák a hosszú távú egyensúlyra épülő együttélést.¹⁴

6. Összegzés

A tövisháti hosszú távú etnikai együttélés egyensúlyhelyezete olyan sajátos téma, mely-nek elemzése egymást kiegészítő és önmagukban is komplex magyarzó elméletekre tá-

¹⁴ „Itt a románok is ugyanolyanok, mint a magyarok, tehát nem gyűlöljük egymást, békesség van közöttünk, egyál-talán nincs az, hogy te most magyar vagy, te most román vagy, nincs olyan, ugyanúgy szeretjük egymást [...]” Interjúrészlet (VN550061), Bósháza, 2010. 08. 31.

maszkodik. Megállapítottuk, hogy az asszimiláció vagy az akkulturáció fogalmi keretei között nem lehet értelmezni az együttélési helyzetet. Az egyensúly fogalmának fizikalista modellje ugyan részleges magyarázatot szolgáltat a jelenségre, de nem világítja meg annak okait, hogy a lokális faluközösségeket alkotó magyar és román közösségek kapcsolati szabályai, elvei, normái és mindennapi gyakorlata miért mutat településszinten változékonyságot. Ennek magyarázatára vezettük be a lokális kulturális kvalitásként felfogott egyensúly fogalmát. Ezzel arra utalunk, hogy az egyensúly magyarázó okai falvanként eltérőek és dinamikus rendszert képeznek.

A jelenség általános értelmezését a kulturális és kollektív emlékezet részeként elgondolt narratív topológia kidolgozásával igyekeztünk megadni. Egyrészt a településenként gond nélkül leírható narratív emlékezetkészlet, a kulturális emlékezet munkájaként, egyfajta heterotóp emlékezettér karakterét mutatja. Ennek működési mechanizmusait a narratív indukció elmélete alapján értelmeztük. Másrészt, a kommunikatív emlékezet funkciói felől elgondolva a narratív emlékezet történeteinek készlete homotóp szerkezetű.

Pék Győző–Almássy Zsuzsa–Szabó Gergely–
Máth János–Kőszeghy Attila

Kollektív traumatikus eseményt követő kommunikáció vizsgálata

(A magyarországi „vörösiszap-katasztrófa”-val
kapcsolatos információfeldolgozás és érzelmi reakciók)

Bevezetés, célkitűzések

Az alumíniumgyártás kapcsán keletkező vörösiszapot tartalmazó ajkai tároló gát-szakadása következtében a kizúduló iszap 2010. október 4-én három települést öntött el, tíz embert megölt, százötven személy sérülését okozta, és nagy anyagi, természeti kárt hagyott maga után. A Torna-patak teljes élővilágát kipusztította az erős lúgos szennyeződés, valamint erre a sorsra jutott a Marcal folyónak a Torna torkolata alatt fekvő része is. Magyarországon ez volt az eddigi legnagyobb vegyi katasztrófa.

A kollektív traumatikus események feldolgozása *három szakaszban zajlik*. A felkavaró esemény után az emberek intenzíven beszélnek a történekről, gyakran gondolnak is rá, főként az első két hét folyamán. A sükséghelyzet után kialakul a gátlás fázisa, majd ezt követően az élet visszatér a megszokott keretei közé, amit adaptációs szakasznak nevezünk.

Vizsgálatunk egyik célkitűzése az volt, hogy a „vörösiszap-katasztrófa” által kiváltott érzelmi reakciókat és kognitív tudást elemezzük, illetve kövessük az eseménnyel kapcsolatos kommunikáció dinamikáját és tartalmát. Céllal tűztük ki az eseménnyel kapcsolatban az első hónapban a médiában hozzáférhető online tartalmak előfordulási gyakoriságának vizsgálatát. Feltételeztük, hogy a hírtétkü szöveges és a kapcsolódó vizuális tartalmak előfordulása az idő függvényében reprezentálja a tragédia médiamegjelenésének mintázatait.

Érdeklődésünk kiterjedt a katasztrófával kapcsolatos érzelmi reakciók tartalomelemzésére is. A négy különböző helyszínen történt mintavételek közötti eltérő földrajzi távolság szerepét is vizsgáltuk. A vizsgálat első szakaszában a tragédiát követő egy hónap (33 nap) folyamatainak feldolgozására koncentráltunk, majd egy év múlva, a második szakaszban – a kutatást gimnazistákra is kiterjesztve – néztük az eseménnyel kapcsolatos információk helyességét, illetve becslőskálával mértük az eseménnyel kapcsolatos érzelmi reakciókat. Vizsgálódásunkat ekkor már a katasztrófával kapcsolatos legfrissebb hírekre, illetve azok forrásaira is kiterjesztettük.

A katasztrófákkal kapcsolatos kommunikáció jellegzetességei

A megnövekedett kommunikációs igény természetes velejárója a stresszt jelentő események átélésének. Amennyiben a tragikus esemény közel, egy országon belül történik, természetes, hogy nagyobb figyelmet kap azoknál is, akik nem közvetlen áldozata az eseményeknek.

A San Franciscó-i földrengést (1989) és az öbölháborút (1991) követő első két hétben az önbeszámolások alapján az eseményekről való beszélgetés és gondolkodás kivételesen magas gyakoriságúvá vált az USA-ban.¹ A másokkal való beszélgetés, az érzelmi reakciók, reflexiók leírása lehetővé teszi az eseményhez kapcsolódó érzelmek alakítását és feldolgozását.² Az ismétlések segítik a jövőben való emlékezést, így a traumatikus történésekhez kapcsolódó élmények a jövőben megszelídített emlékekké válhatnak.

Az eddigi vizsgálatok alapján *három elkülöníthető szociális szakaszt* azonosíthatunk a katasztrófákkal és háborúkkal kapcsolatos traumatikus tapasztalatoknál.

Az első a *szükséghelyzet* kezdeti fázisa, ez az eseményt követő két-három hét folyamán alakul ki. Ebben a szakaszban a megkérdezettek nagyon magas gyakorisággal gondoltak az eseményre, vagy beszélgettek azzal kapcsolatosan. Ez a szociális kötődés időszakasza, amelyben az emberek szomszédokkal, idegenekkel elegyednek szóba a hétköznapokban nem jellemző módon. Ez a felfokozott igény a kommunikációra a drámai események kapcsán hasonló azokhoz a helyzetekhez, amelyeket daganatos betegek vagy szeretteiket elvesztők élnek át a gyász korai szakaszában.

A *gátlás szakasza* általában két-három hónappal az esemény után kezdődik és pár hónapig tart. Ebben az időszakban az egyének fokozatosan csökkentik az eseményekkel kapcsolatos kommunikációt, de ezzel párhuzamosan az arról való gondolkodás folytatódik. Valószínű, hogy ekkor az emberek még szívesen elmondanák a saját történeteiket, de már képtelenek befogadni mások kapcsolódó mondandóját. Gyakran dühösen, agresszíven utasítják el a témával kapcsolatos beszélgetést.

Az *adaptációs szakasz* egy bizonytalan, a *gátlás* fázisa utáni periódus, amelyre az jellemző, hogy az emberek folytatják az életüket. Feltételezhető, hogy számos járulékos folyamat zajlik ilyenkor, amelyek hónapokkal vagy évekkel az esemény után bontakoznak ki.

A bemutatott szakaszokat nem tudjuk mindig, minden érintettnél azonosítani, és róluk való tudásunk olyan kutatásokon alapul, amelyek viszonylag rövid ideig tartó erőteljes eseményt, felfordulást követtek, amikor az infrastruktúra kevésbé károsodott.

A fizikai tünetek, pszichoszomatikus reakciók, amelyek a traumatikus események után megjelenhetnek, az egyéni beszámolók alapján inkább a gátlás szakaszára, semmint a vészhelyzeti vagy az adaptációs szakaszra jellemzők.³ Ez azzal is magyarázható, hogy a

¹ James W. PENNEBAKER, Kent D. HARBER, *A Social Stage Model of Collective Coping: The Loma Prieta Earthquake and the Persian Gulf War*, *Journal of Social Issues*, 1993/4, 125–145.

² Kate G. NIEDERHOFFER, James W. PENNEBAKER, *Sharing One's Story: On the Benefits of Writing or Talking About Emotional Experience = Handbook of Positive Psychology*, eds. C. R. SNYDER, Shane J. LOPEZ, New York (NJ), Oxford University Press, 2005, 573–583.

³ PENNEBAKER, HARBER, *i. m.*

gátlás fenntartása pszichikus energiákat is igényel, a kommunikáció hiánya tünetképződésbe fordulhat.

A témával kapcsolatos első átfogóbb elemzéseket, illetve kutatásunk első szakaszának eredményeit már részben közzétettük.⁴

A kutatás első szakasza

A katasztrófa utáni 33 napot tartalmazó periódusban összesen 613 fővel, főként egyetemi hallgatókkal felvettünk egy külön a kutatás szempontjaira alkalmazott saját kidolgozású kérdőívet. A felvételek helyszínei Sopron, Budapest, Debrecen és Nyíregyháza voltak. A vizsgált személyek 90%-a egyetemista vagy főiskolai hallgató. A kérdőív két részből állt. A kor, nem és aktuális dátum mellett két nyitott kérdés az eseménnyel felmerülő érzelmi reakciókkal és kognitív tudással volt kapcsolatban. Ezután zárt kérdések következtek, amelyek a felvételt megelőző 24 órára visszatekintve előfordulási gyakoriságokhoz kapcsolódtak a katasztrófával kapcsolatos társas kommunikációs gondolatok, illetve kommunikációs igények vonatkozásában.

Kutatásunkban a tartalomelemzés módszerét alkalmaztuk, az ún. *Regresszív Szóképek Szótárának* (*Regressive Imagery Dictionary, RID*) felhasználásával.⁵ A pszichoanalitikus elméletekre épülő Regresszív Szóképek Szótárának magyar változatát Szabó Gergely dolgozta ki.⁶ A szótár alkalmas a megváltozott tudatállapotok feltérképezésére is.⁷ A szótár más nyelvekre fordított változatait korábban sikeresen alkalmazták a pszichoanalitikus nézőpontú kutatásokban is, mint például az első interjúk tartalomelemzésekor.⁸ A szótár abból az alaptézisből indult ki, hogy specifikus tudatállapot-változások specifikus nyelvi reprezentációkat hoznak létre.

A numerikus változók közötti matematikai statisztikai feldolgozást Kruskal–Wallis-próbával, illetve Mann–Whitney-próbával végeztük.

A kutatás első szakaszának eredményei

A földrajzi távolság szerepe

Kruskal–Wallis-próbát alkalmaztunk az adatelemzés során, hogy megtudjuk, van-e különbség a mintavételi helyeket reprezentáló városokban nyert minták között nyolc

⁴ Pék Győző, *A szociális és kollektív emlékezet és a traumatizáló események pszichoszociális szempontjai: Generációs megfontolások = A nemzeti emlékezet vizsgálatának pszichológiai szempontjai*, szerk. MÜNNICH Ákos, HUNYADY György, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2010, 97–117; Pék Győző, KÓSZEGHY Attila, SZABÓ Gergely, ALMÁSSY Zsuzsa, MÁTH János, *Relations to Traumatic Events: Characteristics of Communication Ensuing the Red Sludge Disaster in Hungary, October 2010. = National Memory: Empirical Studies on the Mental Representation of Hungarian History*, Applied Psychology in Hungary, 2011/1, 110–125.

⁵ COLIN MARTINDALE, *The Psychology of Literary Change* (PhD-dolgozat), Harvard University, 1969.

⁶ SZABÓ Gergely, *Zenék specifikus hatása a relaxáció során átéltekre* (Szakdolgozat), Debreceni Egyetem, Pszichológiai Intézet, 2010.

⁷ ANNE E. MARTINDALE, COLIN MARTINDALE, *Metaphorical Equivalence of Elements and Temperaments: Empirical Studies of Bachelard's Theory of Imagination*, Journal of Personality and Social Psychology, 1988/5, 836–848.

⁸ JÖRG FROMMER, MATTHIAS ROMMPEL, HENDRIK BERTH, *Primär- und Sekundärprozess bei Angst und Depressivität im psychoanalytischen Erstinterview: Eine quantitativ-inhaltsanalytische Ost-West-Untersuchung mit dem „Regressive Imagery Dictionary“*, Forum der Psychoanalyse, 2005/2, 201–209.

numerikus változó tekintetében. A nyolc változó a következő kérdésekhez kapcsolódott: (1) hány alkalommal beszél másokkal, (2) egy emberrel, (3) társaságban a katasztrófáról, (4) hány alkalommal gondol a katasztrófára, (5) hány alkalommal hallott másokat beszélni a katasztrófáról a médiában, (6) a médián kívül, és hogy hány alkalommal szeretett volna (7) hallani vagy (8) beszélni a katasztrófáról. Mindegyik kérdés az interjút megelőző 24 órás időtartamra vonatkozott.

A nyolc változó között négy mutatott szignifikáns különbséget a mintavételi helyek vonatkozásában:

- a) *Az elmúlt 24 órában hány alkalommal beszélt ezzel kapcsolatban másokkal, osztotta meg másokkal saját információit, véleményét vagy érzéseit?*
 - b) *Az elmúlt 24 órában hány alkalommal beszélt erről csak egy emberrel?*
 - c) *Az elmúlt 24 órában hány alkalommal beszélt erről társaságban (minimum két emberrel)?*
 - d) *Az elmúlt 24 órában hány alkalommal gondolt a katasztrófára anélkül, hogy akkor másokkal is beszélt volna?*
- (Az elemzéseket Kruskal–Wallis-próbával végeztük.)*

A városok között szignifikáns különbség van a tekintetben, hogy hány alkalommal beszéltek a vizsgálati személyek ($N=610$) másokkal a katasztrófáról. Nyíregyházán beszélnek a legkevesebb alkalommal, ezt követi Debrecen, majd Budapest, és a legtöbbet Sopronban beszélnek a katasztrófáról.

(Az eredmény statisztikailag szignifikáns. Szignifikanciaszint: $p < 0,000$)

A városok között szignifikáns különbség van a tekintetben, hogy hány alkalommal beszéltek a vizsgálati személyek ($N=610$) egy emberrel a katasztrófáról.

Ebben az esetben is Nyíregyházán beszéltek a legkevesebb alkalommal, majd ezt követi Budapest, majd Debrecen. A legtöbbet a soproniak beszélnek egy emberrel a katasztrófáról.

(Az eredmény statisztikailag szignifikáns. Szignifikanciaszint: $p = 0,015$)

Az elemzést Kruskal–Wallis-próbával végeztük.

A városok között szignifikáns különbség van a tekintetben, hogy hány alkalommal beszéltek a vizsgálati személyek ($N=610$) társaságban a katasztrófáról.

(Nyíregyháza < Budapest < Debrecen < Sopron)

($p = 0,76$)

Az elemzést Kruskal–Wallis-próbával végeztük.

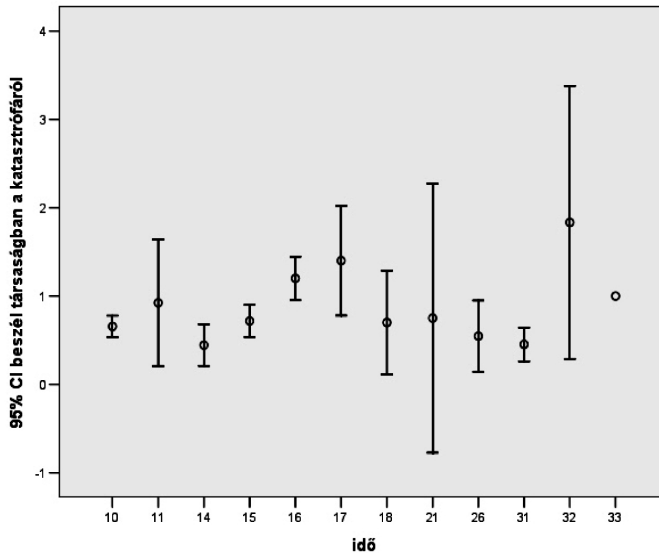
Szignifikáns különbség mutatkozik a négy város között abban a tekintetben, hogy a vizsgálati személyek hány alkalommal gondoltak a katasztrófára.

A legtöbbet a soproniak gondoltak a katasztrófára, ennél kevesebbet Debrecenben, majd Budapesten, és a legkevesebbszer a nyíregyházi vizsgálati személyek gondoltak a katasztrófára.

A tragédiával kapcsolatos kommunikáció időbeli változásainak dinamikája

Vizsgáltuk, hogy a különböző kérdéseknél hogyan változnak a vizsgálati személyek válaszai. A nyolc változó tekintetében hasonlóan mutatkozik az időbeli lefutás: a 11. és a 15–17 nap környékén emelkedik az aktivitás (ezekben az időszakokban többet beszélnek a katasztrófáról, többet gondolnak rá).

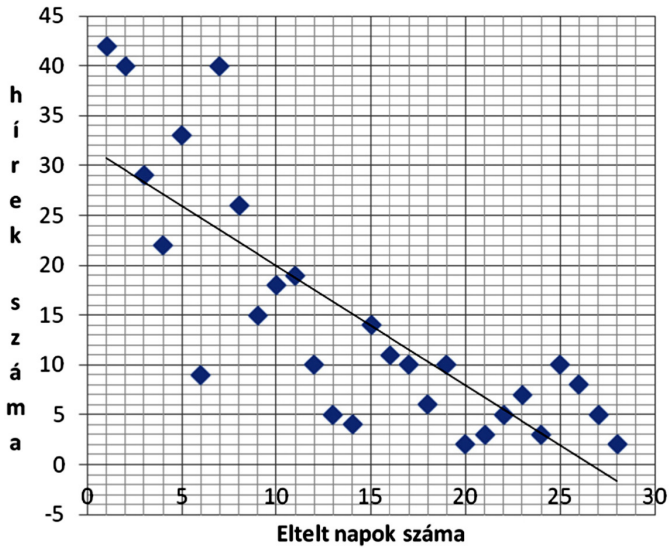
Két héttel a katasztrófa után csökken a kommunikációs aktivitás, majd újra emelkedik, és a vizsgált személyek még egy hónap elteltével is hasonló gyakorisággal foglalkoznak az eseménnyel, mint a második hét elején. A kapott függvények lefutása hasonló, így ezeket egy ábrával, a társaságban, csoportban történt kommunikációt bemutató ábrával szemléltetjük (1. ábra).

1. ábra. A társaságban zajló kommunikáció gyakorisága a katasztrófa óta eltelt napok függvényében

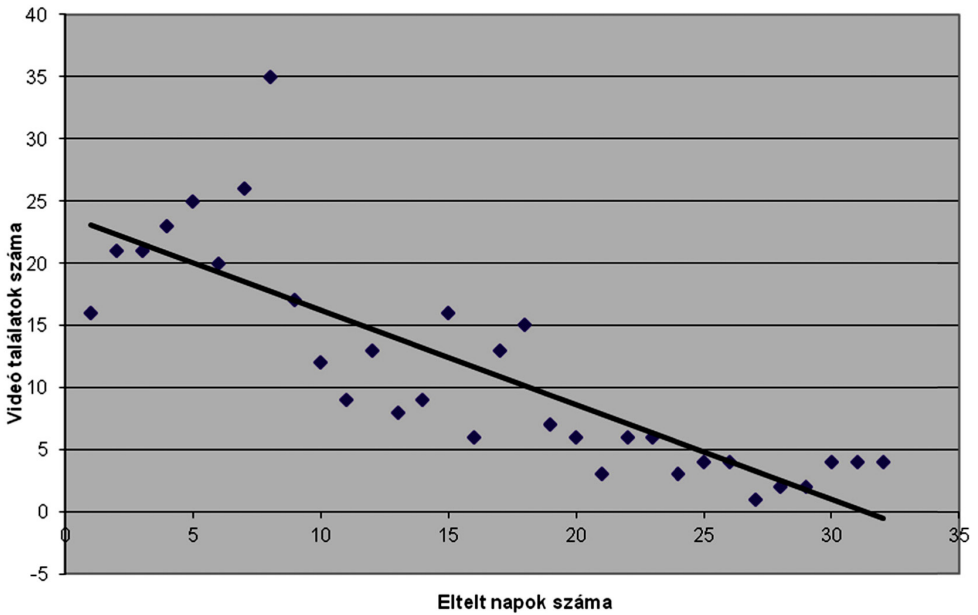
Az online médiatartalmak gyakoriságának változásai az idő függvényében

A Google keresőrendszert használtuk a katasztrófa után eltelt egy hónapban előforduló magyarországi online hírek napi gyakoriságának követésére. A 16. nap után a gyakoriság 10 írásos hír/nap alá esett, vagyis ettől kezdve az online hírek gyakorisága az első napok gyakoriságának negyedére, vagy ez alá csökkent. Egy hónap elteltével ez tovább csökkent napi 5 hír előfordulása alá (2. ábra).

2. ábra. A tragédiával kapcsolatos hírértékű online szövegek gyakorisága az eltelt napok függvényében

A videofeltöltések időbeli dinamikájának követésére szintén a Google keresőrendszert alkalmaztuk (3. ábra).

3. ábra. A tragédiával kapcsolatos vizuális online tartalmak gyakorisága az eltelt napok függvényében

Hasonló időbeli dinamika bontakozik ki, mint a szöveges tartalmaknál, a 18. nap után már nem éri el a napi feltöltések száma a tízet, pedig az első héten ez a szint ennek kétszerese volt. Egy hónap elteltével szintén napi öt feltöltés alá esik a megjelenési gyakoriság.

A tartalomelemzés eredményei

Két kérdés válaszain végeztünk tartalomelemzést:

„Mit tud a katasztrófáról?”

„Milyen érzéseket kelt ez Önben?”

Eredményeink alapján a fenti nyitott kérdésekre adott válaszokban a nők szignifikánsan több érzelmi kategóriát említenek, mint a férfiak, és több olyan szót használnak, amelyek a „védekező szimbolizáció” kategóriájába tartoznak.

Szomorúság és szorongás dimenziókban szintén szignifikáns a különbség a nők és a férfiak között. A nők több szomorúsághoz és szorongáshoz kapcsolódó szót használnak fel a kérdésekre adott válaszaik során ($p=0,001$, $Z=-3,323$; $p<0,000$, $Z=-4,080$).

Egyben a nők több olyan szót használnak válaszaikban, melyek a káosz kategóriával hozhatók összefüggésbe ($p=0,022$, $Z=-2,295$). (Az elemzéseket Mann–Whitney-próbával végeztük.)

A kognitív és érzelmi komponenseket összevetettük nem szerinti megoszlásban, és a férfiak és nők között szignifikáns különbséget találtunk ($p<0,000$, $Z=-3,904$; $p=0,026$, $Z=-2,222$). A nők mindkét kérdésre több szóval reagáltak, mint a férfiak. (Az utóbbi elemzéshez Kruskal–Wallis-próbát alkalmaztunk.)

A kutatás második szakasza

A katasztrófa utáni közel egy év múlva kezdtük el vizsgálatainkat debreceni gimnázisták és egyetemisták körében ($N=155$) az eseménnyel kapcsolatos kognitív tudás, érzelmi reakciók és a hozzájuk a tragédiával kapcsolatosan eljutott legutóbbi hírek forrásainak feltérképezése céljából.

A következő írásbeli kérdéseket tettük fel:

„Mikor történt a vörösiszap-katasztrófa? (év, hónap, nap)”

„Pontosan hol történt?”

„Hány halálos áldozatot követelt?”

„Mi az a legutolsó hír, amit a katasztrófával kapcsolatban hallott?”

Párhuzamosan a következő kérdésre az alább feltüntetett lehetőségek közül kellett választaniuk.

„Milyen forrásból származik a legutolsó hír?”

Televízió

Rádió

Nyomtatott sajtó

Internetes online újság

Más internetes forrás

Személyes közlés

A kutatás második szakaszának eredményei

Kognitív tudás a tragédia helyszínéről

Az itt ismertetett szelektált eredmények a longitudinális vizsgálat második kutatási szakaszából származnak.

Három csoportra oszthatók a vizsgált személyek az iskolázottság (és életkor) szempontjából. Az első – „A” – csoportba ($N=33$) a gimnáziumi tanulmányaik első évét töltők kerültek (8 év időtartamú iskolázottság). A második – „B” – gimnazista csoport ($N=66$) 12 éves időtartamú iskolázottsággal rendelkezett, míg a harmadik – „C” – egyetemista csoportot ($N=62$) 16 éves időtartamú iskolázottság jellemezte.

Egyértelmű különbség volt az „A” csoport és a „B”, „C” csoportok között a tragédia pontos helyszínének megítélésében az utóbbiak javára.

A legfrissebb hírek forrásai

Szintén az iskolázottság (és ennek megfelelően az életkor) számít fontos tényezőnek akkor, amikor a tragédiával kapcsolatos legutóbbi hírforrások különbözőségét vizsgáljuk. Az „A” csoport elsődleges és kiemelt gyakoriságú, szinte kizárólagos hírforrása a televízió. Az idősebb és iskolázottabb fiataloknál szintén a televízió szolgáltatja a legtöbb friss hírt, de náluk már sokkal nagyobb szerepet kap a rádió, és még fokozottabban az online hozzáférés az eseménnyel kapcsolatos tájékozódásban.

Az érzelmi reakciók skálázása

A kutatás első szakaszában az érzelmi reakciók elemzésére használt tartalomelemzés alapján statisztikai módszerek segítségével kialakítottunk egy hatdimenziós becslőskálát, amely tételeinek összeállításánál felhasználtuk a vizsgált személyek ($N=613$) által leggyakrabban használt szavakat. A továbbiakban ezt a skálát használjuk a tragédiával kapcsolatos érzelmi reakciók mérésére.

A skála tételei a következők:

<i>Szorongás</i>	1-2-3-4-5-6-7
<i>Sajnálát</i>	1-2-3-4-5-6-7
<i>Szeretet</i>	1-2-3-4-5-6-7
<i>Együttérzés</i>	1-2-3-4-5-6-7
<i>Szomorúság</i>	1-2-3-4-5-6-7
<i>Harag/Düh</i>	1-2-3-4-5-6-7

Megbeszélés, kitekintés

Beigazolódott az a feltételezésünk, hogy a katasztrófától való földrajzi távolság befolyásolja a tragédiával kapcsolatos kommunikáció és az azzal kapcsolatos gondolkodás gyakoriságát. A legközelebb és legtávolabb fekvő vizsgálati helyek között regisztráltunk a legmarkánsabb különbségeket az egy vagy több emberrel történő, az eseménnyel kapcsolatos beszélgetések gyakoriságában. Minél közelebb lakik a vizsgált személy a katasztrófa helyszínéhez, annál valószínűbb, hogy motiváltabb az eseménnyel kapcsolatos kommunikációra, az arról való gondolkodásra.

Ebben a vizsgálatban a traumával kapcsolatos érdeklődés nem csillapodott jelentősen egy hónap elteltével sem, vagyis valószínűsíthetően még később alakul ki a gátlás időszaka, amit megelőz az érdeklődés hirtelen történő csökkenése. A gátlás szakasza, amely a kezdeti érdeklődéssel ellentétben tudatosan kerül mindenfajta kommunikációt a traumatikus eseménnyel kapcsolatban, csak hónapok elteltével alakul ki. Eredményeink felvetik azt a lehetőséget is, hogy ennek a tragédiának a feldolgozása lassabban halad a vizsgált populációban.

Figyelmet érdemel, hogy a vizsgálati személyek összes tartalomra vonatkoztatott médiaérdeklődése is más időbeli mintázatot követ, mint az online médiaérdeklődést reprezentáló írott és képi (video) előfordulások országos gyakoriságainak lefutása. Az egyéni, az előző napot felölelő médiaérdeklődés átlagai még valamelyest emelkedtek is egy hónap elteltével.

Az esemény országos reprezentativitását online megjelenítése folyamatosan csökkent, és ez az időbeli dinamika jobban illeszthető a traumatikus események kollektív feldolgozását vizsgáló eddigi eredményekhez.

A nők érzelmi reakciói mennyiségüket tekintve felülmúlták a férfiakét, és a tartalom-elemzés a védekező szimbolizáció relatív túlsúlyát is kimutatták. A nők több szomorúsághoz, szorongáshoz és káoszhoz kapcsolódó szót használtak fel a traumatikus kollektív eseményekkel kapcsolatos kognitív és érzelmi narratíváikban. Ez arra utal, hogy a traumatikus eseményekre adott reakcióikban a nők érzékenyebbek a negatív információkra, ezek feldolgozásában a narratíváik kialakításában több negatív érzellemmel telített mozzanat jelenik meg. Feltehetően nagyobb a támogatás iránti igényük, és a kollektív tragédiákkal való megküzdés vészhelyzeti szakaszában ez fokozottan jelentkezhet. Vizsgálatainkban a vártnál hosszabban lecsengő „szükséghelyzeti” kommunikációs reakciókat és igényeket találtunk mintánkban, amelyben meghatározó volt az egyetemi hallgatók, és közöttük is a nők aránya. Elképzelhető, hogy ez a populáció érzékenyebb volt a „vörösiszap-katasztrófa” médiában megjelenő híreire, így ez is magyarázhatja azt, hogy még egy hónap elteltével is viszonylag intenzíven kommunikáltak a traumatikus eseményről. A vizsgált személyek érdeklődése nem lanyhult markánsan az első hónap folyamán.

A viszonylag tovább fennmaradó intenzív érzelmi reakciókból is következtethetünk arra, hogy a vizsgálatunkban részt vevők számára kiemelt jelentőségű traumatikus élményről van szó, és az összekötő kapocs a nemzeti hovatartozás. Ugyanakkor a kérdőív kitöltőit nem közvetlenül érintették a felkavaró események, nem váltak áldozatokká. A reakciók időbeli mintázata mégis viszonylag tartósan fennálló érintettséget mutat.

A nők több negatív érzellemmel, mennyiségi szempontból is kiterjedtebb reakciókkal ágyazzák körül a kollektív traumát. Feltehetően nagyobb a megküzdésükhöz szükséges társas támogatás iránti igényük is. A média a kollektív traumák feldolgozásában egyrészt informál, hozzájárul a figyelem és érdeklődés fenntartásához, befolyásolja az eseménnyel kapcsolatos kommunikációt. Másrészt a híradások a jelentésadás, jelentés keresés társas folyamatainak alapjaivá válnak, szociális narratívákat teremtenek, így segíthetik az érintett közösség tagjait a tragédia feldolgozásában. Tartalmi reprezentálhatják a társas feldolgozási folyamat aktuális szakaszait is.

Vizsgálatunkban a személyes kommunikáció szintjeinél tartósabb, hosszabb ideig fennmaradó aktivitást találtunk, amely még egy hónappal a tragédia után sem csökkent jelentős mértékben. Az online média két formájának, a verbális és a vizuális túlsúlyú megjelenéseknek az időbeli változásai meredekebb ívű csökkenést mutattak. A kiválasztott dimenziókat, a különböző médiafelületeket országos szinten is jól reprezentáló szegmenseknek tartjuk. Eredményeink alapján feltételezhetjük, hogy a személyes szinten regisztrált viszonylag tartós érdeklődés nem pusztán az esemény aktuális – mennyiségileg is megragadható – média-reprezentációtól függ.

A trauma jellege, súlyossága, a felelősség kérdése, a tárgyi és mentális rehabilitáció nehézségei befolyásoló tényezőkké válhattak. Egyértelmű, hogy az érintettségben a földrajzi közelség is szerepet játszik, felülírva a médianak a hírbefogadást és feldolgozást globalizáló hatását.

A vizsgálat folytatásának részét képezi a katasztrófa után egy évvel történő ismételt felmérés, amely az úgynevezett adaptációs szakasz jellemzőit vizsgálja. Erre az jellemző, hogy megszűnik a gátlási periódus, és visszatérnek a kevésbé szélsőséges, kiegyensúlyozottabb érzelmi reakciók a katasztrófához kapcsolódóan. Ezt a szakaszt viszonylag kevesebb alkalommal tanulmányozták. A jelenleg is tartó második szakaszban megvizsgáljuk, milyen kognitív tudás kapcsolódik az egy évvel azelőtti eseményhez, egyben újra feltérképezzük, hogy melyek az aktuális érzelmi reakciók. Az elemzést kiszélesítjük olyan irányban is, hogy konkrétan a média melyik forrásából nyerték a megkérdezettek a legfrissebb, a katasztrófához kapcsolható információkat.

A második kutatási szakasz első eredményei megerősítik, hogy a fiatalok körében az iskolázottság és a kor nagy szerepet játszik egy nagy médiavisszhangot kiváltott hazai tragédiával kapcsolatos kognitív tudás kialakításában. A kezdeti eredményekből kiemelendő, hogy ebben a korosztályban és rétegben a középiskola kezdeti éveitől az egyetemista lét felé haladva lényeges hangsúlyeltolódás történik a felkavaró hírek forrásainak kezelésében. Megmarad a televízió dominanciája, de a magasabb iskolázottság és életkor elsősorban az online források nagyobb felhasználása irányába tereli a fiatalok érdeklődését. A kutatás kiszélesítése után tudunk majd arról beszámolni, hogy ez a tendencia érvényes-e a fiatalok szélesebb populációira is.

A katasztrófa egyéves évfordulóján emlékműveket avattak a leginkább érintett két településen, Kolontáron és Devecserben. Megemlékezések zajlottak, a sajtóban nagy reprezentativitást kapott az évforduló. Nem alaptalan tehát az a feltételezésünk, hogy a „vörösizsap-katasztrófa” helyet kap a magyar kollektív emlékezetben, absztrakt és konkrét formában is nemzeti emlékhellyé válik. Azt, hogy milyen reprezentációk kapcsolódnak az eseményhez, kutatásunk harmadik szakaszában kívánjuk felmérni.

1.5. Az emlékezethely-kutatás nemzetközi eredményei

*Az emlékezhelyek kutatásának eredményeiről Németországban és Svájcban**

A mikor Pierre Nora az 1970-es évek végén, a párizsi École des Hautes Études en Sciences sociales oktatójaként először használta a *lieux de mémoire* fogalmát, majd több mint egy évtizeden át kutatta a Franciaország történelmét meghatározó emlékezhelyeket, senki nem sejtette, hogy a koncepció nemzetközi szinten is modellszerűvé (sőt egyesek szerint az egész történelem- és kultúratudomány szinte új kutatási paradigmájává) válik. Sajátosnak és jellegzetesen franciának tűnt ugyanis nem csupán maga a kifejezés, hanem a szemlélet és a vállalkozás kontextusa is: az Annales második generációjának gazdaság- és társadalomtörténeti orientációja,¹ a nemzet és az állam szoros kapcsolata, valamint a francia historiográfiai tradíció.² A monumentalitásában és nyitottságában, lezárhatatlanságában sokakat egy labirintusra³ emlékeztető hét kötet megjelenése után Nora munkája mégis meglepően hamar számos követőre talált: a francia modellre hivatkozva (még ha azt továbbfejlesztve vagy akár kritizálva) kezdődött meg az emlékezhely-kutatás többek között Dániában (1991/92), Hollandiában (1993), Olaszországban (1997/98), Spanyolországban,

* A tanulmány Svájccal foglalkozó része korábban már megjelent *Rüti, röszi, banktitok: emlékezhely-kutatás Svájcban* címmel, a *Studia Litteraria* 2012/1–2-es számában (175–181).

¹ Elsősorban Fernand Braudel tevékenységére gondolok. Krzysztof Pomian szerint Nora ebben a kontextusban tekintette az emlékezet egyfajta „ellenségének”, életidegennek, az emberektől távolinak a történelemtudományt. Pomian idézi Aleida ASSMANN, *Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*, München, C. H. Beck, 1999, 144.

² Mindkét téren jellegzetes folyamatosság jellemzi Franciaországot: Nora szerint szinte ősidők óta az állam és a nemzet azonossága határozza meg a francia nemzeti identitást, szintén jellegzetes a territórium állandósága és a dinasztikus folyamatosság, valamint egyfajta történelmi kánon jelenléte (Pierre NORA, *Nachwort = Deutsche Erinnerungsorte*, hrsg. von Étienne FRANÇOIS, Hagen SCHULZE, München, C. H. Beck, 2001, III, 681–686, 681, 684). Nora kiemeli továbbá az emlékezhely-kutatás sajátos francia kontextusaként, hogy a nemzeti történettudat itt szociális történettudatba váltott át (*uo.*, 685). Nora szerint Franciaország többek között centralizmusa, unitarizmusa miatt is különleges helyzetű, a *lieux de mémoire* projektje tehát nem „exportra” készült (Georg KREIS, *Schweizer Erinnerungsorte: Aus dem Speicher der Swissness*, Zürich, Verlag Neue Zürcher Zeitung, 2010, 343).

³ Jacques LE GOFF, *Franciaország emlékezete*, ford. ALBERT Sándor, BUKSZ, 1994/4, 456, idézi: K. HORVÁTH Zsolt, *Emlékezet a történelem után – Pierre Nora és a Les Lieux de mémoire: az esettől a modellig = Pierre NORA, Emlékezet és történelem között: Válogatott tanulmányok*, vál., szerk., utószó K. HORVÁTH Zsolt, ford. HAAS Lídia, K. HORVÁTH Zsolt, LAJTAI L. László, NÉMETH Orsolya, TÓTH Réka, Bp., Napvilág, 2010, 379.

Ausztriában (2000), Németországban (2000), Luxemburgban (2007), Ázsiában (Kínában, Thaiföldön és Vietnamban),⁴ Oroszországban, Izraelben – illetve Németországban vagy Svájcban. Nora saját maga is ezt tapasztalta: „A kilencvenes évek elején – nagy meglepetésemre – azt kellett észrevennem, hogy az, amit francia sajátosságnak véltem, valójában egy sokkal általánosabb jelenség franciaországi következménye: az emlékezet mélyről feltörő és mindent magával ragadó hulláma végigsöpört az egész világon.”⁵

Kétségtelen, hogy az emlékezetkutatás, a kollektív emlékezet elméletei körülbelül Maurice Halbwachs szövegeinek 1980-as, 90-es években történő újrafelfedezése óta nem csupán tudományos divattémaként virágoztak, hanem a társadalom- és kultúratudományokat mindmáig meghatározó új kutatási paradigmává váltak.⁶ S bár a memory-boom okait, alapfogalmait, társadalmi és tudományelméleti hátterét (többek között a mediális váltást, a diszciplináris tudományparadigma végét) most nem tárgyalhatom, Nora tevékenysége is ebbe a keretbe illeszthető, munkájának fogadtatása, szemléletének „adaptálása” pedig látványosan igazolja az emlékezetparadigma egyetemes népszerűségét. Az viszont, amit egy-egy ország emlékezetkutatása az adott nemzet identitásának aktuális kérdéseiről elárul, pregnánsan megmutatkozik Nora koncepciójának fogadtatásában. A következőkben ezekbe a jellegzetességekbe nyújtok betekintést, a Németországban és Svájcban folyó emlékezethely-kutatás bemutatásával.

A német emlékezethelyek kutatásának ötlete nem sokkal Nora *Emlékezet és történelem között*⁷ című munkájának német megjelenése után, intézményes keretek között konkretizálódott. A berlini Marc Bloch Centre egykori vezetője, Étienne François francia történész és a szintén berlini történelemprofesszor, a londoni German Historical Institute egykori igazgatója, Hagen Schulze kezdeményezte a vállalkozást 1996-ban, a koncepció részleteit pedig a berlini Freie Universität szemináriumain dolgozták ki, hat féléven keresztül.⁸ A *Deutsche Erinnerungsorte* 2001-ben megjelent, több mint kétezer oldalas, száz-húsz esszét, egy nemzetközi kutatócsoport munkáját magába foglaló három kötete monumentalitásában a Nora által szerkesztett műre emlékeztet. A francia modelltől való eltérés viszont kezdettől fogva egyértelmű és tudatos volt, mind módszertani, mind tartalmi vonatkozásban. A németek múlthoz való viszonyát ugyanis – szemben a franciákkal – olyan súlyos történelmi töréspontok teszik problematikussá és sajátossá, mint a holokauszt és a nemzetiszocializmus éveit, a keletnémet diktatúra, a berlini fal által szimbolizált megosztottság, majd az újraegyesítés tapasztalata. A szerkesztők az emlékezethely-kutatást meghatározó, jellemzően német, de egyben összeurópai tapasztalatnak tekintik

⁴ KREIS, *i. m.*, 330; NORA, *Nachwort, i. m.*, 681.

⁵ Pierre NORA, *Előszó a magyar válogatáshoz* = P. N., *Emlékezet és történelem között, i. m.*, 8.

⁶ Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, ford. HIDAS Zoltán, Bp., Atlantisz, 1999, 11.

⁷ Pierre NORA, *Zwischen Geschichte und Gedächtnis*, übers. von Wolfgang KAISER, Berlin, Wagenbach, 1990.

⁸ Étienne FRANÇOIS, Hagen SCHULZE, *Einleitung = Deutsche Erinnerungsorte*, hrsg. von É. F., H. S., München, C. H. Beck, 2002⁴, I, 7, 9–24.

még az európai integrációs folyamatot is.⁹ Tekintettel ezekre a törésekre és jellegzetességekre François és Schulze három, a norai koncepciótól eltérő szempontot emelt ki mérvadóként a német emlékezhely-kutatás projektjében.¹⁰ Egyfelől a kronológiai hangsúly az antikvitás, a középkor és a kora újkor helyett a német munkában a 19. és a 20. századra esik. Ennek megfelelően a kötetek tagolása is eltér a francia kötetek logikájától (Közársaság, Nemzet, Franciaország): a százhusz német emlékezhelynek tizennyolc olyan jellegzetesen német, részben lefordíthatatlan gyűjtőfogalom ad rendszerező keretet, amelyeket – mintegy az emlékezet működését modellálva – a szabad asszociáció, a lezáratlan-ság is összetart (ilyen például a *Reich*, a *Bildung* vagy a *Volk*). A németiség, illetve Németország definíciója másfelől sosem lehet olyan lezárt, mint a franciák esetében: az európai kontextus, a szomszédos nemzetekkel való viszony, a nemzeten belüli sokszínűség csupa olyan konstitutív tényező a mindenkori német identitásban, hogy figyelembevételükkel mindegyik német emlékezhely egyben „megosztott” emlékezhelynek tekintendő (mint például Versailles, Róma, a bécsi Heldenplatz, Sztálingrád, Nagy Károly vagy a „Made in Germany” megjelölés).¹¹ Harmadrészt pedig a közel félezer lehetőségből kiválasztott százhusz emlékezhely fontos, deklarált rendező elve volt egyfajta demokratikus pluralizmus, a triviális/populáris és az akadémiai/*bildungsbürgeri* tartalmak közötti hierarchia mellőzése. Ennek megfelelően olyan emlékezhelyek is helyet kaptak a három kötetben, mint a *Bundesliga*, a *Deutschmark* vagy a sláger, sőt a szerzők között akad publicista, író, újságíró is (egyötödük nem német), az esszék stílusa pedig a szerkesztők szándéka szerint nem lehetett akadémikus, enciklopédiai. A *Deutsche Erinnerungsorte* ezen három jellegzetességét Nora is kiemeli utószavában, amikor többek között megemlíti, hogy a nemzeti múlt újraértelmezése, jelenvalóvá tétele Németországban mindig is a nemzetiszocializmus tizenkét évének jegyében zajlott, illetve hogy a német emlékezeti helyek mind ugyananyyra németek, nemzetiek, amennyire európaiak is.¹²

Bár François és Schulze egy, az akadémiai történelemtudomány diszciplínáján túlmutató, „nyitott, pluralisztikus és európai”¹³ történelmet kívánt írni az emlékezhely-kutatás során, ezen a ponton számos kritika is érte az egyébként igen pozitív visszhangú vállalkozást (2002-ben, tehát alig több mint egy év alatt négy kiadást is megélt a kötet). Számos olyan emlékezhelyet találunk például a kötetekben, amelyek a jelenkori német kollektív emlékezetnek az identitás szempontjából aligha releváns megtestesülései, sőt a történelmi múlthoz való viszonyulásban is csupán perifériális jelentőségűek. Például a *Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft*ról, Canossáról vagy Bécs 17. századi török megszállásáról (*Die Türken vor Wien*) szóló esszék inkább az internet korában már trónfosztottá vált (ki)művelt polgár *bildungsbürgeri* tudását konzerválják, elevenítik fel. Hiányzik viszont a monumentális benyomást keltő és nyitottságát, európaiságát hangsúlyozó munkából a kortárs

⁹ *Uo.*, 10–11.

¹⁰ *Uo.*, 18–19.

¹¹ *Uo.*, 19.

¹² NORA, *Nachwort*, i. m., 684.

¹³ FRANÇOIS, SCHULZE, i. m., 21.

német kultúrát jellemzően (sőt szinte évtizedek óta) meghatározó bevándorlók, például a törökök, vagy a migráns irodalom témája.¹⁴ Számos recenzió pedig az ellenemlékezteket (a nők, a munkásmozgalom perspektíváját) hiányolja,¹⁵ vagy a keletnémet szempontot találja alulreprezentáltnak (nem véletlen, hogy a kiadó 2009-ben külön kötetet jelentetett meg a volt NDK emlékezhelyeiről¹⁶). A *Deutsche Erinnerungsorte* fogadtatástörténetének külön fejezetét alkothatná a nemzetiszocialista múlt adekvát vagy éppen séggel nem megfelelő súlypontozását taglaló kritikák bemutatása: egyesek szerint François és Schulze túlságosan is mellőzték a problémát,¹⁷ mások szerint a kötetek egyértelműen igazolják azt a habermasi tételt, miszerint Auschwitz az összes többi emlékezhelyet meghatározó, vagyis „A német emlékezhely”,¹⁸ vagy azt a kosellecki gondolatot, hogy az Auschwitz utáni nemzeti emlékezet egy „negatív emlékezet”¹⁹. A kötetek végén található névmutató alapján Hitler neve szerepel a leggyakrabban a válogatásban, a legtöbb szerző pedig az adott emlékezhelynek egy Hitler előtti és egy Hitler utáni értelmezési sémájában gondolkodik.²⁰

Láthattuk tehát, hogy az emlékezhely-kutatás, illetve a *Deutsche Erinnerungsorte* koncepciójának kapcsán felmerült kérdések felszínre hozzák azokat a jellegzetes törésvonalakat, amelyek mentén a jelen német nemzeti identitás körvonalazódik: ezek a náci múlthoz való viszonyulás, a keletnémet múlthoz való viszonyulás, valamint az újraegyesítés és az európai integráció tapasztalata. Ehhez kapcsolódóan Aleida Assmann gondolatainak alapján meghatározhatjuk a történelem és az emlékezet kapcsolatának aktuális jellegzetességeit és ennek összefüggését mind a traumatikus történelmi múlttal, mind a jelen, illetve jövőbeli nemzeti és európai identitások kérdéseivel. Sokatmondó illusztráció az a kép, amely egy Assmann-kötet borítóján látható, és amelyen a Brandenburgi kapura vetítve olvasható az auschwitzi haláltábor kapujának „Arbeit macht frei” felirata. Ezzel a provokatív képpel (Horst Hoheisel 1997-es installációja) a szerző azt illusztrálja, hogy a holokauszt árnyékából nem lehet (nem is kell) kilépni: az el nem múltó, traumatikus múlt árnyéka ugyanolyan része, sőt alapja a jelenkori önmegértésnek Németországban, mint a

¹⁴ Ez a „hiányosság” a szerkesztőkben is tudatosult, az előszóban François és Schulze bevallják, hogy valamelyest és elkerülhetetlenül „elfogultak” voltak, amennyiben „*bildungsbürgeri*, nyugati és berlini” jellegű válogatást tártak az olvasóközönség elé. *Uo.*, 22.

¹⁵ KREIS, *i. m.*, 336.

¹⁶ Az említett kritikusok recenziói a következők: Christoph CORNELISSEN, *Deutsche Erinnerungsorte (Rezension)*, Sehepunkte, 2003/3, <http://www.sehepunkte.de/2003/02/2200.html> (utolsó letöltés ideje: 2012. 02. 20.); illetve Jan-Holger KIRSCH, *François, Etienne & Schulze, Hagen (Hrsg.): Deutsche Erinnerungsorte. Bd. II–III. (Rezension)*, H-Soz-u-Kult, 2002. jan. 7., <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/Rezension/buecher/2002/KiJa0102.htm> (utolsó letöltés ideje: 2012. 02. 20.). A keletnémet emlékezhelyeket az alábbi kötet mutatja be: *Erinnerungsorte der DDR*, hrsg. von Martin SABROW, München, C. H. Beck, 2009.

¹⁷ Harry D. SCHURDEL, *Deutsche Mythen und Symbole*, Parlament, 2001. nov. 23–30., 8, és Christoph JAHR, *Marmor, Stein und Erinnerung bricht*, ZEIT, 2001/47, 42, idézi Jan-Holger Kirsch (KIRSCH, *i. m.*).

¹⁸ NORA, *Nachwort, i. m.*, 684.

¹⁹ Aleida ASSMANN, *Der lange Schatten der Vergangenheit: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*, München, C. H. Beck, 2006, 14–15.

²⁰ KIRSCH, *i. m.*

történelmi múlt eseményeinek helyszíne, az újraegyesítés dicsőséges szimbóluma, a Brandenburgi kapu.²¹ Assmann több emlékezetelméleti alapmunkájában vitatta Nora azon kijelentését, miszerint a történelem és az emlékezet ellentétes viszonyban állnának.²² A Nora által is említett, a múlthoz való ellentétes viszonyulások jelölésére Assmann különbséget tesz a múzeumokban, archívumokban őrzött *táremlékezet* és az identitások alapjául szolgáló *funkcionális emlékezet* között. Szerinte a holokauszt után, a trauma következtében újból közeledett egymáshoz az emlékezet és a történelem abban az értelemben, hogy felértékelődött, sőt szinte szakralizálódott az egyéni, szóbeli hagyományozás, a történelemtudomány pedig a kritikai funkciója mellett egy morális feladatot is kapott.²³ Az áldozatok emlékezetének felértékelődése, a traumatizáltak eddig elhallgatott, de most új, állandó médiajelenlétet nyert emlékezete egyértelműen jelzi, hogy a múlthoz való viszony a holokauszt óta már nem politikai, hanem morális (sőt érzelmi) alapon nyugszik. Ez a történelemtudományt is meghatározó új diskurzus a passzív áldozat szenvedésére koncentráll, és univerzális etikai normákat hirdet, s itt Assmann szerint az általában vett *történelmet* felváltja az *emlékezés* (egy-egy áldozattá vált csoport emlékezete). Sőt még találóbba a „történelemben élő emlékezet”²⁴ kifejezés, amely a múltnak egy instabil, de élő, nyilvánosan több médiumban jelenlévő formájára, az akadémiai történelemtudományon kívüli, de a kollektív és egyéni identitásokat megalapozó történelemre utal.

A történelem és az emlékezet közeledését Assmann alapján két jelenséggel magyarázhatjuk.²⁵ Németország esetében, ahogy említettem, egyfelől egy sajátos törést, diszkontinuitást (*Kahlschlag, Stunde Null*) tapasztalhatunk a kollektív emlékezet, identitás, valamint a történelem, a nemzeti múlt viszonyában. Németországnak tettesként nem volt más választása, mint megtagadni a történelmét, a nemzeti múltat: a nemzet helyére az európaiság, az alkotmányosság absztrakt, transznacionális értékei kerültek. A nemzet gondolatának, a történelmi múltnak a megtagadása és az identitásról való lemondás, a „baloldali posztnationalizmus” Assmann szerint ugyanolyan zsákutca, mint a „jobboldali nacionalizmus”.²⁶ A rendszerváltás óta ugyanis világossá vált, hogy szükség van olyan nemzeti szimbólumokra, amelyek érzelmi azonosulást tesznek lehetővé, Németországnak tehát újra „ki kell találnia” magát nemzetként. Ennek az „újrakitalálásnak” lehet a médiuma a történelem, nem állítható azonban vissza a nemzet és a történelem újkori

²¹ A. ASSMANN, *Der lange Schatten...*, i. m., 14.

²² „Emlékezet és történelem távolról sem szinonimák: szinte minden szembeállítja őket. Az emlékezet maga az élet, melyet mindig élő csoportok hordoznak, ezért folyamatosan változik, ki van téve az emlékezés és felejtés dialektikájának [...]. A történelem mindig problematikus és tökéletlen rekonstrukciója annak, ami már nem létezik. Az emlékezet mindig időszzerű jelenség, az örök jelenhez kapcsolódásunk megélése; a történelem viszont a múlt megjelenítése.” NORA, *Emlékezet és történelem között*, i. m., 14–15. Vö. A. ASSMANN, *Erinnerungsräume...*, i. m., 11–16.

²³ A. ASSMANN, *Der lange Schatten...*, i. m., 76–83.

²⁴ Aleida ASSMANN, *Geschichte im Gedächtnis: Von der individuellen Erfahrung zur öffentlichen Inszenierung*, München, C. H. Beck, 2007, 12.

²⁵ *Uo.*, 22–23. Vö. A. ASSMANN, *Der lange Schatten...*, i. m., 47–51.

²⁶ A. ASSMANN, *Geschichte im Gedächtnis...*, i. m., 188.

szimbiózisa. Az újragondolt „nemzeti” történelem nem *egy* történelmet, egy nemzeti „nagy elbeszélést” jelent, hanem a történelem és a történetek sokféleségének (nemzeti, regionális, európai történelem) elismerését.

A másik ok, amiért fontosnak tekinthetjük az emlékezetben élő történelem tudományos vizsgálatát, az a mediális váltás, amely Assmann szerint egy, a „rég”-vel szemben álló „új” historizmust hozott létre. A 19. században (ez volt a „rég” historizmus” virágkora) a professzionális historiográfia és a nacionalizmus szoros szövetségben működtek: a műveltség polgárság (*Bildungsbürgertum*) volt a történelmi „képzés” (*Bildung*) célközönsége. A 21. században, vagyis az elektronikus médiumok, az „új” historizmus korában a *Bildungsbürgertum* helyére a fogyasztói társadalom lép, a polgári műveltség egykori kanonikus, vezető szerepét elveszítve csak egy szubkultúrát határoz már meg.²⁷ A kánon egykori kötelező érvényűsége megszűnt; ma, a figyelemfelkeltés kultúrájában (*Aufmerksamkeitskultur*²⁸) már nem bizonyos kötelezőnek tartott tartalmak, hanem a feltűnést keltő információk a meghatározók. A történelem ebben a korban túllép a történelemtudomány hagyományos (akadémiai, írásos) közegein, szórakoztató, érzelmileg megszólító formában, olykor akár ellentmondó narratívák formájában, s minden eddiginél változatosabb mediális kontextusban jelenik meg, fontos gazdasági tényezőként a „történelem piacán”.

A svájci történelem és nemzeti emlékezet esetében természetesen nem beszélhetünk olyan súllyal diszkontinuitásról, traumatapasztalatról, mint Németországban, az 1980-as évek végére viszont itt is látványosan megrendültek a svájci nemzeti nagy elbeszélés alapjai. 1989 jelentős dátum ilyen szempontból: a rendszerváltás, a hidegháború vége a svájci fegyveres semlegesség koncepcióját megfosztotta eddigi legitimációjától. Ekkor derült ki továbbá, hogy a svájci titkosszolgálat ügynökei 40 éven át több mint 900 000 embert, számos szervezetet, rendezvényt megfigyeltek (*Fichenaffäre*, 1989). Ekkoriban kezdődtek azok a közéleti viták, amelyek Svájc második világháborús magatartásának fehér foltjaira kérdeztek rá, így többek között a menekültügyi politikára vagy a svájci bankszámlákon tárolt zsidó vagyonokra („*Raubgold*”-*Debatte*). 1996-ban pedig felállították azt a Bergierbizottság néven világhírűvé vált szakértői teamet (*Unabhängige Expertenkommission Schweiz – Zweiter Weltkrieg*), amely Svájc második világháborús magatartását, a „zsidó arany” történetét, a náciikkal való gazdasági kooperációt és a menekültügyi politikát vizsgálta. Az 1980-as évek végének eseményei olyan destruktív hatással voltak a svájci nemzeti mítoszra, hogy Georg Kohler egyenesen arról beszél, hogy a „svájci paradigma”, a nemzetben való gondolkodás ekkor „véget ért”, a svájci nemzet története pontosan két évszázadot ölel át, a Bastille ledöntésétől (1789) a berlini fal ledöntéséig (1989) „tartott”.²⁹ Az 1990-es évek közéleti vitái tehát Svájcban is elindítottak egy elméleti reflexiót a nemzeti identitás konstrukciós folyamatairól, illetve a kollektív emlékezet és identitás kapcsola-

²⁷ *Uo.*, 192.

²⁸ Aleida ASSMANN, *Utopie der Medien, Medien der Utopie: Druckerpresse und Internet – von einer Gedächtniskultur zu einer Aufmerksamkeitskultur*, Archiv und Wissenschaft, 2003/36, 5–12.

²⁹ *Expo-Syndrom? Materialien zur Landesausstellung 1883–2002*, hrsg. von Georg KOHLER, Stanislaus von Moos, Zürich, vdf Hochschulverlag, 2002, 11–17.

tárol. Hivatkozhatnánk Minerva baglyának hegeli képére is, hiszen gombamód szaporodni látszottak ebben az időszakban a nemzetelméleti munkák, a metahistorista elemzések (a legendás bagoly köztudottan az alkonyat beálltakor kezdi meg röptét). Beszédesekek például a következő kötetek címei: *Kitalált Svájc. A nemzeti identitás konstrukciói* (1992); *Svájc kitalálása. Egy nemzetkép vázlatai 1848–1998* (1998); *Egy nemzet konstrukciója. Nemzet és nemzetépítés Svájcban, 18–20. század* (1998); *A történelem akarata. Svájci történelem 1900 körül*.³⁰ A *lieux de mémoire* fogalma először Svájc francia nyelvterületén jelent meg (bár a fenti példák főleg német svájci szerzők tollából származnak), elsősorban a regionális identitások kutatásában, kantoni emlékezhelyekre vonatkoztatva, szintén az 1980-as évek végén.³¹

Georg Kreis baseli történész, a baseli Európa Intézet (*Europainstitut Basel*), a Szövetségi Rasszizmusellenes Bizottság (*Eidgenössische Kommission gegen Rassismus*) és az említett Bergier-bizottság egykori tagja volt az első, aki a Pierre Nora által szerkesztett *Les lieux de mémoire* kötet sorozat alapkoncepcióját Svájc vonatkozásában értelmezte újra. A *Svájci emlékezhelyek* (*Schweizer Erinnerungsorte*, 2010) című kötete mindazonáltal feltűnően különbözik mind Nora 130 francia emlékezhelyet vizsgáló monumentális projektjének elméleti-módszertani hangsúlyaitól, mind pedig más európai nemzetek (a francia „modelltől” szintén többé-kevésbé elhatárolódó) emlékezhely-kutatásainak eredményeit közétevő publikációktól. A *Schweizer Erinnerungsorte* a huszonhat kantonból álló Svájcot szimbolizálóan huszonhat emlékezhelyet mutat be. A gyűjteményt a szerző az emlékezhelyek „műfaja” alapján öt részre osztja: elemez nyolc történelmi eseményt, illetve helyszínüket (például a marignanói csatát), megrajzolja hét történelmi vagy fiktív személy portréját (a legismertebbek közülük *Tell Vilmos*, *Arnold Winkelried*, *Pestalozzi* és *Henri Guisan*), bemutat hétköznapi tárgyakat és technikai vívmányokat (a *rösztit*, a *svájci bicskát* vagy a *Swissairt*), valamint az Alpokhoz kötődő emlékezhelyeket (az alpesi kunyhót, a *chalet-t*, a *bernáthegyi kutyát*). A svájci emlékezhelyeket ilyen összefoglaló szándékkal, a norai fogalommal szoros összefüggésben ugyan Georg Kreis vette először górcső alá, munkája azonban korántsem mondható előzmény nélkülinek vagy úttörő jellegűnek. Nem csupán maga a szerző publikált már korábban is egy-egy svájci emlékezhelyről, hanem az elmúlt két-három évtizedben számos történelem- és kultúratudományi kutatás irányult a svájci nemzeti identitás, a történelem és a kollektív emlékezet kapcsolatára.

³⁰ *Erfundene Schweiz: Konstruktionen nationaler Identität*, hrsg. von Guy P. MARCHAL, Afam MATTIOLI, Zürich, Chronos, 1992; *Die Erfindung der Schweiz: Bildentwürfe einer Nation, 1848–1998*, hrsg. von Barbara WELTER, Zürich, Chronos, 1998; *Die Konstruktion einer Nation: Nation und Nationalisierung in der Schweiz, 18.–20. Jahrhundert*, hrsg. von Urs ALTERMATT et al., Zürich, Chronos, 1998; Sascha BUCHBINDER, *Der Wille zur Geschichte: Schweizergeschichte um 1900 – die Werke von Wilhelm Oechsli, Johannes Dierauer und Karl Dändliker*, Zürich, Chronos, 2002.

³¹ Kreis többek között az alábbi munkákra hivatkozik: Catherine SANTSCHI, *La mémoire des Suisses: Histoire des fêtes nationales du XIIIe au XXe siècle*, Genève, Association de l'Encyclopédie de Genève, 1991; Patrice BORCARD, *Les Lieux de Mémoire de Pierre Nora regardent l'histoire au fond des yeux: Non-lieu pour l'histoire cantonale: Fribourg entre clichés et l'images*, La Liberté, 1993. márc. 6–7. (KREIS, i. m., 314.)

A már említett *memory-boom* minden bizonnyal a svájci nemzet- és nacionalizmuskritika 1980-as évek végét meghatározó hullámával is indokolható. Az identitás- és emlékezetelméleti kutatások konjunktúrája másfelől Nora azon téziséig igazolja, miszerint: „Csak azért beszélünk annyit az emlékezetéről, mert már nincs”.³² A kollektív emlékezet napjainkban megfigyelhető pluralizálódása, képlékennyé válása Kreis szerint az újkori *nation building*gel ellentétes irányú folyamat, amelyben kiválóan nyomon követhetőek a nemzeti identitáskonstrukció változásai, mai kihívásai. A szerző kiemeli a francia projektben azt a megőrző, inventarizáló szándékot, amely a nemzeti emlékezet „eróziójának” ellenhatásaként motiválta az emlékezhelyek kutatását.³³ Ezt az intenciót pedig valamelyest Kreis munkájában is érezhetjük, hiszen a svájci emlékezhelyekre is vonatkoztatható Minerva baglyának már idézett képe, vagy az a megállapítás, hogy azért beszélünk róluk annyit, mert már „nincsenek”. Számos olyan emlékezhelyről olvashatunk ugyanis a kötetben, amely megváltozott funkcióban, esetleg állandó kritika tárgyaként újból és újból újraértelmezve funkcionál mégiscsak egy kollektívum önértelmezésének, történelmének egyfajta közös nevezőjeként. Ilyen például *Tell Vilmos* története, amelyet gyakorlatilag évszázadok óta éltet történetiségének, hitelességének kétsége, a fél évezrede bírált svájci *zoldos szolgálat*, a becsődölt *Swissair* vagy a „halott” és „csupán” emlékezhelyként tovább élő *banktitok* intézménye. A konzerváló, megtartó szándék nemritkán szerves része magának az emlékezhely történetének is: egy-egy jelképes hely gyakran csak jelentős anyagi áldozat, közösségi összefogás árán „menekült meg” például az átépítés, a kereskedelmi használatbavétel elől, és került „valóban” svájci tulajdonba. A *Rütli-mező*, Svájc középkori alapítótörténetének, az őskantonok szövetségkötésének legendás helyszíne például 1860-ban, egy nagyszabású gyűjtőakciót követően vált elidegeníthetetlen nemzeti tulajdonná. A svájci szabadság bölcsőjét megtestesítő alpesi mezőt turisztikai célra akarták volna hasznosítani, akárcsak a *Szent Gotthárd*-hágónál álló hospíciumot, amely akár német kézbe is kerülhetett volna, ha nem rendeznek gyűjtést a szimbolikus nemzeti tulajdon megvásárlására 1972-ben.

A kötet azonban nem hagy kétséget afelől, hogy ezek a nemzeti emlékezhelyek méltó megőrzését hangsúlyozó akciók látszólag bármennyire is az ellentétes piaci érdekek ellen irányultak, a marketing, a turizmus, a kereskedelmi, anyagi motiváció igenis nyilvánvalóan, sőt nemegyszer produktívan befolyásolta egy-egy emlékezhely történetét. Kézenfekvő ez a dimenzió bizonyos nemzetgazdasági vívmányok, közismerten és tipikusan svájci termékek, így például a *Swatch* karóra, a *svájci bicska*, a *Swissair* vagy a *Toblerone* csokoládé esetében. Ezek az emlékezhelyek egyfelől olyan „svájci” sztereotípiákat testesítenek meg, mint a pontosság és megbízhatóság (az óraipar esetében), a védekezésre való ősi elszántság („Wehrhaftigkeit”, a kés esetében), a valódi svájci minőség (az alpesi hegycsúcokat formáló csokoládérúd esetében) vagy az apró, Európa szívében elzárt, mégis a nagyvilágra nyitott állam különlegessége (a nemzeti légitársaság esetében). Mindazonáltal

³² NORA, *Emlékezet és történelem között*, i. m., 13.

³³ KREIS, i. m., 313–314.

Kreis kiemeli, hogy e termékek mindegyike valójában egy-egy jól sikerült reklám- és marketingkampány produktuma, hiszen a svájci bicskát csupán a 19. század végétől gyártják, a Swatch órák gyártása és világsikere egy libanoni üzletembernek köszönhető,³⁴ a csokoládé pedig egy olyan nemzeti termék, amelynek egyik fontos alapanyaga (a kakaó) nem Svájcban, hanem a volt gyarmati országokból származik.

A kollektív emlékezet konstrukciójának vizsgálatakor Kreis más esetekben is hangsúlyozza, hogy a svájci emlékezhelyek sokszor nem is „svájciak”, vagyis több ismert autosztereotípiát eredetileg heterosztereotípiát volt. Johanna Spyri *Heidi*-könyvei például nagyobb karriert futottak be Németországban, az Egyesült Államokban, Törökországban vagy Japánban, mint hazájukban. A „jellegzetesen svájci” alpesi kunyhó, a *chalet* pedig építészeti szempontból univerzális jegyeket visel, sőt már a 19. században is gyártották külföldön (Skandináviában), mára pedig német nyelvterületen a nyaraló szinonimájává vált a kifejezés. Az emlékezhelyekhez kötődő jelentések természetesen termékeny fogadtatásra találtak Svájcban is: a svájci kulturális emlékezetben meghatározó szerepű *Alpenmythos*-ban is központi figura az ártatlanságot, természetességet megtestesítő Heidi, és alapvető toposz az egész alpesi országot, a „béke szigetét” jelképező *chalet*. Kreis ugyan nem elemzi szaktudományos terminológiával az önkép és a másokról vagy mások által alkotott kép, a sajátosság és az idegenség viszonyát, mégis elemzéseiből számos részletet megismerhetjük ennek a konstruktív kapcsolatnak.³⁵

Beszédes ebben a kontextusban a *Schweizer Erinnerungsorte* alcíme, miszerint a szerző a *swissness* tárházából válogatott emlékezhelyeket. Ez az 1990-es évek végén divatba jött új szóalkotás a „svájciság” néven összefoglalható (pozitív) attribútumokat jelöli; s bár az anglicizmus és a design-tárgyakon is felbukkanó piros-fehér „svájcikereszt”-logó a nemzetközi és a gazdasági orientációt mutatja fel, a *swissness* nem csupán egy külföldön is sikert garantáló márkanév, nem pusztán egy trendi turisztikai hívószó vagy esetleg egy-egy mezőgazdasági termék hazai (svájci) eredetének garanciája. A kifejezés újabban egyre gyakrabban bukkan fel a Svájcra mint nemzetre vonatkozó politikai és történelemtudományi diskurzusban is. Jakob Tanner történész szerint a svájci nemzetről való gondolkodásban mára a *swissness* lépett a *Sonderfall* (a. m. különleges eset, kivétel) „kifutó modell”-jének helyére,³⁶ ebben a terminológiai változásban pedig a kizáró, ideologikus nacionalizmus leköszönését láthatjuk. Az internet, a globális politikai, gazdasági összefonódások korában ugyanis a svájciság (és általában a nemzet) nem működhet exklúziós, homogénizáló stratégiaként, a nemzeti identitásokat pedig sokkal inkább nyitottságukban, sokféleségükben értelmezhetjük. A *swissness* fogalomnak a tudományosnál feltűnőbb gazda-

³⁴ Nicolas Hayek, Biel díszpolgára, az ideális svájci vállalkozóként ünnevelt „órákirály” csak 36 évesen kapta meg a svájci állampolgárságot.

³⁵ A kötet huszonhat fejezetére jellemző könnyeden esszéisztikus, tudományos-népszerűsítő stílus a német emlékezhely-kutatásnak is deklarált célja volt, Kreis munkájában azonban ténylegesen meg is valósult – ez nyilván azzal is magyarázható, hogy szemben a labirintushoz hasonlított francia projekttel vagy a monumentális német kiadvánnyal a svájci könyv csupán egyetlen szerző munkája, viszonylag rövid és gazdagon illusztrált.

³⁶ Jakob Tannert idézi: Hannes NUSSBAUMER, *Den Sonderfall wiederbeleben oder entsorgen?*, TagesAnzeiger, 2007. dec. 6., <http://sc.tagesanzeiger.ch/dyn/news/varia/821000.html> (utolsó letöltés ideje: 2012. 01. 26.).

sági karrierje a svájci nemzetnarráció példájával magyarázza tehát Aleida Assmann-nak azt az említett tézisé, miszerint ma egy olyan „új” historizmus korát éljük, amelyben az újkori „rég” historizmus kulturális hordozóinak, a polgári műveltséget képviselő *Bildungsbürgere*nek a helyére a fogyasztói társadalom lépett.³⁷

Éppen ezért támadhat nem csupán a német kötetek átlapozásakor, hanem itt is némi hiányérzete az olvasónak: a *swissness* tárházából Kreis ugyanis olyan emlékezhelyeket is kiválogatott, amelyek a trónfosztott *bildungsbürgeri* kánonhoz köthetőek és leginkább egy-egy szubkultúrát határoznak meg csupán. Ilyen például *Gilberte de Courgenay* alakja vagy a *Beresina-dal*. De szintén nem világos, hol húzható meg a határ az emlékezhelyek és a saját történelemmel bíró, egy konkrét vagy történelmi eseménnyel összefüggő turisztikai látványosságok között például a katolikus zarándokhely *Einsiedeln*, a locarnói *Grand Hôtel*, a *Bourbaki-körkép* vagy a *Grand Dixence*-gát esetében. Hiányoznak a gyűjteményből ellenben olyan, a jelen kulturális emlékezete szempontjából is fontos funkcióval bíró emlékezhelyek, amelyek a svájci történelem már említett sötét foltjaira irányulnak (csak egy lehetséges példa: „Das Boot ist voll”, a. m. „A csónak megtelt”, az 1940-es évek menekültügyi politikájának elhíresült „jelmondata”, irodalmi alkotások és Markus Imhoof filmjének címeként vált ismertté). A *Svájci emlékezhelyek* egyik fejezete sem számol jellemzően azzal a körülménnyel sem, hogy az alpesi országnak jelenleg több lakosa beszél szláv nyelven, spanyolul, portugálul vagy akár törökül, mint az egyik hivatalos nemzeti nyelven (ti. rétorománul) – az ellenemlékezetek, a (társadalmi, nemi, etnikai) kisebbségek perspektívájának hiányát egyébként a *Deutsche Erinnerungsorte* és a francia kötetek több recenzense is kifogásolta. A szelekció problematikájára, az önkényesség elkerülhetetlenségére Kreis maga is reflektál, a huszonhat emlékezhely bemutatását követő két elméleti fejezetben. A szerző itt meglehetősen kritikus álláspontra helyezkedik a kutatás előzményeivel szemben: Nora koncepcióját kilenc pontban, François és Schulze munkáját pedig hét pontban bírálja, sőt azt is kijelenti, hogy egy, a svájci emlékezhelyekről szóló könyvet akár teljes egészében is meg lehetne tölteni azokkal az érvekkel, amelyek egy ilyen vállalkozás lehetetlenségét bizonyítják. Külön nehézséget és természetesen egyben kihívást is jelent például az emlékezhelyek képlékenysége, a kutatás interdiszciplináris jellege, az egységes definíciók, módszertan hiánya.

Az emlékezhelyek többretegűségének és a *lieux de mémoire*-kutatás sokféleségének svájci kontextusban ráadásul különleges jelentése, jelentősége van. Nem csupán azért, mert például a kantonális identitás, a svájci nemzet nyelvi és kulturális sokszínűségével összefüggésben meghatározó jelentőségűnek bizonyult a *Schweizer Erinnerungsorte* összeállításánál is: a kötet a 26 kantonból álló Svájcot szimbolizálón 26 emlékezhelyet mutat be, ahogyan azt fentebb már említettük. A fejezeteket indító illusztrációk puzzle-szerű kompozíciója is erre a Svájcot és általában a sokpólusú identitásokat jellemző összetettségére emlékeztet vizuálisan. Svájc nyelvi, vallási, etnikai heterogenitása ezenfelül hosszú évszázadok óta sajátos relevanciát kölcsönzött az összekötő, nemzetként egysége-

³⁷ A. ASSMANN, *Geschichte im Gedächtnis...*, i. m., 192.

sító emlékezhelyeknek. S ezért – bár Kreis nem nyilvánít véleményt arról a régi vitáról, hogy a svájci föderalizmus modellálhatná-e az egyesült Európát – a kötet legtöbb esszéjében a regionális (kantonális) és nemzeti identitásrétegeknek azt a sajátos egymásra épülését is nyomon követhetjük, amely hasonlítható a nemzeti és az európai emlékezeti közösségek kapcsolatához is. Ennek a kapcsolatnak a jellegzetességeit, az európai (transznacionális) emlékezhelyek (ilyen például a holokauszt vagy a Gulag) és a nemzeti emlékezet dialogikus viszonyát³⁸ viszont csak egy önálló értekezés keretei között lehetne ki-elégítő részletességgel bemutatni.

³⁸ Assmann szerint ahhoz, hogy Európa transznacionális emlékezési keretként tudjon működni, közös történelmi tudatra van szükség, amelyben az empátia, a párbeszéd a feltétele annak, hogy a nemzeti emlékezetek és identitások ne kioltsák egymást, ne feloldódjanak, hanem integrálódjanak egy európai identitásba. A cél egy olyan közös európai emlékezeti és sorsközösség, amelyben a nemzeti határok csupán belső határok, amelyben mindenféle erőszak áldozatáról (így a holokauszt áldozatainak szenvedéseiről is) megemlékezünk, s önmagunk történelmében, identitásában a tettet és az áldozatot is, a saját bűnt és a másik szenvedését is elismerjük. A közös európai emlékezeti kultúra alapja tehát egy olyan dialogikus emlékezés, amelyben alapvető vonatkoztatási pontok a történelmi traumák (például a diktatúrák idején elkövetett bűnök), s a nemzeti emlékezetek nélkülözhetetlen fontosságú részei a más nemzeteknek okozott szenvedés történetei is. Vö. Aleida ASSMANN, *Auf dem Weg zu einer europäischen Gedächtniskultur*, Wien, Picus, 2012.

*Az emlékezet helyei a kultúratudományok térbeli fordulatának aspektusából**

(*Die Verortung von Gedächtnis*, hrsg. von Moritz CSÁKY, Peter STACHEL, Wien, Passagen Verlag, 2001)

A z Osztrák Tudományos Akadémia Kultúratudományi és Színháztörténeti Bizottsága 2000 novemberében második alkalommal rendezett az *Emlékezet helyei (Orte des Gedächtnisses)* című kutatási program keretében nemzetközi konferenciát. A konferencián elhangzott előadásokból jelent meg 2001-ben a Passagen Verlagnál a *Die Verortung von Gedächtnis* című tanulmánykötet. A kiadvány a kultúratudományok emlékezetdiskurzusának azon alapvetését világítja meg esettanulmányok segítségével, miszerint a kollektív emlékezet helyekben és terekben létesül, őrződik meg és hagyományozódik. Az egyes tanulmányok emlékezetfogalma mögött az Aleida és Jan Assmann által képviselt emlékezetértelmezés áll, ugyanakkor a kollektív emlékezet szociokulturális aspektusainak reflexióiban felismerhető a Maurice Halbwachs által is képviselt emlékezetkutatás kontextusa. A kötet tanulmányai az emlékezet és térbeliség vonatkozásában a sokféleség jegyében képviselik az emlékezetkutatást. Így például szó van emlékezés és felejtés viszonyáról, a kollektív nemzeti identitástudatnak és a nemzeti himnusznek mint az emlékezetet intézményesítő szimbólumrendszernek az összefüggéséről. Más írások a kollektív emlékezetnek az országon, államon belüli territoriális viszonyokon alapuló értelmezésével foglalkoznak, valamint Bécs egy városrészének kulturális jelentés-összefüggéseit térképezik fel. A kötetben prezentált emlékezhelyek a közép-európai kulturális tér hibriditásának tapasztalatában teremtenek emlékezetdiskurzust. E beszédtérben az emlékezés dinamikusan változó tényezőiből (úgy mint a topográfia, a kartográfia perspektívája, az urbanizálódás téralkotó elveinek aspektusai, a közösségalkotás imaginárius dimenziói) kialakul egy olyan kulturális térnek a képzete, melyben a kulturális emlékezet nem egy eleve adott közös állandó, hanem a helyek észlelhetőségének, jelentéssé válásának – nemzeti, individuális és szociokulturális kontextusban egyaránt megközelíthető – közege.

A nyitószöveg elméleti bevezetőként is olvasható. Bernhard Giesen, Valentin Rauer és Christoph Schneider a kulturális emlékezet egyik modelljét írják le, mely jelen és múlt összefüggésében beszél a helyek emlékezetéről.¹ Emlékezhelyen olyan helyeket értenek, melyek az emlékezet külső tárolói, funkciójuk pedig a mindenkori jelen megszabadítása

* A tanulmány első megjelenése: *Studia Litteraria*, 2012/1–2, 168–174.

¹ Bernhard GIESEN, Valentin RAUER, Christoph SCHNEIDER, *Vergangenheitsentlastung durch Differenzierung = Die Verortung von Gedächtnis*, hrsg. von Moritz CSÁKY, Peter STACHEL, Wien, Passagen Verlag, 2001, 15–39.

a múlt mindazon terhétől, mely egyébként a múlt ignorálását, illetve felejtését gerjesztené. A jelen effajta tehermentesítése egyúttal a múlt tehermentesítése is. Múltról a mindenkori jelen önértelmezése felől beszélhetünk; ami történelmi múltként elbeszélhető, az a jelen történelmi gondolkodásának köszönhető. Ahhoz, hogy kialakuljon a történelmi gondolkodás és a történelmi múlt képzete, szükség van a tudás differenciálódásának olyan formáira, mint az emlékezhelyek. A múlt tehermentesítése együtt jár azzal, hogy bizonyos helyek feltöltődnek emlékezettel, így a jelen hétköznapi, valamint ünnepi helyeinek és idejének szétválása emlékezetkultúrát alapít. Ilyen emlékezhely az archívum, az emlékmű, a naptár, illetve annak ünnepnapokként jelölt napjai. Az emlékezhelyeknek tehát van időbeli aspektusuk, jelenlétükkel kialakítják a kultúra szinkron dimenzióit. Egyidejűleg léteznek a jelen térbeliségében, illetve időpillanatában és a múltként emlékezetessé váló időben – felidézve egy adott helyen egykor lejajlott eseményeket. A kalendáriumra mint emlékezhelyre a tanulmány a következő példát említi: a 12. században a szentek kalendáriumának bevezetése hátterében a nyugat-európai pápai hatalom megerősödése állt. Egy ilyen transzlokális kalendárium révén létrejött egy intézményesen koordinált emlékezetközösség: zarándokok, vándorló szerzetesek számíthattak arra, hogy bárhol is járjanak a keresztény Európában, ugyanazon a napon mindenhol ugyanannak a szentnek az ünnepét tartják meg, és ezeken az ünnepeken ők is részt vehetnek; vagyis idegen helyen, ismeretlenek között is ugyanaz az ünnep létesített kapcsolatot, mely a kereszténység elképzelhető közösségébe fogadta be a zarándokot. A vallási gondolkodáson alapuló európai kulturális rendszer megőrzésében fontos szerepe volt az ünnepben kollektíven átélhető időnek, melyben az emlékezés is gyökerezik. A múlt jelenvalóvá tétele a helyek és az ünnepek szimbolikus reprezentációjában mindig szelektív, perspektívafüggő és szituatív, így sem az emlékezésnek, sem a múltnak nincsenek készen kapott tényei, az emlékezés és a történetírás is a mindenkori jelen perspektíváira és szituációjára támaszkodik. A tanulmány emlékezet és történelem összefüggésének azon mozzanatára épít, mely a történelmi tudat 18. századi kialakulásából és ennek a történelem mibenlétére vonatkozó következményéből származik. Ekkor váltja fel ugyanis a történetek sorát, a dolgok históriáját az antropológiai folytonosságként felfogott történelem.² A valláson alapuló történetek sorozata, illetve az erre épülő ünnepek elgondolása és átélése még feltételezi az emlékezetmegőrző tetteket, mint például a zarándoklatot, mely nem rekonstruálja a múltként értett történeteket, hanem az örök jelenhez kapcsolva az ünnep alkalmával újra megélhetővé teszi a szentek cselekedeteit. A lokalitásokon átívelő közösségi emlékezet további ünnepei voltak még a fejedelmek születésnapjai vagy a győztes csaták évfordulói, melyek célja az volt, hogy létrehozzák és megerősítsék az uralkodó alattvalóinak közösségét. Az évfordulók sora a nemzetállamok megjelenésével bővült, illetve változott: az alkotmányos közösségként létrejött nemzet alapítása, az idegen elnyomás alóli függetlenedés nemzeti emléknapiakat hívott életre, melyek közös ünneplése még mindig támaszkodott az élő emlékezet szakralizáló rituáléjára. A tanulmány olyan emlékezhely-modellt

² Lásd KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Hogyan és mivégre írunk irodalomtörténetet az ezredvégen?* = K. Sz. E., *A magyar irodalom története 1945–1991*, Bp., Argumentum, 1994, 8.

kínál, mely szerint az emlékezhelyek nem kizárólag az élő emlékezetet felváltó történelem közegében helyezhetőek el, hanem mindenkor jelen vannak, hogy tehermentesítsék a jelent a múlttól való tudás összességétől. Ez ellentétes Pierre Nora emlékezhely-értelmezésével,³ mely szerint ezek a helyek éppen azért léteznek, mert a történelem felszámolta az emlékezetet.

Az emlékezhelyek újabb lehetőségét kínálják – az épített térbeliségen túl – a szövegterek. Kollektív emlékezet és nemzeti identitás összefüggését értelmezi Stephan Eglau tanulmánya,⁴ mely az osztrák nemzeti himnusz kapcsán vizsgálja meg a zene emocionális hatásmechanizmusainak szerepét a szimbolikus jelentéstartalmak megteremtődésében és hagyományozódásában. Eglau megállapítása szerint az osztrák nemzeti himnusszal kapcsolatban – mely kezdetben egy nagyon heterogén kollektív tudat szimbóluma volt – 1804-től lehet Ausztria-tudatról beszélni, ez utóbbi számára pedig, a himnuszon túl, az egyetlen közösségképző mozzanat az egyébként etnikailag és kulturálisan sokféle osztrák császárságban a császár személye volt. A császár ezt az identifikáló szerepet azáltal nyerhette el, hogy szimbólumok révén biztosították állandó jelenlétét a lakosság emlékezetében. A reprezentáció egyik szimbolikus kódja a zene volt, melyet identitáslétesítő szerepben már sokkal korábban is használtak, de a nemzeti identitástudat támaszaként csak a 18. századtól. A himnusz zenéje eredetileg a császár személyét identifikálta egy heterogén közösség ugyanazon uralkodójaként, és csak rajta keresztül vált a közösségi tudat formálójává. A zene a himnusz esetében olyan médiuma a kollektív identitástudatnak, mely az egymás mellett élők sokféleségéből tudatosan, intellektuálisan, szellemileg és emocionálisan megalapozott, politikai szinten egységes közösséget alkot. E kollektív identitástudat kialakulása azonban igen hosszú folyamat, melyet a himnusz többször megváltozott szövegén keresztül is vizsgálhatunk. A dallam viszont változatlan maradt, így az identitáslétesítés mechanizmusai elsősorban a zene emocionális hatásaira támaszkodnak, és csak másodsorban a szöveg szemiozálásában megszülető effektusokra. A két jelentésképző mechanizmus összekapcsolódása az éneklésben pedig különösen hatásos: az együtt, hangosan éneklők egyidejűleg alkotói és befogadói a dalnak, ami reflektálatlanul is a mi-élményt, az éneklő közösséggel való azonosulást eredményezi – állapítja meg a tanulmány szerzője. Míg a szöveg a kommunikatív emlékezet változásait, dinamikáját követve alakult, a dallam meghatározó mozzanattá vált a kulturális emlékezet intézményesülésének. Az osztrák kollektív identitástudat kialakulásában nehézségeket okozott az etnikai pluralitás, ugyanis az egyes tartományok népessége saját kultúrával rendelkezett, és ez a sokféleség az osztrák kollektív tudatban is megőrződött, az osztrák önértelmezés egyik értelemalkotó mozzanata maradt.

Eglau tanulmánya összegyűjti az osztrák himnusz-hagyomány alakulásának főbb mozzanatait: műfaji előzményként említhetőek az uralkodóknak írott hódoló énekek. A kol-

³ Pierre NORA, *Emlékezet és történelem között: A helyek problematikája*, ford. K. HORVÁTH Zsolt = *Emlékezet és történelem között: Válogatott tanulmányok*, vál., szerk., utószó K. HORVÁTH Zsolt, ford. HAAS Lídia, K. HORVÁTH Zsolt, LAJTAI L. László, NÉMETH Orsolya, TÓTH Réka, Bp., Napvilág, 2010, 13–33.

⁴ Stephan EGLAU, *Zur „Kanon-“ und „Code“-Problematik der österreichischen Nationalhymne als musikalischem Symbol österreichischer Identität = Die Verortung von Gedächtnis, i. m., 67–106.*

lektív identitást teremtő dalok kánonjában foglal helyet már az a nemzeti dal (Nationallied), melyet II. Ferenc császár a kitartás szimbolikus énekének szánt az 1796–1797-ben folyó I. koalíciós háborúban. A dal lelkesítő ereje a közös éneklésben, illetve a dallamban rejtett, hiszen a szöveg nem szól másról, mint egyetlen személynek, a császárnak a méltatásáról. Az országnak mint a közösségképzés, az összetartozás territoriális tényezőjének csak másodlagos szerepe van, ugyanis a császár képviseli és azonosítja a birodalmat, az ő jósága és tettei révén biztosított az általános jólét az alattvalók számára. A kollektív identitástudatnak tehát nem volt territoriális aspektusa, helyette az uralkodó személye teremtette meg az összetartozás képzetét.

A himnusz dallama igen népszerűvé vált: Joseph Haydn népdalokból ismert hangsorok beépítésével komponálta, vagyis olyan zenei struktúrákból alkotta meg, melyek más dalokból már ismertek voltak, így könnyen megőrizte az emlékezet. A népdalok dallamvilágának imitációja és újrakomponálása a sokféle kulturális hagyománnyal rendelkező alattvalók körében az azonosságtapasztalatot erősítette fel. A Haydn-dallam lehetővé tette, hogy általa a mindenkori uralkodó személye meghatározó tényezőjévé váljon a kollektív identitástudat alakulásának. A dal idővel elszakadt II. Ferenc személyétől, akinek attribútumait a Lorenz Leopold Haschka által szerzett első vers még tartalmazza. Az uralkodóváltások később kialakították a formális szöveg iránti igényt, de ezek a későbbi változatok is emlékeztetnek a Haschkáéra. A császárhimnusznak is nevezett Haydn-himnusz az Osztrák–Magyar Monarchiában oly módon vált a közösségi identitás intézményesített médiumává, hogy a dallam révén szimbolikusan reprezentálta az uralkodó személye által garantált Habsburg birodalmi, illetve dinasztikus kontinuitást. Bár a soknemzetiségű állam kulturális egysége soha nem létezett, Ferenc József személye – uralkodásának igen hosszú évtizedei miatt – a dinasztikus alapokon álló kollektív identitás szimbolikus alakjává vált. A himnusz dallama a kollektív emlékezet kanonikus alakzataként élt tovább, és hozzájárult ahhoz, hogy a mindenkori császár személye a kulturális emlékezetben az egység garanciája legyen. Az emlékezés dallamban kódolt kanonikus állandósága a politikai folytonosságot közvetítette, de a kulturális azonosságot nem.

A Haydn-dallam és a Haschka-szöveg a dinasztikus identitást teremtő, folyton újra-szövegezett himnuszok kánonképző mozzanataként egészen a Monarchia felbomlásáig létezett. Mint ahogy a tanulmányból megtudhatjuk, a Monarchia szétesésével az új típusú, republikánus identitástudat önmagát épp a monarchikustól való elkülönülésben értelmezte, és a kollektív identitástudat változásával átalakult a császárhimnuszhoz való viszony is. A kulturális emlékezet intézményesülésében akkor következett be fordulat, amikor Németország 1922-ben a Haydn-dallamra a Hoffmann von Fallersleben által írt verset tette meg nemzeti himnusszá. Az osztrák identitástudatnak a némettől való elkülönülése egybeesett a monarchikus múlt újraértésével és egy új himnuszszöveg választásával. A dallam megmaradt, de az új szöveg új interpretációt kínált. A Haydn-himnusz az őt övező dilemmák közepette emlékezhellyé vált: már nem volt többé a monarchikus identitás megélésének közege, viszont a politikai változások lehetővé és szükségszerűvé tették rajta keresztül a himnusz-hagyományhoz való reflexív-kritikai viszonyulást. Az 1929-es alkotmány Ottokar Kernstock szövegével hivatalos himnusszá nyilvánította a régi dal-

lamot. Az Anschluss után a német himnuszt, a Deutschlandsliedet játszották hivatalos alkalmakkor. A tanulmány felidéz egy történetet, amely a kulturális emlékezet nemzeti identitást teremtő erejét példázza: amikor 1938. március 11-én az osztrák rádióban játszani kezdték a német himnuszt, a rádiótechnikusok megszakították, és helyette az azonos főmotívumot tartalmazó Haydn-féle Császár-quartetet indították el. A dallamhoz ekkor már nem a monarchikus identitás vagy annak emlékezte társult, hanem a republikánus osztrák nemzeti identitás megőrzése. A második világháború után felmerült a Haydn-dallam himnusként való megtartása, de ez nem tette volna lehetővé, hogy a nemzeti identitástudat eloldódjon a történelmi múlttól, illetve, hogy a felejtés, a kollektív amnézia intézményesüljön. Ausztria új himnusza sem dallamában, sem szövegében nem emlékeztetett a korábbi himnusz hagyományra. Mozart zenéjére Paula von Preradovic írt szöveget. Az új himnusz az identitáslétesítés olyan intézményesített formája volt, amelynek meg kellett akadályoznia az osztrák identitástudat egyfajta kontinuitását, így a kollektív identitáslétesítés nem a kulturális emlékezetre, hanem a kollektív felejtésre alapult.

Az épített tér kulturális emlékezetet őrző alakzatairól szól Moritz Csáky tanulmánya, mely a bécsi régi egyetemi negyed architektúrájának, utcaneveinek változásait követi nyomon, és úgy tekint a régi egyetemi negyedre, mint emlékezhelyre.⁵ A *nyomon* követés kifejezés médiumarcheológiai szempontból beszédes mozzanata a városdiskurzusba kapcsolódó kulturális emlékezetkutatásnak. A mai Bécs első kerületének ez a helye centrális pozícióban található, ugyanakkor kiesik a tömegturizmus átmenő forgalmából. A több évszázad alatt épülő és változó tér mint emlékezhely olvasható olyan palimpszesztusként, melynek szövegrétegei, azaz többrétegű architektúrája kulturális topográfiát, illetve egyidejűleg többféle városnarratívát alkot. Moritz Csáky alapos filológiai munkát végezve tárja fel a tér kulturális szerkezetét, rámutatva arra, hogy a városi tér értelmezése szükségszerűen reflektál a város textúrájának anyagságára, hiszen a szimbolikus jelentések értelmezése rá van utalva a médiumok anyagszerűségére. A negyedről mint a középkori tudományosság központjáról beszél, melynek létesítése nem független az akkori fejedelmi politika hatalmi diskurzusától: a 14. században a IV. Rudolf által alapított egyetemet a jezsuita konviktus épületébe integrálták Collegium Ducale néven, és a korabeli tudomány rendelkezésére bocsátották. A jezsuiták 16. századi betelepítése is politikai döntés eredménye: a rend tagjai Ferdinánd császár hívására érkeztek ide a rekatolizáció biztosítékaként. Mindemellert a jezsuiták voltak a bécsi iskolai nevelés és tudományosság hagyományának folytatói is. Tanítás, illetve tudomány és politika összefonódása alakította ki saját épített terét, mely a várostörténet médiuma és a katolikus egyetemváros toposzának hagyományozója is lett. A hely később a humanista tudományosság központjává vált, 1554-ben pedig I. Ferdinánd a *Reformatio nova* jegyében állami ellenőrzés alá vonta, fenntartva a professzorok kinevezésének jogát. Ezzel egyidejűleg az ellenreformációnak köszönhetően a jezsuiták is kaptak két tanszéket, de majd csak 1623-ban lettek az egész egyetem birtokosai. Ezzel lehetővé vált a jezsuita kollégiumnak és az egyetemnek az architektóni-

⁵ Moritz Csáky, *Altes Universitätsviertel: Erinnerungsraum, Gedächtnisort = Die Verortung von Gedächtnis, i. m., 257–277.*

kai egyesítése, de úgy, hogy a Collegium Ducale épülete a „kiszolgált” képzést reprezentálta. Az épület azért nyerhetett ilyen szimbolikus jelentést, mert a térszervezés megváltoztatta architektonikai kontextusát: felépült egy épületkomplexum, mely az új kollégiumnak adott helyet, és monumentalitásával, illetve pozíciójával (a dominikánus konventtel szemközt) ellenpontosította a régit. Az épületek konkuráló jelenléte a megváltozott tudományértelmezés szimbolikus reprezentációjává is vált. A régi egyetemnegyed szakrális és *Bildungs-*terében felerősödött a dominikánusok és a jezsuiták közti versengés, melynek emlékezete megőrződött az architektúrában. A tér következő, a kulturális emlékezet újabb rétegét író változása a 18. században, a felvilágosodás idején zajlott. Jean Nicolas Jadot lotaringiai építész tervei alapján a Jezsuita tér nyugati oldalán felépült az új, állami egyetemépület. A két rend kiszorult a képzésből, aminek építészeti reprezentációja is volt. Ezzel együtt járt a tér átnevezése: *Jezsuita tér*ből *Egyetem tér* lett.

Az esettanulmány a bécsi régi egyetemi városnegyed történetét a térben létesülő emlékezet és a térszerkezet változásában zajló felejtés összjátékában beszéli el. Eszerint a város nemcsak értelmezésre szánt hely, hanem olyan médium, melyben kultúrtörténeti szempontból releváns jelenségek értelmezhetőek, a tér pedig egyidejűleg interpretálandó és interpretációs kategória. Ez az elgondolás az úgynevezett *spatial turn*, illetve *topographical turn*⁶ jegyében olyan értelmezői stratégiák számára nyit utat, melyek a kulturális jelentések sokféleségét a kultúra topográfiájában teszik láthatóvá. A kultúratudományok térbeli fordulata a tér perspektíváját kínálja a világ jelenségeinek megtapasztalásához, értelmezéséhez. Ez a fogalomalkotó tapasztalat az 1980-as évek közepe óta van jelen reflektáltan a posztmodern kultúratudományos diskurzusból, de már a modernitás jelenségét értelmező Georg Simmel és Walter Benjamin írásai is a térre, elsősorban a nagyváros terére fókuszálva beszélnek kulturális miliőről. A *spatial turn* megalkotja saját térfogalmát, mely szerint a tér társadalmi folyamatokban keletkezik, kulturális praxisok helyeződnek el benne. Ez a térértelmezés a teoretikusok szerint Henri Lefebvre elméletére vezethető vissza, mely a tér létrejöttét és a társadalmi cselekvésformák kölcsönösen egymást megalkotó összefüggésrendszerét határozza meg. Így a tér a *spatial turn*re reflektáló városkutatás perspektívájában is értelmeződik. A térbeli fordulat a kultúratudományokban úgy jelenik meg a diszciplináris hierarchiában, hogy a kultúrantropológia dominanciája visszaszorul az úgynevezett kultúrgeográfia javára. A tér tapasztalatszerzési formaként a térhasználat és a térreljuttatás módjait is megalkotja, többek között saját szimbolikus reprezentációiban, mint amilyenek például a térképek. A *spatial turn* diskurzusa ennek jegyében hozza létre a *topographical turn*ét, mely a tudásszerveződés rendjének metaforikus modelljeiben, például a mentális térképekben jelöli ki saját értelmező mechanizmusait. A térre koncentrálnak a kultúraértelmezés a térben a kulturális emlékezet médiumát látja megjelenni; a térbeliség metaforái, például a marginalitás, a határ, a centrum és a periféria pedig egymásba játsszák individuális és társadalmi, konkrét és imaginárius, praxis és reprezentáció dimenzióit. A kultúratudományos diskurzusból nemcsak a posztmodern

⁶ Vö. Doris BACHMANN-MEDICK, *Spatial turn = D. B.-M., Cultural turns, Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften*, Hamburg, Rowohlt Taschenbuch, 2006, 284–328.

globalizációt értelmezi a térbeliség perspektívájából, hanem újraolvassa a modernitást is. A *spatial turn* interdiszciplináris térfelfogása tehát kultúraalkotó tényező. Az irodalomtudományban az elbeszélt tér értelmezése elsősorban nem tematikusan koncentrálna a tere, hanem egy imaginárius topográfia médiumát látja benne, mely a narrációban létesül és töltődik fel szimbolikus jelentésekkel. A térkép ebben az értelemben narratív topográfia írója.

A Moritz Csáky és Peter Stachel szerkesztésében megjelent tanulmánykötet írásaiból recenzióm csak válogatott. A bemutatott emlékezhely-értelmezések arra mutatnak rá, hogy a tér és az emlékezet feltételezik egymást. A tanulmányok a kultúratudományos emlékezetkutatás diskurzusába a tér topográfiai és metaforikus értelmezése révén kapcsolódnak. A szerkesztők, így Moritz Csáky több, a jelen kötethez hasonló témájú kötet szerkesztésével, illetve tanulmányával már korábban hozzájárult az emlékezetkutatás eredményeinek bemutatásához.⁷

⁷ *Mehrdeutigkeit: Die Ambivalenz von Gedächtnis und Erinnerung*, hrsg. von Moritz CSÁKY, Peter STACHEL, Wien, Passagen, 2002; *Speicher des Gedächtnisses: Bibliotheken, Museen, Archive*, I–II, hrsg. von Moritz CSÁKY, Peter STACHEL, Wien, Passagen, 2000; Moritz CSÁKY, *Das Gedächtnis der Städte, Kulturelle Verflechtungen: Wien und die urbanen Milieus in Zentraleuropa*, Wien, Böhlau, 2010.

Pusztai Gábor

*Németalföld emlékezete: holland és flamand nemzeti emlékezethelyek**

(*Het geheugen van de Lage Landen*, red. Jo TOLLEBEEK, Henk te VELDE, Rekkem, Ons Erfdeel, 2009)

Németalföld

Ha Németalföldről beszélünk, akkor olyan történelmi, földrajzi fogalmat használunk, melynek mind történeti, mind földrajzi határai homályosak. Mi Németalföldnek nevezzük azt a területet, mely többé-kevésbé a mai Hollandiából, Luxemburgból és a Belgium északi részén elterülő Flandriából áll. Elnevezése hollandul Lage Landen, angolul The Low Countries, franciául Pays-Bas, németül die Niederlande. Az elnevezések nagy része többes számú, mely a terület széttagoltságára utal, arra, hogy a terület a történelem folyamán általában nem volt egységes állam. Németalföld a középkorban hercegségek és grófságok sokaságából állt, melyek a német vagy a francia király vazallusai voltak. Közigazgatási egységként V. Károly (1515–1555) birodalmán belül alakult ki a tizenhét tartományból álló Németalföld. 1555-ben II. Fülöp követi a trónon apját, Károlyt. Az új uralkodó keményen megadóztatja a németalföldi városokat, és vissza akarja szorítani a már elterjedt reformációt. Mindennek hatására 1568-ban kitör a holland függetlenségi háború, melyet a holland történetírás nyolcvanéves háborúként szokott emlegetni. A tizenhét tartomány birodalmon belüli integritása 1579-ig állt fenn. Ekkor alakul meg a spanyolokhoz hű atrechtai unió, majd még ugyanebben az évben a függetlenedni vágyó tartományokat tömörítő utrechtai unió. (1. térkép) A harcok változó sikerrel folytatódnak. 1585-ben a spanyolok elfoglalják az akkor túlnyomórészt protestáns Antwerpent. A lakosság tömegesen menekül északra. A spanyolok elleni háború forrasztja egységbe az addig széttagolt, egymástól különálló területeket, ekkor válik Németalföld északi része egységes állammá. 1648-ban a vesztfáliai békében ratifikálják az új határokat, és szavatolják Hollandia függetlenségét. Ezzel Németalföld kettészakad, történeti és politikai egysége végleg megszűnik. Az északi hét tartomány Hollandia néven önállósodik. (2. térkép) Hollandia önálló államként nemcsak hogy ki tudta vívni függetlenségét a kor egyik katonai nagyhatalmával, Spanyolországgal szemben, de maga is tengeri nagyhatalommá vált. Gazdaságilag, katonailag, kulturális tekintetben soha nem látott fejlődésnek indul a 17. században, melyet Hollandia aranyévszázadaként ismerünk.

* A tanulmány első megjelenése: *Studia Litteraria*, 2012/1–2, 181–184.

A délen fekvő többi tíz tartomány továbbra is a spanyol birodalomhoz tartozik, katolikus és alárendelt marad, gazdasági, kulturális fejlődése megtorpan, majd visszacsúszik. Nyelvében és kultúrájában a két terület azonban egységes marad.

A történelem során még egyszer adódik lehetőség arra, hogy Németalföld ismét egységes állammá váljon, 1814-ben a bécsi kongresszus úgy dönt, hogy létrehozza az Egyesült Holland Királyságot, mely a mai Beneluxot foglalja magába. Ez az államalakulat azonban rövid életűnek bizonyult. 1830-ban kitör a brüsszeli felkelés, melynek következménye a déli tartományok kiválása a királyságból és egy új állam, Belgium megalakulása. Az egységes Németalföld ideájának felélesztése végleg semmivé lesz.

Emlékezet

A modern holland történetírás, irodalom- és kultúrtörténet örök dilemmája, hogy a flamandokat vajon beemeljék vagy kihagyják az összegző áttekintésekből. Ton Anbeek irodalomtörténész például a holland irodalom 1885–1985 közötti történetét feldolgozó könyvében meg sem említi a holland nyelvű flamand irodalmat.¹ Jo Tollebeek és Henk te Velde könyve, mely Németalföld emlékezhelyeiről szól, Hollandiát és Flandriát egyaránt tárgyalja. Nem kevesebb mint huszonkilenc szerző írását gyűjtötték egybe a szerkesztők. Vannak közöttük történészek, politológusok, kultúr- és művészettörténészek, újságírók, nyelvészek és irodalomtörténészek. A mű nem próbálja megkerülni a kényes kérdéseket, szóba hozza a gyakran feszült viszonyt, az olvasónak mégis az az érzése, hogy a kötet sajátos öncenzúrát gyakorol, amikor túlnyomórészt a pozitív emlékezhelyekre építő, gyakran eltorzult képet fest a németalföldi kollektív emlékezet konkrét és virtuális helyszíneiről.

A könyv három nagy fejezetben tárgyalja a holland és flamand emlékezhelyeket: *Az emlékezhelyek, amelyek összekötnek; Az emlékezhelyek, amelyek elválasztanak*, illetve *Az emlékezhelyek, amelyek inspirálnak* címmel. Az emlékezhelyek, amelyek összekötik Hollandiát és Flandriát, általában vagy a Hollandia függetlensége előtti történelmi események emlékhelyeire, emléktárgyaira vonatkoznak, vagy a közös nyelvre, a közös kultúrára, valamint konkrét történelmi személyekre. A fejezet tárgyalja például a Leo Belgicust, vagyis azokat a 16. századi németalföldi térképeket, melyek egy ágaskodó oroszlán alakjában ábrázolják a területet, a Genti Egyetemet, a harmincnégy kötetes holland etimológiai és értelmező szótárt, Limburg tartományt, a televíziós műsorvezető és író Godfried Bomanst és a Schelde folyót is.

Az emlékezhelyek, melyek elválasztanak témájú fejezet főleg a történelmi konfliktusokra koncentrál, mint például Antwerpen 1585-ös eleste, az 1830-as tíznapos háború, az 1927-es meghiúsult belga–holland szerződés, mely az antwerpeni kikötő megnyitását és a Schelde hajózhatóvá tételét kezdeményezte volna. De olvashatunk a mentalitások különbözőségeiről is, így például a burgundi és a kálvinista mentalitás szembenállásáról,

¹ Ton ANBEEK, *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur tussen 1885 en 1985*, Amsterdam, De Arbeiderspers, 1990.

illetve felekezeti, katolikus-protestáns különbségekről, de ebbe a fejezetbe kerül például a hagyományos holland–belga futballmérkőzés is, mely 1905 óta számít örök rangadónak.

Az inspiráló emlékezhelyek például Amszterdam és Antwerpen (utóbbinak a madárpiaca), a genti katedrális (ahol Hubert és Jan van Eyck 1432-ben készült oltárképe látható). Hasonlóképpen fontos a belgiumi kisváros, Brasschaat, ahol feltűnően sok holland él, főleg gazdag vállalkozók, akik a kedvezőbb adózási feltételek miatt telepedtek le itt, illetve a hollandiai Sluis nevű falu, ahol szokatlanul sok belga lakik, mivel itt sok minden megengedett, ami Belgiumban nem: például a könnyű drogok, a szexshopok, valamint sokkal kedvezőbbek a banki feltételek. De ebbe a fejezetbe kerül a televízió, Willem Elsschot belga író, a holland királyi ház vagy éppen a D66 nevű holland balliberális párt.

A könyvet olvasva az az érzése támad az olvasónak, hogy szinte megmagyarázhatatlanul széles a keresztmetszet: van heraldika, egyháztörténet, 16. századi történelem, középkori festészet, 1945 utáni politikátörténet, 20. századi sporttörténet, néprajz, vallás stb., amit csak el lehet képzelni. Vagy inkább – kritikával illetve a szerkesztői koncepciót – ami a szerkesztők számára hirtelen elérhető volt. Felvetődik tehát a jogos kérdés, hogy miért éppen ezeket a történelmi eseményeket és főleg miért ezeket a személyeket választották ki, és miért maradt ki szükségképpen olyan sok minden más. Miért esik oly sok szó a holland királyi házról, és miért nem írnak semmit a belga uralkodóról? Miért nem említik a gyarmati történelmet, illetve ennek emlékezhelyeit?

A könyv felépítése során a szerkesztők azonban kényesen ügyeltek arra, hogy a rendelkezésükre álló szövegekből olyan fejezeteket állítsanak össze, melyekből egyértelműen pozitív szemlélet sugárzik. Szimmetrikus munka volt a cél, ezt már a tartalomjegyzékből is láthatjuk. Az első és a harmadik fejezet (vagyis ami összeköti és inspirálja Hollandiát és Flandriát) tizenkét-tizenkét írást tartalmaz. A középben található fejezet csupán hét írása az, amely elválasztja egymástól a kettészakított nemzet darabjait. Vagyis több mint háromszor annyi dolog köt össze és inspirál, mint amennyi elválaszt – legalábbis a szerkesztők szerint, ugyanis a fejezetekben található írások nem mindegyike illeszkedik bele a kötet grandiózus koncepciójába. Két példát emelek ki ennek megmutatására. A kötet 103–113. oldalán Axel Buyse belga történész, újságíró és diplomata értekezik a Schelde folyóról, az *Az, ami összeköt* fejezet végén. Már az alcímből kiderül, hogy itt nem valami békés és felhőtlenül boldog történetet fogunk olvasni. *Harc a polderban*, így hangzik az alcím, és a szöveg ebben a harcias stílusban adja elő a Schelde folyó évszázadnyi történetét. 1585-ben, Antwerpen elestekor a hollandok blokád alá vonták a folyó torkolatát, így megakadályozták Antwerpen hajóforgalmát. Ez ugyan jelentős konfliktushoz vezetett, de a holland flotta erejével nem lehetett szembeszállni. A blokád feloldására tettek ugyan lépéseket 1784-ben és 1839-ben is, de ezek mind eredménytelenül zárultak. Legutóbb 2007-ben írt alá szerződést a két állam a Scheldével kapcsolatos viták rendezéséről, de a holland fél azóta sem sietett megvalósítani a szerződésben foglalt megállapodást. A Schelde története tehát frusztrációkkal, erőfitogtatással, gazdasági érdekekkel és szószegéssel teli történet, mely aligha válhatott az egység szimbólumává, noha a szerkesztők ezt a benyomást akarják kelteni.

Az ellentéteket taglaló fejezet tartalmaz egy írást, mely aligha sorolható ebbe a kategóriába. Ez a Raf Willems belga sportszakember és szakíró által készített tanulmány a holland–belga örök rangadó történetét ismerteti. Már az alcím is azt sugallja, hogy itt nyoma sincs konfliktusnak, sokkal inkább a nemzeti összetartozás kifejezésének kiváló lehetősége ragyog fel a sportpálya szélén: „Isten hozott benneteket, derék belga szomszédok, Hollandia örömmel nyújt kezét nektek” – olvasható a tanulmány Phida Wolfftól származó mottójában. És valóban, a cikk maga is a sportos összecsapás barátságos jellegét, a nemzeti összetartozás kinyilvánításának eme sajátosan modern formáját hangsúlyozza. Az írás tanúsága szerint az 1946-os holland–belga meccsen a lelátón meglelt férfiak könnybe lábadt szemmel és elszorult torokkal nézték a mérkőzést, mely a nemzeti egység manifesztációjának számított akkor. A holland királyi pár is jelen volt a sporteseményen, a meccs elején pedig az egész stadion egy emberként énekelte a Wilhelmust, a holland nemzeti himnuszt. Mindezek fényében csak találgatni lehet, hogy a szerkesztők miért gondolták úgy, hogy a holland–belga rangadó lenne az, ami szétválasztja a kettéosztott nemzetet.

Összegzés

A könyvben értékes és hasznos anyagot gyűjtöttek össze Németalföld történetének konkrét és virtuális emlékezhelyeiről, szimbolikussá vált személyeiről és földrajzi helyeiről. A szerkesztőknek elsősorban az ellentmondásos felépítést, az olykor következtelen, olykor kifejezetten tendenciózus témaválasztást róhatjuk fel hibaként. Jo Tollebeek és Henk te Velde bevezetőjükben, melynek a *Túl a nacionalizmuson* (Het nationalisme voorbij) címet adták, kifejtik, hogy ugyan bizonyos értelemben a Pierre Nora neve által fémjelzett *lieux de mémoire*-kutatáshoz csatlakoznak, mégis annyiban más ez a kötet, hogy nem egy önálló nemzet vagy egy ország (nemzetállam) emlékezhelyeit mutatják be. A vállalkozás újszerűségét szerintük az adja, hogy két ország, Belgium (azon belül csak Flandria) és Hollandia emlékezhelyeit írják le, és kifejezetten tagadják a bevezetőben, hogy létezne közös holland–flamand nemzet (7.). Ennek ellenére a könyv nagy része éppen ezt a közös nemzettudatot erősíti, még olyan fejezetekben is, amelyekben éppen az ellenkezőjét akarták bizonyítani (lásd fentebb). A könyv hibája tehát elsősorban az erőltetett szimmetriában és a gyenge lábakon álló struktúrában van. Az, hogy a szerkesztőpáros mindenáron pozitív üzenetet akart sugározni a holland–flamand viszonyban, már önmagában sem emeli a könyv tudományos értékét. Az viszont, hogy az arányosság kedvéért önellentmondásba keverednek és oda nem illő írásokat kényszerítenek bele virtuális kategóriákba, már kifejezetten zavaró.

A *Németalföld emlékezete* egy 2009-es pillanatfelvétel arról, hogy a szerkesztők akkor hogyan is látták, vagy inkább akarták láttatni – az egyenként érdekes és igényesen megírt tanulmányokban – egy szétvált nemzet történetét.

1. térkép: Németalföld 1580-ban

2. térkép: Hollandia 1648-ban

Emlékezethelyek Hollandiában – A Lieux de mémoire et identité nationales című kötetről

A Pim den Boer és Willem Frijhoff által szerkesztett *Lieux de mémoire et identité nationales*¹ kötet címe alapján az olvasó hajlamos lehet azt feltételezni, hogy a francia vagy a német emlékezethely-kötethez hasonló átfogó törekvéssel van dolga, amely sorra veszi a holland nemzeti identitásban kulcsszerepet betöltő emlékezethelyeket. Ha azonban még egy pillantást vet a borítóra, két dolog is szembeötlő lehet. A terület megjelölése (Franciaország és Hollandia) azonnal kétségbe vonja, hogy valóban a holland emlékezethely-kötetről lenne szó, illetve a borító elrendezése és az illusztráció is arra utal, hogy ebben a kontextusban a holland nemzeti identitás kizárólag francia szomszédaihoz viszonyítva nyerhet értelmet. A borítón megjelenő két identikus nőalak – a borító belső fülén lévő magyarázat szerint – az emlékezetet allegorizálja. Egyik kezükben toll, a másikban könyv, amivel az emlékezés médiumok általi közvetítettségét fejezik ki. Az a tény, hogy kettő van belőlük, megengedi, hogy a hagyományos „keresd a különbséget” játékokra asszociáljunk – ennek a későbbiekben lesz jelentősége –, emellett pedig legalább két, egyaránt elfogadható és érvényes emlékezési távlatot tesz lehetővé. Szintén ehhez a kettősséghez kapcsolódik a színek elrendezése is, hiszen a piros-fehér-kék, ahogy a borítón szerepel, vonatkoztatható a holland, de a francia zászlóra is.

És valóban, nemcsak a borító, de a könyv egésze is egyszerre beszél a francia és a holland nemzetkarakterről, identitásról. Ebből a szempontból tehát nem beszélhetünk Pim den Boer és társai kötetéről úgy, mintha az a hollandok csupa nagybetűs Emlékezethely-kötete lenne – legalábbis semmiképp sem abban az átfogó, nemzeti jelleget hangsúlyozó értelemben, ahogy például a francia *Lieux de mémoire* kötetek esetében. A továbbiakban azonban amellet fogok érvelni, hogy a kötet mégis a holland nemzeti sajátosságokkal vet számot, a különböző nemzetek önértelmezése azonban eltérő módszereket hívott életre az emlékezethely-kutatásban. Ha ezt az alapvető feltevést elfogadjuk, láthatóvá válik, hogy a Pim den Boer által szerkesztett kötet egy olyan holland nemzeti identitást körvonalaz, amely nem önmagában áll, nem kizárólag az egyedi nemzeti szimbólumokon nyugszik, hanem leginkább a környező népekkel való viszonya határozza meg.

¹ *Lieux de mémoire et identité nationales: La France et les Pays Bas*, éd. Pim den BOER, Willem FRIJHOFF, Amsterdam, Amsterdam University Press, 1993.

A kötet öt fő egységre oszlik, melyek közül az első, elméleti rész vitaindító jelleggel állítja szembe Pierre Nora tanulmányát az emlékezhelyek fogalmának „exportálhatóságáról” és Pim den Boer erre adott válaszát (*Lieux de mémoire et l'identité de l'Europe*). A további fejezetek olyan esettanulmányokat tartalmaznak, amelyek *Az emlékezhelyek összehasonlító története* és a *Nemzeti identitás az irodalomban és a művészetben* elnevezésű tágabb témákhoz kapcsolódnak. A harmadik tematikus blokk Eric Hobsbawm „feltalált hagyományok”-elméletére épít, míg az utolsó egység – legalábbis a címe alapján – a kortárs emlékezhelyeket vizsgálja. A továbbiakban az első két, elméleti jellegű tanulmányt teszem alaposabb vizsgálat tárgyává, majd minden fejezetből egy-egy olyan példát hozok, amely leginkább tükrözi az elméleti alapvetések által körvonalazott problémákat.

Pierre Nora és Pim den Boer bevezető szövegében közös, hogy mindketten arra a kérdésre keresik a választ, hogy milyen keretek között értelmezhető az emlékezhelyek fogalma a nemzeten kívül. Emellett mindketten felvázolják azokat a lehetséges problémákat, melyek a *lieu de mémoire* átvihetőségét nehezítik. Ez utóbbiak közül Pierre Nora alapvető problémaként jelöli meg a fogalom fordíthatóságát. Szerinte a *lieu de mémoire*-kifejezés lefordíthatatlan, egyik európai nyelv sem képes tökéletesen visszaadni a francia megfelelőt. Ahogy azonban a nemzetközi gyakorlatból kitűnik, ez nem okoz különösebb nehézséget, hiszen az anyanyelvi, „fordított” megfelelő mellett a francia fogalom is használható szinonimaként. Ezzel azonban közel sem merül ki a *lieu de mémoire*-fogalommal kapcsolatos gondok tárháza, mivel nemcsak a kifejezés, de maga az elgondolás is alapvetően francia. Azt, hogy az emlékezésnek kitüntetett szerepe van a franciák számára, Nora az állam és a történelem központi jelentőségével magyarázza. A franciáknál ugyanis az állam tölti be a kulcsszerepet az emlékezés, a kulturális örökség fenntartásában, a történészek pedig hagyományosan a francia nemzet tanítómestereinek számítanak – szemben például Németországgal, ahol ezt a funkciót a filozófusok töltik be. Ezek szerint a *lieu de mémoire* fogalmában egy specifikusan nemzeti, sőt francia nemzeti elgondolásról beszélhetünk.

Emellett azonban Nora megkísérel különböző páneurópai emlékezhelyeket is felvázolni – több különböző témán belül –, amelyek Európa egész sorsára hatással voltak. Ilyen például a Duna mint földrajzi emlékezhely, Albert Einstein mint tudományos, Potsdam vagy Versailles mint diplomáciai, a 15. századi Firenze mint művészeti, Auschwitz mint szimbolikus európai *lieu de mémoire*. Azonban Nora azt is megjegyzi, hogy egy, az európai emlékezhelyek bemutatására irányuló projekt megvalósítása gyakorlatilag lehetetlen, hiszen a lista sosem lehet teljes, illetve olyan tudóst, tudósokat sem lehetne találni, akik képesek lennének a teljes európai perspektívát átfogni. További problémát jelenthet, hogy ezek nemcsak európai, hanem egyetemes emlékezhelyeknek is tekinthetők: nem csupán a kontinensre, de a nyugati típusú civilizáció egészére nézve is érvényesek.

Ezzel párhuzamosan Pim den Boer bevezető tanulmánya is felveti a nem nemzeti emlékezhelyek lehetőségét: a családi, lokális, regionális emlékezetek mellett a holland kutató az európai emlékezésre helyezi a hangsúlyt. Európa, az európaiság fogalma Pim den Boer szövegében olyan homogén kulturális egységként jelenik meg, amely elsősorban a közös történelem által kialakított azonos értékrendet jelenti. Szemben Pierre Norával,

aki az európai emlékezhelyekben az egyes nemzetek egymásnak feszülő interpretációit látja, és a nemzeti szinthez mért különbségüket hangsúlyozza, Pim den Boer sokkal inkább az egyesítő, összetartó tényezők jelentőségét emeli ki. Állítása szerint az európai emlékezhelyekre éppen a felejtés és a megbocsátás elősegítése miatt lenne szükség, ezektől a nemzetek közötti több évszázados rivalizálás, illetve a több nemzetet érintő, traumatikus események, mint a holokauszt feloldását reméli. Den Boer három tematikus mintát kínál a lehetséges európai emlékezhelyek meghatározására. Ezek a következők: Európa mint a szabadság, a kereszténység, illetve a civilizáció megtestesítője.

Európa és a szabadság összekapcsolása egészen a görög–perzsa háborúig nyúlik vissza, amely könnyedén olvasható a szabad elmék harcaként a despotizmus ellen. Den Boer szövegében a szabadság és a demokrácia összekapcsolása kimondatlan, ám logikailag feltétlenül szükséges lépés, amely az absztrakt ideákat a politikailag kivitelezhető és követhető modellek szintjére helyezi. Ha magyar kontextusból szeretnénk példát hozni, az 1956-os forradalom is ilyen emlékezhelyként működhet: a modern magyar demokrácia alapító mítosza az idegen elnyomás ellen. A kereszténységet és az európaiságot II. Pius pápa kezdte egymás szinonimájaként használni, és bár maga a kereszténység felekezeti sokfélesége miatt nem alkalmas egy páneurópai identitás megalapozására, a keresztény morál még mindig jellegzetes eleme Európa önértésének. Látható, hogy a keresztény eszmerendszer még mindig központi helyet foglal el Európa értékrendjében, amikor a kérdés egy nem keresztény, hanem iszlám állam, Törökország csatlakozása az Európai Unióhoz.

Ezzel szorosan összefügg a civilizáció fogalmi köre, hiszen egészen a 19. századig a „civilizáció”-kifejezést – főleg az európai kutatók – az európaiság szinonimájaként értékelték. Jelentése az antropológia felvirágzásával párhuzamosan alakult át a ma is használatos, „kultúrkör”-értelem irányába. Pim den Boer, hogy az európaiság fogalmának változását szemléltesse, Otto von Bismarck kancellár szavait idézi, aki az Európáról egyre lelkesebben beszélő francia nagykövetnek a következőket mondta: „Mi az az Európa, nagykövet úr? Aki Európáról beszél, az téved, hiszen ez csak egy földrajzi kifejezés.” Bismarck számára tehát az európaiság még csupán bizonyos országok azonos földrajzi elhelyezkedését jelentette, den Boer azonban már jól körülírható, jellegzetes tulajdonságokkal rendelkező közösségként értelmezi azt.

Annak ellenére azonban, hogy den Boer az európaiságot definíciós problémáktól mentes gondolati eszkézként értelmezi, Európa szerkezetének időbeli dimenziójával mégis számol. Úgy véli, hogy a közös európai emlékezetben, s ekképp az európai közösség létrehozásának történetében 1989 korszakhatárt jelent. Feltevése szerint a vasfüggöny leomlása előtt meglehetősen könnyű volt (Nyugat-)Európát mint szellemi közösséget elképzelni, hiszen összefűzte az államokat a közös gazdasági érdek, a béke fenntartásának célja minden áron, illetve – egyfajta hidegháborús logikát követve – a közös ellenség. 1989 után azonban megváltozott a helyzet, elmosódtak az addig élesen meghúzott határok, felvetődött a kérdés, hogy valójában mi és kik számítanak Európának, európaiaknak, s emiatt maga az európaiság elgondolása is sokkal intenzívebb reflexió tárgyává vált.

A fentiek alapján tehát látható, hogy mindkét szerző két központi problémát emel ki: egyrészt, hogy hogyan lehetséges a franciától teljesen idegen nemzetfogalommal operálni az emlékezhelyek elméleti keretén belül, másrészt pedig, hogy miként lehetne szakmailag is érvényesen megragadni az „európai emlékezhely” fogalmát. Ugyancsak közös pontja a két szövegnek az, hogy az európai emlékezet egyik szerző esetében sem jelenti egyértelműen a nemzeti emlékezés meghaladását, avagy a nemzetek fölötti emlékezhelyeket, sokkal inkább számos, egymással nem ritkán ellentétes nemzeti emlékezetek szembeállításáról vagy összehangolásáról van itt szó.

Ahogy az az elméleti fejezetet követő esettanulmányokból kitűnik, Pim den Boer és Willem Frijhoff kötete nem egy átfogó holland emlékezhely-gyűjtemény; arról van szó, hogy a szerzők holland példák révén gondolják tovább a fent vázolt elméleti kérdéseket. A holland nemzettudat sajátosságainak kutatásában, a francia modellel ellentétben, alkalmazható lehet Sigmund Freud egyik fogalma, a „kis különbségek nárcizmusa”. Freud 1917-es szövege ezzel a kifejezéssel arra a jelenségre utal, hogy a legnagyobb ellenségeskedés, rivalizálás azok között alakul ki, akik a leginkább hasonlóak egymáshoz, hiszen a másik hasonlósága végtelenül veszélyezteti az egyén integritását. Az identitás és emlékezet kulcsfogalmaival ellentétben – melyek javarészt az egyéni pszichológiából vándoroltak a kollektív értelmezések felé – ez az elgondolás fordított utat járt be, s az antropológiából került az egyéni lélektan látókörébe. Nem elhanyagolható az a tény sem, hogy jelenleg éppen a kelet-közép-európai kis országokkal kapcsolatban szokás Freud megfogalmazását említeni. Emiatt a holland és például a magyar eset bizonyos fókig összehasonlítható. Hollandia nemzeti önmeghatározása tekintetében nem nehéz belátni, hogy van összefüggés a kis különbségek nárcizmusa és a németalföldiek ama törekvése között, hogy a franciákhoz és németekhez képest saját különbségeiket hangsúlyozzák.

A kötet számos példát szolgáltat erre az eljárásra, ezek főként a szépirodalmi és művészeti reprezentációkat tárgyaló fejezetben kapnak teret. Például Frans Grijzenhout tanulmánya a holland tájképfestészetről (*L'art de la mémoire: peinture hollandaise et génie national*) a 18–19. századi francia kritikusokkal – mint Théophile Thoré vagy Jean-Baptiste Dubos – szemben fogalmaz meg állításokat, akik a nedves holland klímával magyarázták a holland festészet jellegzetességeit. A tanulmányban említett francia szerzők szerint a nedves klíma nem kedvez a kreativitásnak, vagy ahogy Napóleon mondta, Hollandiában a hideg nem tesz jót a múzsáknak, s ekképp a holland festészet „emlékezetfestészet”, azaz „pusztán” a valóság másolására korlátozódik. Ebben a kontextusban az emlékezet tehát a szabadon szárnyaló képzelőerővel áll ellentétben, amelyet a franciák nemzeti festészetük sajátosságának tartanak. A szerző azonban ezt a „másolást”, avagy realista festészetet tudatosan felvállalt nemzeti sajátosságnak tekinti, és alapvetően a holland tájból eredezteti. Így jut el ahhoz a konklúzióhoz, hogy a holland tájképfestészet az állandóvá tett nemzeti emlékezés színtere, és ez az, ami magát a holland tájat is emlékezhellyé avatja.

Willem van den Berg szövege a holland költészetéről (*«Notre poésie est réaliste pragmatique»*) szintén a francia és a német sajátosságokhoz mért lehetséges különbségekben határozza meg tárgyának különleges voltát. Van den Berg az elmúlt kétszáz év holland irodalomtudósainak munkájáról ad történeti áttekintést, és azt mutatja be, hogy Rijklof Michael van

Goens, Jacob Geel vagy Matthijs Siegenbeck hogyan ítéli meg hazája irodalmát – a környező népekhez viszonyítva. Geel például a földtől el nem rugaszkodott józan észt, az egyszerű igazságokat emelte ki a holland irodalom fő erényeiként – szemben például a németekkel, akiknek a szerző állítása szerint a spekuláció, az elméletek felállítása a legnagyobb erősségük. Siegenbeck ezzel összhangban úgy jellemzi a hollandok szépirodalmi ízlését, hogy kedvelik a „való világot”, „az ismerős természetet”, illetve az igazságot és az egyszerűséget.

A tanulmány kulcskérdése tehát ezúttal sem az, hogy milyen a holland költészet, hanem sokkal inkább az, hogy miben különbözik ez a német, francia, angol irodalomtól, melyre a választ a németalföldi irodalom realista vonásai jelentik. A tanulmány humoros konklúzióval zárul: a nemzeti irodalom egyediségébe – azaz a szomszédokhoz viszonyított különbözőségébe – vetett hit jellemzően romantikus vonás, így az a kijelentés, hogy a „mi irodalmunk pragmatikus és realista”, a lehető legromantikusabb állítás. Ez a befejezés azonban éppen azt kérdőjelezi meg, hogy a francia és a holland költészet valóban nagyon különbözik egymástól.

A bevezető tanulmányokban megfogalmazott másik kérdés, a nem kizárólag nemzeti szintű emlékezhelyek problematikája szintén helyet kap a kötet egyes szövegeiben. A bevezetőben explicit módon megfogalmazott kérdésfeltevés ellenére a kötet több tanulmánya is úgy kezeli a *lieu de mémoire* fogalmát, mintha az kizárólag nemzeti szinten járulna hozzá a közösségek koherenciájához. Ezzel szemben Willem Frijhoff szövege érdekes alternatívát kínál azzal (*La ville: lieu de mémoire de l'Europe modern?*), hogy a városokat nevezi meg az emlékezés fő színtereként. A tanulmány fő hozadéka az a megállapítás, hogy még a legtágabb, legabsztraktabb emlékező közösségek – mint például a nemzet vagy Európa – is elérhető, lokálisan megnyilvánuló emlékezhelyeken keresztül működnek. Ennek az elsődleges megjelenése – legalábbis Hollandiában – a városi emlékezet. Frijhoff szerint a nemzeti, regionális vagy európai emlékezet nem egymást kizáró fogalmak, mindössze eltérő emlékezési stratégiák működését teszik lehetővé. Sőt Frijhoff szerint ebben az esetben a differenciált és működőképes európai emlékezhelyek záloga a „hierarchikus, tehát nemzeti” és a „demokratikus, azaz városi és regionális” emlékezetek érzékeny összjátéka. A tanulmány azt is kiemeli, hogy a holland nemzeti identitás meghatározása a franciához viszonyítva történik meg, és ez igaz a holland nemzeti jellegzetességnek tartott városi emlékezetre is. Frijhoff állítása szerint míg a franciáknál az állam tölti be a központi szerepet az emlékezésben – ahogy azt már Pierre Nora is megfogalmazta –, addig Hollandia városállamok laza szövetségéből alakult ki, ezért a nemzeti emlékezet is a városokban sűrűsödik össze, azaz „a városokon keresztül mediatiszálódik”.

A jelenleg oly népszerű urbanisztikai kutatások nézőpontjából közelít az emlékezhelyek kérdéséhez Sophie de Schaepdrijver munkája Brüsszselről, „az identitás nélküli városról” (*Bruxelles, «lieu sans identité, voué à l'imitation» ou le sort d'une capitale incertaine*), amelyben a szerző a belga fővárost érintő térrendezési munkálatokat vizsgálja a 19. század végétől napjainkig. Szembetűnő itt, hogy a kötet nem tér ki annak magyarázatára, hogy miként került a belga fővárosról szóló tanulmány a holland emlékezhelyek-kötetbe, ez azonban nem az egyetlen ilyen „kivételes” eset. Thierry Gasnier *Les héros de l'histoire locale*

au XIXe siècle című tanulmánya például olyannyira nem kapcsolódik a holland tematikához, hogy a szerző egy hasonló témájú másik tanulmánya a francia *Lieux de mémoire* kötetben jelent meg. Schaepdrijver tipikus *non-lieu de mémoire*-ként határozza meg Brüsszelt, és javarészt az imitáció (Párizs utánzása) és a hiány fogalmaival írja le a város tereit. Az, hogy a belga főváros ennyire nem képes a nemzetet reprezentálni, magyarázható a franciától eltérő nemzetfogalommal, a franciák szerint ugyanis a belgák leginkább a nemzet ellentétéként írhatók le, azaz nem viselkednek közösségként, a szöveg azonban nem említi a belgák nézőpontját ugyanerről a kérdéstről. Könnyen lehet, hogy ez az eltérő nemzetfogalom az oka annak, hogy az Európai Unió főhadiszállása Brüsszelbe került. Herman Teirlinck a sokféle etnikum lassú nemzetté válási folyamataként írja le a belga nemzeti identitás kialakulását, ami szintén egy nemzetek fölötti, mondhatjuk, „európai” identitást feltételez.

Az ilyen és ehhez hasonló tanulmányok alátámasztják azt a megállapítást, hogy Pim den Boer és Willem Frijhoff kötete elsősorban a kollektív emlékezés különböző szintjeit vizsgálja, és csak másodlagos célkitűzése az, hogy mindezt holland, avagy az alcímben foglalt meghatározás szerint holland–francia komparatív példák segítségével tegye. Schaepdrijver és Gasnier szövegei azért voltak szükségesek a kötet szerkezetéhez, mert ezek foglalkoznak legintenzívebben azzal a kérdéssel, hogy az alapvetően nemzeti modellre hangolt emlékezhelyek hogyan működtethetők a nemzetnél kisebb egység, a város esetében, illetve azért, mert ezek adnak lehetséges elméleti válaszokat a nemzeti emlékezet *lieu de mémoire*-ok által jelzett általános válságára azzal, hogy a kollektív emlékezés más, nem nemzeti szintjeit vizsgálják.

Pim den Boer bevezető tanulmányában nem mulasztja el idézni Nora 1984-es *Emlékezet és történelem között* című szövegének azt az állítását, miszerint a nemzeti emlékezet gyors eltűnése hívja elő az emlékezet helyeit, ahol az emlékezet még különböző szimbólumok segítségével – ünnepekben, emlékművekben, szótárakban – testet ölthet. A francia és a holland kötetnek ez a közös kiindulási alapja. A válsághelyzet felismerését követően azonban a megoldási javaslatok gyökeresen különböznek. Nora és kutatócsoportja esetében csakúgy, mint az *Erinnerungsorte*-kötetben, a nemzeti emlékezés gyengülésének egyenes következménye az, hogy a még meglévő nemzeti emlékezhelyek kitüntetett szerepet kapnak. Pim den Boer és társai ehelyett a csoportemlékezet nem nemzeti szintjeit, illetve a szintek közötti összjátékot próbálják megragadni; ez feltevésük szerint érvényes alternatívája lehet a nemzeti emlékezésnek. Ez a megközelítés, ahogy a „holland zseni”, avagy nemzetkarakter tárgyalása kapcsán nem egy alkalommal vetődik fel a kötetben, a jól körülírható és hivatkozható holland nemzettudatban gyökerezik. Ez a közösségi önértelmezés azonban láthatóan különbözik attól az identitástól, amely a francia egységet és nagyságot hangoztató szövegekben körvonalazódik. Az emlékezhely fogalma tehát minden alkalommal változik, amikor új nemzeti kontextusba kerül, és eltérő nemzetfogalommal kell számolnia.

A termékeny és az emlékezhely-kutatások területén belül kétségkívül innovatív elméleti felvetések mellett azonban a gyakorlati elemzések tekintetében hiányérzet maradhat az olvasóban. Bár maga a kötet deklaráltan nem törekszik átfogó kép kialakítására, a

válogatás szempontjai olykor mégis rapszodikusnak tűnnek. A Pim den Boer és Willem Frijhoff által szerkesztett kötetben a hollandok mellett német, francia, belga, sőt lengyel szerzők szövegei is megjelennek, azonban ezek szinte kivétel nélkül a történelemtudomány területéről érkeznek.

Talán épp ez az oka annak, hogy még az utolsó tematikus blokk is, amely címe szerint a kortárs emlékezhelyekkel foglalkozik, a harmincas-negyvenes éveknél elhallgat, és sem a már meglévő *lieu de mémoire*-ok további alakulásáról, sem új emlékezhelyek megjelenéséről nem számol be. Ugyanígy nem érinti a kötet a populáris kultúrához köthető emlékezhelyeket, illetve a Hollandiára vonatkozó 20. századi sztereotípiákat (például szabadság, nyitottság) sem, amelyek pedig akár a den Boer által körvonalazott Európa-toposzokhoz is illeszkednének.

Mindez felveti az emlékezet és történelem közötti gyakran és számos eltérő szempontból tárgyalt különbségeket. Jacques Le Goff tanulmánya (*Passé et présent de la mémoire*) szintén foglalkozik a kérdéssel, és felvetése szerint az emlékezetben mindig van valamenyinyi anarchia, és sokkal inkább lehet manipuláció tárgya, mint a történelem, ahol ezt a tudományos kontroll kiküszöböli. Ebből az elgondolásból jut el oda, hogy az emlékezet mindenkire tartozik, míg a történelem kizárólag a szakértők munkája. Ebből a szempontból azok az események, tárgyak és fogalmak, amelyeket a kötet vizsgál, sokkal inkább tartoznak a *lieu d'histoire*, mint a *lieu de mémoire* körébe: nem mutatják fel a populáris emlékezet változékonyságát, itt a termékeny oszcilláció elsősorban nem időben, egy-egy emlékezhely változásaiban, hanem térben, az emlékezés különböző szintű (nemzeti, regionális, európai) helyei között valósul meg.

Olasz emlékezhelyek – három kötetben

(*I luoghi della memoria*, a cura di Mario ISNENGI,
Roma–Bari, Laterza, 2010, I–III. *)

A 19. században még meg sem valósult a teljes államegység az olasz félszigeten, Massimo d’Azeglio már arra figyelmeztetett, hogy a területi egyesítés nem elegendő az olasz nemzetállam megalakításához. Hiányoznak ugyanis az olaszok, akik nélkül Olaszország sem létezhet. Sajnálattal nyugtázta ugyanakkor, hogy az állam részéről nem mutatkozik jele annak, hogy az ott élőkől olaszokat kívánna formálni.¹ Ez az ellentmondás a 19. század óta egészen napjainkig elkíséri Olaszországot. Hol kisebb, hol nagyobb nyomatókkal vetődik fel a kérdés: létrejött egy egységes olasz állam, de a területén élőknek vajon van-e nemzeti identitásuk. Nem célunk és nem feladatunk itt ennek a problematikának a részletes bemutatása, csupán annyiban utalunk rá, amennyiben ezt a recenziált kötetek keletkezéstörténete megkívánja.

A Mario Isnenghi szerkesztésében készített három kötet első kiadása 1996–1997-ben, egy olyan időszakban látott napvilágot, amikor a nemzeti identitás kérdésköre mind a közéleti, mind a tudományos diskurzusban újra előtérbe került. 1989-ben ugyanis megalakult, majd fokozatosan egyre nagyobb teret nyert a politikai életben az Északi Liga párt, amely kezdetben a föderalizmust tűzte zászlajára, de később már az északi tartományok elszakadását szorgalmazta. Az 1992-ben kirobbant, majd a következő években tovább gyűrűző, *Tangentopoliként* elhíresült korrupciós botrány magával sodorta a történelmi pártokat, helyükre az újonnan alapítottak léptek. 1994-ben Silvio Berlusconi úgy alakított kormányt, hogy koalíciót kötött az Északi Ligával és a posztfasiszta Nemzeti Szövetséggel. Ez kettős csapást jelentett az olasz identitástudat egészséges fejlődésére: az előbbi párt ugyanis a Risorgimentót és az olasz állam 19. századi megszületését, az utóbbi az antifasiszta ellenállást és a II. világháború romjain született első köztársaságot tette zárójelbe. Ugyanebben az időszakban egyre többen beszéltek a haza haláláról, és egyesek cselekvés-

* A tanulmány a Debreceni Egyetem TÁMOP 4.2.1./B-09/1KONV-2010-0007, valamint a Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhely OTKA K 101840 sz. pályázata keretében készült. Első megjelenése: *Studia Litteraria*, 2012/1–2, 185–192.

¹ 1867-ben posztumusz jelent meg a visszaemlékezéseit tartalmazó kötet *I miei ricordi* címmel. Ebben olvashatók a következő kijelentések: „pur troppo s’è fatta l’Italia, ma non si fanno gl’Italiani” (5. o.), „bisogna far gli Italiani se si vuol avere l’Italia” (483. o.). Az idézett helyek a következő internetes kiadásra vonatkoznak: Massimo Taparelli d’AZEGLIO, *I miei ricordi*, Letteratura italiana Einaudi, http://www.letteraturaitaliana.net/pdf/Volume_8/t207.pdf (utolsó letöltés ideje: 2012. 01. 16.).

re is szólítottak. A feladat nem kisebb volt, mint „rifare gli italiani”, vagyis „újraateremteni az olaszokat”. Az olasz emlékezhelyekről szóló kötetek felvállalták ezt a küldetést. Ugyanezt tették 2010-ben is, amikor újra fel kellett mutatni az olasz nemzeti identitás létezésének bizonyítékait: ekkor bővített kiadásban másodsor is megjelentették a kiadványt. 2010-ben és 2011-ben az olasz államról és nemzetről való vitára Olaszország születésének 150. évfordulója teremtett alkalmat. A parázs viták és botrányok főszereplője ezúttal is az Északi Liga volt.

Ezen előzmények ismertetését a szerkesztő által írt előszó, bevezetés és összefoglaló tette szükségessé. Így magyarázható ugyanis e szövegek átpolitizáltsága, amelyen nem pártelköteleződés értendő, hanem annak a meggyőződésnek a nyílt felvállalása és hirdeteése Isnenghi részéről, hogy olasz nemzeti identitás igenis létezik, és jelenleg bizonyos politikai pártokkal szemben védelemre szorul.² Úgy véli, hogy ebben a helyzetben a tudós nem tehet mást, mint hogy a tudomány fegyverét használja a harcban. A kötetek ezen a téren, úgy tűnik, betöltötték funkciójukat; ezt jelzi, hogy elsősorban a sajtóban – és nem a szakmai körökben – volt visszhangjuk.³ A nyilvánosságot és a szakmai közvéleményt tehát nem annyira az olasz emlékezhely-kutatás eredményei és módszerei, hanem inkább az olasz nemzeti identitás aktuális kérdése foglalkoztatta.

A kötetek születése kapcsán a szerkesztő kétféle motivációról beszél az összefoglalásban, ezek azonban végül ki nem mondottan kiegészülnek egy harmadikkal is. Az egyik munkára inspiráló tényező Pierre Nora hatalmas vállalkozása volt, amely mint ösztönző példa állt a szerkesztő előtt; azonban a kérdés, hogy a norai és az Isnenghi-féle koncepció milyen viszonyban áll egymással, fel sem vetődik. Miután a szerkesztő teljesítette kötelességét, azaz utalt a francia szerzőre, munkájára és az általa életre hívott *lieu de mémoire*-fogalomra, tovább is lép, s az összefoglalás további részében, sem a főszövegben, sem a jegyzetekben, egyetlenegyszer sem említi őt. Az, hogy a szerkesztő nem tisztázza az olasz vállalkozás viszonyát a franciához, önmagában nem lenne baj, hiszen Nora maga sem alkotott szilárd és egységes elméleti modellt: a hiányérzet leginkább abból fakad, hogy Isnenghi nem teszi nyilvánvalóvá, az olasz kutatás milyen elméleti és metodológiai alapokon nyugszik.

Nora több szempontból is kifogásolta az olasz köteteket, és súlyos kritikával illette azokat.⁴ Azzal vádolta a kiadót és a szerkesztőt, hogy ellopták tőle a címet, az általa koordinált munka tudományos alaposságát azonban nem sikerült magukévá tenniük. Az olasz emlékezhely-kutatás eredményét az eredeti „középszerű pot-pourrijának”, „karikatúrájának” nevezte. Önkényesnek minősítette a kötetekbe emelt emlékezhelyek kiválasztását, és azzal sem értett egyet, hogy a vizsgálódások időben csak a Risorgimentótól indulnak. Úgy vélte ugyanis, hogy az emlékezetnek nem lehet ilyen időkorlátokat szabni.

² Lásd még az új kiadás megjelenéséről a szerkesztővel készített interjút: Gino DATO, *L'identità? Impalpabile ma piena di simboli*, La Gazzetta del Mezzogiorno, 2010. 09. 20.

³ Néhány példa a napi sajtóból: Aldo Giovanni RICCÌ, *La memoria degli italiani*, Il Tempo, 1997. 01. 14.; Stajano CORRADO, *Italia, una mappa della memoria*, Corriere della Sera, 1997. 02. 08.; Simonetta FIORI, *Liberateci dall'abuso della memoria*, Isnenghi: „La storia d'Italia non è un fai-da-te”, La Repubblica, 2010. 08. 20.

⁴ Francesca PIERANTOZZI, *La "francesità"? Vedi alle voci Versailles, Tour Eiffel, foie gras*, Il Messaggero, 1997. 07. 31. Ehhez a cikkhez kapcsolódva egy rövid keretes írásban (Lo storico alla Laterza: «Avete copiato il titolo») ismerteti az újságíró Nora véleményét az *I luoghi della memoria* kötetekről.

Kritikája mögött azonban személyes érdek is húzódik: a vele készített rövid interjúból kiderül, hogy az *I luoghi della memoria* publikálása, a cíamazonosság miatt, meghíúsította azt a tervét, hogy olasz nyelvre lefordítva is megjelenjenek a francia kötetek.

A második ok, amely arra indította Isnenghit, hogy ilyen nagy vállalkozásba fogjon, az aktuális olasz politikai és kulturális helyzet volt. Mindennapi tapasztalattá vált immár, hogy kétségbe vonják az olasz állam és nemzeti identitás létét. Ennek az állapotnak a politikatörténeti vonatkozásait mutattuk be írásunk elején. Ehhez kapcsolódó, mégis különálló, harmadik tényezőként jelenik meg az összefoglalásban a média, amelynek működése szerinte egyértelműen rombolóan hat a nemzeti identitástudatra. A szerkesztő kárhoztatja az újságírást, az újságírók ugyanis átveszik a történészek helyét, az újságok a szakkönyvekét, és elferdítik a történelmi tényeket. Itt is érezteti hatását a politika, amely instrumentalizálja és manipulálja a jelent és a múltat, s ezáltal új hagyományokat talál ki. Ez nem új jelenség, azonban a televízió és az internet immár alternatív emlékezetek tömegeként biztosítja a széles tömegekhez való eljutást. Maguk a történészek is részt vesznek ebben, egymással vetélkedve, a forrásokat nem tisztelve semmisítik meg a múltat és kreálnak új múltkonstrukciókat.

Míg Nora elképzelése szerint a történészi hivatás átalakult, s egy olyan szakaszába ért, ahol immár nem a hagyományok átadása, a források feldolgozása és emlékezetbe építése a történész fő feladata,⁵ addig Isnenghi azt hangsúlyozza, hogy egy emlékezet nélküli Olaszországban a történésznek éppen az a kötelessége, hogy megőrizze és felmutassa azt a kulturális örökséget, amely jellegzetesen olasz. A történész tehát emlékezzen és emlékeztessen. Nora a történészi munkába egyfajta szubjektivitást vezetett be, amennyiben a megértést szerinte elősegíti a történelemhez való személyes viszony, ezzel szemben Isnenghi a lehető legnagyobb objektivitást várja el a kutatótól. Nora az emlékezet jelentőségét hangsúlyozza, Isnenghi számára fontosabb, hogy a történelem visszanyerje ellenőrző, emlékezetkijelölő funkcióját, amit az egyéni vagy politikai érdekek mentén képződő emlékezetek identitásromboló pluralitása tesz szükségessé. Ezt megerősíti egy 2008-as tanulmányában is, amelyben kijelenti, hogy az olasz emlékezhelyekről készített kötetekben arra törekedett, hogy a történelem ne kerüljön alárendelt helyzetbe az emlékezethez képest, s ha ugyanezt a munkát most kellene megvalósítania, akkor a mérleg nyelvét még inkább a történelem felé billentené.⁶

Isnenghi, már az emlékezeetről szólva, Olaszországot nagyon összetett és ellentmondásos esetként definiálja, ahol a szubjektív és a kollektív emlékezetek nem halnak ki egyszerűen a generációs váltás következményeként, hanem mindig kiölik azokat, hogy azután helyükre azonnal újakat hozzanak létre. Az emlékezet korrupciója és az identitások manipulációja folyamatos. Az emlékezetek és az identitások sokfélesége és sokszor szem-

⁵ Pierre NORA, *Emlékezet és történelem között: A helyek problematikája*, ford. K. HORVÁTH Zsolt = P. N., *Emlékezet és történelem között: Válogatott tanulmányok*, vál., szerk., utószó K. HORVÁTH Zsolt, ford. HAAS Lídia, K. HORVÁTH Zsolt, LAJTAI L. László, NÉMETH Orsolya, TÓTH Réka, Bp., Napvilág, 2010, 26–27.

⁶ Mario ISNENGHI, *Italian luoghi della memoria = Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. Astrid ERLI, Ansgar NÜNNING, in collaboration with Sara B. YOUNG, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 2008 (Media and Cultural Memory, 8), 31.

benállása pedig a történelemre vezethető vissza. Bár Isnenghi nem fejt ki ezt bővebben, csupán a megosztottság és az egység állandó kettősségére utal, talán érdemes néhány szót szentelnünk ennek. A törésvonalak Olaszországban jól érzékelhetők észak és dél, nemzeti és regionális/lokális, klerikális és antiklerikális között, hogy csak a legalapvetőbbeket említsük. Kialakulásuk okai között első helyen áll a gyenge állam, amely a területileg egységes Olaszország létrehozása óta képtelen volt olyan intézményrendszert kialakítani, amely megszüntette volna a partikularizmust. Az egység a politikai eszmék szintjén sem jelent meg olyan erősen, hogy felvehette volna a harcot a sokféle lokális identitással. Az azonosulás és a ragaszkodás a lakóhely közösségéhez (*campanilismo*) mindig is jóval fontosabb volt az egyén számára, mint a nemzeti önazonosság. Emiatt is tér el annyira az olasz példa a francia modelltől, hiszen a francia emlékezet „az állam szerepének jelentőségén és önmaga igen erős történeti tudatán alapul”.⁷

Isnenghi az *I luoghi della memoria* kötetek célját abban jelöli meg, hogy objektíven és érzelemmentesen, ugyanakkor minden konfliktussal együtt mutassák meg az olasz emlékezet sokszínűségét. A szerkesztő hangsúlyozza, hogy igyekeztek teret adni mindenkinek és mindennek, aki és ami a kollektív emlékezet alakításában meghatározó szerepet játszott, és igyekeztek megjeleníteni minden lényeges utat is, amelyet az illető emlékezhely bejárta a kollektív emlékezetben. Leszögezi továbbá, hogy bár a kötetek kultúrpolitikai és nemzetpolitikai missziót is teljesítenek, a tanulmányokban alkalmazott megközelítési módok és stílus legfőbb ismérve a tudományosság. Ez utóbbi megállapítással egyetérthet a kötet szakmai olvasója, ám az emlékezetek sokféleségével csak néhány esetben találkozunk. Az írások többsége olyan, mint a szerkesztő összefoglalásának második fele, amely Olaszország 1861 és 1978 közötti történelmét politika- és társadalomtörténeti, valamint mentalitás- és kultúrtörténeti szempontok szerint egyetlen szára fűzi fel.

Bár Isnenghi a 2010-es kiadásban a korábbi előszóhoz bevezetést is csatolt, valamint a köteteket a már említett összefoglaló zárja, ezekből mégsem bontakozik ki koherens kötet szerkesztési és metodológiai koncepció. Az alapkérdéseket – melyek az olasz emlékezet kristályosodási pontjai; milyen időhatárokon belül keresendők ezek; hány emlékezhelyet tárgyaljanak a kötetek – felveti ugyan, a válaszok azonban elnagyoltak. Elismeri, hogy Itália az egységes olasz királyság létrehozása előtt is létezett, és hangsúlyozza, hogy épp ezért jöhetett létre az olasz nemzetállam, a tanulmányírók számára mégis a 19. század második felét jelöli ki az elemzések kezdőpontjaként. Magyarázat híján az olvasó csak találgathat, mi szolt a döntés mellett: a praktikum vagy az a szerkesztői célkitűzés, hogy a kötetek a nemzeti identitástudat építőivé váljanak. A vizsgálódások körülbelüli végpontját Aldo Moro meggyilkolása jelenti. Az 1990-es évekig a szerkesztő indoklása szerint azért nem mentek el, mert ezek túl közeliak, még nem sűrűsödtek emlékezetté. A két végpont közötti időszakot öt részre osztották fel: 1. Risorgimento; 2. I. világháború; 3. fasizmus; 4. II. világháború és ellenállás; 5. 1946 utáni első köztársaság. A szerzőknek az emlékezet változásait ezeken az időszakaszokon keresztül kellett volna végigkövetnie.

⁷ NORA, *i. m.*, 7.

Az emlékezhelyek kiválasztásakor kategóriákat állítottak fel. Mindenképpen szerepeltetni akarták: 1. a nemzeti emlékezet olyan hordozóit és közvetítőit, mint a közoktatás vagy a gyermekirodalom (pl. humángimnázium, Pinocchio); 2. a haza atyjait és a nemzetállamot megalapító hősokeket (pl. Garibaldi, Mazzini); 3. az olasz történelem fontos helyszíneit (pl. Pontida, Redipuglia); 4. meghatározó dátumait (pl. 1870. szeptember 20., 1943. szeptember 8.); 5. és eseményeit (pl. az I. világháború, Aldo Moro elrablása és meggyilkolása); 6. a közösséghez tartozás megélésének tereit (pl. tér, mozi); 7. közösségi rítusokat, úgymint sporteseményeket (pl. Giro d'Italia, focibajnokság); 8. a katolikus valláshoz és egyházhoz kapcsolódó emlékezhelyeket (pl. pápák, Szent Péter tér). Utóbbiakra azért volt szükség, mert az olaszok „kettős állampolgárok”, egyszerre tartoznak az olasz államhoz és a katolikus egyházhoz.⁸ Az egyik bíráló szerint azonban a katolicizmus-hoz kapcsolódó emlékezhelyek száma jelentőségükhöz képest túl kevés a kötetekben, s bár a recenzens nem mondja ki, finoman utal rá, hogy ez Isnenghi baloldali elkötelezettségével magyarázható.⁹

A 2010-es kiadásban hetvenhat emlékezhely került feldolgozásra, kettővel több, mint a korábbiában: a Risorgimentóval és a Foibével¹⁰ bővült ki a mű. A tanulmányok megírása hatvan szerző munkája. A három kötetet nem időbeli sorrend fűzi össze, az egyes köteteken belül azonban az emlékezhelyek keletkezési időpontjuk alapján kronológiai sorrendben következnek. Az alcímek mutatják meg az emlékezhelyek elrendezésének logikáját: az első a *Szimbólumok és mítoszok (Simboli e miti)*, a második a *Személyek és dátumok (Personaggi e date)*, a harmadik a *Struktúrák és események (Strutture ed eventi)* alcímet viseli. Mivel mindháromban publikálták az előszót és az összefoglalást is, a kötetek három önálló munkaként is olvashatók. A mű szerkezete alapvetően különbözik a Nora-féle kötetektől, de számos olasz emlékezhelynek megvan a francia megfelelője.¹¹

Egy, a nemzeti emlékezhelyeket bemutató vállalkozás sohasem felelhet meg a teljesség kritériumának. Az Isnenghi szerkesztésében megjelent kötetek bírálói többek között a nagy irodalmi műveket és szerzőket (pl. hiányzik Carducci), a nőket és a délieket, a mindennapi élethez kapcsolódó emlékezhelyeket,¹² az antifasiszta ellenállás történetében meghatározó napot, 1945. április 25-ét, a II. világháborút, Sztálin mítoszát és a San Remó-i fesztivált hiányolták.¹³ Egy másik recenzens pedig úgy vélte, hogy az emlékezhelyek között túltreprezentáltak a baloldalhoz köthetőket, és a kötetekre az a Togliatti-féle szemlélet jellemző, miszerint a nemzet emlékezetében kitüntetett helye a Risorgimentónak van, amelynek örököse a baloldal, a fasiszmus pedig a múlt és a jelen közé ékelődő korszak, amely nem méltó az emlékezésre.¹⁴ Mindehhez még hozzátehetjük, hogy a kiválasztott

⁸ Ezt Isnenghi nyilatkozta egy vele készített interjúban: DATO, *i. m.*, 16.

⁹ Paolo POMBENI, *La memoria fra letteratura e scienza*, Polis, 1999/2, 299.

¹⁰ Foibének nevezik az isztriai és dalmáciai olaszok tömeges kivégzését, amelyet a II. világháború végén Tito csapatai hajtottak végre.

¹¹ Rolf PETRI, *Les lieux, i luoghi, die Orte della memoria*, Rivista Storica Italiana, 2000/2, 798–799.

¹² Lásd Simonetta Soldani recenziójának befejező részét: *Passato e presente*, 2001/52, 157–159.

¹³ Mario CACIAGLI, *Molta memoria dei luoghi e pochi luoghi della memoria*, Polis, 1999/2, 308.

¹⁴ POMBENI, *i. m.*, 299–300.

személyek, helyek, események, tárgyak, fogalmak többségéről valóban elmondható, hogy emlékezhelyként működnek, azonban olyanok is helyet kaptak, amelyekre ez nem igaz.

Isnenghi állítása szerint azokat a „helyeket” akarták kutatás tárgyává tenni, amelyek idővel az olasz emlékezet meghatározó pontjaivá váltak, azonban egy-két esetben úgy tűnik, hogy nem is annyira a Noránál kifogásolt identitás- és kultúrpolitikai indíttatás, hanem inkább a kutatói érdeklődés az, ami emlékezhelyet teremt. Ilyen például a *Campane e campanili* (Harangok és harangtoronyok) című írás, amelyben a szerző arról értekezik, hogy a torony, a harangtorony vagy akár egy földbe leszúrt bot is a közösséghez tartozás jelképévé válhat, meghatározhatja az egyén és a közösség életének tereit. Mindezt egy olasz falu, egy ausztrál nomád törzs és Bábel tornya példájával szemlélteti. A tanulmány, amely eredetileg talán arra hivatott, hogy a *campanilismo* jelenségét mutassa be, hűen tükrözi az etnológus szerző kutatási preferenciáját, de csak igen távolról kapcsolódik az olasz emlékezhely-kutatáshoz.

A kötetekbe olyan emlékezhelyek is bekerültek, amelyek vagy sohasem voltak azok, vagy a felejtés áldozatává váltak. Az 1956-ról írott tanulmányból kiderül, hogy az olaszok számára nem emlékezhely a magyar forradalom, ezért a szerző arról ír, hogy a magyarországi események hogyan rendítették meg a kommunizmusba vetett hitet Olaszországban. A feledésbe merült emlékezhelyek közül megemlíthetjük 1940. június 10-ét, ekkor lépett be Olaszország a II. világháborúba. A tanulmány jól bemutatja, hogy a háborús bűnökkel és felelősséggel való szembenézés elhárítása hogyan akadályozta meg az emlékezést, azonban talán érdekesebb lett volna olyan máig élő emlékezhelyet választani, amely oldja a történelmi személyek és események dominanciáját. Nem vonjuk kétségbe a felejtés jelentőségét, de az általunk felvetett szempontnak is van létjogosultsága.

Ahogy fentebb már említettük, Isnenghi összefoglalója nélkülözi az elméleti-módszertani megfontolásokat, amelyek útmutatásként szolgálhattak volna a szerzők számára. A tanulmányokat olvasva azonban egyértelművé válik, hogy nem csak az összefoglalóban jelentkezik ez a hiány: a szerkesztő a munka megkezdése előtt nagy valószínűséggel nem jelölt ki ilyen elveket. Az előkészítő munkálatoknak publikáció formájában nem találtam nyomát. A tanulmányok láthatóan nem egységes koncepció és módszertan alapján készültek, de még terjedelmi szempontból is igen vegyes képet mutatnak. Nem tudni, mi indokolja, hogy míg Garibaldival tizenkilenc oldal foglalkozik, addig az operával hatvan-kilenc, ennek is a többsége az 1913-as Verdi-centenárium előadásait, színhelyeit, díszleteit, előadóit részletezi. Kétségtelen, hogy alaposan kidolgozott operatörténeti munkáról van szó, de az nem derül ki, hogy az opera milyen emlékezetek hordozója.

Csak keveseknek sikerül teljesíteni azt az Isnenghi által megfogalmazott feladatot, hogy végigjárják azt az utat, amelyet egy-egy emlékezhely 1861-től vagy születésétől kezdve megtett az olasz kollektív emlékezetben, valamint megjelenítsék a párhuzamos, az egymást keresztező vagy egymással szembekerülő emlékezeteket is. A többség az emlékezetek leírása helyett az olasz identitás jellemzőit keresi és mutatja fel írásában. A szerzők nagyrészt történészek, akik változatos (társadalom-, mentalitás-, művelődés- és politikatörténeti) megközelítési módokkal dolgoznak, azonban sokszor vagy nem jutnak túl az emlékezhely keletkezési kontextusán, vagy nem sikerül megragadniuk az egy időben létező, de

idővel változó emlékezetek sokféleségét. Ahogyan a kötetek egyik recenzense fogalmazott: „túl sok bennük a történelem és kevés az emlékezet”.¹⁵ A megosztott emlékezet, legyen az visszavezethető a generációs különbségekre vagy más okokra, kevésbé válik láthatóvá. Talán az egyház és a nemzetállam közötti szembenállás jelenik meg a legmarkánsabban, különösen a pápáról és az 1870. szeptember 20-áról szóló írásokban.

A tanulmányokban mérsékelten érvényesül az interdiszciplinaritás, az európai kontextus pedig szinte teljesen hiányzik. *A németek* című írás egy másik nemzet alternatív emlékezetének bemutatását is magában hordozhatná, de nem erről, hanem hagyományos olasz–német kapcsolattörténeti munkáról van szó.

Az elmondottak mellett hangsúlyoznunk kell, hogy a tanulmányok mindegyike tudományos alapossggal íródott, még ha többségük nem az emlékezet változásaival foglalkozik is. A kötetek szerzői között természetesen vannak olyanok is, akik a szerkesztő által kitűzött célokkal összhangban végezték el a feladatot: az emlékezés szempontjából vizsgálták meg a számukra kijelölt emlékezhelyet, és elemzésüket az emlékezhely keletkezési idejétől a lehető legtovábbi időpontig vitték el. Ilyen például a Risorgimento-ról írt tanulmány, amelyben a szerző onnan indul el, hogy hogyan alakult át egy történelmi esemény többféle emlékezetté, majd a politika hogyan akart létrehozni a 19. század végén egyetlen, a Risorgimento jelentőségét monumentalizáló emlékezetet, milyen szerepe volt ebben a közoktatásnak. Ezután áttér a következő időszakra, az I. világháború idejére, amikor a Risorgimento a háborúra mozgósítás eszközévé válik, a világháborús harcokat pedig IV. függetlenségi háborúként jelenítik meg. A fasizmus is a Risorgimento szerves folytatásának mutatja magát, a feketeingesek a vörösingesek örökösének kiáltják ki magukat. A II. világháború alatt az ellenállással kapcsolatban II. vagy befejezetlen Risorgimento-ként idéződnék fel a 19. századi harcok, míg a 20. század vége kiábrándulást hoz, a Risorgimento mítosza foszladozni kezd. Ez a rövid bemutatás alkalmas lehet arra, hogy érzékeltesse, az olasz emlékezhely-kutatás néhány fontos tanulmánnyal gazdagodott az Isnenghi-féle köteteknek köszönhetően.

Mindebből komoly tanulság a magyar emlékezhely-kutatás számára, hogy egy ilyen jellegű magyar vállalkozás nem kivitelezhető megfelelő szakmai előkészítés nélkül. A kötet vagy kötetek munkálatai előtt a társadalom- és a kultúratudományok kutatóinak együtt kell megvitatniuk és konszenzusra jutniuk arról, hogy milyen elméleti alapokon és módszertani elvek alapján készüljenek el az egyes tanulmányok. Enélkül ugyanis a megjelenő kötetek könnyen az olasz munka sorsára juthatnak, amely az emlékezhelyek helyett a történelemről mesél, és célja a nemzeti identitás erősítése.

Befejezésképpen érdemes egy másik olasz kezdeményezést is megemlíteni. Ahogyan az Isnenghi-féle kötetek, úgy az *Identità italiana* címet viselő, a bolognai il Mulino kiadónál megjelenő sorozat is tekinthető az 1990-es évektől Olaszországban tapasztalható, erősödő identitáskeresésre adott válasznak. Ha címében nem is, szemléletében, megközelítési módjaiban sok hasonlóságot mutat a két vállalkozás. A sorozat szerkesztője Ernesto Galli della Loggia. Az első kötetek 1998-ban láttak napvilágot, és a sorozat azóta az olasz nem-

¹⁵ CACIAGLI, *i. m.*, 306.

zeti identitásról való gondolkodás fontos fórumává vált, a kötetek száma pedig elérte az ötvenet. Ha a címekre tekintünk, számos azonosságot találunk az Isnenghi által kiválasztott emlékezhelyekkel: Mazzini, Garibaldi, Pinocchio, Mussolini, humángimnázium stb. Ugyanakkor a tárgyalt témák köre ki is szélesedik: egész könyveket szentelnek az olasz irodalomnak, alkotóinak és műveinek, de helyet kapnak a mindennapi élethez kapcsolódó identitáselemek is: a pasta és a pizza, a mamma, népszerű tévéműsorok és filmsztárok is. Lényeges különbség azonban a két vállalkozás között, hogy az olasz identitást boncolgató kötetekben, ha ezt a téma lehetővé teszi, az 1861 előtti időszakot is vizsgálják a szerzők. Ez a különbség komoly hiányként jelentkezik az *I luoghi della memoria* kötetek *Róma* tanulmányában.

Az Isnenghi irányításával elkészített mű mégis jóval közelebb áll ehhez a sorozathoz, mint a francia modellhez vagy akár a német példához. Az emlékezhely fogalmát átvették, azonban olyan kutatásra alkalmazták, amely inkább a nemzeti identitás jellemzőinek történelmi gyökereit keresi. Így az olasz emlékezhely-kutatás e kötetek esetében leginkább csak nevében az.

Friedrich Judit

A kulturális emlékezet kutatása az ELTE Anglisztika Tanszékén

(Egy OTKA-projektről és a *Confrontations and Interactions* című, angol nyelvű konferenciakötetről)

Az ELTE Angol–Amerikai Intézetének Anglisztika Tanszékén 2011 decemberében zárult le *A brit irodalom a magyar kulturális emlékezetben* című három és fél éves OTKA kutatási projekt, amelyet Péter Ágnes professzor vezetett. Egyik eredménye a *Confrontations and Interactions* című tanulmánykötet. Mielőtt a kötetre térnék, szeretném bemutatni annak közvetlen kontextusát, az OTKA-projektet és a kulturális emlékezet kutatásának tanszéki múltját – azt, ahogyan tanszékünkön a kulturális emlékezet kutatócsoport munkája formálódott.

Az ELTE Anglisztika Tanszékén a kulturális emlékezet kutatásának előzményei több évtizedre nyúlnak vissza. Ezek az előmunkálatok két meghatározó irányban zajlottak: egyrészt az irodalmi kultuszok vizsgálatára irányultak, másrészt recepciótörténetet tártak fel.

Az irodalmi kultuszok vizsgálatának jeles képviselői tanszékünkön Dávidházi Péter és Takács Ferenc. Az MTA ITI kultusztörténeti kutatócsoportjának alapítója és vezetője, Dávidházi Péter a Shakespeare-kultusz,¹ Takács Ferenc a Joyce-kultusz nemzetközileg elismert kutatója.

A recepciótörténeti kutatásokat Kocztur Gizella vezetésével többgenerációnyi hallgató végezte egy korábbi, 1991-es OTKA-pályázat keretében, illetve annak folytatásaként. A munka eredményeképpen hatalmas cédulaanyag gyűlt össze angol irodalmi tárgyú, magyar nyelvű írásokról. Ezt az anyagot néhány évvel ezelőtt az Angol–Amerikai Intézet költözésekor Péter Ágnes professzor találta meg, és ő volt az, aki az anyag megmentésére és feldolgozására megindította az OTKA-projektet. Ferencz Győző címötlete nyomán, a tanszéki közös gondolkodás során alakult ki az a koncepció, hogy a kulturális emlékezet elméleti keretei között lehetne ezt az anyagot feldolgozni.

2008. szeptember 1-jén indult meg a 71770-es számú OTKA-projekt *A brit irodalom a magyar kulturális emlékezetben* címmel. Egyik legfontosabb feladata az volt, hogy az

¹ A *Literature and Its Cults* címmel 1991-ben megrendezett konferenciáról lásd Irodalomtörténeti Közlemények, 1991/3, 346. A konferencia anyaga megjelent: *Literature and Its Cults: An Anthropological Approach*, eds. Péter DÁVIDHÁZI, Judit KARAFIÁTH, Bp., Argumentum, 1994.

1994-ig megjelent, angol irodalmi tárgyú, magyar nyelvű publikációk adatait mindenki által hozzáférhető módon, elektronikus adatbázis formájában jelenítse meg.

Ugyanílyen fontosnak tartottuk, hogy megismerkedjünk a kulturális emlékezet kutatásának elméleteivel és fő irányzataival. Ezért tanszékünkön műhely-szemináriumot indítottam, akkor még nem mint tanszékvezető, hanem mint érdeklődő kolléga. Az első ülésen körbeadtunk tíz, még meglehetősen ötletszerűen kiválasztott könyvet, amelyek között azért már ott volt Jan Assmanné is, és nekiláttunk a munkának. Az első félévben az alábbi könyvekről beszélgettünk:

Cultural Memory and the Construction of Identity, eds. Dan BEN-AMOS, Liliane WEISSBERG, Detroit, Wayne State University Press, 1999.

Jan ASSMANN, *Religion and Cultural Memory: Ten Studies*, Stanford, Stanford University Press, 2005.

Bella BRODZKI, *Can These Bones Live? Translation, Survival, and Cultural Memory*, Stanford, Stanford University Press, 2007.

Theories of Memory: A Reader, eds. Michael ROSSINGTON, Anne WHITEHEAD, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2007.

Jacques DERRIDA, *Paper Machine*, Stanford, Stanford University Press, 2005.

Max HORKHEIMER, Theodor W. ADORNO, *Dialectic of Enlightenment*, Stanford, Stanford University Press, 2002.

Peter KRAPP, *Déjà Vu: Aberrations of Cultural Memory*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 2004.

Paul RICOEUR, *Memory, History, Forgetting*, Chicago, Chicago University Press, 2004.

Jeanette RODRÍGUEZ, Ted FORTIER, *Cultural Memory: Resistance, Faith, and Identity*, Austin, University of Texas Press, 2007.

Daniel L. SCHACTER, *The Seven Sins of Memory: How the Mind Forgets and Remembers*, Boston, Houghton Mifflin Co., 2002.

Az alakulóban lévő kutatócsoport tagjai közül először Komáromy Zsolt beszélt az angol romantika emlékezetfogalmával kapcsolatos kutatásairól, aztán Timár Andrea Dominick LaCapra *Writing History, Writing Trauma* (2001) című könyvéről, majd Dávidházi Péter jelentésváltozásról és emlékezetéről, a kulturális emlékezet nyelvi-nyelvtörténeti vonatkozásairól Thienemann Tivadar *The Interpretation of Language* című műve kapcsán.

A második, tavaszi félévben már ki-ki saját kutatásaiban vizsgálta meg, hogyan tudná alkalmazni a frissen megismert módszereket és elméleti megközelítéseket. Bekapcsolódtak a munkába doktori hallgatóink is, különösen azok, akik már disszertációjukon dolgoztak. Az érdeklődés széles körű volt, a reneszánsz specialistáitól a kortárs irodalommal foglalkozó kollégákig sokak figyelmét felkeltette a téma, ahogy ez a projekt keretében rendezett két konferencia résztvevőinek névsorából is látszik.

Az első konferenciát 2009 júniusában tartottuk, magyar nyelven. Tanszéki kollégáink és doktoranduszaink mellett az ELTE és más egyetemek oktatói is részt vettek rajta.

A konferencia anyaga kötetben is megjelent *Idegen költők – örök barátaink: világirodalom a magyar kulturális emlékezetben* címmel, Gárdos Bálint, Péter Ágnes, Ruttkay Veronika, Timár Andrea és Vince Máté szerkesztésében (Budapest, L'Harmattan, 2010). Ahogy a kötet borítóján olvasható: „[a] tanulmányok különböző világirodalmi jelenségek kapcsán a múltnak az utókorra gyakorolt hatását, illetve az utókornak az értelmező, kisajátító vagy éppenséggel feledésre ítélő gesztusaiban megjelenő a múlt megkonstruálását célzó tevékenységét vizsgálják. A kötetben található írások az angol, amerikai, dán, német, portugál és orosz irodalom magyarországi befogadásáról (vagy épp be-nem-fogadásáról), az irodalmi kapcsolatokról, párhuzamokról.” A kötet Shakespeare makrancos Katájától Milton, Dickens, Huxley magyarországi fogadtatásán át az orosz próza magyar fordításáig tág témakört ölelt fel, ahogyan azt a tartalomjegyzék is mutatja:

Pikli Natália: *Feleselő szavak és asszonyok: a shrew az angol és magyar kulturális emlékezetben*

Madarász Imre: *Alfieri Magyarországon*

Maráczai Géza: „A legkitünőbb genre-író”: *Dickens hatása az életkép műfajára és a magyar irodalmi újságírás kezdetei*

Mácsok Márta: *A walesi bárdok értelmezéséhez*

Péteri Éva: *A viktoriánus kulturális örökség Gulácsy Lajos művészetében*

Isztrayné Teplán Ágnes: „Egy ilyen jó európai és kultúrmisszionárius” *Magyarországon: Brandes a magyar kulturális emlékezetben*

Farkas Ákos: *Fehérek között egy másik európai: Aldous Huxley fogadtatása a két háború közötti Magyarországon*

Péter Ágnes: *Milton a XX. század első felének magyar kulturális emlékezetében*

Tóth Réka: *Bontakozó titkok: Babits Mihály és az angol–amerikai detektívregény*

Frank Tibor: *Thomas Mann: Egy európai Magyarországon és az Egyesült Államokban*

Gombár Zsófia: *Brit irodalom Magyarországon és Portugáliában 1949 és 1974 között*

Hetényi Zsuzsa: „Csonka” *Oroszország? Fordítási fehér foltok – ami az orosz prózáról alkotott magyar képből kimaradt*

Paraizs Júlia: „Sándor ezért még hálás lesz nekem a túlvilágon.” *A szövegrevízió mint a kulturális emlékezés alakzata Petőfi Shakespeare-fordításának fogadtatástörténetében*

Merényi Annamária: „A temérdek tenger”: *Pindaros, Ungvárnémeti Tóth László és Weöres Sándor*

Palkóné Tabi Katalin: *Hamlet újra-, át-, fel-, kifordítva: A klasszikus dráma színházi szövegkezelésének posztmodern paradigmaváltása*

Ahogy Péter Ágnes írja a kötet előszavában, a brit irodalom magyarországi recepciója mellett a kutatások második fő területe a kulturális emlékezet működési mechanizmusának feltárása. „Hogyan és miféle motívumoktól indítva rekonstruálja az angol/brit kulturális és irodalmi jelenségeket, vagy éppenséggel mit, hogyan és milyen indokok alapján sajátít ki vagy felejt el a magyar kulturális memória, miközben megalkotja és állandóan újraalkotja a brit irodalom magyar fogalmát, és a brit irodalomra való emléke-

zése által állandóan felülírja azt a képet is, amelyet a magyar kultúráról teremt önmaga számára. A harmadik kérdéskör viszont éppen arra vonatkozik, hogyan működik a memória előrefelé: vajon miképp jelentek és jelennek meg a brit esztétikai és irodalmi értékek szorongást kiváltó vagy éppenséggel bátorító mintaként a magyar irodalmi-kritikai kánonformálódás, az antikánon megteremtése vagy a kánon felfüggesztése során.”²

A projekt következő nagy állomása a 2010. szeptemberi nemzetközi konferencia megszervezése volt. A konferencia meghívott előadói között volt dr. Elinor Shaffer FBA (Senior Research Fellow, Institute of Germanic and Romance Studies, University of London), prof. John Drakakis (University of Stirling), prof. Richard Cronin (University of Glasgow), dr. Alistair Davies (University of Sussex) és prof. Ronald Soetaert (Universiteit Gent). Tanszékünk professzorai és kollégái is előadtak, köztük Péter Ágnes és Dávidházi Péter, és a fiatalabb kollégák mellett doktoranduszaink közül is jó néhányan.³

Ennek a konferenciának az anyagából készült az a tanulmánykötet, amelyet a továbbiakban bemutatok. A kötet *Confrontations and Interactions: Essays on Cultural Memory* címmel jelent meg Gárdos Bálint, Péter Ágnes, Pikli Natália és Vince Máté szerkesztésében, angol nyelven (Budapest, L’Harmattan, 2011).⁴

A kötet hátoldalán az ismertető hangsúlyozza, hogy a szerzők sokoldalúan kívánják megközelíteni a kulturális emlékezet folyamatait, és figyelmet fordítanak a kihagyás, a marginalizáció, az elnyomás jelenségeire is. Módszereit tekintve sokszínű, tudományos szintjét tekintve pontos és magas színvonalú tanulmányokat fog egybe a kötet, amelyek az egész európai kultúra, irodalom és művészet kérdéseire kitérnek.

A szerkesztők által jegyzett előszó költői képpel indít: a budapesti Szent István park játszótérén mutatja be a kulturális emlékezet rétegeinek egymásra rakódását, könnyű kézzel rajzolja meg a játszó gyerekek és a kulturális traumák, a változó politikai rendszerek és a személyes emlékezet képeit. A szobrok, az emlékművek és a virágok, a történelmi, irodalmi, színházi emlékek és a mindennapok futó pillanatai, melyek először talán említésre sem méltók, később mégis emlékezetformálónak bizonyulnak, egymás mellett villannak fel, megelőlegezve a kulturális emlékezet nagy témáit, melyeket a kötet tanulmányai részletesen tárgyalnak. Az előszó bemutatja az öt nagy fejezetbe rendezett 25 tanulmány tematikáját.

Az első fejezet az érzelmi intenzitás retorikája alá gyűjti a két világháború, 1956 és egy Faulkner-regény traumatikus emlékképeinek tárgyalását. Az első világháborúnak a brit kultúrában és irodalomban elfoglalt kiemelt helyéről Alistair Davies ír. William Faulkner *Augusztus fénye* című regénye Kállay G. Katalin dolgozatának témája. A második világháborús budapesti bombázásokról és azok emlékműveiről, illetve az emlékhelyek polivalens

² A teljes kötet letölthető a <http://seas3.elte.hu/angolpark/CultMem/IdegenKoltokCombined.pdf> honlapról.

³ A konferencia programját, előadóinak névsorát, absztraktjait meg lehet tekinteni a <http://kulturalisemlekezet.blogspot.hu> honlapon.

⁴ A kötet tartalomjegyzéke megtekinthető a <http://kulturalisemlekezet.blogspot.hu/p/publications.html> honlapon, a teljes kötet letölthető a <http://seas3.elte.hu/angolpark/CultMem/EssaysonCulturalMemory.pdf> honlapról.

identitásáról Munteán László dolgozata szól, míg Kenyeres János az 1956-os forradalom megjelenését vizsgálja magyar irodalmi művekben.

A második nagy fejezet tanulmányai a kulturális határátlépésekre, az intertextualításra és a fordításokra koncentrálnak. Elinor Shaffer, aki az angol irodalom nagy alakjainak külföldi fogadtatását feltérképező sorozat főszerkesztőjeként már több szerző magyarországi fogadtatásának feldolgozását rendelte meg és követte figyelemmel, európai példákön mutatja be a recepcióelmélet új szempontjait, magyar vonatkozású adatokat is felvonultatva. Dávidházi Péter egy cseppben mutatja be a tengert: T. S. Eliot *Átokföldje* című művének két magyar fordítását hasonlítja össze abból a szempontból, hogy hogyan kezelik a vers egyik bibliai idézetét, történetesen azt, amely Bella Brodzki fordításáról szól, korábban már idézett kötetének címéül is szolgált: „Életre kelnek még ezek a csontok?” (Ezekiel könyve 37,3).

Hartvig Gabriella azt a hatást vizsgálja, amelyet Laurence Sterne *Tristram Shandyje* gyakorolt Kölcsey komikumfelfogására, aki Sterne mellett Swift és Pope humorát is nagyra értékelte. Kállay Géza az irodalmi emlékezet példajaként mutatja be, hogyan emlékezik Arany János Lady Macbeth alakjára az *Ágnes asszony* című balladában. Tóta Péter Benedek Seamus Heaney költészetében mutatja ki az angol költészet hatását a holtak emlékezetének megjelenítése kapcsán, és egészen Dantéig és Beowulfig követi a nyomokat. Ruttkay Veronika Burns költészetét vizsgálja a fordíthatóság szempontjából, illetve abból a szempontból, mennyire fordította már maga Burns angolra skót forrásait és skót kultúráját, illetve mennyire fordította a szóbeliség kultúráját az írásbeli irodalom kultúrájának nyelvére. A fejezet záró tanulmányában Péteri Éva a viktoriánus festészet, különösen a preraffaeliták és az esztéticizmus hatását tanulmányozza Gulácsy Lajos művészetében és a múlthoz való viszonyában.

A harmadik nagy fejezetet az emlékezés ideológiája köré csoportosították a szerkesztők. Itt találjuk Péter Ágnes tanulmányát Milton magyar fogadtatásáról a romantika idején, különös tekintettel Jókai *Milton* című, négyfelvonásos drámájára, melyet Jókai rímtelen ötös jambusokban, a reneszánsz angol dráma kedvelt formájában írt. Itt szerepel Marácz Géza tanulmánya Dickens magyarországi fogadtatásának egy speciális eleméről, Cs. Szabó László már külföldön megírt művéről. Czigányik Zsolt a Kádár-korszak irodalmi cenzúrájának gyakorlatáról ír azoknak a lektori jelentéseknek az alapján, amelyek Anthony Burgess műveiről az Európa Kiadó számára készültek. Végül Pikli Natália azt vizsgálja, hogyan oktatják Shakespeare műveit a mai tizenéves gimnazistáknak. Megvizsgálja, hogyan jelennek meg a tananyagban a tankönyvírók és irodalomtudósok munkái, a különböző fordítások, a színházi előadások, de a filmváltozatok és akár a mangaadaptációk is. Bemutatja, milyen termékeny lehet ez a gazdag anyag, és mégis milyen gyakori, hogy csak a régi, klasszikus formában mutatják be a diákoknak Shakespeare drámáit, azok közül is leginkább csak a *Rómeó és Júliát*.

A negyedik nagy fejezet a multimediális emlékezhelyekre koncentrálna: a tanulmányok fókuszában a színpad, a térkép, a temető áll. A két első tanulmány folytatja az előző nagy fejezetben elindított Shakespeare-vonalat. John Drakakis a *Hamletet* vizsgálja az emlékezés–felejtés szűkebb és tágabb kontextusában. Rempert Eglantina azt térképezi fel, hogyan

állították színpadra Shakespeare műveit a 20. század elején: 1911-ben Magyarországon a Nemzeti Színházban Hevesi Sándor rendezésében, 1912-ben a moszkvai Művész Színházban Gordon Craig produkciójában, és hogyan viszonyul ehhez William Butler Yeats drámáinak 1911-es előadása a dublini Ír Nemzeti Színházban. Vince Máté dolgozatában Papp András és Térey János *Kazamaták* című darabját tárgyalja, egy olyan drámát, amely az 1956-os forradalom egy ellentmondásos pillanatát ábrázolja, és nagy vihart kavart a politikailag amúgy is erősen megosztott magyar közönség köreiben. Hübner Andrea tanulmánya középkori térképekről szól, amelyek ábrázolásait mint a birtoklás reprezentációját vizsgálja. Azt a kérdést feszegeti, lehet-e a „másik”-at, a kulturálisan különbözőt megjeleníteni anélkül, hogy egyúttal misztifikálnánk is. Velich Andrea a halottakra való emlékezést a temetési szokások változásainak tükrében tárgyalja, a középkortól máig terjedő intervallumban.

Az ötödik, utolsó nagy fejezet az emlékezet lélektanát, esztétikáját és szociológiáját helyezi a középpontba. Richard Cronin a „Regency” időszakára tekint vissza – a 19. század elejére, amikor, érvelése szerint, a hatalmasra növekedett olvasóréteg egy jelentős részének hiányzott a múltja: mivel a városi munkásosztályból érkeztek, érdekelte őket a múltról szóló, a vidéki életet ábrázoló leírás. A szerző ezzel magyarázza Walter Scott népszerűségét is. Komáromy Zsolt a képzelet és az emlékezet különbségeinek 18. századi gyökereit vizsgálja. Timár Andrea a romantika poétikáját és politikáját veti egybe Coleridge és Sir Alexander Ball kapcsolatának vizsgálatával. Végül a fejezet két utolsó tanulmánya arra koncentrál, hogyan fedezi fel magának a 19. századot a posztmodern kor és a posztmodern irodalom: Végh Veronika Byron posztmodern megtestesüléseit tanulmányozza, míg Kirchknopf Andrea a Kristálypalota posztviktoriánus narratíváit találja meg Peter Carey *Oscar és Lucinda* című regényében.

Befejezésül néhány szó az OTKA-projekt eredményeiről és a további terveinkről. Ahogy a projekt zárójelentéséből megtudjuk, futamideje alatt a résztvevők 10 folyóiratcikket, 8 egyéb közleményt, 16 konferencia-előadást, 16 könyvfejezetet és 3 könyvet publikáltak. Köztük megjelent a kötetek egyik szerzőjének, Komáromy Zsolt kollégánknak *Figures of Memory: From the Muses to Eighteenth-Century British Aesthetics* (Lewisburg, Bucknell University Press, 2011) című monográfiája. A résztvevők közül ketten védtek meg PhD-disszertációjukat *summa cum laude* minősítéssel.

Kutatócsoport szerveződött a tanszéken a kulturális emlékezet kutatása iránt érdeklődő kollégákból és doktori hallgatókból. A kutatócsoport munkája reményeink szerint a projekt után is folytatódni fog.

Felállítottuk a digitális adatbázist, és a munka első része, az 1994-ig publikált adatok digitalizálása a befejezéséhez közeledik. Terveink között szerepel az 1994 utáni adatok gyűjtése is, valamint az adatbázisnak a már meglévő adatbázisokkal összehangolt további fejlesztése.⁵ Tanszékünkön Kállay Géza vezetésével 2012 márciusában új OTKA-projekt indul (K 101798: *Hungarian History of English Literature*), amely az angol irodalom

⁵ Az adatbázis szabadon hozzáférhető a következő linken keresztül: <http://seas3.elte.hu/angolpark/HU/DBSH/index.htm>

magyar történetét kívánja megírni országos merítéssel, több egyetem összefogásával, és ez a munka már a kulturális emlékezet szempontjaira és a felállított adatbázis adataira is épít.

Végül álljon itt a *Confrontations and Interactions* című kötet tartalomjegyzéke:

Preface 7

1. Pathos formulae of memory – the rhetoric of emotional intensity

Alistair Davies: *British culture and the memory of the First World War* 21

Katalin G. Kállay: “*Memory believes before knowing remembers*” 35

László Munteán: *Under the urban skin: Counter-monumental configurations of the bombing of Budapest in the Second World War* 43

János Kenyeres: *1956 in cultural memory: The testimony of literature* 59

2. Cultural border-crossings: intertextuality and translation

Elinor Shaffer: *Affinities and antagonisms: The processes of reception* 71

Péter Dávidházi: “*Can these bones live?*”: “*The Waste Land*,” Ezekiel and Hungarian Poetry 87

Gabriella Hartvig: *Shandean originality and humour in Ferenc Kölcsey’s “Foreword”* 23

Géza Kállay: *A stain of blood as cultural transmission: Lady Macbeth and János Arany’s Goodwife Agnes* 135

Benedek Péter Tóta: “*the cud of memory*”: *British literature and cultural memory in Seamus Heaney’s poetry* 147

Veronika Ruttikay: *In other tongues: “Tam o’ Shanter” and translatability* 163

Éva Péteri: “*Older than the rocks*”: *On Lajos Gulácsy’s Lady Playing on an Ancient Instrument and Dante Gabriel Rossetti’s La Ghirlandata and Lady Lilith* 179

3. Social framework of memory: the ideology of remembering

Ágnes Péter: *The Romantic myth of Milton in Hungary: Mór Jókai’s Milton* 191

Géza Marácz: *László Cs. Szabó on Dickens: A case study on a “Western Hungarian” perspective* 213

Zsolt Czigányik: *Readers’ responsibility: Literature and censorship in the Kádár era in Hungary* 223

Natalia Pikli: *Teenagers in focus – classic/popular Shakespeare? A case study of present-day Hungarian reception* 235

4. Multimedia constructions as sites of remembering: stages, maps, cemeteries

John Drakakis: *Acts of memory and forgetting in Shakespeare’s Hamlet* 259

Eglantina Rempert: *Re-imagining Shakespeare at the beginning of the 20th century: Edward Gordon Craig, Sándor Hevesi, and William Butler Yeats* 279

Máté Vince: “*The one single story falls to 1956 pieces*”: *Papp & Terey’s Kazamaták and the memories of the Revolution* 295

Andrea Hübner: *The role of medieval maps in the interpretation of the New World* 317
Andrea Velich: *The cemetery as a space of remembering and forgetting: The pollution of burial grounds in England and Hungary* 327

5. Psychology, aesthetics and the sociology of memory

Richard Cronin: *The 'history-ful' and the 'history-less': Deep and shallow time in the Regency* 341

Zsolt Komáromy: *Memory and the "Pleasures of Imagination": Problems in eighteenth-century aesthetics demonstrated by Akenside's poem* 353

Andrea Timár: *The poetics and politics of memory in the Romantic period* 365

Veronika Végh: *Reinventing Romanticism: Postmodern Byrons* 383

Andrea Kirchknopf: *Post-Victorian narratives of the Crystal Palace: The case of Peter Carey's Oscar and Lucinda* 393

2. MOHÁCS MINT REPREZENTATÍV EMLÉKEZETHELY

2.1. Mohács a modern emlékezet- kultúra küszöbén

2.1.1. A verbális közeg tanúsága

*Mohács emlékezete egy kora újkori hitvitában**

A 16–17. század fordulóján fellángolt magyarországi hitvitákban a Mohács-téma a konfesszionális disputák egyik fontos argumentumává lépett elő. Korábban erre nem kerülhetett sor, nem lévén ütőképes katolikus vitapartner. Történelmi tapasztalat, hogy válságos helyzetben mindig megkezdődik a kritikus helyzet előidézőinek, a tragikus esemény okozóinak keresése, igény mutatkozik a bűnösök megnevezésére, jellemző lesz a különféle nézőpontokat képviselő társadalmi csoportok egymás elleni kölcsönös vádaskodása. A 17. század elején már világossá vált, hogy az ország három részre szakadása huzamosabb időszakra fog állandósulni, a török megszállás határa és az ezt övező végvári védővonal átszeli a Kárpát-medencét, s ennek mentén a fegyveres konfliktusok mindennaposakká válnak. Ezt csak súlyosbította a belső meghasonlás: politikai és vallási téren egyaránt megoszlott a politikai elit véleménye a tennivalókról, az ország jövőjéről, a kiút keresésének módjairól és lehetőségeiről, a tizenöt éves háború kimeneteléről. Könnyen érthető, hogy a közelmúlt katasztrofális vereségének, a király halálával végződött összecsapásnak az interpretációja gyakori témája lett a politikai nyilvánosságnak, s ezen belül a könnynyomtatás megélnkülésével egyre több teret nyerő írásbeli felekezeti vitáknak. Az újjászerveződő és intézményrendszerüket megszilárdítani kívánó egyházak mindegyike igyekezett saját történelemképét kialakítani, identitástudatának és önszemléletének komponenseit meghatározni, s ebbe a múltból kialakított magyarázatok, ítéletek szervesen beletartoztak. Az ilyen céllal kreált historiakonstrukció része lett az újabb nemzetközi kutatások előterében álló konfesszionalizálódási folyamatnak is.¹ A Mohács mezején lezajlott eseményt retorikai alakzatként működtető hitviták közül az alábbiakban a Magyar–Pázmány-polémia idevágó argumentációját vesszük szemügyre, minthogy ez reprezentatív és leginkább színvonalas példája az érvek e témában történő összecsapásának.

* A tanulmány a Debreceni Egyetem TÁMOP 4.2.1./B-09/1KONV-2010-0007, valamint a Reformációkutatás és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhely OTKA K 101840 sz. pályázata keretében készült.

¹ Heinz SCHILLING, *Das konfessionelle Europa: Die Konfessionalisierung der europäischen Länder seit Mitte des 16. Jahrhunderts und ihre Folgen für Kirche, Staat, Gesellschaft und Kultur = Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa: Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur*, hrsg. von Joachim BAHLCKE, Arno STROHMEYER, Stuttgart, Steiner, 1999, 13–62, 55–56.

Nem véletlen, hogy Magyarai István 1602-ben éppen *Az országokban való sok romlásoknak okairól* értekezve veti fel a felelősség kérdését Mohács ügyében. Saját korának kritikus helyzetéért a protestánsokat üldöző katolikus egyházi és politikai vezetést hibáztatja, de általánosabban az uralkodó osztály vétkeit és a hibás hadviselést okolja.² Sárvár prédikátora politikai jellegű eszme-futtatását a reformáció szemléletével fogalmazta meg, ebben a kontextusban használja érvként Mohács témáját. Egyik fejtegetésének tágabb keretét az adja, hogy a keresztény fejedelmeket kárhóztatja a sok hiábavaló tanácskozás miatt, mivel nem „az országnak közönséges és szükséges dolgairól” beszélnek, hanem belső vitáikkal, ellenreformációs intézkedések szervezésével töltik az időt ahelyett, hogy a török hódítás ellen tennének határozott lépéseket. Ebben az összefüggésben jelenti ki, hogy Szolimán „[a]z spírai gyűléskor is Lajos királt Anno 1526 azon napon, melyen Fejérvárat megvette vala, Mohácsnál igen megveré, hazánknak jó részét elfoglalá, csak akkor is eggyel-mással háromszázezer ember vesze el szélle az keresztényességben”.³ Ezt követi a mohácsi bűnbak megnevezése: „Nagy oka lón egy koszorós barát, Tomori Pál, ez Lajos veszedelmének, akkor jobb lött volna berbitélni az klastromban, ne dobolta volna idő előtt, segítség nélkül az iffjú királt az ellenséggel való szembenmenésre.”

Szerinte tehát Tomori Pál kalocsai érsek a hibás, valamint a speyeri birodalmi gyűlés, amelyen „[a]z igaz kereszténynek romlásokról lón az tanács, mint megasztathassák fegyvereket keresztényen vérrel, az volt fő dolgok”. Magyarinak ehhez a vádjához a történeti tények ismeretében két megjegyzés kívánkozik. Egyfelől azt jól tudja, hogy a speyeri birodalmi gyűlés valóban 1526 nyarán ülésezett, másfelől azonban éppen itt került sor arra, hogy Nádasdy Tamás királyi titkár előadja II. Lajos kérését, amellyel a király az előrenyomuló törökök megállításához kért segítséget. Alig hihető, hogy erről Magyarai ne tudott volna (már csak azért is, mert patrónusának apjáról van szó), az viszont bizonyos, hogy ennek említése nem illett a politikai elit mulasztásait soroló érvelésébe. A német rendek – hosszas tárgyalások után – végül augusztus 18-án meg is ígértek négyezer főnyi katonai segítséget.⁴ Más kérdés, hogy ez a *Türkenhilfe* ekkor már teljességgel elkésett, tíz nappal később a mohácsi mezőn végzetes vereséget szenvedett a magyar királyi hadsereg. Hét és fél évtized múltán viszont a protestáns prédikátor történelemértelmezésében logikusnak

² BENCZE Imre, *Magyarai István sárvári prédikátor élete és munkái*, Bp., Evangélikus Országos Múzeum, 1995 (az erről szóló részletes bírálata: KEISZ Ágoston, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1999/5–6, 727–732); KEISZ Ágoston, *Magyarai és Pázmány vitája = Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2001, 219–250; J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, *Magyarai István nyomában, uo.*, 189–204.

³ MAGYARAI István, *Az országokban való sok romlásoknak okairól*, kiad. KATONA Tamás, bev. MAKKA László, Bp., Magyar Helikon, 1979, 113. (RMNy 890).

⁴ *Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Karl V.*, bearb. von Rosemarie AULINGER, Jüngere Reihe, Bd. V–VI, München, Oldenbourg, 2011, 83–90. A speyeri birodalmi gyűlés magyar segélykéréssel foglalkozó iratainak kiadása *uo.*, 740–764. Kiderül innen, hogy II. Lajos meghatalmazott követe, Nádasdy Tamás június 28-án nyújtotta át megbízó- és segélykérő levelét, ezt követően került sor ennek megvitatására (Beratungen über eine Unterstützung Ungarns im Kampf gegen die Türken). A *Türkenhilfe*t a rendek augusztus 18-án szavazták meg, s az intézkedések megszövegezése 20-án és 21-én ment végbe (749–758: Vorschläge des Ausschusses zur Abwicklung der Hilfe für Ungarn). Az akció tehát lassan, vontatottan, de mégiscsak haladt, a „reibunglose Abwicklung” szempontja állandóan előtérbe került. Minderről részletesen: Theodor BRIEGER, *Der Speierer Reichstag von 1526 und die religiöse Frage der Zeit: Ein geschichtlicher Umriss*, Leipzig, Edlmann, 1909; Walter FRIEDENSBURG, *Die Reformation und der Speierer Reichstag von 1526*, Lutherjahrbuch, 8, 1926, 120–195.

tűnt, hogy a késlekedő speyeri gyűlés résztvevőit is a vétkesek közé sorolja. Abban viszont téved Magyari, hogy ezen a birodalmi gyűlésen hoztak volna intézkedéseket Luther követői ellen, itt éppen ellenkezőleg, a reformáció volt térnyerésben, mert kimondták a protestánsellenes wormszi konkordátum érvénytelenítését. Ezzel szemben a német rendek második speyeri gyűlésén 1529-ben valóban a reformáció követőinek „romlásokról lőn az tanács”. Ezt keverte ide a sárvári prédikátor, így retorikailag hatásos érvelése a tények felületes kezelésén nyugodott, legalábbis a mohácsi esemény okait illetően.

Nem marad el végül Magyari retorikai arzenáljából a *flagellum Dei* toposz felvonultatása sem. Okfejtése szerint a bűnösen hanyag és önző speyeri tanácskozást Isten „csak neveti az égből, és büntető ostorul elbocsátá szultán Szulimánt, ki nem sok idő múltán hadat indítván, az vérszomjohozóknak érdemek szerént megfizete, mert Ausztriában nagy erővel [...] Bécsset is megszállá, noha meg nem veheté. Így fizeté meg mind az keresztyének vérek szomjúhozóknak s mind az viszhavonyó magyaroknak gonosságokat. Sok vérontást és pusztaságot tevén.”⁵

Eszerint tehát Szolimán az Úr büntető vesszeje (*virga Dei*), a mohácsi csapás isteni büntetés, intő jel és egyben tanulság is a jövőre nézve, a magyaroknak meg kell javulniuk, morális tisztulásra, a *vita corrupta* elhagyására van szükség, egyébként – ez derül ki az eszmefuttatás további részéből – még ennél is nagyobb veszélyek következnek rájuk. A korai protestáns értelmezésnél azonban Magyari árnyaltabban működteti a közismert toposzt: nem csupán a „pápisták” és a bűnös „viszhavonyó magyarok” a vereség okozói, hanem a hibás hadvezetés, a katonai szakértelem hiánya is. Ez utóbbival viszont rendelkezik az ellenség tábora, ami annak a jele, hogy a törököknek igazságosztó funkciójuk is van, eszközök ők Isten kezében.⁶

Mindezzel szemben Pázmány egészen más magyarázatot ad a mohácsi katasztrófára: a Luther által elindított mozgalmat okolja az ország romlásáért. Vitapartnerének katonai-politikai fejtegetéseivel nem kívánt foglalkozni (a bűnök ostorozásában még egyet is értettek), a mohácsi vereség konfesszionális szemléletében viszont élesen szemben állt vele. Válasziratában, a *Feleletben* egyértelműen a hitújítókat vádolja a vereségért: „Magyar Ország öt száz esztendeig erős és az Törököknek rettenetes ország vólt, melybe sok jó Fejedelmek vóltak, úgy mint Hunyadi János és Mátyás Király etc., kik-által Isten fel akarta emelni az mi Nemzetségünket. [...] Ha az Magyar Nemzetséget Isten ez-előtt szerette, óltalmazta és felmagasztalta: [...] Hogy mered azt mondani, hogy az mi Vallásunk oka ez romlásnak?” Az ezt követő kérdéssor után a konklúzió már Mohácsra vonatkozik: „addig vólt Országunk, míg az mi Hitünk virágjába volt: akkor kezdett romlani, mikor Tí támadatok Lajos Király idejébe”.⁷

A katolikus argumentáció számára kézenfekvő érvként kínálkozott a mohácsi tragédia és a reformáció magyarországi elterjedésének időbeli egybeesése. Mint köztudott, az 1520-

⁵ MAGYARI, *i. m.*, 113–114.

⁶ Minderről részletesen szólt KEISZ, *i. m.*, 246–247.

⁷ PÁZMÁNY Péter, *Felelet az Magyarai István sárvári praedicatornak az ország romlása okairól irt könyvére* = P. P. Összes munkái, kiad. RAPAICS Rajmond, I, Bp., M. Kir. Tud.-Egyetemi Nyomda, 1894, 181. A Pázmány-szövegeket az egységesség miatt az összkiadásból idézzük még ott is, ahol már a kritikai kiadás elkészült.

as évek elejétől vannak adatok arra, hogy részint a budai királyi udvarban, részint a német ajkú városok – Sopron, Körmöcbánya, Selmezbánya, Erdélyben Szeben – polgárai közt terjedni kezdtek Luther eszméi. Szatmári György esztergomi érsek 1522-ben kihirdette a lutheri tanok elleni pápai bullákat, 1523. április 24-én pedig az országgyűlés 54. paragrafusára kimondta, hogy fej- és jószágvesztéssel büntetendők a lutheri „eretnekségek” követői. Két évvel később megszületik a hírhedt „Lutherani comburantur”-határozat, amelynek azonban a hatóságok már nem tudtak érvényt szerezni. Arról is szólnak a híradások, hogy több városban nyilvánosan elégették a wittenbergi reformátor könyveit. A szakirodalomból jól ismert adatokból bizonyossággal látható, hogy 1526-ot közvetlenül megelőzően a Kárpát-medence különböző pontjain valóban rohamosan terjedtek Luther tanai, erről Pázmánynak pontos ismeretei voltak. Ezt a folyamatot kapcsolta össze, amikor 1603-ban Magyar könyvére válaszul a következőket írta: „[...] legelőszőr 1526. esztendőben (mikor ímmár az Lutherség belépett vala Országunkba, mint az 1523. és 1525. esztendőbéi Articulusokból [...] megtetctzik) megverék Mohácsnál hadunkat, de még akkoris viszsztatéríté Isten az ellenséget, pusztán hagyatá az Országot vélle, noha mind Buda és mind az töb Házak kezébe jutottak vala. Ebből nem tanulánk, hanem megízeltvén azt az testi kívánság-szerént-való szabadságot, mellyet tí béhozátok, bellyeb gázolánk az Hitnek újításába, mely-miatt láttyuk, mire jutánk.”⁸

Ugyanazon jelenségről merőben ellentétes értelmezések jelentek meg tehát a polemizáló felek között. Egyik fél számára sem volt kétséges, hogy sorsfordító, történelmi jelentőségű eseményről van szó Mohács esetében, és épp az okok feletti töprengés, szenvedélyes vita járult hozzá, hogy a földrajzi helyből emlékezhely, *locus memoriae Hungariae* váljon. Egy eszme, az „ország romlásának” kezdetét jelző toposz kristályosodott ki ezekben az egymással felelő szövegekben.

De intő-nevelő példázattá, exemplummá is vált Mohács esete, mert Pázmány még ezt fűzi az elmondottakhoz: „Az töb szomszéd országokis (mellyekre az Isten mi-rajtunk csinál útát) végre mire jussanak, ha az mi példánkból nem tanulnak, csak az Isten tudgya.”⁹

A magyar történelemből Pázmány gyakran merítette példáit a felekezeti polémiák során. A 15. század vége előtti események említésekor mindig Bonfinire hivatkozott, láthatóan igen alaposan ismerte az olasz historikus művét. A 16. századra vonatkozóan viszont csak a protestantizmusra vonatkozó országgyűlési dekrétumokat és azok artikulusait jelöli meg forrásként. Mohácsra vonatkozóan nem jelöl meg forrást a lapszálon, az esemény értelmezése tehát minden jel szerint önálló véleményének tekinthető.

1605-ben „A Mahomet vallása hamisságáru” szóló Korán-cáfoló értekezésében (melyet a *Tíz bizonyosság* című vitairat függelékeként adott ki) még csak éppen megemlíti, hogy a török szultán „Lajos Királt 1526. esztendőbe megveré Mohácsnál”,¹⁰ később azonban – a *Kalauz V.* könyve után beiktatott Appendixben – jelentősen kibővíti magyarozatát, s már egyéb okait is megjelöli a magyarságot ért nagy katasztrófának. Eszerint a közkatonák

⁸ *Uo.*, 186.

⁹ *Uo.*

¹⁰ *Uo.*, 563.

tudatlan és vakmerő többsége idézte elő a tragédiát: „[Szolimán] Magyar-országra térítvén erejét, Lajos királlyal szembe szálla 1526. esztendőben [aug. 29.] Mohácsnál; és midőn a tanács úrak akarattya-ellen a köz legények vakmerősége csak nem erővel reá doblotta és kényszerítette volna a királyt, hogy huszon-öt-ezered magával három-száz-ezer emberrel szembe víjja, mind királyunk, mind országunk egy harczon vesze, és a nemesség színe farkas-kaszára vetteték. Így indúllyanak-el az úrak a kevésre-néző és csak az egy vakmerőségre vetemedett tudatlan katonák szaván és biztatásán. Az ártatlan ifju király veszése után Szoliman mind Budát, mind a töb fő helyeket vér-ontás-nélkül kezéhez vévé és megfosztá.”¹¹

Míg a protestáns fél szerint Tomori érsek „doboltatott” felelőtlenül támadást a túlerő ellen, addig Pázmány e második magyarázata szerint a közvitéztek engedetlensége, fegyelmezetlensége, tudatlansága okozta a bajt. Módosul, többrétűvé válik tehát a magyarázat, a hitújítókon kívül ráterelődik a vád a meggondolatlan és felelőtlen hadinépre, amely szintén hozzájárult a tragédiához. A Mohácshoz kapcsolódó eszmélkedés itt tehát újabb elemmel bővül, jelentésköre és tanulságainak sora gyarapodik, s talán nem tévedünk, ha úgy véljük: éppen egy magyar történelmi emlékezhely kialakulásának fontos fázisát mutathatjuk fel, amikor a hitviták sodrában alakuló Mohács-képet vesszük szemügyre. Másképpen szólva: a téma bekerült abba a kommunikációs térbe, amely a kollektív emlékezet helyébe a történetírást állította, s ezáltal kritikusan viszonyult a múlthoz.¹² Tanúi lehetünk itt annak, amikor a múlt eltérő értelmet hordoz az egymással konfesszionális szempontból szemben álló értelmiségi csoportok retorikájában. Mindkét csoport a saját jelene szempontjából releváns elemeket ragadta ki a múltból, jelen identitásának, felekezeti közösségtudatának megerősítését remélve a történelmi esemény értelmezésétől.¹³ Az olykor szenvedélyes hangúvá váló vitában – amely ugyanakkor gazdagította is az összképet – végső soron a nemzeti emlékezet rétegzettsége mutatkozott meg. A katolikus és protestáns emlékezetminták ugyanis együttesen járultak hozzá ahhoz, hogy a magyarság történelmi narrációjában a Mohács-téma meghatározó szerepet kapjon, értelemsémává kristályosodjon ki. A geográfiai fogalomhoz esemény, majd pedig jelentések és funkciók kapcsolódtak, s így létrejött egy olyan emlékezhely, amely sokrétű interpretációs lehetőséget rejtett magában.

A hitvitázók számára a középkorban még egységes és erős *Hungaria Christiana* történetének végét jelölte Mohács fogalma, s még jó ideig alkalmat adott arra, hogy a szomorú eseményt különféle – egymással élesen vitatkozó – értelmezések kísérik. A többszörös tragédiába torkolló csata időpontja és helye egy eszmét kapcsolt magához a továbbiakban, s ezt a legváltozatosabb irodalmi és művészeti kontextusok és mediális eszközök jelenítették meg a nemzet sorsának elbeszélése, bemutatása során a későbbi évszázadokban.

¹¹ PÁZMÁNY Péter, *Hodoegus: Igazságra vezérlő kalauz* = P. P. *Összes munkái*, kiad. Kiss Ignác, III, Bp., M. Kir. Tud.-Egyetemi Nyomda, 1897, 740. Faksimile kiadása: PÁZMÁNY Péter, *Hodoegus: Igazságra vezérlő kalauz*, kiad. KÓSZEGHY Péter, bev. HARGITTAY Emil, Bp., Balassi, 2000, 538.

¹² MORITZ CSÁKY, *A kommunikációs térként értett kultúra: Közép-Európa példája*, Irodalomtörténet, 2010/1, 12.

¹³ *Deutsche Erinnerungsorte*, hrsg. von Étienne FRANÇOIS, Hagen SCHULZE, München, C. H. Beck, 2003, I, 10.

Debreczeni Attila

*Nemzeti nagylét,
nagy temető és – Batsányi*
(Egy nemzeti narratíva formálódása*)

Hősvértől pirosult gyásztér, sóhajtvá köszöntlek,
Nemzeti nagylétünk nagy temetője, Mohács!
(Kisfaludy Károly: *Mohács*, 1825)

Harmatozó homály borúl a' szemére,
Ha teként az Útas ez iszonyú térre;
Epedő szívvel dől oszlopod' kövére,
Népünk', 's ditsőségünk' temető-helyére!
(Batsányi János: *Székes-Fejér-Vári*
Professor Virág Benedek Úr' Társunkhoz.
Kassán, Karátsón' Havában, 1789)

Mohács egyike a nemzeti identitás fundamentális emlékezhelyeinek, jelentése egyértelmű és a legszélesebb körben konszenzuális. Egy narratíva részeként azt jeleníti meg, hogy a nemzet felemelkedését és 'nagylétét' 'eltemeti' a belső viszály okozta tragikus széthullás. E narratíva (nem kis mértékben a *Himnusz* által) a nemzet mint másodlagos közösség kollektív identitásának meghatározó kulturális alakzatává vált, s a ceremoniális kommunikáció reflektálatlan használatában kortalannak és időtlennek tűnik.¹ Pedig (Kölcseyvel némiképp szabadon szólván) az egyes narratíváknak, szintűgy, mint az egyes embereknek, megvannak az ő különböző koraik.² Sok máshoz hasonlóan a jelen esetben is a 18. század végéhez köthető a formálódás meghatározó szakasza, amikor az addig különféle kontextusokban értelmeződött különféle toposzok a máig érvényes jelentésű kulturális alakzattá állnak össze. Az elemeknek persze nem mindegyike rögzül még ekkor sem, s a későbbiekben is megfigyelhetőek elmozdulások, de a narratíva jelentésszerkezete lényegét tekintve már kialakul. Az alábbiakban a megformálódás eme pillanatának leírására vállalkozunk, amely pillanat a század végének kialakuló hírlap- és folyóirat-nyilvánosságához kötődik, szorosabban véve a *Magyar Museum*hoz és Batsányihoz.

* A tanulmány az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport keretei között az MTA, illetve az OTKA (K 81585) támogatásával jött létre. Első megjelenése: *Studia Litteraria*, 2012/1–2, 68–88.

¹ E fogalmak szemléleti összefüggéseire nézve lásd DEBRECZENI Attila, *Tudós bazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Bp., Universitas, 2009, 86–89.

² A *Nemzeti hagyományok* első mondatának parafrázisa.

A Virág Benedekhez szóló programvers a *Magyar Museumban*

Batsányi a *Magyar Museum* szerkesztését teljes egészében a II. kötettel veszi át, miután Kazinczy nemcsak kiválik a folyóiratot jegyző társaságból, de szerzőként sem jelenik meg többé benne. A II. kötet 1. számát már egyedül Batsányi állítja össze 1790 tavaszán, s ennek a programos első számnak a nyitóverse az 1789 decemberében íródott *Székes-Fejérvári Professor Virág Benedek Úr' Társunkhoz* című episztola.³ Többszörösen is alkalmi költeményről van szó: elsőrendűen válasz Virág Benedeknek a *Magyar Museum* előző számában megjelentetett versére,⁴ értelemszerűen kötődik az abban tematizált korabeli török háború eseményeihez is, illetve elég egyértelmű nyíltsággal reflektál az új helyzetre, melyet az idézett elő, hogy II. József ígéretet tett az országgyűlés összehívására (erről a hír 1789 decemberének legelején jelent meg a hírlapokban).

Az alkalmiság elsődleges szintje a Virág Benedekkel való közvetlen diskurzusban ragadható meg. A vers első és utolsó két szakasza keretet képez e tekintetben („Barátom! / Vettem Leveledet...” – „Jövel hát, Barátom...”), jelentőségük azonban nem merül ki a vershelyzet pusztá megteremtésében, egyértelműen a költőszerep felnövesztésének helyévé válnak.⁵ A 3–6. versszakok a Virág által megénekelt háborús sikerekre utalnak, a török birodalom vesztét vizionálva („Végző romlás várja Ómár' maradékát”), a 24–35. szakaszok pedig jóval hosszabban, a horatiusi hajó-toposz felhasználásával az aktuális helyzetben feléledő reménynek adnak hangot a haza sorsának jobbra fordulását illetően („Véget ér szenvedett erőszak' igája, / Kedvet nyér hallatlan hűsége' példája; / 'S talán meg-indulván József-is reája, / Bízatos partra jutand hánykódó bárkája”).

E különböző szinteken jelentkező alkalmiság által áthatott részek közrefognak azonban egy hosszabb elmélkedést, amelynek nincs közvetlenül aktuális vonatkozása. A 7–23. szakaszokban kibomló világszemle-toposz⁶ keretében múltból vett példákat idézve általános érvényű tanulságok fogalmazódnak meg az emberiség és a haza sorsára nézve. Ez a „régii magyarság barokkos, hiperbolás-allegorikus képstílusából átszármazott építőelem”⁷ a klasszicista versépítési technikáktól sem távol állóan *térbeliesíti* az elvont gondolatiságot, helyek közötti és időbeli mozgásba vetítve ki azt. Már a vers elejének Virág Benedekhez szóló felütését követően a „Meg-jártam Múzsáddal Szelim' bús országát” sor is ezt a módszert alkalmazza a korabeli török háborúra vonatkozó gondolatok megfogalmazásához, a 7. szakasz így ezt folytatva építi fel a világszemle-toposz pozícióját: „Innét emelkedvén

³ *Első folyóirataink: Magyar Museum I.*, kiad. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004, 255–260. E vers inkább évtizedekkel későbbi címén lett ismeretes: *Serkentő válasza Virág Benedekhez*, azon változat eltérései azonban számottevőek a *Magyar Museum* első közléséhez képest. A folyóirat szerkesztésében történt változásról részletesen lásd *Első folyóirataink: Magyar Museum II.*, kiad. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004, 33–49.

⁴ *Vitéz Gróf Nemes György' Ditsérete (Magyar Museum I., i. m., 193–194)*, erre Batsányi lábjegyzetben is utal.

⁵ Lásd DEBRECZENI, *i. m.*, 364–367. A jelenséget – Porkoláb Tibor fogalmával – panteonizációként írhatjuk le. PORKOLÁB Tibor, „Nagyjainknak pantheonja épül”: *Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékezés*, Bp., Anonymus, 2005, 63–69.

⁶ Vö. erre nézve a századvégi magyar előfordulások felsorolásával SZAUDER József, *Az estve és az álom: Felvilágosodás és klasszicizmus*, Bp., Szépirodalmi, 1970, 124–130.

⁷ *Uo.*, 129.

elmémnek szárnyára / Klíóval szállottam Apolló' halmára; / 'S fel-vévén a' Földet szemem' tziirkalmára, / Úgy néztem a' Népek' változó sorsára.”⁸

A szemle során először (a 8–10. szakaszban) az emberi nem állandó önpusztító háborúságai fölötti borzadás fogalmazódik meg, mint Szauder József kimutatta, nagyrészt Bessenyei és a testőríró francia mintái nyomán.⁹ Ezután azonban már a haza sorsának példái következnek, s e tekintetben Batsányi nem a Bessenyeitől átvett mintát követi, hanem egy történeti katalógus elemeit fűzi össze a szándékolt tanulság felépítése céljából. Három szakasz (11–13.) a honfoglalás és a hon megtartása miatti véráldozatokat idézi meg, a következő három ennek színtereiről Várna és Mohács térségére vezet, az ott elesett ifjú királyok tragédiájával együtt a haza elbukásán keseregve, majd a 17–19. versszakok a mohácsi csatamezőt mutatják be az emlékezés helyeként, ahogy a mottóban idézett sorokban is látjuk. A szemlét záró négy szakasz nem az emberiség, hanem a haza sorsa fölötti elmélkedés tanulságait vonja le immár, középpontba a legkártékonyabbnak tartott ‘egyenetlenséget’ állítván, melyet „Pokol’ rút fajzása”-nak nevez.

Lényegében együtt is vannak a legfontosabb narratívaelemek: a honszerzés és -megtartás, a nemzeti nagylét és a nagylélet eltemető tragikus csatavesztés, illetve a belső széthúzás ostorozása. A narratíva azonban még nem minden elemében kiforrott. A kettős honfoglalás gondolatának itteni megjelenése már a később rögzült szerkezetet mutatja, de a nemzeti nagylét megjelenítésére alkalmas nevek körül még nagy a bizonytalanság. A *Magyar Museum* változatában „Árpád’, István’, László’ híres Onokája” szerepel a 19. versszakban, ezt saját példányában Batsányi utóbb az „Árpád’, Lajos’, Mátyás’ híres Onokája” névsorra változtatta, majd ezt is áthúzva alakította ki a később kötetébe bekerült szöveget: „Árpád szabad népe, híres unokája”, amely a vers végének mindvégig változatlan formulájával alkot így párhuzamot („Nyájasb szemmel nézzen Nagy Árpád’ Népére”).¹⁰ Ugyancsak nem egyértelmű a nemzeti sorstragédia megnevezése, hiszen Mohács mellett ott szerepel Várna, még ha kisebb terjedelemben is, de a felsorolásban egyenrangúként.

A narratíva elemeinek kiforratlansága nyilvánvalóan összefüggésbe hozható azzal, hogy nem társult még hozzájuk a szükséges energiájú megidéző jelleg sem. Jól mutatja ezt az, hogy a világszemle-toposz által keretezett eme magyar vonatkozású példatárhoz lábjegyzetek társulnak, s csak ide társulnak lábjegyzetek. Kettő Anonymus *Gestáját* idézi a szkíta és honfoglaló ősökkel kapcsolatban, kettő Palma Károly Ferenc népszerűsítő történeti munkáját I. Ulászló és II. Lajos halálával összefüggésben, egy pedig a mohácsi csatavesztés pontos idejét adja meg, s hírt ad egy ottani emlékoszlop létéről. Úgy tűnik tehát, e nevek és helyek a szerző szerint még magyarázatot igényelnek, nem lehet a pusztá említésük általi egyértelmű jelentésképződésre hagyatkozni.¹¹ E szerzői belátás jogosultságát

⁸ S majd ennek lezárása is hasonlóképpen történik a 24. versszakban: „De hová, oh Múzsám, gyászos énekeddel?”

⁹ SZAUDER, *i. m.*, 126–127.

¹⁰ BATSÁNYI János *Összes művei*, I, *Versék*, kiad. KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai, 1953, 301.

¹¹ Ezt támasztja alá az az Orbán László által említett Kazinczy-emlékezés is, amely egy Mohácsról szóló 1784-es beszélgetést idéz fel *Az útbaigazított emlékezet Kazinczynál: Identitásminták Kazinczy önéletrajzi szöveghálózatában – a kulturális emlékezzethely gondolatának megjelenése*, lásd jelen kötetben, a 234. oldalon.

akkor érthetjük meg pontosabban, ha megvizsgáljuk a narratívaelemek korabeli kontextusait, amelyekben a kortárs nyilvánosság számára értelmeződtek, illetve azokat az alternatív narratívákat, amelyek lényegében ugyanezen katalóguselemekből építkezve más jelentéskonstrukciókat hordoznak.

Katalóguselemek a kortárs nyilvánosságban

Batsányi világszemle-toposzáinak történeti példatárában elsőként a kettős honfoglalásra történik utalás. A Pannóniára való történeti jog és a hajdani középkori államkerettel való folytonosság a 'regnum' képzetét a rendi natio identitástudatának szerves részeként értelmezte. A kettős honfoglalás Kézai Simon által összefoglalt gondolata a hun–magyar azonosságra és folytonosságra épül. Az Attila által egyszer megszerzett ország elveszett ugyan, de a hunok leszármazottjai, a magyarok visszaszerezték azt. Anonymus *Gesta Hungarorum*ának 18. század közepi felfedezése és közreadása e hagyomány átértelmezésére teremtett lehetőséget: az ország végső megszerzésére, a megtelepedésre került át a hangsúly, de a hun hagyomány megtagadása nélkül. A 'regnum' helyébe fokozatosan a 'territórium' került fő identitásképző elemként, Attila mellé pedig felnövekedett Árpád mint a rendi natio melletti új identitásváltozatokat is integrálni képes territorialis elv reprezentánsa.¹²

E hagyománykapcsoló művelet meghatározó szakasza éppen az 1780-as, 1790-es évek fordulója volt. Anonymus *Gestá*ját 1746-ban adták ki, s ez idő tájt még javában születtek a jezsuita szerzők hun témájú latin nyelvű művei, elsősorban kiseposzai, amelyek előbb még birodalmi ideológiát jelenítettek meg, utóbb azonban fokozatosan a rendi natio ideológiai kereteihez idomultak.¹³ De ekkortájt (II. József gyermekségének idején) készült el Ráday Gedeon Árpádról szóló eposzának előhangja is, amely viszont csak 1787-ben a *Bétsi Magyar Múzsában* látott napvilágot,¹⁴ mikor is helyi értéke egészen más lett: a vergiliusi értelemben vett honfoglalási eposz első próbájaként úttörő pozícióba került. Ekkor már készülöbben volt Dugonics András *Etelkája* is, melyre szerzője ugyancsak eposzként tekintett,¹⁵ hogy aztán 1788-as megjelenésével, majd 1792-es bővített kiadásával meghatározó hatást gyakoroljon a honfoglalás ideologikus interpretációjára, lényegében elvégzvé a hagyománykapcsoló műveletet (kiegészítve azt a karjeli, azaz a finnugor leszármazás gondolatával is).¹⁶ Ezt az értelmezést láthatjuk Batsányi episztolájában és az Anonymus *Gestá*jából vett idézetet tartalmazó lábjegyzeteiben. Az „Árpád onokája”-formulát Batsányi még ugyanazon számban egy másik versében is alkalmazza, akárcsak Virág Be-

¹² E bekezdés tömör összefoglalása másutt kifejtett gondolatmenetünknek, amelyben az elvi-szemléleti alapok, a részletes példaanyag és a vonatkozó szakirodalom feltárása is megtalálható (DEBRECZENI, *i. m.*, 217–240, különösen: 234–236).

¹³ Lásd erről SZÖRÉNYI László, *Hunok és jezsuiták: fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből*, Bp., Amfipressz, 1993.

¹⁴ 1787. ápr. 4., 7–8.

¹⁵ Lásd Dugonics erre vonatkozó írását. Vö. SZILÁGYI Márton, *Dugonics András ismeretlen önéletrajza 1786-ból*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1997/3–4, 394–399.

¹⁶ Minderről lásd az *Etelka* modern kiadásának Penke Olgától származó tanulmányait: DUGONICS András, *Etelka*, kiad. PENKE Olga, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002.

nedek egy 1790-es költeményében.¹⁷ Ez s ennek változatai, valamint az „Attila fiai”-, „Attila vére”-szerkezetek egyre gyakrabban tűnnek fel a korabeli periodikákban, s immár egymás szinonimáiként alkalmaztatnak a korabeli magyarságnak a dicső ősökkel való folytonosságát hangsúlyozó megnevezéseiként.

A jellegzetesen történeti vonatkozású további említéseket nem számítva van még egy markáns összefüggés, elsősorban Attila alakja körül. A *Mindenes Gyűjtemény* 1789. július 4-ei számának egy könyvismertetése (a frissen indított lap második számának második közleménye) a magyar nyelvről való elmélkedésbe fordul át, s ennek során állítja a szerző, minden bizonnyal Péczeli József, Priszkosz rétor idézve: „A Magyar Verseknék már nagy kedvességek volt Átilla idejében.”¹⁸ Batsányi a *Magyar Museum* 1788-as előbeszédében ugyancsak említi ezt,¹⁹ s mindkét helyen egyértelmű, hogy nem a honszerzés, hanem a műveltség kontextusa rajzolódik a személy köré. A nemzeti nagylélet reprezentáló névsor további elemei is ebben az összefüggésben kerülnek Attila mellé. Batsányi előbeszéde e két nagy királyt mint a műveltség terjesztőjét is említi,²⁰ a *Mindenes Gyűjtemény* idézett cikke példák sorával bizonyítja ezt Mátyásra,²¹ Szentjóni Szabó László pedig Nagy Lajos királyra nézve.²² Csak azt vetik a szemükre egyöntetűen, hogy a latin nyelv használata a magyar helyett igen nagy hátramaradást okozott a későbbi korokban.

Mindebben a tudós hazafiság beszédmódjának jellegzetes érvelésmódját ismerhetjük fel, amely a hazafiságot a vitézség eszményétől alapvetően különböző közegben, a műveltség közegében értelmezi.²³ A régi dicsőség így immár a vitézség és a tudományok pártolásának együttes értékeihez kötődik e beszédmódban, példái megegyeznek a régi dicsőségre szokásosan említett példákkal, csak az argumentáció bővül ki. Sőt beleépül ebbe még a jó király toposzának érvrendszere is. „Sokszor, közönséges ruhába öltözve

¹⁷ Lásd *Magyar Museum I., i. m.*, 285, 376.

¹⁸ *Uo.*, 27.

¹⁹ „Az *Attila*' idejében-is voltak *Tyrtaeusink* 's *Bárdusaink*, kik a Magyar fegyver' diadalmai énekekkel magasztalták, 's nevedő Vitézeinket Attyaik' követésére, 's Hazájok', szabadságok' védelmére, gerjesztették.” *Uo.*, 9.

²⁰ „*Hunyadinak* fényes uralkodása alatt, *Buda* a Tudományok' virágzása által még a fegyver-zörgés közt-is egész *Európát* maga' tiszteletére ragadta [...]. Ha a mi Magyar *Nagy Lajosunk*-is hajdan szélesen terjedett birodalmainban, a törvény székeknél a Deák helyébe a Magyar Nyelvet helyezettette volna; ha *Hunyadi Mátyásnak* olly nagyon, és valójában méltán, el-híresedett Udvara, Magyarúl beszélvén, *Vitéz János* 's több akkorban virágzott nagy Férfiak, munkáikat Magyarúl írták volna; ha Törvényeink, köz-dolgaink, pereink, Oskolai könyveink ugyan-azon Magyar nyelven készültek volna: bódog Isten! mire nem mehettünk volna! mennyire nem különböznék állapotunk mostani sorsunktól!” *Uo.*, 9–10.

²¹ A részletes kifejtést így foglalja össze igen tömören és pontosan: „Mindenek meg-vallják, hogy abban az időben nem találhatott a Királyok közt Mátyáshoz fogható, sem vitézségére, sem böltségségére, sem a tudományok' szeretésekre nézve. – A Budai Könyvtár tsak nem leg-első volt; 's a Magyar Monárkiának egyik határa volt a' holt Tenger, a' másik pedig az Adriatikum. – De nagy hátra-maradásunkra lett a' több okok közt Eleinknek a' Deák nyelvhez való szeretetek.” *Uo.*, 28.

²² A meghódított országok és tartományok felsorolását így végzi: „valóságos Ura és Királyja volt Lajos annyi Országok' 's Tartományoknak, a' mennyit egy idejébéli Fejedelem sem birt egész Európában; – és a' mellyeknek már ma még tsak neveikkel sem élünk. Ó hozta-által Visegrád' Várának szűk falai közül, Attyának olly kedves lakó-helyéből, Budára a' Királyi Udvar. [...] Ő adott Pétsett az öldöklő fegyvereknek rettentő zörgése között-is békeséges, nyugalmas szállást a' Múzsáknak; 's a' Böltségségnek szelídítő tejével táplálta Eleinket, hogy, a' szüntelen-tartó véres hadakozások miatt lassanként ki-vetkezővén emberiségekből, el ne kegyetlenedgyenek.” *Uo.*, 349.

²³ Minderről lásd összefoglalásunkat: DEBRECZENI, *i. m.*, 197–216.

járta-el a falukat s városokat; tudakozta az igazságnak ki-szolgáltatását; meg-büntette a szánt-szándékkal vétkező Tiszt-viselőket; és gyakran ő-maga, ezen hízelkedni nem-tudó durva községnek eggyűgyű, de hamisság nélkül-való, ítélet-tételéhez alkalmaztatta magát.” Hogy mennyire toposzról van szó, azt talán az is érzékelteti, hogy e sorok nem Mátyásról szólnak (amint azt kulturális reflexeink alapján gondolhatnánk), hanem Nagy Lajosról, s Szentjóni már idézett szövegéből valók,²⁴ amely aztán meg is állapítja: „Nem elégedett-meg úgy, Szent Istvántól fogva, egy Királyával-is Magyar Ország, mint Lajossal.”²⁵ Lajos vagy Mátyás tehát a jó király prototípusaiként jórészt hasonló vonásokkal tűnnek elő, legfeljebb csak az adatolható események, helyszínek, nevek cserélődnek az aktuális személynek megfelelően. Funkciójuk az országvédő és a hódító vitézségben, a tudományok pártolásában és kiteljesítésében, valamint a belső egység biztosításában, a jó és bölcs uralkodásban testet öltő nemzeti nagylét reprezentálása.

Batsányi Virág Benedekhez szóló episztolájában azonban a nemzeti dicsőséget reprezentáló katalógusnak kisebb hely jut, mint az e dicsőség elveszéséhez köthető névsornak (a várnai és a mohácsi csatának és az e csatákban meghalt két ifjú királynak). Az is feltűnő, hogy míg a honfoglalás és a nemzeti dicsőség példatára, mint láttuk, különféle összefüggésekben gyakran feltűnik a korabeli nyilvánosságban, addig Várna és Mohács említéseinek száma ezekhez képest csekélynek mondható:²⁶ így éppen fordított a helyzet, mint Batsányi versében. Még feltűnőbb azonban, hogy az ismert említések is jobbra történeti jellegűek, vagy pusztán időszak behatárolására szolgálnak (még az olyan formulák is, mint a „mohácsi veszedelem”),²⁷ tehát a „nemzeti nagylét” és a „nagy temető” Batsányi költeményének kortárs közegében még nem képeztek egybetartozó szerkezetet, sem retorikailag, sem a narratívaképzés szempontjából. Ugyancsak nem kapcsolódott hozzájuk szervesen a visszavonás témája. Látható, hogy a „belső egyenetlenség” Batsányinál sem közvetlen kiváltó oka az elbukásnak, erre nézve inkább a lábjegyzetek Palma Károly Ferenctől származó idézetei igazítanak el, amelyekben az ifjú királyok készületlensége, meggondolatlansága és a gonosz tanácsadók szerepe kerül elő. A visszavonás időben is a csatavesztések utáni helyzet jellemzőjeként említődik, s még inkább egyfajta általános tanulságként kerül a világszemle-toposz végére (aminek persze visszafelé ható érvénye is lehet).

A Batsányi-vers megjelenésével lényegében egy időben nyomtatásba került *Egy szóra!* című Pántzél Dániel-költeményt említhetjük mindössze arra való példaként, hogy az

²⁴ *Magyar Museum I., i. m.*, 349.

²⁵ *Uo.* – Lásd még: „Az ő jól-tévő uralkodását, mely negyven egész esztendőig tartott, meg nem háborította semmi békétlenség, semmi belső zendülés, vagy zúgolódás. Lajos alatt hágott-fel Magyar Ország a ditsőségnek leg-felsőbb póltzára; a honnan az-után valamint lassanként alább-alább szállott, úgy soha többé oda vissza nem juthatott. Lajos alatt volt boldog a Haza.” *Uo.*

²⁶ Az *Orpheusban* például egyáltalán nem fordulnak elő.

²⁷ Lásd Pozsonyi Magyar Múza, 1787, 148, 151; Bétsi Magyar Múza, 1787, 803; 1789, 117–118; Hadi és más nevezetes történetek, 1789. aug. 21., 129–130; Minden Gyűjtemény, 1789, II. negyed, XIX. levél, 1790, III. negyed, IV. levél; Magyar Kurir, 1790. június 8., 657. Az említett hírlapi helyek hozzáférhetőek digitalizálva (és részben repertórium feloldozásban) az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoportnak a Debreceni Egyetem és Nemzeti Könyvtárral közösen létrehozott adatbázisában (http://irodalom.arts.unideb.hu/kutatas/textologia/regi_f_h.php).

„egyesség” hiánya közvetlenebb kapcsolatba kerül a várnai és más csatavesztésekkel.²⁸ Az azonban talán nem véletlen, hogy itt Várna jelenik meg, s nem Mohács, ugyanis a Hunyadiak Bessenyei és Horváth Ádám munkáiban (Voltaire és Péczeli nyomán) eposzok hőseivé váltak,²⁹ s Horváth a *Hunniás* 2. könyvét egészében a várnai csatának szenteli. Figyelemre méltó, hogy ebben a műben a csatavesztés okának megnevezése hasonló a korabeli többi említésben találhatóakhoz: a megkötött békének a pápai követ szorgalmazására, Hunyadi ellenében történt felrúgása büntetést érdemlő hitszegés volt, így a csatavesztés és a király halála lett a büntetés.³⁰ A *Hunniás*ban ugyanakkor fontos szerepet kap a „belső egyenetlenség” elítélése is, az 5. könyvnek lényegében ez a témája,³¹ de semmi nemű kapcsolatba nem kerül a várnai csatavesztéssel és általános érvényű nemzeti tanulsággá sem növekszik. Topikus-allegorikus jellegű elem marad, amelynek elsőrendűen az eposzi cselekmény kibontakozásában van funkciója. Ez is azt bizonyítja, hogy a vizsgálatunk tárgyát képező narratíva elemeit a Batsányi-vers kortárs nyilvánosságban különféle, egymással jobbra kapcsolatban nem lévő kontextusokban szemlélhetjük, előfordulásaik változó mennyisége és intenzitása mellett. Éppen ezért érdemel különös figyelmet egy amúgy nem túlzottan érdemdús költemény, amely ezeket az elemeket egységes (igaz, a Batsányi-versétől eltérő) narratívaként jelenítette meg.

Alternatív narratívák a kortárs nyilvánosságban

A *Bétsi Magyar Múzsza* 1788. május 17-i, 24. számában megjelent *Rövid Hadi-Tanáts* (amely a következő, 25. számban fejeződött be) Etédi Sós Márton szerzeménye, aki 1792-ben eposzi igénnyel hosszú versezetet ad majd ki a mohácsi csatáról *Magyar Gyász* címmel. A vonatkozó szakirodalom rendre hivatkozik ez utóbbira, az előbbire azonban nem táltunk utalást. A *Rövid Hadi-Tanáts*ban Jupiter egybehívja az isteneket, mert Mars hadat akar indítani a törökök ellen, „edgy gyenge Poéta” ezt kihallgatja és közzéteszi, melyik isten mit mondott a tanácsban. A szempontunkból fontos rész Mars hosszabb bevezető szónoklata,³² amely a háború indoklását tartalmazza, igen sajátos módon. Mondandója e rész első öt szakaszában lényegében annyi, hogy „Fegyvert fogok egyszer; mert immár ideje” és „Magom-mellé vészem vitéz Magyarimat”. Innentől kezdve a rész végéig a ma-

²⁸ A vonatkozó rész a versben így hangzik: „Edgyesség, ’s ért Tanáts birja az országot, / Ezeknek nem léte, de a’ Magyarságot / Eleitől fogva ugy össze rontotta, / Hogy Várnát, ’s más helyt is vérrel borította.” (Magyar Kurir, 1790. május 28., 608. A közlemény P. D. monogrammal van szignálva.)

²⁹ Bessenyei Mátyásról szóló eposzát Batsányi ismertette hosszú idézetekkel a *Magyar Museum* 2. számában (*Magyar Museum I., i. m.*, 74–88.), Horváth Ádám pedig 1787-ben tette közzé a Hunyadi Jánosról szóló *Hunniást*, mindkettő Voltaire *Henriade*-ja és Péczeli *Henriade*-fordítása, a *Hunniás* nyomán és inspirációjára készült.

³⁰ Az 5. könyvben erre Hunyadi maga így emlékszik vissza, mintegy summázatául a történeteknek: „Mikor a’ Julián Fő Pap’ unszoltára, / Meg-szegtük a’ hitet; kit a’ szent óltarra / Le tevének; az egek kétszer nagy próbára / Ki tettek, e’ bűnnek megboszoszúlására.” (*Hunniás*, Győr, Streibig, 1787, 180.)

³¹ Ahogy a könyv élén álló summában olvashatjuk: „A’ kevélység, irigység, vissza-vonás, és párt-ütés össze-esküdnek Hunyadi ellen [...]. A’ Magyarok’ pártossága miatt el-idegendvén Hunyadi; minden erejét a’ Királynak ki-szabadítására fordítja.” *Uo.*, 152.

³² Ez tizenkét versszak a 196–197. oldalon, a teljes vers digitalizált formában megtalálható a következő címen: http://ganyemedes.lib.unideb.hu:8080/dea/bitstream/2437/99761/1/BEMM_1788_24.pdf#page=1 (utolsó letöltés ideje: 2012. 05. 31.).

gyarok dicsőséges őseit és gyászos csatavesztéseit megidézve érvel a törökök elleni hadra kelés mellett, mintha az elsőrendűen és kizárólagosan a magyarok által megvívandó háború lenne.

Mars szónoklatának ezen tizenkét versszaka leginkább négy háromszakaszos egységre bontható, bár a kifejtés némileg önismétlő jellege miatt e szerkezeti séma semmiképp nem tekinthető plasztikusnak. Először a vitéz szkítákat említi, amely „Nemes Népnék Atilla vezére”, s amely az Ister, azaz a Duna partján „Országot formála”. Ezt követően a törökök és a tatárok dúlásait, a velük való hadakozás véráldozatait és a nyomukban járó pusztítást idézi meg, majd újabb felsorolás következik, a dicsőséges győzőkről (Nagy Lajos, Hunyadi János és Mátyás) és a csatavesztésekről (Várna, Mohács, ez utóbbival kapcsolatban II. Lajos). Az utolsó három sor a buzdításé („Nohát jó Magyarok kardra Paripára”), amely a hadra kelést bosszúállásként értelmezi („Kedves Atyáitok’ ki-fólyt piross vére, / Bószszú-állást kiált a’ Török’ fejére”), mégpedig kimondottan Várna és Mohács miatt („Hogy sirassa-meg most Mohátsi prédáját, / ’S Várnánál el-esett Magyarok királyát”). A Batsányi-versben is megtalálható katalóguselemeket itt tehát éppenséggel nem az állandó hadakozásoktól való borzadás narratívája fogja egybe, hanem a vitézség eszményét kizárólagosan a középpontba emelő hadra buzdítás, Várna, Mohács pedig nem a gyászos emlékezés helyei és a kártékony visszavonás következményei, hanem a bosszú legfőbb indokai.

E narratív szerkezetből adódik két további jellegzetesség. Egyrészt a múlt gyászos bukásainak az okai nem nagyon kerülnek szóba, különösen nem az önostorozó visszavonás témája szempontjából. A csatavesztéseket felemlítő részt az a megállapítás vezeti be, hogy „Magát ugyan könnyen a’ Magyar nem hatta, / Ki-álta a’ próbát, valamig álhatta”, s itt következik Nagy Lajos és a Hunyadiak vitézségére való visszautalás,³³ „De végre *Kis-Lajos* szörnyű fátumával, / Meg-verék a’ Magyarok kevés szám hadával. // *Várnánál, Mohátsnál* olly két tsapást tettek, / Mellyel a’ Törökök kevély szarvat vettek”. Vagyis nem a hősiesség hiánya, különösen nem belső bajok okozták Várnát és Mohácsot, hanem a „fátum”, vagy legfeljebb a „keves szám had”. Az is látható másrészt mindebből, hogy Nagy Lajos és a Hunyadiak elsősorban törökverőként, a vitézség erényének példáiként lesznek a dicső múlt katalógusának részei. Néhány szakasszal korábban Attila is hasonlóan a vitézség összefüggésében kerül említésre, s már idéztük az országalapításra vonatkozó részt, mely által a hun–magyar folytonosság képzete jelenik meg. Erre azonban annak megállapítása következik, hogy a Magyar „Idegen Nemzetnek sohasem szolgálja / De a’ *Hóldnak* szarva hogy ellene áll, / Régi ditsősége mingyárt alább szálla”, vagyis már itt hasonló ellenpontozó szerkezet képződik, mint a későbbi Nagy Lajos- és Hunyadi-utalásnál.

Lényegében ugyanez a katalógus tűnik fel a *Bétsi Magyar Múzsza* négy hónappal korábbi (január 23-ai) számának egyik költeményében is. *A’ mái Magyarokról, a’ Musához* című verszet név nélkül jelent meg,³⁴ de igen nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy ezt

³³ „Nagy Lajos fegyverét valamig forgatta, / A’ Mahumed Népet keményen rontotta. // Az után Hunyadi Korvinus fiával, / Sok ezer Török vért ontott-ki kardjával.”

³⁴ http://ganyemedes.lib.unideb.hu:8080/dea/bitstream/2437/99754/1/BEMM_1788_06.pdf#page=3 (utolsó letöltés ideje: 2012. 05. 31.).

is Etédi Sós Márton írta, ugyanis a májusi számokban közreadott vers végén az ott névvel szereplő szerző egyértelműen visszautal a januárban megjelent versre mint sajátjára.³⁵ Ebben a korábbi versben még inkább középpontban áll a „Régi ditsössége mingyárt alább szálla” gondolat, de itt ez a múlt–jelen viszonylatban és korcsosulásként értelmeződik, szemben a várnai és mohácsi bukást megéneklő másik költeménnyel, ahol, mint láttuk, a régiek hősiessége is kevés volt a fátum és a túlér ellenében. *A' mái Magyarokról, a' Musához* című versezet tehát azon búsong, hogy „Oh romlott nemzetünk híres régisége, / Hól vagy *Scythiának*, neve, Ditsöss[ég]e”,³⁶ s a másik verssel egyébként egyező katalógus e tételgondolat alátámasztását szolgálja, s így alternatív narratívát képez.

A vers elején Attilát, Mátyást, Nagy Lajost, Bátorit említi, mint akik vagy nem ismerének rá a jelen magyarjaira, vagy akiket a jelen magyarjai nem ismernek már, utóbb Bendegúzt, Árpádot, Attilát, Lehelt, Taksonyt, Géza fiát, azaz Istvánt szólítja meg, kérvén, „Bámullyátok hogy bánt a' Magyar magával”. Ennek okozójaként a költemény hosszasan ostromozza az idegenmajmolást, a módizást, elsősorban öltözetben, szokásban és nyelvben, s ezt a vitészség ősi erényei megromlásaként értelmezi, majd a katalógusból következő tanulságot így fogalmazza meg: „Régi vitészségnek eleven példája, / Kitől a' Holdnak-is gyakran lett tsorbája, / Oh régi Magyarok hajdani Hazája, / Könyvez ma éretted Ister vize tája. // De mit? oka ennek, nem más, magad lettél! / Saját véred ellen hogy pártot ütöttél, / Költséges modikat a' mikor bé-vettél / Akkor a' Hazádnak, 's magadnak vétettél.” A vers korábbi részeihez képest új elem a felsorolásban a visszavonás témája, de látható, hogy ez is az aktuális múlt–jelen relációban értelmeződik, mint a jelen bűne, s nem vetül vissza a múlt nagy bukásaira. A régi dicsőség és annak példatára így Etédi Sós két versében két különböző és egymással lényegében ellentétes karakterű érvelésmód magját alkotja: az ősi harci erények felemlegetése egyszerre alapozza meg a török elleni harcra való aktuális buzdítást (hiszen a jelen magyarjai az ősök méltó leszármazottjai), valamint az ősi erényeknek a jelen magyarjaiban való elkorcsosulása miatti panaszt.

E talán első ránézésre furcsának tűnő kettősség nem Etédi Sós sajátossága, az 1780-as, 1790-es évek fordulóján ez általánosnak mondható. A republikánus beszédmód két markáns érvelésmódját³⁷ azonosíthatjuk e szövegekben, amelyeknek egymástól eltérő funkciójuk van, részben a török háború melletti kiállítás, részben a József intézkedései elleni egyre erőteljesebb tiltakozás összefonódó, de egymástól el is váló kontextusaiban. A közősen használt katalógust az adott összefüggésben koherens narratíva rendezi el, amely a

³⁵ Itt mentegetőzik, hogy a hivatali feladatok miatt nem tudta megfelelően kidolgozni versét, de ez szerinte elnézhető, mert magyarul van: „Még-is pennám kétszer a' Magyarat fel-vette, / A' mint a hatodik Musa is ki-tette”, az 1788. január 23-i szám pedig éppen a hatodik volt. E számban egyébként két másik költemény is szerepel, az első S. J. monogrammal jelent meg (minden bizonnyal Sándorffi Józsefet kell itt értenünk), a kérdéses versünket követő harmadik darab ugyancsak név nélkül szerepel, de témája miatt ez kevésbé jöhet szóba, Etédi későbbi visszautalása leginkább a második versre illik (magyar téma magyarul – 'Magyarat ki-tette').

³⁶ Betsi Magyar Musa, 1787. január 23., 6. szám, 45. Az idézet második sorából sajtóhiba miatt elmaradt szótagot a szótagszám és a rímkényszer alapján egyértelműen emendálni lehetett.

³⁷ Lásd minderről részletesen DEBRECZENI, *i. m.*, 217–228.

másikkal lényegében nem lép interakcióba, csak identitásképletük azonos a háttérben,³⁸ illetve végső soron jellegükben archetipikusak.³⁹ Egyszerre lehet így érvelni a török elleni háborúban a magyarok hagyományos vitézségével, hiszen itt ezen erények virulenciájának hangsúlyozása képez mozgósító erőt, másfelől pedig ugyanezen erények fontossága miatt lehet keseregni az azokat fenyegető és megrontó idegen hatások miatt, a megőrzésükre való felszólítást az elkorcsosulás miatti önostorozásra alapozva.

Alternatív narratívák a *Magyar Museum*ban

Az Etédi-versek narratíváinak érvelésmódjai a *Magyar Museum*ban éppen a Batsányihoz közel álló szerkesztőtárs, Baróti Szabó Dávid költeményeiben jelennek meg a legmarkánsabban. A *Két Magyar Hazafi' Érzékenységei* Baróti által írott második darabja a törökök elleni háborút bosszúállásként ünnepli, s abban is egyezik a korabeli említésekkel, hogy ez a bosszú kifejezetten Várnáért és Mohácsért való bosszú,⁴⁰ de ugyanezt Mohács említésével már korábban, *A' Magyar Huszárokhoz* című verse is megfogalmazta: „Moháts' mezején majd fogytig el-húllott / Ősink' véreért meg-adóztattatok, halomra / Vagdalván fene táborait” a töröknek.⁴¹ A vers az ősi magyar hadi erények feltámadását magasztalja, felöltvén a dinasztia megmentőjének szerepét az „életünket és vérünket” identitásváltozata jegyében.⁴² Baróti ugyanakkor más vonatkozásban a 'korcsosulás nyelvé' szólal meg, lényegében ugyanazt a kettősséget mutattván, amit Etédi Sós esetében is láttunk: „Hol vagytok Nemes Eldődink! bámúljatok: íme, / A' körmös Keselyük' fajzati, gyáva Galamb! – / Véreitek nagy véreteket szégyenlik! el-hagyták / Nyelvetek'; – erköltstök' rég' temetőre vivék! / Mente, bajúsz, dolmány, öv, kalpag – röllok el-oszlott, / Kortsosodottak; egészsz aszszonyi módra puhák.”⁴³ Batsányi episztolája így nem csak Etédi Sós érvelésmódjától és narratívájától különbözik, végső soron a szerkesztőtárs Baróti éppoly távol áll tőle e tekintetben.

De maga Batsányi sem úgy szól e versben, mint tette az ugyancsak kiemelt pozícióban lévő *Bé-vezetésben* a *Magyar Museum* 1788-as megindításakor. A nemzet műveltségbeli hátramaradásának okait kezdvén vizsgálni, megállapítja: „Friss emlékezetben lehetnek még nállunk azok a' számtalan véres viszontagságok, mellyek Nemzetünknek nem tsak egyéb értékeit, de még elmebeli tehetségeit-is, le-köttve tartották. Az örök végzések tsak azért látszattak Nemzetünket szülő földgyéről e' tájakra még egyszer ki-hozni, hogy

³⁸ A koherencia végső soron a natio hagyományos fogalmának három egymás mellett élő változatában lehető fel (állam, rendiség, etnikulturális elv), melyek századok óta uralták a politikai communitas-eszmék terepét (lásd *Uo.*).

³⁹ Jan Assmann a „megalapozó és a jelennek kontrasztot vető emlékezés” fogalmait használja a múlt felhasználásának ezen archetipikus érvelésmódjaira. Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, ford. HIDAS Zoltán, Bp., Atlantisz, 1999, 79.

⁴⁰ „Szüntesd könyveidet, számtalan Őseink' / Vérében feredett Varna, s Moháts! – Ki-tölt / A' bosszú: le-rogyott egy fene gyilkosunk.” (*Magyar Museum I., i. m., 288.*) Ugyanez az interpretáció jelenik meg többek között Gvadányi József *Nándor Fejér Várnak megvétele* című önállóan kiadott nagyobb költeményében is (Pozsony–Komárom, 1790).

⁴¹ *Magyar Museum I., i. m., 206.*

⁴² Lásd erről DEBRECZENI, *i. m., 225–227.*

⁴³ *Méltóságos Báró Ortzy Lőrincz Generális Úrról (Magyar Museum I., i. m., 32).*

újjonnan-nyertt Hazájának mezeit szüntelenül ellenségeinek, 's önnön fíjainak vérevel öntözze. Nem az egy *Mobátsi* ütközet az, mellyet itt értünk; népetlen pusztáink még ma is emlékeztetnek bennünket ama' gyászos időkre, midőn édes Atyáink, Hazájok' 's szabadságok' óltalmazása közben, halmokra húllottak."⁴⁴ Lényegében együtt állnak itt az episztoła világszemléjében majdan olvasható elemek, a szüntelen vérontás képe, annak példáiként pedig a kettős honfoglalás, az állandó védekező háborúk, köztük Mohács (igaz, csak mint egy a sok csata közül), s majd fel fog tűnni később a visszavonás kárhoztatása is.

Csakhogy egészen más narratíva szervezi ezeket az elemeket: itt ez a példasor arra a konklúzióra fut ki, hogy „Könnyen el-gondolhatni, hogy az illetén vérengző időkben, az olaj-fa' békes árnyékát-szerető szelíd Músák közöttünk nem igen múlathattak”. Majd ezt követően jönnek a korábban már idézett példák Attiláról és Mátyásról, akiknek az udvarában „a' fegyver-zörgés közt-is” szólt a dal, virágzott a tudomány, hogy aztán leszűrhesse a tanulságot: „mitsoda nagy magasságra nem juthatna Nemzetünk, ha Mársnak vérengző mezeit el-hagyván, a' Músáknak áldozhatna”. Lényegében ugyanez a narratíva tűnik fel a *Mindenes Gyűjtemény* egyik cikkében,⁴⁵ s ezt idézi meg a Virághoz szóló episztoła zárásának horatiusi reminiszcenciája is: „Bóldog az az Ország, mellynek környékében / Nyúgosznak a' Músák békesség' öleiben”, s amely köré abba a számba egész verscsoport szerkesztődik bele. Ez a versblokk Barcsay Ábrahám és Ányos Pál verses levélváltásából, valamint Barcsaynak az egyetem Budára költöztetését ünneplő verséből áll. Tárgyuk a vérontás elítélése, s a békességnek mint a tudományok kibontakozását biztosító alapfeltételnek a dicsérete, a szerzők pedig Batsányi elődei (Ányos már nem él, Barcsay pedig nem aktív).

Nyilván nem tekinthető véletlennek, hogy a *Bé-vezetés* idézett részei által közrefogott kétsoros citátum is éppen Ányos Pál verséből való (*A' Szép Tudományoknak Áldozott Verseke*), amely vers nemcsak ezt az alapgondolatot fejt ki részletesen, de még a Batsányi-episztoła zárlatában feltűnő horatiusi reminiszcencia előképe is megtalálható itt („Bóldog haza, a' hol Minerva székéből / Polgárok nőnnék fel Musák kebeléből”).⁴⁶ A vérontás általában vett elítélése, a békesség és a tudományok fejlődésének összekötése a Batsányiék előtti nemzedék egyik alapvető témája és tétele, a Batsányi által a *Magyar Museumban* ismertetett Bessenyei-mű, a *Hunyadi* is e tárgy körül forog: Mátyás hadakozásait kritiká-

⁴⁴ *Uo.*, 9.

⁴⁵ „Mi tsuda tehát hogy az innen ki-takarodott régi Eleink, ezen Őseikről reájok szállott és beléjük rögzött természeteket alattok valók eránt, még ide ki is olly soká meg-tartották? A' kik is továbbá természetek szerént fegyver viselő és hadakozó emberek lévén, igen keveset gondoltak 's gondolhattak a' tudományokkal; mivel a' fegyver zörgések között nem igen énekelgetnek a' músák. Azonkívül, ha néha néha valami ideig szelidültek és míveltettek is, mint a' Nagy Lajos' és Mátyás' uralkodások alatt; de tsak ugyan sok ideig nem tarthatott ez egy végben. A' Török szomszédnak szüntelen való harapdozása, sőt végre az Országnak nagy részébe lett bé-ütése, és annak bírása, ki-ütötte azokat Nemzetünknek fejből; és a' tudományok' 's mesterségekre nézve kénteleníttetett tsak úgy tántzolni, mint az akkori vérengző idők engedték, és a' Török síp fűtta.” *Mindenes Gyűjtemény*, 1790., III. negyed, XXV. levél, 400.

⁴⁶ *Barátságos mulatozások: Episztolagyűjtemények az 1770–1780-as évekből*, kiad. LABÁDI Gergely, Bp., Universitas, 2012, 283. Az előkép természetesen nem valamiféle közvetlen átvételre utal, noha ezt sem lehet kizárni, ahogy bizonyítani sem; sokkal fontosabb a motivikus-topikus hasonlóság hangsúlyozása.

val illertvén, s így éppen nem a dicső király kultikus képét építgeti.⁴⁷ A békesség és tudományok témája azonban még a Bessenyei-nemzedék eszmélkedésénél is korábbi, a hungarus értelmiség eszmei harcaihoz nyúlik vissza, amelyet a reimmanni bírálatokkal szemben folytatott.⁴⁸ A kulturális elmaradottság és a kultúrateremtésre való alkalmatlanság vádjaira részben cáfoló, részben magyarázó válaszok születtek, a cáfolóakhoz tartozik például a historia litterariák adatgyűjtése a felmutatható eredményekről, a magyarázóakhoz a hátráltató okok, elsősorban az Európát is védő, állandó törökellenes hadakozások felemlgetése. Ez utóbbi apologetikus érvelésmód örököse a századvégi tudós hazafiság azon érvelésmódja, amely összeköti a békességet a tudományok előrehaladásával, s erre immár példát is tud említeni, Mária Terézia uralkodásának idejét, ahogy azt Batsányi is teszi a *Bé-vezetés*-ben.

Ez egyben a pártoló királyi udvar szerepének felértékelődésével is együtt jár, ami elég egyértelműen megnyilvánul a *Bé-vezetés* hosszú európai szemléjében. Az uralkodó mint eszménykép, egyrészt pártolja a tudományokat, s e pártolást az akadémia által intézményesíti, másrészt megtestesíti az egységet, ami pedig a belső széthúzás ellenpontját képezi meg. A visszavonás fogalma ebben az összefüggésben már politikai, s nem vallási értelemben használatos Batsányinál; jól szemlélhető ez éppen a *Bé-vezetés*-ben, ahol ezek külön-külön bekezdést kapnak,⁴⁹ illetve a Virághoz szóló episztolában is, ahol ugyanez a szerkezet figyelhető meg a 20–23. szakaszokban. Mindkét helyen a történeti narratíva elemeiben jórészt egyező, de egészében eltérő jelentésű példatárak *mellett* szerepel (a *Bé-vezetés*-ben fokozó szerkezettel kapcsolódván azokhoz, az episztolában általános tanulságként úsztatva rá arra), tehát egyik esetben sem láthatjuk még a visszavonást mint a bukás, a visszavonás hiányát pedig mint a nemzeti nagylét *okát*. A ‘belső egyenetlenség’ mint a nemzetet fenyegető fő veszedelem csak a *Magyar Museum* második kötetének programosan összeállított első számában⁵⁰ kap középponti helyet.

Programosság a *Magyar Museum* második kötetének első számában

Áttekintve a szám anyagát, első ránézésre a változatosság a szervezőelve mind műfaji, mind tematikai értelemben. Találunk benne episztolát, ódát, dalt, tanító költeményt, alkalmi verset, dramatikus és prózai szövegeket egyaránt, ezek témája a napi aktualitásoktól a teremtésről való elmélkedésen és a hazafiság dicsőítésén át a szerelemig terjed. Az eredeti versek túlsúlya mellett Horatius- és Metastasio-fordítás, valamint Zrínyi-átirat is helyet kap itt. A szerzői kör viszont igen egynemű (Ányos, Barcsay, Kreskay, Virág, Verseghy, továbbá Baróti, Szentjóni, valamint Ráday Gedeon), a második kötetrel egye-

⁴⁷ BESSENYEI György *Összes művei: Társadalombölcseleti írások 1771–1778*, kiad. KULCSÁR Péter, Bp., Argumentum-Akadémiai, 1992, 27–34.

⁴⁸ Lásd erre nézve TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita...: Egy szállóige történetéhez*, Bp., Akadémiai, 1969, 85–92; DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., Akadémiai, 2004, 167–176. Vö. DEBRECZENI, *i. m.*, 202–205.

⁴⁹ „MÉG tovább ment a belső egyenetlenség, mellynek ragadó mérge meg-vesztegetvén Nagyjainknak szívüket, szüntelenül Hazánk’ kebelét szaggatta. IDE járult az Országokat-pusztító Vallásbéli Versengés, melly Magyarainkat, mint ellenségeket, egymásba-vesztvén, önnön magok által emésztette.”

⁵⁰ Lásd erről BATSÁNYI, *i. m.*, 299; *Magyar Museum II.*, *i. m.*, 38–49.

düli szerkesztőként bemutatkozó Batsányi egyértelműen az 1770-es, 1780-as évek fordulóján meghatározó pesti pálosok és az Orczy-ház tovább élő kapcsolati hálójára épít.⁵¹ Nyilvánvalóan nem független ettől a szellemi közegtől a számnak a tematikai és műfaji változatosságban is átütően megnyilvánuló programossága, amely 1790 tavaszának aktuális dilemmáira reflektál.

A Batsányi-episztoła már vizsgált rendjét követve először a török háború témáját emelhetjük ki, amelyhez Szentjóbi Szabó László *Loudon' és Koburg' Győzedelemeikre* című költeménye mellett Baróti Szabó Dávid versének (a *Két Magyar Hazafi' Érzékenységei* imént idézett második darabjának) az eleje is kapcsolódik, de áttételesen Ráday Gedeon Zrínyi-átirata is összefüggésbe hozható vele. Az 1789 őszén aratott nagy győzelmek (Foksány, Martinesty, Belgrád) a győzők dicsőítése mellett alkalmat jelentenek a „Török Hóld földig aláztatásának” megünneplésére, egészen a korabeli általános értelmezés szellemében. A Batsányi-episztoła befejező szakaszai, vagyis a közvetlen alkalmiság jelentette keret másik eleme Virághoz szólván a „jó hazafi” képét villantja fel, akire örök emlékezet vár az Érdem Templomában. A „jó hazafi” alakjának felmutatása ugyancsak több szöveg legfőbb érdekelttségét képezi, kiemelhetjük Kreskay Imre *Az igaz nemesség* című rövid versét, amely a *vera nobilitas* toposzának variációja, valamint ugyancsak Kreskaytól a *Scipió álma* című nagyobb Metastasio-fordítást, mely allegorikus-dramatikus szöveg. De a *Két Magyar Hazafi' Érzékenységei* mindkét darabjában feltűnő antik példázat, az Orczy László alakjának felnövesztésére szolgáló római hős, Camillus alakja is jól illeszkedik e sorba.

Az említett verspár első darabja Batsányié, s így együtt önálló nyomtatványként is megjelentek Orczy László főispáni beiktatása alkalmából, a Batsányié pedig helyet kapott a *Hadi és más nevezetes történetek* hasábjain, tehát már ismertek voltak, mire a *Magyar Museum*ban kijöttek. Ebben a kiadástörténeti tényben éppen az a jelentésszerű, hogy Batsányi három hónapon belül harmadjára is közreadta ezt a versét, ráadásul a *Magyar Museum*ban ott áll előtte *A' Frantzia-oroszági változásokra. 1789*, amely a despotát inti a törvényességre, jól érzékelhető aktuális áthallással.⁵² Maga a főispáni installáció a józsefi rend elbukásának és a törvényes rend visszaállításának szimbolikus aktusává vált. A közvetlenül az alkalomra vonatkozó részeket leszámítva Batsányi verse a Virághoz szóló episztoła újraírásának is tekinthető, azzal a nem elhanyagolható különbséggel, hogy ami akkor és ott, 1789 decemberében még csak „édes remény”, az 1790 áprilisában már megvalósulni látszik, ahogy arra a mottó és az első sor utal („Melly örömtől zengnek *Kassának* hajléki?”), egybehangzóan sokak érzületével.⁵³ Ugyanígy előbb a „Nemzetek kegyelmes Attyának” kegyelmében való bizakodás fogalmazódik meg, utóbb már „az Úr atyai végzéseit” iránti köszönet, az ekkoriban átalakulóban lévő „magyarok istene”-formula felhasználásával,⁵⁴

⁵¹ Vö. *Magyar Museum II., i. m.*, 38–41.

⁵² Vö. BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi, 1994, 360–361.

⁵³ „Győztünk, oh Magyarok!” – jelenti be Baróti versének első sora, hasonlóan Kazinczy ugyanekkor ujjongásához Hamlet-fordítása ajánlásában, lásd erről részletesen DEBRECZENI, *i. m.*, 217–218, 237–240.

⁵⁴ „Él még, mondád, él a Magyarok' Istene! / Ha Ő nem akarja, ki tehet ellene?” Vö. PÉTER László, *A Magyarok Istene*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, XXVI, Szeged, 1994, 101–107.

s megjelenik ezt követően a világszemle-toposz is, igaz, ezúttal terjedelemben és funkcióban korlátozottabban.

Szintén közös a hánykódó hajó mindkét versben alkalmazott képzete, amely Barótinál ugyancsak feltűnik, sőt maga a horatiusi költemény is helyet kap a számban Virág Benedek fordításában, noha az már megjelent korábban Kazinczytól is, formahűen.⁵⁵ A hajótoposz aktuális jelentését Batsányi mindkét helyen kifejti. „Ím! nyög a' Hazafi most-is fájalmában, / Nem vehetvén reményt árva mivóltában; – / 'S nem találván Hazát önnön Hazájában, / Tsak panasz, tsak jaj-szó zeng bús ajakában!” – szól a Virág-episztola *Himnusz*t idéző versszaka, s nagyon pontosan rímel erre az Orczyhoz szóló vers: „Titokban sírt a' jó Hazafi, 's hallgatott” és „Idegenek vóltunk tulajdon Hazánkban!”⁵⁶ Míg azonban az előbbi csak általában említi a sérelmeket, a „Törvény szentségére” és a „vérrel szerzett örökségre” hivatkozván, az utóbbi ugyanúgy tételes felsorolást ad erről, mint Baróti verse, kiegészítve azonban azt az „idegen” elleni kifakadással. Az „Idegenek vóltunk tulajdon Hazánkban!” felkiáltás után ugyanis azt olvashatjuk, hogy a jó hazafi „Telkén az idegen mérő-lánttal jára”, valamint, hogy „Azonn a' Jövevény kévéket kötözött”. S ha nem lenne világos, miről van szó, lábjegyzet magyarázza el: „A' többek között a' végre hozták-bé Hazánkba az Emberi Nemzetnek ama' seprejét, a' Svábságot, hogy Népünket a' földmivelésre tanítsa, és (a' mint a' *Szomszédok* mondani szokták) erköltseinek durvaságából ki-vetkeztesse!” S a *Szomszédok* kifejezés már szelídített változat, mert az újságból ezt a cenzor kihúzatta, az önálló nyomtatványban pedig *Németek* állt a helyén.⁵⁷

E kontextus a „nem találván Hazát önnön Hazájában” sort is belehelyezi az idegenség eme aktualizált és a korban nagy teret kapó beszédrendjébe⁵⁸ (noha a benne megfogalmazódó képzet utóbb, a formula önálló élete során elszakadni látszik eme közvetlen vonatkozástól⁵⁹). Annál is inkább belehelyezi itt, mert előtte néhány versszakkal „Kaján Szomszédinknak vad agyarkodásá”-ról esik szó. A rendi natio történeti-jogi sérelmei így az idegenség identifikációs energiáját is mozgósítva állnak a versek aktuális vonatkozásának középpontjában. Ezen aktuális összefüggésrend másik domináns eleme a visszavonás. A Virág-episztolában az „egyenetlenséget” kárhóztató rész közvetlenül megelőzi az aktuális helyzetből fakadó panaszokat, de jelzett oksági viszonyt nem épít ki közöttük.⁶⁰ Az Orczyhoz szóló versben azonban ez a kapcsolat már létezik: „Nem bízott az atya saját

⁵⁵ Virág e fordítása ugyanis még páros rímű tizenkettősökben készült, s csak majd mikor az *Orpheus*ban újra közreadja, akkor dolgozza át maga is formahűen, ott az eredetivel és a Kazinczyval párhuzamos közlésben jelenik meg (*Első folyóirataink: Orpheus*, kiad. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001, 240–241).

⁵⁶ *Magyar Museum I., i. m.*, 286.

⁵⁷ Vö. BATSÁNYI, *i. m.*, 310–312; *Magyar Museum II., i. m.*, 166–167.

⁵⁸ Erről lásd DEBRECZENI, *i. m.*, 229–232.

⁵⁹ Noha Mészöly Gedeon a *Himnusz* kapcsán is a németellenességet emeli ki a Kölcsey-szövegpárhuzamok alapján (Mészöly Gedeon, *Kölcsey Hymnusa és a Hymnus Kölcseyje*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1939, 39–40), magában a versben a „nem lelé Honját a' hazában” kifejezésnek véleményünk szerint nincsen ilyen kontextusa, a közvetlen politikai összefüggésnél jóval általánosabb érvényűvé növekszik az. További szövegpárhuzamokra nézve lásd KÖLCSEY Ferenc *Minden munkái: Versek és versfordítások*, kiad. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Universitas, 2001, 733–734.

⁶⁰ A *Szomszéd* elítélését is a belső széthúzásra utaló sor előzi meg: „Sok maszlagos Polgár garázdálkodása.”

magzattyában; / Barát, ellenségét vélte barátyyában; / Titokban sírt a' jó Hazafi, 's hallgattott; / Mert, ha szóllt, pártosnak 's bolondnak tartattott.” Az ebből fakadó felszólítás az „egyenetlenség” megszüntetésére azonban itt nem kap külön hangsúlyt, beleértődik a Haza javára való cselekvés általános érvényű parancsába, amely a rabok leszünk vagy szabadok választójaként interpretálódik a vers végén.⁶¹

A szám egészében azonban ez a különös hangsúly is megképződik, éppen Baróti párversének a zárataként, amely így a verspár zárata is: „Eggyes szívvel azért, Pap, Nemes, Úr, Paraszt! / Egy lélekkel! – Azon tzelra szepelkedünk! – / Itt a' vissza-vonás, kárhozatos dolog. – / Tárgyunk' eszközibenn hogy-ha meg-eggyezünk, / Gyözendünk, Magyarok! 's kétszeresen, megint.”⁶² S ne feledkezzünk meg Baróti *Egy le-döltt dió-fához* című költeményéről sem, benne az elhíresült toposszal: „Szemeimbe tűnnek / Gyilkosid. Nem volt kül' erőszak: ott-benn / Ön' magadban volt meg-ölö mirigyed, / 'S titkos el-éjtöd.”⁶³ A kárhozatos visszavonás a nemzet pusztulásának az „idegenek” jelentette fenyegetés melletti legfőbb okaként tűnik elénk, pontosítva és aktualizálva a Virághoz szóló episztola világszemle-toposzának elvont általánosságát, s így azzal együtt az első szám programosságának központi magját alkotja. Mindennek a történeti példatárral való narratívaképző kapcsolata azonban csak a világszemle-toposz által teremtett lehetőség, a versben még nem alakul oksági viszonyrá, a számban másutt pedig egyáltalán nem jelenik meg. De a történeti narratíva katalóguselemei már a 'régi dicsőség–elbukás' szerkezetbe rendeződtek, csak a lappangóan jelenlévő, erre mintegy ráúszó jelentésnek (a visszavonásnak mint oknak) a kifejezetté válása és az ebből következő felszólító gesztus hiányzik innen.

Mohács, a visszavonás és az emlékezés

A visszavonás és a történeti narratíva közvetlen összekapcsolódása nem a *Magyar Museum*-ban, hanem annak környezetében történik meg. Batsányi 1792 őszén ismét verses levelet ír, ezúttal Szentjóni Szabó Lászlónak, aki az év második felét hivatalos kiküldetésben Mohácson töltötte.⁶⁴ A hely ihletése folytán az episztola első nagy egysége Mohács témájával foglalkozik, s rögtön az elején nyilvánvaló közlésként szerepel visszavonás és bukás oksági kapcsolata: „Ott vagy-e még amaz árva mezőn, hol hajdani fényünk / Oly bús éjbe merüle? hol a vad visszavonásnak / Lelke dicsőségünk örökös fátyolba borítá?”⁶⁵ Később aztán részletezve és tanulságként megfogalmazva újra meg újra feltűnik ez a gondolat: „E nemzet, míg a haza közhasznára tekintvén / Bölcs fejedelmeinek vígan hódolva virágzott; / Visszálkodva mivé lett ott elvégre, tulajdon / Vétke miatt! s mi lehetne talán még egykor, ezernyi / Kárunkon okosodva ha már eggyezni tanulnánk.” A visszavonás itt egyértelműen a régi dicsőség elveszejtője, ebbéli mivoltában fonódik össze

⁶¹ „Úgy siess meg-indultt Hazád' óltalmára, / Hogy most: vagy Szabadság lessz munkádnak árra, / Vagy Jobbágyodnak jutsz magad-is sorsára.” *Magyar Museum I., i. m., 288.*

⁶² *Uo.*, 289.

⁶³ *Uo.*, 262.

⁶⁴ Vö. BATSÁNYI, *i. m.*, 355; SZENTJÓBI SZABÓ László *Összes költeményei*, kiad. DEBRECZENI Attila, Bp., Balassi, 2001, 199.

⁶⁵ BATSÁNYI, *i. m.*, 60. Batsányi 1808-ban jegyzetekkel látta el versét, amelyekben felerősíti e szólalmot (e kéziratban maradt jegyzeteket lásd *uo.*, 367–371).

Moháccsal, amely így példázattá válik, s felszólítást alapoz meg a jelen magyarjaihoz a belső egység megteremtésére, amely a nemzeti nagylét záloga. Ezt visszhangozza Szentjóni válaszverse is.⁶⁶

A visszavonásnak a történeti narratívával való jelentésképző összefonódása megfigyelhető Etédi Sós Márton 1792-ben megjelent *Magyar Gyász* című eposzi igényű versezetében is.⁶⁷ A szerző, aki művét egyébként Orczy László abauji főispánnak ajánlotta, korábbi *Rövid Hadi-Tanáts* című művének néhány versszakát is újrachasznosította itt, *A' Magyar Nemzetről közönségesen* című bevezető részben, ahol aztán a dicső múlt példáinak felsorolása után megállapítja, hogy „Régi ditsőségünk oszlopa le-düle // Mert ellensége lett testvér testvérenek, / Üldözője Attya édes Gyermekeének, / Némelly motskolója saját Nemzetének, / Gonosz prédálója sok örökségének. // Irigység, erőszak rontá az Országot, / Idegenek bírtak hamissan jószágot, / Sok Hazafi látott keserves rabságot, / Boszszú-állás ölte az ártatlanságot.”⁶⁸ Látható, hogy a visszavonás és az idegenek elleni vád összefonódva jelenik meg, ahogy Batsányi Orczy Lászlóhoz írott versében is, s az egész gondolat beleágyazódik a korcsosulás beszédmódjába, mikor az első részben a török szultán azzal érvel a magyarok elleni támadás megindítása mellett, hogy „Uralkodik köztök a' szörnyű pártosság” és „Nints már gyakorlások a' fegyverkezésben, / Töltik idejeket ivásban, 's evésben”.⁶⁹ Csakhogy a korcsosulás itt a dicső múlttal szemben nem a jelent jellemzi, hanem a hajdanvolt bukás okozója, amiből a jelen számára adódik a tanulság az ősi vitézi erények fenntartására és a pártosság megszüntetésére,⁷⁰ ahogy Batsányi Szentjónihoz szóló episztolájában is láttuk.

A visszavonás mint értelemképző fogalom láthatóan transzformálja magát a történeti narratívát is, hiszen szűkíti a katalóguselemeket és másként fókuszál, mint azt a lényegében hasonló elemekből építkező narratíváknál láttuk. Szűkíti, amennyiben Mohácsot előtérbe állítja Várnával szemben, s a nemzet bukásának lényegében egyedüli reprezentánsává teszi. Noha Batsányi maga például mindvégig fenntartja a Várna–Mohács kettősséget, versciklust is szentel később a témának, Várna idővel fokozatosan kiszorul ebből a szerepből.⁷¹ Magyarozatként az az ideologikus összefüggés tűnik kézenfekvőnek, mely szerint Mohács kiemelt szerepét a narratívában az ország akkori három részre szakadása

⁶⁶ „El-fogyott a' Magyar; – együtt még sem tartott, / Rontván maga alatt szüntelen a' partot!” SZENTJÓBI, *i. m.*, 146.

⁶⁷ *Magyar Gyász, vagy-is Második Lajos Magyar Királynak a' Mohácsi Mezőn történt veszedelme Mellyet gyenge tehetsége szerint Verseken kívánt szedni egy Nemzete romlását kesergő Nemes Magyar E. S. M.*, Pesten, Nemes Landerer Mihály' betűivel, 1792.

⁶⁸ *Uo.*, 12.

⁶⁹ *Uo.*, 19.

⁷⁰ „Szeretet, egyeség épít ditsőséget, / De dühös irigység tör égi szentséget, / Az erőnek hűség adhat tehetséget, / Viszsa-vonás el-ront sok ép nemzetséget.” *Uo.*, 53.

⁷¹ A Batsányi versének keletkezését követő mintegy két évtizedből példaként említhetjük Péteri Takáts József, Kisfaludy Sándor, Verseghy Ferenc, Virág Benedek, Pázmándi Horvát Endre műveit (ezekről összefoglalóan lásd HORVÁTH János, *Kisfaludy Károly* [1936] = HORVÁTH János *Irodalomtörténeti munkái*, III, Bp., Osiris, 2007, 760–762; MEZEI Márta, *Történet szemlélet a felvilágosodás irodalmában*, Bp., Akadémiai, 1958, 72–76; FENYŐ István, *Kisfaludy Sándor*, Bp., Akadémiai, 1961, 246–250).

teremti meg,⁷² ahogy például Kisfaludy Sándor 1822-es *Dobozy Mihály és hitvese* című regéje első szakaszában egyértelműen meg is fogalmazza: „Te Várnával foghatsz kezet! / Csakhogy akkor még örök / Nem lett nálunk a török.”⁷³ Mint láttuk, a territórium identitásképző mozzanata játszott jelentős szerepet a katalógus más elemeinek kiválasztódásában is, úgymint a honfoglaló Árpád és a területszerző nagy királyok, I. Lajos és Mátyás felértékelődésében, teljesen logikus tehát, hogy ennek ellenpontját a területiális egység elvesztése jelentheti, ami pedig szükségszerűen Mohácsot állítja előtérbe.

A visszavonás növekvő szerepe a narratíván belül is másként fókuszál, mint azt az ugyanezen elemekből építkező alternatív narratíváknál láthattuk. Mindegyik esetben azonosítható egy központi fogalom, amely értelemképző jelentőségű a narratíva egészére nézve, s ez a jelentéskonstrukció markáns ellentét által képződik meg, amely a katalógus-elemeket is elrendezi. Etédi Sós 1788-as verseiben és Barótinál a *vitézség* fogalma jelölte ki a fókusz, ennek megléte avagy hiánya hozott létre centrális ellentétet, amely aztán két vonatkozásban teremtett narratívát. A múlt–jelen viszonylatban a hajdani dicső ősök és elkorcsosult utódjaik kerültek szembe, a jelenben viszont a török elleni harc értékelte fel ugyanezen utódok hősiességét, a narratíva e „megalapozó” és „kontrasztot vető” szerkezetekre simul rá. Batsányi *Bé-vezetésében*, a *Mindenes Gyűjtemény* cikkében és másutt a *békesség* fogalma áll a középpontban, mint a tudományok felvirágzásához szükséges állapot, s vele szemben az ezt akadályozó háborúskodás, a narratíva így ezen ellentét mentén formálódik meg. Ugyanezt a jelentés- és narratívakonstrukciós műveletet figyelhetjük meg a *visszavonás* fogalma körül, mikor is az a dicsőség és a bukás állapotainak okaként interpretálódik, s a narratíván belüli fókusz a ‘nemzeti nagylét’ és a ‘nagy temető’ ellentéte igazítja be. Nem véletlen tehát ebből a szempontból sem Mohács kiemelt szerepe, ahogy a kontrasztos szerkezet másik pontján sem véletlen Mátyás feltűnése. A narratíva jelentéspotenciálja éppen a végsőkéig feszített kontrasztban rejlik, ami magához rendeli a narratíva többi elemét.

Fel kell figyelnünk arra is, hogy Mohács temetőként metaforizálódik, ami előtérbe állítja az emlékezés aktusát és az emlékéllítés gesztusát. A Virághoz írott Batsányi-episztola „Utasa” jelen van a hajdani csatatéren, melyet temetőként nevez meg, s az emlékoszlopra dől.⁷⁴ A Szentjóbihoz írott verses levélben e kép még inkább jelenetezővé válik, s az emlékezés kultikussá növesztett, eseményszerű aktusában az ősök szava is felhangzik: „Hajh, iszonyú térség! gyászos temetője hazámnak! / Jártam hantjaidon; láttam sírhalmaik én is / Ősinknek, kik hajdan az ellenségre kikelvén / Honnyunkért, s ott halva vitéz vérekkal adózván, / Intenek íme! s világ füle hallatára kiáltják: / »Nézz e térre; s tanulj már egyességre, magyar nép!«” Nem lehet eléggé hangsúlyozni e mozzanat jelentőségét. A történeti narratíva az eddig látott példákban, a századvégi nyilvánosságban ideologikus érvelésmódokhoz kapcsolódott, ezektől, az ezekben központi szerepet betöltő fogalmak-

⁷² Ezt emeli ki Mezei Márta is (MEZEI, *i. m.*, 68).

⁷³ Aurora, 1822, 22.

⁷⁴ Lásd tanulmányunk második mottóját. A kritikai kiadás szerkesztői egyébként feltárják, hogy ekkoriban nem volt ott emlékoszlop, s hogy utóbb erről Batsányi is tudomást szerzett (BATSÁNYI, *i. m.*, 296–297).

tól és fogalmi ellentétektől kapott új és új értelmet. A temetőmetaforával előtérbe lép maga az emlékezés. Az ideologikum átélhetővé válik, ami minden identitásképző művellet lényegi eleme: a létrejövő kulturális alakzatok reflektálatlan vagy ceremoniális használata során forgalmazódhat hatásosan az azokban mintegy érzéki formát nyerő ideologikum.

Batsányi episztoláinak e tekintetben közvetlen előzménye Ányos Pál, tágabb kontextusa az ossziáni versek világa. *A' Szép Tudományoknak Áldozott Versek*, melyet Batsányi a *Magyar Museum*hoz írott *Bé-vezetésében* idézett, tartalmazza lényegében ugyanazt a névsort, amelynek többféle narratívába szerveződését láttuk az eddigiekben. A horatiusi reminiscencia („Boldog Haza, a' hol Minerva székéből / Polgárok nőnek fel Musák kebeléből”⁷⁵) itt az emlékezés pozícióját alapozza meg: „Melly szép lesz majd látni nemes Ifjainkat / hogy fogják tanulni régi százainkat”. Ezt követően jönnek a katalóguselemek Nagy Lajostól Mohácsig, de mint az emlékezés tárgyai, hiszen nem önmaga Mohács és az ahhoz társított ideologikum jelenik meg itt közvetlenül, hanem az, hogy ezek az ifjak „Verset énekelnek Mohács mezejéről”, s ezenközben „fel fogják tanálni jóvendő tzéjlokat: / Miként kell szeretni édes Hazájokat”. Ez az emlékező pozíció több más Ányos-versben (és másutt is) megformálódik, különböző tárgyak vonatkozásában,⁷⁶ s megjelenik maga az emlékező is a jelenetező leírásban: „Szomorú Vezekény! voltam mezeiden, / hallottam gerlitzét nyögni térségiden, / Szent irtozás lebeg utazok szívében, / Egy sirni készülő könyreszket szemében.”⁷⁷ Vezekény ebben a topikus leírásban csereszabatos, s végső soron valóban mindegy e tekintetben, hogy Várna vagy Mohács kerül a helyére, avagy Osszián valamely csatája. Jellegzetesen a reflektált emlékezetet használó ossziáni versvilág kontextusában értelmezendő ez a jelenség, s Batsányi számára éppen ez a költői világ jelentette az egyik alapvető indító élményt, az ebben megformált bárdszerep pedig a legfőbb önértelmező mintázatot.⁷⁸

Az a narratíva tehát, amely a „nemzeti nagylét–nagy temető” szerkezetre épülve a visszavonás ellenében a belső egységre szólít fel, elválaszthatatlan az emlékezés reflektálttá válásától, keletkezéséből, használatában egyaránt. A visszavonás ezen értelmezése persze nagyon régre visszavezethető, hiszen Mohácsot e hagyomány szerint éppen a vissza-

⁷⁵ *Barátságos mulatozások, i. m.*, 283. Az előkép természetesen nem valamiféle közvetlen átvételre utal, noha ezt sem lehet kizárni, ahogy bizonyítani sem; sokkal fontosabb a motivikus-topikus hasonlóság hangsúlyozása.

⁷⁶ *Nagy Méltóság Galanthal Groff Eszterházi Pálnak Pétsi Püspökségre lett fel emeltetését Inneplő Versek*, valamint Barcsayhoz szóló 1778. december 25-én és 1791. július 27-én írott episztolái. A *Mindenes Gyűjtemény* már idézett cikkében pedig ez olvasható, a jól ismert katalóguselemek felsorolásával: „Egynehány esztendőktől fogva majd tsak nem úgy lehet e' részben képzelni Nemzetünket, mintegy iszapban el-süllyedett hajót, melynek már holmi apró tsajkák és tsónakok a' hátán hajókáztak-el. Ezt az ült hajót egy (vektissel) emelőrúddal lehetett a' többek között az iszapból fel-venni, hogy még egyszer a' víz' színén lebeghessen, és ki-terjesztetett vitorlákkal repülhessen is. Ez az emelő-rúd volt a' nyelv, mellyet minden Vallás-külömbőség nélkül féltének minden igaz Magyarok. Ez a' nyelv emlékeztette őket az ő vitéz Eleikre, Atillára, Hunyadiira, Mátyásra, Lajosra, a' Báthoriakra 's egyebekre. Látták, hogyha egyszer nyelvünk el-töröltetik, majd tsak mint valamely meséket, úgy fogják emlegetni némely írígy és idegen piszkáló Írók ezeknek halhatatlan virtusaiat.” (1790., III. negyed, XIX. levél, 289.)

⁷⁷ *Barátságos mulatozások, i. m.*, 289. Az Ányos-párhuzamok feltárását lásd BATSÁNYI, *i. m.*, 296.

⁷⁸ Lásd erről DEBRECZENI, *i. m.*, 361–367.

vonás okozta,⁷⁹ igaz, a visszavonás még főleg a vallási megosztottságot jelentette, ahogy II. Lajos halálában is a szakrális áldozat képzete jelenik meg.⁸⁰ A 18. század végén formálódó nyilvánosságban azonban nem látszanak a folytonosság szálai ezen értelmezésekkel, legalábbis sehol nem válnak jelzetté az esetleges kapcsolódások. Sőt éppen az figyelhető meg, hogy e narratíva elemei részben még nem rögzültek, részben különböző narratívákba rendeződve léteznek, valamint a visszavonás fogalmára épülő ideologikum is mozgásban van, ami így együttesen az aktuális helyzet értelemképző jelentőségére figyelmeztet. Az 1780-as, 1790-es évek fordulójának megbolydult időszaka azonban nem csak az ideologikum megképződését eredményezte. Az emlékezet és az emlékező is előtérbe lépett, s ezáltal az éppen megformálódó ideologikum átélhető kulturális alakzatként volt képes megjeleníteni. A mai formájában ismert, kortalannak és időtlennek érzékelt nemzeti narratíva ekkor és ezáltal született meg, úgy is mint emlékezhely.

⁷⁹ BITSKEY István, *Mars és Pallas között: műltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2006, 11–60, főleg: 44–52; IMRE Mihály, „Magyarország panasza”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995, főleg: 22–27, 37–46, 104–107.

⁸⁰ SZILÁGYI András, *Két humanista főpap a barokk kor emlékezetében = Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004, 90–93.

Orbán László

Az útbaigazított emlékezet Kazinczynál

(Identitásminták Kazinczy önéletrajzi
szöveghálózatában – a kulturális emlékezhely
gondolatának megjelenése*)

Kazinczy Ferenc szenvedélyesen érdeklődött a múlt tárgyi emlékei iránt. Tekintélyes gyűjteménye volt történelmi személyiségek portrémetszeteiből, régi kézírataiból, leveleiből és pecsétjeiből, sőt unikális térképmetszeteket és könyvritkaságokat is birtokolt. Hagyatékában az erdélyi fejedelmi családok kézíratai éppúgy megtalálhatók, mint a Habsburg-uralkodók vagy Kaunitz kancellár által aláírt okmányok és levelek, de a katona testvére által zsákmányolt francia kokárdát is megőrizte az utókor számára.¹ E dokumentáló szorgalom olyan kifinomult történelmi érzékenységgel párosult, amely már a jelenben meglátta a jövő emlékeit. Ennek jeleként többször is megajándékozott hazai és külföldi gyűjteményeket saját és kortárs honfitársai kézírataival,² és több nem szöveges emlékmű létrehozásában is közreműködött. Főszerepet vállalt például az 1809-es győri csatában elesett zempléni vitézek emlékére tervezett kőoszlop felállításában,³ de közis-

* A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíj támogatásával készült. Első megjelenése: *Studia Litteraria*, 2012/1–2, 89–102).

¹ A kéziratgyűjteményébe beragasztott kokárda és bankó felett Kazinczy feljegyzése: „Respublikai Kokárda és 1792diki Bankóczédula. / A' kokárdát a' Valencienni' ostrom alatt elhullott francia katona' kalapja mellől vette-fel László Öcsém, s levélben küldötte nékem, az itt alól lévő Assignáttal.” (Lelőhely: a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára [a továbbiakban: MTAKK] K 633/VI, 138a.) A „Régi levelek gyűjteménye I–II.”: MTAKK K 635/I–II.

² A külföldre juttatott és ma a müncheni Bayerische Staatsbibliothek kézírattárában őrzött kéziratokról: V. Busa Margit, *Kazinczy Ferenc kéziratgyűjteménye Münchenben*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1981/4, 442–458. A Sárospataki Református Kollégiumnak ajándékozott Gessner Salamon minden írásai című fordítás kéziratán e megjegyzés olvasható: „Szenvedéseim emlékezetére a kézírást az engemet is nevelt Sárospataki Iskola becsesbb kincsei közzé teszem-le.” (Tiszáninneri Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Kt. 1125.)

³ DESSEWFFY József, KAZINCZY Ferenc, *Cserneki és Tárkói Gróf Dessewffy József és Kazinczi Kazinczy Ferencz kiküldött Táblabíráknak Vélemények a' Tek. Zemplény-Várm. Rendeihez a' Győrnél MDCCCIX. Jún. XIV. elesett Vitézeknek állítandó Emlék' dolgában* (Sárospatak, 1811). A Napóleon ellen vívott csatában elesett nemesi fölkelők emlékművét 1890-ben elbontották, helyére Kossuth Lajos szobrát állították fel. (*Sátoraljaújhely lexikona*, főszerk. Kováts Dániel, Sátoraljaújhely, 2001, 169–170 [erre az adatra Busa Margit egyik kéziratosa jegyzete hívta fel a figyelmemet].)

mertek – nevezetes vitái miatt – a Csokonai-síremlékről⁴ vagy a Csokonai-mellszoborról⁵ vallott nézetei is.

Kazinczy önmaga (irodalom)történeti szerepét sem értékelte alul, amiért igencsak hálasak lehettek a portréfestők: *Az én Képeim* című listáján harmincnégy darab Kazinczy-portrét sorol fel.⁶ Mindezek ismeretében nem meglepő, hogy saját erdélyi utazását megörökítő, emlékkövet tervezett Dédácsra. Gr. Gyulay Karolinának írta 1824-ben:

Mely kedves azt nekem a' Nagysád' levele után nem egyedül reményleni, hanem várni is, hogy a' szép gyepszőnyeget kövem fogja ékesebbé tenni! [...] Nem kell egyéb a' kőre mint e' név Kazinczy és az esztendő mellyben Dédácson voltam. Hogy a' kő oldala pusztá ne legyen, azt a' Lantot és Lepét metszethetné Nagysád rá, melly a' Poétai Berek' címlapján van, a' Dayka Versei mellett. A' könyvet Nagysádnak megszerzi Farkas Sándor. Parancsoljon vele. Próbát teszek, hogy gyertyánál [...], 's szabad kézzel ide tehetném e' a' mit jónak gondolnék. Elég egygy ölnyi magasságú, három lábnyi szélességű kő. Nekem nem kell semmi nagy, semmi pompa.⁷

A kissé hiúnak tűnő terv valójában hihetetlen finomsággal kapcsolta össze Kazinczy emlékműtervét, szöveges életművét és életrajzi eseményeit. A mintaként ajánlott *Poétai Berek'* című kötet illusztrációit – Dayka Gábor portréját, a „Lantot és Lepét” – szintén

⁴ A síremlék eredetileg Cserey Farkas ötlete volt. Az erdélyi barát egyébként is jeleskedett tárgyi emlékek létrehozásában, Döbrentei Gábor tiszteletére emlékpénzt veretett, Kazinczy tiszteletére egy drágaköves gyűrűt csináltatott: „Valamint a' Döbrentei' megtisztelésére Cserei ennek híre nélkül verete emlékpénzt: úgy ezt a' gyűrűkövet is nekem minden hírem nélkül metszette. – Felküldötte Lipszába Rosthoz Kininger után John által metszett képet, hogy az után a' legügyesebb Mívész csináljon gyűrűkövet a' szükséges változtatásokkal. A' mente görög lepelle van elváltoztatva, hajam az Apollo' szobra' fürtözése után fürtöztettek. A' munka igen szerencsés. A' gyűrű' köve Jászp-onyx, 's fejezés; azt huszonkét Magyar Opál veszi körül. Azokat Prof. Zennowitz küldé Csereinek a' Peklíni hegyekből Abauj Vgyéből.” KAZINCZY Ferenc, *Az én fejem a' Cserei Farkas' gyűrűjében*. Krasznán, lelőhely: MTAKK K 633/VI, 125a.

⁵ Ferenczy István Csokonairól 1818-ban, Kazinczyról 1828-ban készített mellszobrot.

⁶ MTAKK K 608, 91a–92b. A lista Kazinczy halála előtt 3 évvel készült, tehát nem tekinthető lezártnak. Kazinczy igyekezett másokat is rábeszélni portréfestésre, többek között Csokonait is: „A' mi a' Festőt illeti: a' Tekintetes Úrnak rólam való gondoskodása meghaladja érdememet, akár a' személyest, akár a' közönséget illetőt. Részemről a hiúságot magam vadászni nem kívánom, de ha hiúsággal a' mások' hiúságának kedveskedhetem, miért volnék makats és durczás?” *KazLev*, 2/560, Csokonai Mihály – Kazinczynak, Bagamér, 1802. 12. 26. (KazLev = KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, I–XXI, kiad. Váczy János, Bp., MTA, 1890–1911; XXII [I. pótkötet], kiad. HARSÁNYI István, Bp., MTA, 1927; XXIII [II. pótkötet], kiad. BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, Cs. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza, Bp., Akadémiai, 1960. Dolgozatunk a „kötet/levélszám”-ot adja meg, mindkettőt arab számmal.)

⁷ *KazLev*, 19/4286, Szépalom, 1824. 01. 20. A levélkézíraton valóban látható az említett rajz (a kiadásban némileg eltérő rajzot közöltek). Az emlékhelyről: „1881. szeptember 25-én [...] Kuún Irma grófnő, a birtok akkori tulajdonosa, a Hunyad megyei Történelmi és Régészeti Társulat küldöttségével együtt Kazinczy-ünnepelet rendezett, és a »szent öreg« által kedvelt szilfák árnyékában egy emlékoszlopot avattak fel, amelyen a következő felirat állt: KAZINCZY FERENCZ / KEDVENC HELYE / 1816. Az oszlop tetején levő kehely ma már nem létezik, és az emlékhelyhez vezető utat is megszüntették [...]” MOLNÁR Tünde, *Erdély legszebb arborétuma*, Természet Világa, 2006/12; <http://www.termeszetvilaga.hu/szamok/tv2006/tv0612/erdely.html> (utolsó letöltés ideje: 2012. 05. 31.).

Kazinczy tervezte, és a kötet nemcsak Dayka „átjavított” verseit és életrajzát, hanem Kazinczy nyelvújítás mellett érvelő előszavát és saját verseit is tartalmazza.⁸ E szöveg funkcionalitását tekintve is mestermű. A Gyulay-házba írt leveleket ugyanis egy kisebb társaság nyilvánossága – közte a literátor Döbrentei Gábor és a naplóíró Gyulay Lajos – olvasta, így a címzett valójában nem a grófnő, hanem a korabeli nyilvánosság és az utókor. Ezért nem az emlegetett kő lesz az igazi emlékmű, hanem a róla szóló szöveg. Kazinczy e levélben a *Bácsmegyei*⁹ mintájára megképzett érzékeny szívű, természet- és művészetimádó ember emlékművét alkotja meg – önképei közül most éppen ezt hagyományozza az utókorra.

Történetek' Kalendarioma

Kazinczy emlékező szövegeinek egyik legérdekesebb példája az 1827 körül írt *Történetek' Kalendarioma* című kézírata.¹⁰ Ez – mint a címe is mutatja – évfordulónaptár, amelyben szűkszavú emlékeztető jegyzetekkel figyelmeztette magát (és olvasóit) az év egyes napjainak nevezetes történeteire. Az esztendő első napjainál a következő bejegyzések állnak:

„Januárius.

1. Kazinczy Sándor szül. 1801. – Christ. Thomasius 1655. szül.

Bürger, a' Poéta szül. 17

1516. Ferdin. Cathol. †.

2. 1810. † Rozgonyi Erzsi érdemes barátném, vízi betegségben, Kassán.”¹¹

⁸ *Újhelyi Dayka Gábor' Versei, Öszveszedte 's kiadta barátja Kazinczy Ferencz – Kazinczynak Poetai Berke*, Pest, Trattner Mátvás, 1813. A kötetről: HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Tanulmányfejek: Kazinczy Dayka-portréjának és Berzsenyi-kanonizációjának párhuzamai = klasszikus-magyar-irodalom-történet*, szerk. DAJKÓ Pál, LABÁDI Gergely, Szeged, Tiszatáj Könyvkiadó, 2003, 33–73. A szövegek nem-szöveggé (múzeumi tárgygyá) alakításáról: ORBÁN László, *A tinta színe = Leleplezett mellszobor: Nyomozások Kazinczy birtokán*, szerk. CZIFRA Mariann, Bp., Gondolat, 2009, 235–237.

⁹ KAZINCZY Ferenc, *Bácsmegyeinek össze-szedett levelei*, Kassa, Elliger János József, 1789. Újradolgozott változata: *Bácsmegyeinek Gyötrelmei (Kazinczy Ferencz' Munkáji*, 9. kötet), Pest, Trattner János Tamás, 1814. A Bács-megye önéletrajzi vonatkozásairól: SZAUDER József, *A kassai „Érzelmek iskolája”* = Sz. J., *A romantika útján*, Bp., Szépirodalmi, 1961, 90–114; Borbély Szilárd jegyzete a kritikai kiadásban: KAZINCZY Ferenc, *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig: Önállóan megjelent fordításkötetek*, s. a. r. BODROGI Ferenc Máté, BORBÉLY Szilárd, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009, 783–784.

¹⁰ KAZINCZY Ferenc, *Történetek' Kalendarioma* [autográf kézirat], 1827 (?), lelőhely: MTA KK 633/I, [*Az én Pandektám I.*], 1–62. (A továbbiakban: *Történetek' Kalendarioma*.) A Kazinczy-önéletrajások kiadásában (KAZINCZY Ferenc *Művei, Pályám emlékezete*, s. a. r. ORBÁN László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009, a továbbiakban: *Pályám*, 2009) tévesen 1824 (?) szerepel a keletkezés idejeként, de a február 20-i bejegyzés 1827-es. Ez egybeesik a nyilvánosságnak szánt első önéletrajz, a *Pályám' Emlékezete [I.]* keletkezési idejével.

¹¹ *Történetek' Kalendarioma*, 1a. Az említett személyek: Kazinczy Sándor (1801–1861) Kazinczy unokaöccse, őrnagy; Christian Thomasius (1655–1728) német filozófus; Gottfried August Bürger (1747–1794) német költő; II. (Katolikus) Ferdinánd (1452–1516) spanyol király.

Lapozzunk augusztus végére:

„Augustus

24. 1801. megjelenek Kázmérban.

25. 1804. Beck Pál és Bárczay Anna Lakad[alma]. – 1775. FőCurátor Szathmári Király György † – 1776. Gróf Török Lajos és Gróf Rogendorff Aloysia lakadalma.

1804. Wo werden wir dann wohnen?

26.

Augustus

27. 1590. Sixtus V. meghal. – 1782. Szilasi Fer. Pataki barátom, ki egy napon született velem, Pándról, Pesten meghal.

1804. Gyűrű Kázmérban.

28. 1783. visita Gróf Török Józsefnél a' fejér farkasnál. Ragályi István és Lónyai Menyh. nála

1749. Göthe szül. Frankf. am Mayn. 1806 bey der Schlacht von Jena heurathete [= heirathete] er die Schonster der Christiane Vulpius.

29. 1525. Mohácsi csata.”¹²

A *Történetek' Kalendarioma* egésze az e példákban látható mintát követi. Egy-egy oldal tetején élőfejként fut a hónap neve, az oldal vízszintes vonalakkal három mezőre van osztva, amely három napnak felel meg. E mezőkben a személyes és a történelmi-kultúr-történeti események elegyítve jelennek meg.

Míndez sajátos szerkezetet hoz létre, amelyet egy kizárólagos, egyetlen szempontnak eleget tevő rendszerező elv ural: a dátum. E külső, formalizált, objektív rend azonban véletlenszerűen rendel egymás mellé nem nyilvánvalóan összetartozó eseményeket. Véletlenszerűen, hiszen a kalendárium korlátozott kronológiát érvényesít, rendszerezésében csak a hónapra és napra figyel, a legfőbb regulátorra, az évszámra nem. (Annyira nem, hogy Kazinczy el is tévesztette az évszámot: „Augustus [...] 29. 1525. Mohácsi csata.”) Kazinczy *Kalendarioma* ezért nem történeti kronológia vagy élettörténet. Az ok-okozati sorokból felépülő nagy történeti vagy személyes narratívák helyett széttöredezett, esetleges gyűjteményt kapunk.

A *Történetek' Kalendarioma* sajátos archívum: szócikkvár, ünneprend és az identitás-minták tára. Kettős természetű, egyszerre kötött és szabad szerkezete miatt éppúgy a „lehetséges történetek archívuma”, mint egy ábécérendbe szervezett lexikon.¹³ A lexikon szócikkeinek ábécérendje – Pierre Nora szerint is – csak takarja a célzatosságot, valójában külön lényegű dolgok szövevényes összekötésével a „csodák tárháza” lehetne.¹⁴ A lehető-

¹² *Történetek' Kalendarioma*, 40b–41a.

¹³ H. NAGY Péter, *A lexikon mint a lehetséges történelmek archívuma – Milorad Pavić: Kazár szótár = Az újraértett hagyomány*, szerk. KERESZTURY Tibor, MÉSZÁROS Sándor, SZIRÁK Péter, Debrecen, Alföld, 1996, 104–127.

¹⁴ Pierre NORA, *Ferdinand Buisson* Pedagógiai Lexikona: *Az elemi iskola katedrális*a, ford. HAAS Lídia = P. N., *Emlékezet és történelem között: Válogatott tanulmányok*, vál., szerk., utószó K. HORVÁTH Zsolt, ford. HAAS Lídia, K. HORVÁTH Zsolt, LAJTAI L. László, NÉMETH Orsolya, TÓTH Réka, Bp., Napvilág, 2010, 67–85.

ségek betárazása, történetekké írása, összekapcsolása – az ‘objektív’ kronológiai vagy ábécérend felszámolása – végeláthatatlan számú új történetet és önelbeszlői identitást eredményezhet. A *Történetek’ Kalendariuma* tartalma – a példákban látható módon – két szálon fut: egyrészt a személyes életeseményeket, másrészt a közösségi és kulturális ünnepeket, évfordulókat veszi sorra.¹⁵ A *Kalendarium* fent idézett, személyes emlékeket feltételező kulcsmondataihoz, hívószavaihoz részletesen megírt történetek kapcsolhatók Kazinczy szöveghagyatékából. Így például a szabadulása utáni első kázméri látogatásának („megjelenek Kázmérban”), eljegyzésének („Gyűrű Kázmérban”) és szabadkőműves-pályakezdésének („visita Gróf Török Józsefnél”) történeteit egyaránt jó néhány szövegből ismerjük.¹⁶ A kérdés tehát nem az, hogy megírta-e Kazinczy e történeteit, hanem az, hogy hol, hogyan, kinek és hány önéletrajzi szövegben vagy levélben mesélte el.

Magában a *Kalendariumban* azonban csak megíratlan történeteket, szöveglehetőségeket, a szövegtest hiányát megmutató szövegnyomokat találunk. „1804. Wo werden wir dann wohnen?” – olvashatjuk a *Kalendariumban*. Ez a mondat önmagában érthetetlen és elbeszélhetetlen, hiszen még az sem tudható, hogy ki mondja kinek, hol és miért. Az időkoordináták és a levelezés egy megjegyzése alapján¹⁷ azonban bizonyosnak tekinthető, hogy ez Kazinczy lánykérésének kulcsmondata: Török Sophie e kérdéssel mondott igent, amikor Kazinczy megkérte a kezét. A lánykérés a Kazinczy-önéletrajzok egyik legszebben megírt jelenete, a cselekményesítés műveletei során egy átélhető, dramatizált, érzelmes történet tárul az olvasó elé: „Összefutának lelkében a’ barát’, testvér’, szerető’ ideáji, ’s azzal a’ tettetést nem ismerő lélekkel, melly neki nem eltanult, hanem természetből vett tulajdona, jön, ’s megszólítt: Ferencz, ’s hol fogunk lakni?”¹⁸ Kazinczy önéletrajzainak magyar szavai elfedik, hogy e párbeszéd valójában (bizonyára) németül folyt. A nyelvi váltás nemcsak megóvja a német anyanyelvű és franciául tanított Sophie-t a reformkori Magyarország esetleges rosszállásától, hanem korszerűbb identitással is megajándékozta. Így lesz az utókor számára Sophie-ból Zsófia.

Mohács példái

Az anekdotaként, jeleneként, pletykaként, portréként és egyéb önéletrajzi narratívákban¹⁹ ránk hagyományozott *személyes* történetek olvastán felmerül a kérdés: hogyan viszonyulhatott Kazinczy a kalendáriumban említett *nem személyes* emlékekhez? Vajon milyen történetei vannak Mohácsnak Kazinczy önéletrajzi szöveg univerzumában?

¹⁵ Kazinczy emlékművei szintén csoportosíthatók e szempont szerint: személyéhez kötődő emlék a dédácsi kő, a számos portréja és az emlékfák erdeje; közösségi, közügyet megjelenítő emlékmű a győri emlékoszlop vagy a Csokonai-síremlék.

¹⁶ Lásd *Pályám*, 2009, 1090, 1171, 969.

¹⁷ „Und wo werden wir wohnen? kérdé, midön kis idő múlva vissza jött. – Az Angyali lélek! Ez vala tehát a’ felelet kérdésekre.” KazLev, 3/710, Kazinczy – Kis Jánosnak, Kázmér, 1805. 01. 01.

¹⁸ KAZINCZY Ferenc, [*Pályám emlékezete II.*] = *Pályám*, 2009, 549–550. (Kazinczynál szokatlan, de csak egyetlen önéletrajzban találjuk meg e jelenetet.)

¹⁹ Pierre NORA, *Az állam emlékiratai: Commynes-től de Gaulle-ig*, ford. NÉMETH Orsolya = NORA, *i. m.*, 169.

1. Konkrét útiterv, imaginárius út, nemzeti szimbólum

A Kazinczy-levelezésben az első – számunkra érdekes – adat 1813-ból, Kazinczynak Vida Lászlóhoz írt levelében maradt fenn:

Tégedet arra kérlek, hogy ha, a' mint írod, Esztergomnak megyünk Kondé miatt, 's Szabó és Pyber miatt Virthnek, Váczon is meglássuk a' szép templomot és a' nagylelkű Püspököt, 's Pápay Sámuel Pápán, 's túl Zirczen Kisfaludit és Berzsényit. Melly igen szeretném, ha reá érnénk és az idők engednék, ezen útban meglátni Mohácsot is és még elébb a' helyt, hol Zríni Miklós elesett! [...] Én tehát Augusztusnak utolsó napjaiban Nálad leszek Törtelen.²⁰

Ez tehát egy útiterv leírása. Úgy tűnhet, Mohács csak egy a nevezetes helyek közül. De míg a nevezetes személyek meglátogatása részben szerepel a vendéglátó terveiben is, a nevezetes épületek és helyek már kizárólag Kazinczy kérésére kerülnének be a programba. Figyelemre méltó, hogy a felsorolt helyek közül egyedül Mohácson nincs semmi „látni-való”, vagyis Kazinczy nem a büszkén emlegetett „architecturai” vagy képzőművészeti tudását kívánta bővíteni, vagy irodalmi kapcsolatait tovább építeni. A látogatás célja egy kizárólag szimbolikus jelentőségű hely felkeresése, szimbolikus időben, hiszen, mint a levélből kitűnik, a csata emléknapja körül érkeztek volna meg Mohácsra. Az utazás azonban meghiúsult: „A' háborúi készülétek lehetetlenné teszik hogy utazzunk. Ezt magad is látod” – írja Kazinczy Vida Lászlónak augusztus 18-án.²¹ Tizenkét évvel később – a csata 300. évfordulójához közeledve – ismét felbukkan az utazás gondolata:

De olly szándékkal vagyok, hogy ezidén Aug-ban [...] Pesten lévén, meglátom Mohácsot, Szigetet, Csáktornnyát, Miklát, Keszthelyt, Simeget, Pannonhalmát, Bécset, 's így meglátlak téged is, 's csattogó csókkal csókollak össze, 's reménylem feleségedtől térden állva válok el, mert híréből annak ismerem a' kitől úgy kell.²²

Az utazás ezúttal is elmaradt, de a terv tovább élt. Két évvel később, 1827-ben Guzmics Izidornak számolt be Kazinczy az útitervéről.²³ Ám ez a harmadik terv sem vált valóra. Kazinczy azonban nem adta fel, az utolsó éveiben írt önéletrajzai és útirajzai²⁴ sikere után újra tervezte Mohács meglátogatását. Vélhetően újabb útirajzot kívánt írni. Élete utolsó

²⁰ KazLev, 10/2472. Kazinczy – Vida Lászlónak, Széphalom, 1813. 07. 02.

²¹ KazLev, 11/2502, Kazinczy – Vida Lászlónak, Széphalom, 1813. 08. 18.

²² KazLev, 19/4487, Kazinczy – Sárközy Istvánnak, Sátoraljaújhely, 1825. 05. 24.

²³ „És ha Januáriusban Pesten leszek, ott maradok a' tavasz kezdetéig, sőt tovább, 's alkalmasint Aprílisban térek vissza. Pestről Somogyba és Baranyába szándékozom kirándulni, hogy lássam Mohácsot, Sziget, Csáktornnyát, Szombathelyt, Keszthelyt, és a' Te lakodat, Bécset, Nagy-Szombatot, és talán Trencsén 's Liptó Vármegyének veszem útamát.” KazLev, 20/4870, Kazinczy – Guzmics Izidornak, h. é. n. [1827. december]. Továbbá: „Ha reménylenem is szabad, a' mit óhajtok, a' mit feltettem, húsvét körül meglátlak. Vice-Ispán Sárközy barátomhoz akarok kirepülni Pestről, nem csak ezen kedves barátját ifjúságomnak, hanem Mohácsot, Szigetet, Csáktornnyát is meglátni.” KazLev, 23/5890, Kazinczy – Teslér Lászlónak, h. é. n. [1827?].

²⁴ A megjelent *Pályám' Emlékezete [I.]* (Tudományos Gyűjtemény, 1828/I, II, XI, XII) és *Kazinczy Utja Pannonhalmára, Esztergomba, Vácra* (Pest, 1831) mellett több kéziratban maradt írását is olvashatták barátai, ismerő-

napjaiban – 1831. aug. 8-án – írta Szemere Pálnak és feleségének: „Tartson meg Isten bennünket egymásnak, hogy a' jövő esztendőben együtt láthassuk Mohácsot, Szigetet, Keszthelyt, Simeget, Zirczet, Pannonhalmát.”²⁵

Kazinczy tehát sohasem jutott el Mohácsra, és így nem is írhatta meg utazását. A leveleiből kiolvasható tervekben, elképzelésekben – szövegyomokban – azonban megképződik egy lehetséges történet helye. E történet azonban már nem Kazinczy, hanem a szövegyomokat olvasó értelmező története. Kazinczy konkrét útiterve egy szimbolikus helyre szimbolikus időben, és a *Kalendariom* által jelzett évenkénti megemlékezése együttesen lényegi szemléletváltásként értelmezhető a klasszikus századforduló toposzokból építkező költeményeihez és programírásaihoz, illetve az egyházi megemlékezésekhez képest. Batsányi János 1789-ben Virág Benedekhez írt *Serkentő válaszában* a nemzeti emlékhelyeket felsoroló utazásán sorra veszi Mohácsot is:

Harmatozó homály borúl a' szemére,
Ha teként az Útas ez iszonyú térre;
Epedő szívvel dől oszlopod' kövére,
Népünk, 's ditsősségünk temető-helyére! –²⁶

E versbéli Útas csakis virtuálisan dőlhetett az oszlopkőre. Nemcsak azért, mert Batsányi sem járt Mohácsra, és vélhetően tévedett abban, hogy II. Lajos halálának feltételezett helyét emlékoszlop jelölte meg.²⁷ Hanem főleg azért, mert a vers alapvetően toposzokból építkezik, így az Útas már utazását is csak néhány „világszemle-toposz” (vagyis a Múzsza és az elme szárnyának) segítségével tehetta meg.²⁸ Sőt megszólalni is csak a Bessenyeitől örökölt toposzok nyelvén bír Batsányi versének beszélője.²⁹ 1816-ban Király József pécsi püspök kálváriát és kápolnát építtetett Mohácsra, a csata napjának évfordulóján pedig szentmisét és egyházi szónoklatokat mondott. A püspök kezdeményezése fizikai értelemben is térhez és időhöz kötötte a mohácsi csatára való emlékezést. Másrészt viszont az ünnepség közösségi voltát behatárolta, hogy egy felekezethez kötötte a megemlékezést – szemben a Batsányi-vers beszélőjével és Kazinczy útirajzaival, amelyek az egész nemzet nevében, vagy legalábbis az egész nemzethez kívántak szólni. Kazinczy útiterve tehát e költői-retorikai, illetve egyházi hagyományhoz képest tűnik megvalósulatlanságában is

sei: *Pestre 1828. és Nógrád, Gömör. 1831. c. útirajzait*, a folyamatosan újraírt *Erdélyi Leveleket*, de néhányan a Toldy Ferencnél letétbe helyezett *Fogságom naplóját* is ismerhették.

²⁵ KazLev, 21/5378, Kazinczy – Szemere Pálnak és feleségének, Széphalom, 1831. 08. 08.

²⁶ BATSÁNYI János, *Székes-Fejér-Vári Professor Virág Benedek Úr' Társunkhoz. Kassán, Karátson' Havában, 1789. = Első folyóirataink: Magyar Museum I. (Szöveg), II. (Kommentár)*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debrecen, 2004, I, 257. (A továbbiakban: *Magyar Museum I–II.*)

²⁷ Debreczeni Attila jegyzete: „ilyen egykorú emlékoszlopról nem maradt fenn adat (vö. BJÖM. I. 296–297)” *Magyar Museum II., i. m.*, 158.

²⁸ „Meg-jártam Múzsáddal Szelim' bús országát”, illetve „Innét emelkedvén elmémnek szárnyára”. (*Magyar Museum I., i. m.*, 255, 256.)

²⁹ SZAUDER József, *Bessenyei és a fiatal Batsányi = Az Estve és az Álom: Felvilágosodás és klasszicizmus*, Bp., Szépirodalmi, 1970, 122–135. A világszemle-toposzról lásd még Debreczeni Attila jegyzetét: *Magyar Museum II., i. m.*, 157.

fontos váltásnak, egy korszerűbb és tágabb látóhatár megjelenésének. Ezért vélhetjük azt, hogy a Kazinczy-levelezésben megképződő *szöveg hely* útba esik egy norai értelemben vett emlékezhely *felé*.

2. Mohács-discursus egy ebéd mellett

Ha a konkrét földrajzi helyet nem sikerült is felkeresnie Kazinczynak, és útirajza is csak megvalósulatlan lehetőség maradt, egy Mohácshoz kötődő anekdotát mégis olvashatunk önéletrajzi szövegei között. 1783 elején (23 évesen) befejezte a tanulmányait lezáró jogi gyakorlatát Pesten, majd különböző vármegyei tisztségeikért folyamodott. Ezen időszak ifjú Kazinczyjáról megtudhatjuk az idős Kazinczy visszaemlékezéseiből, hogy 1784 januárjában Miskolcon tartózkodott, ahol 16-án gróf Török Lajos (későbbi tanügyi hivatali főnöke és apósa) felvette az *Erényes Világpolgárok* elnevezésű szabadkőműves-páholyba. „Szent láng” – jegyzi be évtizedekkel később a *Történetek' Kalendariumába*.³⁰ Ez év márciusában újra Miskolcra utazott, hogy báró Orczy Lőrincnél vármegyei hivatalt nyerhesen, 21-én a bárónál ebédelt.³¹ Az Orczynál elköltött ebédéről 35 évvel később ezt meséli el a [*Pályám emlékezete III.*]-ban:

Vay József jelen vala ebédjénél, nagy már akkor is, noha még nem visele hívatalt. Mohács hozódék elő, 's valamelly *környülállás* eránt kérdés támada. Vay sokáig hallgata itt is, de midőn kénytelen vala szóllani, mert *mindenek* elakadtak, olly elkészüléssel beszéllé a' történetet, mintha azt tegnap olvasta volna; nem csak azt adván elő, kinek melly része volt a' vétekbén, hanem a' nevezetesbb emberek' characterét is, és a' vétek' okait. Nem olly dolog, honnan Vaynak nagyságát mérni kell; mert mit tudunk tehát hazánk' történeteiből, ha a' II. Lajos' *epocháját* nem tudjuk, azt a' nekünk olly gyászost; de Vay nem csak ezt tudta. 'S miként történheték, hogy ezt itten *csak ő?* hogy olly jó fejek közt mint a' kik itt együtt ebédlének, *csak ő?*³²

A frissen szabadkőművéssé avatott Kazinczy kiemelt figyelemmel követi a szerényen hallgató Vay Józsefet, a miskolci *Erényes Világpolgárok* páholy egyik vezetőjét. Vay – „noha még nem visele hívatalt” – későbbi pályafutása igazolja majd a visszatekintő elbeszélő számára, hogy kiváló politikus és hazafi, de egyszersmind *tudós* hazafi is. Idézetünk végén

³⁰ *Történetek' Kalendariuma*, 4a.

³¹ *Uo.*, 14b.

³² KAZINCZY Ferenc, [*Pályám emlékezete III.*] = *Pályám*, 2009, 590–591; kelt: 1829. Hasonlóan írta utolsó önéletrajzában is, csak a „vétekről” ítélező szavait hallgatta el: „Vay József jelen vala ebédjénél, nagy már akkor is, mert ötet nagyvá nem a' hívatalt tette. Mohács fordúlt elő, 's valamelly *környület* eránt kérdés támadt. Vay hallgata, és csak akkor szóla, midőn elakadtak *mások*, de akkor úgy, mintha a' történetet tegnap olvasta volna. – Nem olly dolog honnan a' Vay' nagyságát mérni kell; mert mit tudunk tehát hazánk' történetiből, ha a' II. Lajos' *epocháját* nem tudjuk? De Vay nem csak ezt tudta. 'S miként történheték tehát hogy ezt itten *csak ő?* 's hogy ennyi jó fej közt, mint a' kik itt együtt voltak, *csak ő?*” (KAZINCZY Ferenc, [*Pályám emlékezete VI.*] = *Pályám*, 2009, 756; kelt: 1831.) (Kiem. O. L.; a [*Pályám emlékezete III.*]-ban aláhúzott rész hiányzik a [*Pályám emlékezete VI.*]-ból.)

egy ismétlés nyomatékosítja ezt, vagyis hogy „csak” Vay, és „csak ő” ismerte II. Lajos korszakát.

E történet külső referenciáit nem feladatunk nyomozni, de a szövegen belüli feszültséget érdemes hangsúlyozni. Kazinczy tulajdonképpen egy élénk, többszereplős vitát jelenít meg, amelyben egyetlen részletben, „környülállás”-ban nem értettek egyet a felek: azaz Vay csak egy a Mohácsról szóló vita résztvevői közül. A történetmondó azonban gyorsan általánosít (az egyetlen „környülállásból” II. Lajos egész „epochája” lesz), így összességében azt sugallja Kazinczy, hogy a honi történelmet II. József epochájában csak Vay ítélte fontosnak. És nyilván Kazinczy, aki mindezt Vayhoz hasonló csendes szerénységgel és éleslátással megfigyelte. Vay megszólalásának legkorábbi – általunk ismert – említése 1810 körül keletkezett:

Vay József csudálásra méltó biztossággal szóllott a’ Mohácsi veszedelem legkissebb környülállásai felől, mintha neki készült volna ezen beszéllgetésnek. Pedig a’ discursust más intézte oda, és így arra el nem készülhetett.³³

Itt még Kazinczy nem látatja Vayt (és saját magát) a helyes tudás és szemlélet *kizárólagos* tulajdonosának, nem sugallja azt, hogy a 18. század vége úgy egészében érdektelen lett volna a hazai történetek iránt.³⁴ Úgy tűnik, hogy e múltbeli „discursust” elbeszélő történetek folyamán (1810-től 1829-ig) leértékelődik az előző generáció(k) szereplőinek Mohácsról való tudása, és ezzel párhuzamosan megerősödik az önéletrajzi elbeszélő és főhős szerepe. A jelen által igazolt helyes tudást, a nemzeti történelem ismeretének fontosságát egy mellékszereplő (Vay) hangoztatja, de Kazinczy mégiscsak önmagát írja bele a kánont létrehozó középponti szerepbe. Ő, vagyis Kazinczy közvetíti, hagyja jóvá és írja meg a múlt egy-egy történetét, miközben önmaga portréját (emlékművét) is megalkotja. 1829-re a nemzeti történelem iránt fogékony, a korát messze megelőző ifjú Kazinczy portréját láthatjuk – 1784-re visszahitelesítve. Az önéletrajzi és nem önéletrajzi szövegek, a szövegek és nem szövegek, az életrajzi és nem életrajzi események közötti átjárhatóság egyre nagyobb tért nyit meg. E különmű dolgok azonosságát az elbeszélhetőség, a történetté válás biztosítja, a narratív egységét pedig az elbeszélés sajátként való elismerése.

A Történetek’ Kalendarioma mint emlényomgyűjtemény

A fentiekben a *Történetek’ Kalendariomát* szövegnyomgyűjteményként, azaz lehetséges, megírandó szövegek vázlataként értelmeztük – szembeállítva az egyes lehetőségeket végigbeszélő narratívákkal, a megírt történetekkel. Ha viszont az emlékezetkutatás szempontjait alkalmazzuk, akkor a *Történetek’ Kalendariomáról* mint emlényomgyűjteményről, a megírt történetekről pedig mint emlékezeti narratívákról beszélhetünk. Az általunk

³³ KAZINCZY Ferenc, *Orczy Miskolczon 1784. 21. Martii. = Pályám*, 2009, 52; kelt: 1810-ben vagy ezután.

³⁴ „Mart. 21. Miskolczon Orczy olvassa a’ Barcsay verseit. Vay József az ebédnél Mohács felől.” (KAZINCZY Ferenc, *Engem illetők = Pályám*, 2009, 320; kelt: 1826 után.) Ezen kívül azonban Vay előadását sem 1810 előtt, sem az 1810 és 1828 között írt önéletráisaiban nem említi meg Kazinczy az általunk ismert szövegeiben, noha az ebédet több helyen is megírja.

elfogadott modell³⁵ feltételezi, hogy az emlékezés nem a múlt eseményeiről őrzött változatlan képek változatlan előhívása, hanem egy dinamikus, többszörösen visszacsatolt és konstruktív folyamat eredménye: „[...] az emlékek az előhívásukat segítő támpontok és az engramok együttműködése nyomán keletkeznek. Kénytelenek vagyunk lemondani arról a népszerű elképzelésről, hogy ha rájövünk, miként állítsuk össze tapasztalatunk töredékeiből önéletrajzunkat, akkor megkapjuk élettörténetünk egyszer s mindenkorra változatlan menetét.”³⁶ A személyes emlékeink előállításában, az emlékezés tevékenységében meghatározó szerepe van a múltbeli események és tapasztalatok emléknymainak, az engramoknak. Daniel L. Schacter az emlékezés támpontjainak a jelen azon eseményeit tekinti, amelyek aktiválják, mintegy előhívják az emléknymokat.

E látszólag egyszerű modell a visszacsatolások vég nélkül örvénylő rendszerét jelenti. Az események észlelése, archiválása, történetté alakítása és tárolása éppúgy egyéb (korábbi és későbbi) emlékeink kontextusának függvénye, mint a támpont észlelése, az előhívás és értelmezés művelete. Az emlékek, emléknymok és támpontok nemcsak állandó kölcsönhatásban vannak, hanem egymásba is tudnak alakulni. A megélt jelenségeket a már meglévő emlékeink közegében észleljük és értelmezzük. Az új emlékeket a régiek befolyásolják, ahhoz képest kapnak értelmet, tehát már az észleléskor egy átfogóbb narratíva részeként értelmeződnek. Tehát egy mozgó viszonyrendszer – amelynek része az éppen megélt történet is – az archiválás közege, ezért egy emlék jelentése és hitelessége mindig csak valamihez képest értelmezhető. Egy emlék nem a valóság megélésekor, hanem történetté alakításakor képződik meg, ennek megfelelően narratívaként rögzül és változik. Az idők folyamán a történet egyes elemei fontosabbá válhatnak, eltűnhetnek, esetleg más hívószavakhoz és témákhoz kötődhetnek, új elemként elő- vagy utóidejű események, más forrású tények szövődhetnek emlékeinkbe, de akár térben és időben is áthelyeződhetnek, sőt szereplői is megváltozhatnak. A felidéződés körülménye, a mindenkori jelen tehát részévé válhat a múlt emlékének, a jövő emléknymának.

Az emlékező számára adott értelem tehát változik „ugyanazon” emlék egymást követő felidézése során. Néhány kivételes esettől eltekintve, amikor is külső források „igazát” kénytelen elismerni az emlékező, az igazság illúziója nem lepleződik le. Az emlékeket előhívó támpont többnyire neveket és tér-idő koordinátákat jelent. Ezek az ‘adatok’ és ‘tények’ szintén történetbe kódolva léteznek, hiszen csakis úgy képesek emlékeket generálni, azaz támpontként működni, ha elbeszéléseket képes hozzárendelni az emlékező. Kazinczy számára a „Mohács” szó számos történetet idézhetett fel, míg a „Don-kanyar” kifejezés bizonyára semmit.

Az emlékezés az időbeli változók miatt ki van téve a folyamatosan keletkező új tapasztalatok és értelmezések hatásának, anélkül azonban, hogy az emlékező számára nyilvánvalóvá válna a változás. Az emlékezőt birodalmában hiábavaló a hajdanvolt igazságot keresni. Bármennyire is képlekeny egy emlék, mindaddig hitelesen újramesélhető, amíg

³⁵ Elsősorban: Daniel L. SCHACTER, *Emlékeink nyomában: Az agy, az elme és a múlt*, ford. DANKÓ Zoltán, Bp., Háttér, 1998. (Az emlékezetkutatásról átfogóan lásd még: Alan BADDELEY, Michael W. EYSENCK, Michael C. ANDERSON, *Emlékezet*, ford. RACSMÁNY Mihály, Bp., Akadémiai, 2010.)

³⁶ SCHACTER, *i. m.*, 103.

nem rögzül külső adattárolókban, a figyelmes hallgatóság memóriájában vagy az emlékirat szövegében. A mediális váltás lényege nem az emlékezés vagy elbeszélés narratív természetét érinti (hiszen ez nem változik), hanem a rögzítettségben van. Amikor az emlékezeti narratíva elmesélve és szöveggé írva fizikailag rögzített, szilárd formát kap, akkor egy adott ponton megakasztja az értelemképződés legrejtettebb és legerőteljesebb folyamatát. Innentől kezdve válik számon kérhető követelménnyé a hitelesség, ez a hitelesség azonban rejtett konstrukció eredménye. A leírásakor éppen érvényes emlékkállapotot visszaadni igyekvő szöveg válik a valóság hiteles viszonyítási alapjává.

Kazinczy önéletírásainak egyik sajátossága, hogy egyre nagyobb narratívákba szerveződnek. A korábbi, rövidebb szövegeket a kései nagy önéletrajzok építőanyagként olvasszák magukba.³⁷ A nagy önéletrajzi elbeszéléseket író idős Kazinczy számára az igazi vonatkoztatási alap tehát az emlékeit elsőként történetbe rögzítő szóbeli elbeszélés vagy szöveg. (Előbbi számunkra természetesen elérhetetlen, azon kivételes és áttételes esetektől eltekintve, amikor mások e szóbeli közlés *emlékét* megírják.) E filológiai is igazolható keletkezéstörténet láthatóvá teszi a külső referencia feloldódásának folyamatát. A szerzői-elbeszélői javaslatok ellenére ezért elsősorban nem történeti dokumentumként, hanem az énköltés emlékműveként értelmezendők a Kazinczy-önéletírások.³⁸ E szövegeknek így nincsenek az önéletrajzi szöveguniverzumon kívüli referenciáik: mint önmagukra vonatkozó jelek, „templumok” csakis egymáshoz képest kapnak jelentést, és éppen ezért nyitottak az emlékműként vagy emlékezhelyként³⁹ való értelmezésre.

Kazinczy történetei azt a folyamatot teszik elbeszélhetővé, ahogy az *emlék* helyett a lejegyzett *szöveg* válik az emlékezet tárgyává. E folyamat Kazinczy írói műhelyében számos esetben nyomon követhető, hiszen rendszerint többször is megírt egy-egy eseményt. A visszatekintő elbeszélő a múlt változó és uralhatatlan emlékeit írásba rögzíti, így kézzelfogható alakot és jelentést ad a történeteknek. Az emlékből formált szöveg már másképp (tudatosabban) alakítható, átírható és értelmezhető. A szöveg az emlékiró eszköze lesz, egy olyan tárgy, amely kitakarja a múlt „valóságát” a jelen (és jövő) elől. „Ugyanazt” az eseményt elbeszélő különböző szövegek összeolvasásakor válik láthatóvá, ahogy Kazinczy a történetei megírásakor egyre kevésbé az emlékeit és egyre inkább korábbi szövegeit meséli újra. A lejegyzett történetek szövegei lépnek az emléknymok helyébe, ezzel megszűnik az emlékiró múlttal való eleven kapcsolata.

E szöveghelyek ugyanazt a feladatot töltik be véleményem szerint, mint a Pierre Nora-i koncepcióban az emlékezhelyek. A múlt „valós” eseményei helyébe lépve a jelen számára értelmezett és irányított történeteket kapunk. E történetek azonban szabadon alakíthatók – ha újabb szempontok vetődnének fel –, hiszen egy szerző tulajdonai immár.

³⁷ Lásd a *Pályám*, 2009 bevezetője.

³⁸ Önéletrajzi tevékenységét így mentegeti: „Ellenkezém, és nem kis ideig; érztem hogy én hisztoriai személynek nem születtem, s nem tudtam elhinni hogy korunk az Autobiographiákat már tűrhessen.” A *Tudományos Gyűjtemény* c. folyóirat nyilvánossága előtt, a folytatásokban közölt önéletrajza egyik részében azonban ő is eltűri már, hogy „hisztoriai személy” lett, ahogyan kora is eltűri az „Autobiographiát”. (*Pályám*’ *Emlékezete* [I.] = *Pályám*, 2009, 497.)

³⁹ Pierre NORA, *Emlékezet és történelem között: A helyek problematikája*, ford. K. HORVÁTH Zsolt = NORA, *i. m.*, 32.

A kiigazítások ezért nem etikai, legfeljebb esztétikai vagy retorikai megítélés alá eshetnek, hiszen leváltak a „valóságról”. A Vay-történet tehát csak önmagára (önmaga szövegváltozataira) utalhat, hiszen eltűnt a külső referenciája. Valójában nem Vay vagy a 18. századi magyarság Mohácsról szóló tudásának története, hanem az idős Kazinczy történelem-szemléletének emlékműve.

A kalendariom-ember

Kazinczy nemcsak feljegyezte, azaz dokumentálta, hanem évről évre meg is ünnepelte az emlékezésre méltónak ítélt események „visszafordulóját” vagy „anniversariumát”. Önéletírásai szerint megünnepelte házasságát és Széphalomra költözését éppúgy, mint ahogy megemlékezett szeretteinek haláláról is.⁴⁰ Sőt Török Lajossal és Van Swietennel való találkozása is ünnep számára: „Tályán láttam őtet [ti. Török Lajost – O. L.] legelőbb, [...] és soha nekem az a’ nap azolta fel nem virradt, hogy azt meg ne innepeljem”, illetve „Meghagynám minden maradékimnak, hogy e’ napot csinálják házam’ innepévé.”⁴¹ Kazinczy életének szerves részévé vált egy-egy személyes rítus. Az ünnep felidézése a *Kalendariom* újraolvasása, az ünnep megjelenítése a *Kalendariom* szöveglehetőségeinek történeté írásá.⁴² Kazinczy azonban több lehetőséget is végigírt, vagyis sok szövegváltozat áll rendelkezésünkre. A szöveglehetőségek kidolgozása és egymáshoz kapcsolása végeláthatatlan variációs lehetőséget rejt, ezért a megírt történetekben megképződő (ön)elbeszélői identitás is végeláthatatlan variációban léphet színre.

Kazinczy történetei meglátásom szerint egymástól elválaszthatatlanok, egymást feltételezik és értelmezik. Kazinczy feljegyzéseit, anekdotáit, pletykáit és egyéb műveit szöveg-emlékezhelyekként értelmezve hatalmas referenciahálózatként javasoljuk elgondolni. E hálózat tagjai *rendszerszerűen* csatlakoznak egymáshoz. Az így kirajzolódó identitásminták mint alhálózatok összességükben Kazinczy teljes önképhálózatát építik fel.⁴³ Kazinczy önidentitás-hálózatában a tematikusan vagy keletkezéstörténetileg legtávolabbi szövegek összekapcsolódása, egybeolvasása is lehetséges, azaz részt vesz Kazinczy Ferenc megalkotásában. Budai Ézsaiás debreceni professzor 1805-ben elküldte bátyja, Budai Ferenc *Magyar Ország polgári históriájára való lexicon, a’ XVI. század végéig* című munkájának egy részletét Kazinczynak. Kazinczy ezt írta válaszában:

Engemet a’ kiíratott articulus annál inkább interesszált, mivel az a’ Rogendorff, és az a’ Török Bálint, a’ kik ottan előhozattatnak, az én kedves Sophiemnak Ősei voltak. Török Bálint II. Lajosnak Custos Corporisa volt a’ Mohácsi ütközetben, ’s török fogságban holt-meg; ennek fija volt az, a’ kiról ott szó esik. [...] Mit mon-

⁴⁰ KAZINCZY Ferenc, [Kazinczy Ferenc „Diárium”] = *Pályám*, 2009, 213; KAZINCZY Ferenc, [Napló. 1828–1831. Pesti Útam. 1828.] = *Pályám*, 2009, 342, 334, 352.

⁴¹ KAZINCZY Ferenc, [Pályám emlékezete III.] = *Pályám*, 2009, 591; KAZINCZY Ferenc, *Pályám’ Emlékezete [I.] = Pályám*, 2009, 528.

⁴² Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, ford. HIDAS Zoltán, Bp., Atlantisz, 1999, 17.

⁴³ A *Pályám*, 2009 hálózatosan rendel egymáshoz különböző műfajú, keletkezési idejű stb. szövegrészeket.

dott volna az a' Magyar, ha a' történetek' könyvébe pillanthatott volna, 's látta volna, hogy az ő Lajos nevű Maradéka annak a' hosszú szakalú Németnek Aloysia leányát fogja párul venni! [Azaz Kazinczy apósa gróf Török Lajos, anyósa gróf Rogendorff Aloysia – O. L.]

– Rogendorff [...] nagy rollát játszott abban az időben. Ő volt az, a' ki Fejedelmének képében annak mátkáját [...] elhálta, 's Sophienak kezében vagyon mind Cippusára állított márvány képe, mind Numismája. – Elhinni magunkat abban, hogy régi nemből eredtünk, esztelen aristocratizm' szesze: de a' Haza' Évkönyveiben (Annales) akadni Őseinknek neveikre egy igen édes érzés: osztán a' nagy Rádaynak igaza van, hogy „nem csupa képzelt dísz – a' régi Nemesség”.⁴⁴

A levélrészletben egy narratívába kerül a *Történetek' Kalendariumából* fent idézett augusztus végi – véletlenszerűen egymás mellé sodródott – néhány bejegyzése: apósa házassága, saját házassága, Mohács. E *Kalendarium* egy igen összetett személyiségkép vázlatát adja, amelynek egyaránt része a nemzeti vagy felekezeti történelem, a családi hagyomány, vagy a személyes életesemények emléknymaiból felépülő történetek összessége. A *Történetek' Kalendariuma* Kazinczy önmagáról birtokolt tudáshálózatának formalizált térképe, identitásmintáinak gyűjteménye, szerepmintáinak katalógusa; röviden: Kazinczy önképének egy *lehetséges* vázlata.

⁴⁴ KazLev, 3/743, Kazinczy – Budai Ézsaiásnak, Érsemlyén, 1805. 03. 31.

„...keresetek alkalmat a hajdanra
visszanézhetni...”

(Mohács emlékezhellyé válása a 19. század elejének
magyar irodalmában)

Kollektív emlékezet – korszakhatáron innen és túl

A korszakhatárok kérdése kiemelt szerepet játszik az elmúlt néhány évtized történeti kutatásaiban – egyre nyilvánvalóbb ugyanis, hogy „[a] korszakalkotás mint az idő retorikája maga teremti meg azt a »másságot«, amelyből saját határait felépíti”.¹ A 18–19. század fordulója is e megkonstruált korszakhatárok közé tartozik, ám különféle retorikát használó határkijelölő stratégiák egyaránt számolnak vele. Elég talán Michel Foucault-ra és Reinhart Koselleckre utalni; előbbi új episztémé születését, utóbbi a történelem modern fogalmának kialakulását helyezi ekkorra. Határfogalmuk, különböző retorikájuk ellenére, össze is függ, hiszen Foucault is a történetiséget jelöli meg az új episztémé egyik alapvető tényezőjeként. Olyan megszakítottságról beszél, melynek nyomán „a tudás új térbe költözik”, a történelem terébe; a 19. század eszerint a történelem kora. Ennek az episztémének alapvető felismerése, hogy „az ember nem kortársa annak, ami őt a világra hozta, vagy aminek az alapján létezik”.² Az emlékezés modern struktúrája szempontjából az is alapvető fontosságú lesz Foucault elemzéséből, hogy a történelem mellett a „modern” episztémé másik alapvető „terméke” a szubjektum.

Koselleck a 18. század közepe előtti történeti tudatot a „*historia est magistra vitae*” elvében látta összpontosulni; ennek hátterét, úgymond, az ember állandóságának képze- te biztosította, amely a különböző korok történéseit azonos előfeltételekre vezette vissza. Így vált képpé a história arra, hogy „a kortársakat vagy a később születetteket okosabbá vagy viszonylag jobbbá tegye”,³ ahogy egy 18. századi történetíró vélekedett, a történettudomány azt tárja fel, „ami hasonló alkalommal újból használható lehet”.⁴ Korszakhatárt jelez tehát Alexis de Tocqueville megállapítása, amely szerint „a múlt már nem világítja

¹ KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *A „korszak” retorikája: A korszak- és századforduló mint értelmezési stratégia = Az irodalmi szöveg antropológiai horizontjai*, szerk. BEDNANICS Gábor, BENGI László, KULCSÁR SZABÓ Ernő, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Osiris, 2000, 102.

² Michel FOUCAULT, *A szavak és a dolgok*, ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor, Bp., Osiris, 2000, 374.

³ Reinhart KOSELLECK, *Elmúlt jövő*, ford. HIDAS Zoltán, Bp., Atlantisz, 2003, 43.

⁴ *Uo.*, 47.

meg a jövőt”, ezért „az emberi szellem sötétben tapogatózik” (1835).⁵ E kijelentés mögött az a változás húzódik, hogy a történelem immár nem példasorokba rendeződő események sokaságának, hanem egy egységes, egyetemes esemény-összefüggésnek minősül, amelyből „kiveszett minden ismétlődő és megismétlődni képes példaszerűség”.⁶ A múlt immár nem a jelen számára szolgáltató tanulságos példákat, hanem annak a folyamatnak egy korábbi fázisát képviseli, amelyben mi magunk élünk; megértése nem receptszerű tudást nyújt, hanem önmagunk megértésének időbeli távlatát. Ezt Friedrich Schiller fogalmazta meg először az egyetemes történelemről tartott 1789-es beszédében: „A fejlemények [...] összszegéből az egyetemes történész azokat emeli ki, melyek a világ *mai* alakjára s a ma élő nemzedék állapotára lényeges [...] befolyással voltak.”⁷ Friedrich Carl von Savigny 1815-ben egyenesen úgy fogalmazott, hogy a história „többé már nem pusztá példagyűjtemény, hanem saját állapotunk megismerésének egyetlen igaz útja”.⁸ Ebből a történelemből akkor alakul ki történeti identitás, ha a jelenlévő múlt („gegenwärtige Vergangenheit”) az emlékezet módján sajátta, bensővé válik („Erinnerung”).

A modern kor önállósuló szubjektuma számára komoly feladat, hogy önmaga létének a saját végességén túlmutató értelmet adjon; ebben játszik kulcsszerepet az emlékezés. Mint *A valóság társadalmi felépítése* című elemzés szerzői megállapítják, a közös társadalmi gyakorlatban felépülő, az ember számára valóságként adott szimbolikus értelemvilág „a történelmet is rendszerezi. Minden általános eseményt összefüggő egésszé kapcsol, amely múltból, jelenből és jövőből áll. A múlt számára az »emlékezetet« tartja készenlétben, aminek mindenki részese lehet, aki a társadalomhoz tartozik. A jövő számára az egyéni cselekedetek számára is kivetítési keretül szolgáló közös vonatkozási rendszert biztosít. A szimbolikus értelemvilág ily módon az embereket őseikkel és utódaikkal értelmes totalitással kapcsolja össze, ahol az egyéni lét végessége transzcendálódik és az egyén halála értelmet kap. Most a társadalom minden tagja egy értelmes világhoz tartozónak érezheti magát, amely már létezett, mielőtt ő megszületett, és létezni fog, miután ő meghal. Az empirikus közösség kozmikus magasságokba emelkedik – az egyéni lét változásából méltóságteljes függetlenségbe.”⁹

A kollektív emlékezés funkciója tehát a történeti önmegértés, illetve értelemadás lesz a modern korban. Az emlékezést ugyanakkor maga az újszerű történelemfelfogás fenyegeti, hiszen a változásként megélt haladás folyvást idegenné teszi a múltat, amely így használhatatlanná válik a recepttudáson alapuló köznapi gyakorlat számára; a társadalmi-technikai fejlődés gyorsulásának tapasztalata a felejtésnek dolgozik.

⁵ *Uo.*, 51.

⁶ *Uo.*, 57.

⁷ Friedrich SCHILLER, *Mi az egyetemes történelem, s mi végre is tanulmányozzuk?*, ford. MESTERHÁZI Miklós = F. SCH., *Művészet- és történelemfilozófiai írások*, Bp., Atlantisz, 2005, 396. (Kiemelés az eredetiben.)

⁸ Idézi KOSELLECK, *i. m.*, 72.

⁹ Peter L. BERGER, Thomas LUCKMANN, *A valóság társadalmi felépítése: Tudásszociológiai értekezés*, ford. TOMKA Miklós, Bp., Jószyeg Műhely, 1999, 146. (A fordítás módosítva.)

A felejtés azonban csak a múlt receptszerű tudásanyagát fenyegeti; a nemzeti keretek közt megszerveződő modern társadalmaknak szükségük van saját múltra, amely „Mi”-tudatukat és közös világukat megalapozza. Azokat a korábbi narratívákat tehát, amelyek struktúráját egy-egy nemzetek fölötti példasor rögzítette (pl. honvesztés–honszerzés, önfeláldozás a túlerőben lévő ellenséggel szemben stb.), az egyes nemzetek egyedi struktúrájú elbeszélései váltják fel. Mint Pierre Nora, az emlékezhely fogalmának megalkotója megállapította, a felejtés fenyegetésének és a közös emlékezés vágyának e feszültsége vezetett az emlékezést erősítő emlékezhelyek megjelenéséhez és tömegessé válásához.¹⁰

Mohács emlékezetének funkciója – korszakhatáron innen

Mohács a legtöbbet emlegetett toposzok közé tartozik a 18. század végének magyar irodalmában. E kor legfontosabb ideológéája a magyar nemzet „régi dicsősége”-nek elvesztése, amit a „visszavonás”-nak – a pártoskodásnak, a belső ellenségeskedésnek – tulajdonítanak. A veszteség traumáját erősíti fel Herder (félreértett) jóslata a magyar nyelv esetleges eltűnéséről, amelyet a korban a „nemzethalál” megjósolásaként értelmeztek. A 18. század végén ez az ideológéa az alapja a Mohács kora és a jelen közti párhuzamnak.

Ez az emlékezetstruktúra azért jellegzetesen premodern jellegű, mert

- a) Mohács homológ sort alkotó példák egyikeként szerepel benne (a példák időben visszafelé, az 1444-es vesztes várnai csatán át Rómáig, Spártáig, sőt Trójáig terjednek);
- b) a példák a jelenre közvetlenül vonatkoztatható tanulságot hordoznak;
- c) hiányzik a jelen és a múlt megszakítottságának tudata, ennek megfelelően
- d) hiányzik a felejtés fenyegetésének motívuma, végül
- e) az emlékezés nem kötődik a csata dátumához.

Mohács 18. századi emlékezetében markánsan érvényesül a „historia est magistra vitae” elve; a történelem ismétlődik, a jelen megfeleltethető a múltnak – a példasorral alátámasztott tanulságokat le lehet, ezért le is kell vonni. A korszakváltás előszelét a szövegek többségében az érzékenység retorikája jelzi, amely személyes elemeket visz az emlékezésbe; a múlthoz való viszonynak ez a változása nyilván nem független Osszián századvégén kibontakozó hatásától.

A századvég érzékeny költőjének, Ányos Pálnak egy 1781-es, Barcsay Ábrahámhoz intézett verses levelében ezt olvassuk:

Mennyit énekeltünk Spárta romlásáról,
Mennyit Lacedemon szomorú sorsáról.
Rómát is megnéztük, Nilus vidékénél,
Hogy sírt Pompejusnak bús temetőjénél.

¹⁰ Pierre NORA, *Emlékezet és történelem között: A helyek problematikája*, ford. K. HORVÁTH Zsolt = P. N., *Emlékezet és történelem között: Válogatott tanulmányok*, vál., szerk., utószó K. HORVÁTH Zsolt, ford. HAAS Lídia, K. HORVÁTH Zsolt, LAJTAI L. László, NÉMETH Orsolya, TÓTH Réka, Bp., Napvilág, 2010, 13–14.

Térjünk már most vissza Mohács mezejére,
Boruljunk őseink elhullott vérére,
Kérjük zokogással szent árnyékaikat,
Ne hagyják rabságra jutni fiaikat!¹¹

A szövegben nyoma sincs annak, hogy ezt a felszólítást a közelgő évforduló motiválta volna, holott egy hónappal az évforduló előtt keletkezett.¹²

Az emlékezés jellege lényegét tekintve az érzékeny költészetben is premodern jellegű; a felejtés veszélye itt már csak azért sem fenyeget, mert az áldozatokkal maga a természet is együtt érez. Batsányi János írja 1789 decemberében Virág Benedekhez intézett *Serkentő válaszában* (miután maga is párhuzamos példaként említette a várnai és a mohácsi csatavesztést), hogy „Bús csendesség fekszik Atyáink hamvain, / S bágyadt szél lengedez sírjuknak hantjain!”¹³ Költőbarátjához, Szentjóni Szabó Lászlóhoz írt verses levelében (1792) sem hozza szóba a felejtés veszélyét, sőt inkább szabadulni szeretne Mohács kínos emlékétől. Szerinte azok sem *elfelejtették* Mohácsot, akik ma is széthúzást szítanak, csak éppen nem tanulták meg *leckéjét*.

Barátját, aki hivatalból hosszabb időt töltött el Mohácson, arra kéri, hogy örökítse meg, mit érzett epedő szíve a csatamező láttán, majd arra, hogy írja le,

mi volt rég
E nemzet, míg a haza közhasznára tekintvén
Bölcs fejedelmeinek vígan hódolva virágzott;
Visszálkodva mivé lett ott legvégül, tulajdon
Vétke miatt! s mi lehetne talán még egykor, ezernyi
Kárunkon okosodva ha már eggyezni tanulnánk [...].¹⁴

Szentjóni Szabónak csak egy rövid töredéke készült el a felszólítás nyomán (*A' Mohátsi Veszedelem*, 1794); ebben – az obligát Várna–Mohács-párhuzamon túl – Mohácsot a rómaiak legnagyobb vereségének helyszínével, Cannaevel azonosítja. A kisvárost, mely nevével sírásra fakasztja a magyart,

Mohátsnak nevezték; 's az lett a' Hazának,
Mi a' híres Kanna hajdani Rómának!

¹¹ *Ányos Pál Barcsay Ábrahámnak*, Buda, 27. július 1781. *Ányos Pál levelezéséből* = *Ányos Pál*, a szövegeket gondozta SZAJBÉLY Mihály, Vár Ucca Tizenhét, 1994/2, 38.

¹² Lukácsy Sándor hívta fel a figyelmet arra, hogy Etédi Sós Márton, Ányos Pál, Batsányi János, Szentjóni Szabó László, Kisfaludy Sándor és más, ekkori szerzők „ihletét sem a naptár készítette versírásra”, lásd LUKÁCSY Sándor, *Kölcsy Mohácsa*, Új Írás, 1989/12, 72.

¹³ *Serkentő válasz (Virág Benedekhez, 1789.) (Székesfehérvárra)*, BATSÁNYI János *Összes Művei*, I, *Versek*, s. a. r. KERESZTURY Dezső, TÁRNAI Andor, Bp., Akadémiai, 1953, 22.

¹⁴ *Levél, Szentjóni Szabó Lászlóhoz (Hazafiúi aggodás)*, *uo.*, 51.

A vers ezután az érzékeny olvasó együttérzésére számítva idézi fel a csata kezdőképeit – föl sem vetődik azonban, hogy ezzel a feledésből akarná előhívni Mohács emlékét; célja, hogy az utókor együtt keseregjen vele a Haza veszedelmén, s ebben az állapotában alkalmassá váljék a megfelelő tanulság levonására.¹⁵

Etédi Sós Márton *Magyar Gyász* című eposza (1792)¹⁶ arra vállalkozik, hogy Mohács áldozatait a nemzeti emlékezet panteonjába emelje; azonban ő sem a változások előidézte feledéssel száll szembe – számára magától értetődő, hogy „az igaz Magyar szívek” „Atyáik hamvait tisztelni szokták”. Célja az, hogy bebizonyítsa: a Mohácsnál elesett hősök méltók az emlékezésre. A költő fájdalmát az „kettőzteti”, hogy az elesettek közül „örök emlékezetre felszentelt oszlopokat, méltó hűségük jutalmául, igen kevesen érdemeltek”. Az „örök emlékezetet” eszerint csak akkor emészthetik el az „irigy hantok”, ha a nemzet *kitagadja* az emlékezetre méltók sorából azokat, akik alattuk nyugszanak.¹⁷

Művének „küszöb előttiségét” nyilvánvalóvá teszi a „historia est magistra vitae”-elv látványos érvényesítése is. Etédi nem csupán a rómaiak cannaei vereségének felelteti meg a mohácsi csatavesztést, mint Szentjóni Szabó; az ókori történelem és az antik költészet tanúságát követve a trójai háborútól Jeruzsálem pusztulásáig számos eseményt sorol be ugyanabba a példasorba, amelybe Mohács is tartozik.

Az egységes feltételrendszert, amely a példák tanulságának összekapcsolását lehetővé teszi, Etédi az eposz mint *az abszolút múlt műfaja* által biztosítja.¹⁸ Az eposz, lényege szerint, beleírja az utókort a homéroszi–vergíliusi eposz időtlen érvényű történelemmodelljébe. Azzal, hogy a mohácsi csata emléke zökkenőmentesen behelyeztetik ebbe a hagyományba, az is bizonyítást nyer, hogy az ütközet magyar áldozatai hősök voltak, akik megérdemlik az emlékezést.

Átmenet az emlékezhely korába

A történelem folyamatszerűvé válásával függ össze, hogy Várna és Mohács mint két homológ példa együttes emlegetése megritkul a 18–19. század fordulóján; ez végül azzal jár, hogy Mohács emlékezhellyé válik, az 1444-es várnai csata emléke viszont feledésbe merül.¹⁹

¹⁵ *A' Mohácsi Veszedelem (Töredék, felelet gyanánt.)* = SZENTJÓBI SZABÓ László *Összes költeményei*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Bp., Balassi, 2001, 145–146.

¹⁶ *Magyar Gyász, vagy-is Második Lajos magyar királynak a' mohácsi mezőn történt veszedelme, Mellyet gyenge tehetsége szerént versekbe kívánt szedni egy Nemzete romlását kesergő Nemes Magyar E[tédi] S[ós] M[árton]*, Pesten, Nemes Landerer Mihály' betűivel 1792.

¹⁷ *Amaz magyar Moecenásnak, nagy méltóságú L. báró orczy Orczi László Úrnak, a' Felsőleges Tsászár' és Apostoli Királyunk belső Titkos Tanácsosának, és ugyan a' Felsőleges Magyar Királyi Kintses Tárház' Vice-Présésének, nem különben Nemes Aba-Új vármegye' Fő-Ispányának, mint nagy kegyességű Patronus uramnak ő excellentiájának, uo.* (oldalszám nélkül).

¹⁸ Lásd Mihail BAHTYIN, *Az eposz és a regény*, ford. HETESI István = *Az irodalom elméletei*, III, szerk. THOMKA Beáta, Pécs, Jelenkor, 1997, 38.

¹⁹ A folyamat irányát a rendi nemzetfogalom territorializálódása határozza meg, lásd DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Bp., Universitas, 2009, 233–234.

Az átmenet tipikus példája Kisfaludy Sándor *Somló* című regéjének (1807) betétdala. Kisfaludy regéi a magyar költészet történeti érdeklődésének új, romantikus irányvételét példázzák, a regék egymáshoz képest egyre nagyobb szerepet juttatnak a nemzeti történelemnek. A *Somló* betétdalát egy énekes, Kálmán mester adja elő a közeli Sümeg város lakóinak épülésére, tehát a tanító célzat – az ossziáni hangvétel ellenére – megmarad; az is korszakhatár előtti sajátosság, hogy az énekből hiányzik a felejtés veszélyének mozzanata s a múlt és jelen elválasztottságának tudata; Kálmán nem emlékeztetni, hanem tanítani és lelkesíteni akar. Borbély Szilárd a *Somló* betétdalával ellentétbe állítja jellemzi úgy Kölcsey *Hymnusát*, hogy ez „már egy újabb állapotot jelent, amely a történeti események időbeliségével szemben már reflektáltabb viszonyt tételez”.²⁰ (Az összehasonlítás azért is tanulságos, mert a legjellemzőbben korszakhatár utáni szöveggként alább Kölcsey *Mohács* című esszéje fog szóba kerülni.) Az elmozdulást mindenesetre jelzi, hogy Kálmán mester, mint mondja, a várnai csatáról is tud éneket, Mohács mégis kiemelkedik a példasorból, jelentősége megnő, s egy, még csak formálódó történeti narratíva fordulópontjaként jelenik meg. Az új, a történelmet immár folyamatában megragadó nemzeti narratíva a honfoglalással kezdődik, emelkedő periódusa Hunyadi Mátyásban éri el csúcspontját, s Moháccsal indul hanyatlásnak.

Az átmenet szempontjából jellemző a Batsányi-féle Szentjóni-levél egy lábjegyzetének története. Batsányi már a *Serkentő válaszban* emlegette a csata színhelyén emelt oszlopot, ezúttal pedig a Mohácsról szóló szakaszhoz fűzött lábjegyzetben jegyzi meg, hogy „Oszlopot emeltek a mohátsiak azon szerentsétlen helyre, ahol II. LAJOS király, 1526. esztendőben, Kisasszony hava 29. napján, lovával együtt hanyatt a Tselye patakába lefordulván, életét vesztette”.²¹ (NB. az oszlop szó egyik helyen sem emlékoszlop, s nincs is szó illetően funkciójáról, mint ahogy Szentjóni válaszként írt Mohács-versének oszlopmetaforájában sincs.) Bár Batsányi visszatérően foglalkozik írásaiban Mohács témájával, csak 1824-ben tudta meg Juranits Antaltól, hogy a csatamezőn „semmi emlékezetét nem látja ennek a gyászos esetnek” az odalátogató.²² Ez a levél azonban már átlendít bennünket a korszakhatáron – hiszen Juranits éppen arról számol be Batsányinak, hogy Király József pécsi püspök, megdöbbenve tapasztalván az emlékjel hiányát, 3000 forintos alapítványt tett évenként egy nagy- és 12 kismise tartására a mohácsi Kálvária-hegyen. Batsányi egy (azóta elveszett) levelében az ominózus emlékoszlop felállítását is szorgalmazhatta, hiszen Juranits (fennmaradt) válaszában megnyugtatta, hogy a kápolnának az emlékmisék alkalmából történő feldíszítése betölti az emlékoszlop funkcióját. Batsányi mindenesetre törölte az oszlopra vonatkozó lábjegyzetet. (Az első emlékoszlop egyébként csak a század közepén készült el.) A Király József elrendelte nagymise már a megemlékezés jegyét hordozza magán: időpontja a csata évfordulójához van igazítva.

²⁰ BORBÉLY Szilárd, *A Vanitatum vanitas szövegvilágáról*, Fehérgyarmat, Kölcsey Társaság, 1995, 97.

²¹ BATSA NYI, *i. m.*, 295.

²² *Uo.*, 297.

Mohács mint emlékezhely: Kisfaludy Károly elégiája és Kölcsey Ferenc esszéje

Kisfaludy Károly *Mohács* című, az egész 19. században igen népszerű elégiája számos elemében kötődik a megelőző időszak Mohács-hagyományához, mégis világosan korszakhatár utáni szöveg. Ezt már az is mutatja, hogy bár 1824-ben keletkezett, Kisfaludy 1826-ban, a mohácsi csata 300. évfordulóján publikálta az *Aurorában*.²³ A másik – lényeges – elem a korábbi szövegek érzékeny regiszteréhez kapcsolódik; ez itt már nem a tanulság befogadását készíti elő (ebben nyilván az irodalomfogalom változása, a líra önállósulása is közrejátszik). Az elégia hatását Kisfaludy a fiatal hősök halála által kiváltott *részvétre* alapozza, amely a kedvesüket hasztalan váró fiatal nők gyászából fakad.²⁴ A – nyilván női olvasókra nagyban számító – elégia célja ezzel nem egyéb, mint kiragadni Mohács hőseit a feledésből, s a személyes emlékezet részévé tenni az eseményt. Mert ami a feledést illeti, ezúttal nemcsak hogy a csatamező tája nem gyászolja a hősöket, mint Batsányi versében, de emlékük nyom nélkül elenyészett; a hősöknek

a feledékenység éje borítja nevők',
Hantra dül a pásztor s füttyörészve legelteti nyáját;
És nem tudja, kinek hőspora nyugszik alatt [...].

A kollektív felejtésnek emlékmű sem állít gátat; nincs, ami a csatára emlékeztessen – az elesett hősöknek „kő se” mutatja helyét”.

Igaz, a kísértetromantika ízlésének megfelelően Kisfaludy a hősök árnyai által ihletett szomorú dalt ad a pásztor szájára – ám a pásztor nem tudja, nem tudhatja, honnan származik az ihlet.

A korábbi szövegekből jól ismert tanulságok ezúttal is megjelennek, azonban korántsem azért, hogy a beszélő párhuzamot vonjon Mohács kora és a jelen között. A vers történet-szemléletének legfontosabb modern vonása éppen múlt és jelen elválasztottsága – a jelen nem a múlt valamelyik elemének ismétlődése, hanem a fejlődés új szakasza: „Uj nap fényle reánk annyi veszélyek után”, s ennek nyomán Mohács „gyászterének” is „a béke malasztos ölében” kell virulnia. A zárlat kulcsszava az *új*: a vers beszélője előretekint, nem pedig az elvesztett „régicdsőség” felé, annak visszatértét remélve.²⁵ A remény mint a jövő iránti elvárás horizontja új minőséget feltételez a történelem folyamatában, a közös múlt pedig a közös jövőhöz szükséges „Mi”-tudat érzületi megalapozását szolgálja.

²³ Az évfordulóhoz kötődött Bajza József *Andalgása*, amely eredetileg *A mohácsi nap harmadik századában, 1826 augusztus 29* címet viselte (megjelenése: *Aurora*, 1827), Aranyosrákosi Székely Sándor Mohács-eposza (ez csak 1828-ra jelent meg, a *Koszorúban*) és még számos megemlékező szöveg, lásd LUKÁCSY, *i. m.*, 73.

²⁴ Horváth János ebben látja a vers romantikus jellegét, amely szerinte nem más, mint „a szerelemnek, a magánéletnek, a regényes emberinek belejátszása a hazafiság motívumába”, HORVÁTH János *Egyetemi előadásai: Kisfaludy Károly*, Bp., Kókai Lajos kiadása, 1936, 70. E romantikus jellegzetesség kapcsán akár az „egyetemes lírai részvét” fogalmát is említhetjük, amelyet Horváth János a *Zalán futása* kapcsán használ.

²⁵ Horváth szerint Kisfaludy verse a remény, jövőre való utalás révén hoz fordulatot a magyar hazafias lírában, „mely eladdig tudvalevőleg csak a múlton tűnődött”; szerinte ez a fordulat Széchenyi programját anticipálja. Megjegyzendő: Horváth nem a múlthoz való viszony strukturális változásaiban, hanem konkrét történelmi eseményben keresi a fordulat magyarázatát – s (minthogy a vers 1824-ben, az első reformországgyűlés előtt keletkezett) nem talál egyebet az irodalmi élet biztató élenkülésénél. *Uo.*, 71.

Kisfaludy 1829-ben visszatért Mohács témájához (*Mohácsi dal*). Ebben a dalban az elégia pásztorát szólaltatja meg, aki keresztet vet, mikor meglátja az elesett vitéz halvány holdvilágnál sírból kikelő szellemét; pásztorunk immár tudja, kiféle a szellem, s – a Mohács-elégia részvételi múltidézésének szellemében – fel is villantja a csata véres képét, hogy aztán így fordulhasson kedveséhez:

Ne félj Rózsám! szebb idő jár,
Dunánk rabot nem hord immár,
S ujra diszlik Mohács táján
Magyar legény, magyar leány.

A dal csattanója tehát múltnak és jelennek éppen az az elválasztottsága, amely az elégia zárlatában is mutatkozott. Ha ez utóbbi zárlata „példá”-vá kívánta avatni Mohácsot, ezt nem a „historia est magistra vitae” értelmében tette – olyan serkentő emléket, mementót kívánt felmutatni, amely a szebb jövő iránti lelkesedést táplálja: „a mult csak példa legyen most, / S égve honért bizton nézzen előre szemünk”. A közös múlt tehát a közös jövő érzelmi megalapozása. És ezzel már Kölcsey esszéjének alap gondolatához kerültünk közel: „múltak emléken tette lobbanni”.

Kölcsey esszéje nem az évfordulón született vagy jelent meg (mai tudásunk szerint 1831-ben keletkezett, s az 1835-ös „ellen-Aurora” közölte²⁶), de témája, mint az eredeti cím (*Mohácsot ünneplő*) jelzi, nem is a mohácsi csata, hanem az 1826-os évforduló s az ekkor tapasztalt kollektív amnézia. Egész koncepciója a feledés–emlékezés oppozíciójára épül; olyan világot ír le, amelyben a múlt által kínált tudás elvesztette jelentőségét a jövőre irányuló gyakorlati élet számára. A múlt számára nem is a közvetlenül hasznosuló gyakorlati tudás körében keres helyet, hanem az egyéni és kollektív identitásban, mégpedig ezek érintkezési pontján.

Kiinduló tétele az, hogy nemcsak a történelem van alávetve a változás elvének, hanem az ember is. Míg azonban a történelem, folytonos változásával, mindegyre maga mögött hagyja azt, ami már megtörtént, az egyén és a közösség identitása a múltat megőrző emlékezés nélkül elenyészik; csak a múlt ébren tartása biztosíthatja számukra az állandóságot, vagyis az önmagukkal való azonosságot a folytonos változásban.

Kölcsey felfogásában az emlékezés soha nem individuális; az egyén emlékezetében kiemelkedő pontokat képeznek közössége nemzedékeken át halmozódó hagyományai, amelyeket gyermekkorában szüleitől sajátít el, s ezáltal kapcsolódik a közösséghez. A szocializációs folyamatnak legfontosabb eleme az a *lelkesültség*, amely az ilyen hagyományok gyermekkori elsajátítását kíséri; az embert felnőttkorában is e korai emlékekhez tapadó entuziazmus motiválja, hogy jelentős tetteket hajtson végre. A jelentős tettek – azok is, amelyek az egész emberiségre befolyást gyakorolnak – csak a saját közösség múltjának e lelkesítő emlékezetéből fakadhatnak: „A marathoni győzők emléke hőseket nevelt Athenának;

²⁶ A datálás kérdéseiről lásd SZILÁGYI Márton, *Mikor keletkezhetett Kölcsey Mohácsa? = Mezei Márta 75. születésnapjára*, Bp., Balassi – Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 2004, 63–66.

s az itáliai csatácskák győzedeljegyei ütközeteket nyertek Róma számára, egész világrészek sorsát intézőket.” Ez tehát a tétje annak a felszólításnak, hogy „keresetek alkalmat a hajdanra visszanézhetni; s érte melegülni”.²⁷

A kör bezárul: nemcsak az egyén, de a közösség identitásának és fejlődésének is az emlékezés a záloga. Mind a nemzetet, mind az egyes embert „az életen keresztülömlő emlékezet teszi egészsé, folyvásttartóvá, napról-napra gazdagabbá. [...] Minden nemzet, mely elmúlt kora emlékezetét semmivé teszi, vagy semmivé lenni hagyja, saját nemzeti életét gyilkolja meg.”²⁸

A Mohács-esszé polemikus írás. Igaz, nem a gyakorlati élet múlt iránti érdektelenségével vitatkozik, amikor a közösségi emlékezet fontosságát hangsúlyozza, hanem azzal a kozmopolita felfogással, amelyik az egész emberiség szempontjából kiemelkedő emlékekhez képest minősíti jelentéktelenné a saját, hazai múltat. Érvelhetne azzal (ahogyan a *Vanitatum vanitas* című versében), hogy az olyan világrengető események, mint a „waterlooi diadal” is „mind csak kakasviadal”, ám ennek épp az ellenkezőjét teszi. Azt bizonyítja be, hogy a saját múlt mégoly jelentéktelen emlékei is felbecsülhetetlen hatást gyakorolnak arra, aki *belül van* az emlékezetközösségen. Ha a világrengető győzelmekre Kölcsey szerint ama bizonyos „itáliai csatácskák” emléke tette alkalmasakká a rómaiakat, az *Iliászról* és az *Odüsszeiáról* egyenesen azt olvassuk, hogy „[a]z ezer hajó, melyek Trója alatt tíz évig heverték, nyomorúlt sajkák valának; az ithakai sziklák fejedelme parányi kalandor; s minő beláthatatlan mégis a hatás, mit e magokban kicsiny képek a hagyományban megdicsőítve okoztanak!”.²⁹ Ez a magyarázata annak, hogy „a legparányibb hazai dicsőség, a legtemérdekebb idegennél, unokákban lángot gerjeszteni, többet ér”.³⁰

S itt érkezünk el az emlékezhely problematikájához. Kölcsey arra buzdít, hogy a jelen állítson emléket a múltnak; olyan emléket – legyen az akár szobor, akár költemény, akár más jelölő –, amely feltartóztatja a feledés folyamatát és érvényre juttatja a múlt kollektív tudati funkcióját: „Emlékeik nem maradtak? mi tilt, hogy emeljetek nékik? [...] Minden kő, régi tettek helyén emelve; minden bokor, régi jámbor felett plántálva; minden dal, régi hősről énekelve; minden történetvizsgálat, régi századoknak szentelve: megannyi lépcső a jelenkorban magasabbra emelkedhetni”.³¹

Meglepődhetünk, hogy Kölcsey milyen keveset foglalkozik magával a mohácsi csatával. Nem érdeklik sem a párhuzamos példák, sem a tanulságok – de miért is érdekelnék, hiszen leszámolt a múltból származó receptszerű tudással. Számára Mohács *gyásznap*, amelyről minden gyászoló megemlékezik, akár csak a család a hozzátartozók halálának napjáról. Mohács emlékének jelentőségét a „minden gyászoló” közössége adja meg. Kölcsey sorra veszi azokat az intézményeket, amelyek a magyar nemzet számára közös identitást biztosíthatnának, s megállapítja, hogy sem a színház, sem az országgyűlés, sem a vallás, sem a

²⁷ KÖLCSEY Ferenc, *Mohács* = K. F. *Összes Művei*, s. a. r. SZAUDER József, SZAUDER Józsefné, Bp., Szépirodalmi, 1960, I, 1227.

²⁸ *Uo.*, 1226–1227.

²⁹ *Uo.*, 1227.

³⁰ *Uo.*, 1225.

³¹ *Uo.*, 1225.

nyilvános társadalmi események nem alkalmasak erre. A mohácsi katasztrófa emléke – s néhány további öröm- és gyásznapé – viszont mindenkié; ezért kellene „Duna és Tisza partjain, palotákban és kunyhókban egyformán” megülni őket. „Mert íme – mondja Kölcsey, talán Szentjóni Szabótól is indíttatván, aki Mohács-versében parasztot és nemest egyaránt a csata áldozatai közé sorolt – hol a paloták urának őse győzött, halt, ott győzött és halt a kunyhók lakójának őse is. Ily emlékezetnek egyetemes joga van minden szívhez.”³²

Mohács mint emlékezzethely ezzel a korábbival ellentétes jelentést vett fel: a viszálykodás példájából a közös nemzeti identitás alapjává vált, s így lépett be a „történelem korába” – a kollektív emlékezet új időszakába. A kollektív emlékezésnek ez az újraértelmezése indíthatta arra Pulszky Ferencet 1838-ban, hogy a rendi és nyelvi alapú nemzettudattal szemben a közös múlt, a kollektív emlékezetre hivatkozzék:

Ha a' haza' eszméjét vizsgáljuk, ha nézzük, mi az, mi magyarhoz szorosabban kapcsol mint idegenhez bennünket; mi teszi, hogy örülünk, ha távol országokban honfira, bár ismeretlenre akadunk, miért szeretjük hazánkat forróbban a' boldogabb 's szebb országoknál: találni fogjuk, hogy nem a' születés az, 's az első benyomások, mert minden ember csak egy helyen születik, nem az egész hazában, 's nevelése első benyomása' szintén majd mindig kevés helyekhez kötve; de a' szokások sem, [...] a' kárpátvidéki lakos nagyobb rokonságban áll a' stájeri bányászszal, mint az alföldi síkságon búzát termesztő földművelővel, az árvai vászonkereskedő közelebb áll szokásaiban a' morva szatócshoz, mint a' hegyaljai vinczellérhez; még a' nyelv sem az, mi bennünket olly szorosán összekapcsol: mert hazánkban, fájdalom, még mindig soknyelvűség uralkodik, 's még is szívesen nyújtjuk jobbunkat a' tótos horvátnak, a' németes szepesinek, 's nem zárjuk el előle keblünket, melly minden honfi iránt egyformán meleg. A' múlt az, mi a' jelenben összeköti az ivadékot, a' közös emlékezetek, a' közös historia. Ez a legerősb kötelék, ezért szeretjük a' magyart, mert érti gondolatainkat, mert tisztelettel emlékezik szent Istvánról, mert fénylik szeme ha Hunyadiról szól, 's akaratlanul is Mohács' névnel felsohajt [...]. A' multnak képviselői az emlékek, ezek testesítik a' köteléket, melly bennünket összefűz [...].³³

³² *Uo.*, 1228.

³³ PULSZKY Ferenc, *A' műgyűjtemények hasznairól*, Athenaeum, 1838, Második félv. 12. szám, 186–187.

Intések az utókornak – Mohács hagyatéka reformkori szentbeszédekben

Fáj a' Mohácsi veszedelem egy ép Magyarinak [...] Azonban [...] a' történet legyen örök tanítónk!" – hangozhatott volna Kövér János (1789–1859) vörsi (Veszprém vm.) plébános felhívása az 1837. augusztus 29-i mohácsi gyászünnepen. Természetesen csak akkor, ha erre egyszerűsíti le közlendőjét beszéde azon részében, amely a fenti mondatrészleteket tartalmazza. Jelezzük ezért: az idézőjelbe zárt szöveg kissé szabad forráskezelésünk eredménye. Azokból a tagmondatokból áll, amelyek felütik, illetve lezárják a kinyomtatott prédikáció harmadik egységének első bekezdését, és keretbe foglalják a többek közt a *Deuteronomium*ból vett idézeteket és a régi Magyarország hatalmi nagyságára emlékeztető megfogalmazásokat. Felszólításá formálásukhoz egyetlen hosszú mondatként olvassuk a szóban forgó tizennyolc soros beszédrészletet, s a beszélő szándékára összpontosítunk. Kövér plébános ugyanis a Mohácsról való elmélkedés során a bús-lakodásra okot adó mozzanatokról a reményt keltőekre igyekezett átirányítani hallgatói figyelmét (s persze a majdan a beszédét olvasókét is). A mohácsi csata és a magyar történelem következő időszakának jelenetsorai után ezért – akárcsak Kisfaludy Károly – felfestette egy derűs jövő képét, s miközben végigvezette gyülekezetének tagjait belső útjukon, fokozatosan eljutott az idézetben közölt intésig. Beszédének ez a része az örömteli jövő felvételének megjelölésével végződött (amivel meg is nyitotta az azt kifejtő egységet). Túl kell lendülni a történeteken, és le kell vonni belőlük a szükséges következtetéseket – fonjuk tovább gondolatait. S azonnal rá is mutatunk a történelmi tárgyú szentbeszédek (egyik) alaptörekvésére: feltárni és közvetíteni a tárgyesemény tanulságait.¹

A dolgozatunkhoz felhasznált magyar nyelvű katolikus prédikációk változó mennyiségben tartalmazzák az ezt a szándékot megjelenítő szövegegységeket. Azonos gondolatvezetési stílus jellemzi ugyanakkor őket. Szerzőik tudatosan indították a sorskatasztrófa-ként értelmezett történelmi esemény felidézését a szomorúságerzeteret ébresztő mondatokkal, majd folytatták a fájdalom feloldására és kivezetésére hivatott szekvenciákkal, s fejezték be a tanulságra intéssel.

¹ KÖVÉR János, *Mohács véres mezején, ama szerencsétlen ütközetnek forduló napján, mint néhai Király József pécsi püspöktől alapított Nemzeti Gyász Ünnepe, 29dik August. 1837. tartott egyházi beszéd, mondotta Kövér János, a' Veszprémi Megyében vörsi plébános*, Pest, Trattner–Károlyi, [1837], 12–13; KISFALUDY Károly, *Mohács* [1824].

A vizsgált szentbeszédtek első és legfontosabb csoportját az ütközet napján, augusztus 29-én tartott évfordulós mohácsi megemlékezések szónoklatai alkotják. Ezek a beszédek – köztük Kövér plébánosé – egy olyan gyászünnep keretében hangzottak el, amelynek 1848-ban már három évtizedes hagyománya volt. A nagyszabású ceremóniát Király József pécsi püspök alapította 1817-ben, a csata és az ott elesettek emlékének ápolása céljából. Szándéka szerint a szertartásnak egyidejűleg kellett szolgálnia az emlékeztetés, az engesztelés, a békéltetés, a hálaadás és a jövőbeli veszélyektől való oltalmazás célját. S ösztönöznie kellett az elődök követésére az utókort, a „mi dicső eleink, és nemzetünknek vitéz bajnoki [...] hátra maradt onokáji”-t.²

Az emlékünnep első részében tizenhárom misét celebráltak (egy énekes nagymisét és tizenkét kismisét), ezután pedig három prédikáció hangzott el magyar, német és horvát nyelven. Az első megemlékezésre 1817. augusztus 29-én került sor, a szintén Király József adományából egy évvel azelőtt a Kálvária-dombon fölépült kápolnában. S bár az emlékező közösség társadalmi összetétele mind ezen első alkalom, mind a továbbiak esetében ismeretlen, az egyértelmű, hogy a ceremóniák nem maradtak érdektelenek a lakosság körében. A források ugyanis népes gyülekezetek előtt tartott ünnepegekről tesznek említést. Példa erre a csata háromszázadik évfordulóján, 1826. augusztus 29-én zajlott emlékezés is, melyet koridéző díszletek közé helyeztek. A szónoklatok és a misék alatt a prédikálószék jobb oldalán II. Lajos, bal felől Király József mellképe függött (az előbbit a szánakozó, az utóbbit a dicsérő megnyilvánulások előidézése végett helyezték ki). A nagymise során pedig a mohácsi polgárok díszes magyaros öltözetben, kis fegyverekkel és mozsarakkal tisztelegtek az elesettek előtt.³

Az efféle díszletezés természetesen nem csupán egyszerű kellék a gyászünnephez. A megemlékezés „alakísága” nem mellékes. Az öltözetek, a fegyverek, a zenei aláfestés és a portrék fontosak egyrészt a megfelelő érzelmi ráhangolódás, az emlékezés folyamatába való bekapcsolódás miatt. Másrészt állandó összeköttetést biztosítanak a tárgyeseménnyel a róla való együtt gondolkodás pillanataiban. Az emlékőrzés nézőpontjából ugyanakkor nemcsak a külsőségektől függ egy megemlékezés garanciaértéke, hanem a tárgyesemény emlékeztetőt alkotó gondolati tartalmak átadásától: az emlékeztetőközvetítéstől is. A forrásbázisunk második részét képező szigetvári prédikációk ugyancsak ennek voltak eszközei. Azok a beszédek viszont a mohácsiakénál kevésbé látványos külsőségek közepette, s nem templomban, hanem az egykori vár területén tartott szeptember 7-i megemlékezéseken hangzottak el (a szertartás évenként történő megrendezése érdekében Juranics László apát és pécsi kanonok, Király püspök alapítványának mintájára, 1000 pengő forintos felajánlást tett 1846-ban). S noha az 1566-os ostrom felidézésére és emlékeztetésének méltó meg-

² *Méltóságos és Fő Tisztelendő Király József Pécsi Püspök emléke*, Tudományos Gyűjtemény, 1829/IV, 49–64. – A vonatkozó rész: 56–60.

³ A szertartásrendről és az első megemlékezésről: FÖLKER József, *Mohács története*, Mohács, Rosenthal Márk, 1900, 150–151; az 1826. évi ceremóniáról: *Hazai s külföldi tudósítások*, 1826, II. félév, 21, 162–163.

őrzésére szolgáltak, a szónokok a vár védelme, majd eleste kapcsán foglalkoztak bennük a megelőző évtizedek eseményeivel, s így a mohácsi csatával is.⁴

A szentbeszédekkel összefüggően mindazonáltal jelezniünk kell, hogy sorozatelemzésre egyelőre nincs lehetőségünk. Forrásbázisunk ugyanis meglehetősen szűkre szabott, mivel eddigi kutatásaink során mindössze öt gyászünnepi prédikáció szövege került elő. Három mohácsié és két szigetvárié. Előbbiek 1820, 1837 és 1840. augusztus 29-én hangzottak el. Az elsőt Gozovits György (1790–1835) szebényi (Baranya vm.) plébános, a másodikat Kövér János, a harmadikat Csajághy Károly (1815–1905) somberekai és szekesői (Baranya vm.) káplán tartotta. A szigetvári prédikációkat 1845. és 1846. szeptember 7-én hallhatták a várban összegyűlt emlékezők Gyarmathy Chrysostom János somlóvásárhelyi (Veszprém vm.) és Czaják János lakócsai (Somogy vm.) plébánosoktól. Mellettük hírlapi közleményekből tartalmilag ismertek az 1826-os jubileumi mohácsi megemlékezéseken elhangzott beszédek, amelyeket összegző jellegükből eredően a fontossági sorrendben harmadik forráscsoportunkba soroltunk. Szintén odakerültek a Habsburg-ház magyarországi uralmának három évszázados jubileuma alkalmával és a Ferenc császár születésnapja és halála kapcsán tartott katolikus és protestáns prédikációk (az utóbbiakat összehasonlítás céljából emeltük be a vizsgált beszédek közé).⁵

⁴ Juranics apát alapítványáról: CZAJÁK János, *Szigetvár elestének Emlékkünnepén, szeptember 7-dikén 1846-ban Czaják János lakócsai plébános által ugyanott mondott egyházi beszéd*, Pécs, a püspöki lyceum betűíve, 1846, 7.

⁵ GOZOVITS György, *Egyházi beszéd, melyet Pécsi Püspök Ó Méltóságának Király József Úrnak a Mohácsi szerencsétlen ütközetnek örök emlékezetére tett fundációja szerint, annak mezején föl állított kápolnánál az öszve gyűlt keresztényekhez tartott Gozovits György szebényi plébános 29-ik Augustusban 1820*, Pest, Trattner János Tamás, 1820; KÖVÉR, i. m.; CSAJÁGHY Károly, *Egyházi gyász-beszéd, melyet a Mohácsi Vérmezőn, ama szerencsétlen Lajos-csata évfordulata napján; (Augusztus 29-én) mondott Csajághy Károly, somberekai segéd-pap a Pécsi Megyében*, Pest, Esztergami K. Beimel József, 1840; mindhárom prédikáció olvasható kivonatolt formában: MOBÁCS, szerk. B. SZABÓ János, Bp., Osiris, 2006, 479–480, 489–491, 492–493; GYARMATHY Chrysostom János, *A' Jelez Hazafi a Béke és Harcz idején. Szigetvár ostromá' emlékkünnepén szeptember 7dikén 1845ben ugyanott egházi [!] beszédben fejtegette Gyarmathy Chrys. János, somló-vásárhelyi plébános, hittanár, s' a' Pesti Kir. Egyetennel a' Hittani Kar' tagja, T. N. Zala megye, Verebély és Sz. György Szék Táblabinája, a' Kir. Természet Visg. Társ. R. Tagja, Pápa, a főiskola betűíve, 1846; CZAJÁK, i. m.; HAZAI s' külföldi tudósítások, 1826, II. félév, 21, 162–163; PAPP Ferenc, *Az Isteni Kegyes Gondviselés a' Felsőes Ausztriai Háznak Országglásában. Hirdette Papp Ferentz, pesti káplán a' Pesti Fő Plébánia Templomában Szent András Havának 4-ik napján 1827. eszt*, Esztergom, Beimel József, [1827]; MAHOVSZKY József, *A' Felsőes Ausztriai Házból származott dicső Királyok' Magyar Honnunkon való országglásának harmadik százados Öröm Ünnepe' tartatott beszéd, mellyel a' Bölcs Kormány halhatatlan érdemeit és a' Magyar Haza hála-érzéseit élő nyelven hirdette Mahovszky József, a' Sz. Mes. és Filozofjának, úgy szinte a' Sz. Theologiának Doctora, és Diós-Győr Korona-Várossának Plébános. A' Miskolczi Sz. Péter, és Pál Apostolok' Templomában Szent-András Hava' 4-ikén 1827*, Kassa, Werfer Károly, 1828; BUDAI Ézsaiás, *A' Királyért való könyörgésnek a' Szent Irásból vett formája. Mellyet Felsőes Királyunk I. Ferencz Ausztriai Császár születésének örvendetes innepén, a' helvétziai vallástételt tartó Debreczeni Gyülekezet előtt a' Nagy Templombann, Februárius XII-dik napján MDCCCXXVII. Esztendőben tartott közönséges egyházi tanításbann megvilágosítva, és Felsőes Urunkra alkalmaztatva, hallgatóinak szájába adott Budai É'saiás debreczeni prédikátor, és a' Tiszánn túl lévő reformátia ekklesiák superintendense, Debrecen, Tóth Ferenc, 1827; BUDAI Ézsaiás, *Kegyes öröme és reménysége a' hív alattvalóknak, melyet, Felsőes Királyunk I. Ferencz Ausztriai Császár születésének, és a' Felsőes Ausztriai cs. kir. ház Magyar Országot három századok olta böllogító ditsőséges uralkodásának kettős innepén, Februárius XII. napján, MDCCCXXVIII. Eszt. Közönséges Egyházi tanításbann leirt és előadott Budai É'saiás debreczeni prédikátor, és a' Tiszánn túl lévő reformátia ekklesiák superintendense, Debrecen, Tóth Ferenc, 1828; PÉTERFI Albert, *Az Igazi Vallásos Ember' rajzolatja mind a' megaláztatás', mind a' felmagasztaltatás' állapotjában: Egy Halotti Beszéd, melyet az áldott és ditső emlékezetű Felsőes I. Ferentz Ausztriai örökös Császár, Magyar Országai Apostoli Király, és****

A bennük rejlő gondolati tartalom kibontását elsősorban az előidézni kívánt érzelmi megnyilvánulások felől kíséreltük meg. Egy olyan hatásmechanizmusra összpontosítottunk, amelyben – az uralkodó tragikus műltszemlélethez igazodva – a veszteséghélményből származó fájdalom- és szomorúságérzet kifejezésének volt kulcsszerepe. Hiába teltek el századok az elszenvedett vereség, majd az önálló államiság megszűnése óta, s ért véget közben a török hódoltság, a régmúltban keletkezett veszteség fájó emlék, bánat és gyász forrása maradt. Jó példák erre az alábbi szövegrészletek, nyelvi fordulatok, jelzős szerkezetek (szögletes zárójelben a kifejezést használók monogramjaival). Augusztus 29. „szomorú, és szerentsétlen nap [G. Gy.]”. A mohácsi sík „gyászos vérmező [Cs. K.]”. A csata „gyászos történet [G. Gy.]”, „szomoru gyász [G. Gy.]”, „rettenetes veszél [G. Gy.]”, amely „megnyitotta hazai történeteinknek [...] hosszú gyászos szakát [Cs. K.]”.⁶

Mohács mindebből következően gyászhely. S mivel gyászhely, nem maradhat el a könnyhullatás. A mohácsi csatavesztés napjáról egy „haza” sem gondolkodhat könnyek nélkül – szólította meg az emlékezésre egybegyűlteket 1820. augusztus 29-én Gozovits György. Annak tehát, aki róla elmélkedik vagy rá emlékezik, meg *kell* siratnia a súlyos vereséget. Hogy pedig az emlékező kivezethesse magából a nyomasztó érzést, átlendülhessen azon, szükségesek a megindító szavak, az együttsiratáshoz gyászhangulatot teremtő mondatfűzés. Ilyen, közös gyászra hívó szekvenciákkal ütötte föl 1840 augusztusában elmondott beszédét Csajághy Károly. Szerinte lehetetlen, hogy ne búsongjon e napon minden magyar, akiben „csak egy csep igaz magyar vér” is csordogál. A nemzeti gyászünnep hangulatához illően szomorúság kell hogy betöltse az emlékezők szívét. „*Méltán ragyog tehát köny minden jó magyar szemében Mohács gyászos nevére*” – fogalmazott másutt.⁷

A prédikációk kiadott szövegeihez (szövegváltozataihoz) nem fűztek magára a megemlékezésre vonatkozó kommentárokat. Hiányoznak az eseményleírások (egyedül Csajághy Károly beszédének egy jegyzete szól arról, hogy – a megfogalmazás erre utal – éppen amikor Király Józsefre emlékezett vissza, helyezték el II. Lajos és az ünnepet alapító püspök portréit a szószék mellé). Ezért nem ismert például a gyülekezeteket a fájdalom ki nyilvánítására biztató felhívások eredményessége. A résztvevők érzelmi reakcióiról egyelőre csak az 1826. évi gyászünnepel kapcsolatban rendelkezünk információval. S habár az sem a szónoklatok rájuk gyakorolt közvetlen hatásáról tanúskodik, de egyértelműen az érzelmi bevonódásukat bizonyítja. Az eseményről készült hírlapi cikk tudniillik arról

Erdélyi Nagy Fejedelm' sat. Utolsó Tisztességétélére tartott, a' N. Enyedi Ref. Templomban, 1835-ben, Április 5ik napján, Péterfi Albert, N. Enyedi K. R. Professzor, Nagyenyed, Református Kollégium, 1835. – Gozovits plébános életrajzát lásd BRÜSZTLE József, *Recensio Universi Cleri Dioecesis Quinque-Ecclesiensis, distincte a tempore amotae cum exitu seculi 17-mi tyrannidis turcicae, restitutaetaeque in his partibus tranquillitatis, usque ad praesens tempus, commentariis historicis illustrata, per Josephum Brüstle, Parochum Olaszensem in Dioecesi Quinqueecclesiensi*, IV, Pécs, Ramazetter, 1880, 583–586. – Csajághy Károlyról: *uo.*, 555–557.

⁶ GOZOVITS, *i. m.*, 3, 17; CSAJÁGHY, *i. m.*, 4, 15. – A magyar múltat a 19. század első felében, s így a reformkorban alapvetően komor színekben lefestő történelemszemléletről: GYÁNI Gábor, *Az elveszített múlt: A tapasztalat mint emlékezet és történelem*, Bp., Nyitott Könyvműhely, 2010, 128.

⁷ GOZOVITS, *i. m.*, 3; CSAJÁGHY, *i. m.*, 3–4.

számol be, hogy a nagymise alatt a felajánlás során Lajos királyról elhangzott magyar énekeken könnyekig meghatódtak a gyülekezet tagjai.⁸

Mohácshoz persze nem csupán az ilyen, a történetek megsíratásával járó – egyúttal azonban méltóságteljes – gyászon keresztül közelített a kor nemzedéke. Nemcsak keserűség, szomorúság, mélabú eredőjének, a magyar múlt egyik (az első számú) katasztrófa-élményt teremtő eseményének tekintette, hanem a hozzá való viszonyulás érzelmi összetettsége folytán tanulságokat hordozó, és ezáltal cselekvésre ösztönző történésnek is. Következésképpen megpróbált kilépni az általa teremtett múlt- és magyarsors-értelmező diszkurzív térről. Ehhez a morális útbaigazítás mint a történelmi tematikájú egyházi beszédek egyik típusa szolgált eszközzel. Segítségével megjelenítették a jó polgárhoz illő erkölcsös magatartást, felsorolták a teljesítendő feladatokat.

Gozovits György szentbeszéde ennek fényében a teljes társadalomnak szóló, történeti keretbe foglalt hosszú intelem a hazafias kötelességekről. Tanulásra intő mondataival, melyekben feddés és méltatás váltakoznak, ítélkezett egyfelől Mohács nemzedékének hibái felett, másfelől intette hallgatóságát mind a „közjó” figyelemmel tartására, mind az elesettekről való megemlékezésre. Szónoklatának fő üzenetét körkörös gondolatvezetéssel tárta az egybegyűlteknél, többször visszatérő jelleggel (nyolc alkalommal) jelölt meg három alapvető feladatot a magyarok számára: 1. maradjanak hűek hazájukhoz; 2. engedelmeskedjenek királyuknak, szeressék s teljes erejükből védelmezzék őt; 3. figyeljenek egymásra, s törekedjenek az egyetértésre (családon belül és társadalmi közegben egyaránt).⁹

Hasonló üzenetet közvetített a megjelentek felé az 1826. augusztus 29-én Székesfehérváron tartott gyászceremónia. A Szent István-templombeli egyházi szertartáson misét celebrált Simonyi Pál nagyprépost, apát és püspöki helytartó, aki a király iránti hűségére és hazaszeretetre, Isten engesztelésére buzdította a hallgatóságot.¹⁰

Amikor Kövér vörsi plébános a Mohács-on történekről való megemlékezés szükségességéről beszélt, Aranyszájú Szent Jánosra hivatkozott: „*ha a kinos idők elmúltak, azok emlékezete ne muljék-el*” – idézte őt. Interpretációjában az egyháztanító szavai az alázat tanulságát rejtették magukban. Vagyis Mohács emléke hódolatteljes magatartásra inti a híveket. Az ütközetet és következményeit ennél fogva századokon keresztül ható ébresztőként értelmezte. Olyan figyelmeztetőként azonban, amely nem csüggedésre, hanem küzdelemre kell hogy ösztönözze a magyarokat. Küzdjenek meg önmagukkal – a nemzet érdekében. Először is – amint arra Gozovits György beszéde szintén serkentette őket – tanulják meg tisztelni uralkodójukat és törvényeiket. Azután figyeljenek oda az ifjúság nevelésére. Az országot fenyegető veszélyeket pedig ne kezeljék félvállról. S ha a haza már veszedelemben forog, szorítsák háttérbe öns érdeküket, s minden erejükkel törekedjenek a segítségnyújtásra. Végül, hogy bizonyítsák igaz hazaszeretetüket, hagyjanak fel a torzsalakodással.¹¹

⁸ CSAJÁGHY, *i. m.*, 22; Hazai 's külföldi tudósítások, 1826, II. félév, 21, 162.

⁹ GOZOVITS, *i. m.*, 5–18.

¹⁰ Hazai 's külföldi tudósítások, 1826, II. félév, 20, 155.

¹¹ KÖVÉR, *i. m.*, 4, 12–17.

Csajághy Károly szemében szintén azért emlékezetes esemény Mohács a magyarság számára, hogy megtanítsa az egyetértésre, az összefogásra. Ezért az ő prédikációjában is megtalálható a polgári kötelességekre figyelmeztető rész. Gozovits Györgyhez képest ugyan lényegesen kisebb hangsúlyt helyezett erre, de ugyancsak intette a gyülekezetet a jó hazafiságra, a békességre, az uralkodó iránti tiszteletteljes hódolatra és engedelmisségre, a törvények betartására, s különösen a fiatalság megfelelő nevelésére.¹²

Ezek a motívumok adták a szigetvári ostromról megemlékező szónoklatok egyik sarokkövét is. Példa erre Gyarmathy Chrysostom János somlólóvásárhelyi plébános 1845. szeptember 7-i prédikációja, amelyben szintén a valláshoz, az uralkodóhoz és az alkotmányhoz való hűségére figyelmeztette hallgatóságát.¹³

Mindezeket azért is említjük meg, mert bár a prédikációk nem tértek ki érintett személyek megnevezéséhez vezető nyíltsággal az elhangzásuk idején zajló országos és vármegyei politikai történésekre, folyamatokra (a rendeleti kormányzás és a vármegyei ellenállás; a reformmozgalmat megtörni igyekvő kormányzati ellentámadás; a programviták), nem voltak mentesek az (aktuál)politikai áthallásoktól. Utalásszerű megfogalmazások erejéig a szónokok foglalkoztak a rendek és a király konfliktusával, s kiálltak az uralkodóház és érdekei, valamint a rendi állagörzés hívei mellett a reformellenzékkel folytatott küzdelmükben. Gozovits György 1820-ban az uralkodóval való szembe fordulás közelmúltbeli „rettentő” példáira utalt, melyek minden bizonnyal a rendeleti kormányzás időszakának első vármegyei tiltakozásait és valószínűleg a legutolsó diéta történéseit jelentették.

A hallgatóságát az ifjúság megfelelő nevelésére felszólító Kövér János 1837-ben belefönt beszédébe néhány, egyértelműen a reformereket és a velük szimpatizáló fiatalokat bíráló gondolatot. Csajághy Károly három évvel később a rendi alkotmányt vette védelmébe. A konstitúció, melyre „*vérszemmél tekintenek szomszédink*”, biztonságban van a Habsburgok atyáskodó uralma alatt, s elkerülük a változások, miközben más nemzetek véres küzdelmekben kapnak egyre újabb alkotmányokat. Czaják János Kövér plébánoshoz hasonlóan félreérthetetlenül a reformtábor elleni fellépésre célzott, amikor szükségesnek ítélte figyelemmel kísérni „a haza s népboldogítókul magokat szerénytelenül föltoló izgatókat s zavargókat”, nehogy a „lelki szabadság, ész s népjogok védelme álорczáját” viselő tevékenységükből veszély támadjon az ország rendjére és az „igaz vallás érdekeire”.¹⁴

Ezekkel az utalásokkal tették hangsúlyosabbá prédikációiknak azokat a részeit, amelyekben Mohács kortól független üzeneteiről eszmélkedtek. S meg-megújuló lendülettel nyomatékosították a fő mondanivalót: kerülje minden magyar a széthúzást, gyakoroljon önfegyelmet, legyen alázatos a felsőbbiségek és honfitársai iránt, s „a’ Mohácsi veszedelmet soha se feledje el; hogy máskor is hasonló ne történjék! [K. J.]”. Ne feledjék a legfontosabb tanulságokat, különben a történelem ismételni fogja önmagát. Elengedhetetlen tehát az egység és a hűség, „ha tsak mi is, valamint e’ mái napon 300 esztendőök előtt meg történt,

¹² CSAJÁGHY, *i. m.*, 22.

¹³ GYARMATHY, *i. m.*, 5–8.

¹⁴ KÖVÉR, *i. m.*, 14; CSAJÁGHY, *i. m.*, 20; CZAJÁK, *i. m.*, 49.

a' Hazát, Királyával együtt, és minden polgár társaival a' végső veszedelemre ejteni nem akarjuk [G. Gy.]”¹⁵

Mohács persze nem pusztán az alázat és az önfegyelem nélkülözhetetlenségének, továbbá az uralkodó(ház)hoz való hűségnek a tanulságát hordozta magában. Mellettük más üzenetet is közvetített a későbbi nemzedékek felé. Azon túlmenően, hogy elretentő például szolgált számukra, megjelenítette a heroikus küzdelem és a hazáért való önfeláldozás eszményét is. A rá emlékezőnek ezért észre kellett vennie a belőle származó dicsőséget is, arra is figyelve kellett emlékeznie. Gozovits György ennek érdekében mintaértékűnek láttatta a csatatéren mutatott helyállást: a mohácsi sík nemcsak gyászhely, hanem egyben a „ditsősségnek tágos mezeje” is, ahol „gyászos ugyan, de még is ditsőséges emlékezeteket üljük” az elesetteknek. Augusztus 29. pedig, ahogyan 1825-ben Udvinázt Nepomucenus János mágocsi (Baranya vm.) plébános fogalmazott: „szerentsétlen ugyan, de még is ditsőséges nap”. Nem kizárólag a veszteségre kell tehát emlékezni, s nem egyedül erkölcsi intelm forrását kell látni Mohácsban, hanem az áldozatvállalás, az önmegtagadás, a lemondás, az önzetlen odaadás mintaképét is. A magyaroknak meg kell őrizniük elszántan harcoló őseik emlékét, s büszkén kell rájuk visszagondolniuk, erőt kell meríteniük hősiességükből.¹⁶

Az elmondottakból egyértelműen látszik, hogy a prédikációkban túlsúlyba került a moralizálás, ami nem csak a témának volt tulajdonítható. A kora újkori vallási dagály visszahúzódásának (Pierre Chaunu) és különösen a felvilágosult abszolutizmus erőltetett reformjainak következtében lassan újjáéledt az erkölcsös viselkedésre intő prédikáció középkor után visszaesett népszerűsége. Magyarországon ezt az említett két tényező közül inkább az utóbbi segítette elő. Mária Terézia és II. József egyes vallásügyi rendeletei (pl. a jezsuita rend feloszlata, az egyházi javak állami tulajdonba vétele) ugyanis az egyházi oktatás és ezzel a papképzés színvonalának hanyatlását eredményezték. Így azután sokan meg sem szerezhették a hitszónoklat megfelelő műveléséhez szükséges teológiai képzettséget, s ezért gyakorta választották az erkölcsstani irányú beszédeket (mindezt ugyanakkor igen erősen bírálták és igyekeztek visszaszorítani a katolikus egyházi vezetők).¹⁷

Történelmi csapás tanulságainak közvetítéséhez persze nem is nagyon kínálkozott más út, mint a moralizálásé, hiszen ez – ha felszínes is – jóval erősebben hat az érzelmekre,

¹⁵ GOZOVITS, *i. m.*, 5; KÖVÉR, *i. m.*, 16.

¹⁶ GOZOVITS, *i. m.*, 4; UDVINÁZT NEPOMUCENUS János, *Halotti ditséret, mellyben Méltóságos, és Fő Tisztelendő Király József Urnak a Pétsi Megye Püspökének mint jó, és igaz Hazafinak bölts, és gondos Fő Pásztorának nagy érdemeit az Ő végső halotti pompás tiszteletének alkalmosságával, Péts Szabad Királyi Városnak Püspöki Templomában 1825-dik Esztendőben, Kis Aszszony Havának 25-dik napján ki fejteni igyekezett Udvinázt Nepomucenus János, Hajdan a Pétsi Királyi Oskolákban a szelédobb Tudományoknak Rendszerént való Tanítója, s Ugyan azon Királyi Oskoláknak Ideig való Igazgatója, és Lelki oktatója; Most Tekéntetes Nemes Baranya Vármegyében Mágots Mező Várassának Plébánosa*, Pécs, Knesevits István, 1825, 14.

¹⁷ HERMANN Egyed, *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*, kiad. ADRIÁNYI Gábor, München, Aurora könyvek, 1973, 384, 397, 408, 412–413, 439; a prédikáció tárgyválasztásával kapcsolatos középkori hagyományról: MIHALOVICS Ede, *A katolikus predikáció története Magyarországon*, I, Bp., Stephaneum, 1900, 123–127. – A Pierre Chaunutól átvett kifejezést lásd *La civilisation de l'Europe classique* (Paris, Flammarion, 1966) c. művének magyar fordításában: Pierre CHAUNU, *A klasszikus Európa*, ford. BENDA Kálmán, IFJ. BENDA Kálmán, TERÉNYI István, Bp., Osiris, 2001, 363.

mint a homíliák vagy a dogmatikai tárgyú szónoklatok. Ráadásul valóságos retorikai bravúrt követelt volna a szónoktól, ha dogmatikai kérdések metszéspontján kívánta volna elhelyezni Mohácsot. Emellett nem szabad megfedkezünk az áhítatos élettől való egyre gyakoribb (olykor tüntető) elfordulásról, az átmenetileg a háborúk miatt kissé feléledt hitbuzgalom 1830 körüli ismételt ellankadásáról sem. A prédikációk ugyanis alkalmazkodtak a kor erkölcsi atmoszférájához, amelynek egyébként is a moralizálás felelt meg a legjobban, lévén ez kedveltebb a hit mély megélésétől és a vallásosság külső formáitól rendszerint már tartózkodó közönség körében.¹⁸

A moralizáló szónokok elsődlegesen ösztönözni kívánták hallgatóságukat (és minden magyart) a társadalom és az ország számára hasznot eredményező önnevelésre. Érvelési módszereik közül kiemelhető a két ellentétes mintaértékű erkölcszhalmaz szembeállítás. Egyrészt döntő jelentőséget tulajdonítanak a kor erkölcsi hanyatlásának a történelmi esemény bekövetkezése és hozadéka szempontjából. A romlás megismétlődésétől pedig óva intik a magyarokat. Mohács elrettentő példaként való ábrázolásával megmutatják, hogy mit nem szabad tenniük. Eközben egyúttal hangsúlyosan jelenítik meg előttük a jó polgárhoz illő morális ideálértékeket. S habár a nemzethalál-vízió nem kerül előtérbe Mohács kapcsán, a tanulságokat összegző mondatok mégis tartalmaznak olyan megfogalmazásokat, amelyek vészjósló következményeket jövendölnek. Ha a magyarok nem vonják le a történelemből a megfelelő következtetéseket, és nem tesznek meg mindent, hogy a jövőben elkerülhetőek legyenek a hasonlóan súlyos utóhatásokkal járó, megrázó események, a történelem ismételni fogja önmagát. Búslakodás helyett tehát figyeljenek Mohács üzeneteire.

A prédikációkban csak helyenként fedi el retorikai formalizmus a lényeges mondani-valót. A díszítőelemek nem kerülnek túlsúlyba az alapvető tartalmi-szerkezeti egységekhez képest. Amennyiben pedig közönségük érzelmi reakcióinak irányítása felől szemléljük és értékeljük a szónokok megnyilvánulásait, rögtön feltűnik, mennyire kiegyensúlyozott a beszédekben gyász és hősiesség, tragikus és heroikus, (köz)fájdalom és bizakodás kifejezése. A vesztett csata után elbukó ország tragédiájáról szóló, gyászt és csüggedést keltő szövegrészeket szinte azonnal feledteti a hazafias áldozat visszaidézése. A vissza-visszatérő, néha elütő hanghordozással előadott tanulságok – mintegy típusjegyként – egyszersmind lendületessé is teszik a beszédeket.

Végezetül – és itt kívánjuk lezárni elemzésünket – említést kell még tenni arról, hogy számos tartalmi és formai hasonlóság mutatható ki a Moháccsal összefüggésben elhangzott katolikus szentbeszédek és egyes korabeli, történelmi-politikai vonatkozású protestáns szónoklatok között. Példát adnak erre a Ferenc császár születésnapja, betegségéből történt felgyógyulása vagy a halála alkalmából tartott református prédikációk. Ezek a hálaadó istentiszteleteken elmondott beszédek – szemben a hitbéli fenyegetettség élményéből származó kora újkori elzárkózással – szintén erős dinasztikus lojalitásról vallanak. S tanúsítják egyrészt, hogy annak történelmi témájú beszédekben való kinyilvánítása a reform-

¹⁸ A vallásossággal kapcsolatban röviden lásd KARÁCSONYI János, *Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig*, Bp., Könyvértékesítő Vállalat, 1985, 262–263.

korban már nem csak a katolikus klérus részéről történt meg, másrészt, hogy a politikai környezettől, a színhelyet adó vármegye politikai orientációjától (azért emeljük ezt ki, mert Baranya megye a kormány erős bázisai közé tartozott) függetlenül sor került rá. Egyúttal pedig rávilágítanak egy felekezeti különbségeken felülemelkedő, illetve azokat eltüntető retorikai gyakorlatra (a Habsburgok történelmi szerepének méltatása, a dinasztiahoz és a hazához való hűségre és az önérdék háttérbe szorítására való felszólítás). Ez pedig arra utal, hogy a szónokok a napóleoni háborúk idején újra feleledő veszélyezettől, a történelmi sorskatasztrófák megismétlődésétől való félelemtől áthatva egységesen a fennálló rend megőrzését és biztosítását tekintették fontosnak, a Habsburgok uralmától pedig nemzeti újjászületést vártak.¹⁹

¹⁹ Lásd például PAPP, *i. m.*; MAHOVSZKY, *i. m.*; BUDAI, *A' Királyért való...*, *i. m.*, 6–7, 12; BUDAI, *Kegyes öröme...*, *i. m.*, 3–7; PÉTERFI, *i. m.*, 44–46, 50–53.

2.1.2. A festészet tanúsága

A magyar történeti festészet kezdetei?

(A mohácsi csata képi ábrázolásai
a 18. század végén és a 19. század elején)

A magyar művészettörténet-írás a 19. századot előszeretettel fogja fel külön történetként, amelyben valami egészen új kezdődik a korábbi évszázadok művészetéhez képest. E tanulmánynak nem célja mérlegelni, hogy ez mennyiben jogos; az mindenesetre tagadhatatlan, hogy a 19. század eleji Magyarországon lényegi változások következtek be mind a művészetszemlélet, mind a művészet szervezeti keretei tekintetében. A művészettörténeti narratíva azt követi végig, hogy ezek a változások hogyan vezettek el a századvég modernizmusáig. Egy ilyen frappáns történethez szükséges egy (vagy akár több) olyan kezdőpont, amelyből kiindulva a történet fonala akadály nélkül gombolyítható – de ilyen kezdőpontra van szükség a nagy narratívába foglalt résztörténetekhez is, amelyek egyike a korszak talán legjellemzőbb műfajáról, a történeti festészetéről szól. A mohácsi csata témája pedig igen jól kínálkozna kezdőpontként; mint látni fogjuk, nem is csak egyszer, hanem kétszer. Azok a csataképek, amelyeket Dorffmaister István festett 1787-ben a pécsi püspök mohácsi nyaralója számára, tekinthetők olyan műveknek, amelyek – egy efféle egyenes vonalú narratívában – hidat képeznek a 18. század végi, egyházi funkciót betöltő, és a 19. századi profán történeti festészet között.¹ Ebben az esetben azonban számot kell vetni a felmerülő műfajtan kérdésekkel is. Mi teszi a történeti képet? Az akadémiai elmélet műfaji követelményei? A világi kontextus? Az egykorú recepció? A közösségi funkció? Mindezt Dorffmaister festményei, illetve 19. századi másolataik különösen jól megragadhatóvá teszik. A szakirodalom már többször is felvetette ezeket a kérdéseket, így ez az írás kitaposott úton jár, és nagyban támaszkodik az előzményekre.² Céloom csupán az, hogy néhány új aspektusra világítsak rá a festmények recepciótörténetének és változó kontextusának figyelembevételével.

Dorffmaister a pécsi püspök, Esterházy Pál László megrendelésére festette meg Mohácson a mohácsi és a nagyharsányi csata (azaz az első és a második mohácsi csata) képét,

¹ Ezt veti fel GALAVICS Géza, *Dorffmaister István történeti képei* = „Stephan Dorffmaister pinxit”, *Dorffmaister István emlékkiállítás*, szerk. KOSTYÁL László, ZSÁMBÉKI Monika, Szombathely, Szombathelyi Képtár, 1997, 86.

² Galavics Géza Dorffmaister történeti képeiről szóló írásai mellett Sinkó Katalin e téma szempontjából alapvető tanulmánya: SINKÓ Katalin, *Kontinuitás vagy a hagyomány újratemtése? = Közgyűlési előadások, 2000. május, Millennium az Akadémián*, szerk. GLATZ Ferenc, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 2000, I, 317–330.

valamint II. Lajos páncélos képmását.³ A festőnek nem ez volt az egyetlen ilyen megbízása: 1784-ben a szentgotthárdi templom mennyezetén az 1664-es szentgotthárdi csatát, 1788-ban pedig a szigetvári plébániatemplom kupolafreskóján Szigetvár elestét és visszafoglalását ábrázolta.⁴ Utóbbi csatajelenetek azonban egy nagyon fontos mozzanatban különböznek a mohácsi festményektől: Szentgotthárdon és Szigetváron a harc kimene-tele nem a földön dől el, hanem isteni beavatkozás által. A különbséget megmagyarázza, hogy – noha mindhárom esetben egyházi személy volt a megrendelő – Mohácson maga a helyszín nem szakrális, míg a másik két falképegyüttes templom számára készült, és így figyelembe kellett venni mind a szakrális funkciót, mind a templomi mennyezetfreskók ikonográfiai hagyományát.⁵ A püspöki nyaraló dekorációjának programja ezzel szemben nem kívánta meg, hogy a szemlélők előtt megnyíljanak a mennyek – a festmények az emberi történelemre koncentrálnak. Ezért illeszthetők elvileg – a szentgotthárdi vagy a szigetvári képekkel ellentétben – a magyar *profán* történeti festészet modern történetének elejére.⁶

A tematikai hasonlóság azonban még nem jelenti azt, hogy Dorffmaister képei ugyanabba a műfajteni kategóriába tartoznak, mint a 19. századi magyar történeti festmények, és ezeken belül akár a mohácsi csata ábrázolásai. A műfaj 19. századi – a műfajok közötti hierarchia több évszázados akadémiai elméletére alapozott – definíciói szerint a történeti festmény nagy emberek nagy tetteit ábrázolja, illetve olyan eseményeket, amelyek egy nagyobb közösség (egy nemzet) életében bizonyultak sorsdöntőnek. A mohácsi csata tehát a 19. században az ekkoriban kikovácsolódó nemzeti narratíva fordulópontnak tekintett eseményeként, azaz össznemzeti tragédiaként volt méltó az ábrázolásra. Dorffmaister Mohács-képeinek viszont van két olyan jellemzője, amely megkülönbözteti őket a szabályszerű akadémiai történeti képektől. A festménypár nem egyedülálló tragédiát beszél el, hanem – ahogyan Szentgotthárdon és Szigetváron is – egy vesztes és egy győztes csatát állít szembe egymással. A mohácsi csata nem a hanyatlás kezdete, hanem egy olyan negatív esemény, amelyet később jóvá tett a győzelem, vagyis az inga visszalengett, és az isteni világrend helyreállt. A mohácsi képeken ugyan nem látható isteni beavatkozás, de – ha 18. századi kontextusukban, a többi Dorffmaister-csatakép tükrében értelmezzük őket – mégis a kereszténységnek a pogányság felett aratott győzelméről szólnak, nem pedig a nemzeti történelemről. A Mohácson, a csata évfordulóján elhangzott egyházi

³ Dorffmaister képeiről lásd BOROS László, *Dorffmaister Baranyában*, Művészettörténeti Értesítő, 1974/4, 279–281; GALAVICS Géza, *A történeti téma = Művészet Magyarországon 1780–1830*, kiállítási katalógus, szerk. SZABOLCSI Hedvig, GALAVICS Géza, Bp., MTA Művészettörténeti Kutató Csoport–Magyar Nemzeti Galéria, 1980, 64–65, illetve *uo.*, 164–166, kat. 63–65; Uő, *Dorffmaister... i. m.*, 84–86. A képek adatai: A mohácsi csata 1526-ban, 1787. Olaj, vászon, 553×271 cm (félköríves), Mohács, temetőkápolna (1859-ben szállították ide, eredetileg a püspöki nyaralóban); A mohácsi (nagyharsányi) csata 1687-ben, 1787. Olaj, vászon, 553×271 cm (félköríves), Mohács, temetőkápolna (1859-ben szállították ide, eredetileg a püspöki nyaralóban); II. Lajos képmása, 1784 körül. Olaj, vászon, 92,6×74,6 cm, j. n., Mohács, Kanizsai Dorottyia Múzeum, ltsz.: 70.1.21.

⁴ Lásd GALAVICS, *Dorffmaister... i. m.*, 83.

⁵ Lásd GALAVICS, *A történeti... i. m.*, 64–65.

⁶ Lásd ehhez GALAVICS, *A történeti... i. m.*, 64–65, bár ő inkább a 18. és 19. század közötti kontinuitásról beszél, és nem kezdőpontként tekint a képekre.

emlékbeszéddek (amelyek közül egyet még részletesebben is szemügyre fogunk venni) olyan intő példaként értelmezik a csatát, amely a múlt része, nincs közvetlen hatással a jelenre, és csupán tanulságul szolgálhat.⁷

A csatavesztés a mohácsi képeken nemcsak hogy nem tragédia, de nem is össznemzeti – hanem egy helyi történet állomása. A második mohácsi csata jelentősége a 19. századi nemzeti narratívában teljesen elhalványult az 1526-os ütközetéhez képest, a mohácsi helyi kontextusban viszont egyenrangú eseményként kerül a korábbi csata mellé. Dorffmaister képei – mint arról még lesz szó – a lokális megemlékezést szolgálták a későbbiekben. A palota díszítési programjában semmi sem utal rá, hogy a helyi vonatkozáson kívül általánosabb indoka is lett volna annak, hogy éppen ezeket a csatákat ábrázolták. Ez különösen akkor érdekes, ha figyelembe vesszük, hogy néhány évvel később, a szentgotthárdi ciszterci apátság fogadótermében Dorffmaister már egészen más összefüggésben ábrázolta II. Lajos halálát. A jelenet itt az apátság történetének eseményei közé fűződik be, nemzeti sorsfordító eseményként, amelynek közvetlen hatása ugyan nem volt az apátságra, de közvetett hatása az egész országban, így itt is súlyosan érvényesült.⁸ Ha úgy tetszik, a szentgotthárdi ciklus Mohács-szemlélete modernebb, mint a Mohácson készült képeké.

Már ebből is látszik, hogy a mohácsi csataképek nem állíthatók olyan problémamentesen a 19. századi történeti festészet fejlődésvonalának kiindulópontjába, mint ahogyan első pillantásra gondolnánk. A kérdés árnyaltabb megközelítést segítheti, ha megvizsgáljuk, hogy hogyan változott a képek kontextusa a megrendelés idejétől a 19. század közepéig. Előrebocsáthatjuk, hogy Dorffmaister képei megfestésüktől kezdve a Mohácson lezajlott két csatára emlékeztettek; a fontos helyszín jeleiként tanúi voltak a körülöttük zajló változó kultuszoknak és a Mohács-kép átalakulásának is. Mint fentebb említettem, a 19. századi történeti festészetet mint műfajt nemcsak a képen belüli aspektusokkal lehet jellemezni, hanem szervesen hozzátartozik az egykorú recepció is; az, ahogyan a közönség a képeket kezelte és értelmezte. A Dorffmaister-festmények utóélete e tekintetben is érdekes szempontokkal szolgál.

A megrendelés körülményeiről és a festmények készülésének dátumáról nincsenek egészen pontos, elsődleges forrásokból származó információink. Az egyértelmű, hogy a palota kifestése az 1780-as években zajló, Esterházy Pál László püspök által kezdeményezett átépítéshez kapcsolódóan, annak utolsó szakaszában történhetett meg.⁹ A szakirodalomban használt 1787-es datálás a második mohácsi csata 100 éves évfordulójához köti a megrendelést, amit alátámaszt az is, hogy a szentgotthárdi, illetve szigetvári képek is évfordulók alkalmából készültek. Esterházy püspöknek kifejezett célja lehetett, hogy nyilvános emlékhelyet alakítson ki a palotában, legalábbis erre utal, hogy a festmények

⁷ SINKÓ, *i. m.*, 323–324.

⁸ Mohács után az apátság történetében valóban hanyatló szakasz következett; 1556-ban Széchy Margit, a helyi birtokos elűzte a cisztercieket Szentgotthárdról. Dorffmaister ciklusa Theophil Heimbnek a rend történetéről írott 1760-as munkáját követi, amely maga is korszakhatárként kezeli a mohácsi csatát, annak közvetett hatása okán. GALAVICS, *Dorffmaister...*, *i. m.*, 91–92.

⁹ Lásd *uo.*, 85.

terme kezdettől látogatható volt: a Mohácson járó utazók gyakran meg is emlékeztek róla.¹⁰ A képek tehát a helyi megemlékezést segítették. A pécsi püspök volt a Mohács környékét birtokló földesúr, és ebben a minőségében gyakran szembekerült a várossal: maga Esterházy éppen ekkoriban sok pereskedés résztvevője volt.¹¹ Ennek ismeretében akár az is elképzelhető, hogy az emlékhely nyilvánossá tétele a város felé tett gesztus volt, amely egyben a püspök és Mohács összetartozását is szimbolizálta.

A nagyharsányi csata 100. évfordulója – a szentgotthárdi és a szigetvári megbízatások analógiájára – már elegendő alkalmat jelenthetett, de elképzelhető, hogy a megrendelés háttere ennél összetettebb. Sinkó Katalin vetette fel, hogy a képek egy évvel később is készülhettek, II. József 1788-as mohácsi látogatása alkalmából; az uralkodó ekkor ugyanis a püspöki palotában szállt meg, amiről az enteriőrökben olvasható feliratok is megemlékeznek. Esterházy László a rend feloszlatásáig pálos szerzetes volt, és többnyire szemben állt a jozefinus politikával, de éppen ebben az évben mégis lehetőség nyílt arra, hogy az álláspontok közeledjenek. Február 9-én II. József hadat üzent Törökországnak, amit a katolikus körök szimbolikusan a kereszténység védelmezéseként is értelmezhettek, és párhuzamba állíthattak a 100 évvel azelőtti törökellenes felszabadító háborúkkal. A nagyharsányi csata évfordulója szerencsésen esett egybe a török háborúk megindításával. Akár 1787-ben, akár egy évvel később keletkeztek a képek, mindkét alkalomhoz közülük volt, vagyis egyszerre emlékeztettek a múltra és hordoztak aktuálpolitikai üzenetet. A palota falainak feliratai egyértelműen a török háborúkra, illetve II. József látogatására utaltak.¹² Dorffmaister II. Lajost ábrázoló képének egykori felirata pedig így szólt: „Rex, Patriam Populosque suos, Regnique penates / Propugnaturus fortiter occubuit.” („Honját, népét s ősi hitünket védte királyunk: / Hősiesen küzdvén érte a hősi halál.”¹³) A sikertelen törökellenes háborúkra az utókor úgy emlékezik, hogy a hozzájuk kötődő sorozások, rekvirálások, kvártélyozási kötelezettségek idegenítették el a császártól a vele addig főként szimpatizáló köznépet is.¹⁴ A harcok kezdetekor azonban a negatív megítélés még nem volt általános. A képfeliratok a török háborúkat a magyar–török harcok, tágabban pedig a kereszténység és a pogányság közötti örök küzdelem kontextusába helyezik – vagyis megint csak nem a szekuláris nemzeti, hanem a vallási narratíva összefüggésébe. Ez a vallási kontextus azonban aktuálpolitikai mag köré szövődik. Ez a vonatkozás a 19. századra feledésbe merült, és a képek egyrészt a helyi Mohács-kultusz háttérévé lettek, másrészt pedig az össznemzeti, új Mohács-felfogás hordozóiként is szerepet kaptak. Ezt a szerepet pedig úgy tudták betölteni, hogy másolataik révén eloldódtak attól a helytől, amelyhez a megrendelő akarata rögzítette őket.

¹⁰ Így például a Festetich Lászlóval utazó Péteri Takács József 1797-ben. Lásd GALAVICS, *Dorffmaister...*, i. m., 84. Boros László további utazókat is idéz: BOROS, i. m., 279–280.

¹¹ Lásd FÖLKER József, *Mohács története*, Mohács, Rosenthal Márk, 1900, 102–121, különösen 114–118, illetve HORVÁTH Kázmér, *Mohács II. József korában*, Mohács, Mohácsi II. Lajos Múzeumegyesület, 1930, 16–20.

¹² A feliratokat Péteri Takács József 1797-es útleírása nyomán először közli: BOROS, i. m., 279.

¹³ Sajó Tamás fordítása. Lásd GALAVICS, *Dorffmaister...*, i. m., 85. A felirat ma is megtalálható a festmény Borsos József által készített másolatán, amelyről alább bővebben lesz szó.

¹⁴ Lásd FEJTŐ Ferenc, *II. József*, Bp., Atlantisz, 1997, 355–377; IFJ. BARTA János, *A 18. század története*, Bp., Pannonica, 2000, 207–215. A Törökország elleni háború hatásáról Mohácson vö. HORVÁTH, i. m., 41–44.

A festmények 19. századi recepciótörténetéről nem sokat tudunk; éppen ezért nagyon fontos az a néhány forrás, amelyből rekonstruálható a képek lemásolásának – terjesztésének – egy ötven évvel későbbi esete. 1837-ben egy kamaszkorú, kezdő művész, Borsos József készített kópiákat Dorffmaister képeiről. A körülmények vizsgálatából jól kirajzolódik az a kettősség, amely a mohácsi csata 19. század eleji utóéletében történelmi példázat és nemzeti tragédia, illetve a lokális kultusz és a nagy nemzeti narratíva között feszült, és amely végül az össznemzeti győzelmével végződött.

Borsos József művészi pályájáról rendkívül kevés forrás áll rendelkezésünkre; különösen ifjúkora vész homályba. A két mohácsi csatát ábrázoló képei a 20. század eleje óta ismeretek voltak, de sokáig nem hozták őket összefüggésbe Dorffmaister műveivel, hanem Borsos eredeti műveiként tartották számon őket.¹⁵ Galavics Géza 1980-ban hívta fel a figyelmet Bárány Ágostonnak a *Társalkodó*ban 1837-ben megjelent útleírására, amelyben a szerző elmeséli, hogy a mohácsi püspöki palotában járva hogyan találkozott a Dorffmaister festményeit másoló „szelíd ifjú festésszel”.¹⁶ Bárány beszámol arról, hogy „főnökének”, Hertelendy Ignác Torontál vármegyei helyettes főispánnak megtetszettek a másolatok, és felkérte Borsost, hogy az ő részére is másolja le a két csataképet, illetve II. Lajos ugyancsak ott látható páncélos képét, amelyet ma szintén Dorffmaisternek tulajdonít a kutatás.

Ma Borsos két csataképe hozzáférhető: az első mohácsi csata a Mohácsi Polgármesteri Hivatal tulajdona, a második pedig a Magyar Nemzeti Galéria gyűjteményében található.¹⁷ II. Lajos képének Borsos által készített (1838-as datálást viselő) másolatát pedig a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnoka őrzi.¹⁸ Szembetűnő, hogy a két csatakép nem egymás párdarabja, az 1687-es ütközet ábrázolása ugyanis jóval kisebb. Bárány szövegéből az derül ki, hogy Borsos legalább két pár másolatot készített; azt, hogy ezek méretben is eltérhettek egymástól, egy 1863-as forrás, Borsosnak a *Hajnal* című „napárban” megjelent rövid életrajza támasztja alá, mely szerint a fiatal festő kisebb és nagyobb méretben is elkészítette a csataképeket.¹⁹ Ez azonban még nem minden. A Mohács-kultusz valószínűleg jövedelmező megélhetési forrássá vált a bécsi akadémiára készülő ifjú számá-

¹⁵ Pl. AMBRÓZY György, *A magyar csatakép*, Bp., Athenaeum, 1940, 118; MOLNÁR Zsuzsa, *Borsos József fiatalkori művei: Egy festő indulása*, Művészet, 1971/4, 7–8.

¹⁶ BÁRÁNY Ágoston, *A vándor titkai (V. levél)*, *Társalkodó*, 1837. nov. 15., 363–364. Vö. GALAVICS, *A történeti... i. m.* Bárány ekkoriban táblabíró volt Torontál megyében, és a főispánt kísérte el hivatalos útjára. *A vándor titkai* egyes leveleiben Bárány más helyszíneken is a történelmi emlékeken mereng el (pl. Pécssett vagy Szigetváron). Bárányról vö. SZENTKLÁRAY Jenő, *Debreczeni Bárány Ágoston élete és munkái*, Bp., MTA, 1914.

¹⁷ Borsos József: A mohácsi csata 1526-ban, 1837. Olaj, vászon, 114×188 cm, jelezve balra lent: Borsos 1837, Polgármesteri Hivatal, Mohács; illetve Borsos József: A második mohácsi (nagyharsányi) csata 1687-ben, 1837. Olaj, vászon, 64×105 cm, jelezve jobbra lent: Borsos 1837, Magyar Nemzeti Galéria, ltsz.: FK 3749. A képekről legújabban vö. VESZPRÉMI Nóra, *Másolatok Dorffmaister István műveiről = Borsos József festő és fotográfus 1821–1883*, szerk. VESZPRÉMI Nóra, Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 2009, 167–170.

¹⁸ Borsos József: II. Lajos páncélos képmása, 1838. Olaj, vászon, 107×73,5 cm, jelezve balra lent: Borsos J 838, Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok, ltsz.: 1649. Vö. *Borsos József festő... i. m.*, 171. kat. 123. Ez a festmény is Borsos eredeti műveként került a múzeum gyűjteményébe: vö. RÓZSA György, *A Magyar Történelmi Képcsarnok néhány újabb biedermeier képe*, *Folia Archeologica*, XIII, 1961, 292.

¹⁹ *Hajnal: Arczképekkel és életrajzokkal díszített naptár 1864^{ei} szökö évre*, szerk., kiad. SARKADY István, Pest, Első Magyar Egyesületi Könyvnyomda, 1863, 28.

ra. Erre utal, hogy tudunk Borsos által szignált, 1840-es dátumot viselő másolatról is.²⁰ Ezek a kópiák sok helyre eljuthattak az országban. A Hertelendy tulajdonába került példányok további sorsa ismeretlen – Hertelendy talán a család egyik bocsári kúriájában helyezte el őket²¹ –, és nem tudni, azonosak-e a fennmaradt másolatok valamelyikével. Valószínűsíthető, hogy Dorffmaister festményeit Borsoson kívül mások is másolták; erre utal, hogy a kutatás II. Lajos páncélos képének további 19. századi példányaikat is ismeri.²²

A festménymásolatok tehát a Mohács-kultusz helyi változatát közvetítették az ország távolabbi vidékeire, de számuk – még ha feltételezhetően nem is Borsos volt az egyetlen másoló – nyilván korlátozott volt. Készült azonban olcsóbb és nagyobb példányszámú sokszorosítás is Dorffmaister festményeiről: Borsos József litográfiái. Ma csak az 1526-os csata ábrázolásából lelhető fel néhány példány,²³ de talán nem merészség feltételezni, hogy a másíkról is készült kőrajz. A király páncélos képének ma ismert litografált változata viszont valószínűleg nem Borsos munkája, noha korábban annak tartották, ez a grafika ugyanis nem az általa készített másolat, hanem az eredeti festmény után készült, és semmilyen bizonyíték nem köti Borsos nevéhez.²⁴

Ezek a szikár művészettörténeti tények igen értékesek a Borsos-kutatás számára, mert a művész ifjúságáról, tanulóéveiről egyébként nagyon kevés tudható biztosan. Most azonban érdemes egy másik nézőpontból, a Mohács-kultusz felől is szemügyre venni őket. Mi változott e téren a falképek elkészülte óta, és milyen kontextusba illeszkedtek a másolatok? Hogyan változott a mohácsi csata helye a történeti narratívában?

Bárány Ágoston útleírása ebből a szempontból is érdekes szöveg, mert kiderül belőle, hogy egyáltalán miért látogatott el valaki 1837-ben Mohácsra, és milyen gondolatokat keltett benne a helyszín. Az a Mohács, ahol „egy kiszenvedett nemzet’ temetője komorúl;

²⁰ Lásd Mező Jenő közjegyző levele Lázár Bélához, 1913. május 9., Magyar Nemzeti Galéria, Adattár, ltsz.: 3664/1939/1. A nagyharsányi csatát ábrázoló, „Borsos József 1840” szignót viselő kép a levéltár anyósának birtokában volt. Vö. még VESZPRÉMI, *i. m.*, 168.

²¹ Hertelendy Bocsárról indult el az utazásra 1837. július 9-én, tehát bizonyára itt lakott ő is. Vö. SZENTKLÁRAY, *i. m.*, 68. A családnak Bocsáron két kúriája volt, amelyek közül az egyikről tudható, hogy 1839-ig Hertelendy Józsefnek, a főispán apjának a tulajdonában volt; ő 1839-ben halt meg, ekkor három fia felosztotta maga között a birtokokat. Vö. *Torontál vármegye*, szerk. BOROVSKY Samu, Bp., Országos Monografia Társaság, [1911], 31.

²² Lásd GALAVICS Géza, *II. Lajos képmása (1784 körül) = Művészet Magyarországon, i. m.*, 165–166.

²³ Borsos József: A mohácsi ütközet, 1837? (a szakirodalomban néhol 1847-es datálás szerepel). Litográfia, papír, 525×680 mm. Jelezve balra lent: Rajzolta Borsos József; középen lent: Mohácsi ütközet II. Lajos halála 1526. augusztus 29-ikén; jobbra lent: Nyomtatta Schmid János. Ma ismert példányok: Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Kisnyomtatványtár, ltsz.: Lit 164, illetve Hadtörténeti Múzeum, ltsz.: 5471/Kp (426×642 mm). Vö. VESZPRÉMI, *i. m.*, 169. kat. 121a.

²⁴ Grünwald I.–Händelmayer Gusztáv: II. Lajos. Litográfia, papír, 610×446 mm, jelezve balra lent: I. Grünwald. Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok, ltsz.: 2812. Vö. VESZPRÉMI, *i. m.*, 170. A Borsos József-életmű-katalógus összeállításakor még – kételyünket is jelezve – elfogadtuk a litográfia korábbi attribúcióját, amely azonban még abból az időszakból ered, amikor a páncélos képmásnak csak a Borsos által készített verziója volt ismert, így logikus módon ezt tartották a litográfia alapjának (vö. RÓZSA, *i. m.*, 292). Amikor a 2009-ben a Magyar Nemzeti Galériában szervezett Borsos-életmű-kiállítás rendezésekor egymás mellé tettük Dorffmaister eredetijét, Borsos másolatát és a litográfiát, egyértelművé vált számunkra, hogy a litográfia min-tája Dorffmaister képe volt.

de hol hősi erényeknek nem díszelg érdemlett emlékoszlop, 's hasonlít egy kerítetlen elpusztult sírkerthez, hol a 'sírok' dombocskái már összeroskadoztak. Mohács gyásztere sötétlék előttünk, 's lelket mint a mekkai zarándokét, tisztelet 's borzamat futá-el."²⁵ 1837-ben Mohács már „nemzeti nagylétünk nagy temetője”, az össznemzeti narratíva része volt. Már Péteri Takács József is megjegyezte 1797-ben, hogy a csatamezőn egykor felállított emlékkő sajnos már félig elenyészett,²⁶ Bárány pedig a régi köre nem is utal, csupán azon kesereg, hogy a csata helyszínén még mindig nem áll emlékoszlop. Fel sem merül a szövegben, hogy a püspöki palotában látható festményegyüttes ilyen emlékműnek lenne tekinthető. Ennek egyik oka éppen az lehet, hogy az útirajzíró számára egyértelmű volt mind a festmények egyházi vonatkozása, mind – ebből következő – régies történelemszemléletük, amely éppen ellentétes a nemzet temetőjének általa felvetített képével. A másik ok pedig az, hogy a püspöki palota képei formailag sem feleltek meg az elvárt funkciónak. A 19. század embere számára az emlékmű fogalma egyre határozottabb jelentést nyert, és az – antik mintára – kőből/bronzból épített oszloppal, szoborral, építménnyel vált azonossá.²⁷

Az emlékműkultusz maga is olyan jelenség, amely körül a helyi és az országos emlékezés kérdései kikristályosodnak. Bárány a csata helyszínén szeretne emlékoszlopot, azaz a helyben történő emlékezés módját szeretné megteremteni.²⁸ Egy olyan történelemszemlélet megnyilvánulása ez, amelyben az események szorosan kapcsolódnak a helyekhez; tér és idő elválaszthatatlan. Ez tükröződik a század első évtizedeinek abban a népszerű irodalmi műfajában is, amely egy-egy várrom kapcsán meséli el az ott lezajlott eseményeket, illetve a várhoz fűződő legendákat. Magyarországon a műfaj legfontosabb művelője Mednyánszky Alajos volt. Nagy nemzeti narratíva helyett ezek a szövegek a történelem hosszmetasztét adják, egy olyan emlék kapcsán, amely átvészelt a századokat, és tanúja volt mindannak, ami körülötte történt. Ezek azonban nem épített *emlékművek*, hanem meglevő emlékek, azaz *műemlékek*. A Bárány Ágoston által kívánt emlékoszlop viszont ki-mondottan a ma emberének tiszteletét fejeznék ki a hősi helyszín iránt. Az emlékmű nem hatol át az idő rétegein, hanem a jelennek és a jövőnek szól. Így aztán akár el is szakadhat a helyszíntől. A később, a 19. század folyamán emelt emlékművek jó része nem kötődik a helyhez, ahol áll, hanem a nagy nemzeti narratíva eseményeire, szereplőire emlékeztet. Amikor a mohácsi csatát nemzeti tragédiaként írja le, Bárány is e felé az értelmezés felé indul el. A püspöki palota a helyi kultusz tereként nem érdekes, nem elegendő számára.

Eközben azonban a helyi kultusz is tovább élt Mohácson. Király József pécsi püspök kezdeményezésére 1817-től minden évben egyházi beszéddel emlékeztek meg az 1526-os

²⁵ BÁRÁNY, *i. m.*, 363.

²⁶ PÉTERI TAKÁCS József, *Úti jegyzetek – 1797* (Részlet) = *Mohács*, szerk. B. SZABÓ János, Bp., Osiris, 2006, 470.

²⁷ A nemzeti emlékművek magyarországi típusairól és történetéről vö. SINKÓ Katalin, *A nemzeti emlékmű és a nemzeti tudat változásai*, Művészettörténeti Értesítő, 1983/4, 185–200.

²⁸ Nem volt ezzel egyedül a korszakban: a fontos csaták helyszínein állított vagy állítani kívánt emlékoszlopokról vö. SINKÓ, *A nemzeti...*, *i. m.*, 188.

csata évfordulójáról.²⁹ Az 1837-es emlékprédikációt Kövér János vörsi plébános tartotta.³⁰ A csata ebben a szövegben a tatárjárással állítódik párhuzamba, azaz nem egyedi sorstratégédiaként vagy egy hanyatlásnarratíva központi elemeként jelenik meg. Kövér fő mondanivalója az, hogy a magyaroknak tanulniuk kellett volna a tatárjárásból, de legalább Mohácsból. Prédikációja tulajdonképpen megegyezik azzal, ami Etédi Sós Márton költeményében szerepelt még 1792-ben;³¹ csupán annyi a különbség, hogy Kövér nem hangsúlyozza a magyarok romlottságát a veszedelmek kiváltó okaként. Mohács tehát ebben az összefüggésben erkölcsi példázat. A Dorffmaister-képpár a helyi kultusz tárgyaként továbbra is a vallási értelmezések fókuszpontja volt.

Dorffmaister képei tehát egy régiesebb, vallási alapú történelemfelfogás és egy helyi kultusz keretében keletkeztek, és másolataik, sokszorosított változataik révén váltak a nemzeti emlékezés tárgyává, azaz az éppen kialakulóban levő nagy nemzeti történeti narratíva hordozóivá. De vajon *mint képek* tekinthetők-e a történeti festészet kezdeteinek? Ennek a kérdésnek a boncolgatásához érdemes őket összevetni egy másik festménnyel, amelyet szintén szokás a magyarországi történeti festészet példaszerű első alkotásának nevezni. Johann Peter Krafft József nádor kezdeményezésére és a magyar országgyűlés megrendelésére festette meg a *Zrínyi kirohanását* 1825-ben, a Magyar Nemzeti Múzeum számára.³² A festmény eredetileg egy trilógia darabja lett volna, amelyből végül csak két kép készült el: a Zrínyi mellett *Ferenc császár megkoronázása* (a harmadik kép a *Vitam et sanguinem* jelenetét ábrázolta volna). A dorffmaisteri paradigmában a kirohanás jelene-téhez Szigetvár dicsőséges visszafoglalása kapcsolódott volna; az 1825-ös megrendeléskor ez már nem merült fel, noha egyébként nyilvánvalóan a Habsburg-házat dicsőítő képciklusról van szó. A történelem itt már nem körforgásként értelmeződik, hanem jelentős, példaszerű események sorozataként. Krafft magasán képzett akadémikus festő volt, aki a klasszicista történeti festészet legnagyobb mesterétől, Jacques-Louis Davidtól tanult Párizsban. A nagyszabású történeti festészet legfőbb műfaji követelménye az volt, hogy a műnek nagy jelentőségű, sorsfordító eseményt kell ábrázolnia, és ezt hangsúlyozni kell a világos kompozíció, a főalak kiemelése által. Dorffmaister képe, amelyen II. Lajos szinte észrevétlenül zuhan a Csele-patakba, nyilván nem felel meg ennek, Krafft Zrínyije viszont vitathatatlanul a kép heroikus főszereplője; olyannyira, hogy emblémaszerűvé váló alak-

²⁹ SINKÓ, *Kontinuitás...*, i. m., 323.

³⁰ *Mohács véres mezején, ama szerencsétlen ütközetnek forduló napján, mint néhai Király József pécsi püspöktül alapított Nemzeti Gyász Ünnepe, 29dik Augst. 1837. tartott egyházi beszéd, mondotta Kövér János a' Veszprémi Megyében vörsi plébános*, Pest, Trattner-Károlyi, [1837].

³¹ *Magyar Gyász, vagy-is Második Lajos Magyar Királynak a' Mohácsi Mezőn történt veszedelme Mellyet gyenge tehetése szerint Versebben kívánt szedni egy Nemzete romlását kesergő Nemes Magyar E. S. M.*, Pest, Landerer, 1792.

³² Peter Krafft: Zrínyi kirohanása Szigetvárból, 1824–1825. Olaj, vászon, 455×645 cm, jelezve jobbra lent: Krafft, Wien, 1825, Szépművészeti Múzeum, ltsz.: 137 (letét a Magyar Nemzeti Galériában). A festményről vö. SINKÓ Katalin, *Peter Krafft: Zrínyi kirohanása Szigetvárból = Történelem – Kép: Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*, szerk. MIKÓ Árpád, SINKÓ Katalin, Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 2000, 529–531, kat. IX-2.

ja később is gyakran visszatért a kor vizuális kultúrájában. A klasszikus történeti képen kell lennie hősnek, aki saját példájával (exemplumként) jár a közösség előtt.

Érdeemes kiemelni, hogy Dorffmaister, illetve Krafft képei esetében a megrendelés körülményei is szögesen eltérőek, és jól jelzik a képeket létrehozó történelemfelfogások különbségét is. *A Zrínyi kirohanása* központi megrendelés eredménye. Semmi köze a lokális kultuszhoz, hanem a nemzet múzeuma számára készült. Egy olyan múzeum számára, amely éppen alakulóban volt, és a nemzeti narratíva fő hordozójaként – az emlékezés helyeként – készült funkcionálni. A megrendelés már e narratíva alakításának vágyát tükrözi; egy olyan történelemszemléletet, amely a magyarok törökellenes harcait, a birodalmi patriotizmus szellemében, az osztrák birodalom hősie történetébe illesztette be.

Találhatunk azonban hasonlóságot is Dorffmaister és Krafft képei között, méghozzá egy olyan vonást, amely szintén a 19. századi történeti festészet fontos jellemzője lett a későbbiekben, és igen nagy hangsúlyt kapott a műfajjal szemben támasztott kritikusi elvárások között is. Ez pedig a történeti hűség igénye, legalábbis a tárgyi kellékek szintjén. Krafft nemcsak Zrínyi arcvonásait igyekezett egy hitelesnek tartott ábrázolás alapján megfesteni, hanem a hős kaftánját is egy akkoriban Zrínyi kaftánjának tartott ruhadarab nyomán ábrázolta.³³ Dorffmaister pedig II. Lajos páncélját festette meg egy olyan páncélról, amelyet akkoriban a király eredeti viseletének tartottak. A történeti hűség igénye mindkét esetben elszigetelt részletekben nyilvánul meg; különösen Krafftnál egyértelmű, hogy a kompozíció szabályai, a heroizálás szándéka felülírják a történeti hűséget. A lóháton kitörő alak tagadhatatlanul dicsőséges – csakhogy, amint azt Kazinczy Ferenc a festő szemére is vetette, Zrínyi kirohanása valójában gyalogosan történt.³⁴

Mennyiben tekinthetők tehát Dorffmaister képei a 19. századra jellemző, nemzeti tárgyú, profán történeti festészet korai példáinak? A fentiekben érveket és ellenérveket is igyekeztem sorolni, és a kérdést – amely persze eleve nem tartozik az objektíven, egyszer s mindenkorra eldönthető kérdések közé – nem próbáltam határozottan megválaszolni. Inkább arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a válasz a festmények időben változó kontextusából adódóan akár változhat is: más lehet, ha 1787–88-ban vizsgáljuk a képeket; más, ha 1837-ben vagy akár 1859-ben, amikor – a temetőkápolnába való áthelyezésükkel – a festmények emléktemplomszerű³⁵ környezetbe kerültek. Dorffmaister festményei kompozíciójukat tekintve közelebb állnak a barokk csataképekhez, mint a 19. századi történeti festmények jellegzetes példáihoz – ez egyértelmű. Azonban az, hogy a kortársak egyházi képeknek vagy a nemzeti történelem ábrázolásainak tekintették őket, nem feltétlenül a kompozícióból következik. Azért tartom fontosnak Borsos József másolatait és litográfiáit, mert pusztán létezésükkel sejteni engedik, hogy az eredetileg helyi érdekekkel létrejött festmények eddigre az egész nemzet számára érdekessé váltak, és sokszorosított

³³ SINKÓ, *Peter Krafft...*, i. m., 530. Lásd ehhez GALAVICS Géza, *A szigetvári Dorffmaister-freskó és a Festetichek = Koppány Tibor betovenedik születésnapjára*, szerk. BARDOLY István, LÁSZLÓ Csaba, Bp., Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1998, 312–314, 316, 11. j.

³⁴ SINKÓ, *Peter Krafft...*, i. m., 530.

³⁵ Az emléktemplom a korszak nemzeti emlékműveinek gyakori típusa. Vö. SINKÓ, *A nemzeti...*, i. m., 186.

formában már a térbeli helyszín fölé emelkedve váltak a mohácsi csatavesztés, azaz a „Mohács-emlékezethely” hordozóivá. Ezáltal pedig mégiscsak azokhoz a 19. századi történeti képekhez váltak hasonlókká, amelyek már kimondottan az egész nemzet számára készültek.

*Dorffmaister István: A mohácsi csata 1526-ban, 1787.
Mohács, temetőkápolna (1859-ig a pécsi püspök mohácsi nyaralójában).
Archív fotó: Magyar Nemzeti Galéria, Régi Magyar Gyűjtemény*

*Dorffmaister István: A mohácsi (nagyharsányi) csata 1687-ben, 1787.
Mohács, temetőkápolna (1859-ig a pécsi püspök mohácsi nyaralójában).
Archív fotó: Magyar Nemzeti Galéria, Régi Magyar Gyűjtemény*

*Dorffmaister István: II. Lajos képmása,
1784 körül. Kanizsai Dorottya Múzeum,
Mohács*

*Dorffmaister István: II. Lajos halála,
1795–1796. Magyar Nemzeti Galéria
(eredetileg a szentgotthárdi
ciszterci apátság fogadótermében)*

*Borsos József: A mohácsi csata 1526-ban, 1837
(másolat Dorffmaister István képe után). Polgármesteri Hivatal, Mohács*

*Borsos József: A második mohácsi (nagybársányi) csata 1687-ben, 1837
(másolat Dorffmaister István képe után). Magyar Nemzeti Galéria*

Rex Patriam Populosque suos Regnique Penates
Propugnaturus, fortiter occubuit.

Borsos József: II. Lajos páncélos képása,
1838 (másolat Dorffmaister István képe után).
Magyar Nemzeti Múzeum
Történelmi Képcsarnok

II. LAJOS

Grünwald I. – Händelmayer Gusztáv: II. Lajos
(litográfia Dorffmaister István képe után). Magyar
Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok

Peter Krafft: Zrínyi kirohanása Szigetvárból, 1824–1825. Szépművészeti Múzeum,
letét a Magyar Nemzeti Galériában

Mohácsról szól-e a Mohács-kép 1848/49 után?

Ha Fülep Lajos *Emlékezés a művészi alkotásban* című előadásának (1911) alapgon-
dolatát – mely szerint a művészi forma a művészi emlékezésen átszűrt élmény
eredménye¹ – érvényesnek fogadjuk el az európai művészettörténet múltjára,
úgy az állítást meg is fordíthatjuk, és kijelenthetjük, hogy a művészi forma – a műalkotás
– az emlékezés őrzője: tehát a műalkotás maga emelkedettebb értelemben vett emléke-
zethely is. Kutatását a művészettörténet különböző, történetileg kialakult módszerei²
teszik lehetővé, melyek más tudományok számára is használhatók, s ugyanígy a 20. század
tudományközi vizsgálódásainak (például: recepciótörténet, kultusz kutatás) és módszer-
tudományainak a szempontjai a művészettörténet számára is nélkülözhetetlenek. Mind-
ez különösen érvényes azon műalkotások megértésére, melyek a kollektív emlékezet helyei
kívánnak lenni, és ebből adódóan – funkció típusukat tekintve – közösségi célúak. (Annak
a kérdésnek a vizsgálata, hogy az egyéni-alkotói emlékezés, azaz a mű alkotása folyama-
tában hol és hogyan különböztethető meg az individuális és a kollektív elemek, a mű-
elemzések részét képezi. Az abszolútum megragadására képes fülepi művészi emlékezés-
folyamatban mindkét típus elemei – akár akadályként – részt vehetnek.)

A következőkben egy általam korábban már vizsgált képpel foglalkozom,³ az emléke-
zetkutatás által kínált új szempontok bevonásával. Ilyen szempontnak tekinthető az a feltételezés,
hogy a műalkotás elemzésével foglalkozó kor vagy kutató vizsgálati módsze-
rébe a saját emlékezetén átszűrt tapasztalatai is belejátszanak, ezek módosítják az elvont
tudományos módszerek tisztaságát, s így a kutató korának jellemzői befolyásolhatják azt,
hogy elemzésében milyen jelentést kapcsol a műalkotáshoz. A témául választott kép fes-
tőjével, Orlai Petrics Somával foglalkozó kutatások 1949-ben indultak meg, a „lobogónk,
Petőfi” ideológiájának jegyében,⁴ a forradalom és szabadságharc centenáriuma idején,

¹ FÜLEP Lajos, *A művészet forradalmától a nagy forradalomig*, szerk. TÍMÁR Árpád, Bp., Magvető, 1974, II, 605–651. A művészi emlékezés eszerint különbözik a hétköznapiól, amennyiben a közönséges, létező forma általa a Létbe (ideális világba) emelkedik, magába véve valamit az örökkévalóból, s ez jelenik meg művészi formaként a műalkotásban.

² Vö. MAROSI Ernő, *Bevezetés a művészettörténetbe*, Bp., Tankönyvkiadó, 1973, 166–223.

³ Lásd KESERÜ Katalin, *Orlai Petrics Soma (1822–1880)*, Bp., Képzőművészeti Kiadó, 1984.

⁴ Vö. HORVÁTH Márton, *Lobogónk: Petőfi*, Bp., Szikra, 1950.

mivel ő volt „Petőfi festője”. Feltételezhetjük, hogy az akkori ideológia és még inkább az elhallgatásokra kényszerítő diktatúra élettapasztalata hosszú ideig rányomta bélyegét a közösségi (például múzeumi) terekbe szánt történelmi festmények első alkotója életművének értelmezésére. Eszerint az 1848-as forradalom radikalizmusát és a szabadságharcot felértékelő (művészet)történelmi hagyomány szerint a történelmi festészet önkényuralmi rendszerben zajló felvirágzásának az egyik oka az 1850-es évek nemzeti ellenállása, amikor az ellenállás csak a történelem köntösében jelenhetett meg. Ez a megállapítás már a centenáriumi idők diktatúrájának megtapasztalásából is eredhetett.⁵ Ezt az értelmezést árnyalja egy másik: a festők a múlt eseményeiből merítettek, nagy személyiségeket s elbukó hősokeket mutattak be, akikkel (s az egykori csaták képeivel) a szabadságharcra emlékeztettek. A képek hasonló értelmezését azonban már a korábbi szakirodalomban is megtaláljuk, árnyaltabb és részletesebb korrajzzal körülvéve őket.⁶ A későbbiekben pedig megjelent a történelmi dátumok mellett a művészeti tényeket erőteljesebben hangsúlyozó szemlélet,⁷ valamint a 19. századra érvényesített „nemzeti művészet” kerettéma,⁸ melyben nemzeti érzésről és eszményről (például a nemzet és vezetői halálának a szabadságharc bukásával beteljesedett jóslatáról), példaképekről esik szó, olykor megvalósítandó programként. A történelmi kép értelmezéstörténetének megírásához (az 1850-es évek közepétől az 1940-es évekig) csupán egy adalék a 19. század közepén keletkezett Orlai-kép fogadtatásának feltárása. A következőkben ezzel foglalkozom, hogy megtudjuk, milyen típusú emlékezéssel számolhatunk az alkotói folyamatban. De mindvégig feltétlenül figyelembe veendő néhány adat: a kép méretbeli különbözősége a megelőző, és tematikus eltérése a következő, hangsúlyosan a magyar történelem eseményeivel foglalkozó képektől. Feltételezésünk szerint Orlai másra gondolt műve készítésekor.

Orlai *A mohácsi csatánál elesett II. Lajos király testének feltalálása* című képét 1850–1851-ben Münchenben festette. A Debreceni Református Kollégium vásárolta meg 1852-ben, azóta Debrecenben van. A művészettörténelmi közmegegyezés szerint a mohácsi csata helyszínét és az ott meghalt ifjú királyt megjelenítő kép valójában a szabadságharc és Petőfi elvesztéséről szól kora közönségének.⁹ Egy ilyen jelentésadás természetesen elképzelhető a századok során többször feldolgozott téma esetében, amint az a jelentésmódosulás is,

⁵ VÉGVÁRI Lajos, *Magyar művészet az elnyomatás idején (1849–1867) = Magyar művészet 1800–1945*, szerk. ZÁDOR Anna, Bp., Képzőművészeti Alap Kiadó, 1962; KESERŰ Katalin, *Magyar művészet a 19. század második felében*, http://szabadbolcseszet.elte.hu/index.php?option=com_tanelem&id_tanelem=667&tip=0 (utolsó letöltés ideje: 2011. 11. 20.).

⁶ LYKA Károly, *Nemzeti romantika: Magyar művészet 1850–1867*, Bp., Corvina, 1982, 99–109. Első kiadása 1942-ben.

⁷ *Művészet Magyarországon 1830–1870*, szerk. SZABÓ Júlia, SZÉPHELYI F. György, Bp., MTA Művészettörténelmi Kutató Csoport–Magyar Nemzeti Galéria, 1981, I–II.

⁸ NÉMETH Lajos fejezetei *A művészet története Magyarországon* című kézikönyvben, szerk. ARADI Nóra, Bp., Gondolat, 1983, az ébredő nemzeti érzést kifejező történelmi témákról lásd a 360. lapot.

⁹ TEHEL Péter, *Orlai Petrics Soma: Adatok a magyar történelmi festészet megalapítójának életéhez = A Magyar Művészettörténelmi Munkaközösség Évkönyve 1951*, Bp., Művelt Nép, 1952, 150–158; SziJ Béla, *Orlai Petrich Soma művészi kibontakozásának évei = A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve*, II, szerk. CSENGERYNE NAGY Zsuzsa, DOROGHYNÉ FEHÉR Zsuzsa, Bp., Képzőművészeti Alap, 1974, 185–199; BODNÁR Éva műleírása a *II. Lajos holttestének megtalálása* című képről = *Művészet Magyarországon 1830–1870, i. m.*, II, 277; KESERŰ Katalin felveti az értelmezés problémáit: *Orlai... i. m.*, 32–36.

mely egyenes folytatása lehetne a megelőző évtizedek költői nemzethalál-vízióinak. Talán Orlai kiindulópontja is ez utóbbi volt, hiszen tudjuk, hogy már korábbi, bécsi tanulmányai idején, feltehetően még a forradalom előtt, de legkésőbb 1847–48-ban tervbe vette a téma megfestését. Legalábbis akkor már elkészítette egy Mohács-témájú kép vázlatát, melyet látott Pap Gábor, s az *Életképeket* tudósította róla. A beszámolója szerint: „Tárgya az elesettek temetése leend. Teremtő lelkének nagysága kezeskedik e gyászemlékű esemény lélekrázó kiviteléről. Elsődleges vázlatát láttam.”¹⁰ Így a kép a nemzethalál víziójának megfogalmazásaként készült, ám lehet, hogy a bécsi kép nem II. Lajos megtalálását ábrázolta, hanem a *Perényiné a mohácsi csata után összeszedi a halottakat* című képe tervével azonos.¹¹ Elképzelhető, hogy a Bécsből véglegesen 1848 nyarán, de talán időközben is hazatért Orlainál látta e vázlatot Petőfi is, akiről akkoriban Orlai portrét rajzolt.¹² Azon a nyáron mindenestre Petőfi a *Fekete-piros dal*ban azért fohászzkodott, nehogy még egy Mohácsot érjen meg a nemzet. Ennek az adatnak a segítségével azonban eldöntetlen marad az a kérdés: vajon a II. Lajos-kép vagy a Perényiné vázlata készült-e el még a forradalom, illetve szabadságharc előtt.

Ha utána akarunk járni annak, hogyan alakult ki Mohács 19. század közepi aktualizálása a művészetben és a művészeti irodalomban, a művek forrásait, a fogadtatásukra vonatkozó szövegeket éppúgy át kell tekintenünk, ahogy foglalkoznunk kell művészetföldrajzi, stílustörténeti, ikonográfiai és ikonológiai kérdésekkel, életrajzi, társadalom- vagy politikatörténeti tényekkel is. Ezek és a kínálkozó módszerek nehezen választhatók szét.

Az 1851-ben nagy méretben elkészült II. Lajos-kép csoportkompozíció, középpütt a hátrahanyatló fejjel, erőtlenül csüngő karral kiemelt, meztelen felsőtestű ifjú¹³ fényrel erőteljesen hangsúlyozott és piros drapériára helyezett holtteste, melyet egy páncélos katona tart, egy nőalak pedig lepellel borít be éppen, lábát egy közember (egyesekek szerint a holttestet korábban elhantoló, Orlai forrása szerint a halálát látó komornyik, Czetricz Ulrik) csókolja.¹⁴ Az ábrázolás előképe egyértelműen a keresztlevételnek vagy Krisztus sírba tételének képi hagyománya. A kiegészítő alakok: a holttesttől balra összeboruló két nő (akikkel a Krisztus-képeken megszokott három Mária is jelen van) és egy gondolataiba merülő, idős férfiú¹⁵ (elrajzolt karral), elől egy arcával a földre bukott katona, s a háttérben is katonák: Sárffy Ferenc győri városparancsnok legényei. Jobbra magasra lendített kezében koronát tartó alak lép ki a vízből, lábánál a halott fegyverzete.

¹⁰ PAP Gábor, *Néhány szó hazai festészetünk megalapítása tárgyában*, *Életképek*, 1848. július 23., 100.

¹¹ A festmény maga csak abban a méretben ismert (48×81 cm, 1860-as évek), melyet grafikai sokszorosítás céljára festett képeinél használt (lásd *Kun László udvara*, 1861, 71×94 cm). E későbbi, sokalakos kép kompozíciója azonban eltér a csupán kiemelt főalakokra komponált első képekétől.

¹² *Petőfi Sándor hiteles arcképe*, 1848, rajz, p. 147×106 mm. J. I. Orlai Petrich Soma 26. Maj. 1848. Igazolós felirat: Találós Petőfi Sándor portré a mestertől, Arany János XI./20. 48. A kép alsó sarkán töredezett piros viaszpecsét: Velencei plébániának Pecsétje 1848. PIM ltsz. R.78.69.

¹³ A meztelen felsőtest Orlai első történelmi képének főalakjára, a *Szent István és az orgyilkos/Szent István ébredése* (1849) királyára emlékeztet.

¹⁴ Pozíciója István király orgyilkosáéra emlékeztet.

¹⁵ Az idős férfiú ebben a pózban vagy lendületesebb beállításban visszatér Orlai későbbi képein is (*Kun László udvara*, 1862).

A Mohács-téma írott és képi forrásainak, valamint a kép recepciójának egész történetét nem sikerült áttekintennem.¹⁶ Tény, hogy a képen megjelenített esemény a mohácsi csata történetéhez tartozik, mellyel kapcsolatban II. Lajos-portrék és csataképek is készültek a századok során,¹⁷ olykor a király vízbefúlásának jelenetével, s olykor kiegészítve a történetet a második Mohácsként ismert sikeres, nagyharsányi csata képével.¹⁸ Ezek Mohács létező kultuszát és a vizualitás jelentőségét bizonyítják a kultusztörténetben, különösen a 19. században, amikor másolatok és sokszorosított képek készültek róluk. A történeti irodalom különbözőképpen dolgozta fel az eseményeket, Orlai korában is. Horváth Mihály Pápán, Orlai jogi tanulmányainak színhelyén kiadott könyve és tankönyve például a király holttestének megtalálását nem említi.¹⁹ Orlai forrása azonban Jászay Pál *A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után* című, 1846-ban megjelent könyve volt, melyre maga is utal.²⁰ A történeti forrás kiválasztása a festői intenciók körébe tartozik, melyre később visszatérek. Az az eddigiekből (a történetírói és az augsburgi képi forrásból) is bizonyos, hogy Orlaival mint első akadémiai művészünkkel megjelent az irodalomtól és irodalmiasságtól független, azaz nem illusztratív, hanem önálló festői eszme a festészetünkben. Az alábbiakban igyekszem viszont legalább egy darabig együttolvasni a képpel a vele kapcsolatos szövegeket, hogy mind a festői intenciókat, mind a kép értelmezésének történetét megérthessük.

Az idő tájt (1850 ősztől) Orlai másodszor folytatott külföldön akadémiai tanulmányokat, ekkor a festő Wilhelm Kaulbach műtermében, ahol akkor még gyakori vendég volt az Orlait korábban is támogató Eötvös József. A mű készítésének körülményeit Orlai leveléből ismerjük: szinte minden idejét felemésztette a kép megfestése. 1850 decembertől hónapokon át dolgozott rajta, s külön műtermet is bérelt erre a célra. Az elkészült mű nem aratott osztatlan sikert, s a kritikák alapján úgy tűnik, a képet Münchenben pozitívabban fogadták, mint itthon.²¹

¹⁶ Például az Ernst Múzeum *Magyar remekművek* (1921) és *Mohács emléke* (1926) című kiállításain bemutatott Orlai-képek akkori értelmezését és fogadtatását sem.

¹⁷ Egy 1694-es augsburgi könyvben található egy metszet II. Lajos holttestének megtalálásáról: lásd Rózsa György, *A magyar történelmi festészet témáinak barokk feldolgozásai*, Művészettörténeti Értesítő, 1959/4, 275–281. Orlai pedig Augsburgban levéltárban tanulmányozta a magyar történelmi forrásokat. Új Magyar Múzeum, 1851. április 1., 358, augusztus 1., 588.

¹⁸ GALAVICS Géza, *A történeti téma = Művészet Magyarországon 1780–1830*, szerk. SZABOLCSI Hedvig, GALAVICS Géza, Bp., MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, 1980, 164–167.

¹⁹ HORVÁTH Mihály, *A magyarok története*, Pápa, a Református Főiskola betűivel, 1842–1843, I–II.

²⁰ ORLAI Soma, *II-ik Lajos király testének megtalálása a mohácsi csatatéren, Ádámosi Székely Bertalantól*, Pesti Napló, 1861. március 10. A II. Lajos-képet őrző Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára katalógusbejegyzése szerint (ltsz. 1557.) a képet „Jászai után Guidetto és Gevai” értelmezték. Valójában Jászay Pál hivatkozik „Guidotto Vince” egykori velencei követ mohácsi tudósítására és Gévay *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungarn und der Pforte im XVI. und XVII. Jahrhundert* című művére a könyvében.

²¹ A fogadtatásról újabban MALUSTYIK Mariann, *Orlairól az életében megjelent hírek, tudósítások, kritikák, időrendben = Orlai Petrics Soma (Mezőberény, 1822 – Budapest, 1880)*, Kiállítási katalógus, szerk. GALAMB Zsuzsanna, http://www.munkacsy.hu/dokumentumok/dir6/2211_491_Orlai_Petics_Soma_kiallitasi_kalogus.pdf (utolsó letöltés ideje: 2011. 11. 20.).

Hazai beharangozása Toldy Ferenc lapjában, az *Új Magyar Múzeumban* történt, melyben 1851 nyarán megjelent egy müncheni kritikarészlet az ottani „állandó” (valójában időszakos) műtárlaton bemutatott képről: „Mindenek felett Orlainak egy festménye köti le figyelmünket. Ez idegen tárggyal, mely históriai szimpátiánktól oly távol fekszik, szerencsés művészi kezelés miatt rokonultunk. Az egésznek elrendezése, a személyek csoportozása, az egyes kitűnőbbeknek kifejezése [...] a festő képzelmeről tesznek tanúságot. A rajz több kívánnivalót hagy, ellenben a színpompa sok tapintatot és értelmet bizonyít.”²² A müncheni kritika a rajzbéli tudás hiányosságai mellett – tekintve a müncheni művészet hagyományos rajzi jellegét – nem mehetett el szó nélkül, de összességében pozitívan ítélte meg a képet. Ennek az lehetett az oka, hogy tárgya nemzetközi volt (a hős halála), s hogy a kompozíción felismerhető az itáliai reneszánsz hatása, amelyet a müncheni akadémia korábbi igazgatója, Peter Cornelius festményei és Kaulbach kompozíciós módszere közvetítettek.²³ A magyar kritika erősebben fogalmazott a technikát illetően: a kép tárgya és a történeti hűség hiánya Orlai pártfogóiban elégedetlenséget keltettek.

Vajon az önkényuralom idején később más festőket is megihlető Mohács-téma,²⁴ melybe Orlai Petrics saját, másik Mohács-képe, a *Perényiné a mohácsi csata után összeszedi a halottakat* is tartozik, valóban az elbukott szabadságharc emlékét hivatottak-e ápolni, és a halott hősök Petőfi vagy a nemzet halálára utalnak-e?

Az Orlait már korábban is támogató Toldy Ferenc – még látatlanban, de a II. Lajos-témáról tudva – segédkezett, hogy a Pesti Műegylet 1851-es kiállításán megjelenjen az újszerű, mert szokatlanul nagy méretű és „szép tárgyú” kép.²⁵ Sőt eljárt múzeumi megvétele érdekében is – igaz, sikertelenül.²⁶ Majd, már látva a képet, levélben fejtette ki véleményét: ekkor is – kifejezetten hazai szempontból – kifogásolta a témaválasztást, mely szerinte jelentéktelen esemény, ugyanis nem II. Lajos halálán múltott Mohács sorsa. „Én nem tudtam egyebet a dologról, mint a ‘mohácsi temető’, utóbb, mikor a mű már szinte kész volt, azt hogy II. Lajos találtatása! Barátom! micsoda érdeke van II. Lajosnak? hát még teste megtaláltatásának, mi minden tekintetben jelentéktelen esemény!! Lajost mint fiatal embert sajnálhatni, mint királyt? [...] Ő alatta a nemzet betegsége halálos lett, s

²² Új Magyar Múzeum, 1851. augusztus 1., 588.

²³ SZABÓ Júlia Peter Corneliusnak a lipcsei múzeumban őrzött *Pietáját* említi: *Nézzük meg együtt Orlai Petrics Soma Coriolanus című festményét*, Művészet, 1978/7, 14.

²⁴ II. Lajos testének megtalálása a mohácsi csataterén Székely Bertalantól, 1861, fametszetben is sokszorosítva (Vasárnapi Ujság, 1861/27, 317); az Orlai témáit gyakorta követő Than Mór Párizsban festett *Mohácsi ütközete (A mohácsi csata)*, 1856, litográfia (litográfálta Grimm Rezső, Hölgyfutár, 1857, melléklet); Vízkelety Béla, *Mohácsi csata*, 1858 és *Perényiné temeti a mohácsi hősokeket* (litográfálta Grimm Vince, 1864, a Hölgyfutár jutalomképe, repr. *Baranya multja és jelene II*, szerk. VÁRADY Ferenc, Pécs, Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Rt., 1897, 383); Kovács Mihály, *A mohácsi csata után Perényiné eltemeteti az elesetteket*, 1859 k.

²⁵ „A műkiállítás július 15. körül nyitattik meg. A meghívatas lehetőleg meg fog történni.” Toldy Ferenc levele Orlaihoz, Pest, 1851. április 26. (MNG Adattár, Orlay, 2124/1927).

²⁶ „Ha a képe egyszer itt lesz és helybenhagyást nyer, a múzeumnál levő képcsarnoki egylet nem csak a hozatal költségeit téríti meg, hanem meg is veszi ha képes lesz Kub. és Eötv. az árát összegyűjteni. 400 ftal rendelkezhetik évenként az egylet. Ennyi tehát legott készen álland, a többit kell majd aláírás útján beszerezni. Lehet hogy tudott dolgokat írok Kdnek de nem tudván bizonyosan értesítetted-e már ezekről, sietvén megírtam. Majd lesz gondom reá, hogy a kép hírlapokban is ajánltassék. Újabb hírekig Isten Önnel! T Pest, június 15. 1851.” Toldy Ferenc levele Orlaihoz (MNG Adattár, Orlay, 2125/1927).

Mohács csak az elfordíthatatlan halálának napja! Ha ő megél is, az nem változtat a dolgon, vele a nemzet semmit sem veszített. Ő egy idegen származású, jelentéktelen, sem míg élt, sem azóta jó ha rokonszenvet senkiben se támasztott suhanc volt.²⁷ Azaz Toldy a kép láttán teljesen elutasította azt a témát, amelyet korábban jónak talált.²⁸

Kifogásolta továbbá azt, hogy a jelenet nem hiteles, mivel az esemény, melyet Orlai megfestett, a csata után hat héttel történt, mikor a holttest már bomlásnak indult, s mégis egy páncél nélküli, tiszta, szép ifjút emelnek ki a földből a képen. A mezítelen (és nem feltétlenül szakrális) férfitest megfestése és kiemelése azonban Orlai festői szándéka volt, mellyel elsőként lépett túl a kisméretű, elbeszélő-irodalmias, szentimentális és illusztratív jellegű történelmi képen, s a festészet nyelvén önálló gondolatokat kezdett közölni. Elképzelhető, hogy sem Toldy, sem a magyar közönség nem volt felkészülve egy ilyen változásra: botrányosnak láthatták a testet magát, s nem értették a vallásos vagy történelmi vonatkozástól független jelentését (a szép, védtelen és halott test vizualitásában rejlő tartalmat). Később ugyancsak Orlai értekezett elsőként arról, hogy a festészetben a történetek nem az elbeszélés időbeli rendje szerint jelennek meg, s hogy azok közléséhez a festészetnek saját eszközei vannak.²⁹ Toldy a festménnyel kapcsolatban a korona felmutatójának rossz arckifejezését is kifogásolta, s nem értett egyet a kép túlzottan nagy méretezésével sem. Utóbbival Orlai művének az egyszeri eseményen túlmutató jelentőséget adott, melyhez Münchenben az akadémia mestereinek falképeiben jó példát talált. Ezenkívül azonban Toldy továbbra is támogatásáról biztosította a festőt, és buzdította, hogy álljon neki olyan kisebb képek készítésének, melyek lehetőleg nem allegóriák. Toldy tehát a témát egyértelműen és csak Mohács-témaként fogta fel.

A kép nyilvános recepciójában sem találjuk a téma másik vonatkozását, a csodára, vagyis az isteni jelenlétre történő utalást, holott Orlai forrása részletesen leírta, hogy a király testét hetek múlva teljes épségében találták meg a földben. De nem találjuk a tárgy közvetlen, a szabadságharcra vagy Petőfire utaló vonatkozásait sem. A kritikák a festmény technikai jellegű hiányosságait fogalmazták meg, a témával nem foglalkoztak.³⁰ Vagy annyira közismert volt a mohácsi esemény és ábrázolása, annyira állandósult költői megjelenítése,³¹ hogy a témaválasztást meg sem kellett említeni, vagy épp azért gurult annyira dühbe a forradalomtól és szabadságharctól távol álló Toldy, hogy idegen suhancnak nevezte a királyt, mert aktualitást érzett és látott a képen. De ha így volt, miért nem fejtette ki magánlevelében ezt a problémát? S ugyanígy: azért óvakodtak a megnevezéstől

²⁷ Toldy Ferenc levele Orlaihoz, Pest, 1851. szeptember 16. (MNG Adattár, Orlay, 2126/1927).

²⁸ Lásd az előző jegyzetben említett levelet.

²⁹ *A festészet és a költészet rokonsága*, A Magyar Képző-Művészeti Társulat évkönyve, 1864, 67–75.

³⁰ *A Pesti Napló* – nem említve a témát – a következőképpen fogalmazott 1851. augusztus 6-i számában: a festmény „nem elégít ki várakozásunkat; oly pszichológiai hibák terjednek el a képen, melyeket bárki is észre vehet, s a mű sem természettani, sem historiai tekintetben nem felel meg várakozásunknak. A mint egyrésztől becsüljük a művész szorgalmát, másrésztől megkívántuk volna, hogy több tanulmányt fordított volna e képre, mely nem őt, de erősebb ecsetet is igénybe vett volna, annyival is inkább; mivel ezen hazai művészüinktől már jobbat is láttunk, nevezetesen a nemz. museumban levő képét, melyen 'Sz. István és orgyilkosa' van ábrázolva.”

³¹ Kisfaludy, Czuczor, Vörösmarty, Kölcsey, Eötvös műveit említi BASICS Beatrix, *A történelemábrázolás problémái*, Bölcsészdoktori disszertáció, Bp., ELTE Művészettörténeti Tanszék, 1981.

a nyilvánosságban a kritikusok is, mert veszélyes lehetett? Mert a tárgy az aktuális helyzetre utalt? Feltételezhetjük, hogy Petőfi és a forradalom radikalizmusának képviselője és támogatása még a kormányzatot kritikus szemmel figyelő *Pesti Napló* számára sem volt ajánlatos, noha cenzúra – hivatalosan – nem létezett, de megszüntetések, bezárások történtek. Ennek két tény mond ellent: Toldy az 1851-es műcsarnoki kiállításról azt írta: „Mily közepszerű jelenetek voltak itt kiteve a honvéd és huszáréletről! S a város beszélt rólok, tetszettek, emlegették! Litschauer kis képét egyező akarattal megvették 300 fton, s egy élő honvéd s egy holt osztr. katona van rajta; az egész egyszerű – de a tárgy s az eszme általánosan tetszett.”³² E képeket például állította a festő elé, azaz a szabadságharc eseményeinek megjelenítése nem volt tilos. Más kérdés, hogy Toldy e megjegyzése arra utal-e, hogy az Orlai-festménybe a bukott szabadságharc „allegóriáját” is belelátta, miközben szívesebben nézte volna az élő magyar honvédet. A *Remény* című folyóirat, melyet Jókai Mór és Vahot Imre szerkesztettek, 1851 második félévének harmadik füzetében a pesti műkiállításról szólva a tárlat „legbecsesebb” művének nevezte Orlai festményét.³³ Figyelembe kell vennünk, hogy Jókai jó barátja volt Orlainak, és bár már 1848-ban fokozatosan eltávolodott a márciusi radikalizmustól, ez nem befolyásolta a *II. Lajos halottjának feltalálása* című kép pozitív értékelésében, sőt költőinek nevezte azt (a halott király teste „fényes vízvírág levelek közt”³⁴), s a tragikus történeti sorsfordulóban sejtetni engedte a szabadságharcra utalást.

A II. Lajos-képet tehát a nyilvánosságban (és a szabadságharcot ellenzők a magánéletben) felemásan ítélték meg. A korábban festőnek készült Jókai és Eötvös közelebb álltak az ábrázolt esemény jelentésének kiterjesztéséhez, de eltérő irányban: Eötvös egyértelműen a történelmi eszme felé. Orlainak írt levelében olvashatjuk: „Azon alaknak értelme mely a koronát mutatja fel. Egy azon eszmének képét fogja benne látni, hogy ha a király elveszett is, a korona azaz az ország azért megmarad, más a vad örömben, mellyel a korona felmutattatik, a jövőnek jóslatát látja, első kitörését azon indulatnak, mellyel a két párt, mely Lajos halála után támadott a koronáért küzdve, e szerencsétlen hazát széttépé. Az egyik mint a másik értelemnek rajzolása kétségen kívül a művészetnek méltó tárgyát képezi.”³⁵ Ha tehát a halott király alakját általánosítjuk (s halott hősnak tekintjük), és a koronában az ország szimbólumát látjuk, akár a remény megfogalmazása is lehet a kép. (Másképp kevésbé a széthúzás, mint egy lehetséges kiegyezés felé is mutathat a festmény, melynek Eötvös az egyik előkészítője volt.) A Kaulbachnál töltött idő Orlai életében bizonyonnyal hozzájárult ahhoz, hogy a történelmi események tényszerű ábrázolásán vagy vallásos értelmezésén túli, filozofikusabb, a történelemben eszmék működését látó szem-

³² Toldy Ferenc levele Orlaihoz, Pest, 1851. szeptember 16. (MNG Adattár, Orlay, 2126/1927). A bécsi Litschauer *Enyh-ital* című művéről lehet szó (*A' Pesti Műegyesület által 1851. évben, Pesten nádor-utzában 244. szám alatt kiállított művek' lajstroma*, 6. tétel); SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella, *A Pesti Műegyesület története*, Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2007, 352. (Az előre nyomtatott lista nem tartalmazhatta Orlai utóbb beküldött képének adatait.)

³³ *Remény*, 1851, II/3, 132.

³⁴ SZABÓ, *i. m.*, 14.

³⁵ Eötvös József levele Orlainak Münchenbe, 1851, 16/10 (MNG Adattár, 2123/1927).

lélete kibontakozzon,³⁶ melynek előzménye sokkal inkább egy regényesen felfogott nemzetismereti témakör és a romantikus nemzethalál-vízió volt, mint a Mohács-témát is felvető késő barokk festészet, melynek reformkori másolói is akadtak.³⁷

A csodás események, melyek fel-felbukkantak a magyar történelemről szóló elbeszélésekben mint a hit „kegyes” bizonyítékai, fellelhetők Orlainál is. Ezek vizsgálatához érdemes Orlai korábbi, első történelmi képéhez fordulnunk, mely egy időben készült a Mohács-kép vázlatával.

Orlai első és nagyméretű, a Nemzeti Múzeum által meg is vett történelmi képének, a *Szent István ébredése* (*Szent István és az orgyilkos*, Bécs, 1848) címűnek egy mesés, „populáris” képtípus a kiindulópontja, de célja realisabb. A jelenetet Franz Habermann 1821-es illusztrációja (készült a *König Stephan der Heilige* című verses legendához) nyomán festhette,³⁸ melyen a korona a király ágya feletti kárpiton felségjelül szolgál. Orlai az államalapító mellett, szokatlan helyzetben, székre helyezve mutatja meg a koronát az ágyában feltámaszkodó férfi attribútumaként. Emellett elhagyja a „Ha Isten velem, ki ellenem” német nyelvű feliratot, s megjeleníti Isten követét, az angyalt.³⁹ Ez az ábrázolás a szent királyok „kegyes” történetén nagyot fordít: a testiesítés által lehetségessé válik az angyal és a merénylő alakjának ellentétbe állítása, s az így (szöveg nélkül) megfogalmazott helyzet (vallásos szempontból) kevésbé érzelmes, mint inkább határozott és példaértékű, melyben a (korábbi ábrázolásokon ősz és öreg) király férfias alakja – a királyi attribútum ellenére – általánosítható is. Egy aktív, drámai helyzetet látunk jó és rossz között, melyben a főalak (a király vagy a nemzet?) „ébredése” sem elhanyagolható momentum, a szó átvitt értelmében.⁴⁰ De tagadhatatlan ennek szentimentális eredete, és ismert Orlai ifjúkori irodalmi vonzalma a szentimentalizmus és a „vadromantika” iránt.⁴¹

Mi utalna azonban arra, hogy a koronában az ország szimbólumát látták? Galavics Géza ír a korona jelentőségéről a II. József elleni nemesi-nemzeti mozgalomban, s egyúttal a koronázási jelvények jelentőségének csökkenéséről a következő évtizedekben, amikor viszont a királyok kereszténységgel való kapcsolata kerül előtérbe (a Vajk megkeresztelése témakör oltárképként való megjelenése).⁴² Egy új és sokszorosított képtípus hozta meg a változást a közgondolkodásban: a „tudományos”, ábrászerű, illetve a népszerű-

³⁶ E téren a Münchenben államelmélettel foglalkozó Eötvös a példaképe lehetett. Eötvös József, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra*, Bécs, Jasper–Hügel és Manz, 1851.

³⁷ Dorffmaister Mohács-képeiről lásd GALAVICS, *i. m.*, 64–65, 70.

³⁸ A pesti *Vaterländischer Almanach für Ungarn* (egyik szerkesztője is Habermann) 100. l. után, rézbe metszette Blaschke János, róla: *Művészet Magyarországon 1780–1830, i. m.*, 100, 235. A metszetet állítólag egykor Barabás Miklós is lerajzolta diákkorában (Vayerné Zibolen Ágnes megjegyzése, magánlevél), s Orlai láthatta ezt, amint az eredetit is, amikor ismeretséget keresett Barabáshoz Pesten, 1846-ban (LYKA Károly, *Magyar művészet 1800–1850*, Bp., Singer és Wolfner, [é. n.], 2. kiad., 531).

³⁹ Pap Gábor szerint ez a bosszuló Nemesis. PAP, *i. m.*, 100.

⁴⁰ A korábbi metszet címe: *Szent István és a gyilkos*.

⁴¹ Korábban Orlainak tulajdonítottak egy Josef Schmidt-kép-másolatot is (*Hunyadi János halála*, 1838).

⁴² GALAVICS, *i. m.*, 65, 168; JÁVOR Anna, *Egyházi festészet = Művészet Magyarországon 1780–1830, i. m.*, 203–204; VAYERNÉ ZIBOLEN Ágnes, *Könyv és folyóirat illusztráció, uo.*, 231–233.

regényes (irodalmi) illusztráció, például a Szent László csodái téma⁴³ elterjedésével a korona „csupán” királyi attribútum lett.

Orlai Szent István-képe a forradalom után, 1848 nyarán készült el, a festés kezdeteiről nincs adatunk.⁴⁴ Az eredetileg szentimentálisnak mondott, egyszeri, csodás történet és a kép – a méretekkel is összefüggésben – az Istenbe vetett bizalom példázata: Orlai a bizonyosság jegyében festette a képet, mely esetleg a férfikorba lépett nemzet ébredését (melynél a korona mint attribútum mellékessé válik), az ármányt és az Úr segítségét mutatta meg. A történelmi témájú vallásos kép ekkor átalakulni látszik. A téma nemzetivé-közösségivé válik, s a dramatizált szembeállítások révén egyetemes-humanista gondolatot (esetleg konkrét reményt) hordozott a forradalom idején.

A II. Lajos-kép ennek a párja lehet. De vajon miért? A Mohács-téma bármilyen feldolgozása miként illeszthető az országalapító Szent István, illetve a jó és rossz küzdelme mellé? Talán az ország pusztulása képeként? S függetlenül-e 1849-től?

Mint láttuk, festői eszközei révén fokozottan drámai jelenetet ábrázol, mely vonatkozhat az imént még ébredő nemzet megváltozott, tragikus állapotára és reményeire, így a szabadságharc utániakra is, épp a korona és a király testének jelenvalósága révén, mindkét képen. A festői tudás és műveltség, melyet Münchenben az elsők között szerzett Orlai, hozzájárult ahhoz, hogy a vallásos festészet elemeinek történetivé fogalmazása megadja a történelmi események súlyát, annál is inkább, mivel csodás esemény itt is történt, akárcsak a Szent Istvánt felébresztő angyal megjelenésekor: Lajos testét „épnek, undor és romlás nélkülinek találták”.⁴⁵ A történelmi alapú világkép igénye a vallásos művészet ikonográfiáját világivá változtatta, de megőrződött a téma egyetemesége. Hogy mennyire erről, a történelmi eszme megjelenéséről volt szó a festmény esetében, aláhúzza az a tény is, hogy az 1851-es pesti műegyleti kiállításon ki voltak téve a szabadságharc csatáiról készült képek, halott katonákkal is. Nem kellett tehát a történelemhez fordulni azért, hogy a kortársi téma a nyilvánosság előtt megjelenhessen. Olyan – a mezítelen felsőtestek, az ellentétek és a párba állítás révén – intenzív kép született, amely aktualizálást és általánosítást is lehetővé tett.⁴⁶

Orlai gyakran alkalmazza azt a Kaulbachnál, a müncheni Neues Museum kartonjain megfigyelhető megoldást, hogy egy-egy főalakot számos mellékalakkal körbevéve ábrázol. Ezek a kuporgó, leboruló, testtartásukkal, gesztusaikkal, mozdulataikkal és tekintetükkel a főalakra koncentrálnak, a főalak jelentőségét emelik ki, és megadják a kép jelentését is az eseményre adott érzelmi reakcióikkal; konfliktusos szituáció esetén a feszültséget növelik. Jellemző az ugyancsak Kaulbachnál gyakran előforduló, felemelt vagy előre ki-

⁴³ *Uo.*, 237–238. A Szent Koronával csatában megjelenő király ugyan anakronizmusnak tűnhet, de Jászay nyomán Orlaitól tudjuk, hogy például II. Lajos esetében „a korona és palást az ütközet előtti haditanácsban, amaz a sisakjára, ez pedig vállaira tétetett, s a sereg buzdításául ebben jelent meg az ütközet kezdetén”. JÁSZAY Pál, *A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után*, Pest, Hartleben, 1846, 2.

⁴⁴ Szíj Béla adat megjelölése nélkül írja: „Bécsben 1847 telén fogott hozzá *István király és a gyilkos* című történelmi vásznához.” Szíj, *i. m.*, 188.

⁴⁵ JÁSZAY, *i. m.*, 106.

⁴⁶ Orlai képpárokból való gondolkodását bizonyítja a *Zách Felicián* (1859) és a *Kun László udvara* (1861).

nyújtott, jelentésteli kartartások átvétele. Ezek és hasonló, közérthető festői fogások tettek később lehetővé a magyar történelmi tematikából való kilépést az egyetemesebb témák felé (*Salamon királyt anyja megátkozza, Coriolanus*),⁴⁷ melyek előadásában az isteni beavatkozást új történelmi-társadalmi szereplő, az emberi erkölcsi erő birtokában fellépő nőalak helyettesíti. Az egyszerű történetből kivonható tanulság, az önvizsgálat megjelenésének előkészületeit láthatjuk Orlai első történelmi képeiben.⁴⁸

Eötvös szerint Lajos halálával és éppen a korona (de nem a Szent Korona) felmutatása által a II. Lajos-képnek másik értelmezési lehetősége is van: vizsályt jövendől az ország vezetéséért, birtoklásáért.⁴⁹ A kísérő figurák kétségkívül a halott testéhez és térfeléhez tartoznak, a tragikumot hangsúlyozzák. A koronát megtaláló alak egyedül érkezik, a megrendítő és megrendült, a pusztulás képét mutató csoporthoz, és a sivár tájhoz semmi köze, vörös és lila, aranyos viselete gazdag, idegenként hat, amint a sötét ég előtt ragyogó korona is. Akár egy idegen hatalom képviselője.

Toldy látta ezt, amikor azt írta: „Értem én egyébiránt a Kd szándékát: Kd szereti az allegoriát, s Kd meg akarta értetni a nézővel hogy királyt találtak: de hiszem a ki megtalálta őt, ismerte saját és lovának készülteiről, s a megtalálás sem kétes, sem meglepő nem volt. S minek a korona felmutatójának ez a torz kifejezésű arc, ez a fenyegető düh? mely annyira megzavarja azon szép hatást melyet a többi arcok egybehangzó fájdalmas szánalma költhetne, ha e fájdalmok motiválva volna! S még akkor is, ha a korona megtalálása kellett volna hogy a test azonsága constatáltassék: vajjon maga ez micsoda fontossággal bírt, mikor a magyar nemzetiség sorsán három felekezet veszekedni készült.”⁵⁰ Eötvös viszont éppen ez utóbbiból kiindulva látta általánosítónak a festményt.

Lehet, hogy még Eötvös feltételezésén is túl, a segesvári vagy más, közelmúltbéli ütközetre és halottaikra gondolt Orlai a sivár csatamező és a holtak megfestésekor? Lehet, hogy ezek és az Orlai-kép összefüggésére is utalt Toldy a honvédeletről festett képeket állítva például a festő elé? Lehet tehát, hogy Orlai elsőként festette meg a régi s az önkényuralom idején újra elterjedt Mohács = nemzethalál-víziót mint egészen konkrétan a szabadságharc bukását és az osztrák önkényuralom kezdetét? Akár ennek a képnek a vázlatát látta Pap Gábor, akár nem: a halott alakjában Petőfi halálára is utalhatott a festő, aki 1849-ben otthon, Mezőberényben búcsúzott ismert festményével az utolsó útjára indult költőtől, s 1850 júliusában jelen volt Szendrey Júlia második esküvőjén, Petőfi holtta nyilváníttatása után, melyről „a keserűség hangján emlékezett meg”.⁵¹ Mindenesetre korábbi két pártfogójának egyike, a Münchenben tartózkodó Eötvös volt az, aki felfedezte az 1850 őszén odaérkező Orlai gondolkodásának általánosító, történelemfilo-

⁴⁷ Például a családias környezet – a Coriolanust kérelmő nők és gyerekek –, azaz a „megszelídített idegenség” teszik közérthetővé a nem magyar témát a *Coriolanuson* vagy a *Milton gyermekeinek* Az elveszett paradicsomot *diktálván* című képen.

⁴⁸ Habár az ok-okozatra figyelő gondolkodás még egyértelműen „az idegenben” láttatja a történelmi bajok okát az önkényuralom idején és azután is.

⁴⁹ Eötvös levele Orlainak Münchenbe, Pestbuda, 1851, 16/10 (MNG Adattár, 2123/1927).

⁵⁰ Toldy levele Orlaihoz, 1851. szeptember 16. (MNG Adattár, 2126/1927).

⁵¹ Szíj, *i. m.*, 190.

zóffiai irányát, pedig a „nagy képbe” csak akkor, december körül fogott, amikor Eötvös épp hazaindult.⁵²

A képet a nyilvános recepció és a kiállítástörténet egyértelműbben Mohácshoz kötötte. Kiállt mellette Orbán Pető,⁵³ akiről Szij Béla feltételezi, hogy beszélt Orlaival, mert Orlai gondolatai is tükröződnek a megjelent írásban (esetleg maga Orlai az, aki a cikket írta).⁵⁴ 1852 folyamán Orlai Debrecenbe érkezett, ahol portrémegrendelések árasztották el. Erről a *Hölgyfutár Vidéki élet* című rovatában Orbán Pető a saját nevéen és Árvafi álnéven időről időre röviden tudósított.⁵⁵ A festő népszerűsége egyre növekedett, még 1852-ben tárlatot is rendeztek műveiből, melyen a II. Lajos-festmény is szerepelt. A képet ezután a Debreceni Református Kollégium vásárolta meg, melyről szintén a *Hölgyfutár* tájékoztat 1852. december 9-ei számában. Orlai – ami a történeti témájú festmények készítését illeti – mégis megtorpanni látszott a felemás fogadtatást követően. A már korábban elkezdett, a női szerepet kiemelő *Perényiné a mohácsi csata után összeszedi a halottakat* című művével feltehetően csak a hatvanas években készült el, amikor a történelemben működő „eszmék” és ezek egyetemessége ismét nagyszabású – és már festőileg is kiforrottabb – képek festésére ösztönözték. A felemelkedő és lehanyatló nemzet kettős képe (Szent Istvánban és II. Lajosban megtestesülve) Orlai első próbálkozása volt a konkrét eseményeken túlmutató gondolatok és a velük járó festői feladatok felvetésére, megoldására. A két Mohács-kép viszont – hirtelen adott címük miatt olykor megkülönböztethetetlenül – időről időre felbukkant a festő halála után is a kiállításokon,⁵⁶ bár a nemzethalál-víziót megjelenítő „Perényinét” mint nemzeti témát részesítették előnyben, mind a millenáris kiállításon (új Múcsarnok), mind a trianoni béke utáni évtizedekben.⁵⁷ Eldönthetetlen, hogy a mohácsi események 400. évfordulójára rendezett *Mohács emléke* című jubileumi kiállításon⁵⁸ *Mohácsi vész* címen szerepelt kép melyik lehetett.

⁵² Orlai Petrics Soma levele Tóth Ferenchez, 1850. december 4. (MNG Adattár, 2156/1927).

⁵³ Magyar Hírlap, 1852. szeptember 4.

⁵⁴ Szij, *i. m.*, 194.

⁵⁵ *Hölgyfutár*, 1852. február 4., március 2., április 21., december 29.

⁵⁶ 1881. OMKT tavaszi kiállítás, Múcsarnok.

⁵⁷ *Magyar remekművek*, Ernst Múzeum kiállításai, 47. kiáll., 1921. május 13., 35. sz. *Mohácsi csata után* címmel; *OMKT jubileumi kiállítása*, Múcsarnok, 1936. május, *Perényiné temeti a mohácsi halottakat* címmel.

⁵⁸ Ernst Múzeum kiállításai, 84. kiáll., 1926. szept. 11., 70. sz.

2.2. Mohács emlékezete a modern korban – a történetírás, a politika és az irodalom tanúsága

„Mohács-kép” a Szilágyi Sándor szerkesztette millenniumi A magyar nemzet történetében

Azonban az összetorlódo csapások súlya alatt a magyar nem semmisült meg. Életerejé szívósságával nemcsak fenntartotta faji jellemét és állami létét, hanem egyszersmind megőrizte képességét világtörténelmi missiója betöltésére: a keresztény civilizáció védbástyája maradt. Ezzel biztosította magának a jövőt és a jogcímet is a világtörténelem hálájára.

[Fraknói Vilmos: MNT. 4. kötet.

A Hunyadiak és a Jagellók kora (1440–1526). Budapest, 1896. 516.]

A magyar nemzet története című szintézis tíz kötete 1895 és 1898 között jelent meg Szilágyi Sándor szerkesztésében.¹ A tizenöt szerző munkájával, a korszak egyik legnagyobb tudományos vállalkozásaként létrejött – a nemzet emlékezetét nagyban meghatározó – sorozat egyaránt reprezentálja a történetfelfogás és a történettudomány 19–20. század fordulóján tapasztalható helyzetét és állapotát. A mohácsi csatát is feldolgozó Fraknói Vilmos *A Hunyadiak és a Jagellók kora (1440–1526)* című munkája az összefoglalás 4. köteteként látott napvilágot. E tanulmányban a szintézis és a negyedik kötet keletkezésének körülményeivel, Mohács-felfogásával és annak módszertani feldolgozásával szeretnék foglalkozni.²

A tudományos történetírás kibontakozása Magyarországon a 19. század utolsó harmadában ment végbe. Ennek hozadékai között tarthatjuk számon az intézményrendszer (Magyar Történelmi Társulat, Magyar Országos Levéltár, számos megyei levéltár) kiala-

¹ *A magyar nemzet története*, I–X, szerk. SZILÁGYI Sándor, Bp., Athenaeum, 1895–1898, (továbbiakban: MNT): FRÖHLICH Róbert, KUZSINSZKY Bálint, NAGY Géza, MARCZALI Henrik, MNT, *Magyarország a királyság megalapításáig*, I, 1895; MARCZALI Henrik, MNT, *Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301)*, II, 1896; PÓR Antal, SCHÖNHERR Gyula, MNT, *Az Anjou ház és örökösei*, III, 1895; FRAKNÓI Vilmos, MNT, *A Hunyadiak és a Jagellók kora (1440–1526)*, IV, 1896; ACSÁDY Ignác, MNT, *Magyarország három részre oszlásának története (1526–1608)*, V, 1897; ANGYAL Dávid, DÉZSI Lajos, MNT, *Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig*, VI, 1898; ACSÁDY Ignác, MNT, *Magyarország története I. Lipót és I. József korában (1657–1711)*, VII, 1898; MARCZALI Henrik, MNT, *Magyarország története III. Károlytól a Bécsi congressusig (1711–1815)*, VIII, 1898; BALLAGI Géza, MNT, *A nemzeti államalkotás kora (1815–1847)*, IX, 1897; BEKSICS Gusztáv, MÁRKI Sándor, MNT, *A modern Magyarország (1848–1896)*, X, 1898.

² Az MNT című szintézis keletkezésének körülményeit először Mann Miklós vizsgálta, aki munkája során főként a szerkesztő és a szerzők közti levelezés áttekintésére helyezte a hangsúlyt. MANN Miklós, *A millenniumi „Magyar nemzet története” szerkesztési munkálatairól*, Századok, 1968/5–6, 1117–1148. Dolgozatom részben Mann munkájával megegyező forrásbázisra épülve foglalkozik a szintézis, és konkrétan a Fraknói Vilmos által írt negyedik kötet keletkezésének és a feldolgozás módszertanának emlékezhely-központú vizsgálatával.

kulását, a különböző forráskiadvány-sorozatok (*Monumenta Hungariae Historica, Archivum Rákócziánium, Hazai okmánytár* stb.) és tudományos folyóiratok (*Századok, Történeti Tár, Turul, Hadtörténelmi Közlemények, Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* stb.), vagy monográfiasorozatok (pl. *Magyar történelmi életrajzok*) megjelenését. A megszilárduló tudományos keretek és ezzel párhuzamosan a politikai (kültúr- vagy nemzetpolitikai) és társadalmi igények szükségszerűvé tették a nemzeti történelem modern összefoglalását is.³ A rendszerezés és az egyes részproblémák tárgyalásának kettős felvállalásával született meg Szilágyi Sándor szerkesztésével *A magyar nemzet története, az ún. „Millenáris Történet”*.

Szilágyi Sándor (Kolozsvár, 1827–Budapest, 1899) a 19. század második felének legismertebb történészei közé tartozott.⁴ Bölcséleti és jogi tanulmányokat követően előbb jogi, majd újságírói pályára lépett. A szabadságharc utáni időszakban szépirodalmi lapokat szerkesztett, azt követően pedig a nagykőrösi gimnázium tanára lett. Az alföldi városban fordult határozottan a történetírás felé. Érdeklődésének homlokterébe a török hódoltság kora és Erdély története került.⁵ Az Akadémia 1858-ban levelező tagjává választotta. A kiegyezést követően a kultuszminisztérium titkáráként ismét Pestre került. 1873-ban az Akadémia rendes tagja, 1875-től a Magyar Történelmi Társulat titkára és ezzel együtt a *Századok* szerkesztője lett,⁶ s 1878-tól haláláig az Egyetemi Könyvtár igazgatója volt. Ugyancsak 1878-tól ellátta az Akadémia által kiadott *Történeti Tár* és 1885-től pedig a *Magyar történelmi életrajzok* sorozatának szerkesztését is. Egyik tanítványa Fejérfpataky László így ír mesteréről: „A nélkül, hogy a szó legszorosabb értelmében tanár lett volna: kört, iskolát alapított, melyet szeretettel tartott együtt. Középpontja volt a történetirodalmi törekvéseknek.”⁷ Annak ellenére, hogy írásait leginkább a hagyományos forrásközpontúság és forrásközlés jellemzi, mintsem a modern értelemben vett feldolgozás, szer-

³ A tudományos történetírás kialakulásáról bővebben lásd ROMSICS Ignác, *Magyar történetírás a 20. században* = R. I., *Történelem, történetírás, hagyomány*, Bp., Osiris, 2008, 177–195; Uő, *Clio bővületében: Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*, Bp., Osiris, 2011, 77–167, 245–284; ERŐS Vilmos, *Történetírás = Magyarország a XX. században*, V, szerk. KOLLEGA TARSOLY István, Szekszárd, Babits, 2000, 285–312; GUNST Péter, *A magyar történetírás története*, Debrecen, Csokonai, 1995, 148–170; R. VÁRKONYI Ágnes, *A pozitívista történetelmélet a magyar történetírásban*, Bp., Akadémiai, 1973, I–II; Steven Béla VÁRDY, *Modern Hungarian Historiography*, New York–Guildford, Columbia University Press, 1976, 34–43.

⁴ Szilágyi Sándor életrajzáról lásd FRAKNÓI Vilmos, *Emlékbeszéd Szilágyi Sándor rendes tag felett*, Bp., Akadémia, 1902; FEJÉRFPATÁKY László, *Szilágyi Sándor (1827–1899)*, Bp., Franklin, 1901; SZÁDECZKY Lajos, *Szilágyi Sándor*, Erdélyi Múzeum, 1899/1, 53–57; Uő, *Szilágyi Sándor emlékezete*, Erdélyi Múzeum, 1900/9, 491–515; MANN Miklós, *Adatok a Századok történetéhez Szilágyi Sándor szerkesztői korszakából (1875–1899)*, *Századok*, 1968/1–2, 205–239; Uő, *Kiemelkedő személyek, kiemelkedő teljesítmények a Történelmi Társulat történetében*, *Magyar Tudomány*, 2009/2, 138–142.

⁵ Szilágyi Sándor főbb művei: *Erdélyország története, tekintettel művelődésére*, Pest, Heckenast, 1866, I–II; *Báthory Gábor fejedelem története*, Pest, Ráth, 1867; *A Rákóczyak kora Erdélyben*, Pest, Pfeiffer, 1868; *Történeti rajzok*, Bp., Franklin, 1880; *Bethlen Gábor és a svéd diplomácia*, Bp., MTA, 1882; *Báthory Gábor fejedelem története*, Bp., Ráth, 1882; *Felső-Vadászi Rákóczy Zsigmond (1622–1652)*, Bp., Franklin, 1886; *II. Rákóczy György*, Bp., Franklin, 1891; *I. Rákóczy György*, Bp., Magyar Tört. Társ., 1893; *Erdélyi országgyűlési emlékek, történeti bevezetésekkel 1637–1699*, Bp., MTA, 1875–1898, I–XXI; Pauler Gyulával közösen *A magyar honfoglalás kútfői: a honfoglalás*, Bp., MTA, 1900.

⁶ Vö. OROSZ István, *A Magyar Történelmi Társulat útja a kiegyezéstől a rendszerváltásig*, *Magyar Tudomány*, 2009/2, 135.

⁷ FEJÉRFPATÁKY, *i. m.*, 16.

teágazó tevékenysége nyomán az 1880–90-es években a történeti kutatások egyik központi szervezője és irányítója volt. Bár Szilágyi bizonyos mértékig a nemzeti romantikus történetírói csoport képviselőjeként van elkönyvelve, szervezői munkájával az ekkor működő különböző irányzatok (a népies realista, a nemzeti romantikus, a gazdaság- és társadalomtörténeti iskola, az egyháztörténeti irányzat, a bécsi magyar történetírói kör) közötti egyensúlytartásra törekedett, aminek köszönhetően kortársai „nagy kiegyenlítő”-ként tartották számon. Szilágyi nagyon fontosnak tartotta a magyar történelem népszerűsítését, társadalmi elterjesztését, a nemzeti emlékezet erősítését. E feladat jegyében született meg a *Magyar történeti életrajzok* általa szerkesztett harmincnolc kötete (1920-ig összesen hatvanhat kötet), és ugyancsak ezzel a szándékkal jött létre a millenniumi *A magyar nemzet története* is. Szádeczky Lajos ennek a jelentőségét az alábbiak szerint fogalmazta meg: „egy olyan magyar történetet akart honfitársai kezébe adni, mely messze felülmúlja az eddigieket, mely mintegy világi bibliája legyen nemzetének, – s megszerkesztette munkatársaival »A magyar nemzet millenniumi történetét«, a mely állami létünk ezredéves határán hirdetője, kincses tárháza a múlt dicsőségének, a történelem tanulságainak s útmutatója az új ezredév törekvéseinek.”⁸ Modern kifejezéssel azt mondhatjuk, hogy a méretében és kivitelezésében is monumentális szintézis elkészítésének irányításával a magyar történelem 19. század végéig feltárt tényanyagának közérthető rögzítésére és akkori értelmezésének megkonstruálására törekedett.

A Magyar Történelmi Társulat 1883. április 5-én tartott ülésén Bánó József (választmányi tag, korábbi képviselőházi alelnök) javaslatot tett egy, a millenniumra elkészülő „nagy történeti, ethnographiai és ethnológiai munka” pályázati felhívásának a kiírására.⁹ Az ennek nyomán később végül üzleti alapon megvalósuló szintézis gyakorlati kidolgozása Emich Gusztávnak, az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. vezérigazgatójának a nevéhez fűződik, aki az egyes korszakok szakértő kutatóinak felkérésével, a francia Lacroix-féle kiadásokhoz hasonlóan gazdagon illusztrált kivitelben kívánta elkészíteni a „Mille-nárius Történetet”.¹⁰ Az eredeti tervek szerint a vállalkozás Ipolyi Arnold beszercebányai, majd nagyváradai püspök, a Magyar Történelmi Társulat elnöke főszerkesztésével került volna kidolgozásra, végül azonban Ipolyi 1886-ban bekövetkezett halála miatt, az addig is szerkesztőként számításba vett Szilágyi Sándor irányításával valósult meg.¹¹ Amint az Szilágyi rövid életrajzi vázlatából is látható, a szintézis elkészítése tapasztalt és körültekintő irányító kezeibe került.

A kiadó és a szerkesztő megállapodása az 1893. június 27-én kötött szerződésben történt meg.¹² A szerződés szerint Szilágyi szabad lehetőséget kapott az egyes köteteket

⁸ SZÁDECZKY, *i. m.*, 503–504.

⁹ *Magyar Történelmi Társulat, Századok*, 1883/4, 391. (A szerző megjelölése nélkül.)

¹⁰ Emich Gusztáv kiadói előszava = *MNT, i. m.*, X, 5. Vö. Kiss István, *Az Athenaeum Könyvkiadó története és szerepe a magyar irodalomban*, Bp., Akadémiai, 1980, 38; BÁNÁTI Ágnes, SÁNDOR Dénes, *A szászszentendői Athenaeum (1868–1968)*, Bp., Akadémiai, 1968, 96.

¹¹ SZILÁGYI Sándor szerkesztői előszava = *MNT, i. m.*, X, 8.

¹² Az Athenaeum Rt. és Szilágyi Sándor között 1893. június 27-én létrejött szerződést lásd Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (továbbiakban: OSZKK), Fond 3, Szilágyi Sándor 1893. Vö. MANN, *A milleneumi...*, *i. m.*, 1121.

író munkatársak kiválasztására, valamint feladatuk kapta a terjedelemben is meghatározott kéziratok pontos beérkeztetését, azok „revidálását”, az illusztrációra szolgáló képanyag kijelölését és elhelyezését. A szerkesztői munkálatok első mozzanataként elkészült a szintézis „Tervrajza”, amely tartalmazza az egyes kötetek címét, azok íróit és az év megjelölésével a kiadás előrelátható idejét.¹³ E dolgozat keretei között nem kívánok foglalkozni a sorozat összes kötetének kérdésével, azonban az elmondható, hogy az eredeti tervhez képest több, főleg személyi változás is történt az öt éven keresztül folyó munka során. Szilágyi Sándor a „Millenáris Történet” 4. kötetének megírására Fraknói Vilmost kérte fel, s a negyedik kötet végül azon négy kötet közé tartozik, amelyek az eredeti terveknek megfelelően, a „Tervrajzban” jelölt módon látott napvilágot.¹⁴

Fraknói Vilmos (Ürmény, 1843–Budapest, 1924) a dualizmus kori történetírás rendkívül termékeny művelőinek egyike volt, s akit az egyháztörténeti irányzat legjelentősebb képviselőjeként tartunk számon.¹⁵ Teológiai és bölcsészeti tanulmányok elvégzését követően rövid ideig a nagyszombati gimnázium, majd az esztergomi papnevelő intézet tanára volt. 1870-ben az Akadémia levelező tagja lett, egy évvel később pedig, felhagyva a tanári pályával, a fővárosba költözött és tudatosan a történelem kutatásának szentelte életét. 1873-tól az Akadémia rendes tagja, 1879–1889 között főtitikára, majd 1889–1892 között másodelnöke volt. 1875–1879 között a Nemzeti Múzeum könyvtárának vezetője lett, s 1897–1915 között a múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelőjeként tevékenykedett.¹⁶ 1876–1879 között a Magyar Könyvszemle, 1879–1889 között pedig az Akadémia évkönyveinek szerkesztője volt. Tudományos munkáiban elsősorban a magyar középkorral és kora újkorral, a Hunyadiak korával, az ellenreformációval, a Szentszék és Magyarország diplomáciatörténetével foglalkozott, de nagy hatású publikációt tett közzé a Martinovics-féle mozgalommal kapcsolatban is.¹⁷ Nagy hangsúlyt fektetett Mátyás

¹³ „Tervrajz a Magyar Nemzet Története a Legrégibb Időktől Napjainkig című 10 kötetes műről” (továbbiakban Tervrajz). Lásd ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattára (továbbiakban: ELTE EKK), Szilágyi-dosszié. [Katalogizálatlan anyag.] Millenniumi történetre vonatkozó levelezés.

¹⁴ A kötetek többsége ugyanis nem az eredetileg kijelölt szerzők által készült el: a harmadik kötetet Pór Antalnak, Czobor Bélának és Fejérfataky Lászlónak kellett volna elkészítenie, ehelyett Pór Antal és Schönher Gyula írta meg. Az ötödik kötetet Károlyi Árpád helyett Acsády Ignác és a hetedik kötetet Thaly Kálmán helyett ugyancsak Acsády Ignác írta meg. A nyolcadik kötetet pedig Acsády helyett Marczali Henrik készítette el, a tizedik kötetet Kónyi Manó és Bessenyei Ferenc helyett Márki Sándor és Beksics Gusztáv írta meg. Lásd Tervrajz.

¹⁵ Fraknói Vilmos életrajzáról lásd TÓTH László, *Fraknói Vilmos*, Magyar Könyvszemle, 1924/1–4, 98–105; LÉDERER Emma, *A magyar polgári történetírás rövid története*, Bp., Kossuth, 1969, 67–72; RÖTTLER Ferenc, *Fraknói Vilmos történetírói pályakezdése (1861–1871)*, Századok, 1969/5–6, 1046–1076; Uő, *Fraknói Vilmos (1843–1924)* = RÓMER Flóris, IPOLY Arnold, FRANKÓI Vilmos, *Egyház, műveltség, történetírás*, vál., s. a. r., bev. RÖTTLER Ferenc, Bp., Gondolat, 1981, 170–174.

¹⁶ Annak ellenére, hogy Fraknói Vilmost elsősorban történetíróként tartjuk számon, több egyházi pozíciót is szerzett: 1878-tól nagyváradai kanonok, 1879-től szekszárdi címzetes apát, 1892-től arbei címzetes püspök, valamint 1900-tól szentjóbói főpápa volt.

¹⁷ Fraknói Vilmos főbb művei: *Pázmány Péter és kora*, Pest, Ráth, 1868–1872; *Martinovics és társainak összeesküvése*, Bp., Ráth, 1880; *Magyarország a mohácsi vész előtt: a pápai követek jelentései alapján*, Bp., Szent-István-Társulat, 1884; *Erdődi Bakócz Tamás élete*, Bp., Méhner, 1889; *Hunyadi Mátyás király*, Bp., Magyar Tört. Társ., 1890; *A magyar királyi kegyúri jog Szt. Istvántól Mária Teréziáig*, Bp., MTA, 1895; *A Hunyadiak és Jagellók kora = MNT, i. m.*, IV; *Werbőczy István életrajza*, Bp., Magyar Tört. Társ., 1899; *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-Székekkel*, Bp., Szent-István-Társulat, 1901–1903; *Petrarca és Nagy Lajos*, Bp., MTA,

király könyvtárának felkutatására,¹⁸ és a vatikáni könyv- és levéltárak magyar vonatkozású anyagainak feltárásával megalapozta a későbbi Római Magyar Akadémia tevékenységét.

A fentebbi vázlatos életrajz áttekintése során is meggyőződhetünk arról, hogy a *A magyar nemzet története* című szintézis munkálatainak előkészítésekor Szilágyi Sándor Fraknói Vilmos személyében a korszak egyik legkiválóbb kutatóját kérte fel a negyedik kötet megírására. A két történész történelemszemléletének különbözősége, miszerint a református Szilágyi Sándor a nemzeti romantikus irányzat tagjai közé sorolható, Fraknói Vilmos pedig a katolicizmus, illetve az ellenreformáció jelentőségét hangsúlyozó egyháztörténeti irányzat egyik legkarakteresebb képviselője, nem képezett elháríthatatlan akadályokat kettejük közös munkájában.¹⁹ Sőt azt is mondhatjuk, hogy a két történész szoros barátságban állt egymással, amelynek köszönhetően – egy évtizedekkel korábbi kérésének eleget téve – Szilágyi halálát követően éppen Fraknói Vilmos tartott emlékbeszédet idősebb barátja felett az Akadémián.²⁰ Szilágyi azonban nem csupán a személyes rokonszenv alapján kérte fel Fraknóit a munkára, hanem elsődlegesen azért, mert tevékenységét ismerve tudta, hogy korábban már foglalkozott a kötet témáját jelentő kérdésekkel. Fraknói Vilmos az 1884-ben magyarul, majd két évvel később németül megjelent *Magyarország a mohácsi vész előtt: a pápai követek jelentése alapján* című könyvében²¹ a leendő negyedik kötet második felének témáját, az 1890-ben napvilágot látott *Hunyadi Mátyás király élete* című munkájában pedig a kötet első felét dolgozta fel. Az utóbbi könyv ráadásul a Szilágyi Sándor által szerkesztett *Magyar történeti életrajzok* sorozatban került kiadásra.

Szilágyi a „Tervrajz” elkészítését követően 1893 májusában és júniusában vette fel a kapcsolatot a leendő szerzőkkel, és ezt követően többekkel hamarosan sor is került a szerződés megkötésére. Bár az Athenaeum és Fraknói szerződésére sajnos nem bukkantam rá, arra lehet következtetni, hogy annak aláírása nem ebben az időszakban történt meg. Fraknói a felkérő levélre adott válaszában azzal együtt, hogy határozottan elvállalta a munkát, a tervezettel kapcsolatban több észrevételt is tett.²² A szerkesztőt Pauler Gyula, Hampel József és Pulszky Károly felkérésére ösztönözte, és az új személyek bevonásával az egész sorozatra kiterjedően az archeológiai-művészettörténeti rész külön szerzőkkel

1900; *II. Rákóczy Ferenc vallásos élete és munkái*, Bp., Szent-István-Társulat, 1906; *Mátyás törekvései a császári trónra*, Bp., MTA, 1914; *A Habsburg ház első érintkezései Magyarországgal*, Bp., MTA, 1917; *A magyar királyválasztások története*, Bp., Athenaeum, 1921; *A Habsburg-ház trónöröklési jogának megállapítása az 1687/8-ik évi országgyűlésen*, Bp., Athenaeum, 1922; *A bécsi Pázmány-Intézet megalapítása*, Bp., Stephaneum, 1923.

¹⁸ FRAKNÓI Vilmos, FÓGEL József, GULYÁS Pál, HOFFMANN Edith, *Bibliotheca Corvina: Mátyás király budai könyvtára*, Bp., Szent István Akadémia, 1927.

¹⁹ Vö. „Természetesen az egyes korszakok festésében, jellemzésében mindenki saját meggyőződését követte s mi ezek megnyilatkozásának akkor sem álltuk útját, midőn a feldolgozásban vagy jellemzésben nem mindenben értettünk velük egyet.” SZILÁGYI Sándor szerkesztői előszava = *MNT*, i. m., X, 8.

²⁰ „Még a hetvenes évek közepén történt, hogy heves tüdőlob a sír szélére vitte Szilágyit. [...] én is megjelentem ágyánál. Biztató szavaimra csüggedve válaszolt [...] : ígérem meg, hogy az Akadémiában az emlékbeszédet én tartom fölötte. [...] Óhajtságának teljesítését ahhoz a föltételhez kötöttem, hogy, ha túlél engem, ő tartja meg fölöttem az emlékbeszédet.” Lásd FRAKNÓI Vilmos, *Emlékbeszéd...*, i. m., 1.

²¹ Wilhelm FRAKNÓI, *Ungarn vor der Schlacht bei Mohács: 1524–1526: auf Grund der päpstlichen Nuntiaturreportage*, Bp., Lauffer, 1886.

²² Fraknói Vilmos 1893. május 4-én Abbáziában kelt levele Szilágyi Sándorhoz. Lásd ELTE EKK, Szilágyi-doszzié. Millenniumi történetre vonatkozó levelezés.

történi feldolgozását szorgalmazta. Thallóczy Lajos bevonásával pedig a balkanológia erősítésére törekedett.²³ Utólagosan tudjuk, Pauler, Hampel, Pulszky és Thallóczy ennek ellenére nem kapcsolódtak be a szintézis egyes kötetének az írásába.²⁴ Fraknói még másfél évvel későbbi levelében is három feltételhez kötötte a szerződés aláírását. Az első feltétel a negyedik kötet szerkezeti átalakítását jelentette. Mivel Szilágyi Sándor Mátyás trónra lépésével szerette volna kezdeni a kötet tematikáját,²⁵ Fraknói levelében azt írta: „A kötetet nem célszerű Mátyással kezdeni. A nemzet életének és fejlődésének történetében természetszerűbb volna a korszakot a »várnai csatától a mohácsi vereséig« határolni. Így bele esnék Hunyadi János kormányzósága is.”²⁶ Ez az elvárás pozitív fogadtatásra talált. Szilágyi módosította a harmadik és negyedik kötet tematikáját aszerint, hogy Albert uralkodását az előbbi, I. Ulászló uralkodását pedig az utóbbi részek tárgyalják. A tematikai módosítások érintették a kötetek címeit és alcímeit is. *Az Anjou ház és örökösei (1301–1439)* című 3. kötet első része változatlanul *Az Anjouk kora* címet kapta, azonban az eredetileg a *Luxemburg ház kora* elnevezést viselő második rész *Az Anjou-ház örökösei* címmel jelent meg.²⁷ A negyedik kötet pedig – mivel a szintézis dinasztiákhoz vagy uralkodókhoz kapcsolódva dolgozza fel az egyes korszakokat, s ehhez a koncepcióhoz illeszkedve címében nem kezdődhet a várnai csatával – *A Hunyadiak és a Jagellók kora (1440–1526)* címet kapta. Fraknói második feltétele a Szilágyi mellett segédszerkesztőként dolgozó Schönherr Gyulára vonatkozott, aki „erre a kötetre érvényes speciális revisori hivatást méltóztassék elvállalni, és ezen működésért az Athenaeumtól külön 400 ft nyi tiszteletdíjat kapjon.”²⁸ Schönherr erre a kötetre irányuló felkérése, mivel ő a 3. kötet második felét (eredetileg a *Luxemburg ház kora* címmel) író Fejérpataky László visszalépése miatt annak helyére állt, nem valósulhatott meg.²⁹ Fraknói utolsó szempontját, miszerint a negyedik kötet elkészítésének a határideje 1896. március 1. legyen, Szilágyi – a dátum megváltoztatására több próbálkozást téve – végül elfogadta.³⁰

A hosszú egyeztetést követően Fraknói Vilmos 1894 decemberében kezdte el a negyedik kötet írását. Korábbi munkáinak köszönhetően a politikatörténeti részekkel meglehetősen gyorsan haladt, de a nyomtatva hozzávetőlegesen hétszáz oldalt kitevő kézirat

²³ A történeti és az archeológiai részek külön szerzőkkel történi feldolgozására végül csak az első, második és harmadik kötetekben került sor.

²⁴ Nincs tudomásunk arról, hogy Fraknói kérésének hatására Szilágyi a névsorból kikkel vette fel a kapcsolatot, de Hampel és Thallóczy illusztrációi megszerzésével, több alkalommal segítettek a kiadási tevékenységet.

²⁵ Lásd Tervrajz.

²⁶ Fraknói Vilmos 1894. december 1-jén Rómában kelt levele Szilágyi Sándorhoz. OSZKK Fond IX/200.

²⁷ A Tervrajzban a harmadik és negyedik kötetek témáit kijelölő elképzelés – Fraknói idevágó feltétele nélkül is – pontosításra szorult, hiszen a Luxemburgi Zsigmond 1437-es halála és Mátyás király 1458-as trónra lépése közötti időszak eredetileg egyik kötetben sem szerepelt.

²⁸ Fraknói Vilmos 1894. december 1-jén Rómában kelt levele Szilágyi Sándorhoz. OSZKK Fond IX/200.

²⁹ Fejérpataky visszalépése valószínűleg megkönnyítette a harmadik és negyedik kötet tematikai módosításának a kérdését is, hiszen Schönherr munkába állására Fraknói javaslatát követően került sor. Schönherr segéd-szerkesztői megbízásáról lásd MANN, *A milleneumi... i. m.*, 1124; és BALOGH Béla, *Schönherr Gyula élete és munkássága (1864–1908)*, Erdélyi Múzeum, 1994/3–4, 8.

³⁰ „Szorgalmasan kell dolgoznom. Azt a titkos kívánságát, hogy kötetemmel ez évben elkészüljek, nem helyeselhetem, de a terminusra, amit én tűztem ki február végére meg lesz a teljes kötet.” Fraknói Vilmos 1895. augusztus 10-én, Tátrafüreden kelt levele Szilágyi Sándorhoz. OSZKK Fond IX/200.

elkészítése így is két évet vett igénybe. Az összesen öt könyvből álló kötet első két könyve – az ötvennégy oldal terjedelmű *Ulászló uralkodása, 1440–1444*, illetve a kilencvenhat oldal terjedelmű *Hunyadi János és V. László* című részek – alapvetően új munka eredményeként született meg. A kötet egyik törzssanyagát jelentő, százötven oldalas *Hunyadi Mátyás király* című harmadik könyv Fraknói ezen cím alatt korábban megjelent munkájának az átdolgozásával jött létre.³¹ Az átdolgozás ebben az esetben főleg tömörítést és egyes témák elhagyását jelentette, ugyanis az eredetileg négyszáztizenhat oldal terjedelmű önálló könyv kevesebb mint fele jelent meg az új kötet egyik részeként. A száznyolcvanhat oldalas negyedik könyv, a *II. Ulászló és II. Lajos, 1490–1526* címet kapta. Ez a fejezet legnagyobb részben a Fraknói 1884-ben *Magyarország a mohácsi vész előtt* címen, önállóan kiadott kötetének az átdolgozásával jelent meg. A módosítás azonban itt jóval kisebb mértékű, mint az előző rész esetében, amit a nagyjából azonos terjedelem is felkínált. A szerző számára a negyedik kötet legnagyobb kihívást jelentő része mindenképpen a *Műveltségi állapotok, 1440–1526* című utolsó könyv lehetett. Annak ellenére, hogy a szerző ebben a kérdéskörben néhány résztémát már feldolgozott,³² a korszak művészetéről és műveltségéről összegző jellegű munkát ezt megelőzően nem állított össze. A fejezet elkészítése során Fraknói számára nagy gondot jelentettek a terjedelmi korlátok is.³³

Fraknói Vilmos a kötet negyedik könyvének 10. fejezeteként foglalkozik a mohácsi csatával: annak közvetlen előzményeivel, magával az ütközet lefolyásával és következményeivel (a fejezet címe: *A hadjárat, A mohácsi ütközet*). A mohácsi csata tárgyalását, módszertani feldolgozását az esemény historiográfiái jelentősége és összefüggései miatt érdemes összevetni a kötetben szereplő más csaták és várostromok történeti bemutatásával. A vizsgált kötetben a szerző – annak ellenére, hogy nem hadtörténész – az ütközetek tárgyalására különleges hangsúlyt fektet. Ezt támasztja alá eredeti felvetése is, amely szerint a korszakot a várnai csatától a mohácsi csatáig tartó időkeretben kívánta tárgyalni. Ez az időkeret valamelyest módosult, de a szintézis negyedik kötetében hasonló időintervallum került feldolgozásra. Az 1440 és 1526 közé eső magyar történelem elemzése során Fraknói több alkalommal kitér a korszak csatáinak tárgyalására. A kötetben szereplő ütközetek a szerző által felhasznált módszerek tekintetében négy jól elkülöníthető típusba sorolhatók, és önálló csoportot képeznek azok a csaták, illetve várostromok, amelyek nem szerepelnek a kötetben.

³¹ FRAKNÓI, *Hunyadi Mátyás...*, i. m.

³² FRAKNÓI Vilmos, *Vázlatok Magyarország műveltségi állapotairól*, Bp., Athenaeum, 1877; Uő, *Vitéz János esztergomi érsek élete*, Bp., Szent-István-Társulat, 1879; Uő, *Tomori Pál élete és levelei*, Bp., Athenaeum, 1881; Uő, *Erdődi Bakócz...*, i. m. A szintézis *A Hunyadiak és a Jagellók kora 1440–1526* című kötetének megírását követően azonban Fraknói érdeklődése több alkalommal fordult a munkában összefoglalóan tárgyalt műveltségi kérdések irányába: pl. Uő, *Karai László budai prépost, a könyvnyomtatás meghonosítója Magyarországon*, Bp., MTA, 1898; Uő, *Werbőczy István...*, i. m.; valamint FRAKNÓI, FÖGEL, GULYÁS, HOFFMANN, i. m.

³³ „Úgy látom, hogy kéziratomban sokkal többet adott mint amennyire számítottam, mind Mátyás mind a Jagellók koránál. Már pedig a műveltség történetére okvetlenül kell 8–10 nyomott ívet számolni.” Fraknói Vilmos 1896. március 12-én Rómában kelt levele Szilágyi Sándorhoz. OSZKK Fond IX/200.

1. táblázat

Az 1440–1526 közötti magyar történelem csatáinak és várostromainak feldolgozási típusai
Fraknói Vilmos A Hunyadiak és a Jagellók kora (Bp., 1896) című könyvében

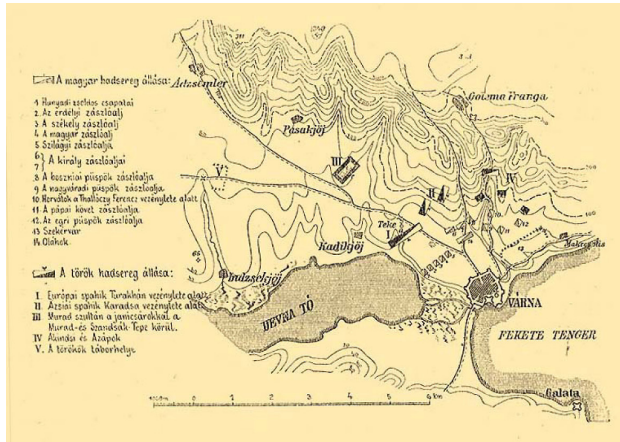
1. csoport	2. csoport	3. csoport	4. csoport	5. csoport (A kötetben nem szerepel)
Bátaszék (1441) Szeben (1442) Töröcsvári-szoros (1442) Vaskapu (1442) Nikápoly (1444) Losonc (1451) Galambóc (1458) Sárospatak (1458) Körmend (1459) Jajca (1463/1464) Moldvabánya (1467) Szabács (1476) Kenyérmező (1479) Kőszeg (1482) Bécsújhely (1486) Csontmező (1490) Jajca (1500/1501/1502) Temesvár (1514) Jajca (1525)	Marosszentimre (1442) Niš (1443) – Kunovica-szoros (1443) Rigómező 2. (1448) Bécs (1485)	Várna (1444) – Nikápoly – Jenibazar – Sumla Nándorfehérvár (1456) Nándorfehérvár (1521) – Szabács – Zimony	Mohács (1526) – Pétervárad – Újlak	Szekszárd (1440) Kassa (1441) Krusevác (1454) Hodonin (1470) Marosvásárhely (1506)

Az 1. csoportot azok a csaták és várostromok alkotják, amelyek csak említés szintjén szerepelnek a feldolgozásban. Annak ellenére, hogy közülük több jelentős hatással rendelkezik a magyar történelemben (pl. Galambóc, 1458; Jajca, 1463/1464; Kenyérmező, 1479; Bécsújhely, 1486), ezekre általában mindössze egy-egy mondat erejéig tér ki a szerző. A 2. csoportra már komolyabb hangsúly helyeződik. Rendszerint sor kerül a körülmények ismertetésére, a szemben álló felek pontos leírására és az ütközet több mondatban történő elbeszélésére. A csaták rendszerint helyet kapnak a fejezetek rövid szinopszisában is. Az ebben a csoportban szereplő ütközetek és ostromok többsége a korszak történelmének kiemelkedő eseményei közé tartoznak (Niš, 1443; Rigómező 2., 1448; Bécs, 1485). Ez alól esetleg kivételt képezhet a marosszentimrei csata, amely valószínűleg Lépes György erdélyi püspök halála és a helyi templom megalapítása miatt került ebbe a csoportba.³⁴ A csaták elbeszélésének megértésére a legtöbb esetben tusrajzos vázlatterképek is közlésre kerültek, és az események jelentőségét rendszerint a korszak romantikus ábrázolásmódját alkalmazó képanyaggal is hangsúlyozni kívánták a kötet készítői.³⁵ A csa-

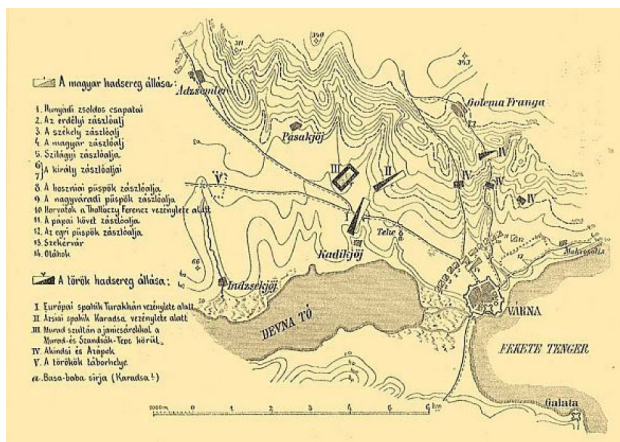
³⁴ A marosszentimrei templomalapítás, a kötet művelődéstörténeti fejezetében is szerepel. Lásd FRANKÓI, *A Hunyadiak...*, i. m., 624.

³⁵ A térképek Kupelwieser Ferenc munkáinak felhasználásával készültek. A romantikus (táj)rajzok, ún. szövegképek Cserna Károly és Székely Árpád – a szintézis számára elkészített – munkái. A képanyag nagy része, amelynek kiválasztásában Fraknói is részt vett, a *Történeti életrajzok* köteteiből és az Archeológiai Bizottság készletéből került átvételre.

taléírások 3. csoportját azok a kiemelten fontos ütközetek és ostromok képezik, amelyek tárgyalása önálló fejezetekben történik (Várna, 1444; Nándorfehérvár 1., 1456; Nándorfehérvár 2., 1521). Ezek az események rendszerint az előkészületektől kezdve nagy körültekintéssel és általában eredeti források szemléltetésével kerülnek bemutatásra. Természetesen ezek ábrázolása is részletes térképes magyarázattal és szövegképek alkalmazásával történik. A 3. csoportból itt csupán a várnai csatát szeretném kiemelni. Fraknói az ütközetet a kötet tizenegy oldalas önálló fejezetében dolgozza fel. A csata leírását a hadjárat megindulásával kezdi, majd rátér az ütközet részletes ismertetésére. Az ismertetést két térkép segítségével teszi meg, és emellett az esemény jelentőségének a hangsúlyozására felhasználja Jan Matejko lengyel festő 1879-ben készült, *A várnai csata* című olajfestményét is.

*A magyar és török seregek a várnai csata reggelén
(Fraknói V., 1896., 57.)*

*A várnai ütközet. A seregek állása déltájban
(Fraknói V., 1896., 59.)*

*A várnai csata. Matejko János olajfestménye a M. Nemz. Múzeum képtárában
(Fraknói V., 1896., Képmelléklet)*

A korszak csatáinak elemzését tekintve önálló módszertani csoportot jelent Fraknói Vilmos Mohács-feldolgozása. A mohácsi csata történetének ábrázolása – az előző csoporthoz hasonlóan – önálló fejezetben történik, de az elemzés részletessége miatt mérete a 3. csoportban szereplő csataléírások dupláját teszi ki (huszonnyolc oldal).³⁶ A szerző a közvetlen előkészületek bemutatásának fonalát 1526 májusáig viszi vissza, nagy hangsúlyt helyezve a főurak széthúzásából eredő kedvezőtlen belpolitikai és pénzügyi helyzet tanulmányozására, ezen belül részletesen kiemeli a pápai nuncius és a magyar egyházi vezetők tevékenységét és álláspontját.³⁷ Ezt követően komolyan foglalkozik Zápolya János erdélyi vajda helyzetével és megítélésével, s kitér a havasalföldi hadjárat lehetséges tervére. Bár határozottan állítható, hogy nem szimpatizál a vajda személyével, a szultánnal kötött szövetségéről és árulásáról szőtt vádakát egyértelműen elutasítja.³⁸ Ezzel szemben pozitív-

³⁶ *A Hunyadiak és a Jagellók kora* című kötet mohácsi csatát tárgyaló 10. fejezete terjedelmében, szerkezetében és több alkalommal megfogalmazásaiban is Fraknói Vilmos *Magyarország a mohácsi vész előtt: a pápai követek jelentése alapján* című kötet hatodik könyvének negyedik és ötödik fejezetére épül.

³⁷ Fraknói a negyedik kötet Mohács előzményeit tárgyaló bevezetőjében eltér korábbi művének szerkezetétől. Az 1884-ben kiadott munkájában az európai uralkodók állásfoglalásának elemzésével vezeti be a csata történetét, ezen belül külön kitérve Ferdinánd osztrák főherceg és a horvát rendek aspektusának az ismertetésére. (FRAKNÓI, *Magyarország a mohácsi... i. m.*, 261–266.) A nagyhatalmak és a környező államok uralkodói szempontjainak a bemutatására a „Millennáris Történet”-ben nem kerül sor, ezzel szemben sokkal nagyobb hangsúly helyeződik a hazai egyházi vezetők és a pápai követek magyarországi tevékenységének az ismertetésére.

³⁸ FRAKNÓI, *A Hunyadiak... i. m.*, 496–497. Ez tartalmilag összecseng a *Magyarország a mohácsi vész előtt...* című munka állásfoglalásával (Uő, *Magyarország a mohácsi... i. m.*, 267–272). Zápolya János és a török szultán Mohács előtti kapcsolatát a magyar koronára pályázó Ferdinánd főherceg magánvéleményeként kezeli.

van mutatja be az „ország határainál egyedül örökdő főpap”, Tomori Pál tevékenységét.³⁹ Az 1526-os török hadjárat Mohács előtti eseményeinek áttekintése ugyancsak komoly részét képezi az elemzésnek. Ennek keretében történik meg Pétervárad ostromának és a török hadsereg összetételének az ismertetése is.⁴⁰ Nagy részletességgel taglalja a magyar hadsereg felvonulásának, a népfelkelés elrendelésének és a tolnai katonai összpontosításnak az eredményeit. Ezzel együtt aprólékosan fejtegeti a fővezérválasztás kérdését, és kitér a csata helyének a kijelölésére.⁴¹ Az ellenség létszámát és annak harci erejét feltérképező információkat teljességgel hiteltelennek minősítve a magyar hadvezetést túlságosan elbizakodottnak tartja.⁴² Fraknói – II. Lajos király rendeletének szó szerinti ismertetésével – részletesen kitér a horvát rendek közvetlenül a mohácsi csatát megelőző napokban megváltozott álláspontjának kifejtésére.⁴³ A szerző 1884-ben megjelent írásához képest jóval részletesebb a szintézis számára írt fejezetben a magyar és a török hadsereg csatarendjének és vezéreinek a bemutatása.⁴⁴ Hasonló a helyzet a csata lefolyásának a taglalásával is, amelynek könnyebb megértésére jól áttekinthető térképvázlatot is alkalmaz.⁴⁵

Ezt követően tér rá a veszteségek ismertetésére, a csatában elhunyt főurak, főpapok, fővezérek számbavételére és a király halála körülményeinek bemutatására.⁴⁶ Részletesen az olvasó elé tárja a csata elemzésének elsődleges forrásait, Brodarics István szeremi püspök és királyi kancellár tudósításának, valamint Szulejmán szultán hadinapló-bejegyzése fordításának a szó szerinti idézésével. Fraknói 1884-es művében a mohácsi csatavesztés tényével fejezi be könyvét, a most tárgyalt kötetben azonban szerepel a királyné menekülésének, illetve a török hadak további útvonalának és tevékenységének az ismertetése is, a budavári bevonuláson át egészen az ország október 12-én történt elhagyásáig. Fraknói a fejezet zárásaként a mohácsi vereség történeti szerepének tömör értékelését adja. A katasztrófa kivételes jelentőségét nem az ütközet elvesztésében látja, hanem azt annak előzményeiből és következményeiből vezeti le. A mohácsi csatavesztés jelentőségével a magyarság „világtörténelmi missiójára” világít rá, és a keresztény civilizáció védelmében Magyarország védőbástyaszerepét hangsúlyozza. A fejezetben a mohácsi csatátér romantikus képi ábrázolása képmellékletként szerepel, egyrészt a mondanivaló illusztrálására,

³⁹ Fraknói Tomori Pál kalocsai érsek, alsó-magyarországi főkapitány szerepének ábrázolására már a korábbi fejezetekben is kitér. *A Hunyadiak...*, i. m., 426, 456, 475, 483, 485.

⁴⁰ *Uo.*, 498–499. Fraknói korábbi könyve a török sereg 1526-os tavaszi tevékenységét nagyobb aprólékosággal mutatja be. Pécsvárad ostroma mellett ott sor kerül Szalánkemén és Titel bevételének elbeszélésére is. (*Magyarország a mohácsi...*, i. m., 275–279.)

⁴¹ FRANKÓI, *A Hunyadiak...*, i. m., 501, 502. A török sereg drávai átkelésétől eltekintve ezek elemzése során átveszi a *Magyarország a mohácsi vész előtt...* című írásában már megfogalmazott megállapításokat és szövegszerkezetet. (FRANKÓI, *Magyarország a mohácsi...*, i. m., 287–292.)

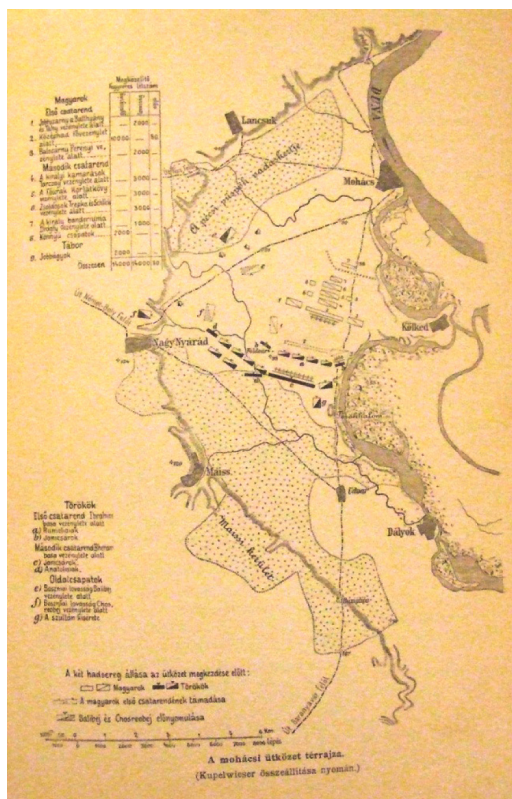
⁴² FRANKÓI, *A Hunyadiak...*, i. m., 502–504. Vö. Uő, *Magyarország a mohácsi...*, i. m., 292–295.

⁴³ FRANKÓI, *A Hunyadiak...*, i. m., 504–505. A II. Lajos király 1526. augusztus 25-én a mohácsi táborban kelt levele fordításának szó szerinti ismertetése mellett az eredeti kézirat másolata, valamint a latin nyelvű szöveg közlése is helyet kap a könyvben.

⁴⁴ *Uo.*, 506–508.

⁴⁵ A mohácsi csata az 1896-os kötetben történő leírásában Fraknói részben saját korábbi, 1884-ben napvilágot látott könyvére és Horváth Jenő alezredes munkájára támaszkodik. Lásd HORVÁTH Jenő, *Magyar hadi krónika*, Bp., MTA, 1895, 351–362.

⁴⁶ FRANKÓI, *A Hunyadiak...*, i. m., 508–509.

*A mohácsi ütközet térrajza
(Fraknoi V., 1896., 507.)*

másrészt, hogy hidat teremtsen a régmúlt és a 19. század végi jelen között. Megjegyzendő azonban, hogy például a korábban a várnai csata leírásánál felhasználthoz hasonló, nagy monumentális olajfestmény közlése elmaradt, noha már több évtizede megszülettek Than Mór és Székely Bertalan alkotásai.⁴⁷

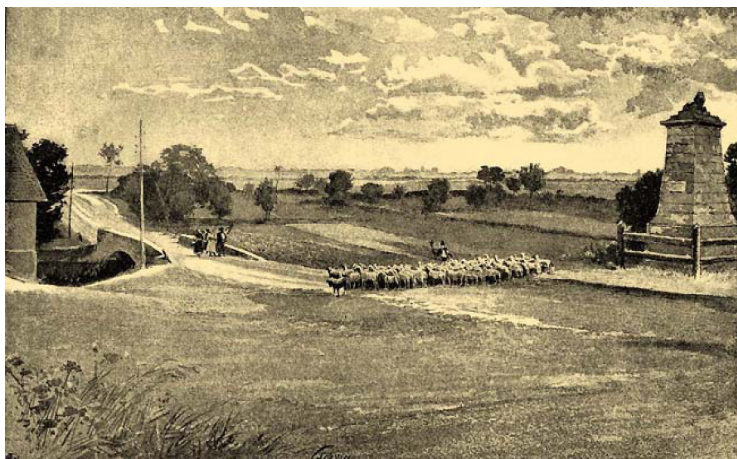
A téma objektív körüljárása megkívánja, hogy a mohácsi csata Fraknoi által leírt ábrázolását a 19. század végén „forgalomban lévő” más szintézisekben található történeti leírások ismeretében is vizsgálat alá vonjuk.⁴⁸ A „Millenáris Történet”, eltérően Szalay László⁴⁹ és Horváth Mihály⁵⁰ történeti feldolgozásaitól, kevésbé aprólékos és adatgazdag,

⁴⁷ Than Mór *Mohácsi csata* (1856), Székely Bertalan *II. Lajos bolttestének föltalálása a mohácsi csatatéren* (1860) és *A mohácsi csata* (1862–1864) című képei. Sajátos, hogy mindkét festő több képét felhasználják a szintézis különböző könyveiben, de a mohácsi csatával kapcsolatos alkotásaiknak közlésére nem került sor.

⁴⁸ A 19. század második felének történeti szemléletét tükröző összefoglaló munkái SZALAY László, *Magyarország története*, I–IV, Lipcse, Geibel, 1852–1853, V–VI, Pest, Lauffer és Stolp, 1857–1859 és HORVÁTH Mihály, *Magyarország történelme*, I–VI, Pest, Heckenast, 1860–1863¹, 1871–1873² voltak. Mind Szalay László, mind pedig Horváth Mihály szintézise esetében a harmadik kötet foglalkozik a mohácsi csata történetével.

⁴⁹ SZALAY László, *A Hunyadyaktól a mohácsi vészig, 1437–1526* = SZ. L., i. m., III, 571–588.

⁵⁰ HORVÁTH M., *Magyarország történelme*², i. m., III, 398–425.

Cserna Károly: *A mohácsi csatatér*
(Fraknói V., 1896., Képmelléklet.)

ezáltal azonban sokkal inkább átlátható és értelmezhető. A nevekkel és eseményekkel sűrűn tűzdelt leírásokkal szemben Fraknói a történet elbeszélésének a folyamatára és annak logikus felépítésére koncentrál. Mindazonáltal szerkezetében nagyjából a Horváth Mihály által leírt Mohács-feldolgozás beosztását követi. Mindkét korábbi szerzőhöz hasonlóan felhasználja Brodarics püspök csataleírását, azonban elhagyja a korábbi munkákat sokkal inkább jellemző fiktív párbeszédet és monológokat. Horváth és Szalay szintéziseivel szemben nem tesz utalást a feltételezéseken alapuló francia–török szövetségre,⁵¹ és felülbírálja a Horváth Mihálnál tapasztalható, Jagellókkal szembeni erőteljes fenntartásokat és ellenszenvet.⁵² Míg Horváth Mihály és Szalay László történetírása a 19. század során végbemenő polgárosodás liberális szemléletét hordozza magán,⁵³ a Szilágyi Sándor szerkesztésében megjelent szintézis az intézményrendszer tekintetében kiépült, módszereiben, kifejezőmódjában és forráskezelés terén letisztult történelemfeldolgozás eredményeit mutatja.

Végezetül vessünk egy pillantást Mohács és a nemzeti emlékezet kérdéssére. Fraknói Vilmos *A magyar nemzet története* című szintézis keretein belül a mohácsi csata leírásával maga is többszörösen részesévé vált az emlékezhely-alakítás vagy -teremtés folyamatának.⁵⁴

⁵¹ HORVÁTH M., *Magyarország történelme*², i. m., 398; SZALAY, i. m., 571.

⁵² HORVÁTH M., *Magyarország történelme*², i. m., 423–425.

⁵³ PAMLÉNYI ERVIN, *Pályák és irányok: Historiográfiai és művelődéstörténeti tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1989, 69–72, 79–81.

⁵⁴ Az emlékezhellyel kapcsolatban lásd Pierre NORA, *Emlékezet és történelem között: Válogatott tanulmányok*, vál., szerk., utószó K. HORVÁTH Zsolt, ford. HAAS Lídia, K. HORVÁTH Zsolt, LAJTAI L. László, NÉMETH Orsolya, TÓTH Réka, Bp., Napvilág, 2010; KESZEI András, *Az emlékezet rétegei*, Korall, 41. szám (2010. november), 5–34; Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, ford. HIDAS Zoltán, Bp., Atlantisz, 1999, 27–159; Jeffrey K. OLICK, Joyce ROBBINS, *A társadalmi emlékezet tanulmányozása: a kollektív emlékezettől a mnemonikus gyakorlat történeti szociológiai vizsgálatáig*, ford. KULCSÁR Dalma, Replika, 37. szám (1999. szeptember), 19–43.

E tekintetben az első szint mindenképpen a mohácsi csatavesztés történeti szimbólumához köthető. A magyar történelem győztes vagy vesztes ütközeteinek sorában Mohács szerepe mindenképpen az elsők között van. Egyszerre jelenti a konkrétumot: egy vesztes csatát, a középkori magyar államfejlődés lezárását, a magyar regionális középhatalom végét, az ország három részre szakadásának a kezdetét, és ha közvetett formában is, de mindenképp része van a protestantizmus elterjedésében. E több összetevő együtt tette Mohácsot alkalmassá arra, hogy a magyar történelem egyik ösztönösen kialakult emlékezhelyévé váljék. Az emlékezhellyé válás megerősítésében mindenképpen ott van Fraknói Vilmos szerepe is, aki a 19. század végén a nemzeti történelem nagy ívű ismeretése egyik feldolgozójaként hozzájárult a magyar társadalom növekvő kulturális és tudományos igényeinek a kielégítéséhez. Azonban Fraknói személyes szinten is kapcsolódik az emlékezhely kérdéséhez: a „magyar Lavisse”,⁵⁵ a Szilágyi Sándor által szerkesztett „Millenáris Történet” alkotóinak meghatározó tagjaként a nemzeti történelem elbeszélésének nem csupán alakítója, hanem kulturális emlékezetének egyik alanya is lett.

⁵⁵ A francia történelem első modern összefoglalása Ernest Lavisse nevéhez köthető. *Histoire de France depuis les origines jusqu'à la révolution*, éd. Ernest LAVISSE, Paris, Hachette, 1901–1911. Lásd NORA, *i. m.*, 97–152.

Magyar Historikerstreit?

(A Mohács-vita az 1960-as és 70-es években)

Az ún. Mohács-vita az 1960–70-es évek (sőt, az egész 1945 utáni magyar történetírás) egyik legnagyobb horderejű vitája volt,¹ amely még az 1980-as évekre is áthúzódott, s amely – mint ez később kiderül – végső soron a mai napig nem zárult le. A vita elemzése számos tanulsággal szolgálhat az utókor számára, akár a korszak szellemi-politikai légkörének megismeréséhez, de egyéb, általánosabb kérdések boncolgatásához is. Tanulmányom első felében röviden összefoglalom a vita fő szakaszait és álláspontjait.

A Mohács-vitának három fő szakasza volt. Az első Nemeskürty István 1966-ban napvilágot látott *Ez történt Mohács után* című könyvéhez kapcsolódik, amely megjelenése után azonnal széles körű visszhangot váltott ki.² Mint ismeretes, Nemeskürty legfontosabb, ikonoklasztának szánt tézise az volt, hogy a mohácsi csatavesztésnek korántsem volt olyan (főleg nem katasztrófális) jelentősége, mint ahogy korábban gondolták: lényegében egy csatavesztés volt a sok közül, s a magyarság igazi katasztrófáját az uralkodó „osztály” okozta. Ez a Buda végleges megszállásáig tartó időszakban ugyanis változatlanul egyéni, önző céljaival, hatalmi és pártharcokkal, vagyongyarapítással (mint a martalóc Török Bálint) volt elfoglalva, aminek következtében szabad és könnyű préda lett az ország a török számára. A „képrombolás” nagy visszhangot váltott ki, a könyvet a közönség többbezes példányszámban vásárolta (a későbbi kiadásokét is), alapvetően igen kedvező vélemények, kritikák jelentek meg az író Gyurkó László, Lázár István, a színész-rendező Major Tamás, Ruffy Péter, a történész Rottler Ferenc és mások tollából a *Magyar Nemzet*, a *Népszabadság*, a *Kritika*, a *Valóság* és egyéb folyóiratok, napila-

¹ A Mohács-vita korábbi irodalmához: Steven Bela VARDY, *The Changing Image of the Turks in Twentieth Century Hungarian Historiography* = S. B. V., *Clio's Art in Hungary and Hungarian America*, New York, Columbia University Press, 1985, 147–170; ZÖLDI László, *A múlt prófétája: a Nemeskürty-rejtély*, Bp., Magvető, 1989; ÖZE Sándor, *Nemzetudat és historiográfia*, [Bp.], Hamvas Intézet, 2009. A vita anyagából részletek olvashatók: *Mohács*, szerk. B. SZABÓ János, Bp., Osiris, 2006. Az összefoglalások közül legújabban: ROMSICS Ignác, *Clio bűvöletében: Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*, Bp., Osiris, 2011.

² NEMESKÜRTY István, *Ez történt Mohács után: Tudósítás a magyar történelem tizenöt esztendejéről 1526–1541*, Bp., Szépirodalmi, 1966.

pok hasábjain.³ Rövidesen azonban a történészszakma is jelentkezett, a *Vasi Szemlében* Sinkovics István, a *Látóhatárban* a később szintén protagonistává váló Perjés Géza, a *Valóságban* és a *Századokban* Szakály Ferenc⁴ személyében. A szakmai fogadtatás szinte egyöntetűen elutasító volt. Sinkovics István még csak a Kőszeg deheroizálását célzó megállapításokkal vitatkozott, de Perjés Géza és Szakály Ferenc az egész könyv koncepcióját támadta, azaz a nemességet sommásan elítélő kijelentéseket bírálta, valamint Fráter György és mások démonizálását sem fogadta el. Bírálata érte a forráskritika hiányát (pl. Szerémi György esetében), sőt általában a források háttérbe szorítását, új források fel nem használását. Összességében károsnak vagy tudománytalan dilettantizmusnak értékelték Nemeskürty könyvét.

A Mohács-vita második szakasza az 1970-es évek közepére tehető, amikor az időközben a Dózsa György-féle parasztháborúról⁵ is könyvet író (és azzal is jelentős vitát generáló) Nemeskürty 1975-ben megjelenteti híres-hírhedt „hármaskönyvét”.⁶ Ez az 1966-os írás folytatását képező *Elfelejtett évtizedet*, valamint a Dózsa György-tanulmányt foglalja magába, rövid összekötő szövegekkel. Időközben azonban érik a „sárkányfog-vetés”, mert a korábban talán legharcosabb kritikus, Perjés Géza irányt vált. Minden tekintetben, hiszen az 1967-es kritika után kezd komolyan foglalkozni a Mohács-kérdéssel, s a hetvenes évek elején jelenik meg először a *Kortársban* több részletben, majd 1975-ben külön kötetben is *Az országot szélére vetett ország*⁷ című könyve. Ebben Perjés immár Nemeskürtyhez sok vonatkozásban hasonló álláspontot foglal el, s itt fejti ki részletesebben először a nagy vihart kavarázó tételeit, az ún. szulejmáni ajánlatról (azaz a törökkel való békekötés lehetőségéről, ami azt is jelentette, hogy az állami függetlenség elvesztése nem volt szükségszerű), valamint az ezzel a lehető legszorosabb összefüggésben lévő, ún. „akciórádiusz”-ról (ez pedig azt jelentette, hogy a török hódításnak volt egy olyan utólag kiszámítható, modellezhető „hatósugara”, amelyen a történeti Magyarország kívül esett, tehát a Török Birodalomnak így alapvetően nem volt célja és nem is állt érdekében az ország meghódítása).

Perjés könyvét parázs vita fogadta a történészek és nem történészek részéről. Itt talán a szélesebb közönség kevésbé kapcsolódott be, lévén jóval inkább szakmai kérdések szerepeltek a porondon. A legjelentősebb és legterjedelmesebb vita *Jelenkor* című folyóiratban zajlott, ahol Vekerdi László, Nemeskürty István, a szakmai oldalról legharcosabb Barta Gábor, Szakály Ferenc (akinek ebben az évben jelenik meg az ekkor induló *Sorsdöntő történelmi napok* című sorozatban az ellentábor által is nagyra tartott *A mohácsi csata* című kismonográfiája⁸), valamint Keresztury Dezső, Beke Kata, Faragó Vilmos je-

³ Pl. RUFFY Péter, *Mohács a mérlegen*, Magyar Nemzet, 1966. december 11.; MAJOR Tamás, *Van királydrámánk*, Népszabadság, 1966. december 18.; RÖTTLER Ferenc, *Ez történt Mohács után*, Kritika, 1967/2. Mindezekről részletesen és megbízható bibliográfiai adatokkal: ZÖLDI, i. m. és ÖZE, i. m.

⁴ SZAKÁLY Ferenc, *Ez történt Mohács után*, Századok, 1968/1–2, 260–264.

⁵ NEMESKÜRTY István, *Krónika Dózsa György tetteiről*, Bp., Kossuth, 1972.

⁶ NEMESKÜRTY István, *Őnfia vágta sebét (Krónika Dózsa György tetteiről)*, Bp., Magvető, 1975.

⁷ PERJÉS Géza, *Az országot szélére vetett ország*, Bp., Magvető, 1975.

⁸ SZAKÁLY Ferenc, *A mohácsi csata*, Bp., Akadémiai, 1975.

lenteti meg írását.⁹ A vitához egyéb folyóiratokból is kötődik publikáció, így például az irodalomtörténész Klaniczay Tiboré a *Kortársból*.¹⁰

A diszkusszióban a szaktörténészek (leginkább Barta Gábor és Szakály Ferenc) egyöntetűen elutasítják Perjés mindkét alapvető tézisét. Szerintük a szulejmáni ajánlat feltételezése merő fikció, közvetlen forrásokkal nem bizonyítható (ezt Perjés sem tagadja); másrészt az ún. „akciórádiusz” is pusztán egy utólag kiagyalt mesterséges modell, amely a gyakorlatban nem egészen úgy működött, ahogy Perjés bemutatta, hiszen a török csapatok gyakran – a források tanúbizonysága szerint is – jóval korábban Magyarország területén voltak, mint ahogy az utólag racionálisnak tűnő perjési logika előírta. Az összeütközésben persze más szempontok, kifogások is felmerültek, így például a történelmi determinizmus és indeterminizmus, a modern gazdaságtörténeti szempontok hasznosítása, a magyar historiográfiai hagyományok és a nemzettudat kérdése is. Ezek közül csak egyet emelek ki, a „ki írjon a történelemről?” problémáját. Alapvető motívum ugyanis a vita szinte összes fázisában, hogy a nem történésznek van-e illetékessége megszólalni szakmai kérdésekben, illetve, hogy milyen is a történészszakma és a nagyközönség viszonya, azaz kinek írjuk a történelmet. Szerepet játszott a parahistória szempontja is: létezik-e alternatív történelem a szakmai megállapítások mellett, vagy egyenesen azokkal szemben.¹¹

A Mohács-vita harmadik periódusa az 1970-es évek végére, az 1980-as évek elejére tehető. Ekkor jelenik meg Perjés nagy szintézise, *Mohács* címmel,¹² ahol a korábbi kutatásait folytatva már magát a mohácsi csatát is részletesen elemzi a hadtörténész eszköztárával.¹³ Perjés nézete szerint a magyar hadvezetés a mohácsi csatában a lehető legjobban viselkedett, kitűnőre vizsgázott, nem követett el hibákat a mozgósítás során sem, jól választotta meg a csata helyszínét és a kidolgozott taktikát, így Tomorit is csak dicsérni lehet. Egy évvel korábban jelent meg a régi Szekfű-tanítvány, Kosáry Domokos könyve (*A magyar külpolitika Mohács előtt*¹⁴), amelyben – részben a szekfűi és rankei „Der Primat der Aussenpolitik” intencióit követve – Kosáry a moralizálás helyett a kedvezőtlen külpolitikai összetevőkre mutatott rá, amelyek alapján szükségszerűnek, de legalábbis érthetőnek bizonyult a mohácsi csatavesztés. Az újabb polémia a *Valóság*, a *Magyar Tudomány*, a *Hadtörténelmi Közlemények* lapjain bontakozott ki, Nemes Imre, Kosáry Domokos, Per-

⁹ VEKERDI László, *Nekünk Mohács kell?*, Jelenkor, 1976/7–8, 715–727; PERJÉS Géza, *Csendes, békés meditációk Mohácsról*, Jelenkor, 1976/9, 829–842; BARTA Gábor, *Mohács ürügyén*, Jelenkor, 1976/10, 918–927; NEMESKÜRTY István, *Magam mentsége Mohács után*, Jelenkor, 1976/10, 928–938; KERESZTURY Dezső, *Csak néhány kérdés*, Jelenkor, 1976/10, 938–941; FARAGÓ Vilmos, *Egy vitacikk ürügyén – az illetékességről*, Jelenkor, 1976/10, 941–942; SZAKÁLY Ferenc, *Ország – perspektívák nélkül*, Kritika, 1976/8, 29–32. Mindezekről részletesen: VÁRDY, *i. m.*, ZÖLDI, *i. m.* és ÖZE, *i. m.*

¹⁰ KLANICZAY Tibor, *Mi és miért veszett Mohácsnál?*, *Kortárs*, 1976/5, 783–796.

¹¹ Például: BEKE Kata, *Ki írjon a történelemről?*, *Valóság*, 1976/3, 100–103.

¹² PERJÉS Géza, *Mohács*, Bp., Magvető, 1979.

¹³ Az előzményekhez: NEMES Imre, *Hozzászólás Perjés Géza A mohácsi csata című tanulmányához*, *Hadtörténelmi Közlemények*, 1977/1, 105–116; PERJÉS Géza, *Válasz Nemes Imrének*, *Hadtörténelmi Közlemények*, 1977/2, 280–291.

¹⁴ KOSÁRY Domokos, *Magyar külpolitika Mohács előtt*, Bp., Magvető, 1978.

jés Géza, ismételten Barta Gábor, valamint érintőlegesen Faragó Vilmos és a szociológus Szalay Sándor részvételével.¹⁵

A vitában a felek alapvetően megismételték korábbi álláspontjaikat, inkább csak a hangvétel vált durvábbá és személyeskedőbbé, esetenként, már-már a szakmai és az általános etika elveit feszegetve, ami ellen Szalay Sándor kelt ki erőteljes szavakkal.¹⁶ (Nem céloim a teljes névsorolvasás, de megemlítem, hogy nem publicisztikai szinten, hanem konkrét szaktörténeti munkákkal számos egyéb történész neve kapcsolatba hozható a vitával, így Szűcs Jenőé, Kubinyi Andrásé, Hermann Zsuzsáé, a turkológus Káldy-Nagy Gyuláé. Róluk a következőkben szükség szerint megemlékezem.)¹⁷

Bár az előzőkben mindezekre részletesen utaltam, a következőkben – kissé rendszerezve – összefoglalnám a főbb vitakérdéseket, jóllehet minden egyes vitapont beható taglalására természetesen itt nincs lehetőség.

Amint már említettem, Nemeskürty István legfőbb és legnagyobb vitát kiváltó álláspontja az volt, hogy a mohácsi csatavesztés korántsem volt olyan súlyos, végzetes, ahogy a magyar közvélemény és a történetírás állította. Sokkal inkább az uralkodó osztály önzése és belső széthúzása okozta az ország romlását, három részre szakadását. Az egyéb, vitatott elemek közül utaltam már a Kőszeg-kérdésre, Fráter György értékelésének ügyére, valamint a forráskritikai problémákra, például Szerémi megítélésének kritika nélküli elfogadására.¹⁸ Nemeskürty mondanivalójának értelmezésekor feltétlenül meg kell említeni, hogy ebben az időszakban és a későbbiekben számos egyéb munkát is írt a magyar történelem egyes kérdéseiről, amelyek szinte mindegyike jelentős visszhangot váltott ki a történészek körében, ugyanakkor a nagyközönség sokezeres példányszámban kapkodta el könyveit, számos interjú készült vele, az ünnepi könyvhetek sztárja lett, a filmszakmában alapvető szerepet töltött be (forgatókönyvíróként), és több tévéjátékot forgattak ekkor műveiből.¹⁹

A nagyobb vihart kavart egyéb művei a *Krónika Dózsa György tetteiről* (a „hármaskönyv” része), a *Requiem egy hadseregért*, valamint a *Kik érted haltak, szent Világszabadság* című könyvei. Az 1972-ben megjelent *Krónika Dózsa György tetteiről* című monográfiája²⁰ (a lehető leghorribabban kötődve a Mohács-könyv problematikájához) ismét csak azt veti fel, hogy az újkori magyar történelem problémáiért az uralkodó osztály a felelős, hiszen a törökkel való szembeállás legfontosabb alternatívája a parasztság, a jobbágyság, a nép mozgósítása lehetett volna, a nemesség azonban esztelen dühével és bosszújával elzárta ezt a lehetőséget, mely megakadályozhatta volna az állam szétesését, a függetlenség elvesztését. Természetesen itt kitérőt kellene tenni az 1960-as években kibontakozott ún. Mol-

¹⁵ BARTA GÁBOR, *Az országút szélére vetett vita*, Magyar Tudomány, 1980/2, 113–121; PERJÉS Géza, *Még egyszer a Mohács-vitáról*, Magyar Tudomány, 1980/10, 626–635; BARTA GÁBOR, *Vita és gyümölcsei*, uo., 635–639; SZALAY SÁNDOR, *Még egyszer a szerzői szabadságról*, Magyar Tudomány, 1980/8, 495–496.

¹⁶ Mindezekhez részletesen: ZÖLDI, *i. m.*

¹⁷ PL. KÁLDY-NAGY Gyula, *Szülejmán*, Bp., Akadémiai, 1974.

¹⁸ Vö. a korábbiak.

¹⁹ Mindehhez: ZÖLDI, *i. m.*

²⁰ NEMESKÜRTY, *Krónika Dózsa György... i. m.*

nár Erik-, illetve nemzetvitára,²¹ amelyről annyit érdemes megjegyezni, hogy az 1956-os eseményekhez kapcsolódik, amely után felvetődött (Molnár Eriknél is), hogy 1956-ért nem kis részben a magyar történetiszemlélet nacionalista maradványai a felelősek, s ezért a történettudomány, sőt általában a tudomány fő feladata ezzel a nacionalista szemlélettel, a korábról örökölt nemzeti illúziókkal való leszámolás. Az utólagos vizsgálónak nem kis meglepetést okoz, hogy az utóbb inkább a nemzeti szempontokat érvényesítő Nemeskürty István tulajdonképpen szintén ezt a „nacionalista” illúziókkal való leszámolást célozza, hiszen itt említett műveiben szüntelen az uralkodó osztályt, a nemességet ostromozza, mondván: ennek önzése, az ország, a nemzet problémái iránti közömbössége okozta a katasztrófákat. A szaktörténészek ezzel szemben rámutattak többek között arra, hogy ez a nemesség sem jobb, sem rosszabb nem volt, mint Európa más országainak uralkodó rétege, egyedül őket okolni az ország romlásáért történetietlen álláspont. Másrészt kifejezetten illúzióknak minősíthető az elképzelés másik összetevője (ezt Szakály Ferenc cáfolja leginkább²²), miszerint a nép, a parasztság a nemzeti érdekek igazi és egyedüli hordozója lett volna, s kizárólag a rá támaszkodó függetlenségi harc kecsegtetett eredménnyel a törökkel szemben is. A parasztság ugyanis (főleg a szegényparasztság) – a szaktörténészek, leginkább Szűcs Jenő szerint²³ – nem rendelkezett a nemzeti látóhatárig terjedő horizonttal, hiszen mindez számára pusztán családjá, faluja határáig terjedt, s legfeljebb ezek védelméért volt mozgósítható a török ellen.

Mindezzel világos kapcsolatban van a Dózsa György-vita egyik fő momentuma is: Barta Gábor, Nemeskürty és Perjés egyik legfőbb későbbi támadója, Fekete Nagy Antal kutatásait befejezve, illetve Mályusz Elemér és Szabó István korábbi koncepcióira építve ugyanis azt fejt ki, hogy a Dózsa György-féle parasztháborút nem a parasztság helyzetének romlása, a paraszti kizsákmányolás, az osztályelnyomás fokozódása, súlyosbodása okozta.²⁴ Hiszen – ezt Szabó István is így látta – a parasztság helyzete a középkor végén emelkedő, s éppen ez az emelkedő tendencia, a parasztnak a mezővárosokba való költözése (a magasabb életforma kialakításának igénye), illetve a belőlük kiemelkedő értelmiségi réteg a felkelés legfőbb társadalmi bázisa.²⁵ A tézist Szűcs Jenő fogalmazta meg a legélesebben ekkor. Mindennek következtében azután Nemeskürty nacionalizmust és illúziókat romboló fellépése látszólagos csupán, illúziórombolás helyett éppen illúziókat kelt, hiszen azt sugallja, hogy a parasztságra, a népre való építéssel, nagyobb támaszkodással elhárítható, de legalábbis elodázható lett volna a török veszedelem. Ezt a végső soron nacionalista illúziót csak erősíti a törökkel való szövetség, a felé való tapogatózás, s Szapolyai János politikájának pozitívabb értékelése, Ferdinánddal szemben.

²¹ A Molnár Erik-vitához: ÖZE, i. m.; LACKÓ Miklós, *Molnár Erik és a 60-as évek történetiszemléte*, Századok, 2008/6, 1483–1536; GYURGYÁK János, *Ezzé lett magyar hazátok (A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története)*, Bp., Osiris, 2007.

²² SZAKÁLY Ferenc, *Parasztság és honvédelem (A parasztság és a török-, illetve Habsburg-ellenes küzdelmek a XVI–XVII. századi Magyarországon)*, Valóság, 1974/4, 27–39.

²³ SZÜCS Jenő, *Nép és nemzet a középkor végén* = Sz. J., *Nemzet és történelem*, Bp., Gondolat, 1984, 557–600.

²⁴ BARTA GÁBOR, FEKETE NAGY ANTAL, *Parasztháború 1514-ben*, Bp., Gondolat, 1973.

²⁵ SZABÓ ISTVÁN, *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*, Bp., Teleki Pál Tudományos Intézet, 1948.

Nemeskürty sokat vitatott könyvei ilyen tekintetben összeérnek egymással: hiszen a *Requiem egy hadseregért* című munkája is az áldozatként tekintett magyar nép hősi helytállásának és szenvedésének állít emléket a Don-kanyarban, amely végső soron a nemzetvesztő uralkodó osztály áldozata. A *Kik érted haltak, szent Világszabadság* pedig a fekete-sárga tisztekből lett magyar nemzeti forradalmárok szerepét, hősi helytállását monumentalizálja.²⁶

Mindezek után Nemeskürty értelmezésével látszólag homlokegyenest ellenkező álláspont Perjés Géza interpretációja. Ahogy már említettem, a „másik horthysta katonatiszt” (korabeli minősítés) egyik alapvető tézise az ún. „akciórádiusz”-elmélet, amelynek alapján utólag is modellezni lehet, hogy meddig terjedt a török hódítás határa. E modellezés és számítások alapján e vonal nagyjából Magyarorszáig terjedt, mindezzel tehát a lehető legszorosabb összefüggésben van Perjés másik fő tétele a szulejmáni ajánlatról, miszerint Nagy Szulejmán az „akciórádiusz” logikájának engedelmességre kényszerítve tulajdonképpen nem is akarta meghódítani Magyarországot. Békeajánlatában lényegében egy, a Havasalföldre hasonló vazallusi, lazább függést eredményező helyzetet kínált, amit a magyar politikai vezető réteg, alapvetően Habsburg-nyomásra és sugallatra nem fogadott el. Perjés szerint a török békés szándékának, valamint az akciórádiusz logikájának bizonyítéka, hogy a győztes mohácsi csata után nem szállta meg az országot, s későbbi kutatások – például Káldy-Nagy Gyuláé²⁷ – bizonyították, hogy az ország megszállása a török számára gazdaságilag veszteséges volt, nem állt érdekében tehát a hódítás. Alapvető tézise volt még Perjésnek a török hódítás „racionális” voltának a feltételezése és bizonyítása. Szerinte ugyanis a korábbi történészek egyik legnagyobb tévedése a török irracionális, határtalan és mértéktelen hódításvágyának sztereotípiája, feltételezése.

A vele vitakozó történészek számos részletkérdés cáfolata mellett (például Mohács után nem vonult ki teljesen a török az ország területéről, mert a Szerémséget megszállva tartotta) alapvetően nem fogadták el Perjés állításait. Szakály Ferenc (többek közt az 1976-os, a csata 450. évfordulóján tartott konferencián, amelyre a szervezők „adminisztrációs hiba” miatt elfelejtették meghívni Nemeskürtyt, s amelynek anyaga csak 1986-ban jelenhetett meg kötetben) szintén nagy ívű modellt vázolt fel a török katonai hódítás szakaszairól. Eszerint²⁸ ez a hódítás (balkáni tapasztalatok alapján is) nagyjából mindig hasonló módon történik. Máshol sem hódít végleg közvetlenül egy megnyert csata után a török, csak fokozatosan, a vazallusi függés különböző formáin keresztül foglalja el az alávétetni kívánt területeket. Említettem már, hogy Barta Gábor 1980-as, a *Magyar Tudományban* megjelent tanulmányában²⁹ (is) számos forrást vonultat fel Perjés tézisének cáfolatára, amelyek azt bizonyítják, hogy a török csapatok a perjési logika által előírt

²⁶ NEMESKÜRTY István, 1848–49 (*„Kik érted haltak, szent Világszabadság!”*), Bp., Magvető, 1977. Ennek kritikájához legújabbban: HERMANN Róbert, *Negvennyolcas történetünk mai állása*, Bp., Magyar Napló – Fókusz Egyesület, 2011.

²⁷ KÁLDY-NAGY, *i. m.*; VARDY, *i. m.*

²⁸ SZAKÁLY Ferenc, *A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526) = Mohács: Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulójára alkalmából*, szerk. RÚZSÁS Lajos, SZAKÁLY Ferenc, Bp., Akadémiai, 1986, 11–57.

²⁹ BARTA, *Az országút szélére...*, *i. m.*

időpontnál lényegesen korábban magyar területen tartózkodtak, tehát bőven volt idejük akár a Bécs ellen indítandó hadműveletekre is. Ráadásul Barta szerint Perjés rosszul is számol, hiszen indoklás nélkül eltérő tartamot feltételez a Konstantinápolyból való felvonulásra és a hazamenetelre, ami pedig feltételezhetően ugyanannyi ideig tartott.

Perjés nézőpontjának taglalásánál mindenképpen szeretném felhívni a figyelmet egy 1967-es, a *Látóhatárban* megjelent másik tanulmányára, amely *A nemzeti önérzet zavarai* címmel jelent meg.³⁰ Ebben Perjés – alapvetően a Molnár Erik-vitára utalva, illetve annak néhány tanulságán töprengve – kifejti, hogy a történeti adatok értelmezésénél csak az egyik fontos tényező az értelemmel magyarázható, racionális momentumok figyelembevétele. Legalább akkora jelentősége van azonban (Perjés ezt hosszú időn keresztül folytatott szociológiai és pszichológiai, társadalomtudományos kutatásaira hivatkozva fejt ki) az érzelmi, emocionális, nem racionális momentumoknak is. A két szempont összeütöztetése, ellentmondása esetén inkább az érzelmi megfontolásoknak kell döntenet, erre kell inkább hallgatni (Perjés állítását Eörsi István gyilkos gúnnyal figurázta ki, ahogy azt Zöldi művéből is megtudhatjuk³¹).

Úgy gondolom, hogy ez az a mozzanat, ami összeköti Perjés és Nemeskürty értelmezéseit. (Kettejük szellemi rokonságára filológiai bizonyítékunk is van, hiszen Zöldi László 1989-es könyvében hosszú részletet közöl Perjés Nemeskürtyhez, a viták idején írott leveléből,³² amelyből egyértelmű a végső soron azonos pozíció.) Hiszen végeredményben mindketten azt feltételezik és sugallják: a mohácsi vereség után – bár Perjés szerint maga a vereség szükségszerű volt – létezett az ország megszállásával, az állami függetlenség elvesztésével, a felosztással, azaz a bekövetkezett történelmi realitással szemben alternatíva. Annak megvalósulását azonban különböző tényezők (Nemeskürtynél inkább az uralkodó osztály nemtörődömsége, közömbössége, Perjésnél a Habsburgok magyarelles törekvései, ezért mindketten inkább Szapolyaiban és a török orientációban látták a pozitív alternatívát) megakadályozták.

Felfogásom szerint ez az „érzelmi elemek” stílusosan „csatadöntő” szerepének hangsúlyozása határozza meg Perjés értelmezésének legalább két további fő komponensét: a csata interpretációjában további vitapont volt, hogy szerinte Tomori és a magyar hadvezetés a lehető legmegfelelőbb taktikát, harci terepet választotta, hősiessen és racionális eszközökkel küzdött (szerinte késlekedésről sem beszélhetünk a felvonulásnál, hiszen nem volt egyértelmű a török szándék igazi iránya). Valamint Perjés szerint³³ a súlyos csatavesztés ellenére a Mohács utáni időszak a „parázs a hamu alatt” kora. Azaz ennek legfőbb hozadéka egy virágzó szellemi és kulturális élet volt, ekkor terjedt el a reformáció, fellendült a magyar nyelvű irodalom és művelődés, kialakult egy olyan értelmiségi réteg, amely alkalmas volt a nemzeti érdekek képviselésére, a nemzeti összefogás megvalósítására, és amely már képes az alsóbb társadalmi rétegek, a nép nemzettestbe való integrálására is.

³⁰ PERJÉS Géza, *A nemzeti önérzet zavarai (Gondolatok a nacionalizmus-vitához)*, Látóhatár, 1967/7–8, 683–704.

³¹ ZÖLDI, *i. m.*

³² *Uo.*

³³ PERJÉS, *Az országút szélére vetett ország, i. m.*

Magától értetődően még számos elemet ki lehetne emelni a vitákból: a történelmi determinizmus és indeterminizmus kérdését (általában a történelemben, de konkrétan Mohács kapcsán is), azaz mennyiben határozzák meg a történelmi ágensek döntéseit külső körülmények, szükségszerűségek, és milyen tere van mindezekben a morális megfontolásoknak. Ezzel a lehető legszorosabb összefüggésben pedig, hogy milyen súlya legyen a politikai eseménytörténetnek – Nemeskürty csak azt ír, súlyosan a szemére is vetik ezt –, az „histoire evenementielle”-nek, és a szélesebb közönség számára lényegesen nehezebben érthető, mert nagyobb szakmai elmélyülést igénylő gazdasági, társadalmi, valamint külpolitikai körülmények vizsgálatának. A vita során számos alkalommal felvetődik a magyar historiográfiai hagyományok (Vekერი Lászlónál: „paradigmák”³⁴) kérdése, a következőkben ezek közül csak egyet emelnék ki, a „ki írjon a történelemről?” kérdését, az ún. parahistória problémáját, hiszen ez is több szempontból túlmutat a konkrét pengeváltásokon.

A kérdés leginkább a *Jelenkorban* folyó vita során került elő, mindenekelőtt Beke Kata és Barta Gábor között.³⁵ De részben e probléma miatt ragadott tollat Keresztury Dezső és Faragó Vilmos is,³⁶ s látható volt a korábbiakból, hogy a publicisztika és a nagyközönség a vitában alapvetően a szakmailag roppant vitatott (el nem fogadott, marginalizált) Nemeskürty és Perjés oldalán állt, hiszen könyveik a szakmabeliek által megközelíteni sem tudott sokezres példányszámban keltek el.

A céhes történetírással szemben az vetődött fel, hogy stílusa száraz, a kívülálló számára sokszor bonyolult, érthetetlen, követhetetlen nyelven és apparátussal készült. Ehhez képest üde színfolt Nemeskürty stílusa (később Szakály Ferenc is pozitív minősítést kapott), de a kívülálló, dilettáns Nemeskürty szerepe azért is újszerű, mert a szaktörténészek által elhanyagolt, fel sem tett kérdéseket vetette fel, például a bekövetkezettel szembeni alternatíva lehetőségének, a morális helytállás vagy a nemzettudat zavarainak kérdését. Nem véletlen, hogy épp Keresztury Dezső fogalmazza meg azután a dilemmát (szemben Barta Gáborral),³⁷ hogy magán a történettudományon belül sincsen egyértelmű és egységes álláspont (Perjés és Szakály vitáira utalt), miért ne lenne elképzelhető, sőt jogos, hogy az irodalom legalább olyan érvényes értelmezéssel, ábrázolással, narratívával álljon elő Moháccsal kapcsolatban, mint a szaktörténetírás, még ha nem is olyan apparátussal dolgozik. A korban – és persze korábban is – a jelenség számtalanszor előfordul, hogy igazán releváns kérdéseket írók, kívülállók vetnek fel, a névsor Németh Lászlótól és Szabó Dezsőtől kezdve Bibó Istvánon és Illyés Gyulán keresztül Száraz Györgyig és Csoóri Sándorig terjed.³⁸

Hogyan is lehetne értelmezni összességében a Mohács-vitát, hogyan lehetne megvonni mindennek fő konklúzióit?

A vita értelmezésénél feltétlenül számba kell venni, hogy a magyar történetírásban az 1950-es évektől kezdve számos diszkusszió alakult ki, amelyek részben segítik megvilági-

³⁴ VEKERDI, *Nekünk Mohács kell?, i. m.*

³⁵ BARTA GÁBOR, *Történelemről írni*, Valóság, 1975/12, 94–107; BEKE, *i. m.*

³⁶ KERESZTURY, *Csak néhány kérdés, i. m.*; FARAGÓ, *Egy vitacikk ürügyén, i. m.*

³⁷ KERESZTURY, *Csak néhány kérdés, i. m.*

³⁸ PL. SZÁRAZ György, *Történelem jelenidőben*, Bp., Magvető, 1984.

tani a Mohács-vita háttérét, de mindenképpen szükséges a vita ezek kontextusában való elhelyezése is. Természetesen a legnagyobb horderejű ezek közül a már többször szóba hozott Molnár Erik-, illetve nemzetvita volt, de említettem korábban a Mohács-vita egyik kitérőjének tekinthető Dózsa György-vitát. Ezenfelül említendő a régió-vita (a 80-as évek elejéről), a Szent Korona-vita, a Monarchia-vita, a kettős honfoglalásról szóló tézis vitája, a nomád-félnomád, illetve a Györffy–Kristó-vita, a Szabad–Kosáry-vita, a Varga János és Pach Zsigmond Pál közötti vita a kora újkori magyar gazdasági és társadalmi fejlődésről.³⁹ A sor még hosszan folytatható, mindezekon felül pusztán Sebestyén Lászlónak a Szűcs Jenő nemzetfelfogásával és Kézai-értelmezésével összefüggő vitáirát emelném ki, amely szintén ekkoriban keletkezett, s amelyre utóbbi csak az 1990-es években válaszolt.⁴⁰

Nyilvánvalóan nem lehet pusztán erre redukálni a problémát, de úgy gondolom, hogy ezekben a vitákban (a Mohács-vitában különösen) jelentős mértékben a magyar történetírás két régi hagyománya, a Szekfű Gyula által (részint a nagynémet és a kishémet szembenállás mintájára koncipiált) nagymagyar és kismagyarok aposztrofált szemlélet összeütközése figyelhető meg.⁴¹ Szekfű felidézése korántsem inadekvát, hiszen a Mohács-vitában számos alkalommal történik rá hivatkozás (mindkét oldalról, pozitív és negatív értelemben egyaránt), és mint ismeretes, a két világháború közötti időszakban (sőt azt megelőzően is) igen éles hangú vitákat folytatott ennek a kismagyar, nemzeti romantikus szemléletnek a képviselőivel.⁴² Például éppen a török hódítás megítélésének kapcsán Takáts Sándorral, aki lényegesen kisebb katasztrófának, szerencsétlenségnek tartotta a török megszállást, mint a Habsburgok uralmát, ráadásul a törökben a magyarság faji szövetségét látta, s a török hódoltság idejét a magyar kultúra szempontjából kiemelkedő, virágzó periódusként értelmezte.⁴³ Hasonló gondolatok fogalmazódnak meg Németh Lászlónál, de a korábbi történetírók között is nagy hagyománya van ennek az elképzelésnek, például a turanista Márki Sándornál vagy a vitában szintén többször hivatkozott Thury Józsefnél. Szekfű koncepcióját minden esetben az határozta meg, hogy a magyar történelem nyugati, európai vonatkozásait hangsúlyozta. Ezért értékelte pozitívan a Habsburgok, illetve a Habsburg-orientáció szerepét is. Egyértelműen elutasította a keleti (alkalmanként turáni, balkáni) orientációt, ami együtt járt azzal a pozícióval, hogy történelmünket európai szemszögből kívánta tekinteni, s a politikatörténet mellett roppant fontosnak tartotta a művelődési, gazdasági, társadalmi, népesedési, külpolitikai viszonyok vizsgálatát a magyar jelenségek analízisének.⁴⁴

Talán kissé erőltetett a párhuzam, de úgy vélem, a Mohács-vita egyik oldalán többnyire a szakmát, a hivatalos történetírást képviselők ebbe a Szekfű által megkezdett tradíció-

³⁹ Pl. GYÁNI Gábor, *Közép- és Kelet-Európa koncepciók* = Gy. G., *Történeztudományok*, Bp., L'Harmattan, 2002, 231–261.

⁴⁰ SEBESTYÉN László, *Kézai Simon védelmében*, Bp., (a szerző saját kiadása), 1975.

⁴¹ SZEKFŰ Gyula, *A politikai történetírás = A magyar történetírás új útjai*, szerk. HÓMAN Bálint, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1931, 397–444.

⁴² ERŐS Vilmos, *A Szekfű–Mályusz vita*, Debrecen, Csokonai, 2000.

⁴³ STEVEN BELA VARDY, *The Ottoman Empire in European Historiography: A Reevaluation by Sándor Takáts* = S. B. V., *Clio's Art...*, i. m., 129–145.

⁴⁴ Pl. VARDY, *The Changing Image...*, i. m.

ba sorolhatók. Ez Kosáry Domokos esetében egyenesen nyilvánvaló, de Szakály Ferenc sem utasítja el ezt a felvetést egyik írásában. Az összeütközés egyik szempontból tehát innen ered, s ezért a történészek felháborodása Nemeskürty és Perjés munkáival szemben, mert ebben a nemzeti romantikus, szekfűi terminológiával „kismagyar”, nacionalista, a nemzeti illúziókat tovább dédelgető szemlélet képviselőit látják, akik ráadásul (különösen Nemeskürty, de Perjésre is igaz ez több tekintetben) egyoldalú és alkalmanként primitív politikai eseménytörténetet írnak, nincs látókörük a társadalmi, gazdasági, külpolitikai, európai momentumokra.⁴⁵ Részben ebből következik történetírásuk alapvetően moralizáló jellege, illetve a forráskritikával, forráshasználattal összefüggő, korábban jelzett problémák. Felvetődik ugyanakkor, hogy nincs-e mindennek közvetlenül a fennálló politikai rendszerre vonatkozó, a Kádár-rendszer kritikájához (sőt 1956-hoz) kapcsolódó, ellenzéki mondanivalója. Hiszen mind Perjés, mind Nemeskürty azt sugallja, hogy az idegen megszállással szemben volt alternatívája a nemzeti függetlenség megtartásának.⁴⁶ Nem kérdés, hogy alapvetően ilyen olvasata is lehetett a már említett Monarchia-vitának is,⁴⁷ ahol a Habsburgokkal, a – Dénes Iván Zoltán és Bibó István terminológiájával – realitással, „a realitás illúziójával” való kiegyezés helyeslése a Kádár-rendszer konszolidációját támogatta volna az ellenkező oldal szerint. De ugyanaz vetődik fel a Szabad György–Kosáry Domokos-vitában,⁴⁸ sőt a Molnár Erik-vita egészében is. Újabbán így értelmezi az egész kérdéskört Őze Sándor, aki a nemzeti függetlenségi irányzat védelmében harcos vitákat folytat a Szakály–Barta–Kosáry–Kubinyi vonalat követő Pálffy Gézával.⁴⁹ Azaz, a Mohácskérdésben elfoglalt álláspontjuk nem egyéb, mint vétó és tiltakozás a kádári berendezkedéssel szemben. Viszont így a velük szemben állók (a „szaktörténészek”) tulajdonképpen a fennálló hatalom, a kádári rendszer kiszolgálói, az idegen hódítás szálláscsinálói. Tudjuk, Szekfűvel szemben is ez volt a kritika, főként Németh Lászlóé és Bibó Istváné, hogy lényegében minden hatalomhoz illeszkedett történetírásával.⁵⁰

Úgy gondolom, hogy ez az értelmezés csak az egyik oldal identitásának megalapozását szolgálja, hiszen nem lehet elfelejteni, hogy Nemeskürty éppen a nemzeti illúziók lerom-

⁴⁵ KOSÁRY Domokos, *A magyar és európai politika történetéből*, Bp., Osiris, 2001; Uő, *Magyarország Európában*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2003. Természetesen a sor (azaz a szóban forgó szerzők ilyen megközelítésű munkáinak felsorolása) még sokáig folytatható.

⁴⁶ ŐZE, *i. m.*

⁴⁷ DÉNES Iván Zoltán, *Magyarország a Monarchiában* = D. I. Z., *Az örendelkezés érvényessége*, Bp., Magvető, 1988, 213–231. Az egyéb vitákhoz legújabbán ROMSICS, *i. m.*

⁴⁸ A Kosáry–Szabad vitához legújabbán: SZABÓ Gábor, *Törekvések egy „objektív” Kossuth-kép megrajzolására*, (szakdolgozat), Debrecen, Történelmi Intézet, 2011.

⁴⁹ ŐZE, *i. m.* Hangsúlyozni szeretném, hogy a vitában egyértelműen és messzemenően Pálffy Gézával értek egyet, Őze Sándor áltörténésznek való minősítésével együtt. Korábban magam is tettem néhány kritikus észrevételt Őze Szekfű-értelmezésével szemben, amely ettől függetlenül beépült a szerző itt is többször felidézett 2009-es könyvébe. ERŐS Vilmos, *Szekfű: árnyak és viták (Az Eötvös Collegium konferenciakötetéről)*, Kommentár, 2008/2, 120–127. Pálffy Géza korrekt és kiegyensúlyozott, széles körű forrásbázisra alapozott szintézise a korszakról: PÁLFFY Géza, *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*, Bp., MTA Történettudományi Intézete, 2010.

⁵⁰ ERŐS Vilmos, *Szekfű Gyula és a konzervatív nemzetfelfogás (A Gyurgyák János: Ezzé lett magyar hazátok: A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története című könyvéről tartott tudományos vitailésen tartott előadás)*, Debrecen, Debreceni Akadémiai Bizottság, 2008. február 6.

bolásának jegyében ragad tollat 1966-ban, kifejezetten marxista (részben Molnár Eriktől kölcsönzött) frazeológiával, mint ahogy ezt teszi igen gyakran Perjés is. Másrészt nemigen tudom azonosítani a kádári rendszer legitimálóival Kosáry Domokost, aki tudomásom szerint éppen Kádár börtönében kezdte a konszolidációt az 1956-os és az azt megelőző tevékenysége miatt, tehát nála biztosan elesnek az amorális, a hatalomhoz való illeszkedés vádjai.⁵¹

Végül nem szabad elfelejteni, hogy a vitában az európai szempontokat módszertani tekintetben is (például a sokat emlegetett gazdasági és társadalmi, művelődési háttér figyelembevételét, általában a modernebb gazdaság- és társadalomtörténeti szempontok alkalmazását, ami moralizálás és ítélkezés helyett racionálisabb magyarázatokat keresett és megérteni akart) a szaktörténészek képviselték. Míg Nemeskürty és (kisebb mértékben Perjés) megrekedt az európai történetírásban már régen primitívnek tekintett politikai eseménytörténetnél, esetenként a heroizálásnál, a nemzeti múlt dicsőítésénél, amihez képest mégiscsak modernebb léptékű az európai viszonyokat is figyelembe vevő, kritikus műltszemlélet. Mindezen felül arról is szót kell ejteni, hogy sok tekintetben éppen a szaktörténészek feszegették a kádári rendszer kereteit, hiszen (ahogy azt Szűcs Jenő és Szakály Ferenc is kifejti) ők vetették fel, hogy az ún. népi demokrácia retorikai bázisát képező nép, szegényparasztság, zsellérség nem a nemzet egyetlen hordozója, sőt ez szélesebb horizonttal, nemzeti látókörrrel igazából nem is rendelkezett.⁵² Mindez a rendszer osztályellenségének tekintett gazdagabb paraszti rétegek, a mezővárosi polgárság, értelmiség, alkalmanként a nemesség történelmi szerepének a revidálását jelentette, azaz feltétlenül egy szélesebb és demokratikusabb nemzetfogalmat sugallt.

Igaz, hogy ezt a pozíciót inkább a Kosáry vonalától több vonatkozásban eltérő, a függetlenségi, protestáns, keleti hagyományokat is számon tartó tradíció képviselte (mindegyiknek előtte Mályusz Elemér, Szabó István, Domanovszky Sándor vagy Hajnal István),⁵³ ráadásul ők Kosáryékkal felérő szakmai, társadalomtudományos, sőt kifejezetten társadalomtörténeti, szociológiai megalapozottsággal. Ami egyúttal azt is implikálja, hogy (s ez ellentmond Barta Gábor álláspontjának, tehát Keresztury Dezsőt igazolja) a szakmán belül is létezik parahistória, párhuzamos történelemírás.

Természetesen a konklúziók megvonásában jelen keretek között nem térhetek ki a vita minden, korábban felvetett implikációjára. Például arra sem, hogy végül is miért volt olyan nagy közönségsikere Perjés és Nemeskürty könyveinek, illetve mi is a történelmi és irodalmi reprezentáció viszonya, bár az számomra nem teljesen egyértelmű, hogy az irodalmi Nemeskürtyt keresztül kellene bemutatni.⁵⁴ Befejezésként pusztán két momen-

⁵¹ Erős Vilmos, *A hatalom humanizálása, avagy Szekfű démonizálása: Megjegyzések Dénes Iván Zoltán Eltorzult magyar alkat: Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával című könyvéhez*, Századvég, 2000/4, 135–144.

⁵² SZAKÁLY, *Parasztság és bonvédelem, i. m.*; SZÜCS, *Nép és nemzet..., i. m.*

⁵³ Mályuszhoz és Szabó Istvánhoz legújabban: ERŐS VILMOS, *Mályusz Elemér és a népiségtörténeti iskola (Szabó István)*, Néprajzi Látóhatár, 2009/1, 5–39; UŐ, *A szellemtörténettől a népiségtörténetig (Tanulmányok a két világháború közötti magyar történetírásról)*, Bp., Ad Librum, 2010.

⁵⁴ Az alternatív véleményem szerint Kertész Imrétől Esterházy Péterig, Rakovszky Zsuzsáig, Szilágyi Istvánig vagy Spiró Györgyig terjed.

tumot vetnék fel. A magyar történetírásnak és történeti gondolkodásnak e vitái nem egyedülállóak az európai mezőnyben, hiszen részben ekkor, részben röviddel ezután zajlik a franciáknál a Vichy-rendszer, a népfront, a második világháború alatti francia kollaboráció, az algériai háború bonyodalmainak vitája, ami a francia nemzeti identitás alapvető problémáit feszegeti, s ami részben elvezet a Pierre Nora-féle *Les lieux de mémoire*-kutatásokhoz.⁵⁵ Nem sokkal ezután tört ki az ún. német *Historikerstreit*, amely lényegileg a német *Vergangenheitsbewältigung*, a fel nem dolgozott náci múlt problémáit taglalja.⁵⁶

Mindkettőben közös, hogy a két nemzet közelmúltjának neuralgikus, alkalmanként traumatikus elemeit állítja előtérbe, tehát az assmanni kommunikatív emlékezethez köthető.⁵⁷ Ezekkel szemben a Mohács-vita egy kb. 450 éve lezajlott – persze szintén traumatikus – eseményhez kötődik, tehát elvileg inkább az assmanni kulturális emlékezet kategóriája és jellemzői lennének érvényesek rá. Viszont ez megközelítőleg olyan hevességű, mint az említett francia és német viták, ráadásul több szempontból érvényesek rá az assmanni kommunikatív emlékezet egyéb konstituensei is: nem megszilárdult, kikristályosodott, hanem törekeny, ingatag, a konkrét hatalmi-ideológiai, szaktudományos érdekharcoknak jobban kiszolgáltatott – számos példát hoztam minderre a vita kapcsán.⁵⁸

Esetleg mindez az assmanni fogalmak újragondolására is ösztönöz?

⁵⁵ Norától magyarul Pierre NORA, *Emlékezet és történelem között: Válogatott tanulmányok*, vál., szerk., utószó K. HORVÁTH Zsolt, ford. HAAS Lídia, K. HORVÁTH Zsolt, LAJTAI L. László, NÉMETH Orsolya, TÓTH Réka, Bp., Napvilág, 2010.

⁵⁶ *Historikerstreit*, hrsg. von Ernst Reinhard PIPER, München, Piper Verlag, 1987.

⁵⁷ Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, ford. HIDAS Zoltán, Bp., Atlantisz, 1999.

⁵⁸ A mohácsi csata kérdéséhez legújabban: B. SZABÓ János, *A mohácsi csata*, Bp., Corvina, 2006.

Kerepeszki Róbert

Horthy Miklós mohácsi beszéde, 1926

(Emlékezhely a politikai gondolkodásban és a nemzetközi kapcsolatok történetében)

Mohács – Trianon után

1926 augusztusában Magyarország a mohácsi csatavesztés 400. évfordulójának megemlékezésére készült. Ennek a jubileumnak sajátos hangvételt adott az, hogy nem sokkal korábban az ország elszenvedett egy másik nagy nemzeti tragédiát, a vesztes világháború utáni trianoni békeszerződést. A kortársak számára kézenfekvő volt a két traumatikus emlék között párhuzamot vonni. Az 1920-as és 1930-as években a politikusok, a közírók, a történészek jelentős része (köztük például Szekfű Gyula nagyszabású és meghatározó történetpolitikai esszéjének, a *Három nemzedéknek az 1934-es új és bővített változatában*¹) arra a következtetésre jutott, hogy bár mindkettő sorsdöntő és gyászos esemény volt, a kettő közül mégis Trianon a tragikusabb.² Ennek alátámasztására ezúttal csak a *Budapesti Hírlap* vezércikkét hozzuk fel példaként, amely a 400. évforduló előtti napon a következő drámai sorokkal kapcsolta össze Mohács és Trianon emlékét: „Tévesen mondja Dante *Inferno*-jának oly sokszor idézett soraiban, hogy nincsen nagyobb boldogtalanság, mint a nyomorúság napjaiban visszaemlékezni az egykori boldogságra. Van ennél nagyobb szerencsétlenség is: nyomorúságból tekinteni vissza a nyomorúságra. A boldogtalanságnak ebben a gyászos érzetében nézünk most vissza Mohácsra, a trianoni sírhalomról a mohácsi húszezer magyar gyászos sírdombjára. [...] A mohácsi mezőt talán megtermékenyítette az elesett hősök vére, de a magyar történelem talaján csak gyász, szerencsétlenség, bukás nőtt ki belőle. [...] Mohácsot és Trianont a katasztrófáknak fekete ösvényei és szekerútjai kötik össze. [...] A trianoni magyar tekintete szomorúan révedez a mohácsi sírdombokon, amelybe négyszáz év minden reménységét temették. S ha onnan elfordítja szemét, akkor is csak gyászos emlék meredezik előtte: a trianoni gyászhegy, amely a nemzet legnagyobb kincseinek, hősieken meghalt fiainak, legszebb területeinek, elszakított véreinek, fejlődésében megakadályozott anyagi és szellemi kultúrájának, megalázott nemzeti érzésének sírja fölött emelkedik.”³

A fentiekben megfogalmazott komor és depresszív életérzés teljesen érthető, hiszen Trianon időben sokkal közelebb állt a cikk szerzőjéhez (és az olvasókhöz is), mint Mohács, az olvasó és a szerző is átélté, megtapasztalhatta annak hatásait. Azonban ennél

¹ SZEKFI Gyula, *Három nemzedék és ami utána következik*, Bp., Maecenas, 1989 (reprint), 384–387.

² A Mohács–Trianon párhuzamra lásd ZEIDLER Miklós, *A revíziós gondolat*, Bp., Osiris, 2001, 7–12.

³ Sz. n., *Mohács*, Budapesti Hírlap, 1926. augusztus 28., 1.

optimistább hangvételű véleményeket is találhatunk a 400. évfordulón megjelent írásokban. A két világháború közötti Magyarország meghatározó kultúrpolitikusa, Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter a csata jubileumára kiadott emlékkötet előszavában szintén párhuzamot vont Mohács és Trianon között, de szavai mégis reményteljesebbnek hatnak. Ő is felhívta a figyelmet arra, hogy „Trianon után a mai magyar nemzedék hasonló helyzetben van, mint a XVI. század első felének nemzedéke volt Mohács után”, de úgy vélte, „a mai helyzet mégis vigasztalóbb, mert míg akkor hazánknak éppen a magyarságlakta részei, a Dunántúl és a Nagyalföld kerültek török uralom alá, addig Trianon után ez az áldott magyar föld megmaradt nekünk, amelyből erőt szívunk a regeneráció és a rekonstrukció nagy művéhez”. Folytatva gondolatmenetét arra jutott, hogy a trianoni generáció „éppen a tragikus helyzet párhuzamos voltánál fogva, sokkal inkább meg tudja érteni és meg tudja becsülni a mohácsi hősök áldozatkészségét, mint azok a korábbi nemzedékek, amelyek Nagy-Magyarországban jó módban és megelégedettségben élhettek”.⁴ A feltámadás reménye mellett a miniszter gondolatai mutatják azt, hogyan is értékel(het)te a Horthy-korszak politikai gondolkodója a négy évszázaddal korábban elveszített ütközetet: Mohács igazi megértéséhez kell Trianon, ezáltal jut közelebb a két világháború közötti életérzés a 16. századihoz. Mindez természetesen nem jelenthetett vigaszt, csupán a hajdani elődöket megillető nagyobb megbecsülést. A történész részéről kézenfekvő hozzáfűzni azt, hogy a Klebelsberg által sugallt felfogás fordítva is igaz: Trianon megértéséhez kell Mohács is, annak előzményei, illetve következményei, hiszen ezek jelentették az első, legtávolabbi lépcsőfokokat az újabb nemzeti tragédiához. A két emlékezethely tehát szorosan kapcsolódik egymáshoz.⁵

A magyar külpolitika és Horthy beszéde

Azonban a mohácsi ütközet 400. évfordulója nem csak a trianoni békeszerződés aláírásához közeli időpontja miatt figyelemre méltó esemény. 1926 a korabeli magyar külpolitika szempontjából az aktivizálódás kezdete. Ez év júliusában ugyanis megszűnt a magyar költségvetés szigorú pénzügyi ellenőrzése, és a Népszövetség visszahívta az ezzel megbízott főbiztost. Ez a viszonylag szabadabb állapot (Magyarország katonai ellenőrzése csak 1927 márciusában ért véget) jelentette az első lépést egy agilisabb, önállóbb külpolitika felé, melynek célja az elszigeteltségből való kitörés, új szövetségeselek keresése és végső soron Trianon revíziója volt. Ebben hangsúlyos szerep jutott Mohács jubileumának is, és különösen annak a beszédnek, amelyet Horthy Miklós kormányzó mondott el az ünnepély alkalmával 1926. augusztus 29-én az egykori csata színhelyén.

Maga a rendezvény egyáltalán nem úgy indult, hogy ott olyan különleges szavak hangzanának el, amelyek komoly visszhangra találnának a nemzetközi politikában. A kormányzó mellett természetesen jelen volt számtalan fontos politikus, közéleti személyiség, több miniszter (például Klebelsberg Kunó), országgyűlési képviselő (így a mohácsi csa-

⁴ KLEBELSBERG Kunó, *Előszó = Mohács emlékkönyv 1526*, szerk. LUKINICH Imre, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1926, 7–9.

⁵ Trianon emlékezetéről lásd *Trianon*, szerk. ZEIDLER Miklós, Bp., Osiris, 2003; KEREPESZKI Róbert, *Trianon emlékezeti helye Debrecenben, a Magyar Fájdalom szobra*, Debreceni Szemle, 2010/4, 267–272.

tában is részt vevő Perényiek leszármazottja, Perényi Zsigmond báró), egyházi előljáró, illetve a török követ is. Az utóbbi még az új emlékművek megkoszorúzása előtt szolt tolmács segítségével a jelenlévő tömeghez. Szavai érdekes adalékokat toldanak Mohács emlékezhely-történetéhez: „Midőn szólásra nyílik ajkam a mai szent emlékezeti napon, itt a valaha véres csatamezőn, mely fölött hősi halált halt őseink szelleme lebeg, a faji együttérzés sugallatának engedek, amikor valamely konvencionális megszólítás helyett e bensőséges szóval kezdem beszédemet: Testvéreim! Az a tény, hogy én a nagy nemzeti ünnepségre meghívást kaptam, [...] erkölcsi kiengesztelődést jelent, és bárki, bárhogyan is vélekedik erről, legyenek meggyőződve, hogy e nemes, lélekemelő kezdeményezés aranybetűkkel lesz megörökítve úgy a magyar, mint a török nép történelmében.”⁶

Az ünnepély folyamán természetesen Mohácsot és Trianont összekapcsoló gondolatok és revíziós frázisok is elhangzottak. Erre példaként gróf Zichy Gyula kalocsai érsek szavait idézzük, aki szerint a két eseményt a vallás háttérbe szorulása kötötte össze, és mindkét tragikus helyzetből a hit, illetve a kereszténység megerősödése jelenthette a kiutat, a feltámadást: „Ezen a rónán [...] sok ezren estek el azért, hogy megvédjék hazájukat. Mohács temetője nagy tanulságot kiált a magyar szívekbe, amely egyezik Trianon tanulságával s mely nem más, mint az, hogy Istenbe vetett rendületlen hit nélkül s az azon alapuló összetartó hazaszeretet nélkül nincs és nem lehet nemzeti jövő, nem lehet feltámadás, hanem csak pusztulás. Trianont is a hitnek és a magyar léleknek alásüllyedése előzte meg és ennek következményeként sötét éjszaka borult a nemzetre. Ma azonban dereng egy szebb jövőnek hajnala, mert okulni akarunk Mohácson. Újra magyar, újra férfi, újra keresztény akar lenni a magyar s ez az egyedüli útja és lehetősége egy szebb és boldogabb jövőnek.”⁷

A számtalan prominens személyiség között jelen volt két Habsburg főherceg, Albrecht és József is. Ők nem intéztek hosszú beszédet a hallgatósághoz, csak koszorújuk elhelyezése után mondtak néhány ünnepi gondolatot. Érdekességként idézzük József főherceg szavait annak illusztrálására, hogy a Habsburgok trianoni Magyarországon élő ágának mit jelentett ekkor Mohács: „Mint a világháború egyik hadvezére [...] elhoztam koszorúmat, hogy letegyem itt a 400 év óta itt nyugvó hős véreim (!) sírjára. Mélyen meghatva teszem ezt, de egyszersmind azzal a bensőséges meggyőződéssel, hogy úgy mint Mohácsból volt, Trianonból is lesz feltámadás.”⁸

Azonban a legérdekesebb tartalmi elemeket a kormányzó beszéde tartalmazta. Fontos rámutatnunk arra, hogy Mohács 400 éves jubileumán Horthy nem egy, hanem két rövid beszédet mondott el. Az elsőt Baranya megye főispánja előtt, közvetlenül azután, hogy megérkezett a helyszínre. Ebben úgy fogalmazott, hogy Mohács intő jel a magyarság számára, egyúttal belpolitikai krédóját is kifejezésre juttatta, miszerint a magyar nép egységének megbomlása és a pártoskodás vezetett a nagy nemzeti tragédiákhoz: „A mai napon az egész nemzet részt vesz a mohácsi vész 400 éves évfordulójának gyászünnepén.

⁶ Az ünnepség lefolyásáról lásd *Hírlapi tudósítás a csata négy századik évfordulóján rendezett mohácsi ünnepségekről (részlet)* = *Mohács*, szerk. B. SZABÓ János, Bp., Osiris, 2006, 527–536.

⁷ Sz. n., *A mohácsi vész emléknapja*, Budapesti Hírlap, 1926. augusztus 31., 3–5.

⁸ *Uo.*, 4.

Legyen ez az ünnep a királynak és hős vitézeinek dicső emléke előtti kegyeletes hódolás. De legyen egyszermind intelem a nemzethez, hogy összetartása, egy akarat, egy törekvés az, amelyre sorsdöntő óráiban szüksége van. Mohács városa, amelynek nevét a sors elválaszthatatlanul összefűzte a nagy nemzeti összeomlás emlékével, haladjon tovább azon az úton, amely fejlődéséhez és lakói minél nagyobb boldogulásához vezet.”⁹

A második beszédet közvetlenül koszorúja elhelyezése előtt intézte a jelenlévőkhöz. Erre a beszédre már többször utalt a történeti szakirodalom, de magát a szöveget eddig még nem elemezték részletesen. A következőképpen hangzott: „A négyszáz év előtti mohácsi tragédiát egyik nagy költőnk méltán nemzeti nagylétünk nagy temetőjének nevezte. A királlyal élén elveszett a magyarság színe-java, mártírhalált halva akkor, amidőn a nyugati kultúra védelmében fegyvert ragadott a nyugat felé törő fajrokonai ellen. Hosszú, nehéz idők múltak el, amíg végre megindult a vérkeringés az ország megcsonkított, elernyedt testében, és újra életre kelt a nemzet. Okulva a múltakon, a késő utódok mégiscsak megélték azt, hogy még egy ilyen nagy bukás után is feltámadás követte a vigasztalan reménytelenséget. Az egykori ellenségből jó barát lett. A két ősi rokon faj között ellentétek elsimultak, és helyükbe lépett a megértő barátság és kölcsönös rokonszenv. Attól a jó baráttól viszont, akivel oly soká fűzött össze minket a déli végeken a közös védekezés életbevágó érdeke, utóbb sajnos mélyreható ellentétek választottak el. Hiszem és remélem, hogy itt is hamarosan visszatérhet a régi barátság és megértés. Ma körünkben itt van a török nemzet képviselője is, és együtt érez velünk a visszaemlékezés nekünk oly szomorú perceiben. Meghajtom fejemet a király és hős harcosai emléke előtt, és leteszem mélyen érzett kegyelemem jeléül e koszorút.”¹⁰

Horthy Miklós, aki nem volt tapasztalt szónok, ebben a beszédében egyszerű gondolatmenetet követett. Egy klasszikus és sokat idézett irodalmi képpel (Kisfaludy Károly metaforájával: „nemzeti nagylétünk nagy temetője”) kezdte mondandóját, majd az irreverentia és revíziós propaganda akkoriban szokásos frázisával, a „Magyarország a kereszténység védőbástyája” gondolatával („a nyugati kultúra védelmében fegyvert ragadott a nyugat felé törő fajrokonai ellen”) folytatta. Ezt követően – sokakhoz hasonlóan – rámutatott arra, hogy Mohács után is újjáépült az ország („feltámadás követte a vigasztalan reménytelenséget”), és még abban sincs semmi rendkívüli, hogy a török–magyar rokonságot, illetve megbékélést is szóba hozta („egykori ellenségből jó barát lett”, „két ősi rokon faj között ellentétek elsimultak”). A beszéd váratlan, sőt talán az egész rendezvényhez nem illő fordulata ezután következett, amikor Horthy alig burkoltan utalt a másik „régibarátra”, az ország déli szomszédjára, és a vele való jó viszony helyreállításának reményére. Jugoszlávia ekkor a Magyarországgal hűvös, sőt olykor ellenséges viszonyban lévő szövetségi rendszer, a kisantant tagja volt. Tehát a kormányzó szavai elsődlegesen a délszláv országgal való jó viszony megalapozását, ezáltal a Magyarországot körülvevő gyűrű meg-

⁹ *Uo.*, 3.

¹⁰ *Uo.*, 4. A beszédet közli még: HORY András, *Bukaresttől Varsóig*, s. a. r., tan., jegyz. PRITZ Pál, Bp., Gondolat, 1987, 220–221.

bontását, és végső soron a külpolitikai elszigeteltség felszámolásának újabb lépcsőfokát jelenthették.

Horthy, aki nem volt nagy távlatokban gondolkodó, koncepciózus politikus, nyilvánvalóan nem önálló elhatározásából fűzte a Mohácson elmondott gondolatmenetébe a Jugoszláviára történt utalást. Nagy valószínűséggel kikérte miniszterelnöke, a nála jóval tapasztaltabb politikusnak számító Bethlen István véleményét, vagy maga a kormányfő sugalmazta a kormányzó beszédének aktuálpolitikai fordulatát. Egyelőre egyiket sem támasztja alá írásos forrás,¹¹ azt viszont igen, hogy Horthy már korábban is felvetette a délszláv ország felé való nyitást. 1919 októberében, amikor ő még csak a Nemzeti Hadsereg fővezére volt és Budapestet az ország keleti részével együtt a románok tartották megszállás alatt, egy terjedelmes memorandumot juttatott el Friedrich István akkori miniszterelnöknek a magyar külpolitika helyzetéről és a szerinte helyes jövőbeni irányvonaláról. Ebben a következőképpen fogalmazott a déli szomszédal kapcsolatos feladatokról: „A románok diplomáciai bekerítésénél legnagyobb fontossággal fog bírni: Jugoszlávia. Itt azonban egyszersmind a legnehezebb feladattal áll szemben a magyar diplomácia. [...] Akármily kevésbé akcióképes ma a szerb hadsereg, mégsem szabad volna elfelejtenünk az ószerb katona mindig megmaradó kitűnő tulajdonságait. [...] A jövőre minden okunk megvan rá, hogy Jugoszláviával egészben és annak részeivel (Horvátország, Szerbia) lehető jó viszonyt tartsuk fenn, mégpedig nemcsak a jövőendő segítségre való tekintettel, melyet tőlük Románia ellen várunk, hanem azért is, mert jövő fejlődésünkre életszükségletű tengerhez való út minden körülmények között Jugoszlávián át vezet (Horvátország–Fiume vagy Szerbia–Macedónia–Szaloniki). [...] (Az) S–H–S állammal jó megélhetést (kell) keressünk, amely idővel talán őszinte barátságba is mehetne át.”¹² A memorandum tartalma jól mutatja az egykori admirális, Horthy világképét, amelyben a katonai erények mellett kulcsfontosságú volt a tenger, illetve az ahhoz vezető út, amelyet egy ország létfenntartásához nélkülözhetetlennek tartott. Magyarország 1920-as évekbeli külpolitikai helyzete mellett ez az előzmény is érthetőbbé teszi azt, hogy a kormányzó miért tervezte – akár önálló elhatározásból, akár külső sugalmazásra – a Jugoszláviával való barátság helyreállítását.¹³

¹¹ Az azonban bizonyosnak látszik, hogy a magyar kormánykörök előzetesen tudtak Horthy beszédének tartalmáról. Ezt támasztja alá Wodianer Andor belgrádi magyar ügyvivőnek a Magyar Távirati Irodának tett nyilatkozata: „a mohácsi beszéd az egész magyar nemzet hangulatának ad kifejezést. Az összes magyar körök szimpátiával üdvözölték e szavakat és azokat az ellenzék is helyesli. [...] A kormányzó kormányának tudtával nyilatkozott és szavait, mint jelentékeny ténnyt kell értékelni.” Ez azonban még nem dönti el azt a kérdést, hogy Horthy saját elhatározásból vagy akár Bethlen, akár más kormánytag javaslatára tett beszédében utalást Jugoszláviára. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL), K 428, i-sorozat, MTI bizalmas értesítések, 1926. szeptember 3.

¹² HORTHY Miklós, *Emlékirat a külpolitikai helyzetről és annak behatásáról a magyar nemzeti hadsereg feladataira, Siófok, 1919. október 28.* = *Trianon, i. m.*, 546–555.

¹³ Horthy Miklós világképéről lásd KEREPESZKI Róbert, *Overseas Travel as a Shaping Force of World View: the Case of Miklós Horthy = Global Encounters European Identities: Europe and the Wider World V*, eds. Mary N. HARRIS, Anna AGNARSÓTTIR, LÉVAI Csaba, Pisa, Plus – Pisa University Press, 2010, 259–270.

A beszéd visszhangja és megítélése

Az emlékezhely-kutatás szempontjából Horthy beszédének jelentőségét az adja, hogy általa Mohács a nemzetközi közvélemény érdeklődésébe került, „egyetemes” emlékezhellyé vált. A külföldi sajtó ugyanis nemcsak a kormányzó külpolitikai vonatkozású gondolatait idézte, hanem kiemelte azt is, hogy azok milyen alkalommal és helyszínen hangzottak el. Az európai (angol, német, osztrák), de még az amerikai lapok is rámutattak arra, hogy négyszáz évvel korábban Mohácson döntő jelentőségű ütközet zajlott le, olykor utalva arra is, hogy a csatában a nyugati kereszténység szenvedett vereséget. Példaként egy korabeli bécsi napilap kommentárját idézzük, mivel ez az előbbieket mellett más érdekes adalékkal is szolgál: „Mohács egyszer már új korszakot kezdett a történelemben, olyan korszakot, amely a világháborúval ért véget. Most úgy látszik, mintha négyszáz évvel később a mohácsi nap ünnepe ismét új korszak kezdetét jelentené és ha a jelek nem csalnak, ezt a korszakot a béke és kiengesztelődés szelleme jellemzi.”¹⁴ Nem véletlen, hogy akkor és korábban Mohácsot Ausztriában is korszakhatárnak tekintették, hiszen a magyar seregek veresége azt jelentette, hogy a Habsburgok megszerezhették Magyarország trónját, ezáltal újabb lépést tettek a birodalmuk kiszélesítése felé, amely aztán az első világháború végén, 1918-ban bomlott fel végérvényesen.

A beszéd politikai jelentőségét tekintve történeti szakirodalmunk megosztott. Korábban többen úgy látták, hogy Horthy szavai segítették a magyar–jugoszláv közeledést, más – a kérdéssel főként a közelmúltban foglalkozó – szakemberek (így Hornyák Árpád és Pritz Pál) azonban úgy vélték, hogy éppen ellenkezőleg, hátráltatták a két ország kapcsolatainak fejlődését.¹⁵

Sajátos módon inkább az utóbbiaknak van igazuk, hiszen 1926 után távolodás figyelhető meg Jugoszlávia és Magyarország viszonylatában, noha az is igaz, hogy az 1930-as évek végén, amikor Magyarország immár a náci Németország megerősödése miatt kereste a déli szomszédal való megbékélést, és 1940 végén tető alá hozták az örök barátsági szerződést, a korabeli magyar politikai körök – ahogy látni fogjuk – döntő előzményként a mohácsi beszédet említették. 1926-ban a magyar külpolitika irányítóinak célja valójában a kisantant felbomlasztása mellett az volt, hogy az ország egy nagyhatalmi státusszal bíró szövetségesre tegyen szert, és általában kedvezőbb színben tűnjön fel a nemzetközi közvélemény szemében. Az első világháború alatt és az 1920-as évek első felében ugyanis a környező szláv népek, később államok hatásos magyarellenes propagandát folytattak Nyugat-Európában, emellett – 1925/26 fordulóján – Magyarország külföldi megítélését tovább rontotta a kalandor és meggondolatlan frankhamisítási akció is.¹⁶ Szükséges volt tehát egy olyan gesztus vagy esemény, amely javít az ország reputációján, és erre Horthy beszéde

¹⁴ A Wiener Allgemeine Zeitung 1926. augusztus 31-én megjelent írását közli: Sz. n., *A mohácsi beszéd hatása...*, Budapesti Hírlap, 1926. szeptember 1., 4.

¹⁵ HORNYÁK ÁRPÁD, *A mohácsi beszéd = III. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia: Az integrálódó Európa politikai földrajza*, Pécs, 2002. november 7–8., szerk. REMÉNYI PÉTER, Pécs, PTE TTK, Földrajzi Intézet, 2004, 272–276; HORNYÁK ÁRPÁD, *Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok 1918–1927*, Újvidék, Forum, 2004, 213–225; PRITZ PÁL, *Emlékinat és történeti valóság Hory András visszaemlékezéseinek fényében*, Századok, 1987/2–3, 255–298; PRITZ PÁL, *Tanácsadás a két világháború közötti magyar külpolitikában*, Külügyi Szemle, 2009/3, 186–196.

¹⁶ ABLONCZY BALÁZS, *A frankhamisítás: Hálók, személyek, döntések*, Múltunk, 2008/1, 29–56.

alkalmasnak tűnt. Számítani lehetett ugyanis arra, hogy a kisantant másik két tagállamában, Romániában és Csehszlovákiában, sőt akár Jugoszláviában is negatívan értékeli majd a magyar államfő szavait, de ezután diplomáciai körökben már lehetett volna azt sugallni, hogy Magyarország szeretné a szomszédjaival való kapcsolat javítását, de azok elutasítóak vele szemben. Ezt a célt ugyan nem támasztja alá írásos bizonyíték, azt azonban már igen, hogy a beszéd hatására élénkült meg a nagyhatalmi státusszal bíró, a délszláv állammal területi vitában álló Olaszország érdeklődése Magyarország iránt. A mohácsi beszéd tehát egy ügyes diplomáciai „csalinak” tűnik, amellyel sikerült egy akkor erős szövetségesre szert tenni, és célja nem a Jugoszláviával való kapcsolat erősítése volt. Ezt támasztja alá az a körülmény, hogy Hory András belgrádi magyar követ szerint nem történt semmilyen diplomáciai előkészítés a délszláv ország felé a kormányzó szavainak elhangzása előtt, és maga a diplomata úgy értékelte az eseményt, hogy „dobbal verebet fogni” nem lehet.¹⁷ De erre utalt Friedrich István korábbi miniszterelnök is egy 1930 júniusában elmondott parlamenti beszédében, amikor az akkor már ellenzéki politikus a következő szavakat intézte a kormány felé: „Emlékszem, mikor Mohácson hallottunk egy szép beszédet, hogy menjünk Belgrád irányába. El is indultunk Belgrád irányába, de közben Rómába érkeztünk [...]”¹⁸

A külpolitikai célok mellett érdemes felidéznünk a beszéd hazai és külföldi visszhangját.¹⁹ Ahogy az várható volt, a kisantant országaiban ridegen fogadták a kormányzó szavait. A Magyar Távirati Iroda külföldi lapszemléi szerint különösen Csehszlovákiában ütöttek meg elutasító, sőt ellenséges hangot. „A cseh sajtó hallgatása a kormányzó mohácsi beszédéről feltűnést kelt és alapot ad politikai körökben különböző híresztelések elterjedésére, amelyek szerint a mohácsi beszéd jelentősége nagyon kényelmetlenül érinti a mérvadó cseh köröket” – írta az MTI 1926. szeptember 2-án, majd a hírügynökség jelentése egy cseh lap kommentárjával folytatódott: „Mindenki előtt világos volt, hogy a magyar önhittségnek egyszer csak kapitulálni kell a világháború által teremtett realitások előtt. Kételkedünk azonban, hogy a magyar dzsentri most hirdetett új orientációja őszinte volna és hogy az egész Magyarországnak a béke és a demokrácia felé való tényleges fordulását jelentené. Magyarország belső szociális és demokratikus újjászületés nélkül nem érhet el külső harmóniát és konszolidációt. Így tehát Magyarország új orientációjából csak azt látjuk, hogy a magyar dzsentri már fuldoklik annak az elszigeteltségnek hurokjában, amelybe eddigi politikájával belejutott.”²⁰ A jugoszláv sajtó is hasonlóan látta, illetve magyarázta Horthy mohácsi beszédét, noha – az MTI lapszemléi szerint – a hangvétele kevésbé volt rideg.²¹

¹⁷ HORY, *i. m.*, 223.

¹⁸ Friedrich István felszólalása 1930. június 12. = *Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*, Bp., Athenaeum, 1927–1931, XIX, 260. A továbbiakban: *KN*.

¹⁹ Részletesebben lásd HORY, *i. m.*, 221–231.

²⁰ MOL, K 428, a-sorozat, MTI napi hírek, tudósítások, 1926. szeptember 2.

²¹ Például a zágrábi *Obzor* című lap szerint „a mohácsi kijelentések azzal is magyarázhatók, hogy Magyarország ki akar szabadulni izolált helyzetéből. Ami pedig a Jugoszláviához való közeledést illeti, még a magyar sovinszták is beismerik, hogy az utódállamok közül ehhez az országhoz került a legkisebb magyar terület és a legkevesebb magyar. Magyar szempontból tehát a Jugoszláviával való orientáció az egészséges opportunitás benyomását kelti.” MOL, K 428, a-sorozat, MTI napi hírek, tudósítások, 1926. szeptember 3.

A magyar kormánykörök természetesen üdvözltek a kormányzó szavait. A sajtónak nyilatkozó kormánypárti politikusok egyöntetűen nagy politikai jelentőséget tulajdonítottak Horthy beszédének, a Bethlen István miniszterelnökhöz közel álló *Budapesti Hírlap* pedig a következőképpen kommentálta azt: a „régí barátság és megértés” visszaállításának „nem lehet akadálya az a sajnálatos helyzet, hogy Jugoszlávia ma birtokában tart olyan területeket, amelyek nemrég Magyarországhoz tartoztak s amelyek elszakítását mi jogosnak el nem ismerjük. Ezeknek a területeknek fegyverrel való visszaszerzésére mi nem teszünk, mert nem is tehetünk semmit. A békeszerződés revíziójára irányuló követelésünk fönntartása pedig nem lehet akadálya annak, hogy köztünk és déli szomszédunk között a legbarátságosabb viszony alakuljon, annál is kevésbé, mert a revízió elhatározása nem egyedül a két érdekelt szomszéd akarátán fog eldőlni s amikor annak szükségességét Európa többi hatalmasságai be fogják látni, akkor annak végrehajtását sem a mi követelésünk nem fogja siettetni, sem Jugoszlávia ellenzése nem fogja hátráltatni. [...] A kelet-európai helyzet megjavítására s az egyensúly és béke biztosítására igen jelentős lépés történnék tehát, ha déli szomszédunkhoz való viszonyunk abban az irányban fejlődne, amelyre a kormányzó mohácsi beszéde adta meg az útmutatást.”²²

A beszéd utóélete

Sajátos módon a mohácsi beszéd maga is emlékezhelyé vált a későbbi politikai diskurzusban. A magyar sajtóban, az országgyűlés mindkét házában gyakran utaltak rá vissza zsrnaliszták, politikusok és más közéleti személyiségek. Érdekes módon a képviselőházban elhangzott felszólalások túlnyomó többsége negatív szövegösszefüggésekben, míg a felsőházban mindig pozitív hangvétellel idézték fel a kormányzó szavait. Ez érthető, hiszen a képviselőházban főként az ellenzék hozta szóba a mohácsi beszédet, és kérte számon a kormányon azt, hogy a jugoszláv orientáció miatt nem alakult úgy, ahogy Horthy előrevetítette. Ez olykor meglehetősen vehemens viták során történt. Ezt példázza az akkor a liberális ellenzék színeiben politizáló debreceni képviselő, Hegyemegi Kiss Pál felszólalása: „Nekünk a környező államok népeivel kell megbékülnünk és azokkal kell megszerettetnünk magunkat, hogy egyfelől hozzánk visszavágyjanak és segítsék a mi jövő előhaladásunkat. (*Zaj a jobboldalon.* – Gaal Gaszton: Adják vissza, amit elvettek! – Rassay Károly: A mohácsi beszéd nem úgy beszélt, mint a képviselő urak, kapkodnak jobbra-balra Mohácstól Rómáig. – *Zaj. Egy hang a jobboldalon: Nem a beszéd a fontos!* – Rassay Károly: Nem fontos a beszéd? Abba is beleegyezek!) Én is azt mondom, t. képviselőtársam, hogy adják vissza, amit elvettek, de amit én mondok, az egy igazi irredenta politika, az pedig, amit képviselőtársam mond, kardcsörtető politika.”²³

De előfordultak ennél élesebb kritikák is az ellenzék képviselőitől. Például a szociáldemokrata Malasits Géza 1928 novemberében, tehát több mint két évvel a mohácsi beszéd elhangzása után, a következőképpen fogalmazott az olasz kereskedelmi szerződés törvényjavaslatának vitájában: „1926-ban egy szózat hangzott el Mohácson nagyon magas hely-

²² Sz. n., *A kormányzó útmutatása*, Budapesti Hírlap, 1926. augusztus 31., 1.

²³ Hegyemegi Kiss Pál felszólalása, 1927. március 22. = *KN 1927–1931*, II, 80–81.

ről, amely szózatnak semmi következménye nem lett azután. Mármost önkénytelenül felmerül az emberben a kérdés, hogy vagy előkészítették politikailag ezt a szózatot, mert azt nem tudom elhinni, hogy ez a szózat csak úgy minden előzmény nélkül ex tempore keletkezett volna, vagy nem. Ezt lehetetlennek tartom. Ezt a szózatot diplomáciailag elő kellett volna készíteni. Vagy elő volt készítve, vagy nem volt előkészítve, mindenesetre fel kell tennem azonban, hogy elő volt készítve. (Peidl Gyula: Két balkézze.) A szózat elhangzott, ennek eredményei azonban nem jelentkeztek. Kérem, hogyha diplomáciailag elő volt készítve ez a szózat, miért nincsenek következményei? [...] Egy szóval – hogy németül fejezzem ki magamat – ez a mohácsi szózat Schall und Rauch volt, hangja és füstje volt, de magja nem volt neki.”²⁴

De olykor meglepő szövegösszefüggésekben is visszautaltak az ellenzéki politikusok a mohácsi beszédre. Például a liberális Fábíán Béla 1927 májusában, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium költségvetésének tárgyalásakor a zsidóságot diszkrimináló, egyetemi felvételeket szabályozó numerus clausus eltörlését sürgette, és azzal érvelt, hogy ha már Horthy békülékeny volt a délszlávokkal szemben, és ezt a magyar kormánykörök üdvözölték, akkor miért nem képesek ilyen gesztust tenni a zsidósággal szemben is: „amikor az a helyzet, hogy a kormányzó úr Mohácson a jugoszlávok felé nyújtotta a magyar testvéri jobbot és amikor az a helyzet, hogy ma már mindenkivel, aki verekedett ellenünk a fronton és hozzájárult a magyar állam megcsonkításához, baráti viszonyban vagyunk, (Halász Móric: Ezen a címen kell eltörölni a numerus clausust? Ez furcsa dolog!) – nem, t. képviselő úr, méltóztassék megvárni a mondat végét – amikor az igaz ellenséggel kibékültek, akkor azokkal, akikkel szomorú időkben szembehelyezkedtek azért, mert bűnbakot kerestek, mert szükség volt valakire, akinek feláldozásával a magyar nemzet presztízst meg lehetett menteni, vagy vélték megmenteni, nem akarnak kibékülni.”²⁵

A felsőházban ezzel szemben kivétel nélkül olyan felszólalások hangzottak el, amelyek méltatták a mohácsi beszédet és ezzel Horthy Miklóst is. 1929 júniusában Vészi József úgy vélte, hogy a mohácsi beszéd „generózus taglejtéssel felhívta a szerb nemzetet arra, hogy egymással szemben való minden differenciánkat kölcsönösen felejtjük el, hiszen a múltban közös szenvedéseken mentünk keresztül, s igyekezzünk egymás között a függő kérdéseket rendbe hozni, egymáshoz lehetőleg közelebb jutni”.²⁶ Persze nem véletlen, hogy Vészi másként látta és értékelte a kormányzó beszédét, mint az ellenzéki politikusok a képviselőházban, hiszen ő a felsőházi tagságát épp Horthy révén nyerte el.

A legtöbb visszautalást a mohácsi beszédre 1940 decemberében találhatjuk, ugyanis ekkor kötött Magyarország és Jugoszlávia örök barátsági szerződést. A külpolitikai helyzet ekkor sok tekintetben hasonló volt, mint 1926-ban: Magyarország elszigetelt állammá vált, csak ezúttal a náci Németország és csatlósállamai (Szlovákia, Románia) voltak gyűrű köré, és noha jó viszonyt ápolt a Harmadik Birodalommal, mégis igyekezett a tőle való teljes függetlenség elkerülni. Ebben az időszakban – a kisantant felbomlása miatt – Jugo-

²⁴ Malasits Géza felszólalása, 1928. november 20. = KN 1927–1931, XVI, 145–146.

²⁵ Fábíán Béla felszólalása, 1927. május 13. = KN 1927–1931, IV, 71–72.

²⁶ KN 1927–1931, IV, 336.

szlavia semleges ország volt, ezáltal kézenfekvő kiutat jelentett Magyarország számára az angol diplomácia felé. A magyar külpolitika már a második világháború kitörése előtt igyekezett felélénkíteni és javítani a délszláv országgal való kapcsolatokat. Erre példa Kánya Kálmán külügyminiszter ún. „horizontális tengely”-konceptiója, amely Kelet- és Közép-Európában a náci veszély ellensúlyozására egy Varsó–Budapest–Belgrád–Róma szövetséget kívánt tető alá hozni.²⁷

Az 1940 decemberében kötött jugoszláv–magyar örök barátsági szerződéshez is hozzájárult egy Horthy-beszéd, méghozzá az, amelyet szűk másfél évvel korábban mondott a kormányzó a két világháború közötti utolsó választások után összeülő országgyűlés megnyitóján: „Éber figyelemmel kísérrük mindazt, ami bizalmi légkört fejleszthet ki köztünk és Jugoszlávia között. Jogaink felett mindenkor s mindenütt örködvé és más kétségbe nem vonható jogait tiszteletben tartva, baráti jobbot nyújtunk minden nemzetnek, amely ugyanilyen jó szándékról bizonytságot ad. [...] Mindebben az a remény tölt el, hogy hozzájárulunk a népek és országok békéjének megteremtéséhez, amely béke keretébe kell, hogy beleilleszkedjék függetlenségünk és megoldódjának megerősödésünk és boldogulásunk kérdései is.”²⁸ A kortársak számára is feltűnő volt a hasonlóság az országgyűlési és a mohácsi beszéd tartalma között. Erre Jugoszláviában is felfigyeltek, és az MTI belgrádi tudósítója szerint Horthy parlamenti megnyitója „mintegy megismétlése a mohácsi beszéd kedvező hangjának”, és Jugoszlávia „nagy bizalommal fogadja Horthy kormányzó szavait, mert ő ma a magyar hazafiság és a vitézi szellem legnagyobb és legkiválóbb megtestesítője”.²⁹

Az örök barátsági szerződés után a magyar politikában többen fogalmaztak úgy, hogy ehhez a kormányzó 1926-os mohácsi beszéde volt az első lépés. Habsburg József a felsőház 1940. december 11-i ülésén a következőképpen fogalmazott: Horthy „érdeme a mohácsi beszéd alapján”, hogy a Jugoszláviához való közeledés „a megvalósulás útján van”. „A barátság legmélyebb kiépítése szükséges minden gyűlölet nélkül, igaz megértéssel. A jugoszláv nép lovagias, bátor és katonanemzet. Ilyen nemzetekkel meg lehet egyezni. Ez egy erős barátság, amely a béke ügyét szolgálja. Erre szükség van, és azt hiszem, ez a tengelyhatalmak célja is.”³⁰ Hasonlóan látta pár nappal később Tolna vármegye képviselője, Örfly Imre is: „Barátsági szerződést kötöttünk egy velünk lelkileg rokon, vitéz és tehetséges nép államával. Ez örvendetes azért is, mert hiszen egészen biztosan gyümölcshozó lesz a két állam jövő sorsának alakulására is. De örvendetes azért is, mert ezzel a magyar külpolitikának – aláhúzom, a magyar külpolitikának – egy régi elgondolása látszik

²⁷ PRITZ Pál, *Magyarország és a nagyhatalmak 1938-ban = Visszacsatolás vagy megszállás? Szempontok az első bécsi döntés értelmezéséhez*, szerk. SIMON Attila, Balassagyarmat, Nógrád Megyei Levéltár – Selye János Egyetem, 2010, 11–20.

²⁸ *A Kormányzó megnyitó beszéde = Országgyűlési Almanach az 1939–1944. évi Országgyűlésről*, szerk. HAEFFLER István, Bp., MTI, 1940, 5–10.

²⁹ MOL, K 428, s-sorozat, MTI „ki nem adott közlemények”, 1939. június 21.

³⁰ *József Ferenc királyi herceg felszólalása, 1940. december 11. = Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*, Bp., Athenaeum, 1935–1939, II, 18. A továbbiakban: *FN 1939–1944*.

megvalósulni, egy olyan elgondolás, amelynek [...] éppen a mi államfőnk volt első úttörője híres mohácsi beszéde alkalmával.”³¹

Éppen a fentiek miatt érdekes a mohácsi beszéd utolsó jelentős Horthy-korszakbeli felbukkanása, amely Teleki Pál búcsúlevelében található. A néhai miniszterelnök 1941. április 3-án önkezével vetett véget életének, miután a kormányzó úgy döntött, Magyarország az örök barátsági szerződés ellenére az újabb revíziós siker reményében csatlakozik a németek Jugoszlávia elleni támadásához. Teleki a következő szövegösszefüggésben utalt vissza Horthy 1926-os beszédére: „Főméltóságú Úr! Szószegők lettünk – gyávaságból – a mohácsi beszéden alapuló örökbéke szerződéssel szemben. A nemzet érzi, és mi odadobtuk becületét. A gazemberek oldalára álltunk [...]! Hullarablók leszünk! A legpocsékabb nemzet. Nem tartottalak vissza. Bűnös vagyok.”³²

A Mohács emlékezhely-történetéhez kapcsolódó politikai beszédnek és emlékeztetnek áttekintése után érdemes felvetni a kérdést, hogy maga Horthy Miklós hogyan vélekedett az 1926-ban elmondott szavairól. Éppen tíz évvel később, 1936 augusztusában egy Hitler számára írt levelében a következőképpen fogalmazott: „Mivel szét akartuk szakítani a vasgyűrűt, amely körülvelt bennünket, közeledni próbáltam a szerbekhez, akik azok közé az ellenfelek közé tartoztak a kisantanton belül, akikkel pirulás nélkül kezelt foghattunk. A háború előtt ellenségeink voltak nyílt sisakkal, és a háborúban jól verekedtek. Én kezdtem a közeledést egy szoborleplezés alkalmával Mohácson mondott beszédemben, majd közvetítő személyek által értekeztem Sándor királlyal. [...] Nehéz helyzetünkben, hogy levegőhöz jussunk, igyekeztem valahogyan találni egy modus vivendit.”³³ Közel két évtizeddel később, az estorili száműzetésben ennél árnyaltabban és részletesebben fogalmazott a beszéd elmondásának motivációit illetően, ugyanakkor akaratlanul fontos tanulságot árult el: „A kisentente [sic!] összefogása, amint azt a vonatkozó szerződések nyíltan kifejezték, egyenesen és elsősorban Magyarország ellen jött létre, és csak másodsorban irányult Bulgária felé. Tekintetemet ebben a helyzetben déli szomszédainkra irányítottam. A horvátokat mint derék matrózokat és tengerésztszikeket ismertem és becsültem; nyelvüket folyékonyan beszéltem. A szerbek katonai erényei arra a várakozásra bírtak, hogy ha mint katona nyíltan szólok hozzájuk mint katonákhoz, megértésre találunk náluk. Felhasználtam tehát a mohácsi csata négyszáz éves fordulóján tartott megemlékezésünket arra, hogy 1926. augusztus 29-i beszédemben emlékeztessem őket a közöttünk egykor fennállott régi barátságra és régi bizalomra. A mohácsi csata 150 évre hasonló szomorú sorsba döntött minket, mint őket a rigómezei ütközet; ennek következtében ők még hosszabb időre kerültek török megszállás alá.”³⁴

³¹ Örfly Imre felszólalása, 1940. december 13. = FN 1939–1944, 63–64.

³² Teleki Pál miniszterelnök búcsúlevele Horthy Miklóshoz (1941. április 3.) = Magyarország és a második világháború: Titkos diplomáciai okmányok a háború előzményeihez és történetéhez, szerk. ZSIGMOND László, Bp., Kossuth, 1966, 296–297.

³³ Horthy Miklós feljegyzése Adolf Hitler számára a magyar és a német külpolitika kisantant- és szovjetellenes célkitűzéseinek összehangolásáról, 1936. augusztus = Horthy Miklós titkos iratai, s. a. r., jegyz. SZINAI Miklós, SZÜCS László, Bp., Kossuth, 1972⁴, 156–157.

³⁴ HORTHY Miklós, *Emlékirataim*, Bp., Európa, 2011, 177–178.

Horthy bizonyára nem ilyen szándékkal vetette papírra a gondolatait, de mégis megállapíthatunk velük kapcsolatban egy fontos tanulságot: az emlékezhelyek jelentős része, így Mohács is, felhasználhatóvá vált, válik és válhat az aktuálpolitikai célok számára. Emellett Horthy Miklós mohácsi beszéde érdekes példáját adja annak, hogyan játszhat szerepet egy nemzeti emlékezhely a nemzetközi kapcsolatok történetében is.

Kovács Szilvia

Mohács – a történettudomány és a kulturális emlékezet narratívái

(Krúdy Gyula: *Mohács*)

Krúdy Gyula *Királyregények* címmel kiadott trilógiájának első könyve a *Mohács*. A regény 1926-ban született, abban az évben, mikor a mohácsi csata négyszázadik évfordulójára emlékeztek Magyarországon. A trilógia e részére vonatkozó filológiai adatokat Kelemen Zoltán összegyűjtötte, többek között Barta András adatközléseire is támaszkodva.¹ E kutatásokból kiderül, hogy a *Mohács*ot megelőzte egy kisregény, melynek Krúdy az *Árnyékkirály* címet adta. Az *Árnyékkirály* folytatásos közlésben jelent meg a *Pesti Napló*ban 1926. augusztus 8. és október 7. között, majd Krúdy a kisregény X–XIV. fejezeteit beépítette az 1926. szeptember 15-én a *Magyarországban* szintén folytatásokban publikálni kezdett *Mohács*ba. A regény csak 1927-ben jelent meg könyv formában, és alcímet is kapott: *Két árva gyermek vergődése*. A főcím *Mohács*, mely nem csupán egy helynév, hanem a kulturális emlékezetben a nemzeti veszteség toposzává vált emlékezhely, és mint ilyen, történelmi regényt ígér. Az alcím azonban a tragikus élettörténetet, illetve a saját sorstragédiaként megélt történetet is mellé helyezi a 19. század óta létező Mohács-narratívának. A tragikus hangoltság és a múlt nagy eseményeinek, kivételes alakjainak felléptetése jellegzetes műfajpoétikai elvárása a 19. századi történelmi regénynek. Krúdy Gyula regényében, mely már időben távol van a műfaj kezdeteitől és első virágkorától, eltérést tapasztalunk e műfaji hagyománytól. A tragikus hangvétel érezhető ugyan az események, illetve a korabeli Magyarország politikai viszonyainak elbeszélésében, de erősebben mutatkozik meg az uralkodópár, később Habsburg Mária személyes élettörténetében. A történelmi távlatot öltő események elbeszélésének hangnemébe ráadásul ironia is vegyül, így még inkább láthatóvá válik, hogy a múlt – különösen a történelmi regényben – nem pusztán vagy nem is igazán reprezentáció, hanem nyelvben születő világ. A regény itt következő értelmezése arra vállalkozik, hogy megmutassa, hogyan válik emlékezhellyé egy történelmi regény, mely egy emlékezhely által felidézhető történetet mond el, alternatívát teremtve a történelmi tudatban a nemzeti veszteség és a katasztrófa narratívájában megalkotott történetnek.

¹ KELEMEN Zoltán, *Történelmi emlékezet és mitikus történet Krúdy Gyula műveiben*, Bp., Argumentum, 2005, 103–153.

Az alcímben említett két árva gyermek Habsburg Mária és a gyermek király, II. Lajos. Az elbeszélő a regény első három részében az alcímben kijelölt szereplőkre fókuszálva elmondja Mária Magyarországra érkezését az innsbrucki kolostorból, majd a királyi pár budai életének folyását egészen addig, míg II. Lajos elindul Mohácsra a törökök elleni harcba – Csepelg Mária kíséretében. E két élettörténet mellett mintegy kulisszaként épül fel a korabeli Magyarország, melyet – többek között – a két gyermekként említett uralkodópár vagy éppen az uralkodni kénytelen gyermekpár perspektívájából ismerünk meg. A regény negyedik részében elbeszélőváltás történik: az addigi mindentudó elbeszélő helyét átveszi a király íródeákja, aki elkísérte Lajos királyt a csatába, és látta őt elmerülni a sárrá duzzadt Csele-patakban. A regény tanúságtevőként lépteti fel a deákot, aki azonban épp arról mond le, hogy a csata eseménytörténetét elbeszélje. Azon a helyen, ahol a csatáról lenne szó, három pont szakítja meg beszédét, hogy az aztán ugyancsak három pont után, mely a hiány alakzataként válik beszédessé, folytatódjon a következő bekezdésben. A folytatásban még látjuk néhány pillanatra a lovát nehezen megülő királyt – immár a harcok után. A deák tanúságtétele nem a csata eseményrendjének összeállítását szolgálja, célja az emlékezés, a tragikus légkör hiteles felidézése, illetve annak megteremtése. A tanúságtétevés nem teremt hőst II. Lajosból: a deák írása nem a királyra és a tanúságtétevésben kötelezően megörökítendő bátorságára fókuszál, hanem a ló természetére, erejére, amellyel II. Lajos nem tudott megbirkózni. A Ferdinándtól kapott paripa harci ereje és ügyessége ki van próbálva, nem úgy, mint a királyé. A csatavesztés felidézésébe ironia is vegyül: a természetes ló nem szokott meneküléshez, és a megáradt patakot nem tudja átugrani. Az íródeák a király magasztalása helyett inkább saját szerepvállalásának megörökítésére használja a hősteremtés retorikáját: „Itt volt az ideje, hogy megragadjam a király lovának a zabláját. A szilaj német ló nehezen engedelmeskedik akaratomnak, beleizzadok, amire a lovat elkormányozhatom az első hadisorból, aztán neki a mezőnek, neki a pataknak, amely piszkosan, sárgán, Kis-Duna módjára kavargva futamodik partjai között. A király lova nem akar ugrani. A megveszett bestia megtagadja az engedelmességet. Kétszer-háromszor vágatunk neki az ugrásnak, a király lova félrerántja magát az ugrás előtt. Hogy jó példával járjak elől, elhatározom, hogy én ugratok előbb a makrancos állat előtt. »Bele a sarkantyút!« – kiáltom uram, királyom felé. Az én lovam partot ért. Hátranézek. A király lova ugrás közben dögölten visszahanyatlik a partról a patakba. A patak partján az üldöző pogányság. A király elmerül a sáros vízben.”²

Az íródeák a szemtanú helyzetéből jelen időben mondja újra a látott és átélt eseményeket. Ez a retorikai eljárás pillanatképet, illetve mindig jelen idejüként felidézhető képet fest az eseményekről. Az eseménysor szubjektív narráció eredménye, a deák sajátként feltüntetett felkiáltását is kommentálja: az elbeszéltség hangsúlyos mozzanata a képnek. Az elbeszélő a történések aktív részeseként, majd krónikásaként lép fel, ezzel a hitelesség illúzióját kelti. Más szemtanú híján szava hiteles is, legalábbis a szépirodalmi fikció így is történhetett poétikai alapvetése szerint. A deák elbeszélése királyhúségről győzi meg Má-

² KRÚDY Gyula, *Mohács*, Bp., Szépirodalmi, 1979, 174–175.

riát, akit el is kísér Pozsonyba, és megörökíti az ottani eseményeket is. Jegyzeteiben *Dominájának* nevezi a királynét, vagyis története, mely a csata előtti és utáni eseményeket és emellett király iránti hűségét is reprezentálja, elnyerte Mária bizalmát. A deák saját szavahihetőségét más tanúságtevők szavainak elbizonytalanításával is megpróbálja fenn tartani. A történetírás Brodarics István emlékezését tekinti forrásértékűnek.³ A deák Brodaricsot is elbeszéli jegyzeteiben. Először a pápai nuncius róla szóló tudósításának említését jegyzi le, mely szerint Brodaricsot menekülés közben elfogták a csehek, akik elkéstek a csatából; másodszer a deák már nemcsak a róla szóló hírt illeszti be elbeszélésebe, hanem Pozsonyban meg is jeleníti a szerémi püspököt: kifosztottan érkezett, de vitézi magatartásáról számolt be. E beszámoló azonban nem jut el Máriához, aki Brodarics tanúságtevését nem is a királyra nézve tartja említésre méltónak, hanem Szapolyai, a tót király hollétére vonatkozóan. Mária szemében ugyanis a csatából elmaradó vajda, aki mindig is a trónra tört, királygyilkossá válik. A tanúságtevésnek az özvegy királyné e gyanúját kellene igazolnia, illetve a deáknak arról is be kellene számolnia, milyen tervet sző Szapolyai János a király halála után.⁴

Azáltal, hogy az íródeák felveszi a regény elbeszélőjének szerepét, létrejön a Mohácsnál történetek poétikailag lehetséges, a történetírásból ismert narratíváját relativizáló értelmezése. A történelmi regény – a műfajt övező irodalomtudományos diskurzus anomáliákban gazdag, mégis konszenzusos megállapítása szerint⁵ – az események megértésének egyik lehetséges útja. A deák narrációjának önreflexív mozzanatai is részesei az értelemalkotásnak. Az elbeszélőnek a Mohácsra, majd a csatába indulás napjára eső megjegyzései az étkezési szokások fényében értelmezik az elkövetkező, illetve az elbeszélés utólagosságának pozíciójából a már megtörtént és tragédiával végződött eseményeket. A feljegyzések a gasztronómia regénypoétikailag beszédes kódjaiban olvassák újra a történelmi tudatban a 19. század óta nemzeti katasztrófaaként őrzött mohácsi vész történetét. A deák elbeszélése bevonja az étkezési szokásokat az elbeszélői horizont értelemalkotásába: „Pénteki napon indultunk el Budáról a török ellen, mert ezt a böjtös napot javasolták a papok, valamint királyném. Mária is szerencsés napnak mondja a pénteket. Ámde én, szegény diák, már kora gyermekésem óta ellenséges napnak tekintém a pénteket. Mennyi szárazbabot kellett ennem a kolostorban.”⁶

A papok, illetve Mária, az ország oltalmazó királynéja a vallásos gondolkodásban országot, nemzetet megtartó erőt lát. A harcba indulás napja nem lehet átgondolatlan, hisz a véletlen vagy az esetlegesség nem része a fatalitást kontinuitássá változtató keresztény gondolkodásnak. A vallásban Mária országának, Magyarországnak nemzetmegtartó ereje fedezhető fel, valamint ugyanez rejlik a dinasztikus érdekekben, melyek a királyné

³ Lásd BRODARICS István, *De conflictu Hungarorum cum Turcis ad Mohatz verissima descriptio*, ford. KULCSÁR Péter, Bp., Akadémiai, 1985.

⁴ Mária többször is tót királynak nevezi a vajdát, eltávolítva őt a magyar királyi cím viselésének lehetőségétől.

⁵ Lásd BÉNYEI Péter, *A történelmi regény elmélete körüli dilemmák* = B. P., *A történelem és a tragikum vonzásában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007, 19–46.

⁶ KRÚDY, *i. m.*, 167.

számára a másik releváns értékrendet képviselik.⁷ Az íródeák azonban átértelmezi a böjtös péntek jelentését: nem a keresztény közösséget összetartó közös bűnbánat és megtisztulás napjaként él az emlékezetében, hanem a megpróbáltatások, a koplalás fűződik hozzá. A deák deszakralizálja a pénteket, sőt e nap a regény gasztronómiai utalásrendszerében baljóslatú is lesz. Az étkezési szokások elbeszélése, a rájuk vonatkozó reflexiók nemcsak a deák történetmondására jellemzőek, hanem a regény mindentudó elbeszélője is gyakran él velük. Bőséges étkezés jellemzi az ország minden világi és egyházi főúrának házáat, kivéve a királyét, mert ott a pénzhiány, a tartozások ellehetetlenítik a királyhoz méltó vacsorát. Lajos pusztán ajándékokból, főúri vadászatokból, más konyhákból kölcsönként maradékból, illetve a Mária hozományából megmaradt némi pénzből jut méltóságteljes ételekhez. Harcba vonulása is böjtös péntekre esik. Az ellenfél, a falánk Szapolyai viszont pazarlóan él, mint ahogyan az a trilógia második részéből (*Festett király*) kiderül – ő távol is marad a csata helyszínétől. A királyné böjtös előrelátását a második és a harmadik rész (*Az első Habsburg*) is iróniával vonja be: a Budáról Pozsonyba elmenekült özvegy királynét és udvartartását, hű magyarjait a pozsonyi polgárok halvacsorái tartják el – melyeknek költségeiről persze polgári pontossággal kimutatás készül.

Visszatérve a deák jegyzeteiben étkezés és eseményrend összefüggéséhez, ugyancsak beszédes az elbeszélőnek a csata napjára vonatkozó megjegyzése: „Mikor lóra ültünk, akkor eszméltem rá, hogy reggelizni el is felejtettem, pedig nem szoktam az ilyesmirel megfeleledkezni, amikor dologba megyek.”⁸

A deák fenntartja a baljóslatú előrelátás retorikáját, melyet az elbeszélés gasztronómiai utalásrendszerében az étkezés hiányosságai, illetve elmaradása alakítottak ki. A visszatérő elbeszélői pozícióban lehetséges szentenciózusnak ható kijelentés pedig csak megerősíti az elbeszélés gasztronómiai utalásokból származó egyszerre tragikus és ironikus hangoltságát.

A regény Mohácsnak mint emlékezhelynek sajátos reprezentációját alkotja meg már az elbeszélői pozíciók és perspektívák, valamint a történet fókuszába állított szereplők révén is. A mű alternatív történelmet ír regény formájában. Mohács a 19. század óta már nem a Habsburg birodalmi tudat aspektusából jelenik meg az emlékezetben, hanem olyan sorsfordító eseményként, mely évszázadokra lehetetlenné tette a független, egységes magyar nemzetállam létrehozását. Mohács e historiográfiai jelentését az az utólagosan megalkotható szimbolikus jelentés-összefüggés is megerősítette, mely Világost és Trianont állította a nemzeti emlékezhelyek Moháccsal kezdődő sorába.⁹ A történelmi tudatban a 19. század óta immár nemzeti veszteségként számon tartott esemény, a mohácsi csata, a költészetben a „visszavonás” toposzának értelem-összefüggésébe is beilleszkedett – így

⁷ Benedict Anderson a 19. században kialakuló nemzettudatot megelőző kulturális rendszerként értelmese az európai gondolkodást átható kereszténységet és dinasztikus birodalmi tudatot. A nemzet elgondolását a 19. századot megelőzően a vallásos képzeletvilág és a dinasztikus érdekek alapozták meg. Lásd Benedict ANDERSON, *Elképzelt közösségek*, ford. SONKOLY Gábor, Bp., L'Harmattan–Atelier, 2006, 25–33.

⁸ KRÚDY, *i. m.*, 173.

⁹ Kelemen Zoltán adatközlésében említi, hogy az 1926-ban megjelent *Mohácsi emlékkönyv 1526 Előszavában* Klebelsberg Kunó párhuzamot von a trianoni és a mohácsi veszteségek között. Lásd KELEMEN, *i. m.*, 143.

például Kisfaludy Károly vagy Kölcsey Ferenc verseiben. Krúdy regényében Mohács őrzi e jelentéseket, ugyanakkor e hely Mária és Lajos számára személyes tragédia színhelye is lesz, hisz megfosztja Máriát a hitvesi szerelemtől, és attól, hogy ő maga is betöltse Lajos oldalán azt a feladatát, melyre a kolostorban éveken át felkészítették: hogy Magyarország királynéja legyen. A regény elbeszélője pedig iróniával kezelik a nemzeti egységben gondolkodó, de az ország törvényes királyát a törökkel szemben megsegíteni vonakodó magyar főurakat. Az ő nemzetfogalmuk a nemzeti király személyén alapul. Számukra Rákosmező szimbolizálja az ország egységét, nem pedig Buda, ahol II. Lajos trónja áll. A történet főszereplőit, Máriát és Lajost a magyar urak, de még Jagelló Anna és a fiktív humanista tudós, Logus Tamás is folyton a Rákoson hozott törvényekre emlékezteti.

Rákos szintén emlékezhely: a magyar főurak a nemzeti királyválasztást lehetővé tevő törvénykezés helyeként emlékeztetnek rá, illetve oda összehívott országgyűléseikkel mindig időszerű jelenként élik meg az ott történt/történi eseményeket. A törvénykezés praxisában a hely az örök jelenhez kapcsolódik, soha nem merülhet feledésbe. A történetírás adataiból tudható, hogy 1505-ben az ide összehívott országgyűlés kimondta: a magyar nemesség a Jagelló-ház kihalása után többé nem választ idegen uralkodót. A regényben Máriának – aki idegenként érkezik az országba, mégis magyar királyné lesz – a magyarok megismerésében, saját cselekvési lehetőségeink értelmezésében állandó mementóul szolgálnak a Rákos neve köré szőtt intelmek, mint például Logus Tamás következő szavai: „A magyar törvények. A magyar Rendek. Az országgyűlés, amelyet a nemesség bármikor összehívhat a Rákos mezejére. A magyar országgyűlés a legnagyobb hatalom a világon. Felette áll a királynak.”¹⁰

Logus intelme az országgyűlést olyan hatalmi instanciaként mutatja be, mely különbözik a Mária számára legitimnek számító hatalmi formától. A humanista szavai folyton elvilágiasítják a hatalmi viszonyokat, nem úgy, mint ahogyan azokat Mária elgondolhatóan és gyakorlatban alkalmazhatónak tartja: „Őszintén megmondom, hogy engem azok a törvények nem érdekelnek, amelyeket a magyar urak hoznak. Az én törvényeimet a mindnyájunkban lakozó Istenség szabja meg. Nemhiába voltak humanisták a mestereim, megtanítottak gondolkozni. Engem a törvények csak a pénzszerzés szempontjából érdekelnek. Ennél a pontnál nem akarok összeütközni a törvényekkel.”¹¹

Mária humanista nevelést kapott, de hatalom- és törvényértelmezése látszólag ellentmond annak, amit Logus Tamás, a humanista tudós képvisel – hiszen egyik mondatával a kereszténység kulturális univerzumának sémái szerint gondolkodik a hatalomról, másik mondata pedig nagyon is deszakralizált gondolkodásra, hatalomfelfogásra vall. Valójában ez az ellentmondás csak látszólagos: Mária a humanista és kolostori nevelőitől tanult módon jól bánik a szavakkal, és az értelemtulajdonítás retorikai műveleteit mindig aktuális beszédhelyzetének megfelelően alkalmazza. A törvények és a hagyományok megőrzésének és újraértelmezésének egyidejűsége, illetve kettőssége gyakran megoszlik beszédében: a kolostori nevelés kialakította vallásosság, valamint az a fajta tudás, melyet ön-

¹⁰ KRÚDY, *i. m.*, 56.

¹¹ *Uo.*, 97.

magáról családfájának megismerésével szerez, formálja benne a vallásos és dinasztikus alapokon álló uralkodói identitást. Királynéként csak akkor tudja szerepét legitimé tenni, ha a nem dinasztikus és nem szakrális erőt képviselő országos rendek gyűlésének törvényeit kívül helyezi a számára érvényes hatalmi-politikai diskurzuson. Mária narratívájában a rákosi országgyűlés nem képviseli az ország egységben maradásának és fennmaradásának eszméjét, holott Rákos-mező a historiográfiai tudatban utólagosan a Habsburg Birodalmon belül is a szuverén magyar állam eszméjét hivatott őrizni.

Mária esetében a magyarokhoz, a nemzethez, az országhoz való viszony nem a közös múltban gyökerezik, hiszen – mint ahogyan azt a történelmi regény olvasóitól elvárja, hogy tudja – Mária idegen, aki épp a Habsburg–Jagelló keresztbeházasodási szerződés révén lett magyar királyné, megakadályozandó, hogy Mátyás után újra magyar király kerüljön a trónra. Az elbeszélő ennek ellenére a magyarokat védelmező szereppel ruházza fel őt, Magyarország védelmezőjének, Szűz Máriának az allúzióin keresztül. A regény először abban a jelenetben társítja e szerepet a Habsburg hercegnőhöz, mikor ez a Dunán Magyarországra érkezik. Az elbeszélő az eső ellenére a hajó fedélzetére lépteti a leendő királynét, így ugyanaz a látvány tárul elé, amelyet a hazaérkező főispán lát. Az elbeszélő szabad függő beszédben fog bele Magyarország üdvözlésébe, így az akár a főispán vagy Mária szólama is lehetne, mely belső monológként is olvasható:

„– Most már itthon vagyunk! – kiáltott a hajó orráról a szalai főispán, és kitérte a száját, hogy igyon a hazai esőből.

Ó Magyarország, Szűz Mária országa! Szép voltál te minden időkben azoknak a szíveknek, akik bennük hittek. Akik mindig csak azt mondták szemük végső lezárulásáig, hogy Magyarországon a legjobb a víz, mert itt átváltozik még a felhő is, amely idegen tájakról vándorol ide, itt megédesedik a forrás, a Duna, amely abból az ősvilágból maradt itten, amikor a magyarok még Ázsiában voltak. [...] Ó, Magyarország [...]: vajon érezted-e szíved dobbanásában azt a sorsfordulatot, amely abban a percben történt életedben, amikor Mária hajója a húsz evezőssel átsiklott a magyar határon?”¹²

Attól kezdve, hogy Mária Magyarországon van, maga is égi anyjának nevezi Szűz Máriát. Védelmező szerepe elsősorban Lajos királyra terjed ki, akit a magyarok törvényes uralkodójuként kell hogy tiszteljenek. Mária szemszögéből Magyarország egysége a király, illetve az ő hatalmát megalapozó Habsburg–Jagelló birodalmi érdekek, valamint a kereszténységnek Európa egységét biztosító ereje által létezik. Mária királynéként a Lajosra irányuló védelmező, segítő erejét az egész országra kiterjesztheti – megvédve mind a királyt, mind az országot a kapzsi magyar oligarcháktól és legfőképpen a durva Szapolyai Jánostól, aki vagyonára és katonáira támaszkodva akarja királlyá koronáztatni magát. Mária perspektívájában a mohácsi vereség nem nemzeti sorsfordító esemény abban az értelemben, hogy a magyar trónutódlás bátyja, Ferdinánd révén biztosítva van. Magyarország integritását szerinte épp az bontaná meg, ha Szapolyai, a tót király magyar királlyá választatná magát. Mária Mohácshoz való viszonyát tehát a Habsburg Birodalomhoz és a keresztény Európához tartozás ténye határozza meg. Nem úgy, mint az általa gyűlölt

¹² *Uo.*, 51.

Szapolyaiét, aki Mohácsról a Rákos-mezei törvénykezés összefüggésében úgy gondolkodik, mint a nemzeti veszteség helyszínéről. A regény narrációjának beszédes mozzanata, hogy Szapolyai János perspektívájával közvetlenül nem találkozunk; az ő nézőpontját, a magyar trónutódlásról való gondolkodását mások beszédén keresztül ismerjük meg. Így például Jagelló Annáé által, aki Máriával együtt az innsbrucki kolostorban várta, hogy menyasszonyból királyné legyen – Habsburg Ferdinánd oldalán. Anna hercegnő alkalmas és hajlandó az uralkodásra, ugyanakkor a nagyhatalmi érdekek diktálta politikát jól ismerő emberként festi le a vajdát Máriának: „Olyanféle ember volt, hogy ha Lajos öcsém nem jön a világra véletlenül, hát akkor már réges-régen ő a magyarok királya. A magyarok ugyanis egy országgyűlésükön törvényt hoztak, hogy atyám halála után megint nemzeti királyt fognak választani. Szabad lesz újra a királyválasztás, és Budán azért örvendeztünk, amikor Lajos született, mert Zápolya uram most már nem lehetett többé király.”¹³

Anna Szapolyait egy nemzeti-politikai narratívában helyezi el, és rámutat arra is, hogy az uralkodói hatalom legitimitása hatalmi-politikai nézőpont kérdése. A narráció szintjén létrejön Szapolyainak az az identitása, mely a nemzeti összetartozás szimbolikus alakját alapozza meg. Mária ellenben úgy tekint rá, mint leendő férjének, a magyar királynak az ellenfelére, aki a magyarok önkényesnek tartott törvényeit akarja érvényesíteni, keresztülhúva ezzel a Habsburgok és a Jagellók hatalmi legitimációs politikáját, megsemmisítve Máriának már a kolostorban és a császári házban elsajátított nemzetmentő, védelmező szerepét. Anna szavainak ugyancsak beszédes mozzanata, hogy öccse születését véletlennek nevezi. A Jagelló hercegnő királyi hatalomról való gondolkodása különbözik a Máriáétól: nincs meg benne az a mozzanat, mely a világ teljességét, a hatalom folytonosságát a keresztény gondolkodásból alapozza meg. A világról való tudás számára nem a vallásos gondolkodás univerzáléi felől szerveződik. Alakjának e vonását erősíti, hogy férjhezmenetele is az esetlegességek jegyében alakul: Miksa császár jegyezte el, V. Károly menyasszonya volt, majd Ferdinándhoz kell feleségül mennie – prokurátor házassági szertartáson.

Mária nézőpontjából tehát Magyarország a Habsburg birodalmi tudat keretein belül képzelhető el, és e tudatforma határozza majd meg Mohácsról való gondolkodását is. Az elvesztett csata hírére menekülni készülő asszony a következő szavakat intézi Thurzó kincstárnokhoz: „Térj magadhoz, ember. Nem látod, hogy gyöngé nő létemre mily bátran viselem sorsomat? Én nem akarok meghalni, mint ti itt valamennyien körülöttem. Élni kell Magyarorszáért, nem pedig a halálba szökni a bánat elől [...]. Mi történt a pénzemmel, ötvenmázsányi vert ezüstömmel?”¹⁴ Mária királynéi feladata – a saját szerepértelmezésén belül megképződő sorsszerű elrendelés szerint – az ország megmentése a török veszedelemtől. Ehhez szükséges bátorsága, Budáról való menekülése és titokban szerzett pénze. Számára Mohács személyes tragédia, de nem nemzeti katasztrófa. Az ország még megmenthető, hisz Ferdinánd lesz a király. Mária jól ismeri a törvényt: mind a dinasztikus kapcsolatokat, mind a vallását, de a magyarokét is. A magyar rendek törvénye azon-

¹³ *Uo.*, 12.

¹⁴ *Uo.*, 177.

ban pusztán egy durva és falánk trónkövetelőben, a Mária szemében királygyilkos Szapolyaiban ölt testet. Az özvegy királyné számára egyértelmű a döntés: elutasítja a vajda házassági ajánlatát: „A törvény, a szerződések, amelyeket nagybátyám, Miksa császár kötött Ulászlóval... – felelt szívére szorított kézzel Dominám. – A szerződés, amely az ausztriai háznak biztosítja a magyar trónust, amelyre királyok és magyar urak esküt tettek. Ezért lesz itt a király Ferdinánd.”¹⁵

E szavak az íródeák feljegyzéseiből származnak. Mária hűségé Lajoshoz egyben a magyarokhoz való hűségét is kifejezi. Ő egy magasabb rendű törvény értelmében marad mindig Magyarország királynéja, amely szerep nem lehet azonos Szapolyai János feleségének szerepével. A regény itt Máriában a morális helytállás alakját teremti meg, ugyanakkor a történetírás források alapján igazolni tudja, hogy Mária fontolóra vette Szapolyai ajánlatát – bár végül bátyja javára mégis lemondott a trónról.¹⁶

Az erős és egységes Magyarország utolsó magyar uralkodójaként emlékeztetéssé vált Corvin Mátyás neve gyakran megjelenik az elbeszélő szövegében, amikor a hatalom gyakorlásának, az ország összetartásának dilemmái merülnek fel Lajos király gondolataiban. Mátyás Lajos számára is követendő példát nyújtó uralkodó. Látszólag ellentmondásos, hogy egy Jagelló-házból való király miért tekint csodálattal Mátyásra, miközben apjáról, akitől a koronát megörökölte, alig vannak ismeretei, illetve emlékei. E paradoxon a humanista kultúra értékörző, kulturális emlékezetet teremtő erejében oldható fel. A trónterem, a könyvtár az uralkodni kénytelen Lajos számára a humanista uralkodó eszményét közvetíti, melyet ő maga is sajátjának vall. Ha lenne hozzá ereje, ha nem kellene minden pillanatát számára terhes kormányzási ügyekkel, veszekedésekbe torkolló vitákkal, fizetésképtelenségét beismerő szégyenkezéssel töltenie, akkor Lajos maga is csak e könyveknek szentelné minden idejét.

A történelmi regény szívesen alkalmazza a mitizálás poétikai eszközeit a hősteremtés végett. Krúdy művében is találkozunk a mítoszteremtés, illetve a legendásítás gesztusával: Lajos király születésének történetében, valamint a Mátyás királyra történő utalásokban. Lajos esetében azonban nincs szó hősteremtő gesztusokról. Lajos árva gyermekként született magyar királynak: születésekor anyja meghalt, a korán született gyermeket pedig sertésgyomorba csomagolva tartották életben, míg megerősödött. E történet deheroizáló gesztusa a narrációnak, nem pedig a tragikus hős teremtésének eszköze. A regény Lajos élettörténetét e negatív alapozó mítosz jegyében beszéli el. Erősíti ezt Jagelló Annának öccse születésére tett utalása is. A gyenge, nem uralkodásra született gyermek történetének beszédes, iróniával színezett mozzanatai között említhető, hogy a magyar főurak az ország szegénységét hitelesen reprezentálandó rongyos csizmát adtak Lajosra. Az íródeák a király utolsó napjának elbeszélésekor a genealógiai emlékezet megteremtésének jegyében, illetve az öröklődő sors történet legendásságát ironikusan felülíró gesztussal a következő mon-

¹⁵ *Uo.*, 188.

¹⁶ PERJÉCS Géza, *Mohács*, Bp., Magvető, 1979.

datot jegyzi le: „Sehogy se tetszik nekem, hogy a király, mióta Budáról elindult, senkitől sem kért kölcsönt. Így tett az apja is, amikor halálát érezte közeledni.”¹⁷

Lajos király a történelmi regény teremtette poétikailag megalapozott összefüggések következtében hal meg, halálának elbeszélése nem a történelemből ismert tény közlése. A történelmi regény fikcionál, alternatív történelemalkotása ez esetben szükségszerűen kitölti azt az űrt, melyet az események alakulásában a kevés számú – mondhatni egyetlen magyar – krónikás forrásanyag okoz. A regény poétikai szükségszerűsége, hogy a rossz sorsra született Lajos beteljesítse a magyar rendek Rákos-mezei új „törvényét”: *a király menjen a másvilágra uralkodni*. A történetírás Mohács-narratívájában a csata – Gyáni Gábor historiográfiai szempontú értelmezése szerint¹⁸ – kétféleképpen beszélődik el. Egyrészt a pontos ismeretek hiánya miatt a történész hipotézisekbe bocsátkozik, és az eposzi retorika is megjelenik beszédében, ami gyakorivá teszi a jelen idő használatát az eseményrend megteremtésében. Gyáni megállapítása szerint így jár el Szakály Ferenc, a mohácsi csatával foglalkozó történészek egyik szaktekintélye. A másik lehetséges történészi megközelítést Perjés Géza képviseli: ő a normatív történetírás módszere szerint tölti ki a mohácsi csata történetének hézagait. Ez azt jelenti, hogy Brodaricsnak mint elismert tanúságtevőnek a krónikáját logikai elemzés alapján újraértelmezi, és a valószerűség, az elképzelhetőség alapján mintegy történészi tudástöbblet birtokosaként kikezdi. A király halála egyetlen epizód a csata történetében: a források hiányosságából fakadó történetírás – épüljön hipotézisalkotásra és történelmi analógiára, vagy alkosson normatív szemléletű narratívát – épp csak megemlíti, miközben a csata előkészületeiből és következményeiből alkotja meg Magyarország sorsfordító eseményét, és ezt mohácsi vésznek nevezi.

Krúdynál azonban a király halála, illetve halálra készülése része a Mohács-narratíva megalkotásának. A regény terem egy fiktív alakot, az írődeákot, aki szemtanúként beszámol a király haláláról. Beszámolója hangoltságában, elbeszélői pozíciójában különbözik a regény elsődleges elbeszélőjének beszédétől. A mindentudó elbeszélő, aki úgy dönt, hogy a magyar történelem egy meghatározó idejét és eseményét gyermekorsók távlatain át mutatja meg, egyszerre ironikus és tragikus színezettel festi meg a király alakját. Iróniával bevont mítoszt teremt a sertésgyomorban nevelkedő csecsemőről, akit aztán az életképtelen és uralkodásra alkalmatlan gyermek király jellemével ruház fel. Ugyanakkor a király utolsó, Budán töltött napját a tragikus fordulat jegyében beszéli el. Lajos tetteit a Rákos-mezei hír után, mely szerint a király menjen a másvilágra uralkodni, nem a politikai mérlegelés befolyásolja; Máriával folytatott zaklatott párbeszédben mitikus távlatokat ad életének, és a magyarokért vállalt életáldozatban akarja kiteljesíteni királyi feladatát: „[...] Megvetéssel legyintettek az életemre, amely nem ért nekik egy fakovát sem, mert amúgy sem vélték tartósnak. Vén, babonás dajkákra bíztak, akik mindenféle olyan kotyvalékokkal tápláltak, amelyek miatt egész gyermekkorom halálos betegségekkel telt el. Nem voltam még újtukban nekik, de nem is volt szükség az életemre. [...] A magya-

¹⁷ KRÚDY, *i. m.*, 172.

¹⁸ GYÁNI GÁBOR, *Elbeszélhető-e egy csata hiteles története? Metatörténeti megfontolások*, Hadtörténeti Közlemények, 2006/1, 121–133.

rokról beszélek, akiknek most végre szükségük támadt az én lenézett, kigúnyolt, százszor eladott életemre. [...] Olyanok voltak a gonosz emberek körülöttem, mint a bennem lakozó éltető elem. Ők adtak kedvet ahhoz, hogy tovább folytassam az életet, mikor már régen meguntam azt... Ó, Mária, félek, hogy a véres kard láttára elmúlnak Magyarországról azok az arcok, amelyek addig csak kárörvendően mosolyogni tudtak királyukon!”¹⁹

Az életáldozat vállalása nem tisztán tragikus nagysággal ruházza fel Lajost. Döntése egyben az életről való lemondás is: beteljesedése ez születése óta elrendelt, de legalábbis ellenségei által előállított életútjának. Amikor a király a tőle elvárt viselkedést tanúsítja, vagyis a hadba vonuló seregek élére áll, a rákos-mezei törvények tükrében látja magát, és életképtelenségét átfordítja a magyar király egyetlen legitim szerepvállalásába, melyet élete kiteljesedéseként értelmez. Lajos Máriával hosszan folytatott dialógusában elbeszélői kommentárok nélkül beszél, míg Mária szavait a narrátor kommentálja: így viselkedése a feleség és nem a királyné szerepében megmutakozó hűségre vall, amely inkább tetteket akadályozó féltésbe torkollik. Lajos monológot mond, amely kommentálatlanul hangzik el, éppen Mátyás király tróntermében. E trónterem állandó helyszíne Lajos és Mária beszélgetéseinek, és szimbolikus jelentésre tesz szert a regényben. A Lajos kisserűségét ellenpontoszó ideális magyar király mítosza, illetve az arra emlékeztető uralkodói attribútumok tárháza folyton tükröt tart a királynak. A beszéd lokalizálása a trónteremben azonban csak jelzésértékű, a tér elbeszélése nem része a dialógus kommentálásának. A király döntésének életáldozat-vállalását jelző retorikája az élettől búcsúzó Lajos, és kevésbé a királymítoszokhoz méltó, heroikus tettere készülő uralkodó beszéde. Az elbeszélő távolságot tart a király szólamától, így nem engedi át a tiszta pátosznak.

A király úgy indult a csatába, hogy az elbeszélés utólagossága rossz előjelekkel veszi őt körbe: papok segítették lóra, melyről leesett, rossz álmok gyötörték, utolsó napján apjára emlékeztető viselkedést jegyez fel róla az elbeszélő. A regény előállítja II. Lajos halálának egy olyan narratíváját, mely az elrendelt sors, de legfőképpen a mitikus sors történet okozatisága miatt következik be – de mindenképpen megalkot egy olyan *poétikailag* igazolható történetet, mellyel a hivatalos történetírás nem szolgál.

Krúdy történelmi regénye egy közismert történelmi eseményt reprezentál úgy, hogy magának a csatának az eseményeiről esik a legkevesebb szó. E tekintetben a regény narratívája nem különbözik a történetírásától. A regény a király halálának fiktív történetével azonban alternatívát is kínál a történelmi tudás számára. Egy csata történelmi távlatokból megrajzolódó eseményrendjének hézagaiban elhelyez kitalált mozzanatokot, melyekkel nemcsak alternatív krónikát ír, hanem a krónikás történetmondás fikciójával kívül helyezi Mohácsot a történelem elemző és kritikus diskurzusán, és az emlékezés örök jelenéhez kapcsolja az eseményeket. Így élővé, mindig aktuálissá teszi Mohács emlékezetét: a megélhető történet narrációs sémáját kölcsönzi a történeteknek. A regény emlékezetközösséget teremt a történet szereplői, a fikció krónikása és a mindenkori olvasó között. A történelmi regény így emlékezet és történelem viszonyát is értelmezi: az alcím a magánszférába tereli az események alakulását, azon keresztül tekint a közéleti-politikai események-

¹⁹ KRÚDY, *i. m.*, 164.

re. Az emlékezet a magánszféra territórium, szemben a történelemmel, mely megfosztja a múltat a megélt és ismételt élményektől, ezáltal mindig a kritikai attitűddel bevont diskurzust képviseli.²⁰ Krúdy regénye azonban emlékezet és történelem között jelöli ki helyét a Mohács-diskurzusban: emlékezethellyé válik. Amellett, hogy élővé teszi Mohács emlékezetét, az emlékezetet alternatív történelemmé alakítja. Mohács nem beszélhető el problémátlanul, vagyis az elbeszélés retorikájában megszületik a történelmi távlat: bár a privátum terében folynak a történések, az elbeszélő távolságot tart az ott zajló eseményektől – a mitikus távlat, a genealógiai emlékezet, illetve az elbeszélői instanciák megsokszorozása révén.

²⁰ Történelem és emlékezet viszonyáról lásd Pierre NORA, *Emlékezet és történelem között: A helyek problematikája*, ford. K. HORVÁTH Zsolt = P. N., *Emlékezet és történelem között: Válogatott tanulmányok*, vál., szerk., utószó K. HORVÁTH Zsolt, ford. HAAS Lídia, K. HORVÁTH Zsolt, LAJTAI L. László, NÉMETH Orsolya, TÓTH Réka, Bp., Napvilág, 2010, 13–33.

2.3. Idegenek szemében

Mohács és a török–francia szövetség, avagy a „Nyugat árulása”-nak mítosza

A mohácsi csata egyértelműen „emlékezeti hely” a magyar és a szélesebb történeti köztudatban. Ennek az emlékezetnek – ahogy arra az alábbiakban igyekszünk rámutatni – része az a diskurzus, amely szerint a független magyar királyság bukásáért felelős, a „kereszténység védőbástyáját” magára hagyó, saját kicsinyes konfliktusaival elfoglalt európai nagyhatalmi politika, ezen belül is az elvtelen pragmatizmussal megvádolt, a pogányokkal szövetkező, önös érdekeit a magasabb eszmék fölé helyező francia politika. Ezt nevezzük mi, szándékosan ironikusan, túlzóan és provokatívan, a „Nyugat árulása mítosza”-nak.

Alábbi tanulmányunkban azt a felfogást vizsgáljuk részletesen, amely szerint a törökök 1526. évi magyarországi hadjáratát érdemben befolyásolta I. Ferenc francia király és I. Szulejmán szultán állítólagos szövetségekötése. A címből adódik, hogy azt gondoljuk, nem valóságos hatásról, hanem a történeti köztudatban kialakult toposzról van szó, s az alábbiakban ezt az állításunkat kívánjuk alátámasztani.

Dolgozatunkat két részre bontjuk: elsőként a török–francia kapcsolatok Mohácsra gyakorolt hatását érintő toposz kialakulását és néhány jellegzetes megnyilvánulását mutatjuk be a magyar és nemzetközi (jellemzően francia, részben angolszász) történetírásban, utána pedig a források újabb értelmezése, valamint a francia diplomácia közép-európai vonatkozásainak elemzése révén kívánjuk árnyalni a nemzetközi kapcsolatok eme, Magyarországot is érintő epizódjának eddigi értelmezését.

A történeti háttér és a történeti köztudat

1524–1525 során a francia király a milánói hercegség megszerzéséért folytatott hadjáratot Észak-Itáliában a Habsburgok ellen, amely az 1525. február 24-i paviai csatával végződött, ahol I. Ferenc megsemmisítő vereséget szenvedett a császári csapatoktól, s maga is az ellenség kezére került.¹ Több mint egyéves spanyol fogsága idején mindent elkövetett kiszabadulása érdekében,² így többek között a szultánhoz is segélykéréssel fordult. Leve-

¹ A kérdésről a legalaposabb áttekintés: Angus KONSTAM, *Pavia 1525: The Climax of the Italian Wars*, London, Osprey Publishing, 1996.

² Charles-Hippolyte PAILLARD, *Documents relatifs aux projets d'évasion de François I^r, prisonnier à Madrid, ainsi qu'à la situation intérieure de la France en 1525, en 1542 et en 1544*, *Revue Historique*, 1878/8, 297–367.

lezésének fennmaradt dokumentumai számos történészt, közírót arra a következtetésre sarkalltak, hogy ez a szövetségkeresés váltotta ki Szulejmán 1526-os végzetes magyarországi beavatkozását. A szerzők abban is állításaik megerősítését látták, hogy a francia uralkodó ugyanezen év tavaszán, május 22-én – néhány hónappal Mohács előtt – a II. Lajossal rokonságban levő Habsburgok ellen hozott létre Cognac városában „szent” ligát, így Ferdinánd osztrák főherceg, illetve bátyja, V. Károly császár „objektíve” sem tudtak a pogány által fenyegetett magyar állam segítségére sietni.

A mohácsi vereség diplomáciai előzményeiről – így a francia–török közeledésről – kialakult magyar történeti köztudatot nagyban befolyásolták és a mai napig is befolyásolják az egyetemi jegyzetek és a középiskolai tankönyvek. Ezért nem érdektelen, ha megnézzük, mit tartalmaznak az általunk felvetett témáról ezek a művek.

A felsőoktatásban tanuló történészhallgatók többsége a rendszerváltás előtt két, számos kiadásban megjelent jegyzetet forgatott, ily módon zömében ez alapozta meg a még ma is dolgozó középiskolai tanárok témával kapcsolatos tudásanyagát. A Székely György által szerkesztett 1958-as és a Wittman Tibor által írott 1968-as (mindkettő számos változatlan kiadást megélt) egyetemi tankönyv egyaránt tényként kezeli, hogy I. Ferenc a cognaci liga megkötésével együtt a törökkel is szövetséget kötött a Habsburgok ellen, s ennek döntő hatása volt a mohácsi vereségre.³

Az 1970-es évektől kezdve majd húsz esztendőn át forgalomban levő középiskolás történelemkönyvek hasonlóképpen a szövetség létezése mellett foglaltak állást. Így tett például Eperjessy Géza II. évfolyamos gimnazisták számára írott munkájában, aki szerint az európai politikai helyzet valójában két, egy Habsburg-párti és egy Habsburg-ellenes csoportosulásként fogható fel, s 1526-ban éppen az utóbbi kerekedett felül, és egészült ki a cognaci ligában a török részvétellel.⁴ Hozzá nagyon hasonlóan fogalmazott Walter Mária a tankönyv újabb változatában, amely némi átdolgozással a rendszerváltás után is használatban maradt.⁵

³ „Ferenc szabadulása után, 1526 májusában megalakult az un. cognaci liga, Franciaország, a pápa, Milánó, Velence, Firenze és több kisebb itáliai tirannus összefogása a Habsburg hatalom ellen. [...] I. Ferenc a Habsburg hatalom gyengítése végett a törökkel szövetségre is lépett.” K. OBERMAYER Erzsébet, *Itália a XV. század közepétől a XVII. századig = Fejezetek a késői középkorból*, szerk. SZÉKELY György, Bp., Felsőoktatási Jegyzetellátó Váll., 1958, 56. „Az 1526-os cognaci liga egy széles Habsburg-ellenes koalíciót hozott létre, sőt a francia király a törököt, a Magyarország ellen vonuló hódító hatalmat is bátorította külön szerződés kötésével.” WITTMAN Tibor, *Egyetemes történet: 1500–1789*, Bp., Tankönyvkiadó, 1981, 58.

⁴ „Európában két hatalmi csoportosulás állott egymással szemben a Habsburgok és I. Ferenc francia király vezetésével. I. Ferenc, aki magát a legkeresztényibb királynak nevezte, a törökkel kötött szövetséget. Majd 1526 tavaszán Velence, a pápa és más európai hatalmak részvételével létrehozta a Habsburg-ellenes cognac-i ligát.” EPERJESSY Géza, *Történelem a gimnázium II. osztálya számára*, Bp., Tankönyvkiadó, 1980, 132.

⁵ „[...] a Habsburgok ellen ekkor szinte egész Európa összefogott. I. Ferenc, a »legkeresztényibb francia király« a szultánnal szöveterkezett; a pápa, Velence és Milánó létrehozta a Habsburg-ellenes cognaci ligát (1526. május). Így a Jagellók nem számíthattak a Habsburgokra, mert azok erőit európai ellentéteik kötötték le. *Magyarország magára maradt!*” WALTER Mária, *Történelem a középiskolák II. osztálya számára*, Bp., Tankönyvkiadó, 1987, 149. Új kiadásban: Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2001, 226. (Kiemelés az eredetiben – Gy. A.)

Száray Miklós, akinek könyvét manapság előszeretettel alkalmazzák a középfokú intézményekben, szintén ezt a vonalat képviseli. Szerinte a törökök éppen a franciák révén lettek tagjai a Habsburg-ellenes európai ligának.⁶

Mindezek után nem meglepő, hogy az egyik legnépszerűbb történelmi-ismeretterjesztő internetes portál, a *Múlt-kor* – inkább a török kezdeményezésre helyezve a hangsúlyt – szintén úgy fogalmazott Mohács előzményeivel kapcsolatban, hogy a török szultán a franciákkal a Habsburg-dinasztia hatalmának korlátozására törekedett.⁷

Náluk sokkal visszafogottabban fogalmazott a szintén középiskolai használatra készült – de ma már az egyetemisták által is használt – Herbert–Martos–Moss–Tisza-csoport által írott tankönyv: „1525-ben, amikor I. Ferenc vereséget szenvedett a paviai csatában, szövetséget ajánlott Szulejmánnak, aki kedvezően fogadta ezt, bár a formális szerződés megkötésére csak egy évtized múlva került sor.”⁸

A történelmi emlékezet kialakulásának szempontjából érdekes kérdés, hogy ezek a szerzők milyen tudományos bázisra alapozták felvetéseiket. Ennek a vizsgálata egyben arra is rávilágít, hogy miként és milyen gyorsan kerülnek be a szaktudomány eredményei, állásfoglalásai a felsőoktatásban tanuló hallgatók vagy a középiskolai diákok számára készült, alapvetően oktatási célokat szolgáló, de a szélesebb történelmi köztudatot is befolyásoló művekbe, magyarul, hogyan alakul a „történelmi emlékezet”.

A magyar és külföldi szakmai közvélemény differenciáltsága

Az alábbiakban tehát megpróbáljuk röviden ismertetni Mohács és a francia–török diplomácia közötti kapcsolatokról szóló hazai, francia és angolszász szakmunkák ítéletei közül a mérvadókat. Előrebocsátjuk, hogy a közvéleményt formáló művek és a szaktanulmányok álláspontja egyáltalán nem olyan harmonikus, mint azt első pillanatban feltételeznénk.

Maga a történelmi probléma a 19. század első felének francia szövegkiadási tevékenysége során jelent meg először, s – tűnhet úgy néha –, hogy a dokumentumok akkori értelmezése azóta rögzült a szakirodalomban. Hammer 1827-ben publikált tanulmánya vette fel először, hogy Ferenc és Szulejmán kapcsolatainak legkorábbi dátumát nem az addig feltételezett 1535-re, hanem tíz évvel korábbra kell helyezni, s ez a paviai csatavesz-

⁶ „A hatalmas birtokokkal rendelkező Habsburgok ereje számtalan helyen le volt kötve, így nem tudták erőforrásikat ebben a térségben összpontosítani. Sőt, a túllontúl megerősödő dinasztia ellen formálódó európai koalíció révén a Habsburgokkal együtt Magyarország is elszigetelődött. Mi több, a cognaci ligához a franciák révén a Török Birodalom is csatlakozott.” SZÁRAY Miklós, SZÁSZ Erzsébet, *Történelem II.*, Bp., Műszaki Könyvkiadó, 2000, 150.

⁷ „Nagy Szulejmán figyelme apjával ellentétben Nyugat felé fordult, I. Ferenc francia királlyal szövetséget, mert fő célja a Habsburg-ház hatalmának megtörése volt.” Múlt-kor történelmi portál: *A budai várban látható Nagy Szulejmán szablyája*, http://mult-kor.hu/20090714_a_budai_varban_lathato_nagy_szulejman_szablyaja (utolsó letöltés ideje: 2011. 09. 14.).

⁸ HERBERT Attila, MARTOS Ida, MOSS László, TISZA László, *Történelem IV: 1500–1789*, Bp., Budapesti Eötvös József Gimnázium Reáltanoda Alapítvány, 1995, 79.

tést követő Habsburg-fogsággal hozható összefüggésbe.⁹ A kérdés akkor kapott nagyobb visszhangot, amikor Ernest Charrière 1847-es nagyszabású munkájában feltárta az események dokumentációját.¹⁰ Eszerint Ferenc, illetve anyja, Savoyai Lujza a király fogsága idején két segélykérő levelet is küldött a török uralkodóhoz. Az első követséget kifosztotta és meggyilkolta a boszniai pasa, a második azonban, egy Frangepán János nevű küldött – magyarországi horvát arisztokrata név – révén eljutott céljához. Sajnos ez a levél sem maradt fenn az utókor számára. Charrière eredetiben és francia fordításban publikálta Szulejmán 1526. február eleji levelét, amelyben segítséget ígér a fogságban tartózkodó Ferenc királynak, majd az utóbbi – immár szabadulását követő, tehát 1526 márciusa utáni – udvarias, de tartózkodó latin nyelvű válaszát is.

Charrière a dokumentumok elemzése után a következő sommás – de annál nagyobb visszhangot keltő – interpretációt alkotta meg: „Ennek az első közeledésnek – amely látszólag II. Szulejmán egyszerű ígéretére és a fogságából szabaduló I. Ferenc köszönetnyilvánítására korlátozódott – a történeti eredménye II. Szulejmán második dunai hadjárata lett, amelyet a török történetírók az említett tárgyalás eredményének tartanak, s amelyet a gyászos mohácsi csata fémjelez, ahol a fiatal II. Lajos szinte teljes haderejével odaveszett.”¹¹

A mű hazai recepciótörténetének áttekintésekor először Szalay Lászlót kell megemlítenünk, aki a Charrière által feltárt dokumentációt 1858-ban, tanulmánnyal kibővítve, magyar fordításban közzétette. Szalay, aki csak áttételesen látott összefüggést Ferenc és Szulejmán kapcsolatkeresése, valamint a mohácsi csata között, leginkább cinizmussal vádolta meg a francia uralkodót: „[Ferenc] gondolom talált okot, melynek alapján azt is rendén találta, hogy a szentszék által újból felhatalmaztatta magát tizedszedésre, miszerint II. Lajos oltalmára kelhessen a törökök ellen, s hogy a behajtott tizedből nemcsak egy fillér sem fordított a kitűzött célra, de sőt talán azon vásároltattak meg a Konstantinápolyba küldött ajándékok, talán abból fedezettett a portához ment követségek költsége.”¹²

A millenniumi *A magyar nemzet története* nem foglalkozott a kérdéssel, viszont a két világháború között született, Hóman Bálint és Szekfű Gyula által írott *Magyar történet* tényként kezeli az I. Ferenc által Szulejmánnak tett szövetségi ajánlatot, de kiemeli, hogy „Szolimán már Frangepán követsége előtt elhatározta a magyar hadjáratot”.¹³

⁹ Joseph von HAMMER, *Mémoire sur les premières relations diplomatiques entre la France et la Porte*, Journal Asiatique, 1827/10, 19–45.

¹⁰ *Négociations de la France dans le Levant*, éd. Ernest CHARRIÈRE, Paris, Imprimerie Nationale, 1848, I, 112–121.

¹¹ „Le résultat de cette première démarche, borné en apparence à une simple promesse de Soliman II et à une réponse de remerciement de François Ier au sortir de sa prison, se traduit en fait dans l'histoire par la seconde campagne de Soliman II sur le Danube, attribuée par les historiens ottomans à cette négociation, et marquée par la funeste bataille de Mohacz, où périt le jeune roi Louis II de Hongrie avec presque toute son armée.” *Uo.*, 114. (Fordítás tőlem – Gy. A. Az idegen nyelvű szövegeket a továbbiakban – hacsak külön nem jelzem – a saját fordításomban közlöm.)

¹² SZALAY László, *János király és a diplomácia*, Budapesti Szemle, 1858/4, 9.

¹³ Szekfű Gyula megjegyzését lásd HÓMAN Bálint, SZEKFŰ Gyula, *Magyar történet*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936, II, 604.

A mohácsi csata négyszáz éves évfordulójára készített, 1926-os *Mohácsi emlékkönyv* tanulmányai ellentmondásosan viszonyulnak a kérdéshez. Az 1526-ot megelőző diplomáciai viszonyok mindmáig legalaposabb elemzését elvégző Török Pál, akinek munkája számos későbbi szakember számára is hivatkozási alapul szolgált, nem talált közvetlen összefüggést Ferenc török kapcsolatai és a mohácsi csatavesztés között. Precíz tanulmányában felidéri a történeti szakirodalom korábbi eredményeit, s megállapítja, hogy: „A páviai vereség után, madridi fogsága idején, [Ferenc] a végsőre szánta el magát: édesanyjával egyetértően követ útján Szolimán szultántól kért segílyt”,¹⁴ ugyanakkor felveti a kérdést, hogy ez mennyiben járult hozzá a szultán magyarországi hadjáratához. Válaszában a levélváltás kronológiájának alapján kizárja ezt a lehetőséget.¹⁵ Artner Edgár, aki ugyanebben a kötetben a pápaság és Magyarország diplomáciai kapcsolatait vizsgálta, merőben más véleményre jutott: „A »legkeresztényibb király« [I. Ferenc] és a »hit védője« [VIII. Henrik angol király] a kereszténység legvadabb pusztítójával, a szultánnal szöveterkeztek, csakhogy hatalmukat növeljék, gazdagságukat gyarapítsák. I. Ferenc [...] törökkel folytatott tárgyalásainak pedig az volt a célja, hogy a szultán Magyarországot megtámadván, ezeket a részeket visszatartsa attól, hogy esetleg a császárnak segítséget nyújtsanak.”¹⁶

A dokumentumok adatait hozzá hasonlóan értékeli Bárdossy László volt miniszterelnök, aki kormányzati pályafutása után írt munkájában, az érthető módon kevés visszhangot kiváltó 1943-as könyvében – nem teljesen függetlenül korának eseményeitől és saját politikai szerepvállalásától – a francia diplomáciát teszi felelőssé a magyar vereségért: „Nyilvánvaló, hogy a francia király ismételt segítséget kérő leveleinek döntő hatása lehetett a portán. [...] A kapcsolat a francia király és a porta között tehát kétségtelen, s kétségtelen az is, hogy Ferencnek része volt az 1526. évi török hadjárat megindításában, amely Mohácshoz vezetett.”¹⁷

Az 1970-es években Mohács körül kibontakozó történeti vita¹⁸ további értelmezésekkel látta el a kérdést. Szakály Ferenc 1975-ben nagyon árnyaltan nem valós francia–török szövetségről, hanem „akcióegységről” beszélt, arra utalva, hogy a két hatalom Habsburg-ellenes törekvéseit érdekazonosság jellemezte.¹⁹ Kosáry Domokos nagy hatású 1978-as tanulmányában, amelyben a Mohács előtti magyar külpolitika lehetőségeit és korlátait elemezte, Szakályhoz hasonló véleményre jutott, annyiban árnyalva azt, hogy felhívta a

¹⁴ TÖRÖK Pál, *A mohácsi vész diplomáciai előzményei = Mohácsi emlékkönyv 1526*, szerk. LUKINICH Imre, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1926, 180.

¹⁵ „Ha feltételezzük, hogy Ferenc nyomban Frangepán megérkezése után egy előttünk ismeretlen követséggel küldte az említett második levelet, akkor sem változtathatott volna a szultán elhatározásán.” *Uo.*, 184.

¹⁶ ARTNER Edgár, *Magyarország és az apostoli szentszék viszonya a mohácsi vészt megelőző években (1521–1526) = Mohácsi emlékkönyv... i. m.*, 89.

¹⁷ BÁRDOSSY László, *Magyar politika a mohácsi vész után*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1943 (reprint: 1992), 15.

¹⁸ Lásd Erős Vilmos tanulmányát a kérdéstről ugyanebben a kötetben, a 301–302. lapokon.

¹⁹ „A francia király nem dönthetett ugyan afelől, hogy a török hadak mikor és milyen irányban támadnak, a helyzet volt olyan, hogy a törökök minden európai hadmozdulata Franciaország ellenfeleit foglalkoztatta, kötötte le. Ez a tényező, az ellenségek azonossága jelenti a francia–török akcióegység minden írott szerződésnél szilárdabb alapját.” SZAKÁLY Ferenc, *A mohácsi csata*, Bp., Akadémiai, 1975, 103.

figyelmet: a franciák közömbössége, Magyarország Habsburg-kézre jutása valójában I. Ferenc nyugat-európai érdekeit sértette.²⁰ Perjés Géza sokat vitatott 1979-es Mohács-monográfiájában elutasította, hogy I. Ferencnek köze lett volna a mohácsi katasztrófához. Szerinte szakítani kell azzal a közkeletű felfogással, hogy a francia diplomácia bármilyen hatással lett volna a török hadmozdulatokra.²¹ Néhány évvel később viszont, az 1986-os évfordulóra készült Mohács-tanulmánykötetben – amelyben Kosáry fentebb már említett mondatai ismét megjelentek – Tardy Lajos sommásan valós szövetségnek nevezte Ferenc és Szulejmán kapcsolatát, és „objektív francia támogatásról” beszélt.²² A rendszerváltás után született összefoglalások – anélkül, hogy itt a politikai változások és a szakmai állásfoglalások között bármilyen összefüggést látnánk – egyértelműen tagadták a szövetség létét és/vagy annak Magyarországra gyakorolt hatását. Például R. Várkonyi Ágnes 1999-ben született művében sokkal inkább a történész forráskritikai aggályait fogalmazta meg a kérdésben, mintsem a valós szövetség tényét.²³ A korszak török politikájának kutatója, Fodor Pál 2001-es tanulmánygyűjteményében annak a véleményének adott hangot, hogy a francia közeledés csak annyiban bátoríthatta Szulejmánt, hogy megtapasztalhatta az európai politika megosztottságát, s rájött: nem kell tartania keresztény összefogástól magyarországi terveit illetően.²⁴ Hozzá csatlakozott Tringli István néhány évvel későbbi (2003-as) művében, aki szerint I. Ferenc török követségének egyetlen következménye, hogy a

²⁰ „Mindén valószínűség amellet szól, hogy I. Ferenc lépésének nem volt érdemleges szerepe a szultán döntésében. Szulejmán ugyanis lényegében véve már előbb elhatározta a támadást. De a francia akció azt mindenestre megnyugtatóan jelezte, hogy az egymással marakodó európai hatalmaktól segítség nem várható, vagyis Magyarországot nemzetközileg szabad prédának lehet tekinteni. Amihez talán még hozzátehetjük, hogy ha a francia politika egyáltalában hatott a magyarországi hadjáratra, saját érdekeit károsította meg, hiszen azt segítette elő, hogy ellenfelei: a Habsburgok, Mohács után a magyar és cseh trónnal két újabb országot nyerjenek.” KOSÁRY Domokos, *Magyar külpolitika Mohács előtt*, Bp., Magvető, 1978, 163–164.

²¹ „Majdnem bizonyosnak vehetjük tehát, hogy a Magyarország elleni támadást a török nem a francia király kérésére határozta el. [...] gyakori az a felfogás, hogy a török politikáját erősen befolyásolta a francia diplomácia. Meggyőződésünk, hogy ez nem így volt, sőt véleményünk szerint azoknak van igazuk, akik azt állítják, hogy a francia–török együttműködésből a Portának több haszna volt, mint a franciáknak.” PERJÉS Géza, *Mohács*, Bp., Magvető, 1979, 186.

²² „1526 májusában [...] új szövetséget hoztak létre, az ún. cognaci ligát. Ebben a szultánnal szövetséges francia király mellett részt vett a pápa, a velenceiek, később a milánói herceg is, az angol király pedig támogatásáról biztosította őket. Ezek a nyugati államok objektíve a török szultánt támogatták.” TARDY Lajos, *Mohács és a perzsa hadba lépés elmaradása = Mohács: Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából*, szerk. RÚZSÁS Lajos, SZAKÁLY Ferenc, Bp., Akadémiai, 1986, 265. (Kiemelés az eredetiben – Gy. A.)

²³ „Semmi biztos támpont nincs, hogy megállapítható legyen, volt-e és milyen részük a franciáknak a magyarországi török hadműveletek megindításában, annak ellenére, hogy 1525 végén francia követ járt a Portán.” R. VÁRKONYI Ágnes, *Három évszázad Magyarország történetében: 1526–1790*, I, Bp., Korona, 1999, 21.

²⁴ „[A] kérelem, amelyet a keresztény világ egyik leghatalmasabb uralkodója [I. Ferenc] intézett a Portához, az utóbbi számára félreérthetetlenül jelezte az európai világ végtelen megosztottságát, valamint azt, hogy Magyarországon nem kell tartania ellenséges katonai szövetség felbukkanásától. Ez igazolta eddigi elgondolásainak helyességét, de magára a hadjáratról szóló döntés meghozatalára – amint azt az események eddigi menete is bizonyítja – semmiféle befolyást nem gyakorolt.” FODOR Pál, *A szultán és az aranyalma: Tanulmányok az oszmán-török történelemről*, Bp., Balassi, 2001, 386–387.

törökök megjelentek Nyugat-Európa diplomáciai térképén.²⁵ A török–francia kapcsolatok konkrét, 1526-os jelentőségét nem említve, csupán ezek hosszú távú hatását kiemelve fogalmazott 2005-ben Kubinyi András a Mohács előtti diplomáciai események taglalásakor.²⁶ A legutóbbi, mohácsi csatával foglalkozó, 2006-ban íródott monográfia szerzője, B. Szabó János szerint I. Ferenc török közeledése kényszerhelyzet eredménye volt, s alapvetően nem ez határozta meg Szulejmán hadjáratát.²⁷

A fentiek alapján a magyar szakmunkákban két egymástól eltérő álláspontot különböztethetünk meg: egyesek szerint I. Ferenc és Szulejmán kapcsolata alapvetően befolyásolta a magyar királyság sorsát 1526-ban. Közülük legmarkánsabban az egyébként szakmai szempontból, s hatását tekintve is háttérben maradt Bárdossy hangoztatta ezt a véleményt, de mellé helyezhetjük Artner Edgárt és Tardy Lajost is. Ehhez képest jóval nagyobb azon szakemberek tábora, akik elismerik ugyan a francia közeledés tényét, de nem látnak kapcsolatot a mohácsi csata és a török–francia kapcsolatkeresés között; ettől független eseményként értékeli Szulejmán magyarországi hadjáratát. Közülük néhányan „akcióegységet” vagy „érdeazonosságot” látnak, mint Szakály Ferenc vagy Kosáry Domokos, míg mások – a források, a török belpolitika és a hadtörténeti szempontok mérlegelése után – még azt sem, mint például Perjés Géza, R. Várkonyi Ágnes, Tringli István vagy Fodor Pál.

A kérdésben megnyilatkozó nyugati történészeknél a fentiekhez hasonló megosztottságot találunk. Charrière 19. századi szövegelemzésen alapuló álláspontja sokáig meghatározó maradt, amelyhez a román származású Ion Ursu adott hozzá újabb elemeket a múlt század elején. A szerző 1908-as monográfiájában, I. Ferenc keleti politikáját vizsgálva, hosszasan elemezte a francia uralkodó 1524–1526 közötti török közeledési kísérleteit. Charrière szövegkiadása mellett német és velencei forrásokra támaszkodva mutatja be a francia követek sorsát és tevékenységét. Értelmezése szerint Szulejmán javaslata arra vonatkozott, hogy Ferenc megsegítése érdekében Itáliát támadja meg, de amikor tudomására jutott, hogy a király kiszabadult, fegyvereit természetes ellensége, Magyarország felé fordította. Ursu igyekezett kimutatni, hogy azok a később keletkezett török források, amelyek szerint a szultán már eredetileg is Magyarország megtámadásával kívánta volna francia szövetségését támogatni, tévesek, és a már megtörtént eseményeket

²⁵ „A követjárásnak gyakorlati eredménye nem lett, de ezután az oszmánok már a keresztény birodalmak nagyhatalmi terveiben lehetséges szövetségesként is megjelentek.” TRINGLI István, *Az újkor hajnala: Magyarország története, 1440–1541*, Bp., Vince, 2003, 111.

²⁶ „I. Ferenc fogságba esése Magyarország számára is fontos volt. A fogoly király anyja, Savoyai Lujza mint Franciaország régense a császár elleni török szövetségben gondolkodott. 1525-ben el is küldte követként a magyar alattvaló Frangepán János grófort. Ettől kezdve az Oszmán Birodalom és Franciaország többnyire jó kapcsolatban állt egymással, a szultán pedig fontos figurájává vált az Európa feletti hegemoniáért folytatott játszmának.” ENGEL Pál, KRISTÓ Gyula, KUBINYI András, *Magyarország története, 1301–1526*, Bp., Osiris, 2005, 372.

²⁷ „[A francia király] [m]ár fogsága alatt is fűt-fát ígért bárkinek, csakhogy segítsenek neki megszabadulni szorult helyzetéből. [...] A horvát úr [Frangepán János, Ferenc követe] nyitott ajtókon dörömbölt Isztambulban, Szulejmán már úgyis a császár sógora, II. Lajos »megbüntetésére« készülődött.” B. SZABÓ János, *A mohácsi csata*, Bp., Corvina, 2006, 67–68.

igyekeztek igazolni. Összegzésül a következő megállapítást teszi: „[...] politikai szempontból nézve a törökök Mohácsnál aratott győzelme előnyös volt Franciaország szempontjából, és I. Ferenc, bár keresztényként bizonyosan iszonyodott miatta, királyként, akinek szemei előtt az ország érdekei álltak, csak örülhetett az eseménynek.”²⁸

A két történész véleménye más országok szakembereire is hatást gyakorolt. Így az amerikai Garrett Mattingly nagyszabású diplomáciatörténeti monográfiájában (1955) rájuk hivatkozva – s különösen Charrière álláspontját magáévá téve – fejt ki markáns véleményét a kérdéssel kapcsolatban: az 1526-os szövetség eredményeként a szultán gyorsan a franciák megsegítésére sietett, és „a Mohácsnál aratott török győzelem Páviára volt válasz”.²⁹ Hasonló véleményen van C. A. Macartney angol professzor, aki a *The New Cambridge Modern History* 1957-ben kiadott, hatalmas összefoglalásában írta a Kelet-Európával kapcsolatos fejezetet. Szerinte: „I. Ferenc híres közeledési kísérlete a szultánhoz megpecsételte Magyarország sorsát.”³⁰

Lehetetlen lenne és nem is kívánjuk itt a teljes szakmai palettát bemutatni, az alábbiakban a modernebb munkák néhány jellemző álláspontját szeretnénk megemlíteni. A magyarországi Mohács-vitával szinte azonos időben jelent meg Jean Jacquart I. Ferenc-életrajza (1981) és André Clot Szulejmán-monográfiája (1983). Mindkét szerző részletesen megemlékezik Ferenc király és a szultán közötti kapcsolatokról, de merőben más következtetésekre jutnak. Jacquart a két ország közötti kapcsolatfelvételt diplomáciai és morális fordulatként állította be: a kényszerhelyzetbe került francia uralkodó szakított a hagyományos keresztény politikával, amikor az európai hegemoniára törő Habsburg-császárral szemben a pogányokkal szövetséget kötött. A kezdeményezést mindenesetre Szulejmánnak tulajdonította, aki szerinte már Pavia 1524-es ostroma idején követet küldött Ferenchez. Véleménye alapján azonban Ferenc csak madridi fogsága idején kért segítséget a töröktől. Ennek következményeit Jacquart a következőképpen értékelte: „Egyszóval, a magyarországi hadjárat, a Mohácsnál aratott török győzelem válasz volt [a francia segítségkérésre].”³¹ Más eredményre jutott André Clot, aki az 1525–1526-os török–francia levelezés parafrázisa után vetette fel azt a kérdést, hogy Ferenc hibás-e a mohácsi csatavesztésért, de csupán annyit állapított meg, hogy Szulejmán más okok miatt támadta meg Magyarországot, ezeket azonban nem részletezte.³²

²⁸ „Ainsi au point de vue politique, la victoire des Turcs à Mohács était avantageuse pour la France, et certainement François Ier la détestait comme chrétien, mais comme Roi, qui ne devait avoir devant les yeux que les intérêts de son pays, ne pouvait que l'approuver.” Ion URSU, *La politique orientale de François Ier*, Paris, Honoré Champion, 1908, 39.

²⁹ „The Turkish victory at Mohacs was the answer to Pavia.” Garrett MATTINGLY, *Renaissance Diplomacy*, New York, Cosimo Classics, 2010 [1955], 177.

³⁰ „And in that year there came the famous advances by Francis I to the sultan, which sealed the fate of Hungary.” Carlile Aylmer MACARTNEY, *Eastern Europe = The New Cambridge Modern History*, I, *The Renaissance: 1493–1520*, eds. Denys HAY, George Richard POTTER, Cambridge, Cambridge University Press, 1957, 393.

³¹ „Et en un sens, l'offensive en Hongrie, la victoire turque de Mohacz étaient une réponse.” Jean JACQUART, *François Ier*, Paris, Fayard, 1981, 234.

³² André CLOT, *Soliman le Magnifique*, Paris, Fayard, 1983, 172–178.

Az amerikai De Lamar Jensen 1985-ös tanulmányában a francia–török szövetséget *traité de circonstance*-nak, a helyzet által kikényszerített, ideiglenes Habsburg-ellenes szerződésnek tartotta, amelyet sokáig nem követett konkrét együttműködés.³³ Hasonló úton járt Annie Berthier, aki 1995-ben újra megvizsgálta Szulejmán Ferenchez írott levelét, s bár konkrétan nem utalt Mohácsra, a szövetségkeresést az adott politikai helyzetből fakadó szükségmegoldásként kezelte.³⁴ Jacquart-t követte Bernard Vincent, aki az európai nagyhatalmak 16. század eleji kapcsolatrendszerét vizsgáló 2001-es tanulmányában nem állította, csupán sejtette, hogy Szulejmán hadjárata a francia közeledés eredménye lett. Azt mindenesetre ténynek tekintette, hogy a tárgyalások során I. Ferenc Magyarország megtámadását kérte a szultántól.³⁵ Edith Garnier – hangzatos címet viselő (*Hitetlen szövetség*, 2008) – monográfiájában a korszak első felének török–francia szövetségi rendszerét mutatta be, és ebben kitért a követségek kérdésére is. Clot-hoz hasonlóan ő is arra a következtetésre jutott, hogy Ferenc szabadulása fölöslegessé tette a francia segélykérést, de megállapította, hogy innentől kezdve a két hatalom rendszeres kapcsolatot tartott fenn egymással.³⁶

A források tanúsága és a diplomáciai kapcsolatok logikája

A fenti összefoglalás után felvetődik a kérdés, hogy a magyar történeti közvélemény sommás megállapításai, a hazai és az európai szakirodalom differenciáltabb megfogalmazásai mögött milyen forrásbázis áll. Azt gondoljuk, hogy nem érdektelen kitérni a francia diplomácia hosszabb, legalább egy szűk évtizedes távlatban vizsgált érdekeinek és cselekvési tereinek tanulmányozására sem.

Ahogy már korábban említettem, az egész történeti toposz kialakulása Charrière 1847-es dokumentumkiadására és kommentárjára épült. Valójában összesen két általa kiadott szövegről van szó: Szulejmán 1526 eleji, Ferencnek küldött leveléről, s az arra adott francia válaszról. Az adatokat a zömében Ursu által feltárt német, török és elsősorban velencei források részleteivel egészítették ki a következő évtizedekben. Az elmúlt egy évszázadban ez a forrásbázis nem bővült, csupán a történészi vélemények lettek néhol árnyaltabbak, finomabbak.

³³ De Lamar JENSEN, *The Ottoman Turks in Sixteenth Century French Diplomacy*, *The Sixteenth Century Journal*, 1985/4, 452.

³⁴ Annie BERTHIER, *Un document retrouvé: La première lettre de Soliman au roi François Ier (1526)*, *Turcica*, 1995/27, 263–266.

³⁵ M. Bernard VINCENT, *Charles Quint, François Ier et Soliman = Carlos V y la quiebra del humanismo político en Europa (1530–1558)*, ed. José Martínez MILLÁN, Madrid, Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, 2001, I, 534.

³⁶ „Innentől kezdve a francia királyság és Konstantinápoly kapcsolatai rendszeressé váltak. Mire a követ hazatért, a szultán segítségével már fölöslegessé vált: I. Ferenc kiszabadult, miután elfogadta a madridi béke pontjait és két fiát túszként hagyta maga helyett.” – „Dès lors, les relations entre le royaume de France et Constantinople deviennent régulières. Quand l'émissaire revint, l'aide du sultan était superflue: François Ier venait d'être libéré après avoir accepté les clauses du traité de Madrid et laissé ses deux fils en otage à sa place.” Edith GARNIER, *L'Alliance impie: François Ier et Soliman le Magnifique contre Charles Quint*, Paris, Editions du Felin, 2008, 14.

Ha a tényeket nézzük, annyit tudunk, hogy Savoyai Lujza valamikor 1525 során követet küldött a török szultánhoz, akit a boszniai pasa emberei meggyilkoltak és kifosztottak. A történetet későbbbről és Habsburg-párti forrásból ismerjük: 1533-ban a török diplomácia vezetője, Ibrahim vezír mesélte el Ferdinánd két követének. A régensnő által indított követség célja konkrétan nem ismeretes, de mivel időpontja I. Ferenc fogságára tehető, mindenki azt feltételezi, hogy az anyakirálynő segítségkérő akciójáról volt szó.

A másik követség sokkal jobban dokumentált. Velencei forrásokból ismert tény, hogy Frangepán János 1525 decemberében francia megbízatást teljesítve érkezett Konstantinápolyba, majd 1526 februárjában távozott a török udvarból.³⁷ Március 29-én ért az itáliai Bresciába, ahol a Serenissima hivatalnokai előtt beszámolt küldetéséről,³⁸ majd Franciaországba távozott. Nevével legközelebb ez év július 18-án találkozunk, amikor Ferenc 200 livre összeggel jutalmazta meg szolgálatait, s az oklevél úgy említi, mint aki a francia király válaszlevelét fogja vinni Isztambulba.³⁹

Szulejmán szultán Franciaországba küldött levelének tartalmát jól ismerjük. Először Charrière adta ki törökül és francia nyelven, magyar fordítását Szalay László készítette el. Az alábbiakban az ő szövegét némileg modernizálva, pontosítva és rövidítve közöljük a dokumentumot:

„Ferenc, Franciaország királya, levelet küldtél Portámhoz, a fejedelmek menhelyéhez, hűséges követed, Frangepán által, akit szóbeli üzenettel is megbíztál. Tudomásomra adtad, hogy országodat elfoglalta az ellenség és jelenleg fogságban vagy, és segítséget kértél nálunk szabadulásod érdekében. [...] Nincs mit csodálkozni azon, hogy a nagy fejedelmek legyőzettek és fogságba esnek. Meríts tehát bátorságot és ne csüggedj el. [...] Paripánk fel van nyergelve, kardunk oldalunkon függ éjjel és nappal. [...] Egyébiránt, ha küldöttedet kérdezed ügyeink és a hírek felől, ő majd értesít téged. Tudj erről. Kelt 932-ben, rebiul-akhrir havának kezdetén [1526. február 15–24. között], a birodalom fővárosában, a jól őrzött Konstantinápolyban.”⁴⁰

A levél, amelyet annyian a francia szövetség alapdokumentumaként értelmeztek, a török diplomáciai ékesszólás egyik mintapéldánya, de semmilyen formában nem utal arra, hogy Szulejmán a szóvirágokon túl milyen formában kíván segíteni Ferencen. Értelmezhető ugyan szövetségkötési kísérletként, de nehéz levezetni belőle a magyar uralkodó megtámadására tett francia javaslatot vagy annak török támogatását.

A másik alapdokumentumot, amely a toposz megalapozásául szolgált, azaz I. Ferenc válaszlevelét Szulejmánéra, szintén ismerjük. Kiadása az előbbivel megegyező: Charrière publikálta először a latin eredetit, majd Szalay készített róla magyar fordítást. Az alábbiakban szintén átdolgozott és rövidített formában közöljük:

³⁷ TÖRÖK, *i. m.*, 180.

³⁸ *I diarii di Marino Sanuto*, a cura di Federico STEFANI, Guglielmo BERCHET, Niccolò BAROZZI, Venezia, a spese degli editori, 1894, XLI, 119.

³⁹ Idézi URSU, *i. m.*, 36.

⁴⁰ *Négociations...*, *i. m.*, 116–119; SZALAY, *i. m.*, 7–8.

„Ferenc, Isten kegyelméből a franciák legkeresztényibb királya, kedves, s ha egy hiten volna vele, legkedvesebb testvérének, Szulejmán szultánnak, a nagyúrnak stb. Kezünkhez vettük a levelet, amelyet Frangepán János által küldtél nekünk. Abból megtudtuk, milyen nehezetre esett azon szerencsétlenség, amely bennünket Pávia városánál ért. [...] Köztudomású, ahogy te is bölcsen említéd leveledben, hogy ez megtörtént már nagy és hatalmasabbnál hatalmasabb fejedelmekkel is, amikor háborúban követelték vissza jussukat. [...] Az pedig, hogy felajánlod tömérdek kincsedet és roppant erődöt nekünk, ezen nagy-lelkű bőkezűséged, amellyel akkori lesújtott állapotunkban segítséget ígértél, nem volt kedvetlen vagy kellemetlen előttünk. [...] De miután a mindenható Istennek és annak irgalmából, aki minket drága vérével megváltott, épségben érkezünk vissza országunkba, és itt békében és nyugalomban találtunk mindent, nincs mit kívánnunk mástól annak oltalmára és fenntartására. Mindezt bővebben fogja előadni az, akit hozzád e levéllel küldtünk, akinek ha teljes hitelt adsz, kedves dolgot teszel nekünk, s erre kérve kérünk.”⁴¹

A szöveg számos szempontból érdekes. Az első az a tény, hogy Ferenc, szabadulva fogságából, udvarias, de lényegében semmitmondó köszönetet nyilvánít a török szultánnak. A levél nyíltan kifejezi, hogy miután rabságából kikerült, „nincs mit kívánnia” a törököktől. Valójában inkább elegáns elhatárolódásnak láthatjuk egy korábbi – kétségbeesett helyzetben megfogalmazott – segélykéréstől. A morális gát megmaradt a szövegben: Ferenc mint a „legkeresztényibb király” nem kíván mélyebb kapcsolatra lépni a vele „nem egy hiten álló” uralkodóval.

De a levéllel kapcsolatban más forráskritikai problémák is felmerülnek. Egyrészt a szöveg nincs datálva, másrészt francia levéltárban maradt fenn. Nem tudjuk tehát, hogy Ferenc mikor fogalmazta meg, s elérkezett-e a címzetthez. Mindazok alapján, amit Ursu feltárt, azt látjuk, hogy Frangepán János követ 1526. július 18-án még várt arra, hogy visszaküldjék Konstantinápolyba. Ha az említett levél (másolata) egyáltalán eljutott Szulejmánhoz, bizonyosan nem lehetett befolyással a mohácsi csatára, hiszen az oszmán haderő ekkor már Péterváradon állomásozott.⁴²

A magyar történetírás máig adós annak megválaszolásával, hogy kicsoda a francia küldött szerepét eljátszó, magyarországi arisztokrata nevet viselő Frangepán János. Sem az 1913-ban kiadott Frangepán-oklevéltár, sem az Engel Pál által készített *Középkori magyar genealógia*⁴³ nem segít közelebb jutnunk a kérdéshez, személyének hazai vonatkozásaihoz. Egyedül egy nemrégiben feltárt oklevél bizonyítja, hogy ennek a horvát származású főúrnak már korábban is voltak francia kapcsolatai. I. Ferenc egyik 1524 novemberében keletkezett oklevele számára ismerős személyként említi.⁴⁴ Nem tudjuk azonban,

⁴¹ *Négociations...*, i. m., 119–121; SZALAY, i. m., 8–9.

⁴² PERJÉS Géza, *A mohácsi csata (1526. augusztus 29.) = Mohács: Tanulmányok...*, i. m., 199.

⁴³ *A Frangepán család oklevéltára*, kiad. THALLÓCZY Lajos, BARABÁS Samu, Bp., MTA, 1910–1913, I–II, illetve ENGEL Pál, *Középkori magyar genealógia*, CD-ROM, Bp., Arcanum Adatbázis–MTA Történettudományi Intézet, 2001.

⁴⁴ Magyar Országos Levéltár, DL 25711. (1524. november 4.). Az oklevélről, illetve a Frangepánok és a francia uralkodó viszonyáról lásd GYÖRKÖS Attila, *Magyar hadvezér a páviai hadjáratban? Adatok a Frangepán család történetéhez és Frangepán Kristófi. Ferenc francia királyhoz fűződő kapcsolatához*, Turul, 2012/2, 41–45.

hogy 1525-ben valóban a fogságban tartózkodó I. Ferenc küldötte volt-e. Ezt a szakirodalom egésze állítja, valójában lehetett Savoyai Lujza régensnő is. Nehéz elképzelni ugyanis, hogyan tudott volna a fogságban lévő francia király Madridból bizalmas küldöttest megbízni éppen a fogva tartója elleni szövetség ügyében. Ha így van, nagyon is érthetővé válna az uralkodó udvarias elhatárolódása a nevében – viszont tudta nélkül – kezdeményezett török kapcsolatfelvételt illetően.

A francia történetírás feltárta, hogy Savoyai Lujza milyen diplomáciai erőfeszítéseket tett azért, hogy Európa uralkodói járjanak közben Ferenc kiszabadulása érdekében. Champollion-Figeac 1847-ben közölte a rabságban lévő király dokumentumgyűjteményét,⁴⁵ amelyből kiderül, hogy az angol, a portugál királyi házakat s a pápa mellett Ferdinánd herceget – V. Károly öccsét – is megkeresték a franciák. Lengyel forrásokból tudunk arról is, hogy II. Lajos királyt szintén közbenjárásra kérték fel.⁴⁶

Véleményünk szerint ebbe a sorba illeszkedik bele a Szulejmánnal való levélváltás is, amelynek – ahogy igyekeztünk kimutatni – nagyon kevés konkrét elemét ismerjük ahhoz, hogy 1525–1526-ban egyáltalán török–francia szövetségről beszélhessünk. És még ennél is kevesebbet ahhoz, hogy ennek a kétes kapcsolatnak Magyarországgal és különösen Moháccsal kapcsolatos összefüggéseit egyáltalán megemlíthessük.

Az a tény, hogy I. Ferenc 1535-ben valóságos szövetségre lépett a Portával,⁴⁷ semmilyen módon nem igazolja azok álláspontját, akik szerint ez a kapcsolat már tíz évvel korábban is létezett, s érdemben befolyásolta volna az oszmán hatalom magyarországi terveit és akcióit. A francia politika ugyanis Mohács előtt és után évekig még nem törökpartí álláspontot képviselt Közép-Európában, hanem a Jagellókat kívánta magának megnyerni. Antonio Rincon francia követ 1522–1523-as magyar és lengyel küldetése is ezt a célt szolgálta (eredménytelenül), és I. Ferenc 1527-ben, a Mohács utáni zavaros helyzetben is Szapolyai Jánoshoz és a lengyel Zsigmond királyhoz közeledett, nem pedig Szulejmánhoz.⁴⁸

Másik oldalról vizsgálva a problémát, azt a kérdést is feltehetjük, hogy ha I. Ferenc már 1526-ban szövetséget kötött a törökkel, miért nem látjuk nyomát ennek 1527 és 1529 között, a Habsburgokkal való háború további szakaszában. Jacquart szavait használva úgy látjuk, hogy a „morális fordulat” nem következett be a francia uralkodó török politikájának ebben a korai szakaszában. Spanyol fogsága idején ő – vagy régensnő anyja – segítségért fordult a szultánhoz, amitől a király szabadulása után udvariasan elhatárolódott, s visszatért a korabeli európai nagyhatalmi politika hagyományosan elfogadott keresztény kereteihez – legalábbis még tíz évig.

A mohácsi csata és a török–francia szövetség összekapcsolása a történeti emlékezet olyan mítosza, amely mélyen beleivódott a köztudatba, és sem a források szükséztáványa,

⁴⁵ Aimé CHAMPOLLION-FIGEAC, *Captivité du roi François Ier*, Paris, Imprimerie royale, 1847.

⁴⁶ TÖRÖK, *i. m.*, 180.

⁴⁷ Erről legrészletesebben: V. Louis BOURILLY, *Les diplomates de François Ier: Antonio Rincon et la politique orientale de François Ier (1522–1541)*, *Revue Historique*, 1913/113, 64–83, 268–308.

⁴⁸ BOURILLY, *i. m.* és BARTA Gábor, *A Sztambulba vezető út (1526–1528)*, Bp., Magvető, 1983, 141 skk.

sem a nemzetközi kapcsolatok logikája, sem pedig a szakmai értékelések differenciáltsága nem tudta eddig megváltoztatni. Kérdés, hogy meddig marad még ilyen értelemben „emlékezeti hely”. Tanulmányunkban igyekeztünk megmutatni, hogy a rendelkezésünkre álló adatok nem azok álláspontját erősítik, akik Mohács diplomáciatörténeti háttereként reális szövetségről beszélnek. Talán érthető, hogy néhányan a két hatalom közötti „akcióegységet” vagy „érdekszövetséget” emlegetnek, de a magunk részéről leginkább azokkal tudunk egyetérteni, akik kételyeiket fejezik ki mindenféle érdemi kapcsolatot illetően I. Ferenc és I. Szulejmán között.

Foglalkozik-e Moháccsal és a magyarsággal a 16. század vége és a 18. század eleje között a moldvai és havasalföldi krónikairodalom?

Minden nemzet számára a környező népek szemében róla kialakított kép ismerete fontos összetevője a nemzeti önismeretnek, ugyanakkor jelentős eleme a kapcsolattörténeteknek. Sok esetben magyarázatul szolgálhat a történetírásban vagy akár a közgondolkodásban máig meglévő sémák, sztereotípiák kialakulásához. Megismerése könnyebbé teheti a kialakult előítéletek megértését, illetve leküzdését. Az emlékezethelyek mint (ön)azonosítási pontok kutatása tehát szervesen kapcsolódik az említett kérdéskör vizsgálatához.¹ Sokatmondó ugyanis, hogy az egymással szomszédos népek kollektív emlékezetében hogyan őrződnek meg a másik számára fontos múltbeli események, jeles történelmi személyiségek képei, egyáltalán tükröződnek-e, rögzülnek-e abban.

A magyar–román kapcsolattörténet jelentős szakasza volt az Erdélyi Fejedelemség időszaka. A 16. század közepétől kialakuló új politikai helyzetben, s különösen a 17. században, egészen a 18. század elejéig a moldvai és havasalföldi vajdaságoknak az Erdélyi Fejedelemséggel fenntartott szorosabb kapcsolata miatt érdemesnek tartottam megvizsgálni, egyrészt, hogy foglalkoztatta-e a román krónikairodalmat mint a múlt reprezentációjának sajátos formáját a mohácsi tragédia, másrészt, hogy milyen magyarsággép lelhető fel az ezekben az országokban létrejött írásos források említett csoportjaiban. Mindez azért is érdekelt, mert évek óta foglalkozom a moldvai és a havasalföldi vajdának ugyanabból az időszakból származó magyar nyelvű levelezésének összegyűjtésével és kiadásra való előkészítésével.

A forrásadottságokra vonatkozóan érdemes megemlíteni, hogy Ioachim Crăciunnak a Román Akadémia gondozásában 1963-ban megjelent bibliográfiája szerint a jelenlegi Románia területéről az 1800-at megelőző időszakból összesen 467 elbeszélő forrás ismeretes, ebből 54 Moldvára, 43 Havasalföldre, 370 pedig Erdélyre vonatkozik.² Mind Moldova, mind Havasalfölde a cirill betűs, bizánci-ósláv írás világához tartozott, melyben ekkoriban is még főképpen az egyházi-liturgikus irodalom volt az uralkodó műfaj, a vi-

¹ K. HORVÁTH Zsolt, *Az eltűnt emlékezet nyomában: Pierre Nora és a történelmi emlékezetkutatás francia látképe*, Aetas, 1999/3, 132–141, <http://epa.oszk.hu/00800/00861/00012/99-3-9.html> (utolsó letöltés ideje: 2011. 10. 26.).

² *Repertoriul manuscriselor de cronici interne privind istoria României, sec. XV–XVIII.*, întocmit de Ioachim CRĂCIUN, Aurora ILIEȘ, București, Ed. Academiei, 1963.

lági írásbeliség még kiforratlan volt. Az általam áttekintett elbeszélő forrásokat szintén eredetileg ósláv, görög és lengyel vagy középbolgár nyelven írták a román mellett. Műfajukat tekintve címükben leggyakrabban a szláv eredetű *letopiseș* megnevezés fordul elő (krónika, annales értelemben használják), szerkezetük valóban leginkább a középkori krónikákéra, annalesekére emlékeztet, noha a román szakirodalom inkább a humanista jelzővel illeti őket. (Kétségtelen, néhol felfedezhetők bennük ilyen jegyek is, de ezek inkább kivételnek számítanak.) A Kárpátokon túli területeken lényegében a 15. század végén, a 16. század elején bukkannak fel az első ilyen jellegű művek, sok közülük megrendelésre készült. Legnagyobb részét kompilációk, tartalmuk leginkább az események narratív leírásában merül ki, kevés teret engednek a szubjektív, elemző jellegű gondolatoknak.

Elemzésemet huszonhat elbeszélő és néhány verses forrás szövege alapján készítettem. [*Cronicile slavo-române din sec. XV–XVI*. (XV–XVI. századi szláv-román krónikák), mely magában foglalja a *Letopiseșul anonim al Moldovei* (Moldva névtelen krónikája), *Cronica moldo-german* (Moldvai-német krónika), *Letopiseșul de la Putna* (Putnai krónika), *Cronica lui Macarie* (Macarie krónikája), *Cronica lui Eftimie* (Eftimie krónikája), *Cronica lui Azarie* (Azarie krónikája), *Cronica moldo-rusă* (Moldvai-orosz krónika), *Cronica moldo-polonă* (Moldvai-lengyel krónika), *Viața lui Vlad Țepeș* (Vlad Țepeș élete), *Povestire despre Dracula Voievod* (Történet Dracula vajdáról), *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie* (Neagoe Basarab tanításai fia, Teodosie számára) című műveket;³ Grigore Ureche: *Letopiseșul Țării Moldovei*⁴ (Moldvaország krónikája); Miron Costin: *Letopiseșul Țării Moldovei de la Aron Vodă încoace*⁵ (Moldvaország krónikája Aron vajdától kezdődően), *Cronica polonă*⁶ (Lengyel krónika), *Poema polonă*⁷ (Lengyel elbeszélő költemény), *De neamul moldovenilor*⁸ (A moldvaiak nemzetségéről), *Istorie de Crăiia Ungurească*⁹ (A Magyar Királyság története); Ion Neculce: *Letopiseșul Țării Moldovei* (Moldvaország krónikája) és *O samă de cuvinte*¹⁰ (Néhány szó); Radu Popescu: *Istoriile domnilor Țării Românești*¹¹ (Havasalfölde uralkodóinak története), *Istoria Țării Românești de la octombrie 1688 pînă la martie 1717*¹² (Havasalfölde története 1688 októberétől 1717 márciusáig); *Istoria Țării*

³ *Cronicile slavo-române din sec. XV–XVI*, publ. de Ioan BOGDAN, ed. Petre P. PANAITESCU, București, Ed. Academiei, 1959.

⁴ Grigore URECHE, *Letopiseșul Țării Moldovei*, ed. Petre P. PANAITESCU, [București], Ed. de Stat pentru Literatură și Artă, [1955].

⁵ Miron COSTIN, *Letopiseșul Țării Moldovei de la Aron vodă încoace*, ed. Petre P. PANAITESCU, București, Fundația Regală pentru Literatură și Artă, 1944.

⁶ Miron COSTIN, *Opere*, ed. Petre P. PANAITESCU, București, Ed. de Stat pentru Literatură și Artă, 1958, 202–218.

⁷ *Uo.*, 218–241.

⁸ *Uo.*, 241–277.

⁹ *Uo.*, 277–315.

¹⁰ Ion NECULCE, *Letopiseșul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, ed. Iorgu IORDAN, București, Ed. de Stat pentru Literatură și Artă, 1955.

¹¹ Radu POPESCU, *Istoriile domnilor Țării Românești*, ed. Constantin GRECESCU, București, Ed. Academiei, 1963.

¹² *Istoria Țării Românești: De la octombrie 1688 pînă la martie 1717*, ed. Constantin GRECESCU, București, Ed. Științifică, 1959.

*Românești 1290–1690. Letopiseșul Cantacuzinesc*¹³ (Havasalfölde története 1290–1690 között. A Cantacuzinók krónikája); *Cronica Ghiculeștilor. Istoria Moldovei între anii 1695 și 1754*¹⁴ (A Ghicák krónikája. Moldova története 1695 és 1754 között); Stolnicul Constantin Cantacuzino: *Istoria Țării Românești*¹⁵ (Havasalfölde története); Dimitrie Cantemir: *Descriptio Moldaviae*¹⁶ és *Hronicul româno-moldo-vlahilor*¹⁷ (A románok krónikája), valamint a *Cronici și povestiri românești versificate sec. XVII–XVIII*¹⁸ (Versbe szedett román krónikák és elbeszélések a XVII. és XVIII. századból) című kötet].

A következőkben a szerzőkről és műveikről szólok előljáróban néhány szót. A krónikaírók egy része mind a 16., mind a 17. században névtelen, vagy kilétüket homály fedi, és csupán feltételezéseink vannak. Azok, akiket a 16. századból ismerünk közülük, egyházi emberek voltak: Macarie, Roman püspökeként,¹⁹ Eftimie Rădăuți püspökeként²⁰ és Azarie szerzetesként²¹ tevékenykedett. A 17. században aztán a világiaké lett a főszerep. Grigore Ureche krónikaíró 17. századi moldvai bojár, egyben lengyel nemes volt, aki 1647-ben hunyt el.²² Lembergi tanulmányok után, feltehetően 1642–1647 között írta az előbb említett eseménytörténeti, leíró jellegű művét.²³ Az 1633-ban született Miron Costin moldvai bojár és szintén lengyel nemes a bari jezsuita kollégiumban tanult, majd miután 1652–53 tájékan hazatért Moldvába, különböző magas udvari tisztségeket viselt, diplomáciai feladatokat látott el. 1691-ben Constantin Cantemir vajda (1685–1693) utasítására lefejezték. Fő művét, *Moldvaország krónikáját*, 1675-ben fejezte be.²⁴ A románul és lengyelül írt műveiben használta egyebek mellett Bonfini, Kovacsóczy Farkas, Szamosközy és Toppeltinus műveit.²⁵ Ion Neculce (1672 k.–1745 k.) szintén moldvai bojár, anyja a híres Cantacuzino család tagja, ő maga pedig különböző udvari főtisztségek viselője volt. A fentebb említett *Moldvaország krónikája* emlékirat jellegű, a *Néhány szó* pedig egy történelmi alapokon nyugvó legendagyűjtemény.²⁶ A Ghica vajdák hivatalos krónikája, mely görög nyelven maradt fenn, feltehetően Jászvásáron (Iași-ban) íródott, és az uralkodó család egyik meghitt emberének tollából származhat. A havasalföldi Radu

¹³ *Istoria Țării Românești 1290–1690: Letopiseșul Cantacuzinesc*, ed. Constantin GRECESCU, Dan SIMIONESCU, București, Ed. Academiei, 1960.

¹⁴ *Cronica Ghiculeștilor: Istoria Moldovei între anii 1695–1754*, ed. îngr. de Nestor CAMARIANO, Ariadna CAMARIANO-CIORAN, București, Ed. Academiei, 1965.

¹⁵ Constantin CANTACUZINO, *Istoria Țării Românești*, îngr. și comentată de Nicolae CARTOJAN, Dan SIMIONESCU, Craiova, Scrisul Românesc, 1940.

¹⁶ Dimitrie CANTEMIR, *Moldva leírása*, ford. KÖLLŐ Károly, Bukarest, Kriterion, 1973.

¹⁷ Uő, *Hronicul vechimei româno-moldo-vlahilor*, publ. Grigore George TOCILESCU, București, Göbl, 1901.

¹⁸ *Cronici și povestiri românești versificate sec. XVII–XVIII.*, studiu și ed. Dan SIMIONESCU, București, Ed. Academiei, 1967.

¹⁹ *Cronicile...*, i. m., 74.

²⁰ *Uo.*, 103.

²¹ *Uo.*, 127.

²² URECHE, i. m., 8.

²³ Pompiliu TEODOR, *Evoluția gândirii istorice românești*, Cluj, Dacia, 1970, 13.

²⁴ *Uo.*, 21–22.

²⁵ GÁLDI László, *Magyar–román szellemi kapcsolatok*, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1942, 30; Uő, *XVIII. századi humanizmusunk és a románság*, Bp., Athenaeum, 1940, 12; COSTIN, *Opere*, i. m., 247–248.

²⁶ TEODOR, i. m., 29–30.

Popescu országbíró művének keletkezési idejéről vita folyik a szakirodalomban. A 17. század legvégén vagy a 18. század elején írhatta szerzője, akinek kiléte sem egyértelmű.²⁷ A Havasalfölde 1688 és 1717 közötti történetét bemutató, románul, cirill betűkkel írott krónika szerzőjének személye szintén nem azonosítható teljes bizonyossággal, a művet feltehetően 1709 és 1719 között vetették papírra.²⁸ A Havasalfölde múltját bemutató legfontosabb írás, a *Letopiseșul Cantacuzinesc* szintén kompiláció, szerzőjének kilétét találgatások övezik. Stolnicul Constantin Cantacuzino, amint azt a neve is jelöli, asztalnoki rangot viselt, kb. 1640 vagy 1650 és 1716 között élt, a Cantacuzino család sarja, anyai ágon pedig Radu Șerban havasalföldi vajda (1602–1611) unokája volt. Brassóban járt iskolába, majd megfordult Konstantinápolyban és Itáliában. Padovában is tanult, végül Bécsen keresztül tért vissza hazájába, ahol az ezt követő időszak politikájának meghatározó személyisége lett. Körülbelül ötszáz kötetes könyvtára ritkaságszámba ment a korabeli Havasalföldén. A modern román történetírás előfutárának tekintik.²⁹ Dimitrie Cantemir 1673-ban született a későbbi vajda, Constantin Cantemir (1685–1693) fiaként. Kitűnő nevelésben részesült, Konstantinápolyban is tanult, korában igen műveltnek számított. 1693-ban három hétig, majd 1710–1711 között volt moldvai vajda, ezt követően Nagy Péter cár tanácsadója lett portai ügyekben, és az orosz társadalmi megújulás támogatójaként ismerték. A történetírás mellett foglalkozott földrajztudománnyal és filozófiával is, tagja volt a Berlieni Akadémiának, valamint Európa tudományos életének számos képviselőjével levelezett. Műveinek egy részét latinul írta.

Amint az a rövid összefoglalóból is kiderül, a 17. századtól kezdődően nagyobb számban vannak olyan történetírók, akik tanulmányaik révén a nyugati kereszténységhez és a latin betűs íráskultúra világához is tartoznak. Legtöbbször azonban az ő műveik is kompilációknak tekinthetők, elődeik feljegyzései mellett lengyel, magyar, német szerzők műveit is felhasználták krónikaik összeállításánál. Hogy honnan mit vettek át, természetesen már saját szemléletmódjukat tükrözi.

Elsőként azt vizsgáltam, fellelhető-e a tanulmányozott anyagban a mai magyar történeti emlékezetben olyan jelentős helyet elfoglaló mohácsi csata, ennek történelmi fordulópontként való értékelése. A válasz az, hogy alig-alig említik meg ezt az eseményt. Voltaképpen csak néhány műben esik szó a Mohácsnál történtekről. Az első ilyen az ún. *Letopiseșul de la Putna*, mely Moldva 1359–1526 közötti történetét írja le, s a 16. században készült.³⁰ A minket érdeklő rész lényegében egyetlen bekezdés; a következőképpen hangzik: „7034-ben [1526-ban] minden erejével és keleti hadaival elindult Szulejmán, a törökök császára Lajos magyar király ellen és a Szerémségen átvágva legyőzte Lajos királyt, aki kevés katonájával a csatáról menekülve folyóba fulladt. Ahány vár volt a Szerémségben, azokat mind elfoglalta, el egészen a székesfővárosig, Budáig. És háborúval sújtották és

²⁷ POPESCU, *i. m.*, XVII–XVIII.

²⁸ *Istoria Țării Românești...*, *i. m.*, XXI–XXII.

²⁹ TEODOR, *i. m.*, 33–34.

³⁰ *Cronicile...*, *i. m.*, 41.

felégették a Buda várán túl levő területeket. Buda várát lerombolták és elpusztították. És azután hazatértek.”³¹

A következő mű, mely említést tesz a tragikus kimenetelű csatáról a Macarie, Roman püspöke által írt 16. századi krónika.³² Igaz ugyan, hogy az eseményt tévesen datálva 1525-re teszi. „7033-ban [1525-ben], 3 évvel Rhodosz meghódolítása után a törökök sokasága ismét előzönlötte Magyarországot, magával a háromszor is átkozott császárukkal, egyedüli uralkodójukkal, Szulejmánnal. Magát a királyt egész hadseregével együtt álnok mesterkedéseikkel végérvényesen megsemmisítették, és felpredálták annak az országnak [Magyarországnak] a legnagyobb részét, megvívták Budát, a királyi várat, majd békében ismét hazatértek az övéikhez.”³³ A csata említése után azonban a szerző kitér annak következményeire is: sok nyomorúság következett ezután Magyarországra, s lényegében két királya lett az országnak. „A nyugati német volt, Ferdinánd, akit a szászok támogattak, a másikat, az északi Jánost, aki magyar volt, saját nemzettársai segítették.”³⁴ Nagy szerencsétlenségnek tartja, hogy a két király között hatalmi harc bontakozott ki, amelyet a magyarok és németek közötti ellentétként állít be.

A 17. században keletkezett krónikák közül csak a század végén Radu Popescu országbíró által írt *Havasalfölde történetében* esik szó Mohácsról, egyetlen mondat erejéig, amelyben a szerző megjegyzi, hogy a törökök győzedelmeskedtek, és az igen fiatal II. Lajos király a mocsárba fulladt.³⁵ A mű tárgyából adódóan szóba kerül Mohács a Miron Costin által *A Magyar Királyság története* címmel feldolgozott Toppeltinus-írásban (*Origines et occasus Transsylvanorum*). Ez utóbbi szerzője többek között Szamosközy egyik elveszett munkáját is használta.³⁶ Mivel tudjuk, hogy a moldvai krónikaíró a medgyesi szász író művét nem szolgálai módon fordította, hanem szelektált a tartalmából, említésre méltó, hogy fontosnak tartotta ezt a részt megtartani. Emellett a mohácsi tragédia következményeit is taglalja néhány sorban, bemutatja a két király pártját, ezek fontosabb képviselőit.³⁷

Ha nem is Moháccsal, de későbbi következményével, Magyarország három részre szakadásával néhány szóban Grigore Ureche is foglalkozik, megemlítve, hogy „a királyság

³¹ „În anul 7034 [1526] s-a ridicat Suliman, împăratul turcilor cu toate puterile și oștile lui răsăritene împotriva craiului unguresc Loiș și a străbătut țara Sremului și au biruit pe craiul Loiș fugind din luptă cu puțini ostași s-a înecat în rîu. Și căte cetății erau în țara Sremului, pe toate le-au luat, până la cetatea de scaun, Buda. Și au lovit cu război și au ars și mai sus de Buda. Și cetatea Budei au dărîmat-o și au pustii-o. Și apoi s-au întors.” *Uo.*, 52. (Fordítás tőlem – J. K. Az idegen nyelvű szövegeket a továbbiakban – hacsak külön nem jelzem – a saját fordításomban közlöm.)

³² *Uo.*, 74.

³³ „În al treizeci și treilea an către șapte mii [1525] iarăși a năvălit mulțimea turcească în Țara Ungurească, cu însuși singur stăpînitorul lor, împăratul de trei ori blestemat, Suliimen, trei ani după ce au supus Rodosul, și însuși regele și toată oastea lui au fost nimiciți cu desăvîrșire, prin meșteșuguri perfide și au prădat o mare parte din acea țară și au răzbit și Buda, cetatea crăiască și iarăși s-au întors în pace la ale sale.” *Uo.*, 94.

³⁴ „Cu cel [craiul] de la apus, care era neamț, anume Ferdinand, țineau sașii, iar pe cel de la miazănoapte, care iarăși era ungar, numit Ioanăș, îl ajutau cei de un neam și de un neam și de o limbă cu dînsul.” *Uo.*

³⁵ POPESCU, *i. m.*, 41.

³⁶ BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XV–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, s. a. r. RITOÓK Zsigmondné, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet–MTA Könyvtára, 1975, 209.

³⁷ COSTIN, *Opere, i. m.*, 288.

székhelye nem ez a mostani Fehérvár volt, hanem Buda, mely most a törököké. [...] Innen költözött az udvar erre az új helyre, az erdélyi Fehérvárra, de nincs nyugta sohasem, mivel a törökök hadban állnak a németekkel.” Végkifejletként megállapítja, hogy: „[...] amilyen nagy királyság volt Magyarország, teste oly sok részre szakadt, egy része a törököké, Buda királyi székhelyével, a németeké egy másik rész, s Erdély, melyet még birtokolnak, a török igát nyögi.”³⁸

Ha már Moháccsal, a magyarság történetében sorsfordító eseménnyel ilyen keveset foglalkoztak a Kárpátokon túli történetírók, felvetődik a kérdés, hogy milyen képet nyújtanak a magyarságról összességében, hogyan látnak és láttatnak minket, milyen helyet foglalunk el történelemszemléletükben.³⁹

Áttekintve a már említett elbeszélő forrásokat megállapítható, hogy a rólunk alkotott képük két csoportba különíthető el. Az egyikbe az egy kis jóindulattal általánosnak nevezhető megfogalmazások, jellemzések sorolhatók, míg a másikba a magyar történelem kiemelkedő személyeiről alkotott portrék kerülnek, hiszen egyértelmű, hogy a róluk alkotott képet, véleményt kivetítik a magyarság egészére.

A magyarok, a magyar történelmi események és személyek érthető módon akkor kerülnek a Kárpátokon túli történetírók érdeklődési körébe, amikor saját múltjuk valamilyen módon kapcsolódik a magyar, szűkebben véve az erdélyi históriához (pl. közös hadjáratok alkalmával, magyar királyok, erdélyi fejedelmek Kárpátokon túli „vállalkozásai” esetében vagy a moldvai, illetve havasalföldi politikai élet szereplőinek Erdélybe menekülésekor). Ez alól csak Miron Costinnak *A Magyar Királyság történetét* bemutató műve a kivétel, mely, mint már említettem, voltaképpen Toppeltinus latin nyelvű írásának feldolgozása.⁴⁰ Ezzel magyarázható, hogy noha a mű címe szerint a Magyar Királyság történetét hivatott bemutatni (a vizsgált időszak pedig Nagy Lajos uralmától Apafi Mihály fejedelemségéig terjed), a viszonylag szűkszavúan bemutatott kezdetek után, Buda elestét követően csak az erdélyi múlt kérdéseivel foglalkozik. Az események leírásán kívül nem találhatóak benne a magyarokra vonatkozó jellemzések, általánosítások, noha az értekezés tárgya bőven kínálna erre lehetőséget. Az általános megfogalmazásokból kibontható egyik fontos megállapítás, hogy az esetek legnagyobb részében a szerzők nem tesznek különbséget az erdélyi és a királyi magyarországbeli magyarok, illetve az országrészek között: „Erdély vagy Magyarország, ahogyan nevezik”,⁴¹ vagy „Erdély, amit mi Magyarországnak nevezünk”.⁴²

³⁸ „[...] că scaunul craiei nu era la Beligradul cestu nou, unde iaste acum, ci era la Buda, care acum o țin turcii. [...] Decii ș-au mutat scaunul la Beligradul cestu nou, dinspre Ardeal, ci de-a pururea fără odihnă, avîndu războiu nemții cu turcii [...]” „Așa Țara Ungurească craie mare ce era, dintr-un trup în multe mădulări s-au întorsu, o parte turcii țin, cu scaunul craiei cu Buda, nemții altă parte, Ardealul de-i cu stăpînu, încă iaste suptu robiiia turcească.” URECHE, *i. m.*, 126.

³⁹ A téma bővebb kifejtését lásd JAKÓ Klára, *Hogyan láttak minket? Magyarságkép a 17. és 18. század eleji moldvai és havasalföldi elbeszélő forrásokban*, Történelmi Szemle, 2011/2, 163–181. A 19. századi román szépirodalom magyarságképére vonatkozóan lásd KÖPECZI Béla, *Nemzetképzés és a XIX. századi román irodalom magyarságképe*, Bp., Akadémiai, 1995.

⁴⁰ COSTIN, *Opere, i. m.*, 426.

⁴¹ „Ardeal sau Țara Ungurească, cumu-i zicu unii”. URECHE, *i. m.*, 123.

⁴² „Ardealul, căruia dzicem noi Țara Ungurască”. COSTIN, *Letopisețul...*, *i. m.*, 39.

Az általam vizsgált krónikákban a magyarságképpel Grigore Ureche műve foglalkozik a leghosszabban. Azonban ennek terjedelme is csupán mintegy három oldal. Írója azzal indokolja, hogy időt szakít a magyarság jellemzésére, hogy „közeli szomszédokról” van szó. A részletben lényegében Erdély földrajzi leírása és gazdagságának hangsúlyozása mellett megemlíti etnikai sokszínűségét, hosszabban időz a felekezetek bemutatásánál. A szerző a magyarságot ezekkel az általános jellemvonásokkal ruházza fel: „leleményes, hitetlen, ravasz emberek, a barátságot szükség esetén nem tartják meg”; „a titkot oly jól őrzik, hogy még a parasztoktól sem tudhatod meg az igazat”; „a perekben nagyon igazságosan ítéleznek”.⁴³

A magyarságra vonatkozó általános jellegű megfogalmazással Radu Popescunál is találkozunk a Mihály vajda körüli események leírása kapcsán: „a magyarok mindig a német császár ellen voltak”,⁴⁴ vagy „a magyarok természetüktől fogva ravaszok”.⁴⁵ Constantin Cantacuzino asztalnok megfogalmazása már későbbi idők történetfelfogását vetíti előre: „a magyarok a románok ellenségei és irigyei voltak, és hogyha tehették volna, mindannyiukat leigázták volna [...]”.⁴⁶ Ugyancsak ő az, aki a kalandozások koráról szólva kiemeli a magyarok kitűnő harckészségét, vitézségét, ugyanakkor Európát rettegésben tartó kegyetlenségét is. Érdekes, de érthető, hogy Dimitrie Cantemir inkább a csángókról, ahogyan ő írja, a Moldvában élő magyarokról ír: „akik a római vallást követik, ehhez és az ősi nyelvükhöz ragaszkodóbbnak bizonyultak [mint a lengyelek], de mindnyájan ismerik a moldvai nyelvet is”.⁴⁷

Több forrás is foglalkozik a magyarság eredetével, felkarolva a hun–magyar azonosság elméletét (Miron Costin, Constantin Cantacuzino). Ez utóbbi a magyar nyelv finnugor eredetét is vallja.⁴⁸

Elszórtan akad néhány olyan pozitív kicsengésű történet is, amelyben az Erdélybe menekülő Kárpátokon túliak az őket segítő erdélyi magyarokról számolnak be.⁴⁹

Amint azt már említettem, a krónikaírók magyarságképének megrajzolásában óhatatlanul jelentős helyet foglaltak el történelmünk jeles személyiségei. Nyilvánvalóan az ő megítélésük sem vonatkoztatható el attól a szereptől, amelyet adott esetben Moldova, illetve Havasalfölde történetében játszottak, s amely meghatározónak bizonyult a róluk kialakított képet illetően.

A teljesség igénye nélkül itt most csak néhány, a forrásokban gyakrabban előforduló személyt emelek ki. Mátyás király általában csak az 1467-es moldvai hadjárata kapcsán

⁴³ „Ungurii sîntu oameni iscoditori și necredincioși, vicleni, priiteșugul nu-l țin la loc de nevoie.” „Și taina așa o țin de bine, că nici de la țărani cuvîntu direptu nu vei afla.” „Judecata sa foarte pe direptate o judecă.” URECHE, *i. m.*, 126.

⁴⁴ „[...] ungurii erau totdeauna împotrîvnici înpăratului nemțesc.” POPESCU, *i. m.*, 78.

⁴⁵ „[...] ungurii den firea lor fiind vicleni”. *Uo.*, 79.

⁴⁶ „Ungurii au stat vrăjmași și pizmași Rumânilor și atăta cât de ar fi putut, ar fi supus pe toți supt jugul lor [...]”. CANTACUZINO, *i. m.*, 66–67.

⁴⁷ CANTEMIR, *Moldva leírása, i. m.*, 174.

⁴⁸ CANTACUZINO, *i. m.*, 99–100.

⁴⁹ Pl. Grigore Ureche beszámol arról, hogy az Erdélybe szökő Petru Rareș moldvai vajdát (1541–1546) egy magyar nemes házában annak felesége vendégül látta, majd kocsit adott neki és fegyveres kísérőket, akik elvezették Csicsó várába a száműzöttet. URECHE, *i. m.*, 144.

kerül a krónikaírók figyelmének középpontjába, s noha többnyire elismerik jó hadvezéri képességeit, lényegében csak moldvabányai vereségével foglalkoznak, s nem győzik hangsúlyozni, hogy a magyar hadak „fosztogattak, raboltak”, részezeskedtek.⁵⁰

Báthory Zsigmond személyét is többen megemlítik, vele kapcsolatban kiegyensúlyozatlanságát emelik ki. Báthory Gábor negatív megítélése szorosan összefügg Havasalfölde 1611-es megszállásával. Miron Costin „gátlástalannak és szégyentelennel”⁵¹ tartja, hosszan ecseteli kicsapongásait. Máshol fertelmesnek, átkozottnak, gonosznak, kegyetlenkedőnek, bolondnak nevezik.⁵² Talán itt érhető leginkább tetten, hogy a személy megítélését átviszik általánosságban véve a magyarokra: „azok a gonosz magyarok”, „mindenki hálás volt az Úristennek, hogy megszabadította az országot a magyaroktól”,⁵³ írja Popescu Báthory Gábor Havasalföldről történt kiűzése kapcsán.

Bethlen Gábor megítélése sokkal pozitívabb. Miron Costin elismeréssel ír a nagy fejedlem haditetteiről, hadvezéri, taktikusi képességeiről, nagy eszű és kiegyensúlyozott természetű uralkodónak nevezi, halálának elbeszélésekor mind ő, mind Radu Popescu a megbecsülés hangján szól róla, utóbbi uralkodását örökké emlékezetesnek tartja.⁵⁴

Az öreg Rákóczi György uralkodása úgy tűnik, kevésbé foglalkoztatta a krónikaírókat (vagy talán csak a nyugalom volt ekkoriban nagyobb), de fiának, II. Rákóczi Györgynek több figyelmet szenteltek. Costin és Radu Popescu is hatalomvágyát, nagyravágyását hangsúlyozza, megítélése összességében inkább negatívnak mondható („aki rossz cselekedeteivel elárastotta nemcsak Erdélyt, hanem ezeket a mi országainkat, Moldvát és Munténiát is, csakúgy, mint egész Európát”⁵⁵). Valamennyien azonban elismerően szólnak a fejedelemnek a szászfenesi csatában tanúsított bátorságáról.⁵⁶

Apafi szelídebbnek mondható egyénisége pozitívabb visszhangot vált ki a krónikásokból: „senki sem mondhatja, hogy uralkodása nem hozott boldogságot, és hogy most nincs nagy békesség mindenütt”.⁵⁷ Nem elhanyagolható tény, hogy ebben az értékelésben egy kortárs fogalmazza meg a véleményét.

Ami a 17–18. század fordulójának eseményeihez kapcsolódó személyeket illeti, érdekes, hogy míg Neculce kifejezetten Thököly-ellenesnek tekinthető,⁵⁸ addig a Havasalfölde 1688 és 1717 közötti történetével foglalkozó mű érezhető szimpátiával mutatja be II. Rákóczi Ferencet és szabadságharcát.⁵⁹

⁵⁰ *Uo.*, 85.

⁵¹ „Desfrânătă și făr de rușine.” COSTIN, *Opere, i. m.*, 309.

⁵² POPESCU, *i. m.*, 83.

⁵³ „ungurii cei răi”; „tot mușumiea lui D-zeu că s-au mîntuit de unguri.” *Uo.*, 82.

⁵⁴ COSTIN, *Letopiseșul...*, *i. m.*, 39–40.; Uő, *Opere, i. m.*, 310; POPESCU, *i. m.*, 93.

⁵⁵ „Cu răutățile lui, nu numai Ardealul și aceste țări ale noastre, Moldovei și Țărei Muntenesti, ce au împlut toată Europa.” COSTIN, *Opere, i. m.*, 311.

⁵⁶ COSTIN, *Letopiseșul...*, *i. m.*, 216–218; Uő, *Opere, i. m.*, 312–313; *Istoria Țării Românești 1290–1690, i. m.*, 143.

⁵⁷ „Care nimeni nu poate să dzică că nu au fost cu fericire stăpânirea lui și pină acmu și cu mare liniște despre toate părțile.” COSTIN, *Opere, i. m.*, 314.

⁵⁸ NECULCE, *i. m.*, 181–182.

⁵⁹ *Istoria Țării Românești...*, *i. m.*, 106, X.

Amint az az eddigiekből kiderült, e román elbeszélő források magyarságképe döntő módon az erdélyi magyarsággal való kapcsolatok során alakult ki. Ez megmutatkozik mind az események bemutatásában, mind a neves személyek portréjának megrajzolásában. A királyi Magyarországra vonatkozóan elenyésző utalást találunk.

Végezetül azt hiszem, megválaszolhatjuk a címben felvetett kérdést: a 16. század vége és a 18. század eleje közötti időszak román krónikaíróit nemigen foglalkoztatta Mohács kérdése. Pedig áttételesen ugyan, de Moldva és Havasalfölde sorsára is hatással volt a Magyar Királyság meggyengülése, majd három részre szakadása. Ebben nyilván közrejátszott az is, hogy a fennmaradt művek között nincs az eseménnyel kortársnak tekinthető írás. A szakirodalom tud arról, hogy 1526 tavaszán Radu de la Afumați havasalföldi vajda (1524–1529) legfőbb és legtitkosabb követeként Szalánczy Jánost küldte Budára, hogy a török elleni közös fellépésről tárgyaljon.⁶⁰ A terv nem valósult meg, és a krónikákban sem találjuk nyomát ennek az elképzelésnek. Mint ahogyan az Erdélyi Fejedelemség és a két román vajdaság között megkötött, több esetben hűbéri jellegűnek mondható szerződések sem szerepelnek ezekben a Kárpátokon túli elbeszélő forrásokban. Feltűnő, hogy a számunkra törésvonalnak számító eseményt a valamelyest kortársnak tekinthető 16. század végi krónikaírók esetleg még megemlítik, de a 17. századra ez már kihull az emlékezetükből. (Ez a szemlélet máig megmaradt, hiszen pl. a Román Akadémia gondozásában a 2000-es évek elején megjelent tízkötetes Románia történetében, mely Erdély történetét is magába foglalja, mindössze huszonvalahány sor foglalkozik a Mohácsnál történtekkel.⁶¹) Ha mindenáron cezúrát keresünk a szemléletükben, akkor azt egyértelműen Buda török kézre kerülése jelenti.

A szomszéd népeknek egymásról alkotott véleménye kezdetben a szóbeliségben formálódhatott ki, de csak a történetírás humanista korszakában jelentkezett nagyobb mértékben a történeti vagy más írásművekben. A Kárpátokon túli román történetírásnak a fentebb bemutatott termékei (Cantacuzino és Cantemir műveinek kivételével) a krónikaírás eszközeivel készültek, kevés teret engedtek a szubjektívebb, elemző jellegű gondolatoknak, népkarakterizálásnak, inkább eseménycentrikusak és leíró jellegűek voltak.

Magyarságképükről megállapítható, hogy lényegében sem a magyarsággal, sem más népekkel nem foglalkoznak érdemben ezek az elbeszélő források, vagy csak nagyon ritkán, esetleg egy-egy megjegyzés erejéig, az általánosítások szintjén. Moldva esetében több szó esik például Lengyelországról, a lengyelekről, melyhez köztudomásúan sok szál kötötte az országot. A krónikák esetleges olvasói tehát leginkább a nem egy esetben kétes hitelű, legtöbbször egészen elnagyolt fejedelemportrékból alkothattak képet maguknak a magyarokról. Az ilyen jellegű általánosítás világosan kiolvasható a sorok közül.

Ennek következtében azt is feltételezhetjük, hogy a korabeli moldvai és havasalföldi társadalomra, kollektív emlékezetükre nem voltak nagy hatással ezek a művek, hiszen

⁶⁰ Iosif PATAKI, *Aritudinea lui Radu de la Afumați și a lui Ioan Zăpolya în ajunul luptei de la Mohács (1526)*, Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Series Historica, 1967/2, 26.

⁶¹ *Istoria Românilor*, IV, *De la universalitatea creștină către Europa „patriilor”*, red. Ștefan ȘTEFĂNESCU, Camil MUREȘANU, Tudor TEOTEOI, București, Ed. Enciclopedică, 2001, 503.

iskolaügyük igencsak kezdetleges, a lakosságuk nagy része pedig analfabéta volt. Azt hiszem, teljesen érthető, hogy az általam felhasznált művekben a szerzők végső soron csak saját országuk történetének, uralkodóik, jeles személyiségeik ábrázolására fektettek hangsúlyt. Tették mindezt lényegében különösebb európai kitekintés nélkül, ez alól legfeljebb a portai események jelentenek kivételt. (Az viszont éppen az így megrajzolt képből derül ki világosan, hogy a román szakirodalomban mindmáig meglévő szemlélet, az ún. „három román ország” képe, akkoriban nem létezett, a korszak történetíróiban ennek lehetősége sem merült fel. Az is egyértelmű, hogy a vizsgált időszakban még nem jellemző a később annyira eluralkodó „ellenségkép”, negatív ábrázolásmód.)

Az egymás mellett élő, különböző nemzetiségű közösségek sajátos tükröt jelenthetnek egymásnak, melyben önmagukat és a másikat egyaránt szemlélhetik. Természetesen az így létrejött nemzetképek a kutatás számára nem igazságtartalmuk miatt érdekesek, hanem azért, mert a történelem során egymásról alkotott kép akár a modern államok, nemzetek és régiók egymáshoz való viszonyát is meghatározhatja.⁶² A múlt ábrázolása ugyanis a mindenkori társadalmi diskurzusban identitásalakító (-képző vagy -romboló) erő, tényező.⁶³

Ahogy az írásom elején is jeleztem, a vizsgált korszakban, a 16. század végétől a 18. század elejéig terjedő időszakban, a Kárpátokon túl keletkezett és máig megmaradt írásos forrásanyag mennyisége és milyensége feltehetően további vizsgálódások esetében sem kecsegtet a fentebb megrajzolt Mohács- és magyarságkép alapvető módosulásával, kibővülésének lehetőségével.

⁶² STIER Miklós, *A másokról alkotott kép elkülönítő és integráló funkciói = Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 1996 – Kőszeg: A másokról alkotott kép a Pannon térségben – Érzelmek és tények, forma és funkció*, Szombathely, Vas Megyei Önkormányzat, 2006, 157.

⁶³ K. HORVÁTH, *i. m.*

Dobrovits Mihály

Nekik Mohács kell

(A török Mohács-percepció kérdőjelei)

A mikor a szervezők megtisztelő felkérését elfogadtam, még nem sejtettem, hogy mennyire nem lesz egyszerű dolgom, ha arról akarok beszélni, mit is jelent a mai török történettudománynak Mohács. Az egykori győztesek mai utódai ugyanis nem igazán bőbeszédűek, ha arról az ütközetről kell beszélniük, amely mindkét részt vevő fél emlékezete szerint sorsdöntő volt a saját történelmükben. Lezárta a középkori Magyarország történetét, az évszázados magyar ellenállás megszűnése pedig az oszmánok birodalmát nemcsak a Balkán és a Közép-Duna-medence vitathatatlan urává tette, hanem a kora újkori nagyhatalmi játszmák egyik kulcsfontosságú szereplőjévé is. A Mohácsnál eldördülő ágyúk tettek végleg pontot az európai páncélos lovagság hosszú történelmi útjára. Mindezeket összevetve különös, hogy éppen azok a szerzők hallgatnak, akiknek minden joguk meglenne a dicsekvésre. Márpedig a török nyelvű modern történeti szakirodalomból az a benyomásunk támadhat, mintha a mohácsi csata, illetve az egész magyarországi török hódoltság csak egy jelentéktelen esemény lett volna a birodalom hosszú történetében. A kérdésünk ebben a helyzetben csak az lehet, hogy a mohácsi csata valóban olyan jelentéktelen esemény volt-e.

A válasz már a korabeli forrásokból kiderül. Az oszmán-török történetírók bőséges teret adtak a mohácsi – ő szempontjukból nézve – diadalnak, s elegendő körülnézniük a mai Törökországban, hogy megtapasztalhassuk, ennek emléke mind a mai napig él. Igen gyakran a lehető legváratlanabb helyeken találkozhatunk a Mohács (mai török helyesírással Mohaç) névvel. [1. kép]

A török történetírás zavarait általában egy okra lehet visszavezetni: egészen napjainkig, a török történetírás legfőbb törekvése az volt, hogy – amennyire csak lehet – az oszmán történelmet igyekezzen deizlamizálni. Az iszlám vallás felvétele s az oszmánok dicsőséges történelme is csak egy átmeneti periódus, egy szakasz a törökség – belső-ázsiai hunoktól Kemal Atatürk köztársaságáig terjedő – világtörténelmi útján. Ezért míg a hagyományos oszmán-török történetírók a mohácsi csatát az iszlám kereszténység felett aratott diadalának tekintették, az új, köztársasági éra történelmi koncepciójába ez az érvelés mind kevésbé fért bele. A kérdést tovább bonyolította, hogy a törökség és a magyarság a 19. és a 20. század fordulóján meggyökeresedett turanista romantika szellemében testvérnépnek

tekintendő, s a magyar modernizáció, a magyar nyelvújítás és a magyar kultúra a kemali új török nemzetépítés fontos mintaadója volt.

Ami a mai török nyelvű szakirodalmat illeti, lényegében csak egy elnagyolt bekezdést szentel a csatának a magyarországi oszmán uralom monográfiája, Sadık Müftü Bilge: „1526. augusztus 29-én találkoztak az oszmán és a magyar seregek a magyar Nagyalföld déli részén található, a Budától 170 km-es távolságban levő Mohácsnál. A csak két órán át tartó mohácsi csatában (Mohaç Meydan Muharebesi), amely egyike volt a történelem legrövidebb megsemmisítő hadmozdulatainak, a magyar sereg vereséget szenvedett. A csataterén meghalt, vagy a mocsarakba fulladt II. Lajos magyar, cseh és horvát király és az összes parancsnok, hét püspök és a magyar katonák nagy része. Több ezer foglyot ejtettek. Az 525 éves Magyar Királyság eltűnt a történelemből és a politikai térképről.”¹

A bekezdés kapcsán a szerző nem idézi sem a jól ismert török, sem pedig az idegen nyelven is hozzáférhető magyar és más, nyugati forrásokat. Diszkréten hallgat emellett a hadifoglyok későbbi sorsáról, mészárlásnak is beillő tömeges kivégzésük jól ismert tényéről. Ez az enyhe megvetéssel párosuló lekezelő hozzáállás különös ellentétben áll a csata előzményeit és korabeli visszhangját bemutató szövegrészekkel, amelyek éppen a középkori magyar állam mint ellenfél jelentőségét és a bukását jelentő diadal fontosságát hangsúlyozzák.² A szerző intenciói még inkább nyilvánvalóvá válnak, ha elolvassuk, hogy művét a „Paradicsom rózsái között sétáló Aranyalma várvédői” áldott lelkének ajánlja.³ Ezen az üzeneten kívül még három közhelyes megállapítással találkozhatunk: Magyarország bajait az országgal szemben támasztott Habsburg-igények következtében beállott háborúságok okozták; az oszmán történelem par excellence világtörténelem, így az oszmán hódítás alatt élő magyarság története is az;⁴ a finnugor ősmagyarság régi török (onogur) törzsekkel keveredve, „türk” néven lépett a világtörténelem színpadára.⁵ Magyarország igazi pusztulását pedig nem is a hódoltság, hanem a muszlim és a zsidó lakosságot kíméletlenül pusztító, a magát megadó muszlim lakosságot kifosztó, s az iszlám vallás és építészeti emlékeit „telhetetlen bosszúvágygal” pusztító felszabadító háborúk (1683–1718) okozták, melyeknek következtében Magyarország végleg a Habsburg Birodalom része lett.⁶ Igaz, e sötét években kiemelkedik a „Thököly párti arisztokrata”, II. Rákóczi Ferenc 1689-ben kezdődő Habsburg-ellenes szervezkedése, majd felkelése. Őt a szultán Közép-Magyarország királyának és Erdély fejedelmének nevezte ki, a szécsényi országgyűlés pedig Magyarország vezérlő fejedelmének választotta.⁷ Ennek az érvelésnek sarkalatos pontja, hogy tagadja a középkori magyar állam jogfolytonos létezését. Szapolyai királysága „karddal hódoltatott” oszmán terület volt, amelyet pusztán praktikus okokból nem

¹ Sadık Müftü BİLGE, *Osmanlı'nın Macaristanı*, İstanbul, Kitabevi 2010, 17. (Fordítás tőlem – D. M. Az idegen nyelvű szövegeket a továbbiakban – hacsak külön nem jelzem – a saját fordításomban közlöm.)

² *Uo.*, 4–12, 18–19, 34.

³ „[...] bugün Cennet'te açmış kızıl güllerin arasında dolaşan Kızılelma muhafızları'nın ruhuna [...]” *Uo.*, XVII.

⁴ *Uo.*, XIV, XV.

⁵ *Uo.*, 1.

⁶ *Uo.*, 57–63.

⁷ *Uo.*, 60–61.

vettek központi igazgatás alá, s helyzetét tekintve már semmiben sem különbözött Havasalföld vagy Moldva helyétől az oszmán államrendben. Nagy Szulejmán 1541. augusztus 29-én ezt a vazallus államot is felszámolta,⁸ s így jött létre, az ő személyes akaratából, az ország, illetve török szempontból már csak az egykori ország keleti végein az Erdélyi Fejedelemség.⁹

Bilgénéл részletezőbb módon írja le az ütközetet Nagy Szulejmán életének egyik török monográfusa, Yılmaz Öztuna. A háború elkerülhetetlen oka szerinte a Hispániától Magyarorszáig terjedő új, az oszmánok számára elsőrendű veszélyt jelentő Habsburg befolyási övezet kialakulása volt.¹⁰ Az ütközetről megjegyzi, hogy ez volt Szulejmán valamenyny (összesen 13) hadjárata közül a leghíresebb.¹¹ Ami az ütközet eseményeinek leírását illeti, felfogása közelebb áll a klasszikus török történetírók, elsősorban Celalzade Mustafa elbeszélésmódjához. Az ütközet előtt a szultán azzal fokozta katonái harci kedvét, hogy a ruméliai lovasságnak tartott beszédében Mohamed próféta rájuk figyelő lelkére hivatkozott. Joseph von Hammer-Purgstall *Geschichte des osmanischen Reiches* című munkájára (szerinte: V. 26.) hivatkozva azt állítja, hogy a csata során százezer török katona és háromszáz ágyú állt szemben a Celalzade által említett majd kétszázezernyi magyar katonával, akiknek soraiban 38 000 német szövetséges is harcolt.¹² Az ütközet leírásában megemlíti ugyan, hogy a ruméliai hadtest lényegében bekerítette a magyar támadó éket, de elsősorban a Marczali¹³ vezetésével a szultánt megölni szándékozó harmincöt magyar lovagról beszél, és a közülük az utolsó hármat személyesen, a kardjával megölő szultán hősiességére helyezi a hangsúlyt. Az ütközet kimenetelét a háromszáz ágyú együttes tűzerejének tulajdonítja, s a végén megjegyzi, hogy ezzel a 657 éves magyar állam a múlté lett.¹⁴

A klasszikus török álláspontot tükrözi a Yaşar Yücel és M. Mehdi İlhan által jegyzett kiadvány, a *Sultan Suleyman, the Grand Turk* is.¹⁵ A háború kiváltó oka szerintük Magyarország agresszív politikája volt, amely az oszmánok balkáni színre lépése óta igyekezett megkeseríteni a törökök életét az európai kontinensen.¹⁶ A kötet szerzői szerint a mohácsi (sajátos helyesírásuk szerint Mohaçs) ütközet oka a szultán diplomáciai erőfeszítéseinek

⁸ „[...] 29 Ağustos 1541'de Budá'yi fethinin ardından 15 yıl tâbi bir devlet olarak yaşayan Macaristan Kırallığı ilgâ edildi.” *Uo.*, 25.

⁹ *Uo.*, 24–26.

¹⁰ Yılmaz ÖZTUNA, *Kanûni Sultan Süleyman*, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1989, 17–18, 35.

¹¹ „[...] 13 seferi hümayünunun en meşhurudur (1526).” *Uo.*, 37.

¹² *Uo.*, 39.

¹³ A név nyilvánvaló félreértésen alapszik, mivel Hammer-Purgstall eredeti helyén (II. 53.) „der edler Kämpe Marschall” olvasható.

¹⁴ ÖZTUNA, *i. m.*, 39.

¹⁵ Yaşar YÜCEL, M. Mehdi İLHAN, *Sultan Suleyman: The Grand Turk*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, 35–43.

¹⁶ „The Hungarians had always been aggressive against the Turks ever since they had crossed into the Balkans. They were either helping the states fighting the Ottomans or they themselves directly were fighting to expel the Ottomans from Europe.” *Uo.*, 37.

eredménytelensége és az oszmánok jobb politikai pozíciói voltak.¹⁷ Az oszmán haderő nagyságát ez a szerzőpáros is százezer főre és háromszáz ágyúra teszi, s kiemeli, hogy a hadseregben szigorú fegyelem uralkodott, halál várt a fosztogató katonákra. A szerzők hangsúlyozzák, hogy Magyarország II. Lajos uralma alatt megosztottabb volt, mint valaha. Szintúgy megemlítik, hogy a magyar király hiába reménykedett nyugati segítségben, az angol király, a pápa és V. Károly nem válaszoltak a felhívására. Szerzőink azt állítják, hogy az ütközet előestéjén a jól képzett magyar lovasságtól való félelmében az oszmán sereg taktikát változtatott. Az új cél az volt, hogy a magyar támadó erőket a mélységben várakozó janicsárok és az oszmán tüzérség elé csalják. E szerzők is megemlékeznek a mocsarakban pusztuló magyarok, köztük a király szomorú végéről, s említést tesznek az ütközet és Buda későbbi oszmán megszállásának nemzetközi visszhangjáról is.

Amennyiben tanult török kollégáink munkáinak forrását keressük, nem tekinthetünk el a modern török történetírás atyamesterének tartott Í. Hakki Uzunçarşılı professzor említésétől.¹⁸ Szerzőnk alapvetően két oszmán történetíró, Lütfi paşa és Peçevî adatait felhasználva foglalta össze az ütközet főbb eseményeit. Szövegét közelebbről megvizsgálva a következő megállapításokra érdemes figyelniük. Az oszmán előőrsek (akıncı) régóta tudták, hogy reménytelen vállalkozás a magyar páncélos lovassággal megküzdeni, ezért őket megkerülve, oldalról vagy hátulról igyekeztek támadni. Mohács előtt Báli szendrői bég javasolta, hogy az oszmán sereg változtassa meg a hagyományos taktikáját, s a sereg zömét hátravonva, a két szárny megnyitásával a magyar lovasságot tereljék az ágyúk elé, miközben hátulról és oldalról támadják őket. Miután a magyar sereg nem ismerte az új oszmán taktikát, hatvanezer [!] páncélos lovaggal az oszmán seregek hagyományos súlypontja irányába támadt, azt gondolván, hogy egy rohammal végezhet a támadókkal. A terveknek megfelelően az oszmán seregek a magyarokat a középpont irányába csalták, hogy megsemmisíthessék őket. Miközben Tomori Pál és Perényi Péter lovagjai a ruméliai hadtestre támadtak, az oszmánok hátrahúzódva bekerítették őket. Ennek során, az anatóliai erők nyomására, a magyarok még inkább az ágyúk elé kerültek. Ezalatt a király vezetésével a magyar lovagság második oszlopa rátámadt az anatóliai erőkre, amelyek szintén a középpont felé húzták a magyarokat. A magyarok már-már győztesnek hitték magukat, amikor bekerített erőikre egyszerre háromszáz ágyú nyitott tüzet. A magyar haderő pánikba esett, s eltűnt a király is, akinek a holttestét vagy a mocsárban találták meg, vagy a Csele-patakba fulladva. Bár maga az ütközet nem tartott tovább két óránál, erre a helyre temették el a középkori Magyar Királyságot. Az oszmánok nem hitték el, hogy ilyen nagy győzelmet arattak, ezért az éjszakát fegyverben töltötték. Ebben az ütközetben az oszmán seregek összesen háromszáz ezres erőt képviseltek, míg a magyarok százötvenezerrel meghaladó erővel vettek részt.¹⁹ A magyar király ezenfelül még számítha-

¹⁷ „The Ottomans were on good terms with the Venetians and therefore no hostile action was expected from this side. Shah Tahmasp of Iran, although had entered into political games with Charles V was not in position to enter an open war. Wallachia was in complete disorder.” *Uo.*

¹⁸ İsmail Hakki UZUNÇARŞILI, *Osmanlı taribi*, II, *İstanbul'un fetbinden Kanuni sultan Süleyman'ın ölümüne kadar*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983⁴, 324–326.

¹⁹ *Uo.*, 326.

tott német, lengyel, cseh, olasz és spanyol segédcapatokra is, akik összesen hetvenezres páncélos lovagi erőt jelentettek.²⁰

Bár érdemében jelentősebb, hátrahagytuk az oszmán történetírás élő klasszikusának számító Halil İnalcık véleményét, aki lényegében a fentebb említett török álláspontot mutatta be, bár rövidített formában, angol nyelvű olvasóinak.²¹

Mindezek ellenére úgy vélem, hogy a török Mohács-percepció kulcsmondatát 1997-ben a felújított Gül Baba türbéje avatásán Süleyman Demirel, a Török Köztársaság akkori elnöke mondta ki: „Vannak országok, amelyek elfogadják az oszmánokkal a közös múltat, így például Magyarország is, s vannak, amelyek nem hajlandók erről ezen a módon beszélni.”

Mohaç felirat Törökországban

²⁰ Uo.

²¹ Halil İNALCIK, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300–1600*, London, Weidenfeld and Nicolson, 1973, 35.

Adalékok Mohács emlékezetéhez a Habsburgok államaiban: II. Lajos ábrázolásai a brüsszeli katedrálisban

A brüsszeli Szent Mihály- és Szent Gudula-székesegyházban (Cathédrale Saints-Michel-et-Gudule/Sint-Michiels- en Sint-Goedelekathedraal), amely a brabanti hercegek társaskáptalani temploma, több ólomüveg-ábrázolás is hirdeti Magyarország uralkodópárja, II. Jagelló Lajos (1516–1526) és hitvese, Habsburg Mária (1503–1559) emlékezetét. A Szent Mihály-templom az otthont sehol nem lelő Habsburgok számára az Escorial megépítéséig a dinasztia centrális jelentőségű színhelye volt, az ikonográfiai ciklus a dinasztikus reprezentáció kívánalmait elégítette ki. A székesegyház ikonográfiai programja Magyarországi Mária királyné németalföldi kormányzósága idején (1531–1555) és az ő erőfeszítéseinek köszönhetően alakult ki. A déli kereszthajó 1538-as készítésű, az Oltáriszentség-csoda-kápolna 1547-es ablakán Lajos és Mária, valamint védőszentjeik, címerszíneik, dinasztikus devizáik és emblémáik láthatók. Tanulmányomban ezek alapján vizsgálom II. Lajos emlékezetének továbbélését, elsősorban a Habsburg nagyhatalmi politikában. Adalékokat nyújtok ahhoz, hogyan használta fel a dinasztia a Magyar Királyság örökségét és annak a kereszties hagyományban elfoglalt védőbástya-szerepét, valamint, hogy hogyan ápolta a mártírkirály emlékét. V. Károly ugyanis Lajost a törökellenes küzdelmek hőségének, magát pedig az ő szellemi örökösének tekintette. Vizsgálom ezenkívül Mária szerepét a dinasztikus programban, és röviden vázolólok politikusi portréját.

A Habsburgok rögtön II. Lajos halálának hírére elindították propaganda-hadjáratukat – V. Károly részvételével túl jelképes temetést is rendezett a királynak –, hogy a dinasztikus jogszerződés szerinti trónkövetelésüket alátámasszák. A kasztíliai államtanács elrendelte, tartsanak körmeneteket Lajos lelki üdvéért és a keresztények megmeneküléséért.¹ A tragédia igazi hőse a fiatalon elesett magyar király lett.² Ezzel szemben a hazánkban meghonosodott Mohács-kép királya a romlás virágain uralkodik, pusztuló országa élén rohan a katasztrófába, léha, züllött élete csak tragédiába torkollhat. Nem célolok, hogy teljes képet adjak a király megítéléséről a történeti irodalomban, annyit azonban meg kell

¹ Korpás Zoltán, *V. Károly és Magyarország: 1526–1538*, Bp., Századvég, 2008, 58.

² Pukánszky Béla, *Mohács és az egykorú német közvélemény = Mohácsi emlékkönyv 1526*, szerk. Lukinich Imre, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1926, 277–294, 284, 286.

említeni, hogy Nemeskürty István „duhaj, mulatozó, maskarát kedvelő ifjúja” vagy Klaniczay Tibor „dévaj, léha, dőzsölő, napját leginkább kedvenc majmával töltő” ifjonca alapvetően Szerémi György elfogult beállítását tükrözik, amely már a kortársak Lajosról alkotott képét is alapvetően meghatározta.³ A szertelen, duhaj király az ivást, a trágár tréfálkozást kedveli, udvaroncai előtt nincs tekintélye, tanácsulást sohasem, helyette orgiákat tart az „udvart bordélyházzá alakító” rossz életű feleségével. „[M]indig gyakorolta a lányokkal való feslettséget, mert azok a lator udvari emberei inkább rosszra tanították.”⁴ Jellemző, hogy a csatába indulva annyit hagyott meg, hogy „[j]ól foglalkoztatok a kutyácskákkal, hetente kétszer mossátok meg őket”.⁵ Ehhez illeszkedik Johannes Cuspinianus ostorozása az egykori gazdagságuk romjain élősködő, tivornyázó, pártoskodó magyar urakról, akik pompakedvelésükkel a sírba taszítják az országot.⁶

A nemzeti katasztrófa vízióin túl azonban a nyugati Lajos-kép egészen más: a laudatókban, a heroidákban keresztres mártírrá emelkedik, ahogyan a brüsszeli ólomüveg ablakokon is. A Habsburg-propaganda legmegfelelőbb közvetítője a népének és az újság-lap, a *Zeitung* volt, melyek a német és az európai közvéleményt nagyban befolyásolták.⁷ Ezekkel – különösen a *Türkenliteratur*al – foglalkozott a szakirodalom.⁸ Már a követjelentések is, a későbbi tudósításokhoz hasonlóan, Lajos személyes tragédiájaként láttatták a csatát. A jól értesült Burgio azt jelentette, hogy a király kihirdette, „kész élni-halni nemeseivel”.⁹ A kortárs elbeszélések is pozitívan emlékeznek meg Lajosról. Francesco Massaro kiemeli az ifjú „jóságát, békés természetét, megbocsátó türelmét, adakozó nagylelkűségét, lelkinyugalmát”. Paolo Giovio pedig az urakat okolja, amiért magukkal rántották a jó királyt a veszedelembé.¹⁰ Még a magyarokkal szemben elfogult Cuspinianus is pozitív véleményt fogalmaz meg *Oratójájában* a csata előtt álló Lajosról: „természeténél fogva a kelletténél hajlandóbb volt bármi veszedelem önkéntes vállalására. [...] megvetet-

³ NEMESKÜRTY István, *Ez történt Mohács után: Tudósítás a magyar történelem tizenöt esztendejéről, 1526–1541*, Bp., Szépirodalmi, 1966; Uő, *Ófnia vágta sebéit, Krónika Dózsa György tetteiről, Ez történt Mohács után, Elfelejtett évtized*, Bp., Magvető, 1975; KLANICZAY Tibor, *Mi és miért veszett Mohácsnál?*, Kortárs, 1976/5, 783–796.

⁴ SZERÉMI György, *Magyarország romlásáról*, ford. ERDÉLYI László, JUHÁSZ László, bev., jegyz. SZÉKELY György, Bp., Magyar Helikon, 1961, 104.

⁵ *Uo.*, 101.

⁶ Cuspinianust (*De Capta Constantinopoli, et bello adversus Turcos suscipiendo [...] commonefactio. In Selectissimarum orationum [...]*, ed. Nicolaus REUSNER, Lipsiae, 1596.) idézi: IMRE Mihály, „Magyarország panasza”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995, 31–32.

⁷ Német újság-lap: *Mohács emlékezete: A mohácsi csatára vonatkozó legfontosabb magyar, nyugati és török források: A csatahely régészeti feltárásának eredményei*, vál. KISS Károly, szerk. KATONA Tamás, Bp., Európa Könyvkiadó, 1979, 278–281. Népének például: *Künig Ludwig aus Ungern*, idézi Ursula TAMUSSINO, *Maria von Ungarn: Ein Leben im Dienst der Casa de Austria*, Graz–Wien–Köln, Styria, 1998, 130–131.

⁸ FARKAS Gábor Farkas, *II. Lajos rejtélyes halála, I–II*, Magyar Könyvszemle, 2000/4, 443–463, különösen 457, 2001/1, 33–66; BLEYER Jakab, *A magyar vonatkozású német történelmi népének 1551-ig*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 1897, 334–347, 417–436, 420–422; PUKÁNSZKY, *i. m.*, 284–285; HORVÁTH Magda, *A török veszedelem a német közvéleményben*, Bp., Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt., 1937, 28–30; BENDA Kálmán, *A török-kor német újság-irodalma*, Bp., Athenaeum, 1942, 76–78.

⁹ 1526. aug. 19. A levél kiadva: *Mohács emlékezete, i. m.*, 238–239, 239.

¹⁰ JÁSZAY Magda, *A kereszténység védőbástyája olasz szemmel: Olasz kortárs írók a XV–XVIII. századi Magyarországról*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996, 99, 102.

te életét és épségét, elhatározta, hogy megütközik a roppant erős ellenséggel.¹¹ A király már 1525-ben, V. Károlyhoz írott levelében hitet tett a végsőig való harc mellett: „olyan a lelkünk, hogy [...] a királyságért mégis, a méltóságért, a katolikus hitért, a keresztény népért szemberohanunk az ellenséggel, és [...] a halált is nagyobb örömmel keressük”.¹² Prudencio de Sandoval közölte II. Lajos 1526. augusztus 27-i levelét V. Károlyhoz, amelyet sokáig fiktívnek hittek.¹³ Még 1979-ben Ferdinandy Mihály és 2003-ban Szigethy Gábor is úgy tudta, hogy csak a 17. század eleji történetírónál maradt fenn a levél, de nemrégiben Korpás Zoltán egy spanyol levéltárban felfedezte az eredeti másolatát egy levélgyűjteményben, így, bár egyes kutatók némi gyanúval illetik, magam elfogadom, hogy a királytól származhat, ezért azt kell gondolnom, hogy Lajos maga is felkészült az önfeláldozó helytállásra.¹⁴ Halála előtti gondolatait később Mária udvara is felhasználta a dinasztia propagandagépezetében. A későbbi heroidák alap gondolatai is ebből a végső elszántságból nőnek ki: „nincs már emberünk az ellenállásra [...] embereink nagyobb része már halott vagy fogoly [...] személyemet a kétségbeesés küldi csatába”.¹⁵ A mártíromságra készülő *miles Christi* sorait sok-sok kéz továbbította, s belekerült a *Zeitungen*okba. A „[...] méltóságát vesztett főpapok eljöttek, hogy együtt haljanak meg velünk [...] társaink lesznek a vértanúságban – vezetőink legyenek üdvösségünk felé is, jó halálunk fényében”. „Durva kezük vérünket ontja majd, de hisszük, hogy a szentek befogadják lelkeinket”. „Meglátjuk, ki lesz az első a szép halálban, mely holnap vár ránk. Már nem könyörgök ezért a lélekért, amely ebből a testből kiszállni törekszik.”¹⁶ A cél a mártíromság, amellyel példát akar mutatni a keresztény fejedelmeknek. A Mária udvarában tartózkodó Oláh Miklós 1530-ban VII. Kelemen pápának írott levelében a fenti gondolatot viszi tovább, a király keresztes elköltését évekkal 1526 előttre helyezve: „semmit nem tartott dicsőségesebbnek, mint hogy [...] minden gondját arra fordítsa, [...] hogy szembezállhasson a törökkel, s elháríthassa istentelen betörésüket”, „éjjel-nappal ezt forgatta

¹¹ *Joannes Cuspinianus buzdító beszéde a Szent Római Birodalom fejedelmeihez és előkelőibez...* [Oratio protreptica Joannis Cuspiniani ad Sacri Ro. Imp. Principes et proceres, ut bellum suscipiant contra Turcum, Vienna, 1526–1527] = *Mohács emlékezete, i. m.*, 247–274, 254.

¹² *Lettere di principi, Litterae principum ad papam (1518–1578), Fejedelmi levelek a pápának*, ed. BESSENYEI József, Roma–Bp., RMA Fraknói Vilmos Történeti Intézete–OSZK, 2002, III/3. sz., 20.

¹³ Fray Prudencio de SANDOVAL, *Historia de la Vida y Hechos del Emperador Carlos V.* (1614–1618). Kiadása: ed. Carlos SECO SERRANO, Madrid, Atlas, 1955–1956. Elektronikus kiadása: Madrid, Fundación Histórica Tavera – Digibis, 1998, <http://bibliotecadigital.jcyl.es/i18n/consulta/registro.cmd?id=4143> (utolsó letöltés ideje: 2012. 10. 11.). FERDINANDY Mihály, *Magyarország romlása 1490–1526*, Róma, [k. n.], 1979, 93–94. [Új kiadás: Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2007, 229]; BRODARICS István, *Igaz leírás a magyaroknak a törökökkel Mohácsnál vívott csatájáról*, szerk. SZIGETHY Gábor, Bp., Magvető, 1983; V. Károly császár élete és tettei, 1604 = *Mohács*, szerk. B. SZABÓ János, Bp., Osiris, 2006, 451–453, utóbbi is fiktívnek véli. A hitelesség kérdésében azonban a magyar kutatók véleménye erősen megoszlik. Eredeti példánya nem, csupán egy levélgyűjteményben található másolata került elő Korpás Zoltán kutatásai nyomán. Némely kutató felveti, hogy az ezzel kapcsolatos gyanú – hogy ez esetben esetleg egy később konstruált „pseudo”-dokumentummal van dolgunk – azért is erős, mert ennek hangvétele tökéletesen beleillik a tárgyalt Habsburg-propaganda stílusába.

¹⁴ Korpás, *i. m.*, 54.

¹⁵ Prudencio de SANDOVAL, *i. m.* = *Mohács, i. m.*, 451–452.

¹⁶ *Uo.*

fejében, és sem szelleme, sem teste nyugtot ettől nem lelt”.¹⁷ Brodarics Istvánnál a páratlan jósággal, jámborsággal, erénnyel felruházott király hőssé dicsőül:

Szelleme, külseje, virtusa istenséget idéző,
Népe reménye, a trónus dísze, ha sorsa akarja.¹⁸

Brodarics egy szónoklatot ad a király szájába a csata előestéjén, amelyet az urak előtt mond el: „Személyemet és fejemet azért hoztam e veszedelembé, hogy ez országért és a ti javatokért a sors minden fenyegetésének kitegyem. Nehogy tehát legyen valaki, aki saját tunyaságára bennem legcsekélyebb mentséget is talál, és hogy ne lehessen nekem bármit is felróni, holnap a nagy Isten segítségével személyesen megyek veletek oda, ahová mások nélkülüm menni vonakodnak.”¹⁹ A hazáért, Krisztus vallásáért, a keresztény hitvesekért és gyermekekért a végsőkig el van szánva. A Hit fegyverével van felruházva: „Isten is alászáll a magasból azok mellé, akik az ő szent vallásáért harcolnak.”²⁰ Ugyanez jelenik meg a Szerémi Györgynél fennmaradt, Tatai Miklósnak tulajdonított jelentésben is: Lajos azt jövendölte: „harcoljatok férfiasan, mert ezután nem lesz tietek Magyarország. Mert én itt halok meg, ettől a naptól Budát nem fogom látni szememmel.”²¹ Az uralkodó a síratóénekekben szép ifjú királlyá, magyar csillaggá, ékes virágszállá dicsőül.²²

A király tragikus sorsát emelte ki a 16. századi *Querela Hungariae*-irodalom is, amely Imre Mihály kutatásainak köszönhetően jól ismert. Nem célozom itt ennek részletezése, csak néhány példát ragadok ki. Lajos megítélése nem negatív. Ha a romlásról is szól a „panaszok” zöme, a király személyét nem ítélik el (Paulus Rubigallus, *Querela Pannoniae ad Germaniam*).²³ Georgius Sabinus Lajos sírfeliratában megteremtette „a hős seregével hazáját védő” királyt.²⁴ A *Pannoniae Luctus*-kötet írói is – kik közül sokan kapcsolatban álltak Máriával vagy humanista körével – hangsúlyozzák, hogy Lajos a hazáért harcolt, és holtában nagyobb lesz a dicsősége. „Áldozata pedig hazájáért vállalt, félelmét legyőzte; ezzel azonban megszerezte a hírnév dicsőségét, ami egyedül biztosíthatja számára az örök ifúságot.” „Emlékműve zarándokhely lesz.”²⁵ Johannes Camerarius rajongó szeretettel beszél Lajosról, akit környezete rászédett, csalárd tanácsokkal a csatába sodort, és ott

¹⁷ A levél kiadva: *Magyar humanisták levelei: XV–XVI. század*, vál., jegyz. V. KOVÁCS SÁNDOR, Bp., Gondolat, 1971, 609–616, 611.

¹⁸ BRODARICS ISTVÁN, *Igaz történet a magyarok és Szülejmán török császár mohácsi ütközetéről, 1527 = Mohács, i. m.*, 134–155, 148.

¹⁹ *Uo.*, 142–143.

²⁰ *Uo.*, 149.

²¹ [*Tatai Miklós*] *síralmas levele főtisztelendő [Verancsics Antal prépost úrhoz] = Szerémi, i. m.*, 286–290, 287.

²² RÉDEY TIVADAR, *Mohács emléke költészetünkben = Mohácsi emlékkönyv...*, i. m., 313–334, 314.

²³ PAULUS RUBIGALLUS, *Pannoniae Carmina*, ed. Miloslaus OKÁL, Leipzig, Teubner, 1980. Idézi IMRE, i. m., 31–32.

²⁴ A sírfeliratot (*Epitaphium Ludovici Regis Hungariae = Poemata et numero librorum et aliis additis aucta*, Lipsiae, 1563) idézi IMRE, i. m., 71.

²⁵ *Pannoniae Luctus*, [kiad. WESZPRÉMI ISTVÁN], Posonii, 1799. Idézi IMRE, i. m., 37–41.

védtelenül hagyott.²⁶ Johannes Langus szánakozó együttérzéssel szól a szomorú sorsú ifjú vesztéről. Ő a „szegény gyermek”, akinek „virtusa szétárad az egész világra”, „élete virágjában ragadta el az ostoba végzet”.²⁷ A királyra vonatkozó brüsszeli feliratok mintha ebből a közegből nőttek volna ki, ezért az ábrázolásokat a kor irodalmába kell ágyaznunk.

Familia nostra

A dinasztikus ideológiában fontos szerepet játszott, hogy a Habsburgok Lajost is, ahogyan minden házastársukat, sőt sógoraikat és keresztgyermeküket is a családjuk, a politikai értelemben vett *familia* részének tekintették. Jagelló Lajos és Anna a „mi családukhöz” tartozott. Ezt tudatosan hirdették és ikonográfiájukban célzatosan meg is jelenítették. Ők honosították meg a dinasztikus családi „csoportkép” műfaját. Jól ismert Bernhard Strigel Miksa családját ábrázoló képe, amelyen a császár gyermekeivel és unokáival együtt látható Burgundi Mária és Lajos is, ezért a festményt a *felix Austria*-ideológia ikonológiai megfogalmazásaként értékelik.²⁸ S miért éppen Burgundi Mária és Lajos? A két „legnagyobb értékű”, a Burgundiakkal és a Jagellókkal kötött házasságból hullott a Habsburgok ölébe Németalföld és Magyarország. Miksa mindenhol tudatosan címezte magát Magyarország királyának – még Mátyás bécsújhelyi szerződésére hivatkozva. A császár a róla készült ábrázolásokon gyakorta viseli a magyar címet és címerszíneket.²⁹ Ha ki is egyezett a Jagellókkal, a diplomáciai formuláriumokban nem ismerte el Ulászló trónhoz való jogát. A Habsburgok előszeretettel mutatták be rokonságukat. A sablon-i *Miasszonyunk imáddása* falikárpit az egész dinasztia végigtekint.³⁰ Szerepel rajta Kasztíliai Johanna és Szép Fülöp, Fülöp nővére, Margit, Johanna és Fülöp gyermekei, V. Károly, Ferdinánd, Izabella, Eleonóra, Katalin, Mária. A leányok mellett szerepel még egy a szakirodalom által nem azonosított fiatal fejedelem, nyakában az Aranygyapjas láncsal, hermelinpaláttal. Abból, hogy Károly visel koronát, 1516-ra datálható a kárpit – ekkor lett spanyol király. Az ismeretlen fejedelem viszont még nem koronás, de Máriához való közelsége okán is magam – munkahipotézisként – II. Lajosként azonosítom. Ausztriai Margitnak az Iparművészeti Múzeumban őrzött falikárpitján (1528) is tudatosan szerepeltetik az egész dinasztikus hálózatot, s az összetartozást erősítendő, a címerpajzsokat

²⁶ Johannes CAMERARIUS, *Elementa Rhetoricae*, Lipsiae, 1564. Idézi IMRE, *i. m.*, 114.

²⁷ Ioannes Silesius LANGUS, *Ad Iesum Christum Dei Filium, pro Christianis contra Turcas. Elegia*, Viennae, 1539. Idézi IMRE, *i. m.*, 105–106.

²⁸ Bécs, Kunsthistorisches Museum, GG 832. *Habsburg Mária, Mohács özvegye: A királyné és udvara 1521–1531: Budapesti Történelmi Múzeum, Katalógus*, szerk. RÉTHELYI Orsolya et al., Bp., Budapesti Történelmi Múzeum, 2005, I-4.

²⁹ *Les vitraux de la cathédrale Saints-Michel-et-Gudule de Bruxelles: Histoire, conservation et restauration*, éd. Pierrick de HENAU, Isabelle LECOCQ, Bruxelles, Institut Royal du Patrimoine Artistique, 2005, 70.

³⁰ 1516–1518, Brüsszel, Musées royaux d'Art et d'Histoire. *La Légende de Notre-Dame du Sablon = Maria van Hongarije: Koningin tussen keizers en kunstenaars, 1505–1558, Katalog der Ausstellung im Rijksmuseum Het Catharijneconvent te Utrecht und im Nordbrabants Museum te 's Hertogenbosch*, ed. Bob van den BOOGERT, Jacqueline KERKHOFF, Zwolle, Waanders, 1995, 36, 8. kép.

indák fonják-szövik egygyé.³¹ A kárpiton a Ház legfontosabb házasságai (Merész Károly burgundi herceg; Miksa és Burgundi Mária; Ferdinánd és Jagelló Anna; Lajos és Mária) és a házastársak országainak címerei és heraldikai jelképei szerepelnek.³² A Habsburgok nagyhatalmi politikája Lajost már fiatalkorától a Ház tagjává tette, azt erősítendő, hogy Magyarország a mi koronánk, a mi országunk, házunk királysága.

Lajos keresztény mártírságának fénye kisugárzott az egész *domus Austriaera*, kultuszának fő alakítója Mária volt.³³ A királyné vérbeli Habsburg volt: ő is önálló politikusként harcolt a Ház érdekeiért, vett részt Reichstagokon, és tárgyalt a követekkel.³⁴ A németalföldi rendek nem csupán elfogadták a franciák elleni harcokat személyesen irányító, sorsukat szívéen viselő helytartót, hanem a *maison de Bourgogne* hű örökösének, valódi „természetes uruknak”, *seigneur naturel*nek tartották.³⁵ Művészetpártoló tevékenységével is részt vállalt a dinasztia reprezentációjából.³⁶ Annak ellenére, hogy Magyarországon Szerémi nyomán meghonosodott előítélettel teli megítélése, remek politikus volt.³⁷ Kortársai a császár jobbkezének tartották.³⁸ Draskovics György pozsonyi prépost Károly és Mária halálára írt közös gyászbeszédében a testvérek politikusi nagyságáról együtt emlé-

³¹ *Habsburg Mária...*, i. m., I-1; *Maria van Hongarije...*, i. m., 21. sz.; RÉTHY László, *Két czimeres falkárpit az Iparművészeti Múzeumban*, Archaeologiai Értesítő, 1909/1, 1–6.

³² Mária aktív szerepet vállalt a dinasztikus kultusz fenntartásában. Részben azért, hogy Németalföld fölötti legitimitását erősítse, Brüggebe hozatta Burgundi Károly holttestét, és egy új mauzóleumot építtetett neki a Miasszonyunk-templomban.

³³ Jacqueline KERKHOFF, *Habsburg Mária németalföldi udvara – 1531–1558 = Habsburg Mária...*, i. m., 123–137, különösen 135.

³⁴ Jane de IONGH, *Maria van Hongarije*, I, *De kroon van Stephanus de heilige*, Amsterdam, Queriod, 1942, II. kötet: Jane de IONGH, *Maria van Hongarije*, II, *Machteloos gezag*, Amsterdam, Queriod, 1951. E két kötet angol fordítását használtam: *Mary of Hungary*, transl. M. D. Herter NORTON, London, Faber, 1958, 133, 237, 240, 242.

³⁵ Ghislaine de BOOM, *Marie de Hongrie*, Bruxelles, La Renaissance du Livre, 1956, 55; TAMUSSINO, i. m., 179, 182, 245.

³⁶ Nagy mecénása volt Tizianónak is. Erről lásd Bob van den BOOGERT, *Macht en pracht: Het mecenaat van Maria van Hongarije = Maria van Hongarije...*, i. m., 269–301, különösen 271–275, 277–278, 281–283; Joseph DUVERGER, *Marie de Hongrie, Gouvernante des Pays-Bas et la Renaissance = Évolution générale et développements régionaux en histoire de l'art: Actes du XXIIe Congrès International d'Histoire de l'Art*, I, Bp., Akadémiai, 1969, 716–726.

³⁷ „Ez a gyűlés ugyanabban az évben volt, Mária születésének nyolcadán; így rossz és dőre végzést hoztak a Szentlélek ellen.” „Így a királyné, a latornó nagy kárt okozott a magyaroknak [...]” SZERÉMI, i. m., 97, 98. Az ő nyomán haladt ORTVAY Tivadar, *Mária, II. Lajos magyar király neje 1505–1558*, Bp., Athenaeum, 1914, 80–89, <http://mek.oszk.hu/05800/05824/> (utolsó letöltés ideje: 2011. 08. 16.). Negatív megítéléséről: KUBINYI András, *Habsburg Mária udvartartása és a politika 1521–1526 = Habsburg Mária...*, i. m., 13–23; RÉTHELYI Orsolya, *Habsburg Mária királyné és a királynéi kultúrák közvetítés = Magyarország és Németalföld kapcsolata*, szerk. PUSZTAI Gábor, BOZZAY Réka, Debrecen, DE Néderlandisztika Tanszék, 2010, 25–44, 37.

³⁸ Az újabb kutatások objektívebb képet nyújtanak róla: lásd pl. MAGYAR Károly, „*Et... introivit ad Hungariam sola germanica ancilla nomine Maria...*” *Habsburg Mária és Buda = Habsburg Mária...*, i. m., 87–105; CSEPERGI Zoltán, *Udvari papok Mária királyné környezetében*, uo., 45–55; *Margaretha en Maria: Landvoogdesen der Nederlanden*, eds. Thea LEITNER, M. C. C. WENS, P. J. A. N. RIETBERGEN, Amersfoort, Bekking, 1993; *Maria von Ungarn (1505–1558): Eine Renaissancefürstin*, hrsg. von Martina FUCHS, Orsolya RÉTHELYI, Münster, Aschendorff, 2007, illetve ugyanebben a kötetben RÉTHELYI Orsolya, *Die Anfänge der Ofener Hofhaltung der Königin Maria von Ungarn*, 221–245; Markus HEIN, *Maria von Habsburg, der ungarische Hof und die Reformation*, 261–272; Jacqueline KERKHOFF, *Maria van Hongarije en haar hof (1505–1558): Tot plichtsbetrachting uitverkoren*, Hilversum, Verloren, 2008.

kezett meg.³⁹ Jellemző, hogy Mária szobrát a császár síremlékére helyezték az Escorialban.⁴⁰ A királyné 1526 után továbbra is fenntartotta udvarát, amelyet magyar királyi udvarként rendezett be, magyar, cseh és Jagelló-címerszínekkel, külön trónust állítva halott férjének. A diplomácia színpadán *Regina Hungariae*ként szerepelt. Legitimitását erősítette a Budáról hozott Attavante-corvina [1. kép].⁴¹ A kódexet Mátyás-portréja és Corvinus-címere, valamint a magyar címerszínnek miatt a helytartónő tudatosan használta, szinte hatalmi jelvényként. 1531-től meghonosította, hogy a németalföldi rendek előtt a helytartók e kódexre tett kézzel esküdjének fel.⁴² A magyar kötődést támasztja alá az is, hogy Mária a Mátyás által megszerzett Alamizsnás Szent János-ereklýt is magával vitette.⁴³ A Habsburgok többször is kihasználták Mátyás örökét saját céljaikra: a királyné körével kapcsolatot tartó Caspar Ursinus Velius *Oratiójában* az ő nevében buzdítja Ferdinándot a török elleni harcra.⁴⁴ Mindez arra is szolgált, hogy a Habsburg-trónigényt megszilárdítsa Szapolyaival szemben, mondván, egy magyar királyi udvar létezik, az, amelyiket Mária révén Ferdinánd örökölt, egyedül az övé a korona, Erdély vajdája csak trónbitorló. „Ő” lepakta a törökkel, egyedül „Mi” harcolunk a hitetlenek ellen, a „Mi” Lajosunk öröke adja rá a felhatalmazást. Mária nagy részt vállalt abban, hogy a *propugnaculum Christianitatis* ideológia egyedüli továbbvivőjévé a Habsburgok válhattak. Ursinus Velius már Ferdinánd koronázási beszédében, 1527. november 3-án kifejezte, hogy a Habsburg-fejedelem „segítséget hoz a megrendült országnak, visszahódíthatja földjeit, mert a hatalmas császár hozza a birodalmából sok-sok fejedelem és népei segítségét”. Európa élő védőbástyája Magyarország, Ferdinánd fogja feltámasztani hadi dicsőségét.⁴⁵ Paulus Rubigallus úgy látja, hogy ha nem nyújtanak segítséget, Ausztria is így járhat, sőt Germania is végveszedelemre juthat.⁴⁶ Sebastian Glaser arra figyelmeztet, hogy Germaniának kötelessége vé-

³⁹ Draskovics György gyászbeszéde ebben a kötetben jelent meg: [Fridericus STAPHYLUS], *De exequis Caroli V. Maximi, Imperatoris [...] item de exequis Mariae Ungariae [...]*, Augsburg, 1559, OSzK, Régi Nyomtatványok Tára, Ant. 4798; *Habsburg Mária...*, i. m., VIII-16; *Maria van Hongarije...*, i. m., 219.

⁴⁰ *Maria van Hongarije...*, i. m., 215.

⁴¹ Attavante degli Attavanti, *Missale Romanum*, Firenze, 1485–1487, Bibliothèque royale de Belgique, Cabinet des Manuscrits, MS 9008. Digitális kiadás: Bibliothèque virtuelle de la Bibliothèque royale de Belgique, http://belgica.kbr.be/fr/coll/ms/ms9008_fr.html; <http://lucia.kbr.be/multi/9008Viewer/imageViewer.html> (utolsó letöltés ideje: 2011. 08. 16.). MIKÓ Árpád, *A Corvina-könyvtár története = Uralkodók és corvinák*, szerk. KARSAI Orsolya, Bp., OSzK, 2002, 157–162; Jean-Marie HOREMANS, *Le Missel de Mathias Corvin et la Renaissance en Hongrie*, Bruxelles, Bibliothèque royale Albert Ier, 1993; MONOK István, *Mária királynő könyvtárai = Tanulmányok Karácsonyi Béla hetvenedik születésnapjára*, szerk. KULCSÁR Péter, MADER Béla, MONOK István, Szeged, JÁTE, 1989, 99–104; José Luis GONZALO SÁNCHEZ-MOLERO, *La biblioteca de María de Hungría y la bibliofilia de Felipe II = Marie de Hongrie – Politique et culture sous la Renaissance aux Pays-Bas*, éd. Bertrand FEDERINOV, Gilles DOCQUIER, Morlanwelz, Musée royal de Mariemont, 2009, 156–174, 160.

⁴² Mátyás-kép és -címer: *Missale Romanum*, f. 8v; Árpád-sávó címer: f. 23v; KERKHOFF, *Habsburg Mária...*, i. m., 134; Claudine LEMAIRE, *De librije van Maria van Hongarije = Maria van Hongarije...*, i. m., 179–189; BOOM, i. m., 37, 61–62.

⁴³ Zuzana LUDIKOVÁ, *A budai egyházi kincsek sorsa Pozsonyban = Habsburg Mária...*, i. m., 115–121, 116.

⁴⁴ Caspar URSINUS VELIUS, *Oratio habita in Alba Regali, die felicissimae coronationis [...] Ferdinandi Ungariae, Boemiae regis [...] 1527. III. Non. Novembris*, Basel, 1528. Bp., OSzK, Régi Nyomtatványok Tára, Röpl. 91; *Habsburg Mária...*, i. m., VII-12; IMRE, i. m., 16.

⁴⁵ URSINUS VELIUS, i. m.; *Habsburg Mária...*, i. m., VII-12.

⁴⁶ Rubigallus (*Querela Pannoniae*) idézi IMRE, i. m., 21–22.

delmezni Pannoniát, érte küzdve magát oltalmazza. Károlynak Istentől rendelt feladata lett a kereszténység védelme, amely a dinasztikus propaganda része lett.⁴⁷ Már Lajos is erre utalt V. Károlyhoz írott levelében, két nappal Mohács előtt: „Ha nem sietsz a segítségére [...] semmisen fog fennmaradni a Római Városból, amit el ne ragadna ez a vérengző farkas, mert [...] ha holnap, a mi halálunk árán, győzelmet arat, seregeit Olaszország telt zsákjaira reményli majd uszíthatni [...]. Ha hiszünk is abban, hogy Urunk, az Isten föl fogja tartóztatni lépéseit [...] mégis csupán akkor, ha Tefölséged is megkísérel ellenállani annak.”⁴⁸ Maguk a Habsburgok is – így például Ferdinánd – gyakorta hangoztatták, hogy ha „Őfelsége [a császár] nem hoz igen gyorsan gyógyírt, nemcsak az én, a mi ausztriai házunk és egész Germánia dől végromlásba és pusztulásba, hanem a kereszténység többi része is vele együtt”.⁴⁹

Mária már néhány nappal Mohács után hitet tett, hogy „nem szűnünk meg [...] az urakat, a megmaradt nemességet [...] buzdítani a háború megújítására és az ellenségnek az országból való kiűzésére”.⁵⁰ Károlyhoz és Ferdinándhoz írott levelei tanúsítják, hogy egész életében Magyarország visszafoglalásáért ügyködött.⁵¹ Cuspinianus így ír erről: „semmit sem mulasztott el, amiről úgy látszott, hogy ura javára válik. Kért, esdekelt segítséget a külországiaktól és saját polgáraitól, minden vagyonát szétoztotta. Költséget nem kímélve hívta a nemes cseheket, hogy hozzanak segítséget királyuknak.”⁵² Folyamatosan tájékozódott a magyarországi katonai ügyekről.⁵³ A török első Bécs elleni inváziójánál (1529) aktív részt vállalt a védelemből. Folyamatosan tartotta a kapcsolatot a királlyal, értesülni kívánt a legfrissebb hírekről.⁵⁴ Bécs védelméhez magyarországi hitbéri uradalmainak jövedelméből is hozzájárult.⁵⁵ 1532-ben 7000 lovast küldött a város védelmére.⁵⁶ Mindvégig tanácsokkal segítette Ferdinánd törökellenes erőfeszítéseit.⁵⁷

Mária Lajos-kultuszának sok elemét a későbbiekben átvette V. Károly és Ferdinánd is. A piederstálra emelt kereszties mártír alakja így készen állhatott, amikor Fülöp mostoha-
testvérét, a lepantói győzöt, Don Juan de Austriát helyezte ebbe a szerepbe, aki így Lajos,

⁴⁷ Sebastian Glasert (*Ecclesia ad Germaniam de defensione Pannoniae*) idézi IMRE, *i. m.*, 84–86.

⁴⁸ Prudencio de Sandovalt idézi FERDINANDY, *i. m.*, 94.

⁴⁹ Ferdinánd Margit főherceggasszonyhoz, Linz, 1526. szept. 18. Kiadva: *Mohács, i. m.*, 103–104.

⁵⁰ Mária Zsigmond lengyel királynak, Pozsony, 1526. szept. 9. *Uo.*, 99.

⁵¹ Károlyval való levelezése: Laetitia V. G. GORTER-VAN ROYEN, *Maria van Hongarije, regentes der Nederlanden: een politieke analyse op basis van haar regentschapsordonnanties en haar correspondentie met Karel V*, Hilversum, Verloren, 1995. Részben kiadva: *Correspondance de Marie de Hongrie avec Charles Quint et Nicolas de Granvelle, I, 1532 et années antérieures*, éd. Laetitia V. G. GORTER-VAN ROYEN, Jean-Paul HOVOIS, Turnhout, Brepols, 2009.

⁵² *Joannes Cuspinianus buzdító beszéde...*, *i. m.*, 253.

⁵³ *Bethlenfalvi Thurzó Elek levelezése (Források a Habsburg–magyar kapcsolatok történetéhez) I., 1526–1532*, kiad. ERDÉLYI Gabriella, Bp., BBI–MOL–NMTT–OSZK, 2005, 33., 34., 51. sz.

⁵⁴ Példák levelezéséből: *Magyar történelmi okmánytár a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból*, szerk. HATVANI (HORVÁTH) Mihály, I–IV, Pest, MTA, 1857–1859, I, 73., 143., 154. sz.; II, 170., 180., 238., 239. sz. Különösen a török 1552-es hadjáratáról szólók: II, 240–241., 248., 250., 259. sz.

⁵⁵ Gernot HEISS, *Politik und Ratgeber der Königin Maria von Ungarn in den Jahren 1521–1531*, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 1974/82, 119–180, 171.

⁵⁶ Theodor JUSTE, *Mária magyar királyné, II. Lajos özvegye*, ford. SZÁSZ Károly, Bp., Ráth Mór, 1888, 40.

⁵⁷ HEISS, *i. m.*, 170; TAMUSSINO, *i. m.*, 174.

az ártatlan ifjú fejedelem új megtestesítője lett. Mivel az egymással örökké ellenségeskedő nagy uralkodók kudarcot vallottak, egy ifjú, romlatlan fejedelem fogja a seregeket győzelemre vezetni. A kiválasztott, háborúval még be nem szennyezett tisztakezű király egyedül tud szembeállni a Pokol erőivel.⁵⁸ A fejedelem fogadalmát családja, a Habsburgok vihették tovább. Lajos részese volt a kereszties propagandának – évtizedekkel azután is, hogy meghalt. A dinasztia évekkel később is kiemeli a harcban elesett király dicsőségét.⁵⁹ A középkori kereszties misztikától nem idegen, hogy aki a hitetlenek elleni harcban Krisztusért adja életét, az örök élet adományát nyeri el. Clairvaux-i Szent Bernát *De laude novae militiae* című művében úgy fogalmaz: „Minden tekintetben rettenthetetlen és gondtalan az a lovas, aki egy időben ölti testére a vasat, s lelkére a hit páncélját. [...] Még a haláltól sem retten vissza az, aki halni vágyik. Mi félnivalója van annak, akinek éltében és holtában az élet Krisztus és a halál nyereség?”⁶⁰ „Mily boldogok, akik mártírként maradnak a csatatéren! [...] örvendezz [...], ha meghalsz, és csatlakozol az Úrhoz.”⁶¹ Ezt a felfogást tükrözi Thuróczy János elbeszélése is a „beszélő koponyájá”-ról: egy törökellenes ütközet után két évvel a csatatéren egy ép fejet találtak, amely gyönni akart, s Szűz Máriához fohászzkodott. Amikor megkérdezték tőle, hogyan lehetséges, hogy életben maradt, a következőt válaszolta: „A Boldogságos Szűz Mária dédelgetett és tartott életben [...], hogy ne távozzam az egyházi szentségek vétele nélkül.”⁶² A *Zeitungen* és népének is úgy szóltak, hogy az elesettet Isten kegyelme a mennybe juttatta.⁶³ A mártíromságot szenvedett *miles Christit* a hit életben tartja. Örök élet várja, a szentekhez hasonlóan teste nem enyészik el. A Lajos holttestét feltalálók azt jelentették több héttel a csata után, hogy a test szinte romlatlan, és nem indult enyészetnek. Tatai Miklós szerint „szag nélkül vitték” Székesfehérvárra.⁶⁴ Sárffy Ferenc azt jelentette, hogy „sohasem láttam emberi holttestet, mely ennyire épen megmaradt volna, ennyire ne lett volna undorító és ijesztő. Mert nem volt a felség testének legkisebb része sem feloszlóban”.⁶⁵ A mocsaras talaj, a kiáradt patak iszapja tartósíthatta a holttestet, de a kortársak ezt égi jelnek vélték, és a fejedelmet szentekhez kezdték hasonlítani. A király romlatlan testének híre legendává terebélyesedett. A 16. század második felében Stephan Gerlach Konstantinápolyban a szerájban látta

⁵⁸ Maurice H. KEEN, *The Wilton Diptych: The Case for a Crusading Context = The Regal Image of Richard II and the Wilton Diptych*, eds. Dillian GORDON, Lisa MONNAS, Caroline M. BARRON, London, Miller, 1997, 189–196.

⁵⁹ Christoph Fuessl Mohács emlékérmé, 1530-as évek, Nemzeti Múzeum, Éremtár, SZ. I. 110. 13.; *Habsburg Mária...*, i. m., VI-23; *Maria van Hongarije...*, i. m., 73. l. 51–8. számúak. Felirata: „LVDO : VNGAR: BOHE : QUE / REGIS ET MARIAE RE / GINAE DULCISS CONIV / GIS [...] LUDO : HVNG : BOEM [...] AGENS XX IN TURCAS / APVD MOHAZ CUM PAR / VAS SUORUM MANV PV / GNAS HONESTE / OBYT M D XXVI.” Lásd még HARSÁNYI Pál, *II. Lajos és a mohácsi csata emlékérméinken = Mohácsi emlékkönyv...*, i. m., 295–310.

⁶⁰ CLAIRVAUX-I SZENT BERNÁT, *A Templom lovagjainak ajánlott könyv az új lovasság dicséretéről = Az első és második kereszties háború korának forrásai*, szerk., ford. VÉSZPRÉMY László, Bp., Szent István Társulat, 1999, 169.

⁶¹ *Uo.*, 170.

⁶² THURÓCZY János, *A magyarok krónikája – ROGERIUS mester, Siralmas ének*, ford. HORVÁTH János, jegyz. ZSOLDOS Attila, Bp., Osiris, 2001, cap. 212, 255–256, idézet: 256.

⁶³ PUKÁNSZKY, i. m., 288.

⁶⁴ SZERÉMI, i. m., 289.

⁶⁵ *Sárffy Ferenc győri várparancsnok jelentése II. Lajos holtteste megtalálásáról Brodarics István kancellárnak és szerémi püspöknek = Mohács emlékezete*, i. m., 158–160, 159.

Lajos fejét „egy Indiából hozott fekete fadobozban, mely olyan illatos, mint a balzsam”. „A fej gyapottal és balzsammal tartósítva fekszik.” Még a reformáció korának lutheránus lelkésze is a középkori szentség attribútumát társította Lajoshoz, szinte rózsaillatot árasztó „szent ereklyévé” emelvén azt.⁶⁶

Ezzel párhuzamosan formálódott Lajos kultusza Németalföldön. Az üveglakokon egy halhatatlan hőst láthatunk. Mária sokszor ábrázoltatta magát férjével együtt jóval annak halála után.⁶⁷ Sőt évtizedekkel később is rendelt Lajos-képmásokat, mesterségesen öregítve férjét.⁶⁸ A királynétól független európai ábrázolások is ily módon mutatták őt: megnövelték szakállát, érettebbé tették arcélét. Mária több 1526 előtt készült portrét magával vitt, előbb Bécsbe (Hans Krell, II. Lajos képmása, 1526, Bécs, Kunsthistorisches Museum),⁶⁹ majd Németalföldre (Hans Krell, II. Lajos képmása, 1525, Brüsszel, Musée des Beaux-Arts).⁷⁰ Az ismeretlen mester alkotta, a Nemzeti Múzeumban található 16. századi képmás is öregebb férfit ábrázol, mint a húszéves korában elesett király.⁷¹ A Szépművészeti Múzeum németalföldi képmása is húszévesnél jóval idősebb uralkodót mutat.⁷²

A keresztény özvegy ideáljává lett királyné szorosan kötődött Lajoshoz évtizedekkel a halála után is, és mély érzésekkel ápolta emlékét.⁷³ Férje elvesztése pszichikai és fizikai fájdalmakat is okozott a királynénak, hetekig betegágyban feküdt.⁷⁴ Özvegységét tudatosan vállalta, és mereven elutasított minden próbálkozást Károly és Ferdinánd részéről, hogy újra férjhez adják.⁷⁵ Még a gondolatra is felháborodott, hogyan is tagadhatná meg férje emlékét, mondván, senki nincs, ki feledtetni tudná őt, s ilyen jó férj után soha nem lehetne másé, hozzá a sírig hű lesz.⁷⁶ Következésképpen özvegyi viseletben jelenítette meg magát.⁷⁷ Nem véletlen, hogy a *Pannoniae Luctus*-kötetben ő is megszólal:

Ő a hazát, népét s országunk isteneit még
Védni akarta soká, s vége a hősi halál,
... elesett ... hazaszeretete miatt a haza védelmében.⁷⁸

⁶⁶ *Ungrád Dávid konstantinápolyi utazásai*, ford., bev. Kovács József László, Bp., Szépirodalmi, 1986, 194.

⁶⁷ *Habsburg Mária...*, i. m., VI-23, V-25, V-1. II. Lajos alabástrom mellképe, Mária nélkül: III-21.

⁶⁸ *Uo.*, II-1.

⁶⁹ *Uo.*, III-2; Kurt LÖCHER, *Hans Krell – II. Lajos magyar király és Habsburg Mária udvari festője, uo.*, 63–71, 66.

⁷⁰ *Maria van Hongarije...*, i. m., 58; SCHLÉGL István, *Ein Beitrag zur Ikonographie König Ludwigs II. von Ungarn = Miscellanea Jozef Duverger: Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis der Nederlanden*, Gent, Vereniging voor de Geschiedenis der Textielkunsten, 1968, I, 153–168.

⁷¹ Történelmi Képcsarnok, 1391; *Habsburg Mária...*, i. m., VI-1.

⁷² Mellképek, érmek, medalionok: Szépművészeti Múzeum, 77.6; *Habsburg Mária...*, i. m., II-1; *Maria van Hongrije...*, i. m., 52., 34. kép; LÖCHER, i. m., 70.

⁷³ Özvegyi viseletben: Szépművészeti Múzeum, 54.1941, 6961; *Habsburg Mária...*, i. m., VII-1, VII-2.

⁷⁴ HEISS, i. m., 167.

⁷⁵ Még VIII. Henriket is: TAMUSSINO, i. m., 141.

⁷⁶ ABRUDBÁNYAY Sándor, *Mária: II. Lajos magyar király özvegye Németalföldön*, Kolozsvár, Közép- és Újkori Szeminárium, 1913, 12; IONGH, i. m., 130, 140.

⁷⁷ A Tiziano-képmás: Párizs, Musée des Arts Decoratifs; érmék: *Maria van Hongarije...*, i. m., 73, 51–10.

⁷⁸ IMRE, i. m., 41.

Egész életében szinte szentként tisztelte Lajost.⁷⁹ Nem tagadhatjuk, okos politikusként tisztában volt az önként vállalt özvegyiség pragmatikus hasznával, de megnyilvánulásai arról is tanúskodnak, érzelmei őszinték voltak, s Lajos emlékezete nem csupán egy öncélú színjáték része volt. A király holtteste feltalálásakor nyakában talált arany szívmedált élete végéig hordta.⁸⁰ Maga bízta meg titkárát, Oláh Miklóst, hogy kutattassa fel a kincset.⁸¹ Az aranszív mintegy mementóként hirdette mindig s mindenhol a síríg tartó köteléket, mely a mártíromságot szenvedő királyhoz kötötte őt, mi több, minden nyilvános megjelenésekor arra emlékeztetett, hogy ez annak a záloga is, hogy a hitetlenek elleni harcot ő maga folytatja tovább. Végrendeletében is kitüntetett figyelemmel viseltetett az aranszív iránt: „A király, férjem halála óta [...] arany szívet hordtam magamon, melyet ő is élte végéig viselt volt. Parancsolom, hogy a szív a lánczocskával együtt, melyen függ, beolvasszassék s a szegények közt szétosztassék. Két ember társa volt azok haláláig, kik az életben, szeretetben és hajlamban soha elválasztva nem voltak, azért semmisüljön az meg és változtassa meg alakját épp úgy, amint az egymást szeretők testeit.”⁸² Portréin meg is figyelhetjük, valóban hordja a medált – például Karel van Sichem rajzán.⁸³ Többnek érezzük mindezt, mint hideg pragmatikus eltökéltséget, a Habsburg-álarc mögött valódi elkötelezettséget sejtünk.

A dinasztikus reprezentáció ikonográfiai megjelenítése Mária kormányzósága idején teljedett ki. A Szent Mihály- és Szent Gudula-székesegyház ablakai egy programhoz tartoznak, de készítésük idejét tekintve három ciklusra oszthatók.⁸⁴ A legkorábbiak az apszis üvegablakai, melyeket még Ausztriai Margit, V. Károly nagynénje készíttetett, de nagymértékben tükrözik a császár politikai elképzeléseit. Itt az egész Habsburg–Burgundi famíliát együtt láthatjuk, s egyszerre tekinthetjük át, hogyan lettek Burgundia, Németalföld, Kasztília és Aragónia urai.⁸⁵ A négy ablak egyfajta képi megformálása a „Tu, felix Austria, nube” jelmondatnak. A sort Miksa és Burgundi Mária kezdi, majd Szép Fülöp és Kasztíliai Johanna folytatja; azután Károly és Ferdinánd jelennek meg Szent Gudula előtt, majd Ausztriai Margit és Savoyai Philibert.⁸⁶ A déli kereszthajó ablakának elkészítésére Mária Bernard van Orleyt és Jan Haectet kérte fel (1538).⁸⁷ Az ablakban a centrális helyet a Szentháromság előtt térdelő és imádkozó II. Lajos és Mária foglalja el,

⁷⁹ LONGH, *i. m.*, 284.

⁸⁰ FARKAS, *i. m.*, II. közl., 40.

⁸¹ VERANCICS Antal *Összes munkái*, kiad. SZALAY László, II, Pest, Eggenberger, 1857, 24–25.

⁸² ORTVAY, *i. m.*, 186, 430; *Habsburg Mária...*, *i. m.*, VIII-17. Eredetije: 1555. Bécs, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Familienurkunden Nr. 1323.

⁸³ Budapesti Történeti Múzeum, Fővárosi Képtár, Metszettár, 97.377. *Habsburg Mária...*, *i. m.*, VII-9; *Maria van Hongarije...*, *i. m.*, 71.

⁸⁴ Lásd Jean HELBIG, *De oude glasramen van de collegiale Sint-Goedele te Brussel*, Antwerpen–Utrecht, De Sikkel – De Haan, 1942; Yvette VANDEN BEMDEN, Jean HELBIG, *Les vitraux de la première moitié du XVIe siècle conservés en Belgique, 1500–1550: Brabant et Limbourg*, Ledebert/Gent, Erasmus, 1974, 13–130; Yvette VANDEN BEMDEN, *Les vitraux = La cathédrale Saint-Michel: Trésors d'art et d'histoire: Catalogue*, Bruxelles, Société Royale d'Archéologie de Bruxelles, 1975, 105–133.

⁸⁵ *La cathédrale des Saints-Michel et-Gudule, Bruxelles*, éd. Guido Jan BRAL, Marcel BOLLAERTS, Luc POLFLIET, Leo LAURIKS, Bruxelles, Racine, 2000, 174.

⁸⁶ *Les vitraux de la cathédrale...*, *i. m.*, 57–63.

⁸⁷ *Uo.*, 69; DUVERGER, *i. m.*, 718.

mögöttük védőszentjeik, Szűz Mária és Szent Lajos [2. kép]. Utóbbi egyértelmű utalás Lajos mártíromságára. A pár felett és alatt címereik, a kompozíció alatt felirat:

LUDOVICO / DALMATIAE, CROATIAE / BOHEMIAE ET HUNGARIAE
REGI / QUI PRO CATHOLICAE FIDEI DEFENSIONE / IN BELLO
CONTRA BARBAROS FORTITER / PUGNANDO OCCUBUIT EJUS
UXORI / CAESARIS SEMPER AUGUSTI SORORI / 1538 [3. kép].

Mária hangsúlyozni akarta, hogy a király a hitért folytatott harcban, „erős kézzel küzdve a hitetlenek ellen” lelte halálát, s ezzel példát is állított Európa fejedelmei elé, mondván, az egyetlen keresztény fejedelem a mi családunk tagja, a mi vérünk, aki magára hagyatva harcolt a barbárok ellen. A halott Lajos címere is felkerül az ablakra, mintha még élne. Az ablak felső harmadában szerepel még az L és az M, „Ludovicus et Maria” monogram, összekötve „lacs d’amour”-ral, az özvegyek által használt, örökké tartó szerelem szimbólumával; mellettük viszont a burgundi hercegek kereszties hagyományaira is utaló „briquets de Bourgogne” („tűzgyújtó”) látható.⁸⁸

Az északi kereszthajóban V. Károlyt láthatjuk Portugália Izabella császárnéval az Oltáriszentség előtt (1537) [4. kép]. Az ablak ugyancsak Mária felügyelete mellett készült.⁸⁹ Árpád-házi Szent Erzsébetet is megfestették – lehetséges, hogy Mária közbenjárására – a császárné védőszentjeként, aki éppen koronát nyújt a császárnak.⁹⁰ Ezt úgy is értelmezhetjük – azon túlmenően, hogy a Birodalom patrónájának tekintette Erzsébetet –, hogy Magyarország a Habsburgokat jelöli ki a korona viselésére. Ez a beállítás beleillik azon erőfeszítések sorába, melyekkel Mária Ferdinánd magyarországi trónjogát akarta erősíteni. A tudatos elrendezésben még egyszer történik utalás Magyarországra: a Mária által építtetett Oltáriszentség-kápolna mellékoltárára Szent Erzsébet koponyaeleklyjét helyezték.⁹¹ Mi több, Szent Erzsébet kultuszát erősíti a brüsszeli – Mária által is kedvelt és az 1530-as, 40-es években tovább építtetett – Notre-Dame-du-Sablon-templom is: a nyugati homlokzat főportálján ugyanis Erzsébet szobra is látható. A família a sablon-i Misszonyunkra mint családi magánkápolnára tekintett, ott kereszteltették meg Máriát is.⁹² A Habsburgok Alsebergben külön Erzsébet-templomot is alapítottak.⁹³

Az Oltáriszentség-csoda-kápolna – amíg az Escorial nekropolisza meg nem épült – a Habsburgok dinasztikus szentélye volt, itt az egész família együtt látható. V. Károly fontosnak tartotta, hogy ha Németalföldön járt, ide elzarándokoljon.⁹⁴ Az ablakok donátorai Mária és V. Károly voltak 1547-ben.⁹⁵ Ami témánk szempontjából érdekes, az a II.

⁸⁸ *Les vitraux de la cathédrale...*, i. m., 73.

⁸⁹ *Uo.*, 70.

⁹⁰ *La cathédrale des Saints-Michel et-Gudule...*, i. m., 171.

⁹¹ *Cathedral of St. Michael and St. Gudula Brussels*, eds. Raymond VAN SCHOU BROECK, Hans-Günther SCHNEIDER, Regensburg, Schnell & Steiner, 2007, 6, 16; *La cathédrale des Saints-Michel et-Gudule...*, i. m., 172.

⁹² TAMUSSINO, i. m., 178.

⁹³ *Les vitraux de la cathédrale...*, i. m., 56.

⁹⁴ *Uo.*, 71.

⁹⁵ *Les vitraux de la cathédrale...*, i. m., 74.

Lajos és Mária-ábrázolás. A király mögött itt is Szent Lajos, Mária mögött Szűz Mária áll (Michel Coxcie és Bernard van Orley tervei alapján Jan Haeck készítette) [5. kép].⁹⁶ A király magyar címerszíneket és a cseh oroszlánt viseli ruházatán, a timpanon felett magyar–cseh címerábrázolás és a két ország heraldikai színei. Fent „Ludovicus et Maria” összekötve „lacs d’amour”-ral, mellette „briquets de Bourgogne”, valamint a burgundi Szent András-kereszt.⁹⁷ Alatta medalionban felirat, mely – 20 évvel Mohács után is – Lajos mártíromságát és a hitért való küzdelmét emeli ki:

MARIA SOROR CAROLI V CESARIS SĒMPER AUGTI, VIDUA SERMI LUDOVICI, DALMATIAE. CROATIAE / BOHEMIAE, HUNGARIAE REGIS QUI PRO FIDEI CATHOLICAE / DEFENSIONE IN BELLO CONTRA BARBAROS FORTITER / PUGNANDO OCCUBUIT, PONI JUSSIT 1547.

Egy másik ablak Ferdinándot és Jagelló Annát ábrázolja az Oltáriszentség előtt, védőszenkjeikkel, Szent Ferdinánddal és Annával. A *reconquista* nagy alakja, III. Ferdinánd kasztíliai király szerepeltetésével hangsúlyozni kívánták, hogy Magyarország új uralkodója eltökélt a török elleni keresztes harc mellett. Mindezt tovább erősíti a Jagelló- és a magyar címer- és heraldikai színek használata [6. kép].

Mária tudatosan munkálkodott azon, hogy a keresztes mártír férjét a burgundi hercegek örökségének, az Aranygyapjas rend örökének folytatójaként állítsa be.⁹⁸ Miksa császár már korán, tizenhárom éves korában felvette Lajost a Rend tagjai közé, és igen előkelő helyre iktatta be a lovagi fraternitásba. A rendi káptalan 1519-es gyűlésén, a barcelonai Catedral de la Santa Creu i Santa Eulàliában a császár maga után a harmadik helyre tette Lajos címerét. Lajos lett az, aki a köteléket jelentette a rendet alapító keresztesekkel. Az „örökké élő mártír” továbbra is szerepet kapott a rendben, hiszen Lajos helyét jóval halála után is kihagyták, címerét továbbra is kifüggesztették.⁹⁹ Az 1531-es nagykáptalani ülést Tournai-ben Mária és Károly Lajos ünneplésének szentelte. Nagy szerepet kapott Lajos kultusza Károly keresztes hadi vállalkozásaiban. Tuniszi és algíri hadjáratai nem vitték ugyan előbbre a kereszténység védőbástyájának az ügyét, hiszen nem a dunai hadszíntérre vezettek csapatokat, de az Ausztriai-ház diplomáciájában középkori értelemben *passagium generalénak* tekintették azokat.¹⁰⁰ A császár új keresztény Impériumról, *Monarchia Universalis*ről szőtt terveit immár az is alátámaszthatta, hogy ő, akinek a családja adta az egyetlen keresztes mártírt, Lajos örökét követve az egyedüli keresztény fejedelem, aki harcban áll a pogányokkal.¹⁰¹ Az ő feladata lett a *hostis naturalis* elleni harc, Isten egyedül

⁹⁶ *Uo.*, 80.

⁹⁷ *La cathédrale des Saints-Michel et-Gudule...*, i. m., 167.

⁹⁸ Krista DE JONGE, *Marie de Hongrie, maître d'ouvrage (1531–1555), et la Renaissance dans les anciens Pays-Bas = Marie de Hongrie – Politique et culture...*, i. m., 124–139, 129.

⁹⁹ *Les vitraux de la cathédrale...*, i. m., 56; *La cathédrale des Saints-Michel et-Gudule...*, i. m., 165.

¹⁰⁰ Lásd KÖRPÁS, i. m., 46–51.

¹⁰¹ *Uo.*, 35–38; GUNST Péter, *V. Károly*, Bp., Akadémiai, 1976, 187; Mia RODRÍGUEZ-SALGADO, *Charles V and the Dynasty = Charles V (1500–1558) and his time*, eds. Hugo SOLY, Willem Pieter BLOCKMANS, Antwerp, Mercatorfonds, 1999, 27–111.

rá bízta az *Universitas Christiana* védelmét.¹⁰² Bécs felmentését 1532-ben Isten adta diadalként ülték meg. Noha a császári seregek nem mérköztek meg a török főerőkkel, Károly mégis diadalmenetben vonult be a székvárosba.¹⁰³ A császár új birodalmi elképzeléseibe jól beleillett mind a burgundi kereszties, mind pedig a spanyol *reconquista*, a permanens *cruciata* hagyománya.¹⁰⁴ A császár frazeológiájában gyakorta hangoztatta, hogy ők azok, akik állandóan harcban állnak Krisztus *vicarius*aként. A dicső kereszties imperátort ünneplik a tuniszi hadjárat – egyébként Mária megbízásából Flandriában készített – falikárpitjai.¹⁰⁵ A császár a tuniszi győzelem után valóban tervezett egy nagy *passagiumot* Magyarországra, de ebből semmi nem valósult meg.¹⁰⁶ A propaganda szintjén azonban kiváló *miles Christi* volt. A heroidairodalom több szerzője nagy várakozással tekintett Károlyra, úgy vélték, hogy egyedül tőle várhatják a védelmet. Johannes Stigel lelkesítő éneke a tuniszi győzelemből táplálkozik.¹⁰⁷

Mária hű társa volt bátyjának a kereszties ideológia megalapozásában: Károllyal együtt ő hozatta Brüggebe az 1540-es évek elején a Szent Vér-ereklyét, és építtetett neki külön bazilikát (Chapelle du Saint-Sang), ezzel is jelezvén, hogy a „mi házunk” az egyedüli letéteményese a hitetlenek elleni harcnak.¹⁰⁸ A brüsszeli székesegyházba még egy Szent Sír-ambulatóriumot is építtetett.¹⁰⁹ A királyné is részt vett a hadjáratok szervezésében: Tuniszba több ezer németalföldi katonát szerelt fel,¹¹⁰ s maga is jelen volt a győzelmeket ünneplő bevonulásokon (*Joyeuse Entrée*).¹¹¹

Mohács emlékezete a Habsburgok dinasztikus céljait szolgálta. A császári propaganda – melynek aktív alakítója volt V. Károly egyik legfőbb bizalmasa, húga, Magyarországi Mária királyné – tőkét kovácsolt a csatamezőn elesett ifjú király emlékéből, s nem csupán azzal, hogy ily módon a magtalan Jagelló-uralkodó trónját Ferdinánd foglalhatta el, hanem azzal is, hogy bámulatosan rövid idő alatt behelyezkedett a Magyar Királyság évszázados politikai ideológiájának kereteibe, azaz a „felix Austria” lett a keresztienység védőbástyájának védelmezője, ő „örökölte” a *defensor ecclesiae* küldetésudatát. Korabeli források szerint Károlyéknak nagyobb volt az örömrük, mint a gyászuk, hiszen a császár és a test-

¹⁰² Ramón MENÉNDEZ PIDAL, *Idea imperial de Carlos V*, La Habana, Secretaría de Educación, 1938; Peter RAS-SOW, *Die kaiser-idee Karls V. dargestellt an der politik der Jahre 1528–1540*, Berlin, Ebering, 1932; WACZULIK Margit, *A török korszak kezdetének nyugati történetirodalmi a 16. században*, Bp., Rábaközi Nyomda, 1937, 1.

¹⁰³ Karl BRANDI, *Kaiser Karl V.: Werden und Schicksal einer Persönlichkeit und eines Weltreiches*, München, F. Bruckmann, 1938 [A munka angol fordítását használtam: *The emperor Charles V: the growth and destiny of a man and of a world-empire*, transl. C. V. WEDGWOOD, London, J. Cape, 1939.]

¹⁰⁴ KÖRPÁS, *i. m.*, 39; Martyn RADY, *The Emperor Charles V*, London, Longman, 1994, 65.

¹⁰⁵ Brüsszel, 1554 k., Madrid, Palacio Real, Patrimonio Nacional TA-13/2; *Maria van Hongarije...*, *i. m.*, 232, 66. kép, 263; KERKHOFF, *Habsburg Mária...*, *i. m.*, 136; DUVERGER, *i. m.*, 719; IONGH, *i. m.*, 221; Iain BUCHANAN, *The Tapestry Collection of Mary of Hungary = Marie de Hongrie – Politique et culture...*, *i. m.*, 145–155.

¹⁰⁶ BRANDI, *i. m.*, 388, 475.

¹⁰⁷ Johannes Stigel (*Germania Carolo V. Imp. Aug.*) idézi IMRE, *i. m.*, 80–81.

¹⁰⁸ *Les vitraux de la cathédrale...*, *i. m.*, 70; *La cathédrale des Saints-Michel et-Gudule...*, *i. m.*, 170.

¹⁰⁹ *Cathedral of St. Michael...*, *i. m.*, 21.

¹¹⁰ JUSTE, *i. m.*, 46.

¹¹¹ GUNST, *i. m.*, 193; IONGH, *i. m.*, 175; *Maria van Hongarije...*, *i. m.*, 220–224.

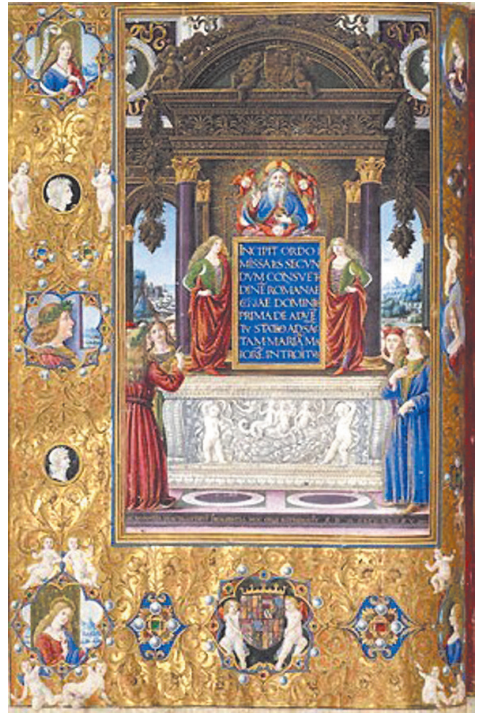
vére két új országot nyert ezzel a temetéssel.¹¹² A császári hatalom profitált a mártírkirály emlékéből, a törökellenes harc most már a család *causa nostrája* lett. Az ifjú *princeps* emléke azonban nem csupán a hideg és céltudatos nagyhatalmi propagandának köszönhetően szépült meg. Bármilyen pragmatikusnak is tűnhet a dinasztikus ideológia, Mária maga erősen hitt abban, hogy Magyarország fejedelmének áldozata nem volt hiábavaló. Igyekezete férje emlékének ápolására nem volt öncélú, még ha Károly diplomatái ezt ügyesen ki is használták. Mária és udvarának Lajos-kultusza azonban nagy hatással volt környezetére is. Humanista műveltségű udvara befolyásolta a kortárs közvéleményt, amely valóban azt gondolta, amit a Szent Mihály- és Gudula-templom üvegablakai is sugalltak, hogy Lajos örökét folytatva, az „utolsó keresztes lovag” példáját követve Ferdinánd és Károly mentik meg a kereszténységet. A *clipeus fidei Christianae* ideológia azon elemét is átvették, miszerint Magyarországot magára hagyták a keresztes fejedelmek. A – megítélésem szerint – Habsburg-párti Lodovico Dolce Ferdinándról szóló munkájában már arról értekezik, hogy mekkora szégyen, hogy az egész Európáért áldozatot hozó Lajost nem segítették a nyugati fejedelmek.¹¹³ Még Erasmus sem volt képes kivonni magát a Lajos-bűvkörből, ő maga is piederstálra emelte az ifjú *princeps*-et: „[...] mily szörnyű sebet ütött lelkeden a sors, amikor elragadta tőled férjedet, Lajost. Még hozzá milyen férjet! Ifjú és derék, igazán nemes lelkű, csupa kiváló tulajdonsággal kitűnő, két gazdag ország által is hatalmas és királyi nagyapák, dédapák és ükapák hosszú sorából származó férjet, aki ugyanakkor semmiben sem virágzóbb vagy nemesebb, mint a legjelesebb fejedelmekhez méltó lelki adományokban. [...] ily hirtelen elragadta tőled a háború vad vihara ezt a halhatatlanságra méltó ifjút.”¹¹⁴ A Habsburgok tartományai számára II. Lajos egyike lett a „9 keresztes hősnek”, és brüsszeli ábrázolásait méltán állíthatjuk a genti Szent Bavo-templom Jan van Eyck által festett szárnyasoltára keresztes hőseinek arcképcsarnoka mellé. „Családtagjuk”, Lajos révén a Habsburgok a Burgundiai-ház keresztes kultuszának méltó örökösiként jelenhettek meg, és *crucesignatus* fejedelmekként tetszeleghettek Európa porondján anélkül, hogy a hadszíntéren is összemérték volna fegyvereiket az oszmánokkal.

¹¹² WACZULIK, *i. m.*, 19; FARKAS, *i. m.*, I. közl., 459.

¹¹³ Lodovico Dolcét (*Vita di Ferdinando Primo Imperatore*) idézi WACZULIK, *i. m.*, 34–36.

¹¹⁴ Desiderius ERASMUS, [De] *vidua Christiana [...] ad [...] pridem [...] Hungariae [...] reginam Mariam*, Basel, 1529. OSZK, Régi Nyomatványok Tára, App. H. 208; *Habsburg Mária...*, *i. m.*, VII-16. Magyar fordításban: *A keresztes özvegy: Máriához, Magyarország és Csehország egykori messze földön ismert királynéjához, Károly császár és Ferdinánd király nővéréhez*, ford., jegyz. BABICS Zsófia, Bp., Jel, 2004, 10; *Maria van Hongarije...*, *i. m.*, 109, 86. sz.

1. kép. Attavante degli Attavanti: *Missale Romanum*,
Firenze 1485–87. Bibliothèque royale de Belgique,
Cabinet des Manuscrits, MS 9008

2. kép. Szent Mihály- és Gudula-székesegyház,
Brüsszel, déli kereszthajó, II. Lajos és Mária (1538)

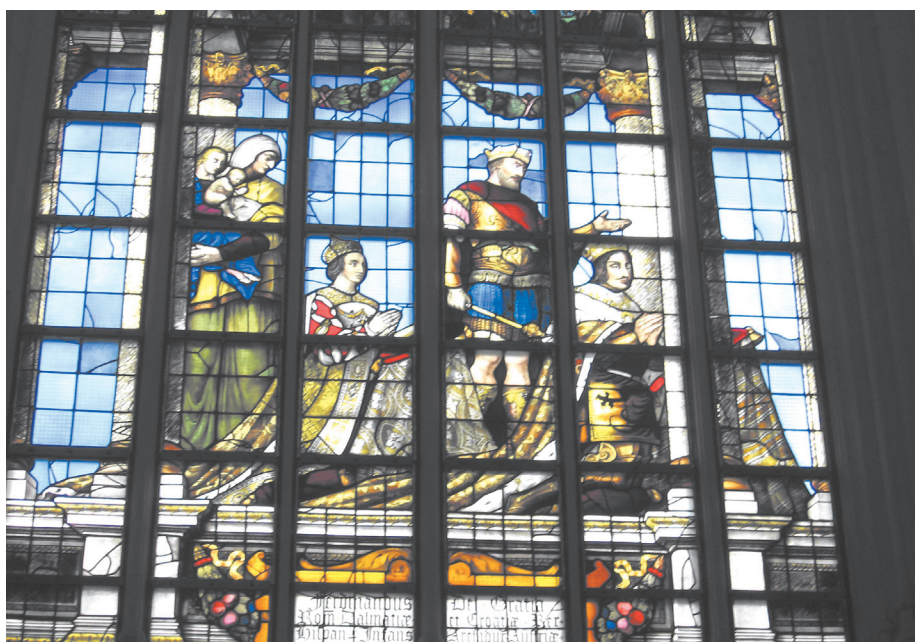
3. kép. Déli kereszthajó, II. Lajos és Mária (1538)

4. kép. Északi kereszthajó, V. Károly császár (1538)

5. kép. Oltáriszentség-kápolna, II. Lajos és Mária (1547)

6. kép. Oltáriszentség-kápolna, Ferdinánd és Jagelló Anna (1547)

2.4. Alternatív Mohács-képek

*Az Angyalok kápolnája mint emlékezeti hely**

Mohács a magyar múlt kiemelkedő jelentőségű emlékezetköve. A mohácsi csata szakirodalmá külön téma a történészhallgatók számára, de értelmezi az éppen aktuális kultúrpolitika, sőt – ha az 1970-es évekbeli, Mohácsról szóló társadalmi vitára gondolunk – hozzászólhat az utca embere is. Ahhoz a hindu tanmesebeli elefánthoz hasonlít, amelyet senki sem látott, de mivel mindenki más-más érzékszervével igazol, a résztvevők elbeszélése révén az elefántból lassan különös monstre lény születik.

Ilyen megtapasztalásom volt, amikor Heltai Gáspár 58. fabulája hőségnek, a *szekcsőnek* a párjai után böngésztem az interneten, és felbukkant egy Dunaszekcső nevű baranyai falu. A falu honlapjának történeti részeiben nemcsak az akkor engem érdeklő nyelvi példára találtam megoldást, hanem akaratlanul II. Lajos mohácsi halálának körülményeire is. A község weblapján ugyanis két képmelléklettel együtt megjelent egy véres gyilkosság leírása és annak elemzése. Ennek alapján nyilvánvaló, hogy II. Lajos nem a mohácsi síkon esett el, hanem a dunaszekcsői határban, és alvezérei az ún. Angyalok templomában nyugszanak.

A weblapon olvasható írás címe: *II. Lajos rejtélyes halála. Lehet, hogy Dunaszekcsőn ölték meg? A történetről szerint igen.* A szöveg a jól ismert történetet idézi fel: a Csele-patakon átkelve a plébánián halt meg a király, miután az őt számon kérő egyik fővezér, Szapolyai György haragjában egy cseh karddal megölte, őt a visszasiető másik fővezér, Tomori, s őt Szapolyai katonái, akiket pedig Tomori katonái öltek halomra. Többen vesztek itt – idézik a csatában nem részt vevő krónikást, Szerémi Györgyöt –, mint előtte a mohácsi síkon. A királyt a közelben elárkolták, a két fővezért az Angyalok templomában helyezték el egy kőkoporsóban örök nyugalomra.

„A Duna folyam 1520-ban is úgy, mint a jelenben Bába irányában két ágra oszlott; az egyik Baracska felé, a másik Szekcső mellett Mohács felé, s képezték a szekcső–mohácsi, vagy margitai szigetet; a különbség csak az, hogy a két ág megfordított arányban állott ekkor víz dolgában és mélységére nézve. Az innenső, vagyis szekcsői ág oly sekély volt, hogy a népmonda szerint azon könnyű módon át lehetett szállni, mert beletévén a vízbe

* A tanulmány a Debreceni Egyetem TÁMOP 4.2.1./B-09/1KONV-2010-0007, valamint a Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhely OTKA K 101840 sz. pályázata keretében készült.

egy lófejet, ezen könnyen átléphettek a túlsó partra; a miért is ezen időben Szekcső jó részben a mostani szigeten volt építve, s meglévőn már a templom – a most romokban heverő angyalok temploma – a plébánia is ide helyeztetett; később a hitelétről szólván, ezen templomladékról is bővebben megemlékezünk.” Ezt a narratívát a majd 3000 fős község önreprezentációjának alapvető kellékeként, *Szekcső szerepe a mohácsi vészben* címmel feltelepítették a 2004-ben létrehozott internetes portáljukra.¹

Ez a közösségileg artikulált image felkeltette az érdeklődésemet. Rákerestem a Mohácsot helyettesítő emlékezeti helyre, az Angyalok templomára, és legnagyobb meglepetésemre egy újabb hasonló adatra találtam egy Dunafalva nevű, majd 900 fős kiskunsági falu honlapjának helytörténeti visszatekintésében: „Az 1526-os Mohácsi vész településünket is érintő érdekes vonatkozása [...], mely szerint a menekülő király nem a Csele patakba fulladt, hanem gyilkosság áldozata lett, melyet a mai Dunafalva területén, az egykori római ellenerőd helyén álló középkori templomban, az Angyalok Kápolnájában követtek el.”² Az Angyalok kápolnája már nevének misztikus hangulata révén is előkészíti ezen alternatív narratíva befogadását, különösen, hogy Szerémi műve mint forrás erre nem adott okot.

Így az emlékezésnek három tere, három „Mohácsunk” van már: a Csele-patak, a szekcsői plébánia és a dunafalvai Angyalok temploma/kápolnája. Dunafalva weblapjáról kiderül azonban, hogy ez a megállapítás még pontosítható: „Dunafalva 1954 óta önálló település, története így nem választható el az »anyatelepülés« Dunaszekcső történetétől. A különválásig területünket a 13–16. századi oklevelek »Felszekcső«-ként, majd »Sziget«-ként, vagy »Dunaszekcső-Sziget«-ként emlegették.” Azaz a folyóköz szigetén található Angyalok kápolnája történeti értelemben egy, ma már két település emlékezetének része, és mindkettő – jóllehet közös ősforrásra mennek vissza – magáénak tekinti II. Lajos halálának helyszínét. Lényegében mindkét falunak saját Mohács-mítosza van, s ez helyettesíti az általában ismert Mohács-narratívát a regionális giszterben.

A Baranya és a Bács-Kiskun megyei községi honlap is megadja forrását: a dunaszekcsői a Szerémi György művét citáló Gosztonyi Jenő munkájának megfelelő szakaszát emelte be a közösségi portálra,³ a dunafalvai „II. Lajos Szerémi György által leírt ‘szekcsői verziója’, mely szerint [...]” felvezetéssel hivatkozik forrására. Míg azonban az előbbi szerverzen reflektálatlanul szerepel a 19. századi helytörténeti munka – az előbb idézett szakasz a holtágról viszont Gosztonyi munkájában szintén jelöletlenül található meg, ez pedig Mogyoróssy János egy kis kiadványának lábjegyzete alapján haladt⁴ –, az utóbbit egy távolságtartóbb összegzés zárja: „a fenti történet szép példa a legendák születésére”. A dunaszekcsői honlap olyan módon is megidézi a száz évvel korábbi szöveget, hogy megfelelő képmellékletekkel segíti elő a befogadást. Than Mór festménye a csatáról és Székely

¹ <http://www.dunaszekcso.hu/index.php?module=news&action=show&nid=55967> (utolsó letöltés ideje: 2011. 08. 05.).

² <http://www.dunafalva.hu/index.php?page=romai-birodalomban> (utolsó letöltés ideje: 2011. 08. 05.).

³ GOSZTONYI Jenő, *Duna-Szekcső a múltban és jelenben*, Pécs, Taizs, 1891, 28–39.

⁴ Id. MOGYORÓSSY János, *Történelmi adatok Szerémi György emlékirataiból, I. Mátyás király utódainak kiirtásáról, a gyulai nemzetfejedelmi temetésekről és II. Lajos magyar király megyilkolásáról*, B.-Gyula, Dobay, 1882, 35–36.

Bertalané a király holttestének megtalálásáról közismert mementói a Mohács-narratívának (ehhez lásd a mellékletben Székely Bertalan festményét).⁵ Ezek természetesen éppúgy megtalálhatók a szaktörténész Barta Gábor ismeretterjesztő tanulmányának képmellékleteként,⁶ mint a dunaszekcsői honlap helyismereti rovatában, éppúgy része a szaktudományos diskurzusnak, mint a közismereti tudásnak.

És bizony meg kell jegyezni, hogy a Mohács-mítosz kapcsán a szaktörténész sem idézte precízen a forrásait, finoman parafrázálta a Szerémi-szövegeket, átemelve az elbeszélő diskurzusába és megtartva azt belőle, amit jónak talált. A dunaszekcsői honlap szerkesztője azonban érezhette, hogy a regionális narratívának kétséges a megítélése, így az utolsó sorban még találunk egy linket Farkas Gábor Farkas tanulmányához, a II. Lajos halálára vonatkozó források kritikai összevetését tartalmazó művének az első fejezetéhez.⁷ A fenti internetes oldalakat hozza a *bajaforum.hu*, és ennek alapján a *Wikipédia* is. Minthogy mindegyik szöveg közös eredetre megy vissza (a dunafalvai honlap közvetlenül, a dunaszekcsői pedig a rejtett bibliográfiában, míg a Barta Gábor-tanulmány közvetett narrációban), érdemes görcső alá venni Szerémi György 16. századi történetíró munkáját, mely ezt a Mohács-alternatívát elindította történelmi útján. Ezt az internetes kutakodást azért tettük, hogy jelezzük, miként állhat elő félinformációkból, kulturális félreértésekből egy olyan speciális történelemkép, mely Szerémi szemléletét és az őt híven követőket is analogikusan jellemzi.

Egy elbeszélésből kiragadott történet értelmezheti az egész elbeszélést: a mikrotörténetírás egyik jelentős meglátása volt ez. Az 1970-es évek óta egy tucatnyi új tudomány nőtt fel, és talált témát a nagy elbeszélések helyett a helyi, népi, mindennapok világának, a mikroközösség életmódjának kutatásában, antropológiai világképének feltárásában. Szerémi György az a 16. századi történetíró, akinek művelődéstörténeti érdekességei ellenére történelmi nézőpontja, világlátása nem vág egybe a jelenlegi tudományosság és történelemszemlélet horizontjával. Ebben a műben Szerémi még forráskutatást is végzett, és Mohácsról szóló művéhez kolligátumként csatolta Tatai Miklós káplántársa levelét II. Lajos halálának egy lehetséges változatáról a szekcsői Duna-ág közelében, az Angyalok kápolnájánál lévő plébániában, amint azt fentebb rövidítve idéztük.⁸

Míg a Mohácsról szóló narratíva kezdetben a 16. század kommunikatív emlékezetében formálódott, s még nem rögzült ennek az emlékezeti helye, addig Szerémi mester műve is egy volt a lehetséges világmagyarázó elvek közül. II. Lajos meggyilkolásának eshetősé-

⁵ *Mohács emlékezete: A mohácsi csatára vonatkozó legfontosabb magyar, nyugati és török források: A csatahely régészeti feltárásának eredményei*, vál. Kiss Károly, szerk. Katona Tamás, Bp., Európa, 1987, 92–93; *A magyar nemzet története*, V, szerk. Szilágyi Sándor, Bp., Athenaeum, 1897, 28–29; *Történelem – Kép: Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*, szerk. Mikó Árpád, Sinkó Katalin, Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 2000, XI-2, XI-5.

⁶ Barta Gábor, *Meghalt a király, éljen a király: II. Lajos temetése*, História, 1989/3, <http://www.tankonyvtar.hu/historia-1989-03/historia-1989-03-meghalt> (utolsó letöltés ideje: 2011. 08. 05.).

⁷ Farkas Gábor Farkas, *II. Lajos rejtélyes halála*, I. közl., Magyar Könyvszemle, 2000/4, 443–463; II. közl., *uo.*, 2001/1, 33–66.

⁸ *Tatai Miklós siralmas levele főtisztelendő Verancsics Antal prépost úrhoz Lajos király haláláról* = Szerémi György, *Magyarország romlásáról*, ford. Juhász László, bev., jegyz. Székely György, Bp., Szépirodalmi, 1979, 355–360.

gét nem csak ő vélelmezte; Brodaricstól tudjuk, s a német hírlapok és török krónikások zavarodottságán is látszik, hogy a csata és a holttestet megtaláló, majd eltemető bizottságok jelentése között eltelt három hosszú hónap bizonytalansága is megerősítette ezt a feltételezést. Szerémi műve azonban kettős módon vett részt ebben a narratívateremtésben. Egyrészt szerémségi szemléletet tükröz, a délvidéki határterületeken élők világát tárja elénk. Másrészt II. Lajos halálát maga is többféleképpen adta elő, s több tanút is – káplántársát, Tatai Miklóst, egy névtelen katonát és egy dalmát frátert – citált saját ítéletét megerősítendő. S mivel nem tett különbséget a beszámolók között, ezek éppúgy lehetővé teszik Mohács és a Csele-patak emlékezeti helylé válását, mint az Angyalok kápolnáját.

A mohácsi csata helyszíne a pécsi egyházmegyében már a 18. században emlékhellyé vált. A második mohácsi csata (más néven a nagyharsányi csata, 1687) évfordulója adta az apropót Esterházy Lászlónak, hogy Dorffmaistertől az 1780–90-es években festményeket rendeljen, melyek sokáig a püspöki lakban voltak láthatóak.⁹ 1817-től Király József pécsi püspök kezdeményezésére a mohácsi csata napján (augusztus 29-én, „Nyakavágó Keresztelő Szent János” ünnepén) emlékmisét és beszédet tartanak az elesett hősök lelki üdvéért Mohácson, magyar, német és horvát nyelven.¹⁰ Jellemző a kor szemléletére, hogy Vörösmarty 1821-ben egy „waldorfianus történelemóra” keretében felkereste Mohács, Siklós és Szigetvár emlékhelyeit. A püspöki lak festményeinek megtekintését követően a Perczel fiúkat valóságos idegenvezetőként vitte végig a síkon, mint egy szabadtéri múzeumban, ahol Brodarics leírását a király elfehéredéséről és Kisfaludy *Dobozy Mihály és hitvese* című művének első szakaszát idézve járták be a terepet.¹¹

Az 1840-es években, az ekkoriban előkerült Szerémi-féle szövegre alapozva egy régen eltemetett alternatíva bukkant fel újra II. Lajos haláláról és a történelmi Magyar Királyság összeroppanásáról. A Mohács-emlékezet kettősségét elsőként a szöveget megtaláló Gévay Antal érzékeltette; jellemző módon kizárólag II. Lajos halálának alternatíváját közölte, mégpedig a Szerémi függelékében található, ún. Tatai Miklós-féle írásból.¹² A legjelentősebb értelmezés azonban kétségtelenül Jászay Pálhoz köthető: 1846-os történeti munkájának hatása sokkal jelentősebb, mint azt eddig felmérték. Jászay Batthyány személyi titkáraként éveket töltött a császárvárosban, és elsőként adott ki történeti forrásfeltáró munkát Szerémi művéről. A Pray György és Katona István történeti forráskiadásaiiban olvasható Sárffy-féle és a Szerémi mellékleteként elérhető Tatai-féle jelentés markánsan ellentétes állításai miatt arra jutott, hogy a király mohácsi pusztulása körül sok a tisztázatlan kérdés, amiként fogalmaz, „homályos” részlet.¹³ Azt Jászay is megjegyzi, hogy Szolakzáde török történetíró írt Lajos király sebeiről, és nem segíti a tisztánlátást „a szekcsői

⁹ Lásd Galavics Géza képelemzését a Dorffmaister-alkotásokról: *Történelem – Kép... i. m.*, VI-31.

¹⁰ *Mohács*, szerk. B. SZABÓ János, Bp., Osiris, 2006, 478–479; lásd a 'pécsi püspökség' szócikket a *Magyar Katolikus Lexikonban*: <http://lexikon.katolikus.hu/P/p%C3%A9csi%20p%C3%BCsp%C3%B6ks%C3%A9g.html> (utolsó letöltés ideje: 2011. 08. 05.).

¹¹ PERCZEL MÓR, *Az ifjú Vörösmarty és növendéke = Kortársak nagy írókról*, vál. LUKÁCSY Sándor, Bp., Művelt Nép, 1954, 73–74.

¹² GÉVAY Antal, *II. Lajos király halála: Egy kortárs' eltérő előadása*, Tudománytár (Értekezések), 1840/8, 165–175.

¹³ *Magyar História, 1526–1608: Forrásgyűjtemény*, összeáll. NAGY Gábor, Debrecen, Tóth, 1998, A4, 12–13 (Szerémi); A5, 13–14 (Sárffy).

egyház ásatása” sem.¹⁴ Annak ellenére, hogy Jászay a kutatás során feltárt tényeknek semleges és elfogulatlan értelmezését nyújtotta, az alternatív Mohács-narratívára is ráirányította a figyelmet, és ez jótékony hatással volt a kutatásra és a szabad továbbértelmezésre.

A dunaszekcsői Angyalok kápolnájának 1841-es szerencsétlenül sikerült régészeti feltárására utalt Mogyoróssy János – hivatkozva a helyi plébános, Garay Lajos 1881. október 11-ei levelére¹⁵ –, majd Gosztonyi Jenő őt recipiálva ekként: „1840–41-ik évben Scitovszky János, akkori pécsi püspök, utóbb esztergomi primás felszólítására a szekcsői szigetben ásatások törtévé, az »Angyal kápolná«-nak romjai alatt négyszögű falak között egy sirban két, egymás mellett fekvő csontváz találtatott, mit azonban az ásók, mire a felügyelő odaérkezett, szétszórtak. Igazolja e tényt a helybeli nép, mely az ásatás körülményeire még élénken emlékezik. Ime a királygyilkos és annak megboszulója egy sirban!”¹⁶ A 16. századi források is utalnak arra, hogy Szulejmán nem találta meg a hadvezérek testét és az uralkodót sem. Jászay is jelezte, hogy a sűrke szerzetesi csuhát viselő Tomori testét sem azonosították be a magyar katonák, pedig a törökök az ő személyében vagy ő helyette valakit lefejeztek a csata után. Ezt a szemléletet, beállítást a jelenlegi tudományosság legalábbis az alternatív történelemszemlélet névvel látja el, hacsak el nem utasítja azonnal.

Mindenesetre Jászay lavinát indított el, méghozzá kettős módon: egyrészt régészeti utalása révén, másrészt történelemszemléleti nézőpontból. Az előbbire vonatkozó írások viszont arra engednek következtetni, hogy több ízben is végezhettek ásatásokat Szekcsőn. Jászay szerint 1836 előtt, Gosztonyi, illetve a mohácsi emlékoszlop-állítást kapcsán megszólaló Csajághy Károly szerint 1841 elején. Farkas Gábor Farkas pedig az egykori kápolna romjain felépült 1775-ös templom 19. század eleji renoválásáról szolt az ásatás kapcsán.¹⁷

A történelemszemléleti hatásra ékes példa Orlai Petrich Soma *II. Lajos holttestének feltalálása* (1851) című festménye, amely II. Lajost misztikus keretben, mártírként ábrázolja.¹⁸ Amikor a festőt technikai, majd szemléleti hibák vélelmezése miatt megtámadták, ő – a szakirodalomra hivatkozva – Jászayt idézte.¹⁹ Az 1852-es debreceni kiállítását követően pedig a rebellis képet, mely nem illeszkedett sem a müncheni iskola stílusához, sem például Toldy Ferenc elvárásaihoz, a Debreceni Református Kollégium vásárolta meg, s őrzi azóta is. Az Orlai-féle kompozíciót vette alapul Székely Bertalan 1860-ban készült *II. Lajos holttestének megtalálása* című híres művéhez, amely mára bekerült történelmi festészetünk nemzeti panteonjába, és amely a korábbi, az uralkodó bukását megjelenítő, birodalmi nézőpont helyébe a szent király halálát állította (lásd a képet a mellékletben).²⁰

¹⁴ JÁSZAY Pál, *A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után*, Pest, Hartleben, 1846, 106.

¹⁵ MOGYORÓSSY, *i. m.*, 36.

¹⁶ Lásd GOSZTONYI, *i. m.*, 31. Őt idézték az említett dél-magyarországi községi portálok, lásd 1. jegyzet.

¹⁷ JÁSZAY, *i. m.*, 106; GOSZTONYI, *i. m.*; CSAJÁGHY Károly, *A mohácsi szerencsétlen csata emlékére állítandó oszlop tárgyában némely jegyzetek – 1842 = Mohács, i. m.*, 493–494; FARKAS, *i. m.*, II. közl., 45.

¹⁸ KESERÜ Katalin, *Orlai Petrics Soma (1822–1880)*, Bp., Képzőművészeti, 1984, 26. kép (49. kat.); *Mohács, i. m.*, 475.

¹⁹ „Jászai Pál: A magyar nemzet végnapjai a mohácsi vész után II. 104–5. l., I., 2. l.” Orlai szakmai utalását idézi: KESERÜ, *i. m.*, 73.

²⁰ *A magyar nemzet története, i. m.*, 28–29; lásd Sinkó Katalin véleményét: *Mohács, i. m.*, 474.

Természetesen más szemlélettel is találkozunk a korszak irodalmában: elég ehhez csak a nagy különönc Kemény Zsigmondot megidézni. *A mohácsi veszedelem okairól* című tanulmánya keveset foglalkozott a források ellentmondásaival, inkább a reális politikai önszemlélet felé terelte az értelmezést.²¹

A Szerémi-hatás külön szót érdemel. Szerzőnk a Szerémségben, a magyar és a szláv kultúra metszéspontjában élt és alkotott, műve ezért lehet reprezentálójá mindkét kultúra kortársi emlékezetének. A Szerémi-mű időben legkorábbi recepciója is érthető módon délvidéki szomszédunkhoz kötődik: a kéziratosszöveget a 17. században a bosnyák Marnavics Tomkó János (Ivan Tomko Mrnavić) idézte, a Szilveszter-bulla hamisítójaként is ismert 16–17. század fordulóján élt sebenicói kanonok, amikor a Verancsics-hagyatékban kutatott.²² Az 1857-es magyarországi latin Szerémi-szövegkiadás után egy évvel megjelent a Wenzel-féle előszó és az emlékirat szerb vonatkozású szövegeiből egy szerb–latin bilingvis válogatás: 1858-ban a Matice Srpska szervezésében a *Srpski Letopisi* nevű tudományos periodika szerkesztője, Jovan Đorđević adta közre a válogatást: Mohács katasztrófájához, „a Sztambulba vezető úthoz” és az Ivan Ćrni-mozgalomhoz fűződő történetek kiemelésével.²³ A *Srbske Novine* című hetilap 75. száma pedig rögvest recenziálta is a kiadványt. Ehhez hasonló tematikus, a történeftörténelmi közeg hagyományaira koncentrálnak a válogatást adtak közre 1990 után a Délvidék történetéről magyar kutatók is.²⁴ A Szerémi-szöveg felbukkanása és annak szerb recepciója a Matice Srpska szervezésében érthető. Az Osztrák Birodalmon belül éledő szerb nacionalizmus méltán elevenítette fel a művet: középkori történelmünk hatalmas adathiánya után Szerémi műve fontos adalékokkal szolgált a délvidéki népek Mohács körüli eseményeihez.

De nemcsak szerémségi szerb értékelése született a műnek, hanem magyar is. Az első fél évszázad kutatásait Erdélyi László Gyula, bencés szerzetes foglalta össze 1892-ben, ezért itt őt követve csak a lényegi elemeket érintjük.²⁵ 1860-ban Zilahi Károly adott ki válogatást belőle, 1878-ban Zsilinszky Mihály egy tanulmányt, majd id. Mogyoróssy János, a Wenkheim család gyulai levéltárosa 1882-ben Szeréminek a gyulai eseményekre vonatkozó részeitől készített egy rövid értelmezést.²⁶ A millenáris emlékezések idején

²¹ KEMÉNY Zsigmond, *A mohácsi veszedelem okairól*, kiad. SZIGETHY Gábor, Bp., Magvető, 1983.

²² „Scribit Sigismundus [helyesen: Georgius] Sirminensis, qui Uladislavo, Ludovico et Joanni Regibus sacellanus fuit, et familiaris in aula [...]” (Johannes MARNAVICS Tomkó, *Vita Petri Berislavi*, Venetiis, 1620, 8), idézi: SZERÉMI György II. Lajos és János királyok házi káplánja Emlékirata Magyarország romlásáról, 1448–1543, kiad. WENZEL Gusztáv, Pest, Akad., 1857, XXVII; KARÁCSONYI János, *Világboldondító Tomkó János*, Századok, 1913/1, 1–11; GALLA Ferenc, *Marnavics Tomkó János boszniai püspök magyar vonatkozásai*, Bp., Római Magyar Történetkutató Intézet–Római Magyar Pápai Egyházi Intézet, 1940, 53; MOLNÁR Antal, *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon, I. (1572–1647)*, Bp., Balassi, 2002, 305–306.

²³ A *Srpski Letopisi* adta közre a válogatást (1858/1, 222; 1858/2, 1–72). Ismerteti: MARGALITS Ede, *Szerb történelmi repertorium*, I, Bp., MTA, 1918, 198 (516. sz.).

²⁴ Szerémi György emlékirataiból, vál. BORI Imre, Újvidék, Forum, 1996; „Affelett sokszor harcolást töttek”: Források a Délvidék történetéhez (Bölcs Leótól Nagy Szulejmán századáig), szerk. CSORBA Béla, Bp., Hatodik Síp Alapítvány, 1997, 163–228.

²⁵ ERDÉLYI László, *Szerémi György és emlékirata: Történelmi forrástanulmány*, Bp., Franklin, 1892, 6–18.

²⁶ Szerémi György emlékirataiból, vál. ZILAHY Károly, Budapesti Szemle, 1860/10, 162–200; ZSILINSZKY Mihály, Szerémi György emlékirata, Havi Szemle, 1878/1, 250–255; MOGYORÓSSY, i. m. az adatokat és a Szerémi-másolatot rokonának, Karácsonyi Jánosnak köszönte meg (uo., 10).

megnövekedett az érdeklődés a magyar honfoglalás és múlt történeteiről: Szegeden a régészek Attila sírja után kutattak, a pécsi püspökség II. Lajos haláláról jelentetett meg kiadványokat. 1886–87-ben Dudás Gyula közölt három írást Szerémiről, az életmű-lehetséges szerb olvasatára koncentrálnak. A fiatal pécsi plébános, Gosztonyi Jenő 1891-ben „mikrotörténeti” feldolgozást készített II. Lajos meggyilkolásáról, s a mohácsi vérszóló beszédet adott ki a következő évben.²⁷

Az eddigiek részint műkedvelő helytörténészek, részint szaktudósok (pl. Zsilahi és Zsilinszky) voltak, de mindannyian a regionális társadalmi szerepüket kívánták megerősíteni a fenti írásokkal (Békés, Gyula, Szarvas és Pécs esetében). 1892-ben két, filológiailag és művelődéstörténetileg igen képzett kutató párhuzamosan jelentetett meg egy-egy nagy volumenű elemzést Szerémi művéről, és az addigi tudománytalannak minősített kutatások kritikáját adták, de eltérő nézőpontból. Egyikük, a már említett Erdélyi László Gyula történeti forrástanulmányt adott közre, majd 1941-ben egy válogatott fordítást is kibocsátott „néplelektörténeti” nézőpontból. Másikük, Szádeczky(-Kardoss) Lajos pedig két kötetben közölte az emlékirat 1857-es latin nyelvű kiadásának hiányosságait, és elemezte Szerémi világgépét. Mivel Mogyoróssy és Gosztonyi is utóbbira hivatkozva fogalmazta meg II. Lajos halálának egy lehetséges változatát, s mivel azok véleményüket „valóság gyanánt kezdik hirdetni”, Szádeczky ismertette szakvéleményét a kérdéssről. A *Századok* hasábjain Erdélyi és Szádeczky a Szerémi függelékeként található Tatai-levél szerzősége, hitelessége, illetve a Szerémi-szöveg autográf volta kapcsán vitatkoztak látszólag filológiai, valójában történelemszemléleti kérdésekről.²⁸

A Szerémi-szöveg kiadása nem csak a tudomány berkein belül gerjesztett éles vitát; komoly reflexiója támadt más regiszterekben is, főként a Mohács-évfordulók idején. Az 1926-os megemlékezésekkor a Lukinich-féle emlékkönyvben Gyalókey Jenő tárgyilagos írása képviseli az egyik oldalt (s értelmezi a Szerémi-féle verziót is), Krúdy Gyula 1926–30 közti, főként Szerémi szövegére és Jászay történeti munkájára alapozó romantikus mítoszai a másikat (*Árnyékkirály, Mohács, Festett király, Az első Habsburg*, melyek majd *Három király* néven álltak össze regénytrilógiává).²⁹ Krúdy ugyan egyensúlyozott a két történelmi felfogás közt, de minden karakterisztikus fabulát felhasznált regényei alakformálásához és narrációs eljárásaihoz. Hasonló a helyzet fél évszázaddal később, a csata ötödfélszázadik évfordulóján: a Nemeskürty-vitát hagyományos irányban lezáró Bartoniek Emma és Szakály Ferenc értelmezései állnak az egyik oldalon, és ezzel szemben például az emigráns Zakar András 1976-os írása képviseli a másik, az alternatív szemléletet.

²⁷ DUDÁS Gyula, *Szerémi élete*, *Századok*, 1886/3, 242–252; Uő, *Szerémi György emlékirata: Történetkútfői tanulmány*, Bp., Rudnyánszky, 1886; Uő, *Szerb volt-e Szerémi?*, *Századok*, 1887/5, 462–464; GOSZTONYI, *i. m.*

²⁸ ERDÉLYI, *i. m.*; SZÁDECZKY Lajos, *Szerémi György élete és emlékirata*, Bp., MTA, 1892, 59–62; ehhez lásd ACSÁDY Ignác, *Venancsics Antal és Szerémi György*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1894/1, 1–59. A *Századok* 1893–94-es, témánkhoz kapcsolódó vitáit idézi s értékeli: FARKAS, *i. m.*, II. közl., 36–37.

²⁹ GYALÓKEY Jenő, *A mohácsi csata (1526. augusztus 29.) = Mohácsi emlékkönyv, 1526*, szerk. LUKINICH Imre, Bp., Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 1926, 246–254; KELEMEN Zoltán, *Történelmi emlékezet és mitikus történet Krúdy Gyula műveiben*, Bp., Argumentum, 2005; JÁNOS István, *Krúdy és a magyar múlt: A Három király történelemelmlátása = Egyén és világegyész: János István válogatott tanulmányai*, szerk. MERCS István, vál. CSORBA Dávid, GERLICZKI András et al., Nyíregyháza, Mórlicz Zsigmond Kulturális Egyesület, 2012, 140–152.

Ennek megfelelően a hivatalos történetírás kétségbe vonja a szerző és a forrás (II. Lajos halálának mind a Szerémi-, mind a Tatai-féle verziójának) hitelességét; az ellenoldal pedig megkérdőjelezhetetlen tekintélynek fogadja el. Számtalan esetben azonban jelöletlenül hivatkozzák mindkét oldalon (pl. Barta Gábor, Nemeskürty István vagy a székesfehérvári királysírok régészei, Buzinkay Géza, Hankó Ildikó), s ez kiváló táptalaja a hivatalos történetírással szemben megfogalmazódó alternatív narratíváknak, amelyeknek egyik speciális képviselője, a klasszikus összeesküvés-elméletet támogató Grandpierre K. Endre.³⁰

A Szerémi-féle szöveg közkeletű ismeretéhez jellemző adatot szolgáltat a szakma és a bestseller közti határról Veress Endre két munkája. A Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király életművének értékelését évtizedes nemzetközi kutatások és bőséges forrásfeltáró munka után megalkotó Veress ugyanis végül egy regényes életrajzot is írt a 16. századi különleges uralkodóról. Ennek utolsó fejezetében, Báthory-apoteózisában idézte fel a szekcsői történetet, mint egy víziót, mely távolabbra mutat, Mohácstól Báthoryig, sőt a két világháború közti időszakig. A történet a magyarság egyik karakterisztikumára mutat rá, a visszavonás ismert topozát alkalmazza.³¹

Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy itt nem egyszerűen egy igaz, történeti és egy hamis, történetietlen nézőpont áll szemben egymással, hiszen a 16. századi forrásaink nagy része eleve konfúzus. Nemcsak II. Lajos halála gerjeszt vitát, hanem még inkább a temetései (a Szekcső környéki, majd a Szapolyai- és a Ferdinánd-féle) több mint gyanúsak, különösen, mivel utóbbiak szolgáltatták a legitimitációt a következő uralkodónak, esetünkben uralkodóknak.

A hivatalos történetírás azonban mindig igyekezett távol tartani magát a vázolt alternatív nézőponttól, míg a Szerémit elfogadók általában az ellenállás eszközeként, a másik szemlélet jogi dokumentumaként tekintenek művére. Jóllehet Szerémi György elbeszélése II. Lajos haláláról a kommunikatív emlékezet részeként kapott teret több más korabeli történeti forrás mellett, később a regionalitása révén vált a magyar és szerb kollektív emlékezet részévé. Szerémi írása manapság regionális nézőpontként van jelen a diskurzusban. A 19. században a szerb olvasatban a szerémségi helytörténet etnikai preferenciáit erősítette meg. Ugyanakkor a magyar Szerémi-olvasat egy határozottan függetlenségi eszmét képviselő politikai nézőpontból válik érthetővé, s ezt a hagyományt vitte tovább Krúdy magánmítosza a Habsburgokról, s koronázta meg újabb regiszterváltással Grandpierre K. Endre holisztikus elmélete. Utóbbi közvetve igazolja az Angyalok kápolnája kultuszát, a 19. századi nacionalizmusok romantikus *patria*-tudatával alakítva ki a saját vízióját a nemzetpusztulás történelmi sorsszerűségéről. A kutatástörténet szemléletváltásait és legendáit már jellemezte a szakma, és felhívta a figyelmet a téma aktualitására,

³⁰ NEMESKÜRTY István, *Önfia vágta sebé, Krónika Dózsa György tetteiről, Ez történt Mohács után, Elfelejtett évtized*, Bp., Magvető, 1975; BARTA Gábor, *A Sztambulba vezető út (1526–1528)*, Bp., Magvető, 1983; Uő, *Az erdélyi fejedelemség születése*, Bp., Gondolat, 1984; Uő, *Meghalt a király, éljen a király...*, i. m.; BUZINKAY Géza, *Kő se mutatja helyét: A királysírok pusztulása*, Bp., Corvina, 1986; HANKÓ Ildikó, *Királyaink tömegsírban: A magyar királysírok sorsa Géza fejedelemtől Szapolyai Jánosig*, Bp., Origo Press, 1987, 2003²; GRANDPIERRE K. Endre, *Magyarok titkos története*, Bp., Titokfejtő, 1991.

³¹ VERESS Endre, *Báthory István király (terror hostium) halálának 350. esztendejében*, Bp., Magyar Mickiewicz Társaság, 1937, 336.

lévén, hogy nemcsak szakmai, de hétköznapi szinten is (lásd internetes blogok) van igény a 16. századi magyar történelem megoldatlan rejtélyeinek megvitatására.³²

Térjünk hát vissza Dunaszekcső magánmítoszáának születésére. A 400. évfordulót követően, 1928-ban avatták fel Dunaszekcsőn a polgármesteri hivatal homlokzatán a II. Lajos utolsó útját megörökítő emléktáblát. Itt is érzékelhető a község vezetőinek bizonytalansága, mert az emlékállításkor elkerülték a halál tényének, időpontjának és helyszínének definiálását. Immáron egy újabb korszakban készült Halász Ferenc dunaszekcsői iskolaigazgató helytörténeti kismonográfiája (2000),³³ majd az önkormányzat emlékérmét alapított a község múltjának és jelenének kiérdemesült alakjai számára (2002), végül a községi honlap is megszületett (2004). A történelmi emlékezet alakítói láthatólag nem tudták figyelmen kívül hagyni ezt a regionális narratívát, ekkor avanszált a múlt századi pécsi plébános, Gosztonyi Jenő és rajta keresztül a 16. századi királyi káplán, Szerémi György „történetíróvá” a község honlapján. A Dunaszekcsőből kivált Dunafalva pedig hasonló történelmi és szakirodalmi háttérre alapozott négy év múlva: itt az említett Halász Ferenc és a dunafalvai illetőségű Nagy Kálmán helytörténeti munkáit, s rajtuk keresztül a már idézett történetírók műveit használták fel.

Jóllehet a 2004-es dunaszekcsői honlap reflektálatlanul idézi több száz évvel korábbi helytörténetének érdekfeszítő részletét, de a szöveg után Farkas Gábor Farkas egyik elemzésének linkjét is megadja. A községből önállósult Dunafalva, a történelmi hely, a Sziget őre, annak jogutódja, 2008-as honlapján már nem Dunaszekcső határát, hanem egyenesen a templomot, s még inkább a kápolnát jelölte meg az emlékezet helyéül. S bár a forrását mint a „közismert szekcsői verziót” közölte, a szöveghez magyarázatként illesztette a Szerémi-történet műfaji megjelölését, a „legendák” közé sorolva be azt. Az Angyalok templomának történelmi romjai ilyen módon kisajátítottak Dunafalva község ősi mitikus múltjának részeként, s a történelmi emlékhely tere ekként a regionális közösségi identitás kifejezőeszközzé vált.

Abban megegyeznek a hivatalos és az alternatív történelemszemlélet hívei, hogy a mohácsi vész kataklizmajellege – számos következménye mellett is – alighanem annak tulajdonítható, hogy a király meghalt.³⁴ Egrészt nem volt kivel továbbtárgyalni „a szülejmáni ajánlatot”, másrészt a korábbi belpolitikai viszályok (a rákosi és a hatvani országgyűlés eseményei és a magyar királyság önállóságának kérdése) ezzel nem oldódtak meg, sőt. Bármelyik nézőpontot támogassuk, II. Lajos csatavesztés utáni bármelyik halálát, a temetési (legalább két mohácsi, két fehérvári és egy bécsi) körüli zavaros bel- s külpolitikai események akkor is érveket szolgáltatnak Magyarország pusztulásának bármely

³² BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, s. a. r. RITOÓK Zsigmondné, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet–MTA Könyvtára, 1975, 67–86; FARKAS, i. m., I–II. közl.

³³ HALÁSZ Ferenc, *Mit tudunk Dunaszekcsőről az őskortól napjainkig?*, Dunaszekcső, Dunaszekcső Emlékeiért és Jövőjéért Alapítvány, 2000.

³⁴ A nemzethalál víziója egy döntő ütközethez kapcsolva más nép életében is előfordul. A zsidó (Megiddó), a skót (Culloden) és a szerb (Kosovo Polje) példákhoz lásd ÁCS Pál, „*Apocalypsis cum figuris*”: *A régi magyar irodalom történelemképe* = Á. P., „*Az idő ósága*”: *Történetiség és történelemszemlélet a régi magyar irodalomban*, Bp., Osiris, 2001, 149–164, 155; ÖZE Sándor, *A művelődés közege és szektorai a XVI. századi magyar határvidék népességénél* = *Szentírás, hagyomány, reformáció*, szerk. KENDEFFY Gábor, F. ROMHÁNYI Beatrix, Bp., Gondolat, 2009, 298.

koncepciójához. S minthogy a kommunikatív emlékezet esetünkben eleve konfúzus, a kulturális emlékezet könnyedén találja meg az üres helyek értelmezését, s ez teremt hagyományt, de akár újabb emlékezeti helyeket is, ha a korábbiak már telítődtek.

Székely Bertalan, II. Lajos holttestének megtalálása, 1860, Magyar Nemzeti Galéria, Budapest

Baltavári Tamás

A mohácsi csata számítógépes rekonstrukciója és animációs megjelenítése

A számítógépes szimuláció lehetőségei a hadtörténet-kutatásban

Napjainkban a számítógépes játékok között komoly szerepet játszanak a történelmi és fantasy-háborús, birodalomépítő stratégiai játékok. Kollégiumi éveim alatt volt szerencsém megtapasztalni az „Age of Empire”, a „Sudden Strike” és a „Medieval Total War” nevű játékok átütő sikereit. Ugyanakkor láttam, s látom most is, hogy milyen jelentős mértékben tudja gyarapítani a játékos történelmi tudását egy-egy jól szerkesztett, animációkkal és magyarázatokkal felszerelt, a szemben álló feleket és az adott kort bemutató, gazdag és színes szemléltető anyaggal ellátott stratégiai játék.

Az előbbiekhöz szervesen kapcsolódik ezeknek a programoknak egy másik kiaknázatlan lehetősége: a vizualitás kihasználása a történettudomány oktatásának szempontjából. A számítógépes szemléltetés könnyebbé teszi a befogadást egy tudományos munka esetében, és hatékonyabbá a történelemoktatást. Az említett játékok – elsősorban a „Total War” szoftvercsalád – a csaták, ütközetek bemutatása szempontjából nyújtanak alternatív lehetőségeket. Több, a BBC által támogatott dokumentumfilm-sorozat például az említett játék harchelyzeteivel szinte azonos modelleken mutatja be a történelmi csatákat. Az ilyen típusú modellalkotások hatékony támogatást nyújthatnának a tudományos kutatásokban is, és komoly hadtörténeti problémákra találhatnának megoldást.¹

Az ezredforduló óta egyre nagyobb lehetőségek kínálóznak a számítógépes-szimulációs rendszerek terén. Ezek a technológiai fejlesztések alapvetően kiterjesztik a korábbi, hálózatorientált szimulációs technológiákat. Számítógépes infrastruktúrális hátterünk tehát egyre nagyobb teret enged számítógépes szimulációk, modellek alkotására a történettudomány keretein belül is.

A történettudomány alapjait gyakran terhelik olyan, szinte axiomatikus tételek, amelyek jórészt a kollektív emlékezet önvédelmi jellegű szubjektivitásából táplálkoznak. Az új nemzedékek, új „iskolák” megpróbálkoznak ezek ledöntésével. Gyakran sikerrel járnak, és objektívebb magyarázatot tudnak adni bizonyos kérdésekre, és ha alázattal képesek azt a tudományos életbe integrálni, az új tudásanyag hosszú kort megélhet. A legtöbb esetben

¹ Példaértékű Domokos György Eger várának számítógépes rekonstrukciójával kapcsolatos kutatása. Lásd DOMOKOS György, *Az egeri vár számítógépes rekonstrukciójának tapasztalatai*, Hadtörténelmi Közlemények, 2001/4, 640–648.

azonban a trend, az aktuális világnézeti-eszmei alap beszivárgása, az új ismeretek felületes alkalmazásából táplálkozó tudományos munkák csak újabb dogmákat alkotnak a régiek helyébe.

Vannak azonban olyan megítélések, amelyeket évszázadok alatt sem lehetett megváltoztatni. Ezek legklasszikusabb példája a katonai történelmi személyek megítélése. A vesztes hadvezéreket a történettudomány sohasem szerette rehabilitálni. Az elvesztett döntő ütközet levakarhatatlan billogot ütött a visszavonuló tábornokok vagy a vezető politikusok homlokára. Ugyanakkor a győztes parancsnok csakis magas kvalitású katonai géniusz lehetett a történészek szerint – a sikert kiváltó külső okokat nem hangsúlyozzák. Clausewitz a következőket mondja erről: „Ha a bírálóat dicsérni vagy gáncsolni akar, törekedjék a cselekvő fél szempontjait megérteni, vagyis vegye számba mindazt, amiről annak tudomása volt, és ami tetteihez indítékul szolgált. Ezzel szemben mindent mellőznie kell, amit az nem tudhatott vagy nem is tudott, tehát mindenekelőtt a végeredményt.”²

A történelmi események végkifejletének ismeretében meghozott ítélet nem világhíthatja meg a döntéshozók valódi hatékonyságát, szereplésük előjelét. Clausewitz szerint ha a végeredmény „nem véletlen műve volt, csaknem lehetetlen, hogy ismerete az előzmények megítélését ne befolyásolná, hiszen az egész folyamatot az eredmény fényében látjuk, nagyrészt általa ismerjük meg és értékeljük”.³

A történelmi kritika másik fogyatékosága éppen eszközeinek erejében van. Sok esetben a későbbi jelentésekből, visszaemlékezésekből rekonstruált csata alaposabban ismert a kutató, mint a csata során a főparancsnok előtt. A csatával vagy hadművelettel kapcsolatos információkat tekintve „a bírálóat legtöbb esetben többet ismer belőlük, mint a vezető. Állítjuk, hogy a teljes elvonatkoztatás – miként az eredmény bírálóatánál ugyanazon okok folytán – itt is lehetetlen.”⁴

Ugyanez elmondható azokról az információkról is, melyeket a történész – ezek természeténél fogva – nem ismerhet meg. Ezek közül a legfontosabb a csata pszichológiai vetülete. Egy-egy jól dokumentált visszavonulás, a csatarend valamely szektorának felbomlása kapcsán a történész joggal állapíthat meg alacsony vagy drasztikusan csökkenő morálszintet. Hosszabb visszavonulások, sikeres átkarolások, bekerítések esetén ugyancsak joggal feltételez hasonlót a hátrányos pozícióba került fél esetén. Azt azonban már nehezebb megállapítani, hogy a csata közben dinamikus változó morál milyen apró momentumok, kétértelmű jelentések és hírek hatására változott a csata egyes fázisaiban és egyes szegmenseiben.

Összegzésképp tehát elmondható, hogy a hagyományos történettudományi források (hadijelentések, visszaemlékezések, eredeti térképek stb.) hiánya és túlzott bősége is elmozdíthatja az elemző kritikust az objektivitás talajáról. Szükséges tehát, hogy az adott harcászati és hadászati szituációt a legalaposabban képesek legyünk rekonstruálni a környezeti, fizikai, kommunikációs és pszichológiai tényezők egyidejű megjelenítésével. Ez-

² Carl von CLAUSEWITZ, *A háborúról*, I, ford. RÉCZEY Ferenc, Bp., Zrínyi, 1961, 165.

³ *Uo.*, 166.

⁴ *Uo.*

zel talán közelebb juthatunk az objektívebb megítéléshez, és kiküszöbölhetjük Clausewitz saját hivatásáról alkotott legfőbb kritikáját: „Midőn tehát a bíráló egy cselekedetet dicsérni vagy hibáztatni akar, mindig csak bizonyos fokig sikerül beleélnie magát a cselekvő helyzetébe; nagyon sok esetben ez csak szükségképpen, de van úgy, hogy egyáltalán nem sikerül. Ezt ne tévesszük szem elől.”⁵

Vannak biztosan olyanok, akik szerint káros és veszélyes lenne, ha Hunyadi János vagy Görgey Artúr hadi bravúrai veszítenének fényükből, amennyiben az őket segítő külső tényezők nagyobb jelentőségére derítenénk fényt új kutatómódszertani eszközök segítségével. Ezeket a kételyeket azonban súlytalanná teheti például IV. Béla király, a Mohácsnál elpusztult magyar vezérek vagy Benedek tábornagy, a königgrázi vesztes, az általam javasolt szűrőn keresztüli megvilágítása: körülményeik függvényében objektívebb, pozitívabb képet kaphatnánk róluk, tevékenységükről, döntéshozataluk közegéről.

A számítógépes játékok megalkotásakor a gyártók többé-kevésbé jól modellezték a harc fizikáját, a tömegek mozgását és viselkedését, az adott korszak tárgyi kultúráját, hadászatait és harcászatainak fő jellemzőit. Sok szoftver ad lehetőséget arra, hogy az eredeti programban meghatározott változókat programozás, „modolás” segítségével tetszés szerint átalakítsuk. Lehetőség van a programozott környezeti elemek megváltoztatására, az éghajlati és topográfiai tényezők beállítására, a csatater egyre valóságosabb megalkotására. Az egységek hatásadatai, a mozgás, a tüzerő, a védelem és a morál tekintetében ugyancsak módosíthatók. A seregek és harcrendjük modellezése után multiplayeres környezetben lehetőség nyílik arra, hogy az eredeti méretű hadseregekkel rekonstruáljuk az ütközeteket.

A számítógépes, háromdimenziós rekonstrukció nagy előnye az analóg technikákhoz képest az, hogy a változók könnyedén módosíthatók. Bármely hadtörténelmi eseményről legyen szó, mindig több történettudományi elképzeléssel találkozunk. Ilyen esetekben egyedül a számítógépes rekonstrukció képes olyan komparatív szemléltetésre, amellyel lehetőség nyílik az egyes elméletek „versenyztetésére”.

A harccselekmények vizsgálatakor az információs hálózat és az információfeldolgozás, a kommunikáció működése, valamint a parancsnoklási és irányítási rendszer felépítése rendkívül fontos tényezők, hiszen ezekben van a tisztikar legfőbb kompetenciája. Miután elkészítettük a csata rekonstrukcióját, lehetőség nyílik arra, hogy a seregstestek parancsnokait egy pályán szerepeltessük;⁶ munkamegosztásban, alá-fölé rendeltségi viszonyokat hozunk létre, lehetővé tegyük közöttük a korhű kommunikációt. Egy ilyen program segítségével az ütközetek objektívebben modellezhetők, a parancsnokok döntései elemezhetőek: a csata levezénylésének folyamata annak komplex harcászati hátterével megérthető.

E cél megvalósításának érdekében feltérképeztük a fellelhető játékszoftvereket; a tesztek során a „Medieval Total War” szoftvercsaládra esett a választás, amelynek programja a legkedvezőbb feltételeket biztosítja a háromdimenziós rekonstrukcióhoz és a szimulációhoz egyaránt.

⁵ *Uo.*, 167.

⁶ <http://www.answers.com/topic/high-level-architecture> (utolsó letöltés ideje: 2012. 10. 11.).

A mohácsi csata rekonstrukciója

A 2010. szeptember 25-i rekonstrukció Perjés Géza és Papp László elméletét követi.⁷ A Borza-pataktól délre elegendő hely kínálkozott egy lovasrohamhoz. Úgy tűnhet, hogy a dombhátat elfoglaló török sereg erősebb pozícióban volt a magyarokhoz képest, de ez nem feltétlenül igaz. Abban az esetben volna így, ha a török lett volna a védekező fél. Az oszmán hadvezetés viszont tudta, hogy napról napra – akár óráról órára is – növekedhet a magyar sereg létszáma, ezért erőltette a támadást. Ennek látszólag ellentmondanak azok a források, amelyek a török centrum hevenyészett védelmének kiépítéséről szólnak. A janicsárok (mintegy nyolcezer fő seregtest) a plató tetejét elérve kiépítették hevenyészett állásaikat, még ha ezek csak a csata előtti egy éjszaka biztonságát szavatolták is.

A magyar sereg idő előtti, tehát a plató ellen vezetett támadási szándékát igazolhatják azok az elméletek, amelyek szerint a török sereg szétbontakozása csak szakaszosan, hosszabb idő alatt tudott megvalósulni, így a magyar sereg számolhatott az ellenfél seregeteinek egyenkénti megsemmisítésével.

A török tüzérség a dombháton nem érvényesülhetett, mert mínusz szögcsoportban nem tudták az ágyúkat használni. A források a Majs–Földvár szektorban leereszkedő, Földvár faluját megszálló török csapatok esetén is ágyúkat említenek. A magyar sereg tehát védett pozícióban volt, és aktív védelemre épített. A dombhátról leereszkedő, szétzilálódó török sereget kellett a legnagyobb lendülettel lerohanni. Azok az elképzelések, amelyek a magyar sereg állását a Borza-pataktól északra helyezik, nem számolnak ezzel a taktikai előnnyel, és azt is figyelmen kívül hagyják, hogy a török sereg zavartalan leereszkedése a síkra azt eredményezte volna, hogy a magyar seregek zárt, egységes arcvonallal és jelentős tüzérségi tűzzel kellett volna szembenéznie.

A magyar sereg Brodarics forrásától eltérően és a korszak általános harcászati szabályait figyelembe véve klasszikus hármastagolású, két lovassági szárnyat és a gyalogos centrumot tekintve. A centrum mögött a király testőrsége és a nehézlovasság egy része képezi a tartalékot. A harcrend mélységében nem tagolt. A szakirodalom adatait átlagolva a sereg létszámát huszonnyolcezer főben határoztuk meg: tízezer gyalogos, tízezer lovas a jobbszárnyon, háromezer tartalékban és ötezer a balszárnyon.

A török sereg létszáma a rekonstrukcióban hatvanezer fő. A teljes megjelenítendő létszám tehát megközelíti a kilencvenezer főt, de a program nem ad lehetőséget ennek teljes megjelenítésére. A megengedett maximális karakter negyvenötezer fő, így egyszerű felezéssel dolgoztunk, és a tereparányokat is így változtattuk meg. Tizennégyezer magyar és harmincezer török mozgatását kellett megoldani, összesen százhatvan külön egység irányításával.

A terep kialakítása során figyelembe kellett venni az időjárási viszonyokat is. A források szerint az augusztus 29-i reggelen szép, napsütéses idő volt, és valószínűleg egész nap tiszta volt az ég. Tudjuk azonban, hogy a csatát megelőző napokban csapadékos volt az

⁷ PERJÉS Géza, *Mohács*, Bp., Magvető, 1979; SZAKÁLY Ferenc, *A mohácsi csata*, Bp., Akadémiai, 1981; PAPP László, *Újabb kutatások a mohácsi csatátéren*, A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 7, 1962, 212.

időjárás.⁸ Ennek megfelelően foglalkozni kellett a sáros, süppedékes terep problémájával is. Ennek egyik megoldása az volt, hogy a lovasság gyorsaságát és átütőerejét („charge bonus”) csökkentettük. Az így elvégzett tesztek során a csata dinamikája mindkét részről lelassult, a magyar lovasságnak kezdeti támadása során pedig nagyobbak voltak a veszteségei, hiszen a roham átütőerejének csökkenése a közelharcban több leküzdendő ellenséget eredményezett. A talaj minősége a plató szélén teremthetett nagyon eltérő feltételeket, amennyiben a csapadék augusztus 28-án jelentős volt.

A plató kérdésével kapcsolatban Perjés Géza nem ad egyértelmű irányt. Saját tapasztalataival ellentétben ő is elfogadja, hogy a plató széle meredekebb lehetett az ötszáz éves intenzív földművelés előtt. A katonai felméréseken valóban látható a földművelés nyoma, de a tőkés szőlőműveléssel együtt járó talajerózió mértéke nem azonos a cereáliák esetében.⁹ Továbbá, a török kori pusztásodás ezt a területet is jellemezte, így ötszáz éves mezőgazdasági termelésről bizonyítottan nem beszélhetünk. A plató jelentős része egyébként is műveletlen, fás, cserjés terület napjainkban is.

A plató lejtésszögét a mostani állapotokhoz képest átlagosan 4%-kal növeltük, a földvári–majsi szektorban meredekebben. A Perjés-féle rekonstrukciót követve a csata szempontjából a plató oldalának egyébként sem volt különösebb jelentősége, ha elfogadjuk, hogy az anatóliai szárny leereszkedett rajta. A magyar lovasság rohamának erejét csak addig befolyásolhatta jelentősebben a környezet, amíg a török sereg első vonalait támadta meg. Azt követően a menekülő ellenség üldözése egyébként sem tette lehetővé, hogy az esetlegesen a plató lejtőjén és közvetlenül annak tetején álló török sorokat rendezett rohammal próbálják leküzdni.

A jobbszárny lovasságának támadása a plató tetején állhatott meg egy pillanatra. A magyar seregtesteknek csupán annyi idejük lehetett, hogy felületesen tájékozódjanak helyzetükről, és Tomori seregtestet követve folytatták támadásukat a szultáni centrum irányába.

A tesztek során ennek a lovastámadásnak a lehető legpontosabb modellezésére törekedtünk. A török centrum gyalogsága 10%-os veszteség esetén az akkor 75%-os harcértékű magyar lovasság erejét néhány perc alatt további 20%-kal csökkentette le. A szétvert anatóliai szárny esetében 40–50% körüli veszteség mellett 30%-os harcértéket számoltunk a magyar lovasság üldözése során.

A csata $\frac{1}{10}$ arányú rekonstrukcióját is elkészítettük annak érdekében, hogy madártávlati felvételeket tudjunk készíteni a teljes csataterőről, mert az $\frac{1}{2}$ arányú rekonstrukció a valós vizuális érzékelésnek megfelelően nehezen követhető és észlelhető olyan magasságból, ahonnan az egész csataterület egy látószögben befogható.

⁸ BRODARICS István, *Igaz leírás a magyaroknak a törökökkel történt mohácsi összecsapásáról = Mohács emlékezete*, szerk. Kiss Károly, Bp., Helikon, 1976.

⁹ SZEGEDI Sándor, *A környezet és a társadalom kölcsönhatása a Kárpát-medencében a honfoglalástól a XX. századig*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1980.

A mohácsi csata animációs, filmes munkája

A mohácsi csata rekonstrukciója után kezdtünk neki az animációs, filmes munkának. A „Total War” szoftverhez kapcsolódó operatóri program a filmes technikák megvalósítására tökéletesen alkalmasnak bizonyult. A grafikus fejlesztés ütemét követve, forgatókönyv alapján dolgoztunk. A speciális grafikus elemek (a szultán, a király, Tomori, a szekerekre pakolt ágyúk, lobogó zászlók stb.) a filmezés utolsó fázisában kerültek a helyükre.

A 23 perces végső verzióban arra törekedtünk, hogy a hadászati helyzet rekonstruálása mellett, az eposzokból ismert klasszikus seregszemle alkalmazásával, vonulás közben is bemutassuk a magyar és török seregeket. Mivel időközben a magyar csapatok „kimenő ruházata” is elkészült, a seregszemlét harcrendbe állás közben, a mohácsi síkon is folytatni kellett. A csata fő vonulata, a magyar lovasság rohama – a rekonstrukcióra építve – Perjés Géza elképzelését követi. A janicsárcentrumot nem összeláncolt ágyúk sorával mutatjuk be, hanem komplex, föld- és karosáncsal megerősített tüzérségi állásokat rekonstruáltunk, amelyek között nagy mélységű puskás és alabárdos janicsártömbök állnak.

Célunk volt az is, hogy a csata kevésbé ismert és taglalt fázisát, a magára maradt gyalogság harcát is részletesen bemutassuk. Mivel a legnagyobb veszteség a csatában a gyalogság teljes pusztulása volt, úgy véltük, küzdelmük bemutatásával komoly hiányt pótolunk.

A legfrissebb történettudományi vélemények szerint a magyar gyalogság döntő hányadát nyugati, landsknecht típusú zsoldos gyalogság alkotta. A film e fázisa elsősorban ennek a csapatnemnek a harcára összpontosít, bemutatja a korszak harcászati elemeit, amelyek a mohácsi csatában is megjelenhettek. Azt az elképzelést követtük, hogy a professzionális zsoldos gyalogság mindaddig hatékonyan ellenállt a török támadásoknak, amíg teljesen be nem kerítette a túlerő, és közvetlen ágyútűzzel meg nem bontotta sorait.

A rekonstrukció és a film létrejötte széles körű csapatmunka eredménye. Számos hadtörténész, informatikai szakember, grafikus, operatőr, vágó vett részt az alkotásban. A rekonstrukciók elkészítése pedig a Károli Gáspár Egyetem és a budapesti Vörösmarty Mihály Gimnázium lelkes hallgatóinak közreműködésével készülhetett el.

A kötet szerzői

Almássy Zsuzsanna (1985) pszichológus (2009), pszichológus szakfordító (2012). 2009-től a Humán Tudományok Doktori Iskola, Pszichológia programjának doktorandusza, 2012-től doktorjelöltje. Vizsgálatokat elsősorban klinikai és egészségpszichológiai területeken végez. Kutatásai az életciklusváltások speciális eseteire koncentrálnak (meddőség, posztpartum időszak). Emellett a Pszichológiai Intézet aktuális vizsgálataihoz is hozzájárul munkájával.

Balogh László Levente (1969), a Debreceni Egyetem Politikatudományi Tanszékének docense. Kutatási területei a 20. századi politikai gondolkodás, különös tekintettel a totalitarizmuselméletekre és a modernitás válságainak politikai-filozófiai reflexióira. Az utóbbi időben érdeklődése középpontjában a politika és vallás kapcsolata, valamint az európai emlékezetpolitika állnak. Az újabban megjelent könyvei: *Az erőszak kritikája* (Debrecen, 2011) és „*Mit Geschichte will man etwas!*” (LIT Verlag, 2011).

Baltavári Tamás (1978) történész, történelemtanár. 2003–2008-ig a Károli Gáspár Református Egyetem Kora Újkori Tanszékének óraadó tanára, 2008–2009-ben tanársegéd, a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem doktorandusza. Kutatási területe a kora újkori hadtörténet.

Bárány Attila (1971) egyetemi docens, Közép- és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék, Debreceni Egyetem (2000–). 2001-ben szerzett PhD-fokozatot, 2009-ben habilitált a Debreceni Egyetemen. Kutatási területe a Zsigmond-kor, a középkori magyar külpolitika, különös tekintettel az angol–magyar kapcsolatokra, valamint Anglia középkori története és a középkori hadművészet. Az Attraktor Kiadó szerkesztője, az *Acta Universitatis Debreceniensis – Acta Historica* főszerkesztője; a *Hungarian Historical Review* szerkesztőbizottsági tagja. Három monográfiát írt eddig, tanulmányai és könyvfejezetei jelentek meg Angliában, Francia-, Német-, valamint Olaszországban.

Biczó Gábor (1968), a Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszékének docense. 1997-ben szerzett PhD-fokozatot, 2007-ben pedig filozófiából ha-

bilitált a Debreceni Egyetemen, a Yale, a Stony Brook, a berlini Humboldt és a konstanzi egyetemen is folytatott kutatásokat. Fő kutatási területe a filozófiai antropológia, a kulturális antropológia kortárs elméletei, az alkalmazott antropológia és Nietzsche filozófiája. Négy monográfiája jelent meg eddig, emellett szerkesztője volt a Csokonai Kiadó Anthropológiai könyvsorozatának is. Számos kutatási projektet vezetett, amelyek Magyarország és Románia többnemzetiségű területein a közösségek együttélését vizsgálták. Készülő munkájában a kulturális antropológia „kritikai fordulatának” a filozófiai következményeit vizsgálja.

Bitskey István (1941), a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, a Debreceni Egyetem professor emeritusa. Kutatásainak súlypontját jelenti a reneszánsz és barokk korszak irodalma és kultúrája, vizsgálódásait mindig a Kárpát-medence egészére terjeszti ki, az itteni jelenségek európai kapcsolatait tárja fel. Számos közleményében elemezte a terület multikonfeszionális vallásos kultúrájának és irodalmának összefüggéseit.

Brigovác László (1982) a Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltárának levéltárosa. 2013-ban a Debreceni Egyetemen szerzett PhD-fokozatot történelemtudományok tudományágban. Korábban tudományos segédmunkatársként egy éven át dolgozott a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete modern kori magyar emlékezhelyeket kutató munkacsoportjában. Tanulmányaiban a reformmágnás Andrassy György pályájával foglalkozik, és társszerkesztője egy, a 19. század eleji Bihar vármegyéről gazdag adattárat kínáló hivatali leveleskönyvnek.

Bujdosó Ágnes (1986), a Debreceni Egyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszékének óraadó munkatársa. 2010-ben a Debreceni Egyetemen szerzett diplomát francia nyelv és irodalom, illetve kommunikáció és médiatudomány szakon. 2010-től ugyanitt az Irodalomtudományok Doktori Iskola PhD-hallgatója. Kutatásai, elsősorban televíziós szövegek és sorozatok vizsgálatán keresztül, a tömegkultúra, a médiumidentitás és a műfajtudat kérdéskörét érintik. A magyar emlékezhelyekre vonatkozó kutatási projekt keretein belül elsősorban a *Szomszédok* című magyar teleregénnyel foglalkozott. Munkái az *Alföldben*, illetve különböző tanulmánykötetekben jelentek meg.

Csorba Dávid (1975) debreceni irodalomtörténész, jelenleg a Nyíregyházi Főiskolán tanít. Fő kutatási témája a 16–18. századi reformáció és barokk kori irodalom, kiemelten is a 17. századi kálvinista próza. Érdeklődési körébe tartozik az eszme-, a könyv- és a tágabb merítésű művelődéstörténet. Publikációi megjelentek történeti, néprajzi, teológiai, irodalom- és könyvtörténeti periodikákban, magyar és nemzetközi kiadványokban egyaránt. Három önálló kötete mellett négy tanulmánykötet szerkesztője.

Debreczeni Attila (1959) egyetemi tanár, a Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének igazgatója. Fő kutatási területe a 18–19. század magyar

irodalma és a textológia. Három monográfiát és tizenegy kritikai kiadást jelentetett meg, sorozatszerkesztője öt könyvsorozatnak.

Dobrovits Mihály (1963) orientalista, turkológus, az MTA–ELTE Közép-ázsiai Kutatócsoportjának főlállású tudományos munkatársa (2007–2011), jelenleg az MTA–SZTE Turkológiai Kutatócsoportjának tudományos kutatója, illetve a Külügyminisztérium Stratégiai Tervezési Főosztályának szakértője. PhD-fokozatát 2005-ben szerezte történettudományból a Szegedi Tudományegyetemen.

Dunai Tamás (1981), a Debreceni Egyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszékének tanársegéde. 2008-ban végzett a Szegedi Tudományegyetemen kommunikáció és történelem szakpáron, majd a Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi Doktori Programjának hallgatója lett. Fő kutatási területe a média és a populáris kultúra, kiemelten a képregény, a film, a könnyűzene és a videojáték. Társzerkesztője a *Kultpontok – Emlékezhelyek a magyar populáris kultúrában* című tanulmánykötetnek.

Erős Vilmos (1960), a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének docense. A magyar és európai történetírás történetének, a történetelméletnek és az eszmetörténetnek a kutatója és oktatója. Legutóbb megjelent kötetei: *A szellemtörténettől a népiségtörténetig (Tanulmányok a két világháború közötti magyar történetírásról)*, Debrecen, Debreceni Egyetemi, 2012; *Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról* (szerk. Takács Ádámval közösen), Bp., ELTE Eötvös, 2012 (Talentum sorozat 13).

Fata Márta (1959) történész, a tübingeni Dunai Svábok Történelmi Kutatóintézetének és az Eberhard Karls Egyetemnek a munkatársa. Fő kutatási területei: történelmi migráció, kulturális transzfer és a konfessziók hatása az újkori társadalmakra. Ezekben a témákban több kötete és számos tanulmánya jelent meg. Habilitációs témája: «Migration im kameralistischen Staat. Theorie und Praxis der Ansiedlungspolitik Kaiser Josephs II. in Ungarn, Siebenbürgen, Galizien und der Bukowina von 1768 bis 1790». Az emlékezetkutatásban legfontosabb publikációja: *Migration im Gedächtnis. Auswanderung und Ansiedlung im 18. Jahrhundert als identitätsstiftender Faktor bei den Donauschwaben* (konferenciakötet, Steiner Verlag, 2013).

Friedrich Judit (1962), az irodalomtudomány kandidátusa, tanszékvezető egyetemi docens az ELTE BTK Angol–Amerikai Intézetének Anglisztika Tanszékén. Az ELTE BTK-n végzett magyar–angol szakos tanárként, és ugyanott szerzett egyetemi doktori fokozatot. Az MTA kandidátusa címet John Barth posztmodern regényeiről írott disszertációjával szerezte meg. Érdeklődése a kortárs angol nyelvű próza, a feminista kritikai gondolkodás és gendertudományok mellett a kulturális emlékezet irodalmi vetületeinek vizsgálatára is kiterjed: az ELTE BTK Angol–Amerikai Intézetében ő szervezi a Kulturális Emlékezet Műhely munkáját.

Gerő András (1952), az ELTE Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékének tan-
székvezető egyetemi tanára, a CEU professzora, a Habsburg Történeti Intézet igazgatója.
Fő kutatási területe az Osztrák–Magyar Monarchia kora, a polgárosodás, a szimbolikus
politika és Budapest története. Több mint 30 monográfiát írt, számos könyve jelent meg
az Egyesült Államokban és német nyelvterületen. Legutóbb megjelent művei: *Neither
Women nor Jew. The Influence of Prejudices in the Austro-Hungarian Monarchy at the Turn
of the Century* (2010); *Eseteim az alkotmánnyal* (2011); *Szétszakított múlt* (2012). 2008-
ban munkásságát a Magyar Köztársaság Széchenyi-díjjal ismerte el.

Gyáni Gábor (1950), az MTA levelező tagja, az MTA BTK Történettudományi In-
tézet kutatóprofesszora és az ELTE TáTK professzora. Kutatási területe a 19–20. századi
város- és társadalomtörténet, mentalitástörténet és a történetírás elmélete. A történetel-
mélet körében írt könyvei: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése* (2000); *Törté-
nészdiskurzusok* (2002); *Posztmodern kánon* (2003); *Relatív történelem* (2007); *Az elveszté-
hető múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem* (2010).

Györkös Attila (1970), a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének adjunktusa.
Kutatásai a középkori vallástörténet, diplomácia és a francia–magyar kapcsolatok törté-
netének körében folynak. Társszerkesztője a *The First Millennium of Hungary in Europe*
(2002), a *Matthias and his legacy. Cultural and political encounters between East and West*
(2009) és a *Francia–magyar kapcsolatok a középkorban* (2013) című köteteknek. Az *Európa
az újkorban* (2006) című összefoglaló kézikönyv egyik szerzője. Vendégoktatóként tanított
Gentben, Clermont-Ferrand-ban és Toulouse-ban. Jelenleg monográfiáján dolgozik, amely-
nek címe: *Keresztes ideál, avagy dinasztikus érdek? Francia–magyar diplomácia a kései kö-
zépkorban (1457–1527)*.

Jakó Klára (1962) tudományos munkatárs az MTA Bölcsészettudományi Kutatóköz-
pont Történettudományi Intézetében. Főbb kutatási területek: az Erdélyi Fejedelemség
keleti külpolitikájának személy- és intézménytörténetével kapcsolatos kérdések; a mold-
vai és havasalföldi vajdák magyar nyelvű levelezése; erdélyi könyvtörténet, írásbeliség
története. Jelenleg a moldvai és havasalföldi vajdák és főtisztviselők magyar nyelvű
levelezése okmánytárának I. kötetén dolgozik.

Kerepeszki Róbert (1982) történész, a Debreceni Egyetem BTK Történelmi Intézetének
adjunktusa. Fő kutatási területei: 20. századi magyar társadalom- és politikatörténet, a
magyar felsőoktatás története, tudománytörténet. Ezekben a témákban két önálló mo-
nográfiája (*Tudomány életközelségben. Az MTA Debreceni Területi Bizottságának története,
1976–2010*, Debrecen, DAB, 2010; *A Turul Szövetség 1919–1945. Egyetemi ifjúság és
jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban*, Attraktor, Máriabesnyő, 2012), több mint
40 tanulmánya, számos ismeretterjesztő cikke jelent meg.

Kerékgyártó Béla (1949), a BME Filozófia és Tudománytörténet Tanszék docense. Magyar, német és filozófia szakot végzett Debrecenben és Budapesten. Fő kutatási területe: a modern és kortárs építészet és városfejlődés elméleti és esztétikai kérdései. A szerkesztésében és tanulmányaival megjelent fontosabb könyvek: *A mérhető és a mérhetetlen. Építészeti írások a huszadik századból* (szerk., 2000, 2004), *Adolf Loos válogatott írásai* (szerk., 2004), *Berlin átváltozásai* (szerk., 2008), *Otto Wagner. Írások, tervek, épületek* (2012).

Keserü Katalin (1946) művészettörténész, a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Művészettörténeti Intézetének tanára. Fő kutatási területei: magyar művészet a 19. század második felében, a művészetek a századfordulón (*A századforduló*, Bp., Kijárat, 2007), a kortárs művészetek. Monográfiák, tanulmányok és cikkek mellett kiállításokat és konferenciákat szervezett a témában, itthon és külföldön. Habilitációja: *A modernizmus kezdetei Közép-Európa építészetében*. A művészi emlékezet kutatása terén publikációja: *Emlékezés a kortárs művészetben* (Bp., Noran, 1998).

Kovács Szilvia (1976) tanár, a Debreceni Egyetem Kossuth Lajos Gyakorló Gimnáziumának alkalmazottja. Kutatási területei: irodalomtudományi városkutatás, a kulturális emlékezet, az elbeszélte tér narratívái. PhD-fokozatot szerzett a Debreceni Egyetemen 2011-ben, dolgozatának címe: *Budapest a századfordulón – a modern nagyváros narratívái*. Az emlékezetkutatásban legfontosabb publikációi: *A város mint az emlékezet médiuma, Krúdy Gyula: Budapest völgénye*, *Alföld*, 2009/11, 88–101, *Die moderne Großstadt als Text = Zentraleuropa, Ein hybrider Kommunikationsraum*, hrsg. von Helga Mitterbauer und András F. Balogh, Wien, Praesens Verlag, 2006, 203–213.

Kőszeghy Attila (1956), a Debreceni Református Hittudományi Egyetem docense. Angol nyelvű alapozó kurzusok mellett tanított amerikai civilizációt és modern amerikai irodalmat. Kutatási területei az amerikai irodalom és civilizáció, amelyekben belül az amerikai minimalista próza és az amerikai migráció kérdései álltak érdeklődése középpontjában. Az utóbbi években az amerikai iskolai zaklatás irodalmának tanulmányozásával foglalkozik.

Máth János (1959) habilitált egyetemi docens, a DE TEK BTK Pszichológiai Intézete Szociál- és Munkapszichológiai Tanszékének oktatója. Okleveles matematikus (1983), PhD-fokozatot szerzett matematikából 1997-ben, habilitált pszichológiából 2005-ben. 1995–2000 között a KLTE Matematikai Intézetében dolgozott, majd 2000-tól jelenlegi munkahelyén dolgozik. Fő kutatási területe kvalitatív pszichológiai modellek, folyamatok, tudásbázisok, tanulási modellek.

Orbán László (1975) tudományos munkatárs a Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetében. PhD-fokozatot a 2009-ben kiadott *Kazinczy Ferenc művei, Pályám emlékezete* című kritikai kiadás sajtó alá rendezéséért kapott. Jelenleg Ka-

zinczy levelezésének kritikai feldolgozásával és kiadásával, illetve kapcsolattörténeti, hálózatelméleti és emlékezés-szempontról értelmezésével foglalkozik a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (2011–2014) támogatásával.

Pabis Eszter (1976), a Debreceni Egyetem Germanisztikai Intézetének adjunktusa. Főbb kutatási területe a 20. századi svájci irodalom, az irodalom- és kultúraelmélet (emlékezet- és identitáselmélet, nemzetelméletek). Német nyelven egy monográfiát publikált (*Die Schweiz als Erzählung. Nationale und narrative Identitätskonstruktionen in Max Frisch Stiller, Wilhelm Tell für die Schule und Dienstbüchlein*, Frankfurt a. M. et al., Peter Lang, 2010), további magyar és német nyelvű tudományos közleményei hazai és nemzetközi folyóiratokban és szakkönyvekben jelentek meg. Négy német nyelvű szakkönyv társszerkesztője és egy egyetemi tankönyv társszerzője.

Pék Győző (1955) habilitált egyetemi docens, a DE TEK BTK Pszichológiai Intézet Személyiség és Klinikai Pszichológiai Tanszékének vezetője. Okleveles pszichológus (1981), klinikai szakpszichológus (1985), felsőoktatási menedzser (1998), családterapeuta (1997). PhD-fokozatot 1997-ben szerzett. 2007-ig, 25 éven keresztül orvosi pszichológiát oktatott az orvoskaron. Elnöke a Preventív Gerontológiai és Geriátriai Társaság felügyelőbizottságának. Tagja a *Magyar Gerontológia szerkesztőbizottságának*. Fő kutatási területei a gerontopszichológia, az időskori depresszió és szorongás mérésének pszichometriai lehetőségei, az időskorúakkal folytatandó orvosi kommunikáció, a drogfogyasztás és ahhoz kapcsolódó magatartások.

Puskás István (1972), a Debreceni Egyetem Olasz Tanszékének oktatója. PhD-értekezését az itáliai reneszánsz udvari kultúra tárgykörében írta 2005-ben, mely területen azóta is folytat kutatásokat. Ezentúl foglalkozik a modern olasz irodalommal, valamint az underground kultúrával is. Több mint két évtizede a debreceni underground színtér aktív szereplője, alakítója. Az emlékezetkutatásban – a konferencián bemutatott témán kívül – jelenleg a kora újkori itáliai irodalomban élt idegen kultúrákkal (ezen belül a magyarsággal) kapcsolatos emlékezettel foglalkozik.

Pusztai Gábor (1971), a Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszékének tanszékvezető docense. Tanulmányait Hollandiában, a Leideni Egyetemen (1995) és a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen (1997) végezte. 2003-ban szerzett PhD-fokozatot irodalomtudományból. Kutatási területe a holland–magyar kapcsolatok, valamint az idegenség a koloniális és posztkoloniális irodalomban. *An der Grenze* (2007) című monográfiája a Peter Lang kiadónál jelent meg. Legutóbbi könyvében *Michiel de Ruyter* (2009), a holland tengernagy magyarországi vonatkozásaival foglalkozik. Számos konferencia szervezője és több tanulmánykötet társszerkesztője, melyek közül az utóbbi kettő a *Michiel de Ruyter és Magyarország* (2008) és a *Debrecentől Amszterdamiig* (2010).

Réti Zsófia (1986) doktorjelölt, a Debreceni Egyetemen szerzett magyar–angol szakos diplomát, majd ugyanott az irodalomtudományi doktori képzésben vett részt. A Közép-európai Egyetemen szociológiából diplomázott. Jelenleg a nyolcvanas évek popkultúráját tárgyaló disszertációján dolgozik. Írásai többek között az *Alföldben*, *A Vörös Postakocsiban* és a KULTer.hu-n jelentek meg.

Szabó Gergely (1987), a Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskolájának PhD-ösztöndíjas hallgatója. Pszichológusdiplomáját 2010-ben szerezte, és ugyanabban az évben kezdte doktori tanulmányait. Főbb kutatási területei a megváltozott tudatállapotok és a zenepszichológia. Vizsgálataiban a binaurális ütemek szubjektív élményekre gyakorolt hatásait vizsgálja kísérletes módszerekkel. Érdeklődési területei közé tartoznak továbbá a kvalitatív tartalomelemzési módszerek és az implicit mérési eljárások.

Száraz Orsolya (1981) a Debreceni Egyetemen szerzett 2010-ben PhD-fokozatot irodalom- és kultúratudományokból. Jelenleg a Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetében működő Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhely tudományos munkatársa. Kutatási témája a 17–18. századi művelődés- és egyháztörténet, különös tekintettel az olasz–magyar kapcsolatokra. A témában megjelent monográfiája: *Paolo Segneri (1624–1694) és magyarországi recepciója*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012. Tudományos segédmunkatársként két évig vett részt a Magyar emlékezhelyek kutatócsoport munkájában.

Szendrei Ákos (1975), a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének munkatársa. PhD-fokozatát 2009-ben szerezte meg. Tudományos érdeklődésének homlokterében a 19–20. század fordulójának magyarországi politika- és társadalomtörténete áll. Elsősorban a korszak ellenzéki pártjainak történetével, választások kutatásával, valamint politikusok karriertörténetével foglalkozik. Számos publikációja jelent meg a függetlenségi pártok és nemzetiségi pártok történetével kapcsolatban. Legutóbbi monográfiájában egy dualizmus kori ellenzéki politikus pályájának történetét tárta fel: *Justh Gyula politikai pályája* (2012).

Takács Miklós (1976) a Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének adjunktusa. 2006-ban szerezte meg PhD-fokozatát, doktori értekezése 2011-ben jelent meg a Debreceni Egyetemi Kiadónál, *Ady, a korai Rilke és az „istenes vers”* címmel. Fő kutatási területe a 20. századi magyar irodalmon belül Ady életműve és a Nyugat korszaka, készülő habilitációs értekezése a trauma és irodalom különböző kapcsolódási pontjait vizsgálja.

Takáts József (1962) irodalom- és politikai eszmetörténész, a Pécsi Tudományegyetem oktatója. Fő kutatási területei: a 19. századi magyar irodalom története; a 19–20. századi magyar politikai eszmetörténet; az irodalomtörténet-írás módszertani kérdései. E témákban megjelent könyvei: *Ismertős idegen terep. Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*, Bp., Kijárat, 2007; *Modern magyar politikai eszmetörténet*, Bp., Osiris, 2007. Az emléke-

zetkutatáshoz kötődő publikációja: *Az irodalmi kultusz kutatás kézikönyve*, Bp., Kijárat, 2003 (szerkesztés, tanulmány).

S. Varga Pál (1955), a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, a Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének professzora. Kutatási területe a 19. századi magyar irodalom, különös tekintettel a nemzeti irodalom elméleteire, a kollektív tudat és emlékezet szerepére az elbeszélő prózában és az irodalomkritikában, ezenkívül vizsgálja a kor európai filozófiai tendenciáinak hatását a magyar irodalomra. Vendégprofesszor volt Jyväskyläben, Bécsben és Berlinben. Négy könyv szerzője és négy tanulmánykötet szerkesztője. Több mint száz tanulmányt és könyvfejezetet írt a legkülönbözőbb témákban a magyar romantikus költészettől a kritikátörténetig, köztük olyan szerzőkről, mint Kölcsey Ferenc, Vörösmarty Mihály, Arany János, Madách Imre és Mikszáth Kálmán. 2010 és 2012 között a *Magyar emlékezet helyek* elnevezésű projekt vezetője volt.

Veszprémi Nóra (1979), a Magyar Nemzeti Galéria főmuzeológusa. Kutatási területe a 19. század magyar és osztrák képzőművészete, különös tekintettel a biedermeier és a romantika művészetére, illetve a művészet és a 19. századi nemzetfogalmak, a nemzeti identitás összefüggésének kérdéseire. Számos tanulmánya jelent meg folyóiratokban és kiállítási katalógusokban, többek között Barabás Miklósról, Borsos Józsefről, a népi életképekről, valamint a magyar romantika „rettenetes” hagyományáról. Társkurátora volt a Magyar Nemzeti Galériában rendezett Borsos József-életmű-kiállításnak (2009) és a *XIX. Nemzet és művészet – Kép és önkép* című kiállításnak (2010). *Romantika és közízlés a reformkori Magyarországon* című doktori disszertációját 2012-ben védte meg a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen.

Névmutató

A névmutató a kötet minden személynevét tartalmazza, kivéve az irodalmi, mitológiai és bibliai alakokat (de ez utóbbiból a későbbi szentek nevét felvettük).

- Ablonczy Balázs 30, 318
Abrudbányay Sándor 376
Acton, (Lord) John 60
Ács Pál 395
Acsády Ignác 287, 290, 393
Adorno, Theodor W. 192
Adriányi Gábor 256
Ady Endre 409
Agnarsdóttir, Anna 317
Akenside, Mark 198
Alba, Richard 130
Albert, I., magyar és cseh király 94, 292
Albert Sándor 153
Alexander, Jeffrey C. 32
Alferi, Vittorio 193
Almássy Zsuzsa 140, 142, 403
Altermatt, Urs 159
Amalvi, Christian 63
Ambrózy György 256
Anbeek, Ton 172
Anderson, Benedict 28, 328
Anderson, Michael C. 236
Andrássy György 404
Angyal Dávid 287
Anna, Szent 379
Anonymus 210–211
Ányos Pál 218–219, 225, 242–243
Apafi Mihály, I., erdélyi fejedelem 357, 359
Aradi Nóra 275
Arany János 195, 197, 276, 410
Aranyosrákosi Székely Sándor 246
Arendt, Hannah 47
Aron, moldvai vajda 353
Árpád, fejedelem 210–211, 216, 224
Artner Edgár 343, 345
Assmann, Aleida 9–10, 12–13, 30, 32, 67, 84, 153, 156–158, 162–164
Assmann, Jan 9–10, 12, 33, 37, 84, 96, 115, 154, 164, 192, 217, 238, 299, 312
Attavante degli Attavanti 373, 382
Attila, hun király 211–212, 215–216, 218, 225, 393
Aulinger, Rosemarie 204
Azarie, szerzetes 353–354
Azeglio, Massimo Taparelli d' 183
Babiczky László 97–98
Babics Zsófia 381
Babits Mihály 193
Bachelard, Gaston 142
Bachmann-Medick, Doris 169
Baddeley, Alan 236
Bahlcke, Joachim 203
Bahtyin, Mihail 244

- Bajza József 246
 Bakócz Tamás 290, 293
 Balázs Péter 100
 Báli, Jahjaoglu Kücsük 365
 Ball, Alexander John 196
 Ballagi Géza 287
 Ballantyne, Andrew 82
 Balogh Béla 292
 Balogh F. András 407
 Balogh László Levente 13, 18–19, 45, 403
 Baltan, Kid 102
 Baltavári Tamás 21, 397, 403
 Bán Mór 100
 Bánáti Ágnes 289
 Bánfalvi Attila 35
 Bánó József 289
 Barabás Miklós 281, 410
 Barabás Samu 349
 Bárány Ágoston 265–267
 Bárány Attila 21, 367, 403
 Bárány Tibor 107
 Barbier, Frédéric 100
 Bárczay Anna 230
 Barcsay Ábrahám 218–219, 225, 235, 242–243
 Bardoly István 269
 Bárdossy László 343, 345
 Barlay László 81
 Barna Imre 106
 Barnes, Harry Elmer 58, 65
 Baróti Szabó Dávid 217, 219–222, 224, 232
 Barozzi, Niccolò 348
 Barron, Caroline M. 375
 Barta András 325
 Barta Gábor 302–308, 310–311, 350, 389, 394
 Barta János, ifj. 264
 Barth, John 405
 Barthes, Roland 54
 Bartoniek Emma 356, 393, 395
 Basarab, Neagoe, havasalföldi vajda 353
 Basarab, Teodosie, havasalföldi vajda 353
 Basics Beatrix 279
 Báthory Gábor, erdélyi fejedelem 288, 359
 Báthory István, somlyai, erdélyi fejedelem, lengyel király 216, 394
 Báthory Zsigmond, erdélyi fejedelem 359
 Batsányi János 208–215, 217–225, 233, 243, 245–246
 Batthyány Lajos 390
 Beck Pál 230
 Beck, Ulrich 36
 Bednatics Gábor 240
 Beke Kata 302–303, 308
 Békés Márton 119
 Beksics Gusztáv 287, 290
 Béla, IV., magyar király 399
 Below, Georg von 59, 61
 Ben-Amos, Dan 192
 Bencze Imre 204
 Benda Kálmán 256, 368
 Benda Kálmán, ifj. 256
 Bendegúz 216
 Bene Sándor 36
 Benedek Lajos 399
 Bengi László 240
 Benjamin, Walter 63, 81, 169
 Bentley, Michael 61, 64–66
 Bényei Péter 327
 Bényei Tamás 11–12
 Berchet, Guglielmo 348
 Berényi Gábor 54
 Berg, Willem van den 179
 Berger, Stefan 29, 66, 68
 Berger, Peter L. 241
 Berisló Péter 392
 Berlász Jenő 228
 Berlin, Isaiah 60
 Berlusconi, Silvio 183
 Bernát, Clairvaux-i Szent 375
 Berth, Hendrik 142
 Berthier, Annie 347
 Bertho Lavenir, Catherine 100

Berzsényi Dániel 229, 232
 Bessenyei Ferenc 290
 Bessenyei György 210, 214, 218–219, 229, 233
 Bessenyei József 369
 Bethlen Gábor, erdélyi fejedelem 288, 359
 Bethlen István 77, 317, 320
 Bibó István 64, 308, 310–311
 Biczó Gábor 14, 41, 127, 130, 403
 Bilge, Sadık Müfit 363–364
 Binder, Eva 46
 Bíró Ferenc 220
 Bismarck, Otto von 178
 Bitskey István 11, 17, 203, 226, 404
 Biziere, Jean-Maurice 61–62, 66
 Blanke, Horst Walter 61, 65
 Blaschke János 281
 Bleyer Jakab 368
 Blockmans, Willem Pieter 379
 Blumer, Herbert 135
 Bodnár Éva 275
 Bodrogi Ferenc Máté 229
 Boer, Pim den 10, 15–16, 20, 176–179, 181–182
 Bogdan, Ioan 353
 Bókay Antal 100
 Bollaerts, Marcel 377
 Bomans, Godfried 172
 Bonfini, Antonio 206, 354
 Bonyhai Gábor 53
 Boogert, Bob van den 371–372
 Boom, Ghislaine de 372–373
 Borbás Mária 81
 Borbély Szilárd 229, 245
 Borcard, Patrice 159
 Bori Imre 392
 Boros Géza 51
 Boros László 262, 264
 Borovszky Samu 266
 Borsos József 264–266, 269–270, 272–273, 410
 Bosshart-Pfluger, Catherine 37
 Bourdieu, Pierre 68, 137
 Bourilly, V. Louis 350
 Boyer, M. Christine 84
 Bozzay Réka 372
 Bral, Guido Jan 377
 Brandes, Georg 193
 Brandi, Karl 380
 Braudel, Fernand 153
 Breisach, Ernst 59–61, 65
 Brenne, Winfried 89
 Bretter Zoltán 29
 Brieger, Theodor 204
 Brigovác László 17, 250, 404
 Brodarics István 297, 299, 327, 333, 369–370, 375, 390, 400–401
 Brodzki, Bella 192, 195
 Bruchhausen, Esther-Beatrice von 54
 Bruijne, Dick 94
 Brüstle József 253
 Buchanan, Iain 380
 Buchbinder, Sascha 159
 Budai Ézsaiás 238–239, 252, 258
 Budai Ferenc 238
 Budd, Adam 65
 Buisson, Ferdinand 230
 Bujdosó Ágnes 14, 96, 404
 Burgess, Anthony 195
 Burgio, Antonio Giovanni 368
 Burgundi Mária 371–372, 377
 Burke, Edmund 63
 Burns, Robert 195
 Burrow, John 62, 66
 Buruma, Ian 56
 Busa Margit, V. 227–228
 Butterfield, Herbert 60–61, 65
 Buyse, Axel 173
 Buzinkay Géza 394
 Bürger, Gottfried August 229
 Byron, George Gordon 196, 198

- Caciagli, Mario 187, 189
 Callmeyer Ferenc 76, 91
 Camariano, Nestor 354
 Camariano-Cioran, Ariadna 354
 Camerarius, Johannes 370–371
 Camillus, Marcus Furius 220
 Cantacuzino, Constantin 354–355, 358,
 360
 Cantemir, Constantin 354–355
 Cantemir, Dimitrie 354–355, 358, 360
 Carbonell, Charles-Olivier 59–60, 65–66
 Carducci, Giosue 187
 Carey, Peter 196, 198
 Cartoian, Nicolae 354
 Cartwright, Dorwin 131
 Celalzade, Mustafa Çelebi 364
 Certeau, Michel de 65
 Cesarini, Giuliano 214
 Champollion-Figeac, Aiméj 350
 Charrière, Ernest 342, 345–348
 Chartier, Roger 67
 Chaunu, Pierre 256
 Cieger András 27
 Clausewitz, Carl von 398–399
 Clifford, James 136
 Clot, André 346–347
 Cole, Tim 35
 Coleridge, Samuel Taylor 196
 Collingwood, Robin G. 60, 65
 Comynnes, Philippe de 231
 Comte, Auguste 65
 Connerton, Paul 82
 Coriolanus, Caius Martius 278, 283
 Cornelissen, Christoph 156
 Cornelius, Peter 278
 Corrado, Stajano 184
 Costin, Miron 353–354, 356–359
 Coulanges, Fustel de 62
 Courgenay, Gilberte de 162
 Coxcie, Michel 379
 Crăciun, Ioachim 352
 Craig, Gordon 196–197
 Črni, Ivan 392
 Croce, Benedetto 58–60, 62, 65, 67
 Cronin, Richard 194, 196, 198
 Cuspinianus, Johannes 368–369, 374
 Czapiák János 252, 255
 Czetricz Ulrik 276
 Czifra Mariann 229
 Czigányik Zsolt 195, 197
 Czobor Béla 290
 Czoch Gábor 30, 68
 Czuczor Gergely 279
 Csajághy Károly 252–255, 391
 Csáky, Moritz 15–16, 37, 164, 168, 170,
 207
 Csengeryné Nagy Zsuzsa 275
 Csepregi Zoltán 372
 Cseréy Farkas 228
 Cserna Károly 294, 299
 Csizmady Adrienn 90
 Csokonai Vitéz Mihály 228
 Csoóri Sándor 308
 Csorba Béla 392
 Csorba Dávid 21, 387, 393, 404
 Csordás Tibor 91
 Dajkó Pál 229
 Dändliker, Karl 159
 Dankó Zoltán 236
 Dante Alighieri 195, 313
 Dargay Attila 110
 Darnton, Robert 63
 Dato, Gino 184, 187
 David, Jacques-Louis 268
 Dávidházi Péter 191–192, 194–195, 197,
 219
 Davis, Natalie Zemon 64, 66
 Davies, Alistair 194, 197
 Dayka Gábor 228–229
 De Jonge, Krista 379
 Deák Ágnes 29

- Debreczeni Attila 17, 19, 208–209, 211–212, 216–217, 219–222, 225, 233, 244, 404
 Demirel, Süleyman 366
 Dénes Iván Zoltán 310–311
 Derrida, Jacques 65, 192
 Dessewffy József 227
 Dézsi Lajos 287
 Dickens, Charles 193, 195, 197
 Dierauer, Johannes 159
 Dissevelt, Tom 102
 Dobozy Mihály 224, 390
 Dobovits Mihály 20, 362, 405
 Docquier, Gilles 373
 Dolce, Lodovico 381
 Domanovszky Sándor 311
 Domokos György 397
 Don Juan, de Austria 374
 Đorđević, Jovan 392
 Dorffmaister István 18, 21, 261–266, 268–273, 281, 390
 Doroghyné Fehér Zsuzsa 275
 Dózsa György 302, 304–305, 309, 368, 394
 Döbrenstei Gábor 228–229
 Drakakis, John 194–195, 197
 Draskovics György 372–373
 Dubos, Jean-Baptiste 179
 Dudás Gyula 393
 Dugonics András 211
 Dunai Tamás 14, 106, 405
 Durkheim, Émile 84
 Duverger, Joseph 372, 376–377, 380

 Eco, Umberto 65, 99, 106–109, 112
 Eftimie, Rădăuți püspöke 353–354
 Eglau, Stephan 166
 Einstein, Albert 16, 177
 Eley, Geoff 32
 Eliade, Mircea 54
 Elias, Norbert 63
 Eliot, Thomas Stearns 195
 Elsschot, Willem 173
 Elton, Geoffrey 63
 Emich Gusztáv 289
 Engel Pál 345, 349
 Eörsi István 307
 Eötvös József 277–281, 283–284
 Eperjessy Géza 340
 Erasmus, Desiderius Roterodamus 381
 Erdélyi Gabriella 374
 Erdélyi László 368
 Erdélyi László Gyula 392–393
 Erhard, Jean 65
 Eriksonas, Linas 29
 Erll, Astrid 185
 Erős Vilmos 19, 58–60, 62–63, 65, 67, 288, 301, 309–311, 343, 405
 Erős Zoltán 111
 Erzsébet, Árpád-házi Szent 378
 Esterházy Pál László 225, 261, 263–264, 390
 Esterházy Péter 311
 Etédi Sós Márton 214, 216–217, 223–224, 243–244, 268
 Ewans, R. J. W. 68
 Eyck, Hubert van 173
 Eyck, Jan van 173, 381
 Eyerman, Ron 32
 Eysenck, Michael W. 236

 Fábíán Béla 321
 Falkenhausen, Susanne von 53
 Faragó Vilmos 302–304, 308
 Farkas Ákos 193
 Farkas Gábor Farkas 368, 377, 381, 389, 391, 393, 395
 Farkas Sándor 228
 Fata Márta 11, 36, 405
 Faulkner, William 194
 Fazekas Attila 110–111, 113
 Federinov, Bertrand 373
 Fedinecz Csilla 30
 Feig András 110

- Fejérpataky László 288, 290, 292
 Fejtő Ferenc 264
 Fekete Nagy Antal 305
 Felvidéki Miklós 111
 Fenyő István 223
 Ferdinánd, I., osztrák főherceg, magyar és
 cseh király, német-római császár 20, 168,
 296, 305, 326, 330–332, 340, 348, 350,
 356, 371–374, 376–381, 384, 394
 Ferdinánd, II., spanyol király 229
 Ferdinánd, III., magyar és cseh király, né-
 met-római császár 287
 Ferdinánd, III., Szent, kasztíliai király 379
 Ferdinandy Mihály 369, 374
 Ferenc, I., francia király 20, 339–351
 Ferenc, I., osztrák császár és magyar király
 és II. Ferenc néven német-római császár
 és cseh király 167, 252, 257, 268
 Ferenc József, osztrák császár és magyar ki-
 rály 167
 Ferencz Győző 191
 Ferenczy István 228
 Ferkai András 91, 95
 Ferlenga, Alberto 94
 Festetich László 264
 Fiori, Simonetta 184
 Fodor Pál 344–345
 Fógel József 291, 293
 Fortier, Ted 192
 Forty, Adrian 82
 Foucault, Michel 63, 65, 68, 135, 240
 Fölker József 251, 264
 Fraknoi Vilmos 19, 287–288, 290–300
 François, Étienne 153–156, 162, 207
 Frangepán János 342–343, 345, 348–349
 Frangepán Kristóf 349
 Frank Tibor 68, 193
 Fráter György 302, 304
 Freud, Sigmund 16, 179
 Fried, Johannes 67
 Friedensburg, Walter 204
 Friedrich István 317, 319
 Friedrich Judit 16, 191, 405
 Frijhoff, Willem 15, 176, 179–182
 Frisch, Max 408
 Fritz, Regina 48
 Frommer, Jörg 142
 Fröhlich Róbert 287
 Fuchs, Martina 372
 Fuchs, Vivian 102
 Fuessl, Christoph 375
 Fueter, Eduard 58, 61, 65
 Fussner, F. Smith 59
 Fülep Lajos 274
 Fülöp, I. (Szép), kasztíliai király 371, 377
 Fülöp, II., spanyol király 171, 373–374
 Fülöp Géza 228
 Gaal Gaszton 320
 Gadamer, Hans-Georg 53, 65
 Galamb Zsuzsanna 277
 Galántai György 116
 Galavics Géza 54, 261–266, 269, 277, 281,
 390
 Gáldi László 354
 Galla Ferenc 392
 Galli della Loggia, Ernesto 189
 Garay Lajos 391
 Gárdonyi Klára, Cs. 228
 Gárdos Bálint 193–194
 Garibaldi, Giuseppe 187–188, 190
 Garnier, Edith 347
 Gasnier, Thierry 180–181
 Gáspár Tamás 111
 Gaulle, Charles de 231
 Geary, Patrick J. 29
 Geel, Jacob 180
 Gelléri Gábor 63
 Gellért Endre 110
 Gellner, Ernest 39
 Genette, Gérard 104
 Gerhard, Paul 46
 Gerlach, Stephan 375
 Gerliczki András 393

- Gerő András 13, 69, 76, 406
 Gerő László 86
 Gessner, Salomon 227
 Gévay Antal 277, 390
 Géza fejedelem 216, 394
 Giesen, Bernhard 32, 35, 164
 Gilbert, Felix 59, 61
 Giovio, Paolo 368
 Glant Tibor 12
 Glaser, Sebastian 373–374
 Glatz Ferenc 261
 Glazer, Nathan 32, 130
 Goldblatt, David 82
 Goens, Rijklof Michael van 180
 Goethe, Johann Wolfgang von 230
 Gombár Zsófia 193
 Gonzalo Sánchez-Molero, José Luis 373
 Gooch, G. P. 59
 Gordon, Dillian 375
 Gorter-van Royen, Laetitia V. G. 374
 Gosztonyi Jenő 388, 391, 393, 395
 Gozovits György 252–256
 Gömbös László 76
 Göncz Árpád 123
 Görgey Artúr 399
 Graczyk, Annette 53
 Granasztói Pál 90
 Grandpierre K. Endre 394
 Granville, Nicolas de 374
 Grecescu, Constantin 353–354
 Grijzenhout, Frans 179
 Grimm Rezső 278
 Grimm Vince 278
 Gross, Mirjana 61–62, 65
 Grünwald, I. 266, 273
 Gubernatis, Angelo de 58
 Gudula, Szent 377
 Guidetto Vince 277
 Guillaume, Émile Oskar 52
 Guisan, Henri 159
 Gulácsy Lajos 193, 195
 Gulyás Pál 291, 293
 Gunst Péter 60, 288, 379–380
 Gurevics, Aron 67
 Guzmics Izidor 232
 Gvadányi József 217
 Gyalókay Jenő 393
 Gyáni Gábor 12, 27, 29–30, 32, 34, 36,
 39–41, 253, 309, 333, 406
 Gyarmathy Chrysostom János 252, 255
 Györffy György 309
 György, III., brit király 60
 György Péter 11–12, 14, 46
 Győri Tibor 111
 Györkös Attila 20, 339, 349, 406
 Gyulay Karolina 228
 Gyulay Lajos 229
 Gyurgyák János 67, 305, 310
 Gyurkó László 301
 Haas Lídia 27, 64, 108, 153, 166, 185, 230,
 242, 299, 312, 335
 Habermann, Franz 281
 Habsburg Albrecht, osztrák főherceg 315
 Habsburg Eleonóra, portugál, majd fran-
 cia királyné 371
 Habsburg Izabella, dán királyné 371
 Habsburg József, nádor 268
 Habsburg József, osztrák főherceg 315, 322
 Habsburg Katalin, portugál királyné 371
 Habsburg Margit, németalföldi helytartó-
 nő 371–372, 374, 377
 Habsburg Mária, magyar királyné 20–21,
 325–334, 367, 369–384
 Hadler, Frank 63, 68
 Haeckel, Jan 377
 Haeffler István 322
 Hajdu Szabolcs 121
 Hajnal István 311
 Halász Ferenc 395
 Halász Móric 321
 Halbwachs, Maurice 13, 84, 154, 164
 Hall, Stuart 100

Halphen, Louis 59
 Hammer-Purgstall, Joseph von 341–342, 364
 Hampel József 291–292
 Händelmayer Gusztáv 266, 273
 Hankiss Elemér 51
 Hankó Ildikó 394
 Hansági Ágnes 100
 Haránt Artúr 111
 Harary, Frank 131
 Harber, Kent D. 141
 Hargittay Emil 204, 207
 Harmsworth, Sidney Harold (Lord Rothermere) 51
 Harris, Mary N. 317
 Harsányi István 228
 Harsányi Pál 375
 Haspel, Jörg 89
 Hartog, François 62–63
 Hartvig Gabriella 195, 197
 Harwey, Caren 67
 Haschka, Lorenz Leopold 167
 Hász-Fehér Katalin 229
 Hatvani (Horváth) Mihály 374
 Hausner Gábor 36
 Havasréti József 116
 Hay, Denys 346
 Haydn, Joseph 167–168
 Hayek, Nicolas 161
 Heaney, Seamus 195, 197
 Hebdige, Dick 116–118, 121
 Hegel, G. W. F. 65, 159
 Hegyi Hill Zoltán 115, 159
 Hegymegi Kiss Pál 320
 Heider, Fritz 131
 Heimb, Theophil 263
 Hein, Markus 372
 Heiss, Gernot 374, 376
 Helbig, Jean 377
 Heltai Gáspár 387
 Henau, Pierrick de 371
 Henrik, VIII., angol király 343, 376
 Hensel, Michael 88
 Herbert Attila 341
 Herczeg Ferenc 52
 Herder, Johann Gottfried 61, 65–66, 242
 Hermann Egedy 256
 Hermann Róbert 306
 Hermann Zsuzsa 304
 Hertelendy Ignác 265–266
 Hertelendy József 266
 Hetényi Zsuzsa 193
 Hetesi István 244
 Hevesi Sándor 196–197
 Hidas Zoltán 12, 33, 96, 154, 217, 238, 240, 299, 312
 Hidegkuti István 11
 Hillary, Edmund 102
 Himmelfarb, Gertrude 63
 Hingelbach, Gabriele 63
 Hitler, Adolf 156, 323
 Hobsbawm, Eric 177
 Hofer Tamás 27, 40–41, 51
 Hoffmann Edith 291, 293
 Hoffmann von Fallersleben, August Heinrich 167
 Hoheisel, Horst 156
 Holborn, Hajo 59
 Hóman Bálint 309, 342
 Homéros 244
 Horatius, Flaccus Quintus 209, 218–219, 221, 225
 Horemans, Jean-Marie 373
 Horkheimer, Max 192
 Hornyák Árpád 318
 Horthy Miklós 19, 134, 313–324
 Horvát István 64
 Horváth Ádám 214
 Horváth János 223, 246, 375
 Horváth Jenő 297
 Horváth Kázmér 264
 Horváth Magda 368
 Horváth Márton 274
 Horváth Mihály 277, 298–299

- Horváth Tibor, Cs. 111
 Horváth Zsolt, K. 28, 64, 108, 116, 153,
 166, 185, 230, 237, 242, 299, 312, 335,
 352, 361
 Horvay János 77
 Hory András 316, 318–319
 Hoyois, Jean-Paul 374
 Hölscher, Tonio 37
 Hume, David 60
 Hunt, Lynn 46
 Hunyadi János 205, 214–215, 225, 249,
 281, 292–293, 399
 Hunyady György 142
 Huxley, Aldous 193
 Hübner Andrea 196, 198
- Ibrahim, oszmán nagyvezír 348
 Iggers, Georg G. 59–61, 63, 65–66
 İlhan, M. Mehdi 364
 Iliş, Aurora 352
 Illyés Gyula 308
 Imhoof, Markus 162
 Imre, Szent, herceg 38
 Imre Mihály 226, 368, 370–371, 373–374,
 376, 380
 İnalçık, Halil 366
 Iongh, Jane de 372, 376–377, 380
 Jordan, Iorgu 353
 Ipolyi Arnold 289–290
 Isnenghi, Mario 41, 64, 183–190
 István, I., Szent, magyar király 38, 70, 72,
 194, 210, 213, 216, 249, 276, 279, 281–
 282, 284, 290, 372
 Isztrayné Teplán Ágnes 193
- Jacquart, Jean 346–347, 350
 Jadot, Jean Nicolas 169
 Jagelló Anna 329, 331–332, 371–372, 379,
 384
 Jahr, Christoph 156
 Jakó Klára 20, 352, 357, 406
 Janka György 37
- János, Aranyszájú Szent 254
 János István 393
 Jászay Magda 368
 Jászay Pál 277, 282, 390–391, 393
 Jászi Oszkár 64
 Jávora Anna 281
 Jaworski, Rudolf 46
 Jay, Martin 32
 Jencks, Charles 82
 Jenei Ágnes 99
 Jenkins, Keith 63, 65
 Jensen, De Lamar 347
 Johanna, I., kasztíliai királynő 371, 377
 John, Friedrich 228
 Jókai Mór 195, 280
 Joyce, James 191
 József, I., német-római császár, magyar és
 cseh király 287
 József, II., német-római császár, magyar és
 cseh király 167, 209, 211, 216, 235, 256,
 264, 281, 405
 Juhász László 368, 389
 Jung, Joseph 37, 87
 Juranics László 251–252
 Juranits Antal 245
 Juste, Theodor 374, 380
 Justh Gyula 409
- Kádár János 311
 Kaiser, Wolfgang 154
 Káldy-Nagy Gyula 304, 306
 Kállay G. Katalin 194, 197
 Kállay Géza 195–197
 Kalmár György 12
 Kampfl József 76
 Kánya Kálmán 322
 Karácsonyi Béla 373
 Karácsonyi János 257, 392
 Karafiáth Judit 191
 Karai László 293
 Károly, I. (Nagy), frank király, római csá-
 szár 155

- Károly, III., magyar király 287
 Károly, V., spanyol király, német-római császár 171, 204, 331, 340, 347, 350, 364–365, 367, 369, 371–374, 376–381, 383
 Károlyi Árpád 290
 Károlyi Mihály 31, 76
 Karsai Orsolya 373
 Katona István 390
 Katona Tamás 204, 368, 389
 Katschthaler, Karl 9
 Katz, Elihu 32
 Katz, Ruth 32
 Katzburg, Nathaniel 34
 Kaulbach, Wilhelm 277–278, 280, 282
 Kaunitz, Wenzel Anton 227
 Kazinczy Ferenc 17, 209–210, 220–221, 227–239, 269, 407–408
 Kazinczy László 227
 Kazinczy Sándor 229
 Keen, Maurice H. 375
 Keisz Ágoston 204–205
 Kelemen, VII., római pápa 369
 Kelemen Árpád 92
 Kelemen János 65
 Kelemen Zoltán 325, 328, 393
 Kelley, Donald R. 59, 61, 65
 Kemal Atatürk, Mustafa 362–363
 Kemenes Tamás 111
 Kemény Zsigmond 392
 Kendeffy Gábor 395
 Kenyeres János 195, 197
 Kerékgyártó Béla 13, 81, 86, 89, 407
 Kerepeszki Róbert 19, 53, 313–314, 317, 406
 Keresztury Dezső 210, 243, 302–303, 308, 311
 Keresztury Tibor 230
 Kerkhoff, Jacqueline 371–373, 380
 Kernstock, Ottokar 167
 Kertész Imre 311
 Keserü Katalin 18, 21, 274–275, 391, 407
 Kézai Simon 211, 309
 Khuen-Héderváry Sándor 34–35
 Kininger, Vincenz Georg 228
 Király József 233, 245, 250–253, 256, 267–268, 390
 Kirchknopf Andrea 196, 198
 Kiricsi Zoltán 102
 Kirsch, Jan-Holger 156
 Kis János 231
 Kisantal Tamás 67
 Kisfaludi Strobl Zsigmond 76
 Kisfaludy Károly 17, 208, 223, 246–247, 250, 279, 316, 329
 Kisfaludy Sándor 223–224, 232, 243, 245, 390
 Kiss Gábor 111
 Kiss Ignác 207
 Kiss István 52, 289
 Kiss Károly 368, 389, 401
 Kittler, Friedrich 100
 Klaniczay Gábor 116
 Klaniczay Júlia 116
 Klaniczay Tibor 303, 368
 Klebelsberg Kunó 19, 314, 328
 Kligl Sándor 76
 Klimó, Árpád von 36
 Kocztur Gizella 191
 Kocsis András 76
 Koetter, Fred 86
 Kohler, Georg 158
 Kollega Tarsoly István 288
 Komáromy Rudolf 45
 Komáromy Zsolt 192, 196, 198
 Kondor Tamás 121
 Konrád György 90
 Konstam, Angus 339
 Kónyi Manó 290–291
 Koppány Tibor 269
 Korcsmáros Pál 111, 113
 Korpás Zoltán 367, 369, 379–380

- Kosáry Domokos 31, 303, 309–311, 343–345
- Koselleck, Reinhart 62, 156, 240–241
- Kossuth Lajos 77, 227, 310
- Kostyál László 261
- Kovács Ákos 51
- Kovács Éva 49
- Kovács József László 376
- Kovács Judit 11
- Kovács Mihály 278
- Kovács Mónika 32
- Kovács Sándor, V. 370
- Kovács Szilvia 15, 19, 21, 164, 325, 407
- Kovacsóczy Farkas 354
- Kölcsey Ferenc 17, 195, 197, 208, 221, 243, 245–249, 279, 329, 410
- Köllő Károly 354
- Köpeczi Béla 357
- Körner Zsuzsa 91
- Kőszeghy Attila 140, 142, 407
- Kőszeghy Péter 207
- Kövér János 250, 251–252, 254–256, 268
- Krafft, Johann Peter 268–269, 273
- Krapp, Peter 192
- Kreis, Georg 15, 153–154, 156, 159–163
- Krell, Hans 376
- Kreskay Imre 219–220
- Krier, Léon 87
- Krier, Rob 87
- Kristó Gyula 309, 345
- Krúdy Gyula 19–21, 325–329, 332–335, 393–394, 407
- Kruppa Gábor 92
- Kubinyi Ágoston 278
- Kubinyi András 304, 310, 345, 372
- Kuhn, Thomas 61
- Kulcsár Dalma 299
- Kulcsár Péter 219, 327, 373
- Kulcsár Szabó Ernő 165, 240
- Kulcsár-Szabó Zoltán 100, 240
- Kun Béla 34
- Kupelwieser Ferenc 294
- Kuún Irma 228
- Kuzsinszky Bálint 86, 287
- Kühne, Manfred 89
- La Popelinier, Lancelot de 58
- Labádi Gergely 218, 229
- LaCapra, Dominick 192
- Lackó Miklós 305
- Lacroix, Albert 289
- Lajos, I. (Nagy), magyar és lengyel király 210, 212–213, 215–216, 218, 224–225, 290, 357
- Lajos, II., magyar és cseh király 18, 20–21, 204–207, 210, 212–213, 215, 223, 226, 233–235, 238, 244–245, 251–254, 262–266, 268–269, 271, 273, 275–278, 280, 282–284, 293, 297–298, 326, 328–334, 340, 342, 345, 350, 355–356, 363, 365, 367–379, 381–384, 387–396
- Lajos, IX., Szent, francia király 378–379
- Lajtai L. László 27, 64, 108, 153, 166, 185, 230, 242, 299, 312, 335
- Lakatos Ágnes 62
- Lanczinger Mátyás 111
- Langus, Johannes 371
- László, I., Szent, magyar király 210, 282
- László, IV. (Kun), magyar király 276, 282
- László, V., magyar király 293
- László Csaba 269
- László János 137
- Laudon, Ernst Gideon von 220
- Lauriks, Leo 377
- Lavabre, Marie-Claire 38
- Lavisse, Ernst 13, 19, 64, 300
- Lázár Béla 266
- Lázár István 301
- Le Corbusier 84
- Le Goff, Jacques 67, 153, 182
- Lecocq, Isabelle 371
- Léderer Emma 290

Lefebvre, Georges 61, 65
 Lefebvre, Henri 169
 Lehel vezér 216
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 66
 Leitner, Thea 372
 Lemaire, Claudine 373
 Lenkei Júlia 56
 Leó, VI. (Bölcs), bizánci császár 392
 Lépes György 294
 Leucud, Gerard 62
 Lévai Csaba 317
 Lewin, Kurt 131
 Linde, Charlotte 135–137
 Linder Béla 31
 Lindquist, Sven 63
 Lipót, I., német-római császár, magyar és
 cseh király 287
 Litschauer, Karl Josef 280
 Lónyai Menyhért 330
 Loos, Adolf 407
 Lopez, Shane J. 141
 Lorenz, Chris 68
 Lorenz, Ottokar 58
 Löcher, Kurt 376
 Luckmann, Thomas 241
 Ludassy Mária 65
 Ludiková, Zuzana 373
 Lugossy Mária 76
 Lukácsy Sándor 243, 246, 390
 Lukinich Imre 314, 343, 367, 393
 Luther Márton 205–206
 Lutz, Raphael 61–63, 65
 Lütft, Ömer 365
 Lyka Károly 76–77, 275, 281
 Lynch, Kevin 85

 Macarie, Roman püspöke 353–354, 356
 Macartney, Carlile Aylmer 346
 Macmillan, Margaret 29
 Mácsok Márta 193
 Madách Imre 410
 Madarász Imre 193

 Mader Béla 373
 Magyar Károly 372
 Magyari István 203–206
 Mahovszky József 252, 258
 Major Tamás 301–302
 Makkai László 204
 Makovecz Imre 76
 Malasits Géza 320–321
 Malustyyk Mariann 277
 Mályusz Elemér 305, 309, 311
 Mann Miklós 287–289, 292
 Mann, Thomas 142, 146, 193
 Manne, Robert 32
 Maráczai Géza 193, 195, 197
 Marchal, Guy P. 68, 159
 Marczali Henrik 287, 290
 Margalits Ede 392
 Mária Terézia, magyar és cseh királynő 219,
 256, 290
 Márki Sándor 287, 290, 309
 Marnavics Tomkó János 392
 Marosi Ernő 274
 Martindale, Anne E. 142
 Martindale, Colin 142
 Martinovics Ignác 290
 Marton László 76
 Martos Ida 341
 Marwick, Arthur 63
 Massaro, Francesco 368
 Masznyik Csaba 83
 Matejko, Jan 295–296
 Máté Éva Gyöngy 9
 Máth János 140, 142, 407
 Mattingly, Garrett 346
 Mattioli, Aram 159
 Mátyás, I., magyar király 205, 210, 212–
 216, 218, 224–225, 245, 290–293, 330,
 332, 334, 358, 371, 373, 388
 Mátyás, II., magyar király 287
 Mazzini, Giuseppe 187, 190
 McDonogh, Gary 121
 McQuail, Denis 100

Mednyánszky Alajos 267
 Meinecke, Friedrich 59
 Menéndez Pidal, Ramón 380
 Menyhárt Jenő 115
 Mercs István 393
 Merényi Annamária 193
 Merész Károly, burgundi herceg 372
 Mester Árpád 91, 95
 Mesterházi Miklós 241
 Mészáros Sándor 230
 Mészöly Gedeon 221
 Metastasio, Pietro 219–220
 Metzger, Franziska 37
 Mezei Márta 223–224, 247
 Mező Jenő 266
 Michela, Miroslav 31
 Middel, Mathias 63
 Mihalovics Ede 256
 Mihály, II., havasalföldi fejedelem 358
 Mikó Árpád 268, 373, 389
 Miksa, I., német-római császár 331–332,
 371–372, 377, 379
 Mikszáth Kálmán 410
 Millán, José Martínez 347
 Milton, John 193, 195, 197, 283
 Mindszenty József 12
 Mitterbauer, Helga 407
 Mogyoróssy János 388, 391–393
 Mohamed, próféta 215, 364
 Molnár Antal 392
 Molnár Erik 305, 307, 309–311
 Molnár Tünde 228
 Molnár Zsuzsa 265
 Monnas, Lisa 375
 Monok István 373
 Moos, Stanislaus von 158
 Moro, Aldo 186–187
 Morse, Donald E. 9
 Moss László 341
 Mozart, Wolfgang Amadeus 168
 Muggleton, David 118
 Muhlack, Ulrich 61
 Munslow, Alun 62–63
 Munteán László 195, 197
 Mureşanu, Camil 360
 Mussolini, Benito 190
 Münnich Ákos 11, 142
 Müntzer, Thomas 11
 Mycock, Andrew 29
 Nádasdy Tamás 204
 Nagy Gábor 390
 Nagy Géza 287
 Nagy Kálmán 395
 Nagy Péter, H. 230
 Nagy Tibor 86
 Nagyatádi Szabó István 77
 Napóleon, I., francia császár 179, 227, 258
 Neculce, Ion 353–354, 359
 Nel, Johann 54
 Nemes György 209
 Nemes Imre 303
 Nemeskürty István 19, 301–308, 310–311,
 368, 393–394
 Némedi Dénes 84
 Németh Lajos 275
 Németh László 64, 308–311
 Németh Orsolya 27, 64, 108, 153, 166, 185,
 230–231, 242, 299, 312, 335
 Nerding, Winfried 84
 Newcomb, T. M. 131
 Niederhoffer, Kate, G. 141
 Nietzsche, Friedrich 65, 404
 Noiriél, Gérard 68
 Nora, Pierre 9, 12–13, 16–17, 27–28, 39–
 40, 64, 82, 106, 108, 153–157, 159–160,
 162, 166, 174, 177, 180–181, 184–188,
 230–231, 234, 237, 242, 299–300, 312,
 335, 352
 Norberg-Schulz, Christian 82
 Norton, M. D. Herter 372
 Nussbaumer, Hannes 161
 Nünning, Ansgar 185

- Obermayer Erzsébet, K. 340
 Oechsli, Wilhelm 159
 Okál, Miloslaus 370
 Oláh Miklós 369, 377
 Oláh Szabolcs 226
 Olick, Jeffrey K. 82, 299
 Omár, I., oszmán kalifa 209
 Orbán Antal 77
 Orbán László 17, 210, 227, 229, 407
 Orbán Pető 284
 Orczy László 220–221, 223, 244
 Orczy Lőrinc 217, 234–235
 Orlai Petrics Soma 18, 21, 274–284, 391
 Orley, Bernard van 377, 379
 Orosz István 288
 Oroszlány Balázs 111
 Ortega y Gasset, José 65
 Orthmayr Imre 60
 Ortway Tivadar 372, 377
 Osterhammel, Jürgen 65–66
 Osszián 225, 242, 245

 Örfly Imre 322–323
 Őze Sándor 301–303, 305, 310, 395
 Öztuna, Yilmaz 364

 Pabis Eszter 15, 67, 153, 408
 Pach Zsigmond Pál 309
 Paden, Roger 82
 Paillard, Charles-Hippolyte 339
 Pálffy Géza 310
 Pálfi György 12
 Palkóné Tabi Katalin 193
 Palladio, Andrea 86
 Palma Károly Ferenc 210, 213
 Palmade, Guy 65
 Pamlényi Ervin 299
 Panaitescu, Petre P. 353
 Pántzél Dániel 213
 Pap Gábor 276, 281, 283
 Pap Mária 47
 Pápay Sámuel 232

 Papp András 196, 197
 Papp Ferenc 252, 258
 Papp László 21, 400
 Paraizs Júlia 193
 Paris, Rainer 56–57
 Pataki Ferenc 35
 Pataki, Iosif 360
 Paul, Gerhard 46
 Pauler Gyula 288, 291–292
 Pavić, Milorad 230
 Pázmándi Horvát Endre 223
 Pázmány Péter 203–207, 290
 Peçevî, İbrahim 365
 Péczeli József 212, 214
 Peidl Gyula 321
 Pék Győző 14, 140, 142, 408
 Penke Olga 65, 211
 Pennebaker, James W. 141
 Perczel Mór 390
 Perényi Péter 365
 Perényi Zsigmond 315
 Perényiné Kanizsai Dorottya 276, 278, 284
 Perjés Géza 21, 302–308, 310–311, 332–
 333, 344–345, 349, 400–402
 Pestalozzi, Johann Heinrich 159
 Péter, I. (Nagy), orosz cár 355
 Péter Ágnes 191, 193–195
 Péter László 220
 Péterfi Albert 252–253, 258
 Péterfi Ferenc 92
 Péteri Éva 193, 195, 197
 Péteri Takács József 223, 264, 267
 Petőfi Sándor 18, 193, 274–276, 278–280,
 283
 Petrarca, Francesco 290
 Petri, Rolf 187
 Pevsner, Nikolaus 81
 Pierantozzi, Francesca 184
 Pikli Natália 193–195, 197
 Pindarosz 193
 Piper, Ernst Reinhard 312
 Pius, II., római pápa 178

Poëte, Marcel 85
 Pók Attila 35
 Polfliet, Luc 377
 Pombeni, Paolo 187
 Pomian, Krzysztof 153
 Pope, Alexander 195
 Popescu, Radu 353, 355–356, 358–359
 Pór Antal 287, 290
 Porciani, Ilaria 63
 Porkoláb Tibor 209
 Portugáliei Izabella 378
 Pótó János 52–53
 Potter, George Richard 346
 Pray György 390
 Preradovic, Paula von 168
 Priskosz rétor 212
 Pritz Pál 316, 318, 322
 Pukánszky Béla 367–368, 375
 Pulszky Ferenc 249
 Pulszky Károly 291–292
 Puskás István 14, 114, 408
 Pusztai Gábor 16, 171, 372, 408
 Pyber Benedek 232
 Pyrker János László 229

 Ráday Gedeon 211, 219–220, 239
 Radu de la Afumați, havasalföldi vajda 360
 Radu Șerban, havasalföldi vajda 355
 Rady, Martyn 380
 Ragályi István 230
 Rahn, Janice 122
 Rákóczi Ferenc, II., 291, 359, 363
 Rákóczi György, I., erdélyi fejedelem, 288, 359
 Rákóczi György, II., erdélyi fejedelem, 288, 359
 Rákóczi Zsigmond, erdélyi fejedelem 288
 Rakovszky Zsuzsa 311
 Ramcsány Mihály 236
 Ranke, Leopold von 58, 61, 63, 66, 303
 Rapaics Rajmond 205
 Rareș, Petru 358

 Rassay Károly 320
 Rassow, Peter 380
 Rauer, Valentin 164
 Réczey Ferenc 398
 Rédey Tivadar 370
 Reimmann, Jakob Friedrich 219
 Reinprecht, Christoph 36
 Rejtő Jenő 111, 113
 Reményi Péter 318
 Rempört Eglantina 195, 197
 Renan, Ernest 29, 32
 Réthelyi Orsolya 371–372
 Réthy László 372
 Réti Zsófia 15, 176, 409
 Reusner, Nicolaus 368
 Revel, Jacques 63
 Réz Pál 29
 Ricci, Aldo Giovanni 184
 Richárd, II., angol király 375
 Ricoeur, Paul 65, 192
 Rietbergen, P. J. A. N. 372
 Rilke, Rainer Maria 409
 Rincon, Antonio 350
 Ritoók Zsigmondné 356, 395
 Ritter, Moritz 58
 Robbins, Joyce 299
 Robertson, Robert 36
 Rodriguez, Jeanette 192
 Rodríguez-Salgado, Mia 379
 Rogendorff, Aloysia 230, 239
 Rogendorff, Wilhelm 238
 Rogerius 375
 Rogers, Ernesto 82
 Rómer Flóris 290
 Romhányi Beatrix, F. 395
 Romhányi Török Gábor 240
 Rommpel, Matthias 142
 Romsics Gergely 30–31
 Romsics Ignác 51, 67, 288, 301, 310
 Roper, Trevor 63
 Rosenfeld, Gavriel D. 67
 Rossetti, Dante Gabriel 197

Rossi, Aldo 13–14, 16, 81–89, 94
 Rossington, Michael 192
 Rost, Johann Leonhard 228
 Rotenberg, Robert 121
 Rothberg, Michael 32
 Rottler Ferenc 290, 301–302
 Rowe, Colin 86
 Rozgonyi Ádám 84
 Rozgonyi Erzsi 229
 Rózsa György 265–266, 277
 Rozsnyai Ervin 67
 Rubigallus, Paulus 370, 373
 Rubovszky Kálmán 109
 Rudolf, IV., osztrák herceg 168
 Ruffy Péter 301–302
 Rugonfalvi Kiss István 52
 Rupnik, Jacques 40
 Ruttkey Veronika 193, 195, 197
 Ruyter, Michiel de 408
 Rúzsás Lajos 306, 344
 Rösen, Jörn 61–62

 Sabinus, Georgius 370
 Sabrow, Martin 55, 156
 Sachse, Carola 48
 Sachsen-Coburg-Saalfeld, Friedrich Josias
 von 220
 Sajó Tamás 264
 Sándor, I., jugoszláv király 323
 Sándor Dénes 289
 Sándor Iván 29
 Sándorffi József 216
 Sandoval, Prudencio de 369, 374
 Santschi, Catherine 159
 Sanuto, Marino 348
 Sárffy Ferenc 276, 375, 390
 Sári László 100
 Sarkady István 265–266
 Sárközy István 232
 Sarlós Endre 113
 Sasvári Edit 116
 Savigny, Friedrich Carl von 241

 Savoyai Lujza 342, 345, 348, 350
 Savoyai II. Philibert 377
 Schacter, Daniel L. 192, 236
 Schaepdrijver, Sophie de 180–181
 Schiller, Friedrich 241
 Schilling, Heinz 203
 Schlégl István 376
 Schmid, Harald 37
 Schmid János 266
 Schmidt, Josef 281
 Schneider, Christoph 164
 Schneider, Hans-Günther 378
 Schönherr Gyula 287, 290, 292
 Schöpflin Gyula 97
 Schulze, Hagen 153–156, 162, 207
 Schurdel, Harry D. 156
 Scipio Africanus, Publius Cornelius 220
 Scitovszky János 391
 Scott, Walter 196
 Sebestyén László 309
 Sebők Imre 113
 Seco Serrano, Carlos 369
 Segneri, Paolo 409
 Selényi István 91
 Séllei Nóra 12
 Semmelweis Ignác 77
 Shaffer, Elinor 194–195, 197
 Shakespeare, William 191, 193, 195–197
 Sheridan, Dougal 121
 Shortt, Linda 30
 Sichem, Karel van 377
 Siegenbeck, Matthijs 180
 Simionescu, Dan 354
 Simmel, Georg 169
 Simon Attila 322
 Simon, Christian 61–62, 64, 66
 Simonyi Pál 254
 Sinkó Katalin 46, 51, 55, 261, 263–264,
 267–269, 389, 391
 Sinkovics István 302
 Sixtus, V., római pápa 230
 Smelser, Neil J. 32

Smith, Bonnie G. 63, 66
 Snyder, C. R. 141
 Soetaert, Ronald 194
 Soldani, Simonetta 187
 Soly, Hugo 379
 Sonkoly Gábor 28, 328
 Sontag, Susan 45
 Southgate, Beverly 63
 Spengler, Oswald 65–66
 Spiegel, Gabriella M. 67
 Spiegelman, Art 110
 Spiró György 311
 Spyri, Johanna 161
 Srbik, Heinrich Ritter von 59
 Stachel, Peter 46, 164, 170
 Staphylus, Fridericus 373
 Steber, Martina 60
 Ștefănescu, Ștefan 360
 Stefani, Federico 348
 Stern, Fritz 59, 65
 Sterne, Laurence 195
 Stier Miklós 361
 Stigel, Johannes 380
 Stoppani, Teresa 88
 Strigel, Bernhard 371
 Strohmeyer, Arno 203
 Swieten, Gottfried van 238
 Swift, Jonathan 195

 Szabad György 309–310
 Szabó Dezső 308
 Szabó G. Zoltán 221
 Szabó Gábor 310
 Szabó Gergely 140, 142, 409
 Szabó István 305, 311
 Szabó János, B. 4, 252, 267, 301, 312, 315,
 345, 369, 390
 Szabó Jenő 111
 Szabó Júlia 275, 278, 280
 Szabó László, Cs. 195, 197
 Szabó Levente 92
 Szabolcsi Hedvig 262, 266, 277

 Szádeczky Lajos 288–289, 393
 Szajbély Mihály 243
 Szakály Ferenc 302–303, 305–306, 308,
 310–311, 333, 343–345, 393, 400
 Szalai Éva 100
 Szalánczy János 360
 Szalay László 298–299, 342, 348–349,
 377
 Szalay Sándor 304
 Szamosi Gertrud 100
 Szamosközy István 354, 356
 Szántó Katalin 86
 Szapolyai György 387
 Szapolyai János 296, 305, 307, 327–328,
 330–332, 342, 356, 350, 360, 363, 373,
 392, 394
 Száray Miklós 341
 Száraz György 308
 Száraz Orsolya 3, 16, 41, 64, 183, 409
 Szathmári Király György 230
 Szász Erzsébet 341
 Szász Károly 374
 Szatmári György 206
 Szauder József 209–210, 229, 233, 248
 Szauder Józsefné 248
 Széchenyi István 22, 246
 Széchy Margit 263
 Szegedi Sándor 401
 Szegedy-Maszák Mihály 240
 Székely Árpád 294
 Székely Bertalan 277–278, 298, 388–389,
 391, 396
 Székely György 340, 368, 389
 Szekfű Gyula 19–20, 303, 309–311, 313,
 342
 Szelényi Iván 90
 Szelim, III., oszmán szultán 209, 233
 Szemere Pál 233
 Szendrei Ákos 19, 287, 409
 Szendrey Júlia 283
 Szentjóni Szabó László 212–213, 219–220,
 222–224, 243–245, 249

Szentkláray Jenő 265–266
 Széphelyi F. György 275
 Szerémi György 21, 302, 304, 368, 370,
 372, 375, 387–390, 392–395
 Szigethy Gábor 369, 392
 Szij Béla 275, 282–284
 Szilágyi András 226
 Szilágyi István 311
 Szilágyi János 86
 Szilágyi Márton 211, 247
 Szilágyi Sándor 287–292, 299–300, 389
 Szilasi Ferenc 230
 Szinai Miklós 323
 Szirák Péter 100, 230
 Szolakzáde 390
 Szörényi László 211
 Sztálin, Joszif Visszarionovics 187
 Sztompka, Piotr 32
 Suhay-Havas Ervin 101–102
 Szulejmán, I., (Nagy), oszmán szultán 20,
 204–205, 207, 297, 302–304, 306, 339–
 351, 355–356, 364, 370, 391–392, 395
 Szűcs Jenő 304–305, 309, 311
 Szűcs Kinga 32
 Szűcs László 323
 Szvoboda Dománszky Gabriella 280

Tahmászp, I., perzsa sah 364
 Takács Ferenc 191
 Takács Ádám 67, 405
 Takács Miklós 3, 9, 33, 409
 Takáts József 39–41, 223, 409
 Takáts Sándor 309
 Taksony fejedelem 216
 Tamussino, Ursula 368, 372, 374, 376, 378
 Tanner, Jakob 161
 Tardy Lajos 344–345
 Tarnai Andor 210, 219, 243
 Tatai Miklós 370, 375, 389–390, 393–394
 Tatár György 31
 Tehel Péter 275
 Teirlinck, Herman 181

Telegdy Bernát 60
 Teleki Pál 323
 Tell Vilmos 159–160, 408
 Tenke Tibor 91, 95
 Teodor, Pompiliu 354–355
 Teoteoi, Tudor 360
 Terényi István 256
 Térey János 196–197
 Tersánszky Józsi Jenő 77
 Teslér László 232
 Thallóczy Lajos 292, 349
 Thaly Kálmán 290
 Than Mór 278, 298, 388
 Thienemann Tivadar 192
 Thomasius, Christian 229
 Thomka Beáta 244
 Thompson, James Westfall 58–60, 65–66
 Thoré, Théophile 179
 Thököly Imre 359, 363
 Thuróczy János 375
 Thury József 309
 Thurzó Elek, Bethlenfalvi 331, 374
 Timár Andrea 192–193, 196, 198
 Tímár Árpád 274
 Tisza István 77
 Tisza László 341
 Tito, Josip Broz 187
 Tiziano Vecellio 372, 376
 Tocilescu, Grigore George 354
 Tocqueville, Alexis de 240
 Todorov, Tzvetan 56
 Togliatti, Palmiro 187
 Toldy Ferenc 219, 233, 278–280, 283, 391
 Tolkien, J. R. R. 123
 Tollebeek, Jo 171–172, 174
 Tomka Miklós 241
 Tomori Pál 204, 207, 293, 297, 303, 307,
 365, 387, 391, 401–402
 Toppeltinus, Laurentius 354, 356–357
 Tosh, John 63
 Tóta Péter Benedek 195, 197
 Tóth Ferenc 284

- Tóth László 193, 290
 Tóth Réka, anglista 193
 Tóth Réka, romanista 28, 64, 108, 153, 166,
 185, 230, 242, 299, 312, 335
 Török Bálint 238, 301
 Török József 230–231
 Török Lajos 230, 234, 238–239
 Török Pál 343, 348, 350
 Török Sophie 231, 238–239
 Tringli István 344–345
 Troeltsch, Ernst 59
 Tucker, Aviezer 67
 Turai Hedvig 46
- Udvinázt Nepomucenus János 256
 Uhl, Heidemarie 35, 37
 Újváry Zsuzsanna, J. 204
 Ulászló, I., magyar király 210, 292–293
 Ulászló, II., magyar király 293, 332, 371,
 392
 Ungnád Dávid 376
 Ungvári Lajos 76
 Ungvári Tamás 32
 Ungvárnémeti Tóth László 193
 Ungváry Krisztián 49
 Urbanek Szilvia, Sz. 91
 Ureche, Grigore 353–354, 356–358
 Ursinus Velius, Caspar 373
 Ursu, Ion 345–349
 Uzunçarsılı, İsmail Hakki 365
- Váczy János 228
 Vadász György 76
 Vahot Imre 280
 Van Schoubroeck, Raymond 378
 Vanden Bemden, Yvette 377
 Várady Ferenc 278
 Várdy, Steven Béla 288, 301, 303, 306, 309
 Varga Ferenc 121
 Varga Imre 76
 Varga János 309
 Varga Pál, S. 3, 9, 17, 22, 240, 410
- Várkonyi Ágnes, R. 288, 344–345
 Vásárhelyi Mária 35
 Vásáry István 53
 Vass Norbert 119
 Vay József 234–235, 238
 Vayerné Zibolen Ágnes 281
 Vaysierre, Pierre 61–62, 66
 Végh Veronika 196, 198
 Végvári Lajos 275
 Vekerdi László 302–303, 308
 Velázquez, Diego 76
 Velde, Henk te 171–172, 174
 Velich Andrea 196, 198
 Venturi, Robert 86
 Verancsics Antal 370, 377, 389, 392–393
 Veress Endre 394
 Vergilius Maro, Publius 211, 244
 Versegly Ferenc 219, 223
 Vészi József 321
 Veszprémi Nóra 18, 21, 261, 265–266, 410
 Veszprémy László 375
 Vico, Giambattista 65
 Vida László 232
 Vidnyánszky Attila 120
 Vilcsek Béla 100
 Vince Máté 193–194, 196–197
 Vincent, M. Bernard 347
 Violett-le-Duc, Eugène-Emmanuel 88
 Virág Benedek 208–209, 211, 213, 218–
 224, 233, 243
 Vitéz János 212, 293
 Vízkelety Béla 278
 Vlad, III., Țepeș, havasalföldi fejedelem 353
 Voegelin, Eric 51
 Voltaire 59, 214
 Völkel, Markus 61–62, 65–66
 Vörösmarty Mihály 279, 390, 402
 Vulpius, Christiane 230
- Wachler, Ludwig 58
 Waczulik Margit 380–381
 Wagner, Fritz 65

Wagner, Otto 89, 407
Walter Mária 340
Wang, Q. Edward 60, 63, 66
Watson, Adam 60
Wedgwood, C. V. 380
Wegele, Franz X. von 58, 60
Weinzierl, Rupert 118
Weissberg, Liliane 192
Welter, Barbara 159
Wens, M. C. C. 372
Wenzel Gusztáv 392
Weöres Sándor 193
Werböczy István 72, 290, 293
Weszprémi István 370
White, Hayden 60, 63
Whitehead, Anne 192
Willems, Raf 174
Winkelried, Arnold 159
Wittman Tibor 340
Wodianer Andor 317
Wolfrum, Edgar 48
Wolff, Phida 174
Wolf, Daniel R. 58, 63, 66
Wolf, Virginia 12

Yeats, William Butler 196–197
Yerushalmi, Yosef Hayim 34
Young, Sara B. 185
Yücel, Yaşar 364

Zách Felicián 282
Zádor Anna 275
Zahorán Csaba 31
Zakar András 293
Zala György 76–77
Zednicek, Walter 89
Zeidler Miklós 30, 51, 313–314
Zennowitz Adolf 228
Zichy Gyula 315
Zilahi Károly 392–393
Zombory Máté 27
Zórád Ernő 113
Zöldi László 301–304, 307
Zrínyi Miklós, költő és hadvezér 219–220
Zrínyi Miklós, szigeti hős 36, 70, 232, 268–
269, 273
Zrínyi Péter 36

Zsámbéki Monika 261
Zsigmond, I., lengyel király 350, 374
Zsigmond, Luxemburgi, német-római csá-
szár, magyar király 292
Zsigmond László 323
Zsilinszky Mihály 392–393
Zsoldos Attila 375

LOCI MEMORIAE HUNGARICAE

A Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetében 2010-ben alakult *Magyar emlékezhelyek* kutatócsoport fő célkitűzése, hogy a *lieu de mémoire* (emlékezhely) Pierre Norától származó fogalmát magyar kontextusba helyezze, és segítségével újraértelmezze a magyar kulturális emlékezet működési mechanizmusait. A kutatások kiindulópontja Norának az a meglátása, amely szerint az emlékezetnek már nincsenek valódi közegei (*milieux de memoires*), csak helyei (*lieux de memoires*), azaz a modern társadalmak kulturális emlékezete immár nem közvetlenül emlékezik a múltra, hanem különböző emlékezhelyek közvetítésével. Emlékezhely ugyanakkor nemcsak egy bizonyos térbeli képződmény lehet, hanem bármilyen hordozó, amelynek a jelen kulturális emlékezete szempontjából funkciója van (például mitikus és történelmi személyek, tárgyak, események, médiaszövegek és fogalmak is). Mindemellett az emlékezhelyek nem örök és állandó entitások; ki vannak téve a kollektív emlékezet változásainak – nemcsak az általuk hordozott jelentés változhat meg, de maga az emlékezhely is eltűnhet, esetleg újabbaknak adva át helyet. A kutatás, amint az a fentiekből is következik, interdiszciplináris jellegű; eredményeit a kutatócsoport a Debreceni Egyetemi Kiadó közreműködésével, jelen sorozatban kívánja közzéadni. *A magyar emlékezhelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai* című kiadvány a sorozat második kötete.

A SOROZATBAN EDDIG MEGJELENT:

1. *The Theoretical Foundations of Hungarian 'lieux de mémoire' Studies / Theoretische Grundlagen der Erforschung ungarischer Erinnerungsorte*, ed. by Pál S. Varga, Karl Katschthaler, Donald E. Morse, Miklós Takács. (2013)